

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XIII. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, †HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY, MARÓTI
EGON, TÖTTÖSSY CSABA, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA I. III. EM.
24—25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 04-878-111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Harmatta János</i> : A baktriai és indiai görögök történetéhez	1
<i>Castiglione László</i> : Egy ismeretlen egyiptomi kultusz-szokás	9
<i>Borzák István</i> : <i>Pax Tacitea</i>	27
<i>Móra Mihály</i> : Megjegyzések a jogtörténeti szemléletről a római jogban	41

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

† <i>Lázár Jenő</i> : Egy száz év előtti tumulus-ásatás eredményeinek rekonstruálása	67
<i>Maróti Egon</i> : <i>Currus</i> és <i>Achaicus</i>	70
<i>Mády Zoltán</i> : <i>Scarabantia</i>	77
<i>Salamon Ágnes</i> : Észak-Magyarország császárkori történetének kutatása	84
<i>Kiss Ákos</i> : A Szépművészeti Múzeum hamis ókori falmozaiktöredéke	88
<i>Füves Ödön</i> : Görögök a Duna—Tisza közén	92

MEGEMLÉKEZÉSEK

† Kövendi Dénes (<i>Borzák István</i>)	99
† Földy József (<i>Révay József</i>)	100

ANTIKA TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1966

ANTIK TANULMÁNYOK

XIII (1966)

FELELŐS SZERKESZTŐ:

MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, †HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY, MARÓTI
EGON, TÖTTÖSSY CSABA, TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Borzák István: Pax Tacitea</i>	27
<i>Castiglione László: Egy ismeretlen egyiptomi kultusz-szokás</i>	9
<i>Harmatta János: A baktriai és indiai görögök történetéhez</i>	1
<i>Harmatta János: I. Dareios és az óperzsa ékírás</i>	189
<i>Hegyí Dolores: Az ión felkelés történeti jellege</i>	213
<i>Moravcsik Gyula: Bizánc neveinek tükrében</i>	227
<i>Móra Mihály: Megjegyzések a jogtörténeti szemléletről a római jogban</i>	41

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Füves Ödön: Görögök a Duna—Tisza között</i>	92
<i>Harmatta János: Neolitikori írásbeliség Közép-Európában?</i>	235
<i>Kiss Ákos: A Szépművészeti Múzeum hamis ókori falmozaiktöredéke</i>	88
<i>†Lázár Jenő: Egy száz év előtti tumulus-ásatás eredményeinek rekonstruálása</i>	67
<i>Maróti Egon: Currus Achaicus</i>	70
<i>Maróti Egon: Eunus és Atargatis</i>	237
<i>Mády Zoltán: Scarabantia</i>	77
<i>Mócsy András: Dekentioi</i>	242
<i>Salamon Ágnes: Észak-Magyarország császárkori történetének kutatása</i>	84

MEGEMLEKEZÉSEK

<i>†Kövendi Dénes (Borzák István)</i>	99
<i>†Földy József (Révay József)</i>	100

VITA

<i>Balla Lajos: Róma illyricumi tartományai lakosságának történetéhez</i>	141
<i>Borzák István: Nona aetas? A Iuvenalis-szöveg hagyományozásának kérdéséhez</i>	116
<i>Falus Róbert: A „Hippolytos” mint Sókratész-forrás?</i>	250
<i>Harmatta János: Kimmerekek és szkiták</i>	107
<i>Harmatta János: Az indoeurópai őshaza problémája és az őskőkorkutatás</i>	246
<i>†Horváth István Károly: Egy szó két betűje a Iuvenalis-filológiában</i>	127
<i>†Horváth István Károly: „Ein Stern zweiter Ordnung am Himmel der römischen Poesie”</i>	256
<i>Szádeczky-Kardoss Samu: Solón legtöbbet idézett pentameteréhez</i>	249
<i>Szilágyi János György: Magyarország szkita korának néhány kérdése</i>	102

K Ö N Y V S Z E M L E

Szilágyi János György: A görög művészet világa. (Ism. Szabó Miklós)	145
Y. Yadin: The Ben Sira Scroll from Masada. (Ism. Scheiber Sándor)	147
J. Garbsch: Die nörisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jh. (Ism. Fitz Jenő)	148
J. Vercoutter: Textes biographiques du Sérapéum de Memphis. (Ism. Nagy István)	263
M. Noth: Die Welt des Alten Testaments. (Ism. Komoróczy Géza)	264
A. Wartelle: Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. (Ism. Szádeczky-Kardoss Samu)	265
M. Avi-Yonah: Geschichte der Juden im Zeitalter des Talmud. (Ism. Komoróczy Géza)	267
G. Scholem: Ursprung und Anfänge der Kabbala. (Ism. Komoróczy Géza)	268
J. Gutman: Images of the Jewish Past. (Ism. Scheiber Sándor)	270

H Í R E K

<i>Borzsák István</i> : Megszólalnak a herculaneumi papiruszok	158
<i>Borzsák István</i> : Újabb hírek a herculaneumi papiruszokról	272
<i>Horváth Vera</i> : Újabb elmélet az Indus-kultúra eredetéről	153
<i>Kákósy László</i> : A messinai gnosis-kollokvium	272
<i>B. Révész Mária</i> : Az Ókortud. Társaság 1966. évi középiskolai latin tanulmányi versenye	169
<i>Scheiber Sándor</i> : Obadja normann prozelita, az első héber dallam lejegyzője	160
<i>Szilágyi János György</i> : Az Ókortudományi Társaság 1966. évi közgyűlése	166
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : A XI. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszus	156

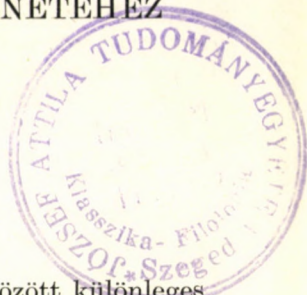
M Ű F O R D Í T Á S O K

Sophoklés: Antigoné. (Ford. Révay József)	275
---	-----

T Ö R T É N E T I F O R R Á S O K

Merobaudes művei. (Fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta <i>Olajos Terézia</i>)	172
--	-----

A BAKTRIAI ÉS INDIRAI GÖRÖGÖK TÖRTÉNETÉHEZ

I

Az utóbbi években napvilágra került görög feliratok között különleges helyet foglalnak el Ásoka görög feliratai. Ha Ásokának már az 1958-ban Kandaharban talált görög—arameus kétnyelvű felirata is élénk érdeklődést keltett a tudományos kutatásban,¹ úgy most e felirat jelentőségét a szikla-edictumok görög változatának ill. a görög változat egy nagyobb töredékének előkerülése még inkább megnövelte. Utóbbi feliratot egy német orvos, Dr. W. S. Seyring fedezte fel és vásárolta meg 1963-ban Kandaharban, majd később, 1964-ben a Kabuli Múzeumnak ajándékozta. Így ez az értékes lelet hozzáférhetővé vált a tudományos kutatás számára, és D. Schlumberger példamutató módon más francia kutatók megjegyzéseivel együtt minden késedelem nélkül már 1964. május 22-én közzé is tette.²

Ezt az újonnan talált kandahari görög feliratot aránylag vékony, mindössze 12—13 cm vastag kőlapba vésték be. Ez a körülmény nyilvánvalóvá teszi, hogy eredetileg falba illesztett felirat volt. Mivel a megtalált kőlap a XII szikla-edictum nagyobb részét és a XIII szikla-edictum kezdetét tartalmazza, Schlumberger azt a kézenfekvő feltevést nyilvánította, hogy az egész felirat több kőlapból állt, amelyekbe nemcsak a sziklafeliratok teljes görög fordítása, hanem talán arameus változata is be volt vésve, s hogy további ásatások esetleg a felirat hiányzó részeit is napvilágra hozhatják.³

Ezek a feliratok a görög írásbeliség legkeletibb képviselői s egyben igen értékes forrásai a baktriai és indiai görögök kultúrájának és történetének. Ezek az egyedülálló jelentőségű görög szövegek most sok régi problémát megoldanak, ugyanakkor azonban sok új kérdést is vetnek fel, amelyek még további kutatásokat igényelnek.

II

A régi problémák közül elsősorban a baktriai és indiai görögök eredetének kérdését emelhetjük ki. Még nem sokkal a kandahari görög—arameus

¹ Vö. G. Pugliese Carratelli—G. Levi Della Vida: Un editto bilingue greco—aramaico di Ásoka. SOR XXI. Roma 1958; D. Schlumberger—L. Robert—A. Dupont—Scmmer—E. Benveniste: JA 246 (1958) 1—48; F. Altheim—R. Stiehl: EaW 9 (1958) 192—198; F. Zucker: Acta Ant. Hung. 7 (1959) 103—106; F. Altheim—R. Stiehl: Acta Ant. Hung. 7 (1959) 107—116 és 123—126, továbbá EaW 10 (1959) 243—260, Geschichte der Hunnen. I. Berlin 1959. 397—408, 431, II. Berlin 1960. 167—177 és Die aramäische Sprache unter den Achämeniden. Frankfurt am Main 1963. 21—32.

² D. Schlumberger: Une nouvelle inscription grecque d'Ásoka. Paris 1964. 1—14. E munka megküldéséért D. Schlumbergernek e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

³ Schlumberger: id. m. 8—9.

kétnyelvű felirat közzététele előtt A. K. Narain azt igyekezett bizonyítani, hogy Észak-India és Baktria görög lakossága — a szanszkrit irodalom *yavana*-i — nem Nagy Sándor és utódai kolonizációs tevékenysége következtében telepedett meg ott, hanem még a hellénisztikus kor előtt került Indiába. Érvelésében Narain egyrészt Arrianosnak Héraklés és Dionysos indiai hadjárataira vonatkozó elbeszéléseire, másrészt pedig Hérodotosnak és Strabónnak azokra a tudósításaira támaszkodott, amelyek szerint a barkéieket és a Branchidákat Baktriába ill. Sogdianébe még az achaimenida korban telepítették át.⁴

A Dionysos és Héraklés indiai hadjárataira vonatkozó mitikus elbeszélések létrejöttüket részben Śiva és Kṛṣṇa ind istenek *interpretatio Graeca*-jának, részben pedig Nagy Sándor történetíróinak köszönhetik, akik igyekeztek Baktria és India területén Nagy Sándor számára mitikus elődöket találni.⁵ Éppen ezért ezeket a baktriai és indiai görögök eredetének kérdése szempontjából bizonyára helyesebb figyelmen kívül hagyni. Ezzel szemben viszont Hérodotos és Strabón tudósításai nyilvánvalóan történeti tényeket tükröznek. Így egyes görög települések létezését Baktriában és Sogdianében már a hellénisztikus kor előtti időben is kétségtelenül fel lehet tennünk. Azonban ezeket az Indiától meglehetősen távoleső és elszigetelten élő görög népesség-szigeteket a szanszkrit irodalom *yavana*ival aligha lehet kapcsolatba hozni. Kérdéses egyáltalán még az is, hogy e néhány hellénisztikus kor előtti görög település lakossága még magában Baktriában is a hellénisztikus kori görög népesség számottevő tényezője lehetett-e.

Ásoka görög feliratai most lehetővé teszik e probléma minden kétséget kizáró eldöntését. L. Robert már a kandahari görög—arameus kétnyelvű felirat közzététele alkalmával rámutatott arra, hogy a görög fordító az ind király kiáltványának fordításában a hellénisztikus görög filozófia szókinését használta.⁶ Így tehát a felirat nyelve a hellénisztikus fejlődést tükrözi. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg az újonnan előkerült felirat esetében is.⁷ Nem egy több mint két évszázada elszigetelten élő görög nyelvjárás áll tehát előttünk, mint várni lehetett volna, ha Baktria és Észak-India görög lakossága a hellénisztikus kor előtt még az óperzsa uralom idején települt volna meg e területeken, hanem a korabeli, élő hellénisztikus köznyelv, amelynek használata e feliratokban csak abban az esetben képzelhető el, ha egy újonnan bevándorolt görög réteg hozta magával.

A feliratok stílusából és szókészletéből adódó tanúbizonyságokat néhány hangtörténeti megfigyeléssel egészíthetjük ki. Ezek közül elsőként az itacisztikus írásokat — a *δαιαμείνωσιν* és *ἡγεινται* alakokat *διαμείνωσιν* és *ἡγηται* helyett — említhetjük. Érdekesekek és magyarázatot kívánnak a *γλώσης, διαπράττονται, σύνταξις* és *κατέστρεπται* alakok is.

Ezek közül *γλώσης* az -σσ- geminata egyszerűsödését mutatja, egyébként azonban az attikai *γλώττα* alakkal szemben a koinében szabályos ión *γλώσσα* alakot képviseli. A hosszú magánhangzók rövidülése a görögben az i. e. III. század folyamán ment végbe,⁸ s ettől kezdve a gemináták írása a legtöbb

⁴ A. K. Narain: *The Indo-Greeks*. Oxford 1957. 1—6.

⁵ Vö. F. Schachermeyr: *Alexander der Grosse*. Graz—Salzburg—Wien 1949. 335 skk.

⁶ L. Robert: *JA* 246 (1948) 13.

⁷ L. Robert *Schlumberger*nél: *Une nouvelle inscription grecque d'Asoka*. 9 skk.

⁸ E. Schwyzer: *Griechische Grammatik*. I. München 1934. 392; A. Debrunner: *Geschichte der griechischen Sprache*. II. Berlin 1954. 105; W. Brandenstein: *Griechische Sprachwissenschaft*. I. Berlin 1954. 38 sk.

esetben valószínűleg már csak történeti orthográfiát jelent. Ez a jelenség ismét szemléletesen mutatja az Asóka-feliratok szoros nyelvi összefüggését a hellénisztikus köznyelv általános fejlődésével.

Bizonyára hasonló módon kell a *διαπράττονται* alakot is magyarázni, ezzel kapcsolatban azonban még egy további kérdés is felmerül. Ugyanez az ige a felirat 20/21. sorában még egyszer előfordul, ez alkalommal azonban a *διαπρασσομένων* alakban. A szabályos koiné-alakot az attikai *διαπράττω*-val és az ión *διαπρήσσω*-val szemben éppen az utóbbi alak, azaz *διαπράσσω* képviseli. Így az az érdekes jelenség áll előttünk, hogy a felirat ugyanannak az igenek egyik esetben a helyes koiné-alakját, a másik esetben viszont az attikai alakját használja. Ezt a nyelvi tényállást hajlandók lehetnénk talán úgy magyarázni, hogy — habár a fordító a helyes koiné-nyelvi formára törekedett — egyes attikai alakok szövegében mégis bennmaradtak. Valószínű azonban, hogy ezt a jelenséget másképp kell magyaráznunk. A kétféle alak a feliratban úgy fordul elő, hogy az attikai *διαπράττονται* alak a XII szikla-edictum fordításában, míg a helyes koiné-alak, *διαπρασσομένων* a XIII szikla-edictum görög szövegében szerepel. Így kézenfekvő arra gondolni, hogy a feliratnak ebben a második részében erősebb törekvés nyilvánul meg a koiné-formák használatára.

A feliratnak ugyanebben a részében, a 22. sorban fordul elő a *κατέστρεπται* igealak, amelyet Schlumberger a kőfaragó hibájának tart és *κατέστραπται*-ra javít.⁹ A *κατέστρεπται* alakot azonban nyilvánvalóan másképp kell megítélnünk. Ebben az igealakban a «hyperkoinizmus» érdekes esete áll előttünk. A nyelvi szempontból helyes alak *κατέστραπται* volt, azonban az olyan nyelvjárási megfeleléseknek az ismeretében, mint amilyenek többek közt a dór *ἐστράφθη* és az attikai *ἐστρέφθη* alakok között fennállanak, a *κατέστραπται* igealakot *κατέστρεπται*-ra «koinizálták». Éppen a *στρέφω* iginél fordul elő a «hyperkoinizmus»-nak hasonló esete az *ἀνεστρέφησαν* igealakban (SIG³ Nr. 932,6), amely a nyelvtörténeti szempontból helyes *ἀνεστράφησαν* helyett áll.¹⁰

Így tehát megállapítható, hogy a felirat második részében a koiné-nyelvi alakokra való tudatos törekvés nyilvánul meg. Ebből viszont önmagától következik, hogy az attikai és a koiné-alakok használatában a felirat első és második része között mutatkozó különbség semmi esetre sem lehet véletlen. Mivel a kifejezetten attikai formák használata a szokásos koiné-alakok helyett — mint A. Debrunner a *γίγνομαι* attikai igealakkal kapcsolatban találóan megjegyezte¹¹ — a koinében mindig a műveltségre való igény jele, így az attikai *διαπράττονται* alak használatát a felirat első részében mint a művelt, irodalmi stílusra való tudatos törekvés kifejezését értékelhetjük. Ezzel szemben a második részben a korrekt koiné-alakok és a «hyperkoinizmus» a köznyelv tudatos használatára mutat. Mivel ilyen ellentétes stíluszándék ugyanannál a szerzőnél azonos jellegű szöveg keretén belül aligha tehető fel, kézenfekvő arra gondolni, hogy a XII és XIII szikla-edictum fordításait két különböző fordító készítette. Ez a következtetés kitűnő összhangban áll L. Robert megsejtésével, aki általános stílusbenyomása alapján (az első rész stílusa szerinte «bon style philosophique», míg a második részben «tout est abrupt et en asyndètes») az 1—11 és a 12—22 soroknak ugyancsak külön megszóvegezőit tette fel.¹²

⁹ Schlumberger: id. m. 6.

¹⁰ Vö. Debrunner: id. m. 49.

¹¹ Debrunner: id. m. 65.

¹² Robert Schlumbergernél: Une nouvelle inscription grecque d'Asóka. 13.

Ebben az összefüggésben kell még a *σύνταξις* alakot is megvizsgálnunk. Ez a szó a *σπουδὴν τε καὶ σύνταξιν πεπολήται περὶ εὐσεβείας* (15—16 sorok) kifejezésben fordul elő. L. Robert finom nyelvérzékkal felismerte, hogy a *σύνταξις* szó ebben a szövegösszefüggésben és mondattani szerkezetben aligha lehet helyes. Helyette bizonyára csak a *σύντασις* „erőfeszítés, fáradozás” szó jöhet számításba, a *σπουδὴ* szinonimája, amellyel kapcsolatban ez a szó — mint erre Robert rámutatott — Platón *Symposion*-jában elő is fordul.¹³ Felmerül már most a kérdés, miért használta a felirat *σύντασις* helyett a *σύνταξις* alakot. Egyszerű kőfaragói hibát a betűk erősen eltérő alakja miatt nehezen lehetne feltenni. A *σύνταξις* alak használatát *σύντασις* helyett könnyen megmagyarázhatjuk viszont a görög nyelvfejlődés segítségével. A *-ks-* hangkapcsolat a görög nyelvterület különböző pontjain *-ss-* > *-s-* hanggá fejlődött,¹⁴ azonban az ezt a hangkapcsolatot tartalmazó szavak orthográfiája változatlan maradt. Olyan szavak esetében, amelyek — mint éppen *σύνταξις* és *σύντασις* — e hangváltozás következtében hangalak tekintetében egybeestek, ezáltal lehetőség nyílt a pseudohistorikus vagy inverz írásmódra. Kézenfekvő arra gondolni, hogy a *-ks-* > *-ss-* > *-s-* hangváltozás végbement Baktria görög nyelvjárásában is és így a pseudohistorikus írású *σύνταξις* alak mögött éppen a Robert követelte *σύντασις* szó rejtőzhet.

Ha e feltevés helyesnek bizonyul, akkor érdekes megvilágításba kerül a görög ABC későbbi használata is Baktriában. Mint ismeretes, a görög ABC-t később Baktria iráni nyelvének írására is használták. Feltűnő azonban, hogy a *ξ* írásjelet a baktriai iráni nyelv írására nem használták, pedig ebben a nyelvben megvolt a *χš* hangcsoport, és a *ξ* betűt éppen ennek az iráni mássalhangzókapcsolatnak a jelölésére (pl. a *Xerxés*, *Artaxerxés* stb. nevekben) már évszázadok óta alkalmazták. Ha most feltesszük, hogy ennek az írásjelnek a hangértéke Baktriában már az i. e. III. századtól kezdve *ss* vagy *s* volt, akkor egyszerre érthetővé válik, miért adta fel a baktriai ABC a *ξ* betűt és pótolta az új *XD* betűkapcsolattal.

E megfigyelések alapján megállapíthatjuk, hogy Ásoka görög feliratainak nyelve szervesen összefügg a hellénisztikus köznyelv fejlődésével, s így világos tanúbizonyságot nyújt arra vonatkozólag, hogy Baktria és Észak-India görög lakosságának túlnyomó többsége Nagy Sándor és közvetlen utódai telepítéseinek következtében került ezekre a területekre.

III

Azok közül az új problémák közül, amelyeket Ásoka görög feliratai vetettek fel, elsősorban a következőket kell kiemelnünk: 1. a görög és arameus feliratok ill. változatok közvetlen forrásának problémája, 2. a feliratok magyarázata a különböző változatok kölcsönös segítségével, 3. a görög filozófia és filozófiai terminológia és Ásoka görög feliratainak kapcsolatai. Hogy a kutatás e problémákkal kapcsolatban mindeddig csak aránylag szerény eredményeket tudott felmutatni, az bizonyára azokkal a nehézségekkel függ össze, amelyeket a három különböző nyelven írt feliratok tanulmányozása jelent

¹³ Robert: id. m. 12.

¹⁴ Vö. Schwyzler: id. m. 211; Brandenstein: id. m. 41, 44.

a kutatóknak, akár görög filológusok, akár iranisták vagy indológusok legyenek is.¹⁵

E problémák közül ez alkalommal az elsővel kívánunk foglalkozni. E kérdésre vonatkozólag L. Robert azt a véleményét nyilvánította, hogy sem a görög, sem pedig az arameus változat számára nem kell valamilyen pontos ind forrást keresnünk, hanem mindkét redakciót egymástól függetlenül szabadon dolgozták ki egy meghatározott témára.¹⁶ Ezzel szemben A. Dupont-Sommer azt a felfogást képviselte, hogy mind a görög, mind az arameus változat ugyanannak az ind szövegnek egymástól független átdolgozása, habár az arameus felirat az eredetihez sokkal közelebb áll.¹⁷ Ami azután az ind eredetit illeti, L. Alsdorf azt a gondolatát fejtette ki, hogy azt a Mauryák Patna-i kancelláriájának keleti prákrit nyelvén fogalmazták,¹⁸ míg L. Renou legutóbb egy Ásoka kancelláriájából származó szanszkrit eredetit tett fel.¹⁹ Különleges szerepet játszott ebben a kérdésben Ásoka nevének alakja: *Piodassés* a görög és *prydrś* (hozzávetőleg **Piryadaraś*) az arameus változatban. E. Benveniste a névalakok eltéréseiből azt a következtetést vélte levonhatónak, hogy a görög és arameus változatok egymástól függetlenek.²⁰ Ezzel szemben Alsdorf a *Piodassés* névalakot döntő érvek tekintette emellett, hogy mindkét változatnak közös keleti prákrit eredetije volt.²¹

E nehéz kérdés megoldásához mindkét változat és a szikla-edictumok új feldolgozása és pontos összevetése elkerülhetetlen volna, ez azonban ebben a keretben túl messze vezetne. Így a probléma tárgyalásának itt most néhány rövid utalásra kell szorítkoznia. Egy szanszkrit eredetinek a feltevése éles ellentétben áll mindazzal, ami Ásoka kancelláriai gyakorlatáról ismeretes. Így ennek az elméletnek már eleve el kell esnie. De a *Piodassés* és a *prydrś* névalakok sem jöhetnek számításba különböző elméletek alátámasztásaként. Aligha lehet ugyanis kétséges, hogy az Északnyugat-Indiában megtelepült görögök a Maurya uralkodók királyi udvarával közvetlen kapcsolatban állottak, s hogy ilyen módon a keleti prákrit *Piyadassi* alakot, amely a fővárosban használatos volt, megismerhették. Ezzel szemben az arameus Északnyugat-Indiában — mint Alsdorf helyesen hangsúlyozta²² — csak kancelláriai nyelv volt. Így tehát az arameus változatban használt *prydrś* névalaknak nyilvánvalóan írásos forrásból kell származnia. Azonban a görög változat semmi esetre sem tekinthető az arameus forrásának, minthogy a *Piodassés* névalakot használja. Ebből egyúttal az is önmagától következik, hogy az arameus változatnak a görögtől függetlennek kell lennie.

Mivel a görög változat mint az arameus forrása elesik, már csak egy lehetőség marad hátra: az arameus változat eredetije egy prákrit nyelven fogalmazott dokumentum volt. Ez a prákrit eredeti azonban semmiképpen sem íródhatott keleti prákritban. A *prydrś* névalak és a Pul-i Daruntah-i arameus felirat prákrit elemei világosan északnyugati prákrit előzményre

¹⁵ Éppen e körülmény miatt mutatkozott szükségesnek különböző szakemberek együttműködése e feliratok tanulmányozásánál.

¹⁶ Robert: JA 246 (1958) 34.

¹⁷ Dupont-Sommer: JA 246 (1958) 34.

¹⁸ L. Alsdorf: Zu den Ásoka-Inschriften. Indologen Tagung 1959. Göttingen 1960. 63.

¹⁹ L. Renou D. Schlumbergernél: Une nouvelle inscription grecque d'Áçoka. 9.

²⁰ E. Benveniste: JA 246 (1958) 37.

²¹ Alsdorf: id. h.

²² Alsdorf: id. m. 62.

utalnak. Ezt az eredményt a szikla-edictumok újonnan előkerült görög változata is megerősíti, amennyiben szövegében a *βραμειναι* ('brāhmaṇák') és a *σραμειναι* ('buddhista szerzetesek') névalakok ugyancsak a Shahbazgarhi felirat északnyugati prákrit *bramaṇa* és *śramaṇa* alakjainak felelnek meg.

Ezek a megfigyelések világosan amellett szólnak, hogy az arameus változat eredetije északnyugati prákritban íródott, s hogy az arameus felirat a görögtől független változatnak tekinthető. Figyelembe véve azonban, hogy a két felirat tartalmi és szintaktikai tagolása messzemenően egyezik, el kell ejtenünk azt a gondolatot is, hogy a görög és az arameus változatot egy előírt témára egymástól függetlenül szabadon fogalmazták. Ezek után már csak két lehetőség marad: a görög változatot az arameustól függetlenül ugyanannak a prákrit eredetinek az alapján fogalmazták vagy pedig az arameus változat volt a görög fordítás forrása.

Mivel a kandahari kétnyelvű felirat arameus változatának ind eredetije ismeretlen, a két lehetőség között a választás csak az arameus és a görög változat gondos összetétele útján lehetséges. Az arameus felirat kezdete a következőképpen értelmezhető:

- 1 *šnn X ptytw 'byd zy mr'n prydrš mlk' qšyt' mhqšt*
 «10 év után megtérés²³ tétetett, amennyiben urunk, Priyadarśi király kegyességet gyakorolt».

A görög változat következőképpen kezdődik:

- 1 *δέκα ἐτῶν πληρη[θ] [έ] [ντων] βασιλεύς*
 2 *Πιодάσσης εὐσέβεια[ν] ἔδειξεν τοῖς ἀν-*
 3 *θρώποις*
 «Tíz év eltelte után Piodassés király kegyességet mutatott az embereknek».

Mint láthatjuk, a görög változat elég pontosan egyezik az arameussal, azonban kihagyja a nyilvánvalóan meg nem értett *ptytw 'byd* «megtérés tétetett» kifejezést és hozzáfűzi «az embereknek» fordulatot, amely más helyen az arameus változatban is előfordul. Ezután az arameus szöveg a következőképpen folytatódik:

- 2 *mn 'dyn z'yr mr'' uklhm 'nšn wklhm 'dwsy' hwbd*
 «Azóta minden ember rosszaságát kisebbé tette és minden gonoszt²⁴ eltüntetett».

A görög változat a két mondatot egybe vonja össze:

- 3 *καὶ ἀπὸ τούτου εὐσεβεστέρους*
 4 *τοὺς ἀνθρώπους ἐποίησεν*
 «Azóta az embereket jámborakká tette».

²³ A *ptytw* szó a **patīdva-* 'odajárulás, belátás, megtérés' iráni kifejezésnek az arameus átírása (vö. szanszkrit *pratīti-* 'odajárulás, belátás, hit'), amely a VIII szikla-edictum *ayāya sambodhiṃ* fordulatának felel meg. E szöveg hely részletes magyarázatára más összefüggésben még vissza szeretnék térni.

²⁴ A szó eddigi magyarázatai közül egyik sem látszik elfogadhatónak. Az '*dwsy'*' kifejezés új magyarázatát más helyen fogom kifejteni.

«Az embereket» kifejezés a görögben tulajdonképpen nem volt szükséges. Elegáns stílusban helyette inkább *αὐτοῦς*-t kellett volna használni. Így e szónak az ismétlése a második mondatban bizonyára az arameus alapszöveg hatásának tulajdonítható. A következő mondat ugyancsak egyezik mindkét feliratban:

arameus változat:

3 *wbkl 'rq' r' m šty*
 «És az egész földön öröm kerekedett»,²⁵

görög változat:

4 *καὶ πάντα*
 5 *εὐθιγεῖ κατὰ πᾶσαν γῆν*
 «És minden boldog az egész földön».

Mint láthatjuk, a két változat közötti megfelelések olyan jellegűek, hogy a görög szöveg az arameus változat bizonyos mértékben lerövidített, szabad átdolgozásának tekinthető. A két változat egymáshoz való viszonya a szöveg folytatásában is hasonló marad. Ahol a korábbi kutatás lényegesebb eltérést vélt megfigyelni (mint pl. az arameus szöveg 7—8 sorában), a különbségek eltűnnek, ha az arameus változat szóbanforgó helyének megnyugtató magyarázatát tudjuk adni. Így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a kandahari kétnyelvű felirat görög változata az arameus redakció alapján készült. A két változat közötti eltérések abból adódnak, hogy a görög fordító az arameus változatot némileg lerövidítette, a meg nem értett kifejezéseket (pl. mint *ptytw* 'byd) kihagyta és az arameus szöveget nem szolgai módon, hanem a hellénisztikus görög filozófia fogalmi rendszerének, terminológiájának alkalmazásával adta vissza.

A kandahari kétnyelvű felirat ind eredetijének kérdése egyelőre még nyitva maradt. L. Alsdorf annak a sejtésének adott kifejezést, hogy ez a görög—arameus kétnyelvű felirat bizonyos tekintetben a szikla-edictumokból készített kivonat lehetne.²⁶ Ez az elgondolás alapján véve helyes lehet. Hasonló irányba mutat a XII és XIII szikla-edictumok újonnan felfedezett görög szövege is. A görög fordítás ebben az esetben ismét lényegesen rövidebb, mint az ind eredeti. Mivel ezeknél a hivatalos szövegeknél az alapfogalmazvány tetszés szerinti, teljesen szabad átdolgozását aligha lehet feltenni, így e jelenségek magyarázatára csak egy lehetőség van: a szikla-edictumok ismert redakcióján kívül léteznie kellett még egy lerövidített változatnak is, és ezt kell a görög fordítás eredetijének tekintenünk. Ezt a következtetést alátámasztja a XIV szikla-edictum egy eddig figyelmen kívül hagyott helye is. Itt a következők olvashatók:

*ayaṃ dhammalipi devānaṃpriyena priyadassina rānnā lekhāpitā .
 asti eva saṃkhitṭena asti majjhamena asti vistatena* (Girnar)
 «Ezt a törvényfeliratot az istenek kegyeltje, Priyadassi király iratta.
 Van ennek lerövidített, van közepes, van részletes (változata)».

²⁵ E szöveghely helyes magyarázatát *F. Altheim—R. Stiehl* adta: *Acta Ant. Hung.* 7 (1959) 124.

²⁶ *Alsdorf*: id. m. 64.

Ha az ismert szikla-edictumok a részletes változatot képviselik, akkor a szikla-edictumok görög fordításának alapszövege talán a közepes redakcióval azonosítható, míg a kandahari görög—arameus kétnyelvű felirat ebben az esetben a lerövidített változatnak felel meg.

²⁷ [E tanulmány kéziratának lezárása (1965. április 26) óta Ásoka görög feliratairól két újabb munka jelent meg: *E. Benveniste*: Édits d'Asoka en traduction grecque. JA 252 (1964) 137—157 (a «Journal Asiatique» szóbanforgó száma *Dr. Bese Lajos*-nak, a MTA Keleti Könyvtára vezetőjének szíves közlése szerint 1965 júliusában érkezett meg a könyvtárba!) és *G. Tucci—U. Scerrato—G. Pugliese Carratelli—G. Garbini*: A Bilingual Graeco-Aramaic Edict by Asoka. SOR XXIX. Roma 1964. Utóbbi munkát az «Orientalistische Literaturzeitung»-ban fogom a közeljövőben ismertetni. Benveniste érdekes fejtegetései is részletes állásfoglalást kívánnának meg, amely azonban ebben a keretben túl messze vezetne. Így csak annyit jegyzek meg, hogy *Benveniste* módszere (a görög és az ind szövegek közvetlen párhuzamosítása) számomra problematikusnak látszik. *Benveniste* szemmel láthatólag nem vette kellőképp figyelembe, hogy a szikla-edictumok ismert szövege semmi esetre sem lehetett a görög változat eredetije. Annak a kísérletének, hogy a *σύνταξις* szót a *dhramanüasti* kifejezéssel hozza kapcsolatba, súlyos jelentéstani nehézségei vannak. A 2. pont alatt érintett egész problémakörre remélhetőleg hamarosan visszatérhetünk].

EGY ISMERETLEN EGYIPTOMI KULTUSZ-SZOKÁS

I. HÉRODOTOS II 91

Hérodotos egyiptomi könyvének kommentálása az egyik legszebb közös feladata a klasszikus ókortudománynak és az egyiptológiának. A Wiedemann alapvető munkája¹ és C. Sourdille monográfiái² óta könyvtárrra való tanulmány jelent meg, részben Hérodotos alapszemléletéről, hitelességéről és forrásainak jellegéről általában,³ részben pedig szövegének egyes helyeiről és problémáiról.⁴ Az újabb kutatások, amelyeknek összefoglalása egy korszerű és kimerítő kommentárban rendkívül időszerű lenne, általában arra vallanak, hogy Hérodotos sokkal közelebb áll a valósághoz, mint ahogy a modern kritika korábban feltételezte. A valóságot azonban Hérodotos nem meríthette azokból a hiteles forrásokból, amelyekkel a mai tudomány dolgozik, hanem értesüléseit kisebb részben elődeitől, nagyobb részben pedig azoktól a görögöktől vagy görögül beszélő egyiptomiaktól szerezte, akikkel Egyiptomban módjában volt beszélni, és akik nézeteiket az élő néphagyományból merítették.⁵ Hérodotos Egyiptom-

¹ Herodots zweites Buch mit sachlichen Erläuterungen. Leipzig 1890.

² La durée et l'étendue du voyage d'Hérodote en Égypte. Paris 1910. Hérodote et la religion de l'Égypte. Paris 1910.

³ Pl.: W. Spiegelberg: Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Aegypten im Lichte der ägyptischen Denkmäler. Heidelberg 1926. J. Vogt: Herodot in Aegypten. Ein Kapitel zum griechischen Kulturbewusstsein. Stuttgart 1929. J. Schwartz: Hérodote et l'Égypte. RA 1951. 143 kk.

⁴ Többek között: F. Ll. Griffith: Herodotus II. 90. Apotheosis by drowning. ZAeS 46 (1909—10) 132 kk. P.-H. Boussac: Commentaire sur un passage d'Hérodote (Liv. II. 18). Rec. Trav. 37 (1915) 23 kk. E. Obst: Die Beschreibung des Nilpferdes bei Herodot II. 71. Klio 14 (1915) 390 k. G. Möller: Zu Herodots ägyptischen Geschichten. ZAeS 56 (1920) 76 kk. V. Ehrenberg: Zu Herodot. Klio 16 (1920) 318 kk. I. M. Linforth: Herodotus' avowal of silence in his account of Egypt. Berkeley 1924. C. Sourdille: Sur une nouvelle explication de la discrétion d'Hérodote en matière de religion. Rev. Ét. Gr. 38 (1925) 289 kk. S. R. K. Glanville: A Note on Herodotus II. 93. JEA 12 (1926) 75 k. W. Spiegelberg: Der Aegypterkönig Proteus. BIFAO 30 (1930) 103 kk. A. D. Nock: Herodotus II. 81. Studies Griffith. London 1932. 248. W. A. Heidel: Hecataeus and the Egyptian Priests in Herodotus Book II. Memoirs of the American Academy of Arts. 18, 2. 1935. A. Scharff—W. Hengstenberg: Maneros. ZAeS 72 (1936) 143 kk. J. Bérard: Remarques sur une erreur historique d'Hérodote (II. 124—136). Rev. Ét. Gr. 50 (1937) 289 kk. I. M. Linforth: Greek and Egyptian Gods. Class. Phil. 35 (1940) 300 kk. J. Černý: Philological and etymological notes. ASA 42 (1943) 346 kk. G. D. Hornblower: The ancient Egyptian word Maneros. Man 47 (1947) 139. L. Keimer: Interprétation de plusieurs passages contenus dans les «Histoires» d'Hérodote. Bull. Inst. Ég. 36 (1955) 455 kk. J. G. Griffiths: Three notes on Herodotus Book II. ASA 53 (1955) 139 kk. J. Vergote: Le roi Moiris-Marès. ZAeS 87 (1962) 66 kk. L. V. Žabkar: Herodotus and the Egyptian idea of immortality. JNES 22 (1963) 57 kk. etc.

⁵ C. Sourdille: La durée etc. Paris 1910. 157. W. Spiegelberg: Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Aegypten. Heidelberg 1926. 16, 18, 20, 27, 31 k. R. Lattimore: Herodotus and the names of Egyptian gods. Class. Phil. 24 (1939) 357 kk.

képe tehát — az általa látottaktól eltekintve — nagyjából annak a képnek felelt meg, amely Egyiptomról az ott élő görögökben és a görögökkel kapcsolatban álló társadalmi körökben élt. Ismereteink gyarapodásával rendszerint megtaláljuk a kulcsot, amellyel a látszatra homályos szöveghelyeknek értelmet és helyes összefüggést adhatunk. A jelen írással ebben az irányban kívánunk egy újabb lépést tenni.

Annak érdekében, hogy a tárgyalandó részletkérdés összefüggését szemünk előtt tarthassuk, idézzük a II. könyv 91. fejezetét:

«A görög szokásokat s egyáltalában szólva, minden más nép bármely szokását kerülik. A többi egyiptomiak ezt így szem előtt tartják; van azonban egy nagy város, Chemmis, Thebai járásában, Neapolishoz közel. Ebben a városban Danae fiának, Perseusnak van egy négyszögű szentélye; körülötte pedig pálmák vannak ültetve. A szentély előcsarnoka kőből van és igen nagy, két nagy kőszobor áll benne. Ezen meghatározott téren áll a templom és benne Perseusnak a szobra. A chemmisbeliek állítása szerint Perseus gyakran megjelenik nekik az országban a templom belsejében és viseltes saruját is megtalálják, mely két rőf hosszú. Ha ő megjelenik, egész Egyiptomban bő esztendő van. Így beszélnek ők és Perseus tiszteletére görög szokás szerint mindenféle testgyakorlati versenyeket rendeznek, és versenydíj gyanánt állatokat, köpenyeket és bőroket osztogatnak. Kérdésemre pedig, hogy miért jelenik meg Perseus csak nekik és miért térnek el a többi egyiptomiaktól, hogy versenyjátékokat rendeznek, azt felelték, hogy Perseus az ő városukból származott, mert Danaos és Lynkeus mint chemmisbeliek hajóztak el Görögországba, s tőlük vezetve le a családfát jutottak Perseusig, ki a görögök által elmesélt okból Egyiptomba került és elhozta Libyából a Gorgo fejét; szavaik szerint pedig hozzájuk is eljött és felismerte összes rokonait; tudta Chemmisnek a nevét, mikor Egyiptomba jött, mert hallotta anyjától, s az ő meghagyásából rendezik a versenyjátékot.»⁶

A fejezethez fűzött kommentárok⁷ a kezdeti bizonytalanság⁸ után egyre inkább nyilvánvalóvá tették, hogy ebben az esetben sem lehet szó Hérodotos félreértéséről, önkényes találmányáról vagy belemagyarázásáról. Az elbeszélés-

⁶ Herodotos történeti könyvei. Ford. *Geréb József*. I. Bp. 1892. 122.

⁷ Az alábbi műveket a továbbiakban a zárójelbe tett rövidítéssel idézzük: *Dümichen*: Geographie des alten Aegypten. Oncken's Allg. Gesch. I. 157, 160, 162. (*Dümichen*); *H. Brugsch* in H. Stein Herodotos. Berlin 1881; *G. Maspero*: Histoire ancienne des peuples de l'Orient. Paris 1909. 28, 803. (*Maspero*); *A. Wiedemann*: Herodot's zweites Buch. Leipzig 1890. 369. (*Wiedemann*); *U. a.*, Perseus in Aegypten. Philologus 50 (1891) 179 k. (*Wiedemann*, Phil.); *P. Sartori*: Der Schuh im Volksglauben. Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde 4 (1894) 50 kk. (*Sartori*); *W. Drexler*,: Min. ML II 2 (1894–97) 2981 k. (*Drexler*); *K. Sethe*: Chemmis. RE III (1899) 2233. (*Sethe*); *O. Gruppe*: Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. II. München 1906. 1332. 4. j; *Fr. Pfister*: Das Reliquiencult im Altertum. Giessen 1909–1912. I. 334. II. 516; *C. Sourdille*: La durée et l'étendue du voyage d'Hérodote en Égypte. Paris 1910. 151 kk., 158. k. (*Sourdille*: Durée); *U. a.*: Hérodote et la religion de l'Égypte. Paris 1910. 207 kk. (*Sourdille*, Religion); *W. W. How—J. Wells*: A Commentary on Herodotus. I. Oxford 1912. 211 k. (*How—Wells*); *W. Deonna*: Le pied divin en Grèce et à Rome. L'Homme Préhistorique 11 (1913) 242. (*Deonna*); *M. Baudouin*: Les sculptures et gravures de pieds humains sur rochers. Comptes Rendus de l'Association Française pour l'Avancement des Sciences. Mémoire hors volume. Congrès de Tunis 1913. Paris 1914. (*Baudouin*); *H. Gauthier*: Les fêtes du dieu Min. Le Caire 1931. 34 k. (*Gauthier*); *A. Rusch*: Min. RE VI (1935) 458. (*Rusch*); *G. A. Wainwright*: Some celestial associations of Min. JEA XXI (1935) 154 kk. (*Wainwright* JEA); *H. Kees*: Panopolis. RE XXVIII (1949) 650. (*Kees*).

⁸ *Drexler*: 2981 k. *How—Wells*: 211. *Rusch*: 458.

nek olyan valóságos alapja van, amely csaknem minden vonásában kihámozható és hitelesíthető. Nem kétséges a szóbanforgó Chemmis azonossága a mai Achmimmal, a görög Panopolissal, a IX. felsőegyiptomi nomos métropolisával.⁹ Minthogy pedig ennek a városnak fő istene Min volt, az sem vitatható, hogy Perseus alatt Hérodotos csak ezt az egyiptomi istenséget érthette. Ezt a következtetést teljesen megerősíti az a körülmény, hogy Egyiptomban egyedül Min kultuszából ismerünk olyan szokást, amit a görögök *γυμνικός ἀγών*-nak tarthattak.¹⁰ A «történetírás atyja» utazása során bizonyosan járt Chemmisben, amit nemcsak az általános meggondolások,¹¹ hanem az a szemléletes leírás is megerősít, amit az isten szentélyéről adott. Az egyiptomi istennek görög elnevezése, és pedig éppen Perseus névével való megjelölése tehát feltehetőleg az ottani görögöktől vagy tolmácsaitól a helyszínen hallottakon alapult.¹² A kérdés csak az, milyen vonások szolgálhattak alapul ehhez az interpretatio graecához? A kérdés felvetése annál jogosabb, mert tudjuk, hogy a görögök Mint később általánosan Pannak nevezték.¹³ Nyilvánvaló, hogy az a mitológiai-genealógiai magyarázat, amivel Hérodotos, illetve az általa megkérdézett chemmisiiek Perseus Chemmisben való megjelenését indokolták, az interpretáció szempontjából másodlagos jelentőségű. A görög istenek egyiptomi eredetének, illetve az egyiptomi istenekkel való azonosságának tana,¹⁴ akár Hérodotos elméletének, akár az egyiptomi görögség ideológiájának tekintjük, nem lehetett kiindulópontja, hanem csak következménye annak, hogy a görögök egyes egyiptomi istenalakokban a maguk isteneit vélték felismerni.

Nem kereshetjük az azonosítás alapját nevek és jelzők hasonló hangzásában¹⁵ sem, annál kevésbé, mert ennek a más istenek azonosításában sem volt semmi szerepe.¹⁶ A Min-kultusz említett sportív eleme alkalmas volt ugyan a görög rokonérzés felkeltésére, de éppen Perseussal való azonosításához aligha képezhetett elegendő alapot.¹⁷ Az olyan erőltetett magyarázatok, mint például az, hogy Hérodotos voltaképpen Horust, Séth legyőzőjét azonosította a sárkányölő Perseussal (Steindorff), vagy hogy Perseus szandálját azzal a szandál-párral azonosította volna, amelyet egy helyi monda szerint a szomszédos X. nomosban Horus a legyőzött Seth bőréből készített (Dümichen),¹⁸ nem tekinthetők megfelelő kiindulási alapnak.¹⁹

⁹ *Sethe*: 2233 k. *How-Wells*: 211. *Wainwright*: JEA 155. *Kees*: 649 kk. *J. Bleeker*: Die Geburt eines Gottes. Leiden 1956. 26 kk. A Neapolisra való utalás által okozott nehézség kiküszöbölésére igen alkalmas feltevés: *Sourdille*: Durée 154, 159 k.

¹⁰ Idegen népek fiainak pózna-állványzatra való csoportos felmászása. Vö. *Drexler*: 1981 k; *Sethe*: 2233; *Sourdille*: Durée 158 k; *Rusch*: 458; *J. Bleeker*: Die Geburt eines Gottes. Leiden 1956. 53 kk. — Késői görög felirat Panopolisból, amelyben az agón (nagy Paneia) Perseussal kapcsolatban van említve: *Iconomopoulos*: Les jeux gymniques de Panopolis. Rev. Ét. Gr. 2 (1889) 164 kk.

¹¹ *Sourdille*: Durée 154, az ellentétes vélemények ismertetése 153. *Wainwright*: JEA 154: Hérodotos a várost egyiptomi szakrális névén (*Hn. t Mn*) említi.

¹² *Sourdille*: Durée 152, 156, 161. *R. Lattimore*: i. m. 357 kk., 363.

¹³ *Sourdille*: Durée 152, 3. j.

¹⁴ *R. Lattimore*: i. m. A hérodotosi Perseus-genealógiáról: *How-Wells*: 212.

¹⁵ *Dümichen* és *Maspero*: 28 Min egyik jelzőjének (*phrr*), *Wiedmann*: Phil. 179 k. pedig a XII. (!) felsőegyiptomi nomos egyik nevének (*prs. tj*) hasonlóságából kísérelték meg levezetni az azonosítást.

¹⁶ *R. Lattimore*: i. m.

¹⁷ Ezt tekintik döntő oknak: *Wiedemann*: 369. *Sethe*: 2233. *Sourdille*: Durée 158 k. *Rusch*: 458.

¹⁸ *Wainwright*: JEA 156.

¹⁹ Ismertetésüket lásd *Drexler*: 2981 k.

Véleményünk szerint G. A. Wainwright járt a helyes nyomon, midőn az azonosítás alapját Min és Perseus alakjának közös alapvonásaiban kereste.²⁰ Wainwright érvelését nem ismételjük el, részleteiben való ellenőrzése vagy kibővítése bizonyára meg fog történni, ha téziséit mind az egyiptológusok, mind a görög vallás kutatói a megérdemelt figyelemre méltatják. Az általa felsorakoztatott adatok fényében nem tarthatjuk kétségesnek, hogy a természet-istenként ismert Min,²¹ az egyiptomi pantheon egyik legősibb alakja,²² ezt a funkcióját nem utolsó sorban annak köszönhette, hogy eredetileg égisten-ség volt. Rendkívül figyelemreméltó Wainwrightnek az a határozott állásfoglalása, hogy Perseus²³ kultuszának szívósan továbbélő gyökereit Kisázsiaiban és Szíriában kell keresni, ahol a görög mitológia későbbi hősisa eredetileg ég- és zivatar-isten lehetett. Ismeretes, hogy a görög Perseus-monda telítve van ősi vallásos és rituális elemekkel,²⁴ amelyeket csak akkor lenne jogunk — mint ahogy szokás — pusztán népmesei motívumoknak nevezni, ha ezeknek nyomai a kultusz szintjén nem lennének fellelhetők. Más kérdés, hogy a görög irodalomban argosi hérósként megjelenő Perseus alakja egyszerű derivátuma-e az elő-ázsiai istenségnek, aki mögött a hettita Tesupot²⁵ sejthetjük, vagy pedig ennek ötvözete egy görög héróssal vagy más mitológiai alakkal.²⁶

Ha Wainwright elmélete helyes, és a Min—Perseus azonosításnak megvolt a maga komoly alapja a két istenalak ősi vonásaiban, akkor már csak az a kérdés marad hátra, hogy lehet-e ezt a Hérodotos-helyre nézve is konkrétan igazolni. Wainwright ebbe az irányba is megtette az első lépést, midőn rámutatott arra, hogy a Hérodotos-szövegben olyan különös szerepet játszó szandál milyen szorosan kapcsolódott Perseus alakjához.²⁷ Minthogy azonban ugyanezt Minre nézve nem sikerült kimutatnia,²⁸ erre a nézetünk szerint döntő kérdésre újra vissza kell térni. A kérdéses mondat eredeti szövege a következő: *Οὔτοι οἱ Χεμμῖται λέγονσι τὸν Περσέα πολλάκις μὲν ἀνὰ τὴν γῆν φαίνεσθαι σφίσι, πολλάκις δὲ ἔσω τοῦ ἰσοῦ, σανθάλιόν τε αὐτοῦ πεφορημένον εὐρίσκεσθαι, ἐὼν τὸ μέγας δῖπρυ, τὸ ἐπεὰν φανῆ, εὐθενεῖν ἅπασαν Ἀἴγυπτον.*²⁹ A mondatnak három magyarázatra szoruló eleme van: 1. az isten megjelenése Chemmisben, 2. az

²⁰ Wainwright: JEA 152, 170. U. a., The Sky Religion in Egypt, Cambridge 1938. 3, passim. — Sourdille: Religion 212 hasonló kísérlete nélkülözi a mélyebb vallástörténeti alapot.

²¹ Sourdille: Religion 209 kk; Rusch: 432 kk; Wainwright: JEA; U. a.: The Sky Religion 18 k., 73, 21 k., 80 k., 107. — J. Bleeker: i. m. 44. J. Bleeker érvelése Wainwright tézisével szemben nem találó, mert a prehisztorikus időkben egy zivatar-isten létének nem volt klimatikus akadály.

²² Wainwright: Sky Religion 10 kk; E. J. Baumgartel: Herodotus on Min. Antiquity 21 (1947) 145 kk; J. Bleeker: i. m. 2, 29.

²³ E. Kuhnert: Perseus. ML III, 2 (1897—1909) 1986 kk; Farnell, L. R.: Greek Hero Cults and Ideas of Immortality. Oxford 1921. 337; J. L. Catterall: Perseus. RE XIX (1937) 978 kk; H. J. Rose: A Handbook of Greek Mythology. London 1953. 272 k; Sourdille: Religion 207 kk. — Az idézett panopolisi feliratban Perseus jelzője *ouranios!* Vö. Iconomopoulos: i. m.

²⁴ E. S. Hartland: The Legend of Perseus. I—III. London 1894—96.

²⁵ Tešupról G. Furlani: La religione degli Hittiti. Bologna 1936. 35 kk. O. R. Gurney: The Hittites. Harmondsworth 1964. 192 kk.

²⁶ Feltűnő, hogy a görög mitológiában már korán feltűnik egy olyan Perseus, akinek genealogiája nem az argosi helyi hagyományhoz, hanem a mitikus kozmogóniához kapcsolódott: Hesiod., Theog. 377, 409. Vö. H. J. Rose: i. m. 37.

²⁷ G. A. Wainwright: JEA 155 k.

²⁸ Dümichen nyomán ő is a X. nomosra vonatkozó adatra utalt, vö. 18. j.

²⁹ Ph.-E. Legrand: i. h.

isten megjelenésével, illetve a szandállal összefüggő jó termés, 3. és az isten hátrahagyott szandálja. Vegyük most sorra ezeket a pontokat.

Az első pont problémáját az képezi, hogy a chemmisiek szerint Perseus (= Min) gyakran megjelenik náluk, ami úgy fogható fel, hogy ottlétét nem tekintették állandónak.³⁰ Nyilvánvaló, hogy a görögök számára az isten megjelenése, látogatása nemcsak azt jelenthette, hogy egy távolban lakó, idegen, tehát például görög istenségről van szó, hanem különösen alkalmas volt egy olyan vándorlásairól híres mitológiai alakkal való azonosításra, amilyen Perseus volt.³¹ A kérdés csak az, összeegyeztethető-e ez a motívum az egyiptomi vallás tanaival is, hiszen ismeretes, hogy az egyiptomi templomok az istenek állandó lakóhelyeinek számítottak.³² A probléma tökéletesen megoldódott, midőn H. Gauthier rámutatott arra, hogy a szóbanforgó megjelenés nem lehet más, mint Min kultuszának legjellegzetesebb ünnepe, a *pr. t Mnw*, azaz Min kivonulása.³³ Az ünnep részletes leírását és elemzését megtaláljuk Gauthier munkáiban.³⁴ Elegendő, ha annyit említünk, hogy ez az ünnep egészen ősi eredetű aratási agrár-rítus volt,³⁵ amely idővel egyre szorosabban összefonódott az uralkodó-kultusszal. Leglényegesebb eleme volt az isten kivonulása a templomból, megjelenése, elhelyezkedése egy lépcsős emelvényen, amelynél azután az aratási szertartás, a bikaáldozat és más szakrális cselekmények lezajlottak. Az istenszobor megjelenése és elhelyezkedése az emelvényen (*htjw*) annyira középponti jelentőségű volt, hogy erről nevezték el magát az ünnepet is («a lépcső szép ünnepe»), amelynek csúcspontját a hieroglif-szöveg az isten *htjw* emelvényen való elhelyezkedéseként írja le.³⁶ Joggal gondolhatjuk, hogy eredetileg a termékenység biztosítását éppen az isten megjelenésétől várták. A karakterisztikus lépcsős bázis,³⁷ amely valószínűleg Egyiptom földjét szimbolizálta,³⁸ az ünnep és az isten jelképévé vált. Egészen bizonyosnak vehetjük tehát Gauthier felismerésének helyességét, miszerint «Perseus» gyakori megjelenése a vidéken (szó szerint a földön) ennek a Min-ünnepnek görög leírása volt.

Az isten megjelenésének áldásos hatása Hérodotosnál «Perseus» hátrahagyott szandáljához kapcsolódik. Ez a motívum jól illik Perseushoz, akinek nemcsak mítoszában játszott fontos szerepet a csodálatos szandál, hanem kultushelyein is — csaknem kivétel nélkül — felbukkan annak ábrázolása.³⁹ Nem okoz meglepetést a szandál és a termékenység összekapcsolása sem. Az egyiptomi királyokhoz szóló dicsőítő szövegek egyik formulája így szól: «Bősé-

³⁰ Sourdille: Religion 208.

³¹ U. v. Wilamowitz—Moellendorff: Der Glaube der Hellenen. I. Basel 1959. 247, l. j.

³² Wiedemann: 369.

³³ Gauthier: 34 k.

³⁴ Gauthier: i. m. és Le «reposoir» du dieu Min. Kémi II (1929) 41 kk. Vö. H. Jacobsohn: Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Aegyten. Glückstadt 1939. 29 kk. H. Bonnet: Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin 1952. 466 k. Sourdille: Religion 210. J. Bleeker: i. m. 10, 69, 78 kk., 98.

³⁵ Gauthier: 288, passim. H. Jacobsohn: i. h. J. Bleeker: i. m. 69 kk.

³⁶ Gauthier: 207 kk. U. a., Le «reposoir» 51 kk. H. Jacobsohn: i. m. 30. J. Bleeker: i. m. 78 kk.

³⁷ H. Gauthier: Le «reposoir» 79; P. A. A. Boeser: Studies Griffith. London 1932. 45; J. Bleeker: i. m. 51, 79 kk. — Min mellett Ptahnak is attributuma, vö. M. S. Holmberg: The God Ptah. Lund 1946. 15. 3 kk. kép.

³⁸ J. Bleeker: i. m. 51. — Gauthier: 288. szerint a keleti sivatag hegyeit jelentette.

³⁹ Wainwright: JEA 155 k.

ges az aratás mindenütt, ahol csak szandáljai vannak.»⁴⁰ A szandál ebben az esetben az áldásos isteni erőt hordozó uralkodó jelenlétére, lépteire utal, de bőséges adataink vannak mind az egyiptomi,⁴¹ mind más ókori vallásokból⁴² valamint a folklórból⁴³ a szandálnak és a lábbelinek önálló termékenység-hozó szerepére is. A nehézséget csak az okozza, hogy egyiptomi forrásokból nincs adatunk a Min-kultuszában szereplő szandálról. A szöveg többi elemének igazolható voltát tekintve mégis azt kell feltételeznünk, hogy ez a motívum is a helyén van, csakhogy a görög interpretáció erősebben eltakarja előlünk eredeti magvát.

A megoldást ezúttal nem az írásos források, hanem a régészeti leletek adják kezünkbe. Koptosban, Min kultuszának másik középpontjában, az isten szentélyének ásatásakor W. M. Flinders Petrie egy rendkívül figyelemre méltó emléket talált (1. kép).⁴⁴ A lépcsős bázis kétséget kizáróan annak az emelvénynek (*htjw*) utánzata, amelyen Min az ünnepkor megjelent. Tetején az istenszobor helyett egy bemélyített lábnyomot találunk. A lábnyom ezen a helyen csak Minre utalhat. Egyfelől érzékletes módon mintegy megörökíti a pódiumon megjelent isten lábnyomát, másfelől viszont ezzel az érzékletes kifejezésmóddal ellentétes szimbolikus jellege van. Az egyetlen és a pódium méretéhez arányítva túlságosan nagy lábnyom az istenszobor eredeti helyzetével ellenkező irányban fordul. Úgy tűnik tehát, hogy itt egy konvencionális jelképet — az istenlábnyomot — helyeztek rá Min karakterisztikus pódiumára, hogy ezzel a lábnyom jelentését és a «lépcsős ünnepével» való összefüggését kidomborítsák. A lábnyom jelének konvencionális alkalmazását az egyiptomi templomokban szép számmal előforduló emlékek igazolják. Ezek az áldozati ajándékok fekvő téglalakú kőtömbök, amelyeknek felső lapjára — rendszerint életnagyságon felüli — kimélyített lábnyomot faragtak.⁴⁵ Feltűnő, hogy éppen Koptosból tudunk a legtöbb példányról, ami arra vall, hogy ez a forma volt az általános, a lépcsős bázison megjelenő pedig különleges megoldást jelent. Nem tekintve az Egyiptomból és a görög—római világból ismert nagyszámú kultikus lábnyom-emléket,⁴⁶ az említett lábnyom-táblákból is kiválglik, hogy Egyiptomban, legalábbis a késői korban a monumentális lábnyom-képeknek eléggé elterjedt vallásos jelentősége volt. Mondanivalójuk egyrészt közvetlenül is leolvasható róluk, másrészt az összehasonlító régészeti és vallástörténeti adatokból jól kikövetkeztethető. A részletes bizonyítást más alkalomra hagyva megállapíthatjuk, hogy az istenlábnyomok az isten megjelenését⁴⁷ és az ebből fakadó áldásos hatást, főként a bőséges termést⁴⁸ szimbolizálták, illetve fel-

⁴⁰ II. Ramses-felirat az abydosi templomban, vö. G. A., *Wainwright*: Sky Religion 17, 3. j.

⁴¹ *Wainwright*: i. h.

⁴² *O. Gruppe*: i. m. 1332 k. *S. Eitrem*: Hermes und die Toten. Christiania 1909. 44 k. *U. a.*, *Opferitus* und *Voropfer* bei der Griechen und Römer. Kristiania 1915. 367.

⁴³ *Sartori*: 44 kk., 50 kk.

⁴⁴ Vö. 60. j.

⁴⁵ Lásd a tanulmány második részét.

⁴⁶ Ezekről monográfiát készítettünk elő. A korábbi munkák közül vö. *Deonna*: i. m. *M. Guarducci*: Le impronte del Quo Vadis e monumenti affini, figurati ed epigrafici. Rendiconti d. Pont. Accad. di Arch. XIX (1942—43) 305 kk. *G. Manganaro*: Ricerche di epigrafia siceliota. I. Siculorum Gymnasium. N. S. XIV (1961) 175 kk.

⁴⁷ *Deonna*: 241. *M. Guarducci*: i. m. 309. *G. Becatti*: I Mitrei. Scavi di Ostia II. Roma 1954. 80 k.

⁴⁸ *O. Weinreich*: Antike Heilungswunder. Giessen 1909. 22. *Baudouin*: 52 k., *passim*. *Sartori*: 44.

idézni kívánták. Pontosan azt a gondolatot testesítették tehát meg, amit a chemmisiak Hérodotos szerint Perseus szandáljához fűztek. Láttuk már, hogy az egyiptomi szövegek ugyanezt a gondolatot az istenkirály szandáljához kapcsolták.⁴⁹ A termékenységet hozó szandálnak és a lábnyom-emlékeknek összekapcsolását az olyan votív-táblák teszik lehetővé, amelyek nem meztelen lábnyomot, hanem szandáltalp lenyomatát ábrázolják (15. kép).⁵⁰ Ezzel egy olyan emlékesoport birtokába jutottunk, amely egyaránt kapcsolatban áll a Min-kultusz megjelenési ünnepével és a termékenységet hozó szandállal. Ez az emlékesoport nyilvánvalóvá teszi, hogy a hérodotosi szandál-motívum nem légből kapott és nem is félreértésen alapuló elbeszélés, hanem egy emlékeiben is fennmaradt egyiptomi kultikus szokás görög szellemben történt leírása. A Perseussal való asszociáció lehetőségére ebben az összefüggésben sem gyöngül, hiszen Perseusnak nemcsak csodálatos szandáljáról, hanem Tarsosban való megjelenésével kapcsolatos lábnyomáról is tudunk az antik irodalomból,⁵¹ továbbá ismeretes, hogy a görög—római mitológiában és néphitben elterjedt volt az emberfeletti lények, különösen a hérósok megjelenését megörökítő csodálatos lábnyomokra vonatkozó hiedelem.⁵²

Ezzel teljessé válik azoknak az adatoknak a köre, amelyek a tárgyalt Hérodotos-hely valódi és reális értelmét megadják. Hérodotos Chemmisben görög szájból vagy legalábbis görög nyelvre és gondolkodásmódra lefordítva egy jellegzetes egyiptomi kultikus szokást és tant hallott. Min az aratási ünnep alkalmával szertartásos formában újra és újra megjelent a vidéken, elfoglalta helyét a nevezetes talapzaton, s asszisztált a termékenységi szertartásnál. Megjelenésének emlékeként a chemmisiak az isten lábnyomát, illetve szandáltalpát mutogatták azokon a votív-emlékeken, amelyek a templom előcsarnokaiban az idegenek számára is láthatók voltak. Nem kell feltételeznünk az egyiptomi templomi személyzet alacsony rangú tagjairól sem azt, hogy az idegenek kérdéseire más választok volna a valóságnál, t. i., hogy ezek a lábnyomok, talpak, szandálak akkor kerültek a teplomba, amikor az isten megjelent a vidéken, hogy ez a megjelenés gyakori volt és hogy mindez az ország bőséges termésével függött össze. Az a különbség, amit e tényszerű magyarázat és a hérodotosi szavak között találunk, alapjában véve csekély, s az egyiptomi és görög gondolkodásmód közötti különbség kielégítően megmagyarázza. A szandál elnevezés olyan emlékre vall, amely fonatos szandáltalp lenyomatát ábrázolta. A szandál használatása racionalista kifejezése annak, hogy az emlékről hiányoztak a szandál szíjai. A természetesenél nagyobb lábnyom méretét Hérodotos pontosabb adatok hiányában közhelyszerűen, a heroikus lábnyomok analógiájára fejezte ki. Végül az istenség görög elnevezése a fentebb részletezett párhuzamos vonásokból következett.

A chemmisi elbeszélés magvát végeredményben emlék-legendának határozhatjuk meg. Az emlék-legendák, azaz egy-egy látott emlékekkel kapcsolat-

⁴⁹ *Wainwright*: Sky Religion 16 kk; *Vö. J. Bleeker*: i. m. 85, Min-himnusz, amelyben az istent földjeire való lépésre kéri.

⁵⁰ *Vö.* 64. j.

⁵¹ *Joh. Antioch. FHG IV. 544. frg. 6. nr. 18. Vö. Wiedemann*: 369. *Wainwright*: JEA 156. *J. L. Catterall*: Perseus, RE XIX (1937) 988.

⁵² A legismertebb adat éppen Hérodotosnál IV 82. A chemmisi szandál hérodotosi mérete sokkal inkább a görög heroikus lábnyomok közhelyszerű nagyságából, mintsem az egyiptomi emlékekből származhatott. *Vö. Wiedemann*: 369.

ban hallottak leírásai, jellemzőek Hérodotos egyiptomi könyvére.⁵³ Mint Egyiptom más városaiban, Chemmisben is elsősorban egy saját szemével látott és idegenszerű emlék ragadta meg elsősorban a görög utazó figyelmét. Az emlék mibenléte után érdeklődve jutott hozzá azután ahhoz a magyarázathoz, ami ha nem is felelt meg pontosan az egyiptomi teológia dogmáinak, a legtöbb esetben mégis a hiteles valóság valamely részletéből indult ki, és a néphagyomány, valamint a görög fogalmak, nevek és világgép szűrőjén áthaladva nyerte el a szövegben rögződött alakját.

II. VOTÍV-TÁBLÁK LÁBNYOMOKKAL AZ EGYIPTOMI TEPLOMOKBAN

Az előzőekben említett kultikus lábnyom- emlékek megérdemlik a részletesebb ismertetést. Közülük több darabot közöltek már különböző publikációkban, sok azonban csak azon kutatók előtt ismeretes, akiknek módjuk volt az egyiptomi múzeumokat és templomokat felkeresni. Senki sem figyelt fel azonban mindeddig arra, hogy itt egy formai és tartalmi szempontból egyaránt összetartozó jellegzetes csoportról van szó. A csoporttal kapcsolatos problémák felvetése előtt szükséges az általunk ismert darabok áttekintése.⁵⁴

Igen fontosak azok a darabok, amelyeknek pontosabb lelőhelyét ismerjük, illetve amelyek máig is a templomok romjai között találhatóak. G. Botti az alexandriai Sarapieion ásatásai során, a «Hermanubis galériájának» nevezett földalatti folyosórendszer bejáratánál töredékes márványlapot talált (12. kép).⁵⁵ A töredéken bemélyített jobb lábnyom előrésze és görög felirat foglal helyet. A felirat szerint a táblát a Sarapideios démosba tartozó Sarapion, Dionysios fia és felesége Eukleia állította, fiuk Dionysios üdvére, egy uralkodó 12. évében, Hermanubisnak, a nagy és meghallgató istennek. A betűformák és a démos-név alapján a feliratot az i. e. I. sz.-ra keltezhetjük. Ugyancsak a Ptolemaios-korban készült az a nagyméretű homokkő-blokk, amelynek lapján relief en creux-ban szárnyas napkorong alatt bal lábnyomot találunk, virágfejezetes oszlopokra tekeredő, felső és alsóegyiptomi koronát viselő kígyók között (7. kép).⁵⁶ A téglalakú kőblokkot C. C. Edgar Tell Timaiban, a régi Thmuis romjai között, egy belül három oszlopos kis téglapületben találta számos kis márványszobor-töredékekkel együtt, amelyek a Lagidák családjának különböző tagjait ábrázolták, és nyilvánvalóan az uralkodókultusz helybeli szentélyének felszereléséhez tartoztak. Feliratának tanúsága alapján a római császárkorban készült az a durván faragott bemélyített lábnyomot, növényi ágat és kígyót ábrázoló mész-

⁵³ W. Spiegelberg: Die Glaubwürdigkeit etc. 21 kk., 27.

⁵⁴ Köszönetet mondok a kairói Egyiptomi Múzeumból V. Girgis és El Kachab uraknak, az alexandriai Görög—római Múzeumból pedig H. Riad úrnak a rendelkezésemre bocsátott fényképekért, felvilágosításokért és szíves segítségükért.

⁵⁵ Alexandria, Görög—római Múzeum. lelt. sz. 65. — G. Botti: BSAA II. 1899. 63; Catalogue de Musée Gréco—Romain. Alexandrie, 1901. 580 k., 454. sz.; E. Breccia: Iscrizioni greche e latine. Le Caire, 1911. 74. 120. sz. XXXI. t. 75. kép; E. Visser: Götter und Kulte im ptolemäischen Alexandrien. Amsterdam, 1938. 24,71 (Anubis, 5. sz.); M. Guarducci: i. m. 315, 5. kép; A. Rowe: Discovery of the Famous Temple and Enclosure of Serapis at Alexandria. Le Caire, 1946. 35. A felirat: SB 3482.

⁵⁶ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. 27071. H.: 43 cm. — C. C. Edgar: Greek Sculpture from Tell Timai. La Musée Égyptien. III. Le Caire 1915. 12. 61. sz.

lap, amely a gizehi Szfinx szentélyében került elő (11. kép).⁵⁷ W. M. Flinders Petrie egy kisebb mészkőblokkba mélyített bal lábnyomot talált Memphisben, a város keleti részén levő házban, amelynek leégését az i.sz. I. sz. közepére datálta.⁵⁸ A görögök által Labyrinthosnak nevezett hawarai III. Amenemhat halotti-templomban került elő egy mészkő áldozati tábla, amelyen a szokványos ábrázolások helyett jobb lábnyomot, mellette sítulát, kígyót és növényi ágat találunk (5. kép).⁵⁹

Feltűnően nagy számban kerültek elő a csoportunkhoz tartozó kömlékek a koptosi Min-templomból. A legérdekesebb közülük lépcsős talapzat formájú, tetején bemélyített jobb lábnyommal (1. kép).⁶⁰ A koptosi emlékek zömét azonban az előbb említettekhez hasonló, egyszerű kőtömbbe, illetve kőlapba vésett lábnyomábrázolások képezik (16. kép).⁶¹

Feltehető, hogy jelenleg is eredeti helyén áll a karnaki Ptah-templom 6. kapujának délnyugati sarkában fekvő homokkő hasáb, tetején bemélyített jobb lábnyommal (2. kép).⁶² Még ha eredetileg nem is pontosan ezen a helyen találták, annyit mindenesetre biztosra vehetünk, hogy a Ptah-templom valamelyik előudvarában volt elhelyezve, és keletkezésének idejét sem tehetjük korábbra a III. és IV. Ptolemaios idejében készült hatodik kapuénál.

Nem áll rendelkezésünkre a szentélyen belül elfoglalt eredeti helyre vonatkozó adat a luxori templom kőtárában levő homokkő hasábra nézve (17. kép).⁶³ A fekvő hasáb felső lapján levő vájt dombormű nem lábnyomot, inkább felülnézetben bemutatott jobb lábfejet ábrázol, nem annyira az enyhén domború kidolgozás, mint inkább a körmök jelzése miatt. Sokkal inkább kelti egy lábnyom képének képzetét az az ábrázolás, amely a Dakke-i templomból származó blokk tetején foglal helyet (15. kép).⁶⁴ A hasáb egyik oldalán egyelőre megfejtetlen démotikus felirat van, magát az ábrázolást kiemelkedő keret veszi körül. A kép ezúttal nem meztelen, hanem szandálás balláb lenyomatát mutatja be, az Egyiptomban általános sásból készült lábbeli fonatainak gondos és dekoratív kidolgozásával.

⁵⁷ London, British Museum, lelt. sz. 436. — *H. Vyse*: Appendix to Operations Carried on at the Pyramids of Gizeh in 1837. Part III. London, 1842. 109. A. t. 4. kép; *M. Letronne*: Recueil des inscriptions grecques et latines de l'Égypte. II. Paris, 1848. 475. DXXVIII. sz.; *A. Maury*: Sur un pied en marbre blanc, découvert à Alexandrie. RA VII, 2, (1851) 601; *W. E. A. Budge*: A Guide to the Egyptian Galleries. London, 1909. 287. 1079. sz.

⁵⁸ *W. M. Flinders Petrie*: Meydum and Memphis III. London, 1910. 45. XL. t. 33. kép.

⁵⁹ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. 23219. — *Ahmed Bey Kamal*: Tables d'offrandes. Cat. Gén. Le Caire 1909. 149. LIV. t.

⁶⁰ *W. M. Flinders Petrie*: Koptos. London, 1896. 24. XXI. t. 19. kép; *J. Capart*: Monuments Égyptiens du Musée de Bruxelles. Ann. Soc. Arch. Bruxelles 14. 1900. 336. k. Bruxelles, Musée Cinquanteenaire.

⁶¹ *W. M. Flinders Petrie*: i. m. 24; *J. Capart*: i. m. 334 k. — A többi koptosi lábnyom-tábla: Lyon, Musée Guimet, két lábnyom, *A. Reinach*: Catalogue des antiquités égyptiennes recueillies dans les fouilles de Koptos en 1910 et 1911, exposées au Musée Guimet de Lyon. Chalons-sur-Saone 1913. 85; *W. M. Flinders Petrie*: i. m. 24, még több más hasonló emlékről írt, anélkül, hogy egyenként felsorolta volna őket.

⁶² A templomra vonatkozó publikációkban a blokk említését nem találtuk, holott létezéséről nyilvánvalóan másodkézből ad hírt *M. Boudouin*: Les sculptures et gravures de pieds humains sur rochers. Comptes rendus de l'Association Française pour l'Avancement des Sciences. Mémoire hors volume. Congrès de Tunis 1913 Paris, 1914. 118.

⁶³ Nagysága kb. 60 × 30 × 25 cm.

⁶⁴ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. $\frac{2|3}{25|2}$ Homokkő, 53 × 30 × 26 cm. Journ. d'ent. 29320.

A dakkei dombormű a csoportunkhoz tartozó núbiai emlékek egész sorozatát nyitja meg. Közülük a legújabban előkerült darabot egy Meroé-kori kis szentélyben találta J. Leclant Khor Abd el Hamid-ban.⁶⁵ Míg a később említendő farasi darabok eredeti elhelyezése nem világos, a harmadik kataraktától délre fekvő Kawa-i templomban talált emlékek helyét egészen pontosan meg lehetett figyelni. A «T» templom első udvarában, az egyik kos-szobor előtt feküdt a talajon egy homokkő-lap, szandálás lábfej-pár képével.⁶⁶ Ugyanitt volt elhelyezve egy másik pár láb is, különálló blokkokon.⁶⁷ A kawai szentély nyugati kioszkjának nyugati ajtajánál az északi, külső oldalon került elő egy kis homokkő lap töredéke ugyancsak láb-ábrázolással.⁶⁸ Mind a három emlék a meroéi korszakból származik, az első kettő az I—II. sz.-ban, a harmadik pedig a III. sz.-ban keletkezett.

Azoknak a daraboknak az alapján, amelyeknek potosabb lelőhelyét ismerjük, bizonyosra vehetjük, hogy a tárgyalt csoport szakrális rendeltetésű emlékeket foglalt magába, amelyeket szentélyekben helyeztek el, éspedig a templomok előudvaraiban vagy előcsarnokaiban, a kapuk előtt, tehát nem a szentek szentjében. Ez a körülmény, valamint az alexandriai példány felirata nyilvánvalóvá tesz, hogy áldozati, illetve votív-emlékekről van szó. A kivételesen lakónegyedekből előkerült emlékek vagy másodlagos elhelyezésűek voltak, vagy pedig a házi kultuszhoz tartoztak.

A hátralevő emlékek nagyobb részénél csak a származás helyét ismerjük, a közelebbi leletkörülményekről nincs adatunk. Alexandria területén került elő egy kisméretű mészkőlap lábnyom bemélyített képével és *Ἰσιδος πόδας* felirattal.⁶⁹ Memphisből származik egy bal lábnyomot ábrázoló stukkó-lap a Kairói Múzeumban.⁷⁰ A fayumi Theadelphiaából való mészkőtábla, amelyen bemélyített, de körmököt és szandálsziját is feltüntető lábnyomot és mellette kígyó képet találunk, valószínűleg a Breccia által vezetett ásatásból származik, és így feltehetőleg a Suchos-szentélyhez tartozott.⁷¹ (9. kép.) Medinet Madi, az ókori Narmuthis ásatása során került elő a kom déli lejtőjén egy mészkőlap, lábnyom és kígyó bemélyített képével (10. kép).⁷² A kőfaragó a jobb láb képén

⁶⁵ J. Leclant: Rapport préliminaire sur la Mission de l'Université de Strasbourg à Tomas (1961). Fouilles en Nubie 1959—1961. Le Caire 1963. 22, VII. t. 13. kép. — A fehér homokkőből faragott 40 × 26 × 12 cm nagyságú tábla tetején lapos domborműben bal láb képe foglalt helyet.

⁶⁶ Khartoum, Múzeum, lelt. sz. 2691. Mérete 46 × 33 × 13 cm. Ásatási szám: 0489. — M. F. L. Macadam: The Temples of Kawa. London 1955. Vol. II. 56, 71, 139. L. t. b. kép.

⁶⁷ A jobbláb: Pitt-Rivers Múzeum lelt. sz. B IV 168. Ásatási szám: 0490. Homokkő, a jobb láb kövének mérete 51 × 26 × 19 cm. — M. F. L. Macadam: i. m. 56, 71, 139. L. t. b. kép.

⁶⁸ Ásatási szám: 0755. Mérete: 13 × 14 × 4 cm. M. F. L. Macadam: i. m. 56, 139.

⁶⁹ Alexandria, Görög—római Múzeum, lelt. sz. 3433. Mérete: 17 × 9,5 cm. — G. Botti: Catalogue du Musée Gréco—Romain. Alexandrie, 1901. 561, 296. sz. E. Breccia: i. m. 68. 104/a. sz.; P. Roussel: Les cultes égyptiens à Délos du IIIe au Ier siècle av. J.—C. Nancy, 1916. 116; E. Visser: Götter und Kulte im ptolemäischen Alexandrien. Amsterdam, 1938. 90, 10. sz.; M. Guarducci: i. m. 315; G. Mangano: Ricerche di epigrafia Siceliota. I. Per la storia del culto delle divinità orientali in Sicilia. Siculorum Gymnasium. N. S. XIV. 1961. 186, 57. j., 188, 74. j.

⁷⁰ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. 32143. Mérete: 11,5 × 9 cm. — C. C. Edgar: Greek Moulds. Catal. Gén. Le Caire, 1903. 36, XXX. t. 32143. sz.

⁷¹ Alexandria, Görög—római Múzeum, lelt. sz. 19923. Mérete: 68 × 35 cm.

⁷² H.: 42 cm. — Mostra delle antichità rinvenute nelle campagne d'Egitto condotte dalla Missione della R. Università di Milano 1934—37. Milano 1938. 58 k., 21 sz.

a körmököt is jelezte, annak ellenére, hogy a homorúan kivájt ábrázolás határozottan lábnyomra emlékeztet. Ahmed Bey Kamal⁷³ a Gamhoud és a Fayum között fekvő Kalamoun hegységben levő mészkőtömbre vésett lábnyomról ad hírt. A fentebb ismertetett núbiai emlékek számát gyarapítja a Farasban talált két lábnyom-tábla. Mindkettő a városfalon belül, a város délnyugati sarkában levő keresztény templom helyéről származik. Az egyik a lábnyom képét párkányszerű keret veszi körül,⁷⁴ a másik pedig a dakkei példányhoz hasonló, de attól eltérő mintájú fonatos szandáltalpat ábrázol.⁷⁵

A Kairói Múzeum fayumi eredetmegjelöléssel két nagyméretű lábnyom-táblát őriz. Az egyik mészkőblokk, bemélyített jobb lábnyommal (14. kép),⁷⁶ a másik gránitból faragott lap, bal lábnyom homorú képével.⁷⁷ Ugyancsak a Kairói Múzeum őriz egy kisméretű mészkőlapot Saqqarából, durva kidolgozású vájt domborművű jobb lábnyommal.⁷⁸ Ahmed Bey Kamal a lábnyomképekről közölt rövid cikkében több kőbe vésett lábnyomról tesz említést, amelyek jelenleg különböző egyiptomi mecsetekben találhatóak, mint a népies vallásosság kegytárgyai. Bár közelebbi tanulmányozásukra nem volt módunk, egyikük görög feliratmaradványa, anyaguk és az eddig felsorolt emlékekkel való nyilvánvaló rokonságuk alapján biztosra vehetjük, hogy a szóbanforgó emlékesoporthoz tartozó ókori darabokról van szó, amelyeket másodlagosan vittek a mecsetekbe, nyilvánvalóan azért, mert már ezt megelőzően a nép körében jámbor hiedelmek kapcsolódtak hozzájuk. Az alexandriai Seik Mohammed el-Attar mecset szerpentin (?) kőbe vésett lábnyomát, amely mellett görög felirat töredékei maradtak fenn, a nép csodatevő erejűnek hiszi.⁷⁹ A tantai Ahmed el-Badaoui mecset kupolájának sarkában levő fekete gránit kőlapra faragott lábnyomot a hagyomány Mohammed lábnyomának tartja.⁸⁰ Ugyancsak Mohammed lábnyomaként tartják számon a kairói mecsetekben levő négy kőbe vésett lábnyomképet.⁸¹

Utoljára említjük meg azokat a darabokat, amelyeknek származásáról semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre. Közöttük van a legfinomabban kidolgozott példány, egy fekvő mészkőhasáb, előoldalán ágaskodó ureus-kígyó domborművével, tetején pedig bemélyített jobb lábnyommal, amelyet a szobrász egy valóságos lábnyom egészen pontos másaként, csak a természetesnél jóval nagyobb méretben faragott ki (4. kép).⁸² E görög mester kezére valló példánnyal szemben az egyiptomi kőfaragás technikája és a felsőegyiptomi eredetű darabok stílusa jellemzi az alexandriai múzeum másik lelőhely nélküli lábnyom-tábláját (3. kép).⁸³

⁷³ *Ahmed Bey Kamal*: Dessins des pieds. Bull. de l'Inst. Égypt. 5me sér. II. 2' 1908. 96.

⁷⁴ *F. Ll. Griffith*: Oxford Excavations in Nubia. Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology XIII. 1926. 35. XXX. t. 3. kép.

⁷⁵ *F. Ll. Griffith*: i. m. 35, XXX. t. 4. kép.

⁷⁶ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. 44090. H.: 56 cm.

⁷⁷ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. 44091. H.: 51 cm.

⁷⁸ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. $\frac{23}{26} \mid \frac{1}{3}$ mérete 6,6 × 5 cm.

⁷⁹ *Ahmed Bey Kamal*: i. m. 95 k.

⁸⁰ I. m. 95.

⁸¹ Atar el-Nebi mecset Ó-Kairóban, Kaitbai mecset két lábnyomtáblával, az egyik szürke, a másik rózsaszín gránitból, Qalaun mecset: *Ahmed Bey Kamal*: i. m. 94. k.

⁸² Alexandria, Görög—római Múzeum, lelt. sz. 17577. Mérete: 56 × 26 × 21 cm.

⁸³ Alexandria, Görög—római Múzeum 11. terem szám nélkül.

A kairói műkereskedelemből származik a Forcart gyűjteményből mai őrzési helyére, a genfi múzeumba került érdekes mészkő-tábla (8. kép).⁸⁴ Felső lapján realiztikus kidolgozású bemélyített jobb lábnyom, mellette vájt domborműben pálmaág, sólyom, ureus és situla képe foglal helyet. Ismeretlen a lelőhelye a kairói múzeum nagyméretű blokkjának is (18. kép),⁸⁵ amelyen keretbe foglalt lapos domborművű lábfej-képet láthatunk. Egy másik kairói darabon a kisméretű lábnyom-kép elnagyolt áldozati tábla tetején helyezkedik el (6. kép).⁸⁶ Valószínűleg gipszből készült egy miniatűr lábnyom-tábla, amelyen jobb lábnyom szkematikus képe van bemélyítve.⁸⁷ Ugyancsak kisméretű a berlini múzeum mészkőből készült lábnyom-táblája.⁸⁸

Az ismertetett egyiptomi emlékeket a következő vonások alapján fűzhetjük egy csoportba: 1. meztelen vagy szandálás láb lenyomatát ábrázolják, némely esetben úgy, hogy a lábnyom képe összekeveredik vagy teljesen azonosul a felülnézetben bemutatott lábfej képével, 2. a lábnyomkép különálló és erre a célra készült kőlapon vagy hasábon helyezkedik el, 3. a kőtáblák többségének formája és elhelyezése arra vall, hogy az elsődleges forma a fekvő hasáb volt, s a lábnyom annak tetején, vízszintes, tehát természetes helyzetben foglalt helyet, 4. az emlékek kis kivételtől eltekintve szentélyekben kerültek elő, tehát áldozati, illetve votív-tárgyak voltak.

Külön fel kell figyelniük arra, hogy a csoporthoz tartozó darabok túlnyomó többsége közös formai vonásokkal rendelkező típushoz tartozik. Erre a típusra a fekvőhasáb forma és az aránylag nagyméretű lábnyomkép vízszintes helyzete a jellemző (2—4., 7—18. kép). Feltételezhető tehát, hogy ez a típus valamely középpontból terjedt el, s kialakulásához egy jelentős előkép adta az indítást. Más oldalról arra is gondolnunk kell, hogy a típus egy általánosabb gondolat és szokás tágabb körébe tartozik, amit nemcsak a tőle eltérő formájú lábnyom-táblák (pl. 1., 5—6. kép), hanem elsősorban az egyiptomi templomokból nagy számban ismert bekarcolt lábnyom-rajzok bizonyítanak.⁸⁹ Az egyiptomi lábnyom-graffitók és lábnyom-táblák az ókori kultikus lábnyom-emlékek nagyobb összefüggésébe tartoznak,⁹⁰ ez pedig kapcsolatban áll az óskori⁹¹ és az Európán kívüli kultúrákból ismert gazdag emlékanyaggal. Az összefüggések köre tehát rendkívül tág, problematikája erősen szétágazó. Ezúttal nem kívánunk összehasonlító vizsgálatokba bocsátkozni, hanem az emlékcsoport elhatárolása mellett csak a szorosabban rá vonatkozó kérdések felvetésére szorítkozunk.

⁸⁴ Genf, Musée d'Art et d'Histoire, lelt. sz. 9461. Méretei: 31 × 18 × 11 cm. Állítólag a Fayumból. — Deonna. W.: Genava II. 1924. 32. kk., 4. kép; *R. Noll*: ÖJh XXXVIII 1950. Beibl. 140, 50 kép.

⁸⁵ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. $\frac{2}{25} \mid \frac{3}{4}$. Homokkő, méretei: 48 × 28 × 24 cm.

⁸⁶ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. $\frac{30}{23} \mid \frac{9}{1}$. Mészkő, 13 × 8 cm.

⁸⁷ Kairó, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. $\frac{23}{26} \mid \frac{1}{17}$. Mérete: 6,4 × 7,2 cm.

⁸⁸ Berlin, Aegyptisches Museum, lelt. sz. 11603. Szél.: 13 cm. — Ausführliches Verzeichnis. Berlin 1899. 331.

⁸⁹ Ezekről külön tanulmányt készítünk elő. Az újabb irodalomból lásd: *Les Pelerinages*. (Sources Orientales III) Paris 1960. *J. Yoyotte*: Les pelerinages dans l'Égypte ancienne. 55, 59 k.

⁹⁰ Vö. 46. j.

⁹¹ Lásd *M. Baudouin*: i. m.

Az emlékcsoport kronológiai helyzetét nagyjában elég könnyű meghatározni, annak ellenére, hogy egyes példányoknál semmiféle datálási támpont nem áll rendelkezésünkre. Minthogy egyetlen darabnál sem fedezhetünk fel olyan elemet, amely az Óbirodalomra, a Középbirodalomra, vagy az Újbirodalomra jellemző lenne, fel kell tételeznünk, hogy a csoportot a Késői-kornál korábbra nem keltezhetjük. Több támpontunk van a Ptolemaios-korra nézve. A görög feliratos darabok a későhellénisztikus időknél korábbra nem keltezhetők. A Tell Timaiban talált példány (7. kép) hellénisztikus leletcsoporthoz tartozik. Ha ennek a darabnak, amely egyébként stiláris szempontból is a ptolemaiosi időkre jellemző, formai vonásaiból indulunk ki, akkor a felsorolt példányok közül a lábnyom alakjának és kidolgozásának alapján többet is erre az időre kell datálnunk (2., 3., 16. kép). A núbiai példányok a meroéi korból származnak, az egyiptomiak közül pedig az ennek megfelelő római korszakba kell helyeznünk felirata alapján a gizehi példányt (11. kép), stiláris okokból pedig mindazokat a darabokat, amelyek nem tényleges lábnyomot, hanem félig vagy egészen lábfejet ábrázolnak (pl. 9., 10., 17., 18. kép), továbbá az áldozati táblára faragott lábnyomképeket (5., 6. kép) és a kisméretű, többnyire durva kivitelű darabokat. Nem lehet kétséges azoknak a példányoknak a görög—római korszakban való keletkezése, amelyeknek stílusa az antik szobrászatból ered (4., 8. kép), és amelyek formai szempontból igen közel állnak az alexandriai feliratos táblához (12. kép). Ha tehát a biztos támpontokra építünk, akkor arra az eredményre jutunk, hogy az emlékcsoport nagyjában és egészében a görög—római korszakba tartozik, és nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy egyes példányai vagy előzményei milyen messze nyúlnak vissza a Késői-korba.

Vizsgáljuk meg röviden azokat a támpontokat, amelyek a lábnyom-táblák értelmének megfejtéséhez rendelkezésünkre állnak. A csoport általunk ismert darabjai közül csak két alexandriai példányon szerepel értékelhető felirat, a dakkei példány démotikus felirata még nem került publikálásra. A hosszabb felirat nem ad közvetlen felvilágosítást a lábnyomkép értelméről, csak azt teszi kétségtelenné, hogy az alexandriai polgár fia üdvére, valószínűleg igen válságos és fontos alkalomból dedikálta a kérését meghallgató Hermanubisnak. Míg ebben a feliratban a dedikáció adatai vannak részletezve, a másik nem szól ezekről, viszont magát az ábrázolást nevezi meg Isis lábnyomaként.⁹²

Ha e felirat alapján a szóbanforgó emlékek lábnyomképeit azon istenek lábnyom-ábrázolásának tekintjük, akiknek a táblákat dedikálták, akkor még több bizonyítékkal tudjuk megerősíteni ezt a felismerést. Mindenekelőtt fontosnak kell tartanunk azt a körülményt, hogy amennyiben nem miniatűr, tehát olyan emlékekről van szó, amelyeket takarékosági okokból készítettek kis méretben, akkor a lábnyomképek úgyszólván kivétel nélkül a természetesnél nagyobb, emberfeletti nagyságúak. Gondoljunk arra, hogy az egyiptomi templomokban áldozati ajándékként elhelyezett képek és szobrok túlnyomó többsége az isteneket és az istenek jelvényeit vagy szent állatait ábrázolta. Az embereket ábrázoló áldozati ajándékok rendszerint az istenek előtt való hódolatot, áldozatot örökítették meg. Az ilyen képek felállításának célja nem

⁹² Az a körülmény, hogy a felirat kissé pontatlanul nem lábnyomot, hanem lábat említ, és többesszámot használ, holott a kép csak egy lábnyomot ábrázol, véleményünk szerint semmit sem változtat félreérthetetlen értelmén. Ezen a véleményen voltak a darabral foglalkozó szerzők (felsorolásukat lásd *G. Mangano*: i. m. 188, 74. j.) *M. Guarducci*: i. m. 315, kivételével, aki a hívő lábnyomára gondolt.

utolsó sorban az volt, hogy a hívó jelenlétét az istenség közelében örökkévalóvá tegyék, s ezért felajánlásuk csak a kiválasztottaknak juthatott osztályrészül. A papok vagy az előkelők szobrai a templomok körletében kivétel nélkül életnagyságon aluliak, vagy legfeljebb életnagyságúak voltak, és csak a királyok állíthatták fel ennél nagyobb, vagy akár kolosszális méretű szobraikat és képeiket, hiszen maguk is istennek számítottak. Az egyiptomi templomokban elhelyezett figurális áldozati ajándékoknak eme alaptörvénye számunkra azzal a tanulsággal jár, hogy az életnagyságon felüli lábnyomképeket istenlábnyomoknak kell tekintenünk.

Ezt a nehezen kétségbevonható, de első pillantásra szokatlannak tűnő meghatározást elfogadhatóbbá teszi egy közismert analógiára való utalás. Az Újbirodalomtól kezdve tömegével ismerjük az egyiptomi templomokból azokat a fülképeket, amelyeket rendszerint párosával, de néha nagyobb számban is a sztélékre faragtak, vagy akár különálló formában készítettek és helyeztek el a templomok bejáratainál, előudvaraiban, általában a népies vallásosság megnyilvánulásainak helyein.⁹³ Régóta ismeretes, hogy a fül-képek az istenség imát meghallgató fülét ábrázolták, és megörökítésük azt a célt szolgálta, hogy elősegítsék a hívó kérésének, imájának meghallgatását, vagy jelezzék a meghallgatott kérés nyomán nyert jótéteményt. Ha tehát a fülképek esetében általános használatban találjuk egy isteni testrészt kultikus-mágikus ábrázolását, semmi rendkívülit nem láthatunk abban, ha az isteni lábnyomot vagy lábat ugyanilyen formában és hasonló céllal ábrázolták.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha a lábnyomtáblákon szereplő egyéb képeket és szimbólumokat vesszük szemügyre. A lábnyom-képek leggyakoribb kísérője az ureus-kígyó (4., 5., 7., 8. kép), vagy a közelebről nem jellemzett kígyó (9., 10., 11. kép). A látszatra «közönséges» kígyó-képek azonban nyilvánvalóan az oszlopra tekeredő szent kígyó típusának leegyszerűsített és hanyag változatai, mint ahogy erről a 7. képnek a 9–11. képekkel való összevetése azonnal meggyőzhet. Az ureus-kígyó az egyiptomi vallásos ikonográfia jellegzetes isten-jelvénye, akár tekervényeiből felágaskodó fejjel, mint a király isteni védőjét, akár a két országot jelképező lótusz és papyrusz-oszlopra tekeredő formában, mint Alsó- és Felső-Egyiptom jelképét és istenségét (Nb. tj) mutatták be.

Félreérthetetlen isten-jelvény a lábnyom-kép mellett megjelenő sólyom-ábrázolás is (8. kép). A situla (5., 8. kép) Isis egyik fontos attribútuma, s emellett szakrális edény, gyakori áldozati ajándék. A többízben előforduló növényi ág vagy pálmaág (5., 8., 11. kép) ugyancsak áldozati tárgy és Isis-jelvény volt.⁹⁴ Végül a szárnyas napkorong, az egyiptomi szakrális domborművek stereotip koronázó-eleme rendszerint olyan ábrázolásokon szerepel, amelyeken valamely istenség képe is jelen van. A kísérő jelek tehát nyomós bizonyítékát adják a lábnyomok isteni jellegének. Végül ezt a meghatározást igazolja a fent tárgyalt Hérodotosz szöveghely is.

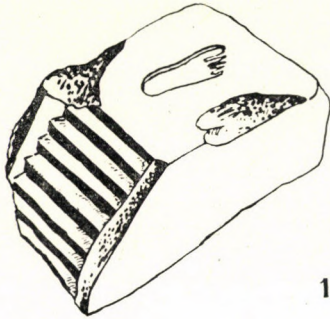
⁹³ Többek között: *O. Weinreich*: *ΘΕΟΙ ΕΠΗΚΟΟΙ*. A. M. 37. 1912. 1 kk.; *H. P. Blok*: *Remarques sur quelques stèles dites «à oreilles»*. Kêmi I 1928. 123 kk. VIII. k. t.; *R. Haken*: *Bronze votive ears dedicated to Isis*. *Studia antiqua* A. Salaç septuagenario oblata. Prague 1955. 170 kk. XI. k. t.; *R. Anthes*: *Memphis (Mit Rahineh 1956.)* University Mus. Bull. 21. 1957. 2. sz. 24 k. 5. kép; *H. G. Fischer*: *ASA* 62. 1959. 198.

⁹⁴ *G. Roeder*: *Die Blumen der Isis von Philä*. *ZÁS XLVIII* 1910. 115 kk.; *F. Ll. Griffith*: *Oxford Excavations in Nubia*. XLIII. *A Symbol of Isis*. *Liverpool Annals of Arch. and Anthr.* XIII. 1926. 49 k; *P. Barget*: *Le temple d'Amon Rê à Karnak*. Le Caire 1962. 75, passim.

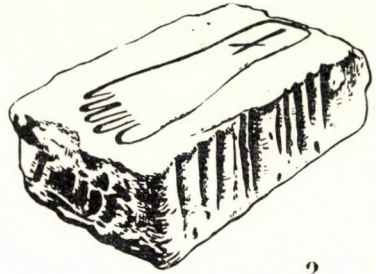
Az általunk összeállított csoport lábnyom-tábláinak értelmét a fentiek alapján a következőkben foglalhatjuk össze. A lábnyomok a megfelelő templomban tisztelt istenség lábnyomát ábrázolták, és az istenség megjelenésére utaltak, akár az ünnepeken való periodikus megjelenésre, akár az istenség állandó jelenlétére. Minthogy az istenség megjelenésének, illetve jelenlétének áldásos hatást tulajdonítottak, a lábnyom-táblák felállításának célja az volt, hogy a felajánló, vagy pedig a templom papsága ezáltal megörökítse az istenség valamely jótéteményét, illetve azt előidézze és biztosítsa a maga számára.

A lábnyom univerzálisan valamely lénynek egy bizonyos helyen történt megjelenését jelképezi. Az egyiptomi szakrális szimbolikában az istenség, illetve az isteni erőt megtestesítő uralkodó lábnyomának képzete az isteni epiphania áldást és termékenységet hozó hatását jelentette. Az isteni lábnyomok ábrázolásához és tiszteletéhez ugyanezek az elképzelések fűződnek az egész világon mindenütt, ahol az írásos vagy szájhagyomány megörökítette számunkra a gyakran homályba burkolt emlékek és szokások értelmét.⁹⁵

⁹⁵ Többek között: *P. Sartori*: Der Schuh im Volksglauben. Zeitschr. für Volkskunde IV 1894. 41 kk., 148 kk., 282 kk., 412 kk; *W. Deonna*: Le pied divin en Grèce et à Rome. L'Homme Préhistorique. XI 1913. 241 kk; *Stith Thompson*: Motif-Index of Folk-Literature. I. Helsinki 1932. 128, 133 k; *P. Wirz*: Buddhas Füße und Fussabdrücke. Jb. d. Bernischen Museums in Bern. XXVII 1948. 59 kk.

1

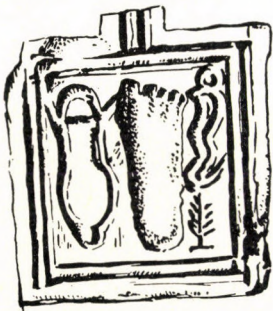
2

3

4

5

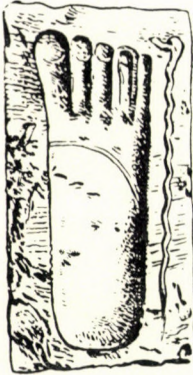
6

7

8

9

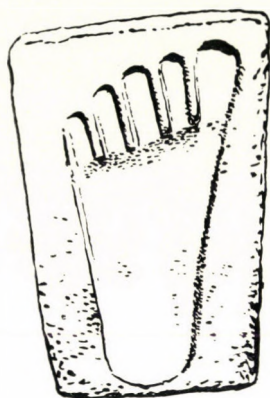
10

11

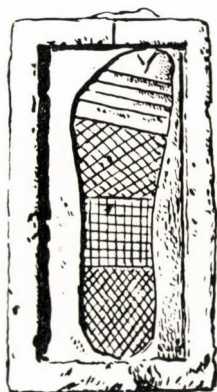
12

13

14

15

16

17

18

BORZSÁK ISTVÁN

PAX TACITEA

Az Eiréné jegyében létrehozott szervezetnek a béke ügyét szolgáló kongresszusán illendő dolog megemlékezni az antik békefogalomnak Tacitusnál tanulmányozható tükröződéseiről. Mivel azonban a kongresszus előadói közül négyen választották címszereplőjük gyanánt írónkat, és az antik békefogalom elemzésének szándékában sem maradtam egyedül, nemcsak az idővel való gazdálkodás szempontja késztet rövidsége, illetőleg bizonyos előzmények és összefüggések ismeretének feltételezésére.

Még vázlatosan sem óhajtjuk ismertetni mindazt, amit az antik békegondolat megnyilvánulásairól a nyelvész Gustav Herbig,¹ a filológus Harald Fuchs² vagy Wilhelm Nestle³ megállapított, az idevágó lexikoncikkekéről,⁴ valamint a kérdés egyes vonatkozásaival foglalkozó dolgozatokról⁵ nem is szólva. Eredményeik jórészt átszivárogtak a tudományos köztudatba, és bizonyos pontig bennünket is eligazítanak a tacitusi békegondolat nyomozásában és értelmezésében. Összegezésként annyit, hogy a «klasszikus» görög felfogás, mely szerint a béke voltaképpen az örökös háborúskodás ideig-óráig tartó megszakítása, a hellénizmus korában gyökeresen más elképzelésnek, illetőleg vágyakozásnak ad helyet;⁶ a római *pax* elszakíthatatlan a céltudatos *imperium*-teremtés történeti feltételeitől és mindent Róma nézőpontjából szemlélő ideológiájától; a kereszténység pedig — a hellénisztikus, illetőleg ótestamentumi kezdeményezésekhez kapcsolódva, mind a korai görög, mind a római felfogás-

¹ G. Herbig: Friede. Rektoratsrede, Rostock 1919.

² H. Fuchs: Augustin und der antike Friedensgedanke. (Neue phil. Untersuchungen, 3.) Berlin 1926, 39. skk. 1. és főleg a «Der Begriff des Friedens» c. «pótlás» a 167–223. lapon.

³ W. Nestle: Der Friedensgedanke in der antiken Welt. (Phil. Suppl. XXXI/1.) Leipzig 1938.

⁴ A legfontosabb: W. Foerster *εἰρήνη*-cikke, Theol. Wörterb. zum NT. II (Stuttgart 1935) 398– és C. Koch, RE «Pax» (1949) 2430 skk.

⁵ Fr. Christ: Die röm. Weltherrschaft in der antiken Dichtung. (Tübinger Beiträge, 31.) Stuttgart 1938, 97 skk.; Fr. Beckmann: Der Friede des Augustus. (Schriften der Westf. Landesuniv. zu Münster, 25.) Münster 1951; K. E. Laage: Der Friedensgedanke in der aug. Dichtung. Diss. Kiel 1956 (*non vidi*); St. Weinstock: Pax and the «Ara Pacis». JRS 50 (1960) 44–58; P. Jal: «Pax civilis» — «concordia». REL 39 (1961) 210–231. l.; J. Holtermann: Der Friedensgedanke in der aug. Dichtung. Der altsprachl. Unterricht VI/2 (1963) 73 skk. stb.

⁶ Ennek a vágyakozásnak szemléltetésül hivatkozunk Philémón 71. sz. töredékére (a «Pyrrhos»-ból: Th. Kock: CAF II 1, 496 — = J. M. Edmonds: The Fragments of Attic Com. III A, p. 34), mint a békés kapálgatás közben felfedezhető legfőbb jó szívhezszóló dokumentumára: a békének köszönhetünk minden szépet, minden jót, aminek hiányában nem is élet az élet.

sal ellentétben — a békében látja a normális állapotot. Ahhoz, hogy Tacitus nyilatkozatait megérthessük és helyesen értékelhessük, a békefogalom római fejlődésére kell visszapillantnunk, de nem a szó többször tárgyalt nyelvi összefüggéseire (*paciscor, pango*), nem is minden jelentésbeli változatára vagy jogtörténeti vonatkozására, hanem 1. a békének mint politikai jelszónak Sullától kezdve nyomon követhető viszontagságaira, 2. a *pax Augusta* sajátos tartalmára (a *pax* és *principatus* összefüggéseire) és végül 3. mindennek Tacitusnál megfigyelhető minősítésére.

A béke — mint mondtuk — a polgárháborúk idejétől kezdve válik egyre sűrűbben emlegetett és kölcsönösen kisajátított politikai jelszóvá.⁷ Jellemző az a megfigyelés, hogy Cicero a Philippikákban többször tér ki a béke kérdésére, mint korábbi írásaiban együttvéve.⁸ A római történelemnek ebben a válságos szakaszában a *libera res publica* ékesszavú védelmezője egyáltalán nem pozitív jelzőkkel érzékelteti a békével annyiszor visszaélő politikai harc peripeteiáit: Antonius «békéjét» *turpis*-nak, *periculosa*-nak (VII 3, 9), *pestifera*-nak (XIV 7, 20), gyűlöletesnek (VII 8, 25: *plena odiorum*) mondja. De már korábban is «szép kis békének» (Att. IX. 14,2: *illa pax*) aposztrofálta Caesar békeajánlatát, és 46-ban Cornificiusnak így írt (Fam. XII 18,2): *pax consecuta, sed tamen eiusmodi pax, in qua, si adesses, multa te non delectarent*. Gondosan különbséget tesz «a béke nevébe burkolt háború» (Phil. VII 6, 19: *pacis nomine bellum involutum*, vö. XII 7, 17) és a «békében élvezett szabadság» (II 44, 113: *tranquilla libertas*), az «igazi» (XIV 7, 20: *vera pax*), «tisztas» (XII 1, 1: *honestas*), «kívánatos béke» (VII 3, 8: *pax optabilis*), béke és szolgaság között (II 44, 113: *et nomen pacis dulce est et ipsa res salutaris, sed inter pacem et servitutum plurimum interest*).⁹ 43 tavaszán a «szónoklással megvalósíthatatlan békéről és a béke nélkül semmis szabadságról» ír Brutusnak (Ep. ad Br. II 7, 1: *tu omnia ad pacem, quae oratione confici non poterat, ego omnia ad libertatem, quae sine pace nulla est*). Ne feledjük ezt az utóbbi fogalmazást: Tacitusnál majd ez fordul az ellenkezőjére!

Nincs itt hely arra, hogy az évszázados polgárháborúktól kimerült társadalom békevágyát, a Sextus Pompeius félreállítását után meghirdetett *εἰρήνη καὶ εὐδυνία* (App., *Emph.* V 130, 540; *εὐδυνία* conl. Mendelssohn) tartalmát és jelentőségét részletezzük. A IV. ekloga misztikus fogalmazásai mindenestre reális igényekből sarjadtak; Vergilius pásztorainak hálája (I 6: *deus nobis haec otia fecit*) sem volt merő aulikus lelkendezés, és a *pax Augusta* áldásai nemcsak a tagadhatatlanul fejlett császári propaganda szövegeiben, hanem a birodalom lakosságának hétköznapijaiban, az általános konszolidálódás tényeiben is megmutatkoztak. Más lapra tartozik a római béketeremtés eszközeinek és leplezetlen hatalmi céljainak tárgyilagos vagy éppen ellenséges megítélése. A legemlékezetesebb — vergiliusi — megfogalmazás (Aen. VI 851-) félreérthetetlenül utal a római *imperium*- és *pax*-ideológia konkrét alapjaira:

tu regere imperio populos, Romane, memento,
hae tibi erunt artes, pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.

⁷ A legfontosabb helyeket és értelmezésüket ld. *P. Jal* fentebb (5. j.) idézett tanulmányában, — sajnos, nem mindig pontosan.

⁸ *Weinstock*: i. h. 46. l.

⁹ Vö. Phil. XII 4, 9: *vincere illi* (Hirtius et C. Caesar) *expetunt pacisque dulcissimum et pulcherrimum nomen non pactione, sed victoria concupiverunt*.

Kommentár helyett csak annyit, hogy az *imperio regere* kifejezés vergiliusi párjai nyíltan utalnak a római *imperium*-nak a szóhasználatból is kitapintható elnyomó jellegére. (Pl. Aeolus — Aen. I 54 — a szeleket «nyomja el uralkodói hatalmával», *imperio premüt*, vö. I 284 a trójai uralkodóház sarjairól: *servitio premet*^{9a} *ac victis dominabitur Argis*, majd valamivel később — I 523 — Didóról, akinek Iuppiter megadta: *iustitia gentes frenare superbas*.) A *paci morem imponere* jelentését pontosan írja körül Eduard Fraenkel:¹⁰ „dem Frieden gesittetes Verhalten auferlegen», so dass der Sieger seine Macht über die Unterworfenen nicht missbraucht”; a *subiecti* — bár spiritualizáltabb formában — a keleti győztes-ábrázolásokra és egynémely bibliai helyre (Józs. 10,24: Jőjjetek elő, tegyétek lábaitokat e királyoknak nyakára; Zsolt. 110, 1: Új az én jobbomon, amíg ellenségeidet zsámolyul vetem a te lábaid alá; ugyanígy Mt. 22, 44) emlékezteti a párhuzamok keresőjét.¹¹ Problémák akkor jelentkeznek, ha vagy az idegen «alávetettek» mozgolódnak, vagy maga a világbíró nép — *en rerum dominos gentemque togatam!* — ébred rá arra, hogy a világhódítás és az augustusi béke örve alatt maguk a győztes rómaiak (pontosabban: a hajdani kiváltságos réteg kallódó tagjai) váltak *subiecti*-vé,¹² s hogy az idegen népeknek *háborúval*, vagy magának a római népnek *békével* való «negbékeltetése» (*debellare* — *depacare*: Dial. 38, 2) nem is olyan nagyon különbözik egymástól.¹³

A békeeszme korai császárkori fejlődéséről, vagyis a *principatus* néven intézményesülő új rend megítéléséről van itt szó, még pedig az eszményeiben és — természetesen — érdekeiben (hajdani kiváltságainak élvezetében) érintett senatusi arisztokrácia részéről. Ennek a folyamatnak ismertetése helyett itt be kell érnünk a mértékadó ábrázolásokra való utalással. Ami szűkebb problémánkat illeti, rendkívül tanulságos az a keresztmetszet, amelyet Ernst Bernert a római *pax*-tól elválaszthatatlan *otium* koronként különböző megítéléséről rajzolt.¹⁴ Ez a derék történeti-filológiai áttekintés azonban sajnos csak Senecáig terjed; Tacitusra vonatkozó egyetlen megállapítása — a *principes civitatis* arisztokratikus elvével, már mint a magán-*otium* elutasításával és a közéleti ténykedés kötelező voltával kapcsolatban — tanulságosan téves: Bernert szerint Tacitus «dicsérológ írja Augustusról, hogy *cunctos dulcedine otii pellexit*» (Ann. I 2, 1).¹⁵ Tacitus minden ismerője tudja, hogy épp ellenkezőleg: a «béketeremtő» princepsnek és általában a *principatus* intézményének az

^{9a} De használatos a *pace premere* kifejezés is: Prop. IV 5, 32; vö. Verg. Aen. VII 137 (*dicione premebat*). Ld. még: F. Eggerding, *Parcere subiectis*. Ein Beitrag zur Vergilinterpretation. Gymn. 59 (1952) 31 skk. 1.

¹⁰ Zum Text von Aen. VI 852. Mus. Helv. 19 (1962) 133, 3. j.

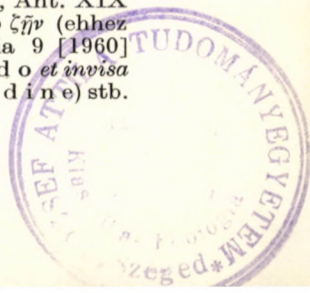
¹¹ Vö. Ed. Fraenkel: Horace. Oxford 1957, 160 sk. 1.

¹² Vö. Agr. 31, 3: *virtus ... ac ferocia subiectorum ingrata imperantibus*; a folytatás nem kevésbé jellemző a — Caesarok Rómájára: *et longinquitas ac secretum ipsam quo tutius, eo suspectius*. — A Hadrianus-kori *pax*- (és *εὐδαιμονία τῶν ἀρχομένων*) gondolathoz ld. Hadrianus «*Res gestae*»-feliratának pausaniaszi kivonatát: I 5, 5; az «alattvalók boldogságáról»: Wilamowitz: Hermes 21 (1886) 623, 1. j.

¹³ Vö. H. Nesselhauf: Tacitus und Domitian. Hermes 80 (1952) 235, 1. j.

¹⁴ E. Bernert: *Otium*. Würzb. Jb. 4 (1949/50) 89 skk. 1.; vö. «*Otium Catullianum*» c. interpretációnk idevágó részével: Ant. Tan. 2 (1955) 236 skk. 1.

¹⁵ I. h. 90. 1. — A kifejezés háttérének és célzatosságának megértéséhez vö. Cn. Sentius Saturninusnak Caligula meggyilkolása után mondott beszédével (Ios., Ant. XIX 191): *τῆς γὰρ εἰρήνης τοῦ τετραυοῦ ἡσώμενοι καὶ μεμαθηχότες ἀνδρατόδων ἐν τροπῶ ζῆν* (ehhez ld. D. Timpe megjegyzéseit: Röm. Geschichte bei Flavius Josephus. Historia 9 [1960] 489. l.); a tacitusi helyekközül: Agr. 3, 1 (*subit ... ipsius inertiae dulcedo et invisa primo desidia postremo amatur*), Ann. XV 48,3 (*in tanta vitiorum dulcedine*) stb.

Annales elején olvasható jellemzése mindennek mondható, csak elismerőnek nem; mindenesetre a különben alapos Bernert tévedése jól mutatja a tacitusi szándék értelmezésének buktatóit. Ami a polgárháborúk szenvedő részeseinek, illetőleg életben maradtjainak Vergilius korában még «édes» — kívánatos, létfontosságú — volt, az a principatus részeseinek — élvezőinek és kárvallottjainak — szemében közömbössé, vagy éppen gyűlöletessé vált.

Hasonló változásokat találunk például az *otium*-mal és *pax*-szal rokon *quies* megítélésében. A régi eszmények melengetői könnyen minősítették *inertia*-nak vagy *segnitia*-nak,¹⁶ a domitianusi «erős kéz» (a senatori ellenzék szerint: «zsarnoki önkény») tizenöt éve után Nerva mégis a politikai *raison* kívánalmainak megfelelően tűzte zászlajára egyebek közt a *quies* jelszavát.¹⁷ Plinius a traianusi békesség (vagyis a princeps és a senatus közti békés együttműködés) *dicsőségét* magasztalja (Paneg. 86,2: *quietis gloria*), míg a nagyjából egykorú Dialogus írója éppen a „régii” idők politikai *zajlásában* látta a szónoki és általában közéleti dicsőség táptalaját (Dial. 40,1: *ipsa inimicitiarum gloria*). R. Syme e két megfogalmazás különbözőségében a köztársaság és a principatus ellentétét fedezi fel.¹⁸ Az érintettek elgondolkoztak az augustus-kori költészetben oly bensőséggel ünnepezt béke politikai következményein, a *statio*-ján őrtálló *ειρηνοφύλαξ* (Phil., Leg. ad G. 21) «jótéteményein»¹⁹ és hamar rájöttek a békét biztosító principatus és a hajdani (történeti szempontból nézve: anarchikus) szabadság (*libertas* — *licentia*) összeférhetetlenségére. Tacitus a Domitianus halála után fellélegző senatori arisztokrácia rövid életű reménykedésének adott hangot, amikor Nervát e két «hajdan társíthatatlan» dolog (Agr. 3,1: *res olim dissociabiles*): a *principatus* és a *libertas* összeegyeztetőjeként aposztrofálta. De hamarosan ráébredt, hogy az adoptált Traianus *más* — lényegében domitianusi! — módon «gyarapította naponként az idők boldogságát», — hogy a hivatalos propaganda öröklött jelszavai továbbra is a princepsi rendszer monarchikus lényegét Augustus óta leplezni hívatott szólamok csupán.

Az I. századi ellenzéknek ezt a felismerését Lucanus fogalmazta meg legtömörebben (I 670-): *cum domino pax ista venit*.²⁰ És míg Augustus, valamint közvetlen utóda gondosan ügyelt dominusi mivoltának leplezésére,²¹ a *res publica* hívei már hiába akadtak fent Domitianus *dominus et deus*-i címén,²² és főleg hiába reménykedtek a principatus katonai diktatúrájának Nervával ígérkező megváltozásában: az *optimus princeps* is *dominus*-nak címezte magát, a múlt visszakívánói pedig emésztődhetnek tovább.

¹⁶ Ld. az előbbi jegyzetben idézett Agricola-helyet; vö. Cic., Brut. 2, 8: *in portum confugere . . . non inertiae neque desidia, sed otii moderati atque honesti*; Bernert, i. h. 91. l.

¹⁷ Mart. V 28, 4; VIII 70, 1; Plin., Ep. X 58, 7; vö. R. Syme, Tacite. I (Oxford 1958) 2, 3. j.

¹⁸ I. m. I 27. l.

¹⁹ Vö. E. Koestermann: *Statio principis*. Phil. 87 (1932) 358 skk. és 430 skk. l.; a Philón-hely: 444. l.; ld. még: J. Béranger: Pour une définition du principat. REL 21/22 (1943/44) 144 skk. l.

²⁰ Vö. Syme: i. m. I 218. l.; ld. «Tacitus und seine politische Einstellung» c. összefoglalását is: Gymn. 69 (1962) 242. l. — A Lucanus-hely folytatása (*duc, Roma, malorum continuam seriem*; IV 823: *Caesareaeque domus series*) a *continuus* jelző *következtesen negatív* tacitusi használatát világíthatja meg. — Ld. még G. Pflügersdorfer: Lucan als Dichter des geistigen Widerstandes. Hermes 87 (1959) 347. l.

²¹ Vö. «Az antikvitás XVI. századi képe» c. kísérletünk (Bp. 1960) Augustus-, ill. Tiberius-fejezetével (488— és 498. l.).

²² Suet., Dom. 13, 2.

Friedrich Klingner — «Vergilius és a római békeeszme» c. tanulmányában²³ — a tőle megszokott ékesszólással jeleníti meg az augustusi béke klasszikus ábrázolásainak eszmei tartalmát, majd a béke topikájának Ovidius óta megfigyelhető elsekélyesedését vázolja. Kitér azután a korai császárkori történetírásban a békével szemben jelentkező «vizsolygásra és belső ellenállásra» (Unbehagen und innerer Widerstand), és néhány szóval ismerteti Tacitus állásfoglalását is ebben a kérdésben: «Legkeserűbben Tacitus fordította fonákjára a *pax Augusta*-t, abban a meggyőződésben, hogy ennek az állapotnak fojtogató csendjében a férfierény (*virtus*) nem virulhat tovább, hanem a császárok és kiszolgálóik brutalitásától elsenyved. Ennek jelölésére a *saeva pax* kifejezés megalkotása neki volt fenntartva.»²⁴ Ez a jelző döbbenti meg leginkább a gyanútlan olvasót; ezt ragadja ki Syme is²⁵ a császárkori béke «másik oldalának» bemutatása közben: «Peace might be murderous — *saeva pax*. At the best, it was depressing and sterile. Such was the nemesis of the imperial peace. As it endured through the slow years, *longa pax* issued in neglect and stagnation.» Felsorakoztatja a *longa pax* néhány előfordulását, és utal a dohogó kortárs, a szatíraíró Iuvenalis egy sorára (VI 292): *nunc patimur longae pacis mala*. — Ez lett Vergilius bensőséges békevágyából, Tibullus békehimnuszából (I 10,69-); Horatiusnak a görög viszonyokról rajzolt képét a császárkori Rómára alkalmazva (Ep. II. 1,102): *hoc paces habuere bonae ventique secundi* . . . Igaz ugyan, hogy Traianus, a katonacsászár, véget vetett a passzív tétlenségnek (*inertia Caesarum*), amely Tacitus és társai szerint lehetetlenné tette a *virtus* megvalósulását, az *egy* ember személyéhez (és nem a *res publica maiestas*-ához) kötött *imperium* katonai sikerei mégis legfeljebb Florusból váltottak ki hangzatos tirádákat (Praef. 8: *a Caesare Augusto in saeculum nostrum . . . inertia Caesarum quasi consenuit et decort, nisi quod sub Traiano principe movit lacertos et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuventute revirescit*), — mégsem olyanfajta megifjodás volt ez, mint Tullus legendás hajdankorában, amikor Numa aggodalmas békesége után Róma megtörte a hazára nehezedő *otium*-ot, megmozgatta az eltunyult harcosokat és a diadalmenetektől elszokott seregeket» . . .²⁶

De Klingner vagy Syme alkalmi megjegyzéseinek taglalása helyett tekintsük inkább a békére vonatkozó tacitusi nyilatkozatokat! Az egész anyag (a közömbös helyeket leszámítva) nagyjából három gondolati központ köré csoportosítható. Először is: Tacitus mint Róma megszentelt hagyományaihoz ragaszkodó arisztokrata (és ezt a ragaszkodást *homo novus*-mivolta csak fo-

²³ Fr. Klingner: Virgil und die römische Friedensidee. Römische Geisteswelt.⁴ München 1961, 628. l., vö. az 512. lappal is.

²⁴ «Am bittersten hat Tacitus die Kehrseite der *pax Augusta* hervorgekehrt, besessen von dem Gedanken, dass in der stickigen Ruhe dieses Zustands die Mannhaftigkeit nicht mehr gedeihen könne, sondern brutal von den Kaisern und ihren Gehilfen unterdrückt werde. Ihm ist es vorbehalten geblieben, den Ausdruck *saeva pax* dafür zu prägen.» Vö. R. Reitzenstein: Tacitus und sein Werk. (Neue Wege zur Antike, 4., 2. kiad.) Leipzig—Berlin 1926, 14. l.; R. Syme: The senator as historian. (Histoire et historiens dans l'antiquité, Entretiens de la Fondation Hardt, t. IV.) Vandoeuvres—Genève 1956, 189. l., Tacitus történetírói tapasztalatairól, Sallustius és Asinius Pollio «iskolájával» összehasonlítva: «Not . . . the long agony of the civil wars, but the equivalent — *saeva pax* and a precarious equilibrium.»

²⁵ Tacite, I 218. l.; vö. K. Büchner: *Nomine superioris*. (Studien 4.) Wiesbaden 1964, 81. l.

²⁶ Verg., Aen. VI 813—; vö. Liv. I 22,2: *senescere . . . civitatem otio ratus*. — Egyébként egy császári utód — Iulianus — még Traianust is a *ἄθροια* és *ἰσχυρή* bűnében marasztalta el: Sympt. 327. b—d.

kozsa) a *libera res publica* régmúlt kategóriáiban gondolkodik és a békét csak a köztársaság-kori hódítások sorozatát esetről-esetre lezáró diadalmas aktus formájában tartja elviselhetőnek, illetőleg szükségesnek és kívánatosnak. Hányszor fakad ki «a határok előbbrevitelének» (*finis* vagy *terminos proferre*) bűnös elhanyagolása miatt!²⁷ Germanicust, Corbulót és persze Agricolát azonban a tehetetlen zsarnokok féltékenysége akadályozza a *virtus* tettekreváltásában. Ebben a kérdésben Tacitus *vituperator praesentium bonorum*-nak mutatkozik — hogy írói bemutatkozásának fogalmazását (Agr. 3,3: *non tamen pigebit . . . memoriam prioris servitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse*) ellene fordítsuk.

A másik csoportba azok a nyilatkozatok tartoznak, amelyekben az író — történetírói hivatásához és képességeihez, valamint magasztos thukydidési eszményképéhez méltóan — leszámol korának valóságával, illetőleg valótlan-ságaival, elszántan a látszat mögött rejlő («igazi») okokat keresi és a megtévesztő jelszavak hangoztatóit pórere vetkőzteti.²⁸ Már pedig a kor egyik leggyakrabban emlegett politikai jelszava éppen a *pax* (*pax Augusta*, *pax gentium*, *pax orbis terrarum* stb.) volt. Gondoljunk például a *Historiae* egyik reprezentatív helyére, a II. könyv befejezésére, ahol Tacitus a Flavius-kor történetíróinak aulikus irányzatosságával szembefordulva a maga mélyebbre hatoló vizsgálódásainak eredményét összegezi: a négy császár évének krónikásai a békevággyra és hazaszeretetre hivatkoztak, de ezek valójában csak «hízlegessé torzított okok» (II 101,1: *scriptores temporum, qui potienter rerum Flavia domo monimenta belli huiusce composuerunt, curam pacis et amorem rei p., corruptas in adulationem causas tradidere*).²⁹ Hasonlóképpen üres szólam a «béke és egyetértés» hangoztatása (II 20,2: *pax et concordia speciosis et inritis nominibus iactata sunt*; vö. I 56,3; III 80,1; Dial. 40,4), és ide tartozik a «szokásos» — önmagunk igazolására, vigasztalására, vagy mások megtévesztésére szánt — megjelölések hamis burkának lehántása is: például Petronius Turpilianus Britanniában «*honestum pacis nomen segni otio imposuit*» (vö. Agr. 16,3: *nihil ultra ausus*; bezzeg Agricola, 20,1: *haec . . . comprimendo egregiam famam paci circumdedit*; ugyanígy 6,3: *tribunatus annum quiete et otio transiit, gnarus sub Nerone temporum, quibus inertia pro sapientia fuit*),³⁰ vagy Civilis beszédéből az a mondat, amelyet az íróval kongeniális olvasók önkéntelenül is inkább magukra értettek (Hist.

²⁷ A legjellemzőbb hely: Ann. IV 32,2: *nobis* (nem úgy, mint a régieknek, *qui veteres p.R. res composuere*) *in arto et inglorius labor, immota quippe aut modice laessita pax, maestae urbis res, et princeps proferendi imperii incuriosus erat*; vö. Agr. 13,2 (a britanniai akciók szüneteltetéséről): *mox bella civilia et in rem publicam versa principum arma, ac longa oblivio Britanniae etiam in pace: consilium id divus Augustus vocabat, Tiberius praeceptum*; Ann. XI 19,3: *Claudius adeo novam in Germanos vim prohibuit, ut referri praesidia cis Rhenum iuberet*.

²⁸ Vö. W. Weber: *Josephus und Vespasian*. Berlin—Leipzig 1921, 83 skk. 1.; J. Vogt: *Orbis Romanus. Ein Beitrag zum Sprachgebrauch und zur Vorstellungswelt des röm. Imperialismus*. Az «Orbis» c. kötetben (Freiburg i. Br. 1960) 162. l. és hozzá a 43. j.; M. Durry: *Les empereurs comme historiens. Entretiens de la Fond. Hardt, t. IV. 228. l.* («slogan de la Pax»).

²⁹ Vö. A. Briessmann: *Tacitus und das flavische Geschichtsbild*. Wiesbaden 1955, *init.* és *passim*.

³⁰ Vö. Hist. I 49,3 (Galbáról): *quod segnitia erat, sapientia vocaretur*. — A *Thrasea* ellen hangoztatott vádak is tanulságosak (Ann. XVI 28, 3): *pacem illi per orbem terrae, an victorias sine damno exercituum displicere?*

IV 17,2): *admonebat malorum, quae tot annis perpessi miseram servitatem falso pacem vocarent.*

Tanulságos a *longa pax* kifejezés valahány előfordulása is. Az Agricola Britannia-leírásában az író összehasonlítja a szigetország és Gallia lakosainak harci erényeit (11,4): *plus tamen ferociae Britannii praeferunt, ut quos nondum longa pax emollierit.* (Nem kevésbé érdekes a folytatás sem: *nam Gallos quoque in bellis floruisse accepimus; mox segnitia cum otio intravit, amissa virtute pariter ac libertate* — a kiélezett megállapítás megint nemcsak az idegen népekre, hanem a római olvasókra is talál, vagy legalábbis az író gondolatairól árulkodik.) A hosszan tartó harci szünetekben persze építhetnek is a katonák (pl. Hist. I. 67,2: *directus longa pace in modum municipii exstructus locus, amoeno salubrium aquarum usu frequens*; IV 22,1; IV 71,2: *munia pacis*), de Tacitus inkább csak a béke eltunyító, áldatlan vagy vészes következményeiről ír. (Pl. Hist. I 88,2: *primores senatus . . . longa pace desides, segnis et oblita bellorum nobilitas, ignarus militiae eques*; II 17,1: *longa pax ad omne servitium fregerat sc. milites*; Ann. XIII 35,1: *ignavia militum . . . , quippe Syria transmotae legiones, pace longa segnes, munia aegerrime tolerabant*; vö. Germ. 14,2: *si civitas . . . longa pace et otio torpeat*; 36,1: *nimiam ac marcentem diu pacem.*)³¹ A *longa pax* csak egész kivételesen — a szónoki ellentét kedvéért — ösztökélheti harca az embereket (Hist. V 16,3: *ex longa pace proelii cupido*).

A biztos értelmezés nehézségeit jól mutatja a Dialogusnak az a mondata (38,2), amelyben maga a *pax* főnév nem fordul ugyan elő, de a hosszú cicerói periodust lezáró *ἄραξ γεγραμμένον depacaverat*, valamint az egész befejező rész szóválasztása és elrendezése a tacitusi békeideológia egyik legelgondolkoztatóbb dokumentuma. A köztársasági ékesszólás nagyjainak volt terük és alkalmuk szónoki tehetségük kibontakoztatására — olvassuk —, persze nem is a *centumviri* elé tartozó apró-cseprő ügyekben szerepeltek; Asinius Pollio az egyetlen nagyság, akitől ilyen beszédek ismeretesek (*«Pro heredibus Urbinae»*), de azok már az isteni Augustus uralkodásának derekáról valók: *mediis divi Augusti temporibus habitae, postquam longa temporum quies et continuum populi otium et assidua senatus tranquillitas et maxima principis disciplina ipsam quoque eloquentiam, sicut omnia, depacaverat.* Ehhez a jólismert, de valódi súlyának megfelelően alig méltatott tacitusi részlethez egyelőre Gudeman kommentárjának a hasonló jellegű 36,2. mondathoz (*composita et quieta et beata re publica*) fűzött megjegyzését idézzük: «Der ganze Ausdruck . . . kennzeichnet einen Sprecher, der mit dem Kaisertum als einem *fait accompli* sich zufrieden erklärt und die daraus ergebenden kulturellen Konsequenzen ruhig mit in den Kauf nimmt.»³² Gudeman ugyanúgy nem érezte ki Maternus szavaiból a keserű iróniát,³³ mint Bernert az Augustusnak köszönhető *otium* «édességének» mellékizét. «*Mediis divi Augusti temporibus*» még senki sem beszélhetett hosszú békéről (*longa temporum quies a. m. longa pax*)³⁴, sem

³¹ Ld. még: Hist. I 62,1 (*ignavae pacis morae*); II 67,2 (*legio in Hispaniam missa, ut pace et otio mitesceret*); az *ignavia*-hoz Ann. XII 12,1: *ea tempestate* (49-ben) *Cassius ceteros praeminebat peritia legum: nam militares artes per otium ignotae, industriosque aut ignavos pax in aequo tenet*; vö. III 75,2: *duo pacis decora* (Labeo és Capito).

³² Komm.² (Leipzig—Berlin 1914) 466. l.; a 38,2. mondatot Gudeman (487. l.) csak stilisztikai szempontból magyarázza: «Diese Worte, zu denen sich noch *pax* gesellt, werden bei T. . . in mannigfachen Variationen verbunden» (példákkal).

³³ Illetőleg az «ellentétet» a maga bizonyíthatatlan «második lacuna»-elméletének valószínűsítésére használta fel.

³⁴ Vö. Syme: Tac. I 218, 6. j.: The phrase «*longa pace cuncta refovente*» (Q. Curtius IV 4,21) could help to date its author: *certainly not Augustan.*

«folyvást tartó nyugalomról», a senatus «megszakítatlan csendjéről»;³⁵ a «*maxima principis disciplina*» körülbelül olyan tisztelettel, mint Catullus felsőfokai Ciceróról (c. 49), a köztársasági ékesszólásnak — «*mint mindennek*» — a «megbékéltetés» pedig nem hiába maradt csattanónak a periódus végére. De ugyanígy értendő a *Historiae* bevezetésének a császárkori történetírás elcsenevészéséről szóló megállapítása is (I 1,1): *postquam bellatum apud Actium, atque omnem potentiam ad unum conferre pacis interfuit, magna illa ingenia cessere.*

Igen, ez volt mindig a leghathatósabb érv a «szabadság» visszaíróinak ellenében: a béke, biztonság, nyugalom, bőség, Róma világhatalmának örök időkre való biztosítása... Az augustusi béke ünneplőinek és élvezőinek hála-körsza elnyomta az ellenzék erőtlén próbálkozásait, de azért *ilyen* hangok is meg-megszóltak, és alkalomadtán még számunkra is kivehetően harsognak. A principatus elméleti ellenzöinek megnyilatkozásai közé sorolandó Tacitus egész oeuvre-je, az eddig említett célzásokon kívül például az *Annales* bevezetésének gondolatmenetéből kihámozható tendencia.³⁶ Ez csúcspontja az Augustus végtisztessége kapcsán felsorakoztatott *dissoi λόγοι*-ban: *non aliud discordantis patriae remedium fuisse, quam ut ab uno regeretur* (I 9,4), — *dicebatur contra: ... pacem sine dubio post haec, verum cruentam...* (10,4).

És ezzel eljutottunk Tacitus világnézetének³⁷ legalább is *egyik* gyökeréhez, amelyet éppen a *pax*-eszmé nyomozása révén közelíthetünk meg: a *libertas* és a *pax* antinomiájához.³⁸ Hans Jakob Kraemer a Romulus és Remus-monda irodalmi feldolgozásainak áttekintése során³⁹ — Nero testvérgyilkosságának tacitusi megjelenítéséről (Ann. XIII 17,1: *antiquae fratrum discordiae*) szólván — nemcsak a Nerva kezdeményezéséhez (az örökbefogadás rendszeréhez) fűzött reménykedések szétfoslására, a *principatus* és a *libertas* «vegyítésének» ábránd mivoltára és Tacitusnak az *Agricola* megírása után egyre növekvő szkepticizmusára mutatott rá, hanem éppen a béke és szabadság értékeszményeinek császárkori antinomiájára, végeredményben a két szép eszmény ellentétének gyakorlati elkerülhetetlenségére, amennyiben Róma az adott történelmi helyzetben nem *pax* és *libertas*, hanem csakis a véget nem érő belső háborúskodások és a korlátlan egyeduralkodás között választhatott.

A principatus tacitusi megítélésének szempontjából azonban nemcsak a legenda két testvéralakja, nem is csak Romulus önkényuralmának (Ann. III 26,4: *ut libitum, imperitaverat*) a későbbi — korai köztársasági — *libertas*

³⁵ A *continuus* jelző tacitusi használata külön kitérést érdemelne; ld. fentebb a 20. j.-et.

³⁶ Vö. Fr. Klingner: Tacitus über Augustus und Tiberius. SB Bayer. Akad. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1953/7. 21 skk. I. = Studien zur griech. u. röm. Lit. (Zürich—Stuttgart 1964) 639 skk. I.; E. Löfstedt: The style of Tacitus. Roman lit. portraits (Oxford 1958) 168 skk. I.; ld. még W. Wimmel: Roms Schicksal im Eingang der tac. Annalen. Antike und Abendland 10 (1961) 35 skk. I., a *rumores*-ről: 49,32. j.

³⁷ Ha Pöhlmann után szabad ezt a szót használnunk.

³⁸ A császárkori *libertas*-fogalom hasadásáról ld. L. Wickert: RE «Princeps» 2096 —; «*pax Augusta* als Voraussetzung für die kaiserzeitliche Spielart der *libertas*, die Sicherheit des einzelnen»: 2097; vö. Timpe: i. h. 483, 20. j.; a köztársasági *gloria* és *virtus* időszerűtlenségéből folyó következményekről: Fr. Klingner: Tacitus. Röm. Geisteswelt⁴ (München 1961) 493. és 510. l. Ld. még: W. Jens: *Libertas* bei Tacitus. Hermes 84 (1956) 331 skk. I., közelebbről: 337. és 352. l.

³⁹ Die Sage von Romulus und Remus in der lat. Lit. Synusia (Festschrift für W. Schadewaldt, Tübingen 1965) 377 skk. I.

et concordia-val (27,1) való szembeállítás lényeges, hanem még Numának, a törvényes király mondabeli megtestesülésének (vö. Verg., Aen. VI 810: *primam qui legibus urbem fundabit*) tacitusi bemutatása is. Tudjuk, hogy Augustus alakjának Romulus és Numa társaságában való szerepeltetése — nemcsak az Aeneis VI. énekében⁴⁰ — milyen ideológiai, illetőleg propagandisztikus megfontolásokból adódott; ismeretes az is, hogy Tacitus csupa jóindulat kortársa, Plutarchos, éppen Numában látta a platóni eszményeknek tökéletesen megfelelő monarchát (Num. 20,8: βασιλικώτατος πάντων).⁴¹ Tacitus ugyanezt a Numát a maga módján aposztrofálja βασιλικὸς ἀνὴρ-nek: Romulusnak nyíltan törvénytelen — *ut libitum!* — uralkodása után Numa, a jámbor király is szerét ejtette a nép gúzsakötésének (III 26,4): *religionibus et divino iure populum devinxit.* (A devincire — akárcsak a *depacare* — Tacitusnál nem nélkülöz bizonyos dehonesztáló melléköngét.)⁴² Majd a római törvényhozás áttekintésének rezignált zárófejezetében (III 28), ahol még Pompeius is censori megrovásban részesül, a Pharsalost követő törvénytelen húsz év (*continua per viginti annos discordia, non mos, non ius . . .*) után Róma megkapta a törvényességet (28,2): *Caesar Augustus, potentiae securus, quae triumviratu iusserat* — mint előzőleg Romulus! — *abolevit, deditque iura, quis pace et principe uteremur; acriora ex eo vincla . . .*⁴³ Ezerszer idézett szavak, de valódi értelmüket csak ebben az összfüggésben tapinthatjuk ki: a principatus intézménye — minden csalóka látszat ellenére — az erőszakban, megtévesztésben gyökerezik; gondolkodó embernek látnia kell, hogy a principatus — akár a harcias Romulus, akár a békés Numa álarcában jelentkezik, — csak csalétekként kínálja a békét, valójában a fegyvereknél is hathatósabb eszközökkel, bilincseknél is súlyosabb kötelékekkel tartja fent önkényes uralmi rendszerét.

És most visszatérhetünk az augustusi békének az Annales elején olvasható «véres» aposztrofálására (I 10,4: *pacem sine dubio . . ., verum cruentam*). Látjuk, hogy ez a minősítés nemcsak Augustus katonai kudarcaira és a római arisztokrácia megtizedelésére (*interfectos Romae Varrones Egnatios Iullos*) vonatkozik, hanem — mint az Agrippa Postamus-részlet — eleve elmarasztalja magát a rendszert is, Augustus vagy Tiberius személyétől függetlenül. Mint ahogy az Augustus temetésén résztvevők az elhunyt princeps ünnepelt békéjét *véresnek* minősítették és ezzel a principatus *intézményéről* mondtak véleményt, — így járt el Tacitus már a *Historiae* megírása közben is. Mindjárt az elején (I 2,1) így jellemzi művét: *opus adgrebior . . . ipsa etiam pace saevum*.⁴⁴ Ez a «kegyetlen» bejelentés azonban megint nemcsak a *Historiae* második felére, a Domitianust megbélyegző könyvekre, nem is csak a Domitianusszal levitéz-

⁴⁰ Ld. «*Descende caelo*» c. interpretációs kísérletünk 4. pontját: Ant. Tan. 8 (1961) 53 sk. 1. = Acta Ant. 8 (1960) 385 sk. 1.

⁴¹ Vö. K. Glaser: RE «Numa» 1251.

⁴² Pl. Ann. I 3,4: (Livia) *senem Augustum devinxerat*; IV 1,2: (Seianus) *Tiberium variis artibus devinxit*; XI 28,2: *hebetem Claudium et uxori devinctum*; XIII 46,2: *Neronem paelice ancilla . . . devinctum* etc.; ld. Lex. Tac., s. v.; vö. Thes. s. v., p. 859—60.

⁴³ Vö. M. L. W. Laistner: The greater Roman historians. Berkeley—Los Angeles 1947, 119. l.: «Tacitus has deliberately put *principe* after *pace* to show his irony: a constitution under which we should enjoy peace — and a prince, that is *peace but at the cost of having a prince.*» — Párhuzamul az Annales elejét (I 4,1) idézzük: *verso civitatis statu . . . omnes exuta aequalitate iussa principis aspectare, nulla in praesens formidine, dum Augustus aetate validus seque et domum et pacem sustentavit.* Ehhez a csoportosításhoz, illetőleg a felsorolás ellentétének tudatosításához nem kell kommentár.

⁴⁴ Vö. P. Jal: i. h. 215. l.

lett Flavius-dinasztia ténykedésére (vö. IV 1,1—2: *interfecto Vitellio bellum magis desierat, quam pax coeperat . . . ; quae saevitia recentibus odiis sanguine explebatur*) korlátozódik, sőt még nem is csak Nero közelmúltbeli grasszálására utal vissza (I 50,1, Galba meggyilkolása után, az Othótól vagy akár Vitelliustól várható fejleményekre gondolva: *nec iam recentia saevae pacis exempla, sed repetita bellorum civilium memoria*), hanem — most már bizvást mondhatjuk — a principatus intézményének «kegyetlensége» fölött mond ítéletet.

Hogy a *saevitia* a principatus «békéjének» lényegéhez tartozik, mutatja az Annales első (tiberiusi) hexasának zárófejezete, a minden szavával messze távlatokat érzékeltető Tiberius-jellemzés (VI 51).⁴⁵ A princeps jellemének fokozódó rosszabbodása (*egregium vita famaue, quoad privatus . . . ; occultum ac subdolum . . . donec . . . ; idem inter bona malaque mixtus incolumi matre; intestabilis saevitia, sed obtectis libidinibus, dum Seianum dilexit timuitque: postremo in scelera ac dedecora prorupit*,⁴⁶ *postquam remoto pudore et metu suo tantum ingenio utebatur*) egy személy lelkivilágának eltorzulásában a hatalommal való visszaélés lehetőségének intézményesítését ábrázolja, illetőleg marasztalja el. És ez nem valami kizárólag Rómát sújtó istencsapása: mint ahogy a római császárkor problémáira (*libertas* stb.) ad választ (vagy legalább is: világít rá) Britannia vagy Germania tacitusi leírásának akárhány passzusa, a királyi zsarnokságnak Tiberiuséval egyező motívumait és fokozatait figyelhetjük meg más összefüggésben is. Például alig valamivel Tiberius vége előtt olvasunk az armeniai bonyodalmakról, a zsarnoki Artabanus bukásáról (VI 36,2): *versae Artabani res, inciente Vitellio, deserent regem saevum in pace et in adversis procliorum exitiosum*. A kommentárok csak Artabanus korábbi szereplésére (VI 31,1) utalnak, a király negatív jellemfejlődésének fokozataiban nem figyeltek fel a tiberiusi párhuzamosságra: *is metum Germanici fidus Romanis, aequabilis in suos, mox superbia in nos, saevitiam in populares sumpsit*.^{46a}

Ez tehát az a «gyilkos» béke (murderous peace), amelyet Syme is, Klingner is kiemelt, csak éppen nem magyarázott meg.⁴⁷ «Legjobb esetben leverő

⁴⁵ Vö. Fr. Klingner: Tacitus über Aug. u. Tib. 37 sk. l. = Studien, 658. l. A *metus* ugyanígy a *saevitia*-val együtt szerepel Suetonius Caligula-életrajzában, 6,2: *reverentia eius (sc. Germanici) ac metu repressam Tiberii saevitiam*.

⁴⁶ Vö. Ann. I 4,3: *multa indicia saevitiae . . . erumpere*.

^{46a} Tacitus «*saevitia*-komplexusa» elválaszthatatlan a Domitianus-élménytől (Agr. 2,1: *in libros quoque . . . saevitum*; 45,2: *saevus ille vultus* stb.), és ez színezi, sőt határozza meg akár Tiberius, akár Nero «zsarnokságának» legemlékezetesebb megbélyegzéseit is, például a Cremutius Cordus vértanúsága utáni megsemmisítő reflexiókban (Ann. IV 35,5: «mily neveltséges a zsarnokok ostobasága, akik azt hiszik, hogy pillanatnyi hatalmukkal ki lehet oltani az utókor emlékezetét is», *neque aliud externi reges, aut qui eadem saevitia usi sunt, nisi dedecus sibi atque illis gloriam peperere*), vagy a Nero alatti keresztényüldözésekről szólván, ahol — ugyancsak zárószentencia formájában — a «köz haszna» «egy ember zsarnoki kegyetlenségével» van szembeállítva (Ann. XV 44,5: *utilitas publica—saevitia unius*). Vö. Syme: Tac. und seine pol. Einstellung. Gymn. 69 (1962) 260. l.

⁴⁷ Vö. mindenesetre Klingnernek a tacitusi «imperializmus» (illetőleg «érzésbeli törés, gondolkodásbeli hasadás») magyarozatátul kínált sejtésével: «Je mehr Tacitus beim Betrachten der inneren Zustände des Staates sein Verlangen nach Grösse gelähmt fand, mit um so grösserer Inbrunst mochte er sich an der Anschauung der Eroberungen erbauen. Waren doch die Grenzen des Reiches und jenseits das Barbarenland fast die einzigen Räume in der Welt, wo sich auch unter den Kaisern, selbst unter Domitian noch hin und wieder, altrömische *virtus* verwirklichen konnte, und waren doch die Heere eine Zuflucht der *virtus* aus der lähmenden, erstickenden *saeva pax*, dem grausamen Frieden des Prinzipates.» (Tacitus. Röm. Geisteswelt⁴ 511 sk. l.)

és terméketlen (depressing and sterile) lehetett a császárok békéje» — folytatja Syme.⁴⁸ A *depressing* jelző általában érzékelteti a *pax Augusta* atmoszféráját,⁴⁹ a *sterile* viszont egy bizonyos helyre, a pannoniai zendülők panaszaira céloz (Ann. I 17,4: *bellum atrox aut sterilem pacem sempiterna sc. esse sibi*). A «terméketlenség» nem minden további nélkül általánosítható Tacitus békefelfogására, mint ahogy 21-ben nyilván nem volt általános némelek vágyakozása sem, akik «ezt a nyomorúságos békét (Ann. III 44,3: *miserram pacem*) akár háborúval is szívesen felcserélték volna», vagy ahogy az *invisa pax*-ot (Hist. III 70,4) sem ragadhatjuk ki összefüggéséből: a polgárháborúk elvakult szoldateszkája gyűlöli a békét, — a szóválasztás mindenesetre tanulságos és elárulhat egyet s mást az író hangulatáról és gondolatáról is. Ha ti. az augustusi béke bőség-propagandájára (Horatius százados énekére, Tibullus áradozására vagy a Paxnak bőségszaruval való ábrázolásaira) gondolunk, mégis okkal lepődhetünk meg a legionariusok panaszának megfogalmazásán. Az augustusi békére csak az áldott termékenység szférájából vett jelzőket volt szokás alkalmazni: *alma, candida, felix* . . . A katonák talán joggal hivatkoznak arra, hogy vagy a folytonos háborúskodás borzalmait, vagy a számukra nem gyümölcsöző békét kell elviselniük,^{49/a} de Tacitus ezzel a fogalmazással tagadhatatlanul a császárkor elégedetleneinek dilemmáját is érzékeltette, és egyetlen jelzőjén keresztül az «erényekben szűkölködő század» vívódásaira is némi fény derül. (A parafrázissal nem óhajtottuk meghamisítani a *Historiae* bevezetésének általános értelmét: *non tamen a deo virtutum sterile saeculum*.) Az értékeknek és eszményeknek nem mindig könnyen magyarázható felcserélődéséről, vagy legalábbis vitathatóságáról van itt szó. Ilyen helyzetben jellemezheti a római a békét *sterilis*-nek, és megfordítva: kapcsolhatja a háborúhoz, vagy éppen a halálhoz a *termékenység*, boldogság, áldás, szerencse képzetét.⁵⁰ Liviusnál megértjük, ha a római népet «virágzóznak és háborúban (vagy: háborúval?) nagyon megáldottnak» mondja (VII 20,5: *florentem . . . p. R. ac felicissimum bello*, vö. Verg., Aen. IV 229—: *qui gravida imperii belloque fremetem Italiam . . . reget*). De ha a négy császár évének elvakultságáról Tacitus így ír (Hist. I 79,5): *laeto Othone et gloria in se trahente, tamquam et ipse felix bello . . . rem publicam auxisset*, — szinte az ótestamentumból táplálkozó keresztény bölcsesség oxymóronja jut eszünkbe (Vulg., Sap. 3,13): *maledicta creatura eorum, quoniam felix est sterilis*.⁵¹

Ezeknek a meghökkentő tacitusi fordulatoknak a megértéséhez át kell végül tekintenünk azokat a helyeket, ahol a római békének idegenek (az érintettek) szemével nézett aspektusát találjuk. Az *Agricolában* (20,1) olvassuk, hogy a béke lehet jóhírű is (*egregiam famam paci circumdedit*). Tacitus fogal-

⁴⁸ I. m. I 218. 1.

⁴⁹ Seneca valami mást mondhat Neróval (De clem. I 1,2): *Haec tot milia gladiatorum, quae pax mea comprimit, ad nutum meum stringentur*.

^{49/a} Vö. Ann. I 46,3: *militaribus animis adhibenda fomenta, ut ferre pacem velint*.

⁵⁰ Vö. P. Jal, Les dieux et les guerres civiles dans la Rome de la fin de la république. REL 40 (1962) 183 sk. 1. — A halál birodalmának «terméketlenségéről» ld. «*Stygias detrusus in oras*» c. tanulmányunkat, Acta Ant. 1 (1952) 463 skk. 1.

⁵¹ Vö. a *gloria*-eszmény történeti változásai: U. Knoche: Der römische Ruhmesgedanke. Phil. 89 (1934) 102 skk. 1.

mazásából nem tűnik ki, hogy az *egregia fama* a hódítók vagy a meghódítottak szempontjából értendő-e, csak annyi, hogy ettől a békétől Agricola elődjeinek «hanyagsága vagy tűrhetetlensége folytán (*incuria vel intolerantia priorum*) nem kevésbé féltek, mint a háborútól». (A következő mondatban a «békére csábító rendszabályokról» — *pacis incitamenta* — lesz szó.) Az Annalesnek egy ugyancsak britanniai vonatkozású fejezetéből megtudjuk, hogy igenis voltak, akik féltek a római békétől (XII 33: *qui pacem nostram metuebant*). De mit gondoljunk Calgacus beszédének híres béke-meghatározásáról (30,4): *aufferre trucidare rapere falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant?* Calgacus beszédében Tacitus köztudomásúlag a Róma-ellenes propaganda szövegeit szedte csokorba,⁵² és Agricola katonás beszéde korántsem cáfol minden előbb elhangzott vádat. Az író ismeri és adott alkalommal felhasználja a Róma-ellenes tirádákat, tételről-tételre haladó cáfolásukat azonban nem tartja szükségesnek, hiszen egy részük Agricola válaszával nem ellentétben, hanem tökéletes összhangban, sajátmagának és vele egyívású senator-társainak a vélekedését tükrözi. (Ld. fentebb: *subiecti, longinquitas* stb.) A kettő együtt éri el a kívánt célt: az Agricolában testet öltő *virtus*-eszmény dicsőítését és a domitianusi (illetőleg később majd általában: a princepsi) önkény elmarasztalását. A római *pax* félelmetes volta pedig nem zavaró, hanem természetes momentum Tacitus szemében (gondoljunk Agricola hadvezéri ténykedésének *terror*-keltő mozzanataira, pl. 38,3: *praecesserat terror*; 29,2: *praemissa classe, quae . . . magnum et incertum terrorem faceret*; vagy Corbulo eljárására, Ann. XV 27,3: *simul consilio terrorem adicere*; IV 24,2: *Dolabella . . . terrore nominis Romani . . . solvit obsidium*, stb.). Ha erre is tekintettel vagyunk, Calgacus *pax*-definíciója sem hangzik olyan különösnek, vagy éppen magyarázhatatlannak.

Egy szövegösszehasonlítás megvilágíthatja a tacitusi béke-elképzelés sajátosságait. Az id. Plinius a *Naturalis historia* XXVII. könyvének elején — szokása szerint — lelkesen, de rendkívül bonyolultan áradozik témájáról, ebben az esetben a természet bőségéről, a világ minden sarkából áradó és az emberiség javát szolgáló gyógyfüvekről, amelyeket mind a római béke mérhetetlen nagysága tárt fel és tett hozzáférhetővé (XXVII 1, 2—3): *Scythicam herbam a Maeotis paludibus, et Euphorbeam e monte Atlante ultraque Herculis columnas et ipso rerum naturae defectu, parte alia Britannicam ex Oceani insulis extra terras positis, itemque Aethiopicam ab exusto sideribus axe, alias praeterea aliunde ultra citroque humanae salutis in toto orbe portari, in mensa Romanae pacis maiestate non homines modo diversis inter se terris gentibusque, verum etiam montis . . . partusque eorum et herbas quoque invicem ostentante*. A távoli vidékek felsorolása az augustusi imperium végtelenségé-

⁵² Vö. H. Fuchs: *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt*. Berlin 1938, 17. l. — A Róma-ellenes propaganda «szakkifejezéseiről» ld. G. Walser: *Rom, das Reich und die fremden Völker in der Geschichtsschreibung der frühen Kaiserzeit*. Basel 1951, 96., ill. 155. l. («der taciteische Barbar spricht wie ein Schüler der Deklamatorenschule»). — A tacitusi Agricola (30,4) és Plinius Panegyricusa (48,5) közti rokonságról: K. Büchner: *Tacitus und Ausklang*. Studien zur röm. Lit. 4 (Wiesbaden 1964) 19. l. — Syme (Tac., 528. l.) az id. Plinius egy helyére (Nat. hist. VI 182: *nec tamen arma Romana ibi solitudinem fecerunt*) utal; vö. id.: *The roman revolution*. Oxford 1939, 304. l.: «To the Roman, peace was not a vague amollient: the word *pax* can seldom be divorced from notions of conquest or, at least, compulsion.» — Ld. még: W. Steidle: *Tacitus-probleme*. Mus. Helv. 22 (1965) 102 sk. l.

nek vergiliusi leírását (Aen. VI 794—) idézi emlékezetünkbe,⁵³ de Tacitus Agricolája is majdnem olyan *inventor*-ként van megörökítve, mint a mitikus világhódítók, Hercules, Bacchus, vagy Nagy Sándor (pl. Agr. 33,3). Még «tacitusibb» Plinius befejező fohásza: *Aeternum, quaeso, deorum sit munus istud! adeo Romanos velut alteram lucem dedisse rebus humanis videntur.* (Vö. Germ. 33,2: *maneat, quaeso, duretque gentibus . . .*) Csakhogy Vespasianus bizalmas híve tudósan naiv meggyőződéssel magasztalja az augustusi béke flaviusi kiteljesedését és virágzását, az istenek ajándékát, az egész emberiségnek «második napként» világító Róma csodáját, Tacitus pedig mindezt valódi értékére csökkenti, vagy éppen a fonákjára fordítja. Miért? Mert úgy érzi, hogy Augustus és a Caesarok uralmi rendszere Rómát kiforgatta hagyományszentelte értékeiből, eszményeiből, egész valójából, és a szabadság cicerói megformulázása (*libertas, quae sine pace nulla est*) az ellenkezőjére fordult: *pax (Augusta sive Caesarum) sine libertate nulla est.*

Tacitus béke-elképzelését mindenestre még egy világ választja el a római értékek teljes tagadásától, például Salvianusétól, aki az ún. *orbis Romanus* «békéjét és biztonságát» egyszerűen nem létezőnek jelenti ki (Gub. VII 5: *in omni enim fere orbe Romano et pax et securitas non sunt*),⁵⁴ de nem sok idő kellett hozzá, hogy I. Leo *in natali apostolorum Petri et Pauli* mondott (82.) beszédében végleges igénnyel kisajátítsa a római *imperium* eszméjét: *quamvis enim multis aucta (sc. Roma) victoriis ius imperii terra marique protuleris, minus tamen est, quod tibi bellicus labor subdidit, quam quod pax Christiana subiecit.*⁵⁵

*

Befejezésül: a Germania történeti megértésének érdemes kutatója, Erwin Wolff, annak idején joggal mutatott rá a tacitusi oeuvre — nemcsak valamelyik «kis» írás — egyik vagy másik vonásának önkényes «abszolutizálásából» adódó módszertani hibára.⁵⁶ Tudjuk, hogy a tacitusi *virtus*, *libertas*, *clementia* stb. vizsgálata mind fontos, sőt központi jelentőségű is lehet,⁵⁷ de a tacitusi történetírás, a tacitusi gondolatvilág és a tacitusi művészet spektrumának mégsem minden árnyalatát foghatja össze, végleteit és hiányait nem érzékel-tetheti. Ez természetesen a *pax Tacitea* feldolgozására is vonatkozik. A béke-gondolat átfogó vizsgálata nélkül azonban Tacitus jobb megértésére alig pályázhatnánk.

⁵³ Vö. Norden kommentárjával, *ad loc.*, továbbá *Kis Ferencé* Livius-fordításához (Bp. 1963) írott kisértanulmányunk 374. és 417. lapjával.

⁵⁴ Ugyanitt a «hosszú békével» együttjáró vétkekről (*vitia . . . longae pacis et opulenta securitatis*).

⁵⁵ Idézi *J. Vogt*: *Orbis Romanus. «Orbis»* (Basel—Wien 1960), 171. l. Vö. *Fr. Beckmann*: i. h. 38. l. (a *pax Augusta* mint a *pax Christi* előkészítése, Augustus alakjának és teljesítményének ker. átértelmezése); tanulságos az a mód, ahogyan Orosius—Vespasianus és Titus béketeremtése kapcsán — az augustusi előzményeket az evangélium «földi békességével» (Lk. 2,14) azonosítja (VII 3,10): *cum temporibus illis in summa tranquillitate universus mundus aegeret cunctasque gentes pax una velaret.*

⁵⁶ Das geschichtliche Verstehen in Tac. Germ. *Hermes* 69 (1934) 121 skk. l.

⁵⁷ A római lényeg megismerése szempontjából oly fontos fogalmak (*auctoritas*, *fides*, *virtus*, *clementia*, *consensus*, *princeps*, *statio principis*, *libertas* stb.) vizsgálatáról ld. *E. Burck* (Heinze «Vom Geist des Römertums» címen kiadott tanulmánygyűjteményének utószavában, Leipzig 1938) 289 skk. l.; ld. *H. Fuchs* «visszapillantását» is: *Rückschau und Ausblick im Arbeitsbereich der lat. Phil. Mus. Helv.* 4 (1947) 157 skk. l., különösen a 161,32. jegyzetet; a *pax* kérdéséről a 159. lapon.

MEGJEGYZÉSEK A JOGTÖRTÉNETI SZEMLELETRŐL A RÓMAI JOGBAN*

1. A töprengésre — gondolkodásra hajló ember (de talán többé-kevésbé minden ember) időnként számvetést csinál és azt sem mellőzi, hogy tervet készítsen a jövőre. Az ilyen múltba visszatekintés nem öncélú időtöltés: visszatekintünk a múltba, hogy felmérjük a megtett utat és ezzel a pillanatnyi jelen állását rögzítsük, keressük a múltban, hogy mit tűztünk ki célul annak idején, keressük, hogy mit, hogyan valósítottunk meg terveinkből, mi maradt ezekből a jövőre megvalósítandó. Az ilyen visszatekintés egy kicsit mindig az önmagunk megismerése is; talán ennél annyiban mégis több, hogy egyben önmagunk számonkérése, önmagunk bírálata is. Az ilyen visszatekintés segít megállapítani, hogy jól tűztük-e ki a feladatokat, jó úton haladtunk-e, megfelelő eszközökkel kerestük-e a megoldást, jó módszerrel dolgoztunk-e, elértük-e, amit kívántunk.

Az eredmény nagyon különféle lehet. Juthatunk arra a megállapításra, hogy ma sem csinálnánk másként, mint korábban, ma is fenntartjuk a korábban kifejtett nézetünket. Ilyenkor visszatekintésünk azzal az eredménnyel járhat, hogy az előző eljárásunkat később is helyesnek tartjuk, korábbi fel fogásunk — az azóta megtett út ellenére vagy éppen azért, az előrehaladásunk során szerzett újabb ismeretek birtokában — sem változik meg, sőt inkább a tapasztalatokban gyarapodásunk újabb érveket, bizonyítékokat ad a régebbiek mellé s ekként korábbi nézetünk megszilárdul. De lehetséges az is, hogy úgy látjuk: korábban helytelen álláspontot foglaltunk el, tévesen ítéltük meg bizonyítékainkat, azok nem is voltak teljesekek, az újabb bizonyítás más eredményre vezet, vagy nem a célhoz vezető utat választottuk, tévedtünk egyben-másban, nem vettük figyelembe, amit figyelembe kellett volna venni. Az ilyen számvetés nem más, mint a múltnak ellenőrzése a jelenben, amely a jövőre is kihat. A helytelennek a felismerése azzal jár, hogy a jövőre igyekszünk elkerülni a múlt buktatóit. A jövőbeli terveinkhez kiindulásul a múltbeli számvetés tanulsága szolgál alapul. Botorul járnánk el, ha ismét el akarnánk követni azt a hibát, aminek a helytelenségéről meggyőződünk. Sokszor azonban nem könnyű felismerni, hogy miben áll a hiba, és ha elvileg felismertük is, nem mindig könnyű azt a gyakorlatban elkerülni. Nemcsak az orvosok mondhatják, hogy néha könnyebb megállapítani a betegség diagnózisát, mint a betegséget elkerülni.

Ha szabad mindezt átvinni (mutatis mutandis persze) a római jog tudományára — ami bár az összetettségénél fogva sokkal bonyolultabb művelet,

* A szerző e dolgozat gondolatmenetét az Ókortudományi Társaság 1965. június 18-i ülésén megtartott előadásában ismertette.

de talán azért is megengedett, mert ezt a tudományt is, ami természetes, gondolkodó, töprengésre hajlamos emberek művelik —, azt kell mondanunk, hogy időnként a római jog tudománya is (hasonlatosan más tudományágakhoz, de mintha azoknál némileg gyakoribban) elkészíti a maga számvetését és próbálja megvonni eredményeinek a mérlegét, sikereinek vagy sikertelenségeinek az okát feltárni. Nagyon különféle körülmények készíthetik erre. Ezek lehetnek külsőek, amilyen például a tudománytól távolálló vagy legalábbis kívülálló tényezők támadása, az oktatásnak a megszükitése vagy az oktatás megszüntetésének a veszélye, és belsők, amilyen ezektől függetlenül a tudomány előrehaladása érdekében megkívánt önismeret, ellenőrzés követelménye, ami voltaképpen a fejlődés motorja. A részlettanulmányok írói akkor, amikor egy meghatározott kérdés korábbi állását vizsgálják felül s a korábbi kutatás megoldásait felülbírálják, voltaképpen számvetést (részlet-számvetést) csinálnak. A nagy szintetikus összefoglalások még tovább mennek, mert kiszélesítik a számvetés időbeli és területi határait, a számvetést a római jog egészére vagy olyan nagy tartományára kiterjesztve, amilyen a római magánjog. Az olyan, egységes szemlélettel készült hatalmas alkotás, amilyen az utóbbi időben M. Kaser két kötete, egyben képet ad az előrehaladról, annak mértékéről, de a sikertelenségekről is vagy éppen a stagnálásról némelyik kérdéstartományban — ilyen értelemben véve számvetés tehát a javából, amely (mint általános számvetés) a római jogi kutatás jelen állását hűen tükrözi s amely elárulja, mi az, ami még csak a jövőben megvalósítandó feladat marad.

2. Van azonban a tudomány önvizsgálatának más, bár szintén általános jellegű formája is, amely olyasfajta feszültségekkel foglalkozik, amelyek a római jog és a modern jog, a római jog és a jogtörténet kapcsolatából, a tudományunk művelésének és a jogi karokon oktatásának a viszonyából fakadnak, vagy azzal foglalkozik, hogy milyen szemlélettel, milyen rendszerben, milyen metodológiával helyes a római jogot művelni és oktatni. S bár van abban is sok igazság, hogy többet ér egy jól megírt munka, mint az elvi követelmények pusztá hangoztatásával beíró olyan metodológiai értekezés, amely meddővé vált, mert írójának nem futotta ereje a megoldásának a konkrét kutatásban való kipróbálására, márpedig egy jogtörténeti módszer legjobb ügyvédje a vele elért kutatási eredmény, — azért az elvi-metodológiai kiindulópontok tisztázása is nagyon jelentős, sőt valósággal nélkülözhetetlen. Hogy ez így van, azt azok az újabb erőfeszítések, próbálkozások is mutatják, amelyek különböző oldalról kiindulva, de egyaránt a számvetés igényével is vizsgálják felül nem egy kérdésre leszorítva, hanem a tudományágot teljes szélességében szemlélve a római jog tudománya művelésének és oktatásának olyan általános kérdéseit, mint a római magánjog és a modern civil jog, a római jog és a jogtörténet vagy a történet viszonya, a római jog oktatásának és művelésének a metodológiája. Ha csak a legutóbbi évek jelenségeit figyeljük, alig volt olyan, a romanistákat érdeklő kongresszus vagy romanista folyóirat, amely ne foglalkozott volna ilyen vagy olyan módon ezekkel a kérdésekkel. Az a csaknem félszáz romanista (öt közülük a szocialista államokból), aki 1956-ban részt vett a «Labeo» folyóirat szerkesztősége által a római jog művelését és tanítását tárgyaló vitában,¹ (jórészen a múltba visszatekintve) kereste a jelen

¹ Studio e insegnamento del diritto romano, Labeo, Rassegna di diritto romano, 1956. 1. szám 48. s köv. old. (Prima puntata), 2. szám 187. s köv. old. (Seconda puntata),

és a jövő helyes megoldásait, gondolkozott azon, hogyan lehet a jó metodológiai alapokat kidolgozni. Ilyen részleteket mulhatatlanul tartalmaztak azok a tanulmányok is, amelyek a római jog oktatásával foglalkoztak az egyes országokban.² Egyáltalán nem csodálható, hanem nagyon természetes, hogy a «Société d'Histoire des Droits de l'Antiquité» 1963. évi ülészakának programján helyet kaptak ilyen jellegű előadások is.³ Sha a «Labeo» szerkesztősége vitájának az egyik, mondhatjuk, a jogtudomány oldaláról felvetett főgondolata a történeti és a dogmatikus szemlélet kérdése volt a római jogban, néhány évre rá a «Società italiana di storia del diritto» 1963-ban megtartott kongresszusa már inkább a történettudomány oldaláról nézve a történettudomány és a jogtörténet viszonyára irányította a figyelmet,⁴ bár persze egyik vitából sem hi-

3. szám 327. s köv. old. (Considerazioni conclusive.) A vitán a szocialista államokból *M. Baijč* (serajevói egyetem), *G. Falenciak* (wroclawi egyetem), *M. Bartošek* (Praha), *M. Horvat* (zagrebi egyetem), *K. Visky* (Budapest) vettek részt. A *Labeo* szerkesztősége pontokba foglalva formulázta kérdéseit, amelyek közül szempontunkból különösen a következők jelentősek: 1. Nello studio . . . del diritto romano, è inevitabile . . . approfittare della preparazione «dogmatica» moderna? . . . è necessario limitarsi ad una esposizione degli istituti per come storicamente accertati, o è invece opportuno inquadrare l'esposizione nelle sistematiche dei diritti vigenti, particolarmente sottolineando gli istituti romani che trovano ancora corrispondenza in istituti di oggi? *Labeo*, 1956. 1. sz. 48. old.

² *M. A. Millner*: The Quandary of Roman Law, *The Law Quarterly Review*, vol. 79. July 1963, 371. s köv. old. *G. Cardascia*: Le droit romain dans le nouveau régime français de la licence en droit, *IURA*, Rivista internazionale di diritto romano e antico, vol. XIV (1963.), parte prima, 216. s köv. old. *P. Jaubert*: L'enseignement actuel du Droit romain en France et les Facultés de Droit de province, *Revue international des droits de l'antiquité*, (a továbbiakban rövidítve: *RIDA*), 3e série, tome XI (1964) 363. s köv. old. *J. Gaudemet*: La riforma degli studi superiori di diritto in Francia, *Labeo*, II (1956), 126. s köv. old. [korábban: *J. Gaudemet*: Méthode historique et droit romain, *Revue historique de droit français et étranger* (a továbbiakban rövidítve: *RH*) 4e série, tome XXIV—XXV (1946—47), 70. s köv. old.] *B. Aubin*: Der juristische Hochschulunterricht in Frankreich und seine Refcrm, Tübingen, 1958.] *Th. Mayer-Maly*: Vergleichende Beobachtungen zur Behandlung des römischen Rechts im deutschen und österreichischen Rechtsunterricht, *RIDA*, XI (1964), 395. s köv. old. *M. Móra*: Über den Unterricht des römischen Rechtes in Ungarn in den letzten hundert Jahren, *RIDA*, XI (1964), 409. s köv. old. Legújabbban *Th. Mayer-Maly*: Die Pflege des römischen Rechts in Wien während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, *Studien zur Geschichte der Universität Wien*, Bd. II., Graz—Köln, 1965. 41—42., 59—60. old.

³ A XVIII° Session Internationale-n egy munkaülést szenteltek a római jog oktatásának és annak, hogy ez milyen helyet foglal el a jogi karokon; ezen az 1963. szept. 16—21-én Brüsszelben megtartott kongresszuson *P. Jaubert* és *Th. Mayer-Maly*-nak az előző lábjegyzetben említett előadásain kívül a következő előadások hangzottak el: *J. A. C. Thomas*: The Teaching of Roman Law in Great Britain. *M. Horvat*: L'enseignement actuel du droit romain en Yougoslavie, *J. Burillo*: L'enseignement du droit romain en Espagne. *B. Biondi*: La fonction de la jurisprudence romain dans la vie moderne (megjelent: *Funzione della giurisprudenza romana nella scienza giuridica e nella vita moderna*, *RIDA*, XI. (1964), 121. s köv. old.) *M. Okuda*: Zum Unterricht des römischen Rechts in Japan (Vö. minderre *RIDA*-ban, XI (1964) kötetben *J. Triantaphyllopoulos*: 433. s köv. old., továbbá *R. Feenstra—F. B. J. Wubbe* a *RH*-ban, XXXII. (1964) 153. s köv. old. *N. Palazzolo* a *IURA*-ban, 1964, parte prima, 221. s köv. old.) — A római jog helyzetére Olaszországban vö. *B. Biondi*: Rivista di diritto civile, 1964, 1. s köv. old., Jugoszláviában, Nagybritanniában, Spanyolországban és Japánban: *Studia et Documenta Historiae et Iuris* (= *SDHI*), 1963 (29.) köt. 541. s köv. old., Svájcban *E. Brogginì*: Il diritto romano in Svizzera, *Labeo*, 1956. (II.) köt. 268. s köv. old.

⁴ A Società italiana di storia del diritto Rómában 1963. dec. 18—22-én megtartott I. kongresszusán, amelynek a témája La storia del diritto nel quadro delle scienze storiche volt, a történeti és jogászai szemlélet kérdését kiegyensúlyozottan tárgyalta *V. Arangio-Ruiz*: Scienza romanistica e storia dell'antichità c. előadásában (kivonata:

ányzott a másik oldal figyelembevételére. Magától értetődően felbukkant az ilyesforma számvetésszerű gondolatmenet olyan jellegű tanulmányokban is, amilyen pl. legutóbb Fr. Wieacker és M. Kaser gondolatébresztő értekezése volt.⁵

Ami a szocialista országokat illeti, az utóbbi időben számos megnyilatkozás mutatta, hogy az említett irányú metodológiai vizsgálódások mind gyakoribbakká váltak itt is. Ide tartozik néhány nyugati folyóiratban és gyűjteményes munkában közzétett tanulmányon⁶ kívül mindenekelőtt az a vita, amelyet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 1958. február 1-én Világhy M., a polgári jog professzorának referátuma alapján tartottak meg a pécsi és a szegedi jogi kar szakembereinek részvételével Marton G.: «A római magánjog elemeinek tankönyve Intituciók» (Budapest, 1957) című munkája felett,⁷ valamint Világhy M.-nak, aki

SDHI, 1963. (XXIX.) köt. 553. s köv. old.) A kongresszus méltatására *L. Raggi*: Diritto e storiografia (a proposito di alcune recenti discussioni), *Bulletino dell' Istituto di Diritto Romano «Vittorio Scialoja»* (a továbbiakban rövidítve = *BIDR*), terza serie, vol. V (1963), 109. s köv. old. *N. Palazzolo*: IURA, 1964, I. 237. s köv. old. *V. Giuffrè*: *Labeo*, 1964. (10) 3. sz. 461. s köv. old. és *M. Bartošek*: *Právník*, 1964. 3. sz. 292. s köv. old. A kongresszuson a szocialista országokból *M. Bartošek* tartott előadást a burzsoa módszer és a történeti materializmus a római jog metodológiájában c. témáról (részpublikációja: *La periodizzazione del diritto romano*, *Syntheseia Vincenzo Arangio-Ruiz*: Napoli, 1964, 1149. s köv. old.) — Az 1964. okt. 4–8-án Wienben megrendezett XV. Deutscher Rechtshistorikertag-on a szocialista országok romanistái közül *M. Bartošek*: Romanistische Erwägungen über das Wesen des Rechts és *M. Móra*: Die Frage der Übernahme des römischen Rechts im spätmittelalterlichen Ungarn címen tartott előadást.

⁵ *Fr. Wieacker*: *Notizen zur rechtshistorischen Hermeneutik*, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch—Historischen Klasse, Jahrgang 1963, Nr. 1.*, Göttingen 1963, pag. 22 (Vö. továbbá részben *Fr. Wieacker*: *Eclipse et permanence du droit romain, Pédagogues et juristes, Congrès du Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance de Tours: Été 1960, Paris, 1963, 59. s köv. old.* *Fr. Wieacker*: *Die Fortwirkung der antiken Rechtskultur in der europäischen Welt, «Vom Recht»*, Hannover 1963, 79. s köv. old.). *M. Kaser*: *Zur Methode der römischen Rechtsfindung*, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-Historischen Klasse, Jahrgang 1962. Nr. 2.* pag. 47–78.

⁶ Az 1–4. lábjegyzetben már említettekén kívül *M. Bartošek*: *Come si dovrebbe studiare attualmente il diritto romano*, *Studi in onore di Arangio-Ruiz*, I. 1952, Verona, 317. s köv. old. *M. Bartošek*: *Annotazioni metodologiche dal punto di vista del materialismo storico*, *Studi de Francisci*, IV. Milano, 1956, 375. s köv. old. *M. Horvat*: *Lo studio del diritto romano nelle Università jugoslave*, *Atti del congresso internazionale di diritto romano*, Verona, 1948. II. 481. s köv. old. *M. Horvat*: *Rimsko pravo u nasem pravnom studiju (A római jog a jogi tanulmányainkban)*, *Zbornik pravnog fakultate u Zagrebu*, 1951, 97. s köv. old. [Vö. még bizonyos szempontból *M. Horvat*: *Neki politicki aspekti rimskih kodifikacija (A római kodifikáció egyes politikai szempontjai)*, *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu*, VII, 1957, 2. sz. 180. s köv. old.] *J. Modrzejewski* tájékoztatása (Iura, 1959. (X.) köt. 244. s köv. old.) több helyen pontatlan és egyoldalú.

A hazai nyelven írt munkák áttekintésére lásd *V. Vaněček*: *Les travaux d'Histoire du droit en Tchécoslovaquie de 1938 à 1958*, *RH*, 1959, 62. s köv. old. *M. Andréev*: *Ouvrages Bulgares sur l'Histoire de l'État et du droit, parus durant la période 1944–1960*, *RH*, 1961., 4. sz., 571. s köv. old. *M. Móra*: *Megjegyzések a római jog oktatásának néhány kérdéséhez*, *Jogtudományi Közlöny*, XVII. (1962) évf. 8. sz. 422. s köv. old. (Rövid összefoglalása: *Bibliotheca Classica Orientalis*, 8, (1963) évf. 4. szám 245–246. hasábon).

⁷ A vitában többek között részt vett *Beck S.*, *Halász A.*, *Pólay E.*, *Sarlós M.* és *Weltner A.* professor, *Brósz R.* docens, *Diósdí Gy.* tanársegéd. Az előadásra és az azt követő felszólalásokra a tankönyv szerzője már nem válaszolhatott: *Marton G.* 1957. december 27-én rövid betegség után váratlanul meghalt. *Világhy* vitaindító tanulmányát és az azt követő vitát összefoglaltam az alább 9. alatti lábjegyzetben idézett munkám 7–18. oldalán.

előzőleg e tankönyv egyik lektora volt, nyomtatásban megjelent, a külföld számára is hozzáférhető recenziója.⁸ Magyarországon az utóbbi években az egész oktatás széles területére kiterjedő, a szocialista társadalom igényeit megfogalmazó oktatási reformmunkálatok természetesen az egyetemi és ezen belül az állam- és jogtudományi karok oktatását is átfogták, amelynek kérdéseit a szakemberek számos értekezleten vitatták meg. A római jogi oktatás időszerű kérdéseit (célja, módszere, rendszere stb.) 1962. május 10-én vitatta meg a budapesti állam- és jogtudományi karon megtartott országos értekezlet, amelynek az alapja e sorok írójának a referátuma volt⁹ és amelyen szép számban részt vettek a három jogi kar romanistái, polgári jogászai, valamint az Egyetemes Állam- és Jogtörténet, a Magyar Jogtörténet egyetemi tanszékének szakemberei és az ókortörténészek is. Ez az értekezlet a római jog — e sorok írója által elkészített — egyetemi programtervezetének megvitatása céljából folytatódott 1962. október 27-én a budapesti állam- és jogtudományi karon.¹⁰ Csehszlovákiában az utóbbi időben két alkalommal is foglalkoztak a fentebb említett kérdésekkel. Prágában M. Bartošek 1964. június 23-án védte meg «Římské právo a socialistická společnost» (A római jog és a szocialista társadalom) című kandidátusi disszertációját, amely igen behatóan és részletesen taglalta számos alapvető kérdésben a szerzőjének elméleti álláspontját.¹¹ Ugyanott e sorok írója a Károly Egyetem vendégprofesszoraként

⁸ *Világhy M.*: Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. *Instituciók* (Megjegyzések a római jog tudományának egyes elvi kérdéseire), *Jogtudományi Közlemény*, 1957. évf. 4–6. szám, 212. s. köv. old. Németül is megjelent: *M. Világhy*: Géza Marton: *Lehrbuch der Elemente des römischen Privatrechts. Institutionen* (Bemerkungen zu einigen prinzipiellen Fragen der Romanistik), *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, II. (1960) kötet., 1–2. sz. 169. s. köv. old.

⁹ *Móra M.*: Előterjesztés a római jog tananyagának korszerű oktatásáról, Budapest, 1962, 76 pag.

¹⁰ A vita anyagát röviden összefoglalja *Móra M.*: *Über den Unterricht*, i. m. RIDA, 422. s. köv. old. Az 1962. május 10-én megtartott vitában felszólalásaikkal részt vettek többek között *Halász A.*, *Harmatta J.*, *Móra M.*, *Pólay E.*, *Világhy M.* professor, *Sárándi I.* docens, továbbá *Mádl F.*, *Ürögdi Gy.*, *Visky K.* — az 1962. okt. 27-i vitában többek között *Beck S.*, *Pap T.*, *Halász A.*, *Pólay E.*, *Móra M.* professor, *Brósz R.* docens, *Diósdí Gy.*, *Benedek F.* adjunktus. (Nem lényeges ugyan, de megemlíthető, hogy *P. Jaubert*: RIDA, i. m. 379. old. 44. lábjegyzetében nyilván az IURA-ban korábban megjelent téves közleményre támaszkodva azt írja, hogy *Pólay E.* Budapesten 1962. május 11-én tartott előadást (conférence-t) *La modernisation de l'enseignement du droit romain* címen. Ez utóbbi napon azonban Magyarországon senki sehol sem tartott előadást a római jog modernizálásáról.)

¹¹ *Bartošek* disszertációjának tézisei (Hlavní teze zastávané v práci *dr. M. Bartoska* «Římské právo a socialistická společnost», pag. 5) foglalkoznak a burzsoa romanisztika válságával, a marxista romanisztika fő vonásaival, építésével, továbbá a következő kérdésekkel: «A marxista romanisztika a burzsoa romanisztikával való harcban», «A római jog periodizációja», «A kutatás tárgya és a preferált területek», «A római jog tanulmányozásának mai jelentősége». A disszertáció vitáján előadták a három opponensi véleményt, amelyet *K. Rebró* brátiszlavi professor (Oponentský posudok kandidátskej práce doc. dr. *Milana Bartoska*: «Římské právo a socialistická společnost», 5 pag.), *J. Kíncl* prágai docens (7 pag.) és *Vl. Procházka* akadémikus (5 pag.) terjesztett elő. (A disszertáció tézisei és a 3 opponensi vélemény magyar fordításban megtalálható a budapesti ELTE Állam- és Jogtudományi Karának római jogi tanszékén is.)

Folyóiratok — a lelőhely megemlézése nélkül — megemlékeznek még arról, hogy *Pólay E.* szegedi professor 1961. szeptember 12-én Poznanban: *Les tendances de la recherche scientifique du droit romain dans le socialisme*, valamint *D. Stojčević* belgrádi professor 1962-ben az Institut universitaire des études européennes de Turin-ban II. dírtó romani e i dírtóti dei Paesi socialisti című témáról tartott előadást.

az Állam- és Jogtudományi Kar Állam- és Jогtörténeti Tanszékén tartott 1964. június 18-án előadást «Aktuelle Fragen des Unterrichts vom römischen Recht an den ungarischen Universitäten» címen.¹²

Messze vezetne és egy cikk keretét messze túlhaladná, ha csak megközeleltően is foglalkoznék a most említett megnyilatkozásokban, publikációkban felvetett kérdések zömének akárcsak a vázolásával is. Ehelyett csupán egyet próbálok kiragadni, amely persze sok mással is összefügg, mégis önmagában is alkalmas arra, hogy a megválaszolása előmozdítsa a római jog oktatásának a megszilárdítását az állam- és jogtudományi karokon. Cikemben elsősorban a magyar viszonyokat tartottam szem előtt és azokra a körülményekre voltam figyelemmel, amelyek a római jognak a magyar jogi karokon való oktatásával kapcsolatban jelentősek vagy a modern jog művelői szempontjából megválaszolást igényelnek, de azért a dolog természeténél fogva nem vizsgálhattam ezt izoláltan, hanem figyelemmel voltam a római jog internacionális tudományágának nemzetközi méretű irodalmára is.

A római magánjognak a jogi oktatásban betöltött sajátos szerepe a legkiválóbb művelőit ösztönözte arra, hogy kibogozzák az egyetemi oktatása kettősségének azt a csomóját, amelyet a tételesség (rendszeres jogász tárgyalásmód) és a történetiség egyidejű kívánalma kötött olyan szorosra. Ha nem is úgy áll a dolog, mint Hamlet esetében, akinek problematikus alakjába a különböző korokban élő emberek mindig a saját lelküket áldották bele és a dán királyfi szavaiban a maguk emberi töprengéseire, vívódásaira kerestek választ, a római joggal is valahogyan úgy vagyunk, hogyha közelebb kívánjuk hozzá juttatni a ma jogászát, valamit saját korunk szemléletéből, önmagunk jogász mivoltából, műveltségéből is — akárcsak nem tudatosan is, akárcsak a legkisebb mértékben is — hozzáadunk, s ez méginkább áll akkor, ha a kor gyermekéhez, a kezdő joghallgatóhoz akarjuk közelebb hozni az oktatás során, aki a modern jog területén óhajt működni, nem pedig római jogászként. Külön vizsgálódásra alkalmas, hogy egy-egy kor sajátos társadalmi szükségletei miként gyúrták, alakították át az antik római jogot, kezdve — ami a középkort és az újkort illeti — a kommentátoroktól, a humanistákon, a történeti iskolán át a késői pandektisztikáig s érdemes azon is elgondolkozni, hogy ezek mindegyike mennyiben jelentette az antik jogállomány újabb és bizonyos szempontból kétségtelenül gazdagabb képének a tükröződését; mindenesetre az olyan átalakítás, amelynek révén egy-egy kor, egy-egy irány saját magából is hozzáad a hagyományozott anyaghoz, (vagy abból elvesz) egyben — legalábbis a hozzáadott vagy elvett részben — saját magát is tükrözi, lévén az átalakítás az átalakítóra is jellemző.

Az a törekvés, amely a ma emberéhez, a ma jogászához vagy a ma leendő jogászához az oktatás során közelebb akarja hozni a római jogot, didaktikailag persze érthető. Megtehetjük-e azonban mindezt anélkül, hogy a történetiség

¹² A vitában részt vettek *V. Vaněček* professzor, *J. Kincl* docens, továbbá *J. Kejř*, *J. Klabouch*, *V. Polaček*, *M. Bartošek*, *M. Doležal*, *H. Orth* (Berlin), az utóbbiak közül az első kettő a Csehszlovák Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetéből. A vita főleg akörül forgott, hogy mi a jelentősége a római jognak a szocialista jogi oktatás szempontjából, mi a viszony az egyetemes jogtörténet és a római jog között, mi a teendő a tudományos utánpótlás nevelése terén, hogyan helyezkedjék el a római jog továbbélése az oktatásban. Az előadásról és a vitáról beszámolt *VI. Proházka*, *Přednáška O římském právo v Maďarska* (Előadás a római jog helyzetéről Magyarországon), *Právník*, 1965, 4. sz. 392—393. old.

kívánalmi csorbát szenvednének, anélkül, hogy megsértenénk a történeti szemléletet? Nem helyesebb-e, ha a történeti szemlélet szigorú következetességével száműzünk mindent, ami csak emlékeztetne is hasonló tendenciákra? Az utóbbi azonban nem jár-e azzal, hogy a mai jog oktatási rendszerében idegen testként helyezkedik el a római magánjog?

3. A történeti kritika ama helyes kívánalma, hogy a letűnt korokat saját társadalmi és gazdasági viszonyaiba beágyazva, a maguk gondolkörében, (anakronisztikus ízű kifejezést használva) a saját «szemüvegükön» át nézzük és ne vigyünk vissza a múltba attól idegen fogalmakat, ne tulajdonítsunk a régi jognak olyan felfogást, amely abban a fejlődési fokban teljességgel hiányzott, ne keressünk ott olyan intézményeket, amelyeknek sem a kifejezésére nem volt a régieknek megfelelő szavuk, sem a társadalmi fejlődés nem igényelhetette azokat¹³ — ez a kívánalom se nem egyszerű, se nem újkeletű, se nem a római jogra (még kevésbé csupán a római magánjogra) korlátozott, ha ez még napjainkban is égető metodikai problémája a római jog művelésének és egyetemi előadásának.

A magyar jogtörténetben a harmincas évek szellemtörténeti iránya is hangsúlyozta, de már azt megelőzően is voltak, akik rámutattak arra, hogy «a dogmatikának éppúgy nem szabad zavarni a múlt történetét, mint a múlt történetének a jelen dogmatikáját»; megelőzően is voltak, akik rámutattak arra, hogy «a merev közjogi dogmatika fegyvereivel a múltan csak erőszakot követhetünk el». Nyilvánvalóan történetietlen, ha pl. a priori államfogalomból indulunk ki, s azt a múltba helyezzük el, mint azt a múlt század végi Laband-féle német közjogi iskola nem egy képviselője tette, mert így könnyen visszaesésnek tűnik a haladás kora. Ha pl. a királyság előtti ősi magyar államszervezetben már tökéletes alkotmányintézményeket látunk, úgy I. István korát és az utána következő egy-két századot nagyfokú visszaesésnek kell tartanunk. A harmincas évek történeti műveltségű magyar jogtörténészeinek az egyoldalú közjogi beállítottságú, dogmatikus gondolkodású irányzattal szemben kellett a történetiség követelményét hangsúlyozni, hogy elhárítsák az újabb közjogi intézményeknek a múltba való visszahelyezését. Szemben azzal, hogy a múlt egyes magyar közjogászainak a szemléletében a középkori törvény úgy élt, mint a modern törvénykönyv, amellyel szemben a szokásjog szerepe kisebb, ez az újabb, inkább történeti szemléletű irányzat azt hangsúlyozta, hogy a törvénynek és a szokásnak alapvetően más volt a jelentősége a középkorban, mint a XX. században, ennél fogva a jogtörténetben a középkori törvényeket nem lehet úgy felfogni és felhasználni a jogfejlődés kérdésénél, mint a XX. századbeli tételes törvényeket a mai XX. századbeli jogviszonyokra vonatkozólag.¹⁴ Mindazonáltal az erősen történeti műveltségű Eckhart F. is

¹³ *Eckhart F.*: Jog- és alkotmánytörténet. A magyar történetírás új útjai, Budapest, 1932., 281. s. köv. old. Vö. *Hellebrand*: Die juristische Funktion der Rechtsgeschichte, Ius et lex. Festgabe zum 70. Geburtstag von Max Gutzwiller, Basel, 1959. 135. köv. old.

¹⁴ *Eckhart*: i. m. 282. old. 285. s. köv. old. Vö. *Ruber J.*: Történeti és jogi szemlélet, Budapest, 1929. *Mályusz E.*: Az Eckhart-vita, Századok, 1931. 412. s. köv. old. *Steinacker H.*: Austro-Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge, München, (Südostdeutsche Historische Kommission) 1963. évi kötetében az 1907-ben megjelent Über den Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte című tanulmányához írt Nachwort, 61. s. köv. old. *Moór Gy.*: A jogtörténelem és a jogszociológia módszertana, Illés József Emlékkönyv, Budapest, 1942, 349. s. köv. old. *Bónis Gy.*: Jogtörténet és művelődéstörténet, Különlenyomat a Magyar Jogi Szemle 1943. évi 9. és 11. számából, Budapest, 1943, pag. 14. *Hajnal István*nak szociológiai szemléletű munkái közül a jogtörténet

kénytelen elismerni s ezzel részben az előbb mondottakat le is rontani, vagy legalábbis módosítani: «Az alacsonyabb fokon álló jogviszonyok megértésénél mégsem nélkülözhetjük a mai fogalmakat, mint segédeszközöket». Ezek arra jók, hogy a múlt viszonyait bizonyos rendszerbe foglalhassuk. Ha pl. a középkori jogunk köz- és magánjog között nem is tesz különbséget, mivel a jogot mint egységet fogta fel, mégsem mellőzhetjük a középkori viszonyoknál sem a köz- és magánjog megkülönböztetését, bár e megkülönböztetéssel a későbbi jogi gondolkodás kategóriáit alkalmazzuk olyan korra, amely azt így nem ismerte.¹⁵

Nem lehet tagadni — erre a magyar jogtörténet mellett más népek jogtörténete is számos példát ismer —, hogy az egyoldalúan jogászai műveltségű, a tételes jogi ismeretekkel mint jogi segédeszközökkel nagyobb mértékben rendelkező jogtörténészek egy része hajlamos a történészek által joggal elítélt, erőszakolt konstrukciókra, a későbbi felfogást a múltba visszahelyező tisztán mechanikus, külsőleges, a történeti fejlődést figyelmen kívül hagyó, az újabb jogból táplálkozó szemléletre.

Ez a helytelen módszer azonban nem jelenti, hogy a tételes jog tudásával felvérteztség felesleges, sőt káros a jogtörténetben. A valóságban éppenséggel fordított a helyzet és ez nem véletlen. Van valami, ami a jogtörténetet megkülönbözteti a köztörténettől, a történettudomány többi ágától, és ez mindenekelőtt a tárgya: a jog (rövidség kedvéért említünk «jogtörténetet» — «állam- és jogtörténet» helyett, «jog»-ot — «állam és jog» helyett). Az, aki az elmúlt idők jogának a történetét vizsgálja, ha kellően jártas a jogtudományban, ha a jelen jogának a jelentőségével, szerkezetével, funkciójával, feladataival, rendszerével, módszerével tisztában van, előnnyel rendelkezik ezen a területen azzal szemben, aki a jogtudománnyal egyáltalán nem foglalkozott. Ha szabad néhány — mint legtöbbször, ezúttal is sántító — hasonlatot felhoznom, vajon meg tudna-e felelni a zenetörténet feladatainak az, aki a vokális és az instrumentális muzsika birodalmában idegen, nem tud olyan fogalmakról, mint a ritmus, hangköz, hangnem, nem tudja megkülönböztetni a vonósnegyest a hegedűkoncerttől, és zavarba jön, ha madrigálról vagy oratóriumról van szó, — tudna-e a rondo és szonátaforma fejlődéséről megfelelően írni az, aki nem ismeri a zenét, nem is szívesen hallgatja azt, nem képes különböztetni az egyszerű zenei formák között sem. Az, aki az építészet történetével akar foglalkozni, kell, hogy rendelkezék a térhatásra és az épületkompozíció művészetére vonatkozó megfelelő ismeretekkel, noha nem szükséges, hogy maga is képes legyen építészeti remekeket létrehozni. Az, aki a festészet történetével foglalkozik, kell, hogy e művészet lényegével, alapelemeivel tisztában legyen, s az is jó, ha bizonyos mértékig az ismertett mű alkotójával kongeniális s ámbár nem szükséges, hogy maga is tudjon festeni, színvak azért nem lehet.

Visszatérve a jogtudományra, hogy a sort e kérdésben egy másik jogterületen folytassam, legyen szabad hivatkoznom a korábban az egyházjog-

szempontjából is jelentősek: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés, *Károlyi Árpád* Emlékkönyv, Budapest, 1933, 183. s köv. old. Történelem és szociológia, Századok, 1939. 1—6. sz. 1. s köv., 137. s köv. old. *Erdei F.* méltán emelte ki a «szellemtörténet irreális légiességével» szemben, hogy *Hajnal* munkáiban «egy úttörően eredeti szociológiai szemlélet» jelentkezett. (Történelem és szociológia, Társadalomtudomány, 1952, 4—5. sz. 465. old.)

¹⁵ *Eckhart*: i. m. 282. old. *Vö. Bónis Gy.*: Törvény és szokás a Hármas-könyvben, Kü önlenyomat a Werbőczy István (Universitas Francisco-Josephina Acta Juridico-political, 2, Kolozsvár 1942) kötetből, 23. old.

történet területén kifejtett állásfoglalásomra: «A jogtörténész, a jelenlegi jog gyakorlati funkcionálásának ismeretével felfegyverkezve, élesebb szemmel tud a múltba visszatekinteni, oly összefüggéseket is észrevenni, amelyek kifejezetten és részletesen sehol sincsenek úgy megírva, de mégis fennállanak. Ezt akként is lehet formulálni, hogy a jogtörténész többet tud és szabad is többet tudnia, mint a nem jogász alkotmánytörténésznek. Oly esetben, ahol a köztörténész non liquet-et mond, a jogtörténész saját eszközeivel még mindig tovább tud menni. A kettőt a kritikai-történeti módszer, a múltba vetített valóságkutatás kapcsolja egybe. Ami köztörténetileg téves, nem lehet jogtörténetileg sem helyes és viszont, ami jogtörténetileg megáll, köztörténetileg is felhasználható igazságot jelent.¹⁶ Vannak feladatok, amelyek inkább a jogtörténész hatáskörébe valók. Ismeretes, hogy a (köz-)történetírás is elismeri a frank birodalomban a népi és a királyi (vagy hivatali) jog közti ellentétet, hiszen Chlodvig birodalom-alapítása olyan állapotot teremtett, amelyben a nép és királyság közti viszony a régi száli-germán viszonyokkal szemben a királyság javára tolódott el úgy, hogy a király a néppel a jogalkotásban is konkurrált, majd az előbbi vált erősebbé és került ki győztesen a küzdelemből. Hogy most már a királyi-hivatali jognak valóban több rétegződése volt-e, amely szerkezetében és felépítésében a népijogtól alapjában különbözött, és hogy az a népijog mellett és fölött helyezkedett-e el, ezt mégis inkább a jogtörténész hivatott kikutatni és eldönteni, hiszen ebben a jogrétegben a tartalom és a forma szerinti egység feltárása kifejezetten jogász munkája s alig képzelhető el, hogy ezt az általános (köz-)történész a saját eszközeivel el tudná végezni. Ha mindez így áll a történetírás (köztörténet) és a jogtörténet viszonylatában az alkotmányjogra, méginkább talál a magánjogra, amely a szoros értelemben vett köztörténet (általános történet) számára különben is távolabbi, sőt talán egyszerűen idegen terület.

A jogi oldallal persze még nem fogtuk meg az egészet, szükséges azt a társadalmat, mindenekelőtt a gazdaságát is megismernünk, amely jogának a történetével foglalkozunk, hiszen a jog nem izoláltan jelenik meg, hanem egy meghatározott társadalom jogaként, (amely társadalomnak — talán szabad ezt zárójelbe foglalni — irodalmi, művészeti élete is van s esetleg ezekre egyes korokban nagyobb súly esik, mint a jogéletra, máskor meg ezekről több és jelentősebb emlékünk maradt fenn, mint a jogról). Ezért a jogtörténész nem gubózhatik be a «saját birodalmába». A «jogi szemellenzővel» önmaga szűkítené meg nemcsak látásmódját, de — sajátos módon — a jogtörténet területét is, amikor arra behatással bíró fontos tényezőket mint «nem jogi, jogn kívüli elemeket» kirekeszteni kutatása köréből. A köztörténet és a jogtörténet közötti megértésnek mindig hangoztatója voltam, többek között azért, mert e kapcsolatból éppen a jogtörténeti kutatásra származik sok előny. Ezért nagyon egyetértek azokkal, elsősorban B. Paradisi-vel, akik a «Società italiana di storia del diritto» római kongresszusán a történeti megismerés értékét hangsúlyozták a jog tanulmányozására és a jogtörténet úgy látszik, néhol jellegze-

¹⁶ Móra M.: Stutz Ulrich és tanítása. A nagy német egyházjogász emlékére, Budapest, 1939. 7. old. «Történeti tény, hogy a jogtörténészek abban az anyagban, amellyel a köztörténészek évszázadok óta foglalkoztak, számos összefüggést állapítottak meg, amelyre nélkülök sohasem jutott volna el a tudomány. Hogy aztán a történész, ha jogi ismeretekkel és intuícióival rendelkezik, mint jogtörténész is kitűnőt hozhat, éppoly kevésbé lehet tagadni, mint azt, hogy viszont a jogtörténész a köztörténeti szemléletet sikerrel alkalmazhatja.» U. o.

tes «szektoriális izolációját» megszüntetni akarván, a jogtörténet és az általános (köz)történet szoros kapcsolata mellett emeltek szót, hangsúlyozván a kölesönös támogatás szükségességét.¹⁷ Elismervén tehát a jogtörténész számára azokat az előnyöket, amelyek a jogban való jártasságából folynak, ugyanakkor — talán éppen ennek az ellensúlyozására — szükséges, hogy küzdjön a jogi műveltségének az egyoldalúsága ellen, amihez a köztörténet (általános történetírás) tanulmányozása hasznos segítséget nyújt, mint hatékony ellen-szer ama tisztán külsőleges, mechanikus felfogás és erőszakoló konstrukcióval szemben, amelyre, el kell ismerni, a hagyományos jogi tárgyalásmód könnyen hajlik. Mindez azonban nem a jogtörténet ellen van, hanem éppen érdekében. Kissé paradoxonszerű fogalmazásban a fentiek rövid foglalataként azt mondhatnám: *tegyük történetibbé a jogtörténetet, hogy ezáltal az jogászibbá váljék* vagy másként: *több jogászai műveltséget a jogtörténetbe azért, hogy ezáltal az történetibbé váljék.*

A történetibbé tevésre és a történetibbé válásra más, bonyolultabb összefüggések miatt is szükségünk van. Nem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak a jogtudományunk való a mából, hanem a történetírás és a jogtörténet is. Jogi és történeti műveltségünket egyaránt a jelentől kapjuk, vagy legalábbis részben a jelentől is. A jogászai és a történeti tudásunkat is, mint az *eddig hosszú fejlődés* összegezését, jelenleg elérhető betetőzését a *jelen* alakítja ki bennünk, hiszen a jelenben élünk, amelytől nem tudunk, de nem is akarunk megszabadulni. A ma műveltségével látjuk a múltat, a ma társadalmi-gazdasági fejlődése szintjén, a jelen eredményeinek a talaján. Ki tagadhatja, hogy mindez olykor — ha másként nem, akkor öntudatlanul — mégiscsak befolyásol bennünket?.

Meg tudunk-e szabadulni teljesen a jelen behatásától? Maradéktalanul aligha. Amikor a történeti szemléletet hangsúlyozzuk, akkor is a ma kívánalmának teszünk eleget. Hiszen az is, hogy a történeti szemléletet alkalmazzuk, kerülni akarjuk az anakronizmusokat, a (későbbi, nem mindig mai) fogalmaknak a múltba visszaprojiciálását, a mai felfogásnak a múltba való visszahelyezését — ez is (bár nem kizárólag) a mai történeti műveltségünkön alapul.

Ez a múlt műveltségében gyökerező és a múltra vonatkozó történeti szemlélet int arra, hogy tartsuk magunkat a forrásokhoz, tartózkodjunk az olyan bármilyen szellemes magyarázatoktól, amelyek a forrásokba ütközve elhomályosítják a történeti igazságot, vagy ennek helyébe a képzelet játékát ültetik. A múlt jogát mindenekelőtt meg kell értenünk. Azt tudnunk kell úgy ábrázolni, ahogy a régiek önmagukat és jogintézményeiket látták, az ő kifejezéseiket használván és nem erőszakolván rájuk későbbi vagy mai kifejezéseket. (De azért mai nyelven írunk róluk és nem az ő archaikus nyelvükön.) Nem lehet persze itt sem megállnunk: vizsgálni kell, hogy mi volt a szubjektív elképzelésükön túl objektíve a való helyzet s így elég sokszor előfordul,

¹⁷ B. Paradisi fő gondja az volt, hogy megszabadítsa a jogtörténetet 'una considerazione meramente «settoriale»-tól' és hogy biztosítsa a jogtörténet teljes beilleszkedését és egyúttal «la piena legittimità . . . nella globalità della valutazione storica». Vö. *Raggi: BIDR*, 1963, 111. old. ugyanott 111. s köv. old. *Momigliano, Pugliese, Orestano, Archi, Arancio-Ruiz, Bartošek* állásfoglalására. Korábról: *B. Paradisi: I nuovi orizzonti della storia giuridica, L'Europa e il diritto romano, Studi in memoria di Paolo Koschaker*, Milano, 1954, vol. II. 307. s köv. old. (*Paradisi* e témával máig előzőleg is foglalkozott, vö. az 1950-ben a IX. Congresso Internazionale di Scienze Storiche-n tartott előadását.)

hogyan nem hiszünk a szépítő vagy ócsárló, a való helyzetet elkendőző forrásoknak. Azt sem volna helyes teljesen kivétel nélküli szabályként kimondani, hogy kizárólag csak korabeli kifejezéseket használhatunk, néha ezt — de félreérthetetlenül nyíltan megmondva — ki lehet egészítenünk későbbi, esetleg mai terminusokkal. A büntető és a polgári per elméletének határozott, következetes elkülönítése például, mint ismeretes, a múlt század hatvanas-hetvenes éveitől számítható e két tudományág önállósulása óta. A középkorban e két per között tudvalevőleg ilyen éles különbséget nem tettek, mégis szokásos a középkori polgári és a büntető per történetével külön-külön is foglalkozni és ilyen értelemben beszélhetünk a középkori polgári vagy büntető per elméletéről, sőt esetleg polgári perenkívüli eljárásról is.¹⁸ Az antik, különösen az ősi római jogban sem volt olyan éles különbség e két per között, amint azt a mai fejlett processzualisztikán pallérozott elménk látja. Az azonban már felette kérdéses, mennyiben beszélhetünk közigazgatási eljárásról. Az antik római jogban a mai (kontinentális) értelemben vett közigazgatási bírói eljárást mindenesetre hiábavaló volna keresni, és ennek a terminusnak a használata a középkorra nézve is nemcsak anakronisztikus, hanem egyenesen megtévesztő lenne, hiszen akkor még az ennek megfelelő intézmény hiányzott.

4. Azt hiszem, nagyobb hiba nélkül lehet állítani, hogy az előző pontban kifejtettekhez hasonló megfontolások érvényesek a római jogra, de különösen a *római magánjogra* is. Mindezek a kérdések ezen a területen elvileg ugyanúgy felmerülnek, mint a jogtörténet más területén. A kérdés a keleti és a nyugati államok romanistáit egyaránt foglalkoztatja. Az előbbieket, a szocialista társadalmak római jogászai számára a marxista történelemfelfogás az alapvető. Az utóbbiak enélkül keresik a választ. Mindkét útkeresés azonban — a kétségtelenül fennálló alapvető különbség mellett — számos kérdésben egymás számára felhasználható szempontokat adhat. A szocialista államok római jogászai — nem véletlenül — nagy határozottsággal hirdetik a történetiség kívánalmát, ami már azért sem csodálható, mert a ma — mondhatjuk — európaszerte elterjedt hegeli-marxi szemlélet fővonásaiban előrehaladó, racionális folyamatnak fogja fel a történelmet. «A római jog *időszerűsége a történetiségében áll*»¹⁹ éppen azáltal aktuális, éppen azért időszerű, mert történeti.

¹⁸ Arra, hogy sokszor nehéz a középkori büntetőperben a polgári per elmosódott elemeit megtalálni, vö.: *Móra M.*: Die Frage des Zivilprozesses und der Beweislast bei Gratian, Sonderabdruck aus dem VII. Jahrgang des Jahrbuchs des Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Pécs, 1937, 11. s. köv. old.

A polgári és a büntető eljárás közötti különbségtétel (iudicia privata, iudicia publica) természetesen nem kifogásolható az antik római korban sem. *W. Kunkel* legújabb kutatásaiban azonban arra a meggyőződésre jutott, hogy a tizenkéttáblás törvény idején inkább az eljárás alapvető egysége jutott kifejezésre, a polgári és a büntető per ugyanazon törzsnek a két ága, az egységes pernek kétféle ágazása volt csupán. «In den Zwölftafeln dürfte die grundsätzliche Einheit des Rechtsganges deutlich zum Ausdruck gekommen sein . . .» «Alle diese Prozessformen waren Äste ein- und desselben Stammes . . .» «Es gibt nicht mehr einen Gegensatz von . . . 'Zivilprozess' und 'Strafprozess'.» — írja *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit* című művében (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, Neue Folge, Heft 56, München, 1962. 114., 137. old.), amely bár a «büntető per» feldolgozására irányult, a fentiek szerint eredményeiben és következményeiben erősen kihatott a régi római «polgári per» területére is.

¹⁹ *M. Bartošek*: Labeo, i. m. 212. s. köv. «ponte innaturale e arbitrario fra il diritto romano e quello moderno». 212. old. «l'attualità del diritto romano consiste nella sua storicità», 216. old.

Hogy a történeti szemlélet, mint a jogtörténetben általában, a római jogban is elengedhetetlen, olyan elvi kiindulás és követelmény, amit ma már a siker reményében sehol nem lehet vitatni. Csakhogy az elvi követelmény hangoztatása csak nem minden. Éppen csak hogy a kezdet. Olyan kezdet, amelynek a folytatása nem mindig könnyű.

Nem párhuzamos például a történetiség követelményével, ha a római jogi jelenségeket a maiakkal vetjük egybe, vagy a maiakkal azonosítjuk, amikor erre kellő alap nincs is. Az antik elnevezések sok esetben egyáltalán le sem fordíthatók, legfeljebb körülírhatjuk azokat, vagy magyarázó szembesítésekre szorítkozhatunk. Nemrég M. D. Nörr mutatta ki, hogy a modern fogalmakkal milyen nehéz, ha nem lehetetlen, meghatározni a város kettős jogállását, nevezetesen a görög városok és polgáraik jogállását a római birodalommal való kapcsolatukban, mert ezeket a városokat nem lehet egyfelől sem szuveréneknek és önrendelkezési joggal bíróknak tekinteni, sem pedig csupán egyszerű közigazgatási kerületeknek.²⁰

Ha nem akarjuk a történeti valóságot meghamisítani, eltérve a középkori és újkori belemagyarázásoktól, ragaszkodni kell az antik korabeli felfogáshoz, tényleges helyzethez úgy, amilyen az volt, s a történeti valóságnak megfelelően kell feltüntetni, ha a rómaiak valamely jogintézményt egyáltalán nem ismertek, vagy csak halvány jelzésekben, embrionális állapotban.²¹ Nem helyes tehát némely fogalmat, jogintézményt, elméletet történetietlen módon időfeletti, örökérvényű jelleggel ábrázolni, vagy — a későbbi kidolgozását ki nem emelve — antik rómaiként tárgyalni olyan általános fogalmakat, amelyeknek a rómaiak sem a technikai elnevezését nem ismerték, sem az elméletét nem fejlesztették ki (pl. jogi személy, jogügylet, a jogellenesség általános tanai, absztrakt jogalanyiség). Ha a pandektaelmélet — nem tagadván meg önmagától bizonyos büszkeséget, amely a maga idején érthető volt — azt vallotta magáról, hogy nagy részben csak a kiindulópontját bírta a római jogban, eredményében azonban jórészt a modern magánjog általános elméletévé szélesbült s így nem is az antik római jognak, hanem általában a modern magánjognak római jogi alapú dogmatikája volt, amely nem a rómaiak elméletét adta vissza, hanem azt, amit a modern civilista elmélet a régi könyvekből önállóan úgy épített fel, hogy «Ulpianus, ha ma sírjából feltámadna, bámészan forgatná a Windscheid kézikönyvének általános részét, és talán annyit sem értene meg belőle, mint egy kezdő modern jogász»,²² ma mindennek szinte éppen az ellenkezője a kívánatos: a rómaiak jogát akarjuk visszaadni úgy, amilyen az volt s úgy, hogy arra «Ulpianus könnyen ráismerjen», a hallgató pedig, aki jogtörténetet vár, ne ábránduljon ki a jogtörténetből azon az ala-

²⁰ A Société d'Histoire des Droits de l'Antiquité ülésén Brüsszelben 1963. szept. 17-én Zum Problem Ortsbürgerrecht und Reichsbürgerrecht in der Kaiserzeit című előadásában. Az ún. kettőspolgárjog (Doppelbürgerrecht) sokat vitatott kérdésére vonatkozó irodalmat (E. Schönbauer, D. Nörr, F. de Vischer, R. Taubenschlag, L. Wenger, E. Weiss, V. Arango-Ruiz, I. Luzzatto) ismerteti M. Kaser (alább a 33. lábjegyzetben idézendő kézikönyvében), I. 193. old. 15—17. lábjegyzet, J. Gaudemet: La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVe et Ve siècles, Paris 1957, 121. old. I. lábjegyzet, W. Kunkel: Römische Rechtsgeschichte, 4. kiadás, Köln—Graz, 1964. 180. old. V. Poláček: Wirtschaft und Staat im Altertum. Zu neueren Forschungen aus der ÖSSR, Studien zur Papyrologie und Antiken Wirtschaftsgeschichte, Fr. Ortel zum 80. Geburtstag gewidmet, Bonn, 1964, 140. old.

²² L. erre Móra: Megjegyzések (idézve a 6. lábjegyzetben), 420. s. köv. old. és az ott felhívott irodalmat.

pon, hogy a római magánjogról szóló előadások inkább hasonlítanak a modern polgári jog általános részéhez, mintsem valami római intézményhez.²³

Mindezekből a *rendszerre* nézve is le lehet vonni bizonyos következtetéseket. Felesleges, sőt veszélyes, mert könnyen a történeti kép meghamisításához vezet, ha a római jogászok műveit erőszakoltan olyan modern oktatási rendszerbe formáljuk át, amely a ma tétéles jogásza számára megfelelőnek, ismeretesnek látszik, de mind a klasszikusok, mind Justinianus számára idegen volt. Ezt a negatív irányú megállapítást aránylag könnyű megtenni. Még az sem túl nehéz, hogy az ebből következő pozitív irányú követelményt megfogalmazzuk: olyan tanítási rendszert kell kialakítani, amely nem újkori elképzeléseket visz vissza a múltba, hanem az ókorra támaszkodva alapjában történeti jellegű. Ez más szóval annyit jelent, hogy a történeti szemléletet érvényesíteni kell a szisztematika területén is.

Az az elvileg tagadhatatlanul következetes meggondolás azonban, hogy a római jog mai oktatásának a rendszere *szigorúan* forrásszerű legyen és feleljen meg annak a rendszernek, amely az antik római jogban valóban érvényesült, *szélső* megfogalmazásában, több okból is, hajótörésre van ítélve, vagy legalábbis megvalósítása nagy nehézségekbe ütközik. Mindenekelőtt nem ismerjük *kellően* a római jog *valamennyi* korszakából a korabeli rendszert, amely egyébként közvetve maga is függ a különböző korok jogfejlődését meghatározó tényezőktől. A fejlettebb rendszerezés fejlettebb absztrahálási képességet feltételez. Ismeretes viszont, hogy az erősen kazuisztikus beállítottságú klaszrikus római jogtudománynak a rendszerezés nem volt a legerősebb oldala.

Azon is el lehetne gondolkozni, hogy a római jogászok rekonstruált anyagrendezése egyáltalán rendszer-e a szónak a *mai értelmében*, s ezen a kérdésfeltevésen azért sem lehet elcsodálkozni, hiszen — hogy egy jó nagyot ugorjunk — jóval később, a középkor derekán a XII. század egyik jelentős, a római jogot is széles körben tartalmazó, nagyon elterjedt jogkönyvről is már a XVI. században, mindenesetre nem minden túlzás nélkül, azt írták, hogy aki benne rendszert és metódust akar találni, hasonlít ahhoz, aki az erdőben delfint vagy a tengerben vadkant keres.²⁴ Bonyolódik tehát a kérdés azzal, mit kell a múltban a «rendszer» fogalmán érteni, azt-e vajon, amit ezen a kortársak értettek, vagy pedig vissza lehet-e vinni a mai kor szigorúan tudományos, fejlett, módszeresen tagolt, áttekinthetően modern rendszerét, amihez mérve aztán a múltban sokszor inkább «rendszerelenségéről», mint «rendszeréről» lehetne szó; ha a történeti szemlélethez hűek akarunk lenni, ilyen modernizáló visszavitelnek aligha lehetne helye.

Végezetül, ha el is fogadjuk a Gaius és Justinianus *Institutio*-inak alapjául szolgáló rendszert, azt a jogi műveltségünk alapján szükségképpen meg kell korrigálnunk, és ki kell egészítenünk olyan részekkel, amelyek ezt a ma

²³ Vö. *F. Wieacker* visszaemlékezését a joghallgató korában hallgatott, s ilyen módon kiábrándító hatású pandektista jellegű előadásokra, *Eclipse*, i. m. 71. old.

²⁴ *Ch. Molinaeus (Dumoulin)*, praef in Ivon. decret. (*J. P. Migne*, *Patr. cursus completus*, Paris 1844—1866, series latina, 161, 36.) Megjegyezhetjük, hogy a középkori jogi tradícióval ellentétben *F. Connano* (*Commentarii iuris civilis*, Paris, 1553) a jusztinianuszi *Institutio*ók rendszerét vette alapul, amennyiben az bizonyos logikának megfelelően. — A rómaiak igen szerény szisztematikai érdeklődésére és a kazuisztikus beállítottságára vö. *F. Schulz*: *Prinzipien des römischen Rechts, Vorlesungen, változatlan utánnyomás*, Berlin—Neukölln, 36. s köv., old. és *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar, 1961. 111. s köv., 153. s köv., 175. s köv., 186. old.

emberéhez közelebb hozzák. Mindazok a tiszteletreméltó erőfeszítések, amelyek egy mai római jogi tankönyv rendszerének a kialakítására irányultak, ilyen és ehhez hasonló küszködések nyomait viselték és viselik magukon. Bár meg lehet érteni a római magánjog Novickij—Peretyerszkij szerkesztésében a Szovjetunióban megjelent tankönyvének következetes törekvését a «római rendszer» alkalmazására, a szerzőknek az a törekvése, hogy a mi időkben a II. századi jogtudós rendszere (és módszere) alapján fejtsék ki az anyagot, mégis negatív eredményre vezetett.²⁵

Azt a törekvést ugyanis, hogy a mai római jogi tankönyv vagy más összefoglaló szintézis a lehetőséghez képest támaszkodjék a korabeli forrásoknak megfelelő rendszerre, össze kell egyeztetni a didaktikai szempontokkal. Egy első-éves tárgy szintézisét, amely a ma hallgatójához szól, aki számára nem magától értetődő, ami a források korának a jogásza számára természetes volt, úgy kell felépíteni, hogy az az elsajátítandó anyagot áttekinthető rendszerben közvetítse a jogi tanulmányai kezdetén álló hallgatóknak. Így nálunk Magyarországon, ahol a római jogot az első évben 2 féléven át minden joghallgató számára kötelező tárgyként vizsgakényszerrel tanítjuk a délelőtti, esti és a levelező tagozaton (ez az 1964—65. tanévben kb. 800 hallgatót jelentett), — az a didaktikai feladat áll előttünk, hogy az elsajátítandó anyagot mint a mai magyar polgári jogba való történeti-kritikai bevezetést, mint az árutermelés jogi formáinak történeti kritikáját áttekinthetően, jól érthető rendszerbe tagoltan közvetítsük a hallgatóknak. Mindez kívánatosá teszi a ma már elavult pandektisztikus ötös rendszertől való eltávolodást.

Persze nehéz a római jog fejlődésének az *egészére, valamennyi* korszakára egyaránt jellemző rendszert felismerni és a mai tankönyv rendszerét ennek megfelelően kidolgozni. Ismerjük például a gaiusi trichotomikus *personae-res actiones* rendszert, de hogy ezt a korábbi jogfejlődésre nézve is mennyiben lehet korabelinek tekinteni, eléggé kétséges. Q. Mucius Scaevola és Sabinus más sorrendben tárgyalták az összefoglaló műveikben az anyagot. A gaiusi trichotomikus rendszer keletkezésére és kialakulására meglehetősen bizonytalanok az ismereteink, a gaiusi Intitúciók forrásai és a késő-közértársasági jogászok rendszerező tendenciái között aligha állott fenn szoros összefüggés.²⁶ Mindazonáltal hajlom afelé, hogy a mai oktatási célra az intitúció rendszer alkalmasabb, mint a pandektisztikus, de legalábbis az előbbi inkább megfelel a történetiség követelményeinek. Megfelelő változtatásokkal, kiegészítésekkel persze márcsak azért is, hogy ezt a rendszert alkalmassá tegyük a ma joghallgatója számára. A rendszer kialakítása során a pandektisztikus «Általános rész» anyaga felbomlana, illetőleg ez a rendszertani rész megszűnnék; az anyagának egy része a megfelelő «tételes részek» közé kerülne (így pl. az úgynevezett «Jog-

²⁵ I. Sz. Peretyerszkij—V. A. Krasznozkutzkij—J. E. Flejsic—I. Sz. Rozental—I. B. Novickij: Римское частное право Moszkva (Jurizdat), 1948, 582 pag. [Magyar fordításban: Római magánjog, fordította Benkő Gy. a fordítást szakszerűségi szempontból átnézte Marton G. Budapest (Tankönyvkiadó), 1950 (1951).] A tankönyv «római rendszer»-re a szövegben kifejtett álláspont V. I. Szerebrovskij bírálataira támaszkodik (Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1948, 11. sz. 82. old.) Vö. még M. Horvat (IURA 1953, (IV.), 274. s. köv. old.) és Marton G. recenzióját (Jogtudományi Közöny, 1951. 4. sz. 215. old.).

²⁶ Minderre és a korábbi irodalomra M. Fuhrmann: Das systematische Lehrbuch. Ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaften in der Antike, Göttingen, 1960. 183. s. köv. old.; F. Schulz: Geschichte, id. m. 111. old. 6. lábjegyzet, 187. old. 9. lábjegyzet, vö. továbbá H. Coing, Zur Geschichte des Privatrechtssystems, Frankfurt a. M., 1962.

ügyleti tan»-ban foglalt anyag — megfelelő átdolgozás után — a kötelmi jog szerződésekről szóló részébe). Az «Általános rész» bizonyos anyagrészeit, amelyek jórészt propedeutikus célt szolgáltak, el lehet hagyni márcsak azért is, mert ma már nálunk jó ideje a «Bevezetés az állam- és jogtudományba» c. kötelező vizsgakényszerrel ellátott kollégium tárgyal ilyen jelleggel több ilyen általános kérdést (pl. jogszabálytan elemei, jogviszonyok, jogi tények), ezeknek a többi jogi tárgyba *bevezető jellegű* oktatása tehát a római jogban, amely az új reformterv szerinti heti 2 óra miatt egyébként is időzavarban szenved s amelynek tehermentesítése indokolt, mellőzhető.

Vannak, akik a rendszer kérdését lebecsülni hajlamosak. Én nem tartozom ezek közé, bár azt túl sem becsülöm. Meggondolkoztató azonban és a rendszerbeli óvatosság, szoliditás mellett szól az a nézet, amely a római jogban a modern rendszer ellen felhozható azt az érvet emeli ki, hogy a rendszernek közvetlen jelentősége van az egyes fogalmakra is. A modern «zárt» rendszer a kategóriával, felső- és alsó fogalmaival azt jelenti, hogy minden beletartozó fogalom teljes tartalmát csak a rendszer keretében és a rendszerből kapja meg. Matematikailag kifejezve: sok jogszabályt a zárójel elé helyezünk, másokat meg a zárójelbe tesszük, ezzel azonban elrejtjük a kettejük összefüggését. Ma zárójelbe foglaljuk a minden követelésre egységes pert, s ez elé tesszük az egyes különböző anyagi jogosultságokat, holott Rómában minden követelési jognak perjogi individualitása volt. Nem lehet tehát az actio anyagi jogi szubsztrátumát a modern követelési joggal azonosítani, mert ez az alapvető különbség figyelmen kívül hagyását jelenti.²⁷

A rendszerre vonatkozóan a marxista felfogás hangsúlyozza, hogy a rendszer is végső fokon a gazdasági-társadalmi tényezők eredménye, ezek viszont alapvetően különbözők az antik és a mai jogban.²⁸ Mindenesetre a legkevesebb, hogy a tárgyalat kor rendszerétől eltérés esetén határozottan, kétséget nem hagyó módon aláhúzzuk ezt a különbséget.²⁹

A kutatás és az oktatás szempontjainak különbözőségénél fogva van annak is jelentősége és nem is csekély, hogy a római jogot melyik karon és melyik évfolyamon adják elő; az antik kultúrtörténet keretében a történettudományt tanító karon-e vagy pedig a modern jogot tanító jogi karon-e. Az utóbbi esetben továbbá attól, hogy olyan ország oktatásáról van-e szó, amelyben a magánjogot újabb vagy régebbi kodifikációban foglalták-e össze (pl. Code civil, Osztrák Polgári Törvénykönyv), hogy továbbá a kodifikáció több vagy kevesebb római jogi anyagot tartalmaz-e, s hogy végül a tantervben a római jog mint propedeuticum a tanulmányok elején áll-e, vagy mint a tudományos elmélyítés eszköze, a végén. Érthető, hogy ott, ahol mint Ausztriában, a polgári törvénykönyv nagy részében a 18. sz. végének természetjogilag színezett («közönséges», «gemeines») jogának talaján áll és sok olyan intéz-

²⁷ *H. Niederländer*: Labeo, i. m. 188. s köv. old. A rómaiak rendszerbeli érdeklődésének határait, keresetjogi szemléletére vö. *F. Schulz*: Prinzipien, 28. s köv., 36. s köv. old. Arra, hogy a rómaiak számára a hézag nélküli zárt rendszer fogalma idegen volt, legutóbb *F. Schwarz*: Archiv für die civilistische Praxis, 1952, 193. s köv. old. és *M. Kaser*: Zur Methode, i. m. 65. s köv. old. A későbbi (főleg angol) jogfejlődésre jogösszehasonlító szempontból vö. *H. Peter*: Actio und Writ. Eine vergleichende Darstellung römischer und englischer Rechtsbehelfe, 1957, *R. David*: Les grands systèmes de droit contemporains (Droit comparé), Paris, 1964. 318. s köv., 334. s köv., 342. s köv., 356. s köv. old.

²⁸ *M. Horvat*: Labeo, i. m. 77. old.

²⁹ Ugyanígy a polgári romanisztikában is *F. Schwind*, Labeo, i. m. 202. s köv. old.

ménye van, amely csak ennek a kornak a recipiált jogából érthető meg, az egyetem nem annyira az antik állam jogának tisztán történetileg felépített ábrázolását adja, hanem inkább a római jog történetét a középkorban és az usus modernus-ban, ahogy az az érvényes jog megértéséhez szükséges.³⁰ Viszont ott, ahol mint Magyarországon, a római jog recepciója — ha szabad még ezt a szót E. Genzmer intelmei után használni a rövidség kedvéért és a félre alig érthetőség reményében³¹ — eltérően Ausztriától, nem ment végbe, ott más volt a helyzet. (Ez persze nem azt jelenti, hogy a római jognak befolyása ne lett volna a magyar jog fejlődésére.) A múlt század harmincas éveinek kiemelkedő magyar civiljogásza, Frank Ignác azt hangsúlyozta, hogy Magyarországon a római jogot a jogi műveltség szempontjából «mint az egész mai jogtudomány gyökerét és forrását» tanították, nem pedig azért, hogy azt taníthassák, «mit recipiáltak a németek a római jogból».³² A római magánjogot ma Magyarországon az első évfolyamon tanítjuk, tehát nem a már megszerzett magyar polgári jogi ismeretek elmélyítése céljából, hanem történeti-kritikai bevezetésként a szocialista polgári jog oktatásába. Az egyetemi program a római jog oktatását annak az általános jellegével indokolja: az árutermelés jogi forrásai itt alakultak ki a legtökéletesebben. Árutermelés a szocialista államokban is van és ezért ma is vannak olyan jogi formák, amelyek — megváltozott tartalommal — megfelelnek az áru általános jogi formáinak: nálunk is vannak árujellegű vagyoni viszonyok és olyanok, amelyek, bár tartalmukban nem árujellegűek, szabályozásukra az áruformát használjuk fel. Eme vagyoni viszonyok szabályozása körében pedig jelentős mértékben az árutermelés és az áruforgalom római jogi eredetű formáit alkalmazzuk megváltozott tartalommal. A római jogi oktatás célja ekként ma Magyarországon az árutermelés jogi formáinak történeti kritikája és ezáltal bevezetés a vagyoni viszonyokat szabályozó polgári jognak az oktatásába. Erre szükség van abból a gyakorlati megfontolásból is, hogy a nyugati államok magánjogának a ki-fejlődését a magyar jogász számára világossá tegye; ennek megértéséhez ugyanis a római jog adja a kulcsot a kezükbe. A magyar egyetemi oktatási program csupán a római jog legfontosabb intézményeinél írja elő, hogy a tananyag

³⁰ *Schwind*: Labeo, i. m. 202. s köv. old. *A. Steinwenter*: uo. 203. old. *M. Kaser*: uo. 82. old. *Vö. Th. Mayer-Maly*: In memoriam *A. Steinwenter*, The Journal of Juristic Papyrology, 1961, 19. s köv. old., továbbá *Mayer-Maly*: Vergleichende Beobachtungen, i. m. RIDA, 1964, 395. s köv. old. A Német Szövetségi Köztársaságban — eltérően az osztrák egyetemektől — a római jogot (és pedig sokhelyütt kiterjeszkedve Wenger szellemében más antik jogokra is) általában a felsőbb évfolyamokon tanítják, de nem mindent: a kölni egyetemen pl. az első szemeszterekben. (*E. Seidl*: Römische Rechtsgeschichte und römisches Zivilprozessrecht, Academia Iuris, Lehrbücher der Rechtswissenschaft, Köln—Berlin—Bonn—München, 1962, VII. old. és: Römisches Privatrecht, Academia Iuris, Lehrbücher der Rechtswissenschaft, Köln—Berlin—Bonn—München, 1963, VII—VIII. old.)

³¹ *E. Genzmer*: Einleitung, Ius Romanum Medii Aevi, pars I, 1a—d, Mediolani, 1961. 143. s köv. old. *Genzmert* az IRMAE auctorai közül nem mindenki követte, így pl. *H. Baltl*: Einflüsse des röm. Rechts in Österreich. IRMAE, pars V, 7—9, 7. old. *Vö. még Wieacker*: Die Fortwirkung, «Vom Recht», i. m. 79. s köv. old. A különféle terminusok (renaissance, réception, apparation, influence, expansion, infiltration, invasion du droit romain) áttekintésére az ötvenes évek irodalmában *vö. P. Duparc*: La pénétration du droit romain en Savoie, (Première moitié du XIIIe siècle), RH, 1965, 1. sz. 22. s köv. old.

³² *Eckhart F.*: A jog- és államtudományi kar története, 1667—1935, A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története, II. kötet, Budapest, 1936, 356. old. *Haimberger* munkájának a jelentőségére *Th. Mayer-Maly*: Pflüge des röm. Rechts, im. 53. s köv. old.

kitekintésül kellő mértékben ismertesse a továbbélést is a közép- és az újkorban; ennek a sok kutatómunkát igénylő kérdésnek a feldolgozására távlati célként kell törekednünk.

Az, amit előbb 3. alatt mondtunk a jogtörténész tételesjogban való jártasságáról, fokozott mértékben áll a római *magánjog* oktatójára és művelőjére, számunkra ugyanis a pandektista örökség miatt a jogász szemlélet túlhajtásának is fokozottabb a veszélye. Hogy az előadások plaszticitása, az anyagnak a kezdők számára világosabbá tétele, megmagyarázása olykor ki-segítőtleg, mintegy ad usum delphini modern példát ad az előadó szájába, azt mint a didaktikai szükséghelyzet által kivételesen megengedett meg lehet érteni, meg lehet bocsátani. A nem antik jogdogmatika felhasználása, a későbbi elméletnek a múltba becsempészése, visszahelyezése, csóttól modern példák felhalmozása azonban anakronisztikus, történetietlen és ezért elvileg mint meg nem engedett mind az oktatás, mind a kutatás során a történeti szemléletbe ütközik. Mindazonáltal itt is helyes a mértéktartás és a hajlékonyabb értelmezés. Illúzió volna ugyanis — írja Kaser és Steinwenter —, ha azt gondolnánk, hogy lehetséges az antik jogot érthető formában ábrázolni a modern tételesjogi gondolkodási formák valamelyes minimuma nélkül.³³

³³ *M. Kaser*: Das römische Privatrecht, Rechtsgeschichte des Altertums im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, 1. köt. München, 1955. X. old., 199. s. köv. old. *A. Steinwenter*: Labeo i. m. 204. s. köv. old., Vö. még *M. Kaser*: Römisches Privatrecht. Ein Studienbuch, München und Berlin 1960, az Előszóban V. old. és *H. R. Hoetink*: Les notions anachroniques dans l'histoire de la jurisprudence, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenes (= *TRG*), 1955. (XXIII.) köt. 1. füz. 5. s. köv., 15. s. köv. old.

Más lapra tartozik, ha a római jogász az antik római jogi tárgyú tanulmányában a modern magánjogra röviden, néhány sorban úgy utal, hogy abból a ma magánjogásza különösebb római jogi ismeretek nélkül is ráismer arra, miről is van szó, amit esetleg a cím nem árul el számára. *Fr. Raber* például Hoc animo dare című dolgozatát a modern magánjogi doktrína és a római jogi tudományok egyik kérdésfeltevése időbeli egyezésének kiemelésével kezdi: körülbelül ugyanabban az időben, amikor a modern magánjog az akarati és a nyilatkozati elmélet körében a szerződés és a megegyezés, a szerződéskötés és a szerződést megalapozó aktus, a faktikus szerződésviszonyok kérdéseivel foglalkozott, amelyre nézve a legfőbb irodalmi megnyilatkozásokat is megemlíti, fordult a római jogi tudomány — a hajdan uralkodó pandektista felfogást felülbírálva — újból afelé, hogy megvizsgálja, milyen jelentőséget tulajdonítottak a rómaiak a kontraktusnál az akaratnak, s ezen belül megvizsgálja a szerződés és a megegyezés elválaszthatatlanságának az elvét valló apszichologikus konszenzus koncepcióval szemben az akaratkijelentés pszichológiai tartalmát, és így végeredményben azt, hogy a klasszikus kontraktusban mennyire ismerte el az akaratmegegyezés kötelemalapító szerepét (*TRG*), 1965. (XXXIII.) köt. 1. füz. 51. s. köv. old. Egy másik, nemrégiben megjelent, a vagyoni forgalom legfontosabb ügyletével, az adásvétellel foglalkozó tanulmány *F. Gallo* tételével szemben többek között azt bizonyítja, hogy az emptio dominium transfertur elve a klasszikus korban nem érvényesült. A klasszikusok tudták ugyan, hogy az adásvétel normális gazdasági célja a tulajdonváltozás előidézése volt, mégis — nem tekintve az egész tranzakció egységességét még szembeszökően kifejezésre juttató mancipatio-t — külön tartották az adásvételt, mint konszenzuális szerződést és a tulajdonátruházást: az adásvétel alapján lehetett ugyan követelni a tulajdontraditio-t (átadást), amíg azonban ez meg nem történt, az eladott dolog még az eladóhoz tartozott. «A laikus ember azt hiszi, hogy ha egy dolgot megvett, az már az övé lett . . . A római jog szerint ez nem elég . . .», kell, hogy a tulajdonátruházó megegyezést a dolog birtokbaadása is kövesse — írja *Marton Géza*. (A római magánjog elemeinek tankönyve, *Instituciók*, 4 kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó, 1963, 150. old.) *Paulus* így formulázta a klasszikus felfogást: Numquam nuda traditio transfert dominium, sed ita, si venditio aut aliqua iusta causa praecesserit, propter quam traditio sequeretur. D. 41. 1. 31. pr. Milyen viszonyban állott mégis az akkori laikus, általános szóhasználat és a jogász felfogás? *E. Levy* az eladásról és a tulajdonátruházásról forrásfelhasználásban gazdag tanulmányát, amelyben áttekinti a klasszikus felfogást és az

Csak persze nehéz megállapítani, hogy ez a minimum hol kezdődik és hol végződik. S a mértéket annál nehezebb megtartani, minél jobban járatos valaki a modern tételes jog elméletében.

Az a pandektista hagyományban gyökerező felfogás, amely nyíltan általánosító tendenciával, bár nem minden vonakodás nélkül, azokra az előnyökre hivatkozik, amelyeket a modern tételesjog segítése (bár jelentősvesztéssel egybekötve) képes nyújtani a római jogász számára, az oktatók egy része számára Nyugaton ma is tetszetősnek látszik. A modern tételesjog — úgy vélik ezek — lehet néha kényelmes megmagyarázási, megértési alap, aminek a bevonásával a római jog könnyen hozzáférhető a felső éves hallgatóság számára. Kétséges persze, hogy nagy hatása van-e annak, ha a megfelelő római jogintézmény határait, jellegzetességét, következményeit hangsúlyozzuk. De már a birtokot, a kötelmet, a szolgalmat, a szerződési rendszert, a felelősséget és más ilyeneket az érvényes tételes jog párhuzamos jelenségeiből megmagyarázni nem nagyon egyszerűsíti, hanem inkább bonyolítja a helyzetet az első éves hallgató számára, aki ezeket a *modern fogalmakat még nem is ismeri*. Ettől függetlenül kérdésesnek látszik, egyáltalán elmehetünk-e olyan messzire, hogy a *modern magánjogi elméleteket fogjuk fel a római magánjog megismerési eszközéül* és hogy a fogalmi meg az érdekkutató jogtudomány ellentétét vigyük vissza a római magánjogba, vagy a «Kausales Rechtsdenken» (Müller—Erzbach), «Notatives Rechtsdenken» (Becker) alkalmazhatóságát kíséreljük meg azon a területen, amely ezeket így nem ismerte, de nem is ismerhette. Azt a veszélyt — bármely előny mellett is — mindenesetre el kellett ismerni, hogy az ilyen eljárás alkalmas *újkori elképzeléseket erőszakoltan visszavetíteni a múltba*. Márpedig a modern romanisztika közel 80 éve küzd azért, hogy az antik római jog sajátosságát megértse és tudatában legyen an-

attól eltérő posztklasszikus fejleményeket, néhány rendkívül pregnáns, a modern viszonyokra utaló, abból magyarázó mondattal vezeti be. «Ha ma valaki azt mondja, hogy a házát eladta vagy hogy magának egy autót vásárolt, ezt általában úgy értik, hogy a ház már nem tartozik hozzá, hogy a kocsit tulajdonul szerezte meg. A rómaiak sem gondolkodtak másképp, ugyanakkor mégis mint jogászok, az *emere vendere*-ből olyan konszenzuális szerződést fejlesztettek ki, amely a tulajdonátruházást csak előkészítette, csak kétoldalú kötelezettségeket keletkeztetett, míg a tulajdonváltozásra egy külön ügylet volt szükséges.» (Verkauf und Übereignung, Iura, 1963. (XIV.), parte prima, I., 1. s köv. old.)

Az ilyesfajta utalások legkevésbé akkor kifogásolhatók, ha a romanista jogtörténész mindvégig megmaradván az ókorban, csupán rövid, néhány mondatos bevezetőben tájékoztatja a magánjogász olvasóközönséget a modern jogi sedes materiae-ról vagy párhuzamokról, amivel még nem a későbbi fejlődés kategóriáit tette meg a korábbi mércéjéül. Ez a bizonyos mértékig «captatio benevolentiae civilistarum» azért sem felesleges, mert alkalmas közelebb hozni egymáshoz a két jogászréteget, amelynek hagyományos, a tárgy által meghatározott kapcsolatát — többek között — a mai római jogi kutatás színvonalának megfelelő apparátus és metodika mindkettő kárára meglazította. Az ilyesfajta utalások, ha azok nem dogmatikus-verbális beállítottságú «normatív-jogász» egyoldalúságból fakadnak, annyiban is értékesek lehetnek a római jog számára, hogy egyfelől felhívják a témához a tárgy szempontjából legközelebb álló civilisták figyelmét arra a területre, amelyet némelyikük valamiféle modern «graeca sunt non leguntur» elvénél fogva mindinkább hajlamos mellőzni, másfelől viszont a romanistát arra irányítják, hogy maga is foglalkozzék a modern civiljoggal is. Nem káros tehát, sőt jó, ha a modern civilista egy római jogi tanulmányban talál olyan — akárcsak rövid — utalást, amely abból az anyagból való, amelyben ő otthonosan mozog. Az államjogi—államigazgatási témánál az ilyen, a modern jogra való utalás a viszonyok lényeges különbözőségénél fogva sokkalta ritkább.

nak a hatalmas különbségnek, amely a modern és az antik római jog között fennáll. Kaser ehhez kendőzés nélkül hozzáteszi: «Gleichwohl scheint mir, dass wir immer noch in vielen Dingen in der Denkweise des *Pandektismus* befangen sind. Das gilt von vielen Einzelheiten, besonders aber vom *System* des Privatrechts im ganzen, das wir . . . nicht entbehren können.»³⁴

Nyilván vannak, akik erre azt felelik és ne n is minden alap nélkül, hogy könnyebb itt is felállítani a követelményeket, mint azt a gyakorlatban megvalósítani. A római magánjog műveője számára tudvalevőleg éppen a modern jogban való jártassága (amely, ismétljük, sok előnnyel jár számára s amely előnyökről nem volna helyes lemondani) jelent az ilyen műveletekre nem csekély kísértést. Ezt még fokozza az az érthető törekvése, hogy a római magánjogot a modern jogáshoz közelebb vigye. Az ilyen eljárás azonban, akármilyen tiszteletreméltó indokokból is táplálkozik, beleütközik a történeti szemléletbe, a jogtörténetet a jogdogmatika szolgálojává téve voltaképpen a *modern jognak sem tesz jó szolgálalatot*,³⁵ s olyan, a történeti valóságtól eltérő kép kialakítására vezet, amelyet később — a történeti szemlélet fokozottabb érvényesítésével — csak sok beható munkával lehet kiküszöbölni.

Sokszor úgy látszik, hogy az újkori elképzelésekkel könnyebbé válik megmagyarázni a római élet egyik-másik jelenségeit. Néha az ilyen magyarázat aztán a tudományban hosszú időn keresztül népszerűvé, sőt közhellyé válik, talán nem is annyira az első kigondolójának tekintélye és a későbbiek gondolati restsége miatt, mint inkább azért, mert hasonló műveletre a jogtörténetben sokan hajlanak. A példát arról a területről hoznám fel, ahol az utóbbi időben sok hosszú időn át szilárdnak vélt tételt, uralkodó tant ingattak

³⁴ M. Kaser: *Labeo*, i. m. 80. s köv. old. — A rendszerbeli felépítéssel összefügg a tankönyvekben az egyes részeknek, fejezeteknek juttatott oldal-számterjedelem is. A mai tankönyv hármias institúciórendszerében is kísért a «res» keretében a pandektisztikus módon felduzzasztott «általános részek» veszélye, mint például a «kötelmi jog általános része», szemben a «különös részével». Meg kellene fontolni, hogy nem helyesebb-e *W. Warkallo* nézete, aki a kötelmekre vonatkozó alapfogalmaknak (a kötelelem történeti kifejlődése és fogalma, a kötelelem alanya, tárgya, teljesítésének szankciója, a kötelmek rendszere) és a kötelmek megszűnésének viszonylag rövid teret szentel, ezzel is kifejezésre öhajtván juttatni, hogy a kötelmi jog úgynevezett «általános része» inkább a római jog újabb kutatásának, mint az antik római jogtudósoknak a műve volt. (*W. Warkallo*: *Prawo rzymskie*, III, *Zobowiazania* (Római jog, 3: A kötelmek), Warszawa, 1958, I. és 4. rész; vö. *Bibliotheca classica orientalis*, 1961. (VI.) köt. 4. füzet. 250—252. hasáb). Ezzel a felfogással annyiban is egyetértek — és ezt tükrözi a római jog legújabb egyetemi programja is —, hogy a magam részéről éppen a kötelmi jog általános részének a felbontása érdekében, a pandektisztikától itt is eltávolodni öhajtván, a kötelmekre vonatkozó szokásos bevezető fejezetek számát a minimumra szorítanám, hogy minél előbb sor kerülhessen az előadások keretében a könnyebben megérthető egyes konkrét kötelmekre, s csak a végén, amikor az egyes kötelmeket a hallgató már kéllően ismeri, térjünk át a valamennyi kötelelemre vonatkozó absztrakciókat tartalmazó általános ismeretekre. Ez utóbbiakat ilyen sorrendben és induktív módon könnyebb megérteni, azután tehát, hogy a hallgató már ismeri az egyes kötelmeket, mintha mindjárt az elején olyan jelenségekre vonatkozó absztrakciókat kellene deduktív módon megtanulnia, amelyeket még csak ezután ismer meg. Eme nagyon jelentős didaktikai előnyök mellett az az e nézettel szemben felhozható meggondolás kisebb fontosságú, hogy az egyes kötelmek tárgyalása rendszeresebb lehet, ha a mindegyikre közös tanokat előreboacsátjuk a kötelmi jog ún. általános részében.

³⁵ «Denn der Rechtshistoriker verrät ja durch u n r e f l e k t i e r t e Anwendung anachronistischer Begriffe und Institutionenmodelle die Moral seines Auftrags zum autonomen Verstehen vergangenen Rechts; er degradiert durch solchen Kurzschluss die Historie zur Magd der Dogmatik und täuscht damit am Ende den dogmatischen Auftraggeber selbst» . . . írja találoán *Wieacker*: *Notizen* i. m. 12. old.

meg,³⁶ és ahol a megbízható forrásbizonyítékok elakadása, csütörtököt mondása a kutatók mindennapi tapasztalataihoz tartozik, aminél fogva a rendelkezésre álló áthagyományozott forrásanyag sokszor nem enged biztos következtetést, csupán csak valószínűséget.³⁷ A római polgári perről van szó, amely jólismerten két élesen elkülönített részre: a magistratus előtt lefolyó *in iure* és a bíró előtt lebonyolódó *apud iudicem* részre oszlott.

E két részre oszlás *eredetének* korábbi kutatója L. Wenger — M. Wlassak ellenében, aki lényegileg a kettéosztást is az ősrégi, állítólagos választott bírói eljárásra vezette vissza³⁸ — a királyok bírói hatalmának hiányát valószínűsíteni tartván, a királyok elűzése után az eljárás kettéosztásában a per bizonyos demokratikus, a bíraskodó magisztrátus hatalomkorlátozó vonását látta.³⁹ Újabban azonban M. Kaser helyes érvekkel mutatott rá arra, hogy ez a «demokratikus» magyarázat későbbi elképzelésekre támaszkodik. A rómaiak még nem ismerték a hatalom megosztás tanát Montesquieu értelmében, nem tudhattak a bírói függetlenség alkotmányos garanciáiról sem. A korai köztársaság berendezkedése — valóban — még ókori értelmezésben sem nevezhető demokratikusnak: ez az arisztoteleszi típusokhoz mérve a szenátusban képviselt patríciusok, később a patríciusi—plebejusi nobilitas oligarchikus uralma. Minthogy pedig a iudex is ebből az uralkodó felsőrétegből került ki, nem lehetett a kettéosztás indoka az ítélkezés függetlenségének a biztosítása a pártatlan «esküdtbíró» által a hatalmas magistratusszal szemben.⁴⁰ Azt hiszem, ez az érvelés elfogadható, bár azért a hatalmat egyszemélyben koncentráló királyokkal szemben, mégha azok igazságszolgáltatását nem is tekintjük despotikus jellegűnek, a korai köztársaság polgári pere mégis csak mutat fel bizonyos enyhítő tendenciájú változásokat. Kasernek abban azonban

³⁶ Ilyen pl. *M. Wlassak* hosszú időn át nagy tekintélynek örvendő tanai közül az amely a római polgári pert a magán választott bíraskodásból keletkeztette, vagy amely a litis contestatio-ban szerződést látott; 1. erre *G. Brogginì*: *Iudex arbiterve. Prolegomena zum Officium des römischen Privatrichters*, Köln, Graz, 1957 és *G. Jahr*: *Litis contestatio. Streitbezeugung und Prozessbegründung im Legisaktionen- und im Formularverfahren*, Köln, Graz, 1960. (mindkettő: *Forschungen zum römischen Recht*, herausgegeben von *M. Kaser*, *W. Kunkel* und *F. Wieacker*: 10., 11. Abhandlung). Arra, hogy *Wlassak* dogmatizáló kísérleteire, tanaira az elmúlt évszázad állam- és perjogi doktrínája milyen befolyást gyakorolt, vö. *Brogginì* találó megjegyzéseit, i. m. 5. s köv. old., 16. old.

³⁷ *M. Kaser*: *Die Jurisdiktion der kurulischen Ädilen*, Mélanges Philippe Meylan, Lausanne, 1963, 173. old. Joggal írja *W. Kunkel*: «Sowohl die ziemlich elementar gehaltene Darstellung des Gaius, die sich im wesentlichen auf eine Einführung in das prozessuale Formelwesen beschränkt, wie besonders die prozessualen Anspielungen Ciceros setzen vieles voraus, was den Zeitgenossen aus täglicher Anschauung auf dem Forum geläufig war, von uns aber erst mühsam erschlossen werden muss. Die genaue Erforschung des altrömischen und klassischen Zivilprozesses gehört darum zu den schwierigsten Aufgaben der rechtshistorischen Wissenschaft.» *Römische Rechtsgeschichte*, 180. old.

³⁸ *M. Wlassak*: *Der römische Provinzialprozess*, 1919, 12. old., *Der Judikationsbefehl der römischen Prozesse, Sitzungsberichte der Wiener Akad. d. Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse*, 197. Bd., 4. Abh. 1921, 247. old.

³⁹ *L. Wenger*: *Istituzioni di procedura civile* (fordította *R. Orestano*), Milano, 1938, 21., 48. old. Hasonlóan a magyar irodalomban *Marton*: *Tankönyv* i. m. 94. old.

⁴⁰ *M. Kaser*: *Prätor und iudex im römischen Zivilprozess*, *Tijdschrift voor Rechts-geschiedenis*, XXXII. (1964.) köt. 3. fasc. 329. s köv. old. Az eljárás kettéosztásának eredetére már korábban is: *Zum Ursprung des geteilten römischen Zivilprozessverfahrens*, *Festschrift f. L. Wenger*, Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte, herausgegeben v. *L. Wenger*, *M. San Nicolò*, 34. Heft, I. köt. München, 1944, 106. s köv. old. Más antik jogok eljárásának kettéosztására *E. Seidl*: *Röm. Rechtsgesch. u. röm. Zivilprozess*, i. m. 173. old.

igaza van, hogy az általa támadott elmélet meg nem engedhető módon modernizált.

Hogy azonban még ilyen esetben is milyen nehéz megszabadulni a modern perjogi elmélet eredményeitől, mutatja, hogy ő is használja az eljárási előfeltételek (Voraussetzungen des Verfahrens; másként: Verfahrens-, Prozessvoraussetzungen) elég modern fogalmát,⁴¹ amelyet a vázolt korban bizonyosan nem ismertek, hiszen annak elméletét a múlt század hatvanas–hetvenes éveiben «találták fel». Amikor Kaser pedig azzal érvel, hogy «Die Urteilsfindung ist demgegenüber keine Willens-, sondern eine Wissensentscheidung»,⁴² joggal fel lehet vetni a kérdést, hogy ez vajon nem a modern perjogi elmélet felhasználásán, a múltba visszavetítésén alapul-e? Másfelől azonban vitatható is, hiszen az ítélethezásban is van és pedig nem is jelentéktelen mértékben akarati, akaratkijelentési elem, akár a praetor parancsán alapul az ítélet, akár azt a modern perben hozza a bíró. És megfordítva: azt hiszem, a praetor döntésében is van tudási, ismereti, tudomáskijelentési elem és nem is kevés. Döntése az in iure eljárás *tényállítási* és jogi anyagának ismeretében, erre nézve Wissensentscheidung is, hiszen akarata bizonyos ténybeli és jogi elem tudásán, megismerésén alapul. Fogadjuk el Kaserrel, hogy a bíró — nem úgy, mint a praetor — nem azt rendeli el, hogy minek kell történnie, hanem csupán felismeri, hogy mi a helyes. («Der Richter soll nicht anordnen, was geschehen soll, sondern nur erkennen, was richtig ist».) Csakhogy a Kaser által a praetornak tulajdonított Willensentscheidung nem csupán abból áll, hogy az ügydöntő szerv elrendeli, minek kell történnie a perben. E döntésnek van tudomáskijelentési eleme is. A bíró ítéleti döntésében pedig, akár a bizonyítási eljárási döntéseiben is, van akaratkijelentési elem is és pedig nem is csekély mértékben. Egyébként a kétféle (akaratkijelentési és tudomáskijelentési jellegű) döntést teljes egzaktsággal nem is mindig lehet kettéválasztani. Viszont az is igaz — és minthogy nem volna helyes erről hallgatni, őszintén bevallom —, hogy az ítélethezás tisztán kognitív feladatával szemben prima facie tett, hevenyészett jellegű megjegyzéseim a dolog természetére szerint maguk sem mentesek a modern perjogi doktrína hatásától.

Az, hogy nehéz a mai ismeretanyagtól megszabadulni, nemcsak a jogászai műveltségű jogtörténész problémája; mások is küzdenek a fogalmak visszavitele, a meg nem engedett modernizálás ellen. Hogy erre egy friss példát hozzak fel, E. Ch. Welskopf kifogásolván, hogy S. Lauffer az antik rabszolgák társadalmi csoportját «Stand»-nak nevezi, hogy a «Klasse» megjelölést mellőzze,⁴³ megjegyzi: «Auch Stand ist eine rückprojizierte Bezeichnung».⁴⁴ S. Lauffer válaszában ezzel lényegileg egyetértett, hozzátéve, hogy olyasfajta megjelölések, amelyek nem egy meghatározott történeti korszakhoz vannak kötve, az ókorra is alkalmazhatók.⁴⁵

⁴¹ Kaser: Prätor, i. m. 329. old.

⁴² Kaser: Prätor, i. m. 346. old.

⁴³ S. Lauffer: Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt, Extrait des Rapports du XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960, 77. old.

⁴⁴ E. Ch. Welskopf: Einige Probleme der Sklaverei in der griechisch-römischen Welt, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, (1964.) köt. 3–4. füzet, 351. old.

⁴⁵ S. Lauffer: Bemerkungen zum Sklavenproblem, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, tom. XII. (1964.), fasc. 3–4. 361. old. «Wir reden ja auch von antiker Wirtschaft und Gesellschaft, um damit Sachverhalte auszudrücken, die es in der Antike gegeben hat, obwohl die exakten Begriffe dafür fehlten». Uo.

5. A szocialista államok jogi oktatásában — mint már említettük — erősen hangsúlyozzák a történeti fejlődést feltáró szemlélet szükségességét. Egy példát említve, olyan, a szocialista jogirodalomban is képviselt nézettel szemben, amely Paulusnak azt tulajdonította, hogy ő már megvonta a korszerű különbség vonalát a dologi és a kötelmi jog között (D. 44, 7, 3.), a szovjet jogirodalomban újabban határozottan szembefordultak azzal az indokolással, hogy a római jogászok modernizálása általában nem segíti elő döntéseik megértését.⁴⁶

Az anakronisztikus beállítás elkerülésére, a modernizálás mellőzésére irányuló kíváncsi valóban nem több, de nem is kevesebb, mint a történeti valóság megismerésének a nélkülözhetetlen előfeltétele. Enélkül ferde képet kapunk a római jog múltjáról és a valóságos fejlődését sem ismerhetjük meg. Az egyoldalú, dogmatikus-verbális beállítottságú, túlzottan «normatív-jogász» szemlélet lényegében a későbbi fejlődés kategóriáit teszi meg a korábbi fejlődés mércéjéül. A történetiség — amely maga is történeti fejlemény, amint a pandektisztikus irány is a saját korát fejezvé ki, a saját korából érthető meg — azt kívánja, hogy az értelmezés lehetőségeinek a birtokában minden valódi eredményt használjunk fel, a finomabb minősítés érdekében pedig több súlyt helyezünk az árnyalásra, mellőzvé például azt, hogy könnyedén a pandektisztika kosarába dobjunk olyasmit is, ami nem oda való. Mindez azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a római jogban a jogász szemléletre nem marad tér, vagy az erősen lecsökkenthető.

A történetiség a római jog művelésében és oktatásában nem jelenthet egyoldalú tájékozódást, hanem azt össze kell egyeztetni a jogász szemlélettel s az oktatásban a didaktikai szempontokkal.

A pandektista módszernek, az erőszakolt, az újkori gondolatokat az antik világba visszahelyező szemléletnek határozott elítélése nem azt jelenti, hogy ezzel a jogász szemléletet is feladjuk. Számunkra is tanulságos, amire a modern római jogi kutatás történeti irányának éppen a legkövetkezetesebb képviselője, L. Wenger hívta fel a figyelmet. Hatalmas művének a végén, amikor évszázadok jogdogmatikus munkájának a lebecsülésétől óv, így folytatja: A jogi gondolatoknak milyen gazdagsága ömlik a jogászá elé, ha előtte a filológus vagy a történész a maga eszközeivel egy interpolált *Digesta*-hely fejlődéstörténetét feltárja: *historia magistra vitae*. De mennyire szükséges a *Digesta*-hely interpretálásához a benne levő jogi tartalom megragadása is, hogy jelentőségét a római jog fejlődése során felismerhessük. A tételes jogtudomány értéke a történeti problémák megértésében is megmutatkozik, mint pl. abban, hogy pusztán a külsőlegesen párhuzamos jelenségekből túlgyors, meg nem alapozott analógiára következtessünk: *vita magistra historiae*.⁴⁷

Mindezek arra intenek bennünket, hogy a történeti és a jogász szemléletet a római jog művelésében és az oktatásában mint egyaránt fontosakat értékeljük, amelyek nem annyira ellentétes irányúak, mint inkább feltételezik egymást. A szocialista római jogásznak, mint ismeretes, mind a két szemléletet a jog és a jogtudomány felépítményjellegéről, szolgálati szerepről szóló mar-

⁴⁶ N. P. Tomasevszkij: Szovjetszkoje Goszudartsztvo i Pravo, 1958, 11. szám, 141. old.

⁴⁷ L. Wenger: Die Quellen des römischen Rechts, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie, Bd. 2., Wien, 1953, § 100. Rückblick und Ausblick, 911. old.

xista tanítással együtt kell alkalmaznia és ennek folytán — szemben azzal a felfogással, amely a jogot csupán önmagából kifejlő jelenségnek tartja — egy-egy jogintézmény fejlődésének hogyan-ján túl kritikailag azt is ki kell mutatnia, hogy végső fokon milyen objektív társadalmi-gazdasági feltételek által meghatározottan fejlődött ki az ilyenné vagy olyanná, miként és hogyan fejez ki közvetlenül vagy közvetve osztályérdekeket, az objektív társadalmi-történeti fejlődéshez milyen viszonyban áll.

A történeti és a jogászi szemlélet nézetem szerint nem egymást kizáró, hanem a római jogban és általában jogtörténetben *egymást kiegészítő, feltételező* szemlélet. A kettő dialektikus *egysége* jelenti éppen a *jogtörténeti* szemléletet.

Ez a megfogalmazás egyforma jelentőséget tulajdonít a jogi műveltségnek, a jogtudományban szerzett ismereteknek és a történeti-kritikai módszernek. A jogtörténeti szemlélet csak mindkettő egyesítése révén lehet teljes, enélkül egyoldalú, csonka volna és már nem is jogtörténeti. A jogtörténeti szemlélet éppen azért az, mert a jogászi és a történeti szemléletet magában elválaszthatatlanul egyesíti. Akármelyik hiányoznék belőle, egyszerűen megszűnne jogtörténeti szemlélet lenni.

Ez a nézet, úgy gondolom, megfelel a szocialista társadalom által támasztott követelményeknek, és nem áll ellentétben a történeti és a logikai elem egységéről vallott marxista felfogással sem. Az utóbbinak a lényege tudvalevőleg az, hogy a történeti és a logikai elem nem áll szemben egymással, hanem a történetiség és a logikaiság egyszerre kizárják és feltételezik egymást: a történeti nem más, mint a logikai egy-egy eleme, mozzanata, darabkája, a logikai pedig a történeti felgyülemlése, halmozódása, minőségileg új állapotba jutása. A történeti és a logikai sorrend, kifejtés között nincsen ellentmondás, a történeti és a logikai elem egysége a történeti folyamat tükörképe, tükröződése, de olyan módon, hogy a történelmi fejlődést a logikai sűrítés révén rendszerezetten tárja fel. Ez a dialektikus egység megfelelően kifejezésre juttatja a valóság megismerésének, hű ábrázolásának a követelményét s ezáltal végbe megy a valóság bővítése, új valóság létrehozása is. A történeti fejlődés összesített, általánosított kifejezése az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően, annak alapján megy végbe, a történeti egymásutánt sűrítő jogi abstrakció tehát osztályjellegű.⁴⁸

A történeti szemlélet persze érvényesülhet a jogászi szemlélet nélkül is. Abban az esetben nevezetesen, amikor a jogászi kultúrára, a jogászi szempontokra nincsen szükség, közelebbről a jogi vonatkozásokat, összefüggéseket, tényeket nem tartalmazó történeti kutatások esetében, amikor is a jogász

⁴⁸ *Marx* a politikai gazdaságtan megírásánál a logikai kifejtést választotta, amely valójában a történelem valóságos menetének helyesbített tükörképe. *Marx*: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához, Budapest, Szikra, 1951, 25–35. ol. Vö. *Engels* recenzióját *Marx* «A politikai gazdaságtan bírálatához» c. művéről (1859): «... csakis a logikai tárgyalás volt a helyénvaló. Ez azonban valójában nem más, mint a történelmi tárgyalás, csak a történelmi forma és zavaró esetlegességek kiküszöbölésével. A gondolatmenetnek ugyanazzal kell kezdődnie, amivel a történelem kezdődik; további menete sem lesz egyéb, mint a történelmi folyamat tükörképe, elvont és elméletileg következetes formában helyesbített tükörkép, de a helyesbítés olyan törvények szerint történik, melyeket maga a történelem valóságos menete szolgáltat, mert minden mozzanat fejlődésének azon a pontján vehető szemügyre, amelyen elérte teljes érettségét, klaszszikus formáját.» *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatához, Budapest, Szikra, 1953, függelék, 176. old.

eszközei, módszerei feleslegesek. Tisztán jogászi szemlélettel el lehet valahogy boldogulni a tételes jog érvényben levő anyagának az alkalmazásánál. A jogásztól azonban meg kell követelnünk a történeti szemléletet is, ha jogtörténeti kérdésekkel foglalkozik. A történésztől általában nem kívánhatjuk meg a jogászi szemléletet (a legtöbb történész ilyenrel nem is rendelkezik), ha azonban a történész jogtörténeti kérdés kutatásába fog, a jogászi szemléletet is ismernie kell, enélkül aligha tud boldogulni. Az, hogy a történeti és a jogászi szemlélet nem azonos, hanem egymástól különböző, bár a jogtörténet esetén egymást kiegészítő, feltételező szemlélet, megnyilvánul a jogtörténeti kutatásokkal együttjáró nehézségekben, amelyeket nem volna helyes sem elhallgatni, sem lebecsülni. Ma már talán nem is annyira az elvi kiindulás helyességének a felismerése jelenti a nehézséget, hanem az, ami ez után következik: az elvontan kifejezett, általános jellegű elvi kiindulás *gyakorlati megvalósítása* az elméleti és az oktatási munkában. Régóta ismeretes és ma fokozottan áll, hogy a jogtörténet «kettős Janus-arca» nehéz feladatot ró művelőire, amit Eckhart F. a harmincas évek elején írt művében metaforás képletességgel úgy fejezett ki, hogy «a jogtörténet fája két különböző összetételű földbe ereszti gyökerét, a jogtörténetnek két különböző szemlélet egyesítésére, kiegyensúlyozására kell törekednie». Ahhoz pedig maradéktalanul csatlakozni lehet, hogy «alig van összefoglaló jogtörténeti munka, melyen e nehéz feladat megoldásával járó küzdés nyomot ne hagyna».⁴⁹

A fentieknek van néhány gyakorlati jellegű, a római jog művelésére és oktatására nem közömbös következménye. Ilyen az, hogy a római magánjog művelőjének szoros kapcsolatban kell állnia egyfelől a többi jogtörténeti tárgy, elsősorban az egyetemes állam- és jogtörténet, továbbá az ókortörténet (és amennyiben a továbbélést vizsgálja, a magyar jogtörténet, a közép- és az újkortörténet) képviselőivel, másfelől a polgári jog művelőivel és egyúttal természetesen az említett tudományágakkal. Mindkét oldal eredményeit hasznosíthatja, segítséget mindkét oldaltól — a kérdés természetének és a történeti adottságnak, helyzetnek megfelelően különböző mértékben — egyaránt várhat. Az eddigi tapasztalatok szerint Magyarországon mégis (részben gyakorlati okokból) a civilisztika érdeklődése volt a legerősebb a római jog iránt s ennek értéke megmutatkozott a szakmai vitákon éppen úgy, mint az egyetemi reformmunkálatok során.

Magyarországon a múlt század vége felé a római jog művelésében és oktatásában a hangsúly inkább a jogdogmatikai irány felé tolódott el. A pandektista irány bizonyos vonatkozásban szinte tovább élt nálunk, mint Németországban, és viszonylag lassan tört utat az interpoláció-kritikai irány. Az egyetemi rendtartás szerint még századunk negyvenes éveinek a derekán is az első év végén az intézüciókból alapvizsgát, majd a jogvégzettség (abszolutórium) megszerzése után a «pandektajogból» szigorlatot kellett tenni, legalábbis formailag ez volt előírva. Gyakorlatilag persze, legalábbis a huszas évek végén, amikorról személyes tapasztalataim származnak, ez lényegileg nem nagyon jelentett mást, mint az alapvizsgái anyag megismétlését, mindenesetre magasabb fokon, az azóta szerzett magánjogi ismeretek birtokában. Magánjogászaink és római jogászaink között a tudomány és az oktatás területén szoros volt a kapcsolat. Olyan kiváló romanisták, mint Szász-Schwarz G., Marton G.,

⁴⁹ Jog- és alkotmánytörténet, i. m. 270—271. old.

Személyi K. a tételes jog kérdéseiben otthonosak voltak, mint arról számos modern tanulmányuk, könyvük tanuskodik.⁵⁰ Az volt a helyzet, hogy a civiliztika megbecsülte a római jogot s ez előnyösen hatott ki a római jognak a jogi oktatásban elfoglalt helyzetére, valamint arra, hogy a civilisták munkáik tanúsága szerint szívesen olvastak római jogi értekezéseket.

A pandektista hagyomány ellen az utolsó évtizedben különösen határozott küzdelem folyt; ma a történeti szempontokat jobban érvényesítő irányzat van erősödőben, s ebben a római jogászok a polgári jogászok támogatását éppen úgy élvezik, mint az egyetemi oktatás reformja idején. S az is örvendetes, hogy a polgári jog újabb generációjának az érdeklődése, legalábbis a budapesti állam- és jogtudományi karon, növekvőben van, amit három fiatal kutató (mindhárom Világhy M. a római jogot jól ismerő és értékelő polgári jogász iskolájából) legújabb munkája is mutat.⁵¹ Az pedig, hogy a jelenlegi római jogi oktatásunk a jogászképzés kívánalmaihoz alkalmazkodni törekszik s romanistáink egy része a mai tételes jog területén irodalmilag is tevékenykedik, alkalmas hozzájárulni ahhoz, hogy az együttműködés eredményes legyen.⁵² Mindezek eredményeként ma a római jog az oktatási rendszerünkben nem idegen testként helyezkedik el.

Javításra szorul viszont a római jog és a klasszika-filológia kapcsolata. S bár az óorkutatás helyzetéről szóló felmérésekben, áttekintésekben évekkal ezelőtt egyetlen szó sem esett a római jog hazai műveléséről,⁵³ viszont óorkortörténeszek részéről is felmerült ma már az igénye annak, hogy «az egymás segítségére nélkül szárnyaszegett rokntudományok közelebb kerüljenek egymáshoz, fokozott mértékben tudomásul vegyék egymás eredményeit, segít-

⁵⁰ Vö. RIDA, 1964. (XI.) köt. 426. s köv. old.

⁵¹ *Sárándi I.*: Zloupotreblenije pravom po rimskom pravu (A joggal való visszaélés a római jogban), *Annales Univ. Scient. Budapestin.*, Sectio Iuridica, II. Budapest, 1961, 163. s köv. old. *Weiss E.*: A szerződés érvénytelenségének kérdései a római jogban (Die Fragen der Ungültigkeit des Vertrages im römischen Recht), *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, tom. VI. fasc. 1. Budapest, 1964, 135. s köv. old. (német kivonat: 161—163. old.); különösen részletesen foglalkozik az antik és a középkori római joggal *Mádl F.*: A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében, Budapest, 1964. pag. (angol nyelvű tartalomjegyzék és összefoglaló: Tort liability. Evolution and System. Contents and Summary in english: pag. 585—620.), korábban is *F. Mádl*: Zur Geschichte der Verantwortlichkeit ohne Verschulden, *Acta Juridica Acad. Scient. Hung.*, tom. I. (1959.) fasc. 3—4. különösen 387. s köv. old.

⁵² Magyarországon a római jog tanszéke nincs összekötve sem a hazai jogtörténet (mint pl. Franciaországban; 1. erre *H. Thieme*: Savigny und das deutsche Recht, *klny. Zeitschrift der Sav. Stiftung für Rechtsgeschichte*, Germ. Abt.-ból LXXX. (1963) köt. 2. old.), sem a ma érvényes polgári jog tanszékeivel (mint pl. a Szovjetunióban vagy a Német Szövetségi Köztársaságban), — sem az egyetemes állam- és jogtörténet tanszékebe ninesen beolvasztva (mint pl. Csehszlovákiában), hanem a római jog önálló tanszéket alkot (mint pl. Lengyelországban, Jugoszláviában vagy Ausztriában). Ennek az az előnye is megvan, hogy a római jogász az oktatásban teljes munkaerejét a római jognak szentelheti. Ez azonban nem zárja ki, hogy irodalmi tevékenységet a tételes jog területén is kifejtessen. Ezzel azok az előnyök is megvalósíthatók, amelyeket *Mayer-Maly* a szakok összekötésének a rendszeréhez fűz (RIDA, XI./1964.) 397—398. old.

⁵³ *Borzsák I.*: Óorkutatásunk helyzete, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve*, 1955, Budapest, 1956., 367. s köv. old. Ezt *Moravcsik Gy.*: (A klasszika-filológiai kutatás helyzete és feladatai, MTA I. Osztály. Közl. 1952, 453. s köv. old. *Stand und Aufgaben der klassischen Philologie in Ungarn*, Berlin, 1955) és *Sarkadi J.* is (Jelentés kísérletek óorkutatásunkban, *Társadalmi Szemle*, 1954, 125. s köv. old.) feladatukon kívül állónak tekintették.

senek egymás munkájának elmélyítésében és megalapozásában». ⁵⁴ Az Antik Tanulmányok és az Acta Antiqua című folyóirat hasábjain is örvendetes módon számos római jogi tanulmány jelent meg. Remélhető, hogy ezek a kapcsolatok, amelyeknek kiépítésén e sorok írója maga is fáradozik, fokozatosan megszilárdulnak. ⁵⁵

M. MÓRA

BEMERKUNGEN ZUR RECHTSHISTORISCHEN BETRACHTUNGSWEISE
DES RÖM. RECHTS

ZUSAMMENFASSUNG

Die Abhandlung gibt in erweiterter Form den Inhalt eines Vortrages wieder, den der Verfasser am 18. Juni 1965 auf der Sitzung der Gesellschaft für Altertumskunde an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gehalten hat. Der deutsche Variant dieser Arbeit ist in der Zeitschrift „Acta Juridica“ (Budapest), tom. VII. (1965.), fasc. 1—2., S. 1—32. erschienen. Der Verf. befasst sich in Betracht der ung. Verhältnisse, aber auch unter Berücksichtigung der ausländischen Literatur, mit jenen Spannungen, die infolge der einseitigen Anwendung der juristischen Bildung oder der geschichtskritischen Methode im römischen Recht auftreten. Die geschichtliche Betrachtungsweise ist ein grundlegendes Erfordernis für den modernen Rechtshistoriker, der jedoch im Besitz seiner Kenntnisse auf dem Gebiet der Rechtswissenschaft auch Zusammenhänge erschliessen kann, die er sonst nicht bemerkte. Im röm. Recht ist ein Gleichgewicht zwischen historischer und juristischer Bildung zu wünschen. Dieser Anforderung entspricht die rechtshistorische Betrachtungsweise auch im röm. Recht: sie vereint, als die dialektische Einheit dieser, die beiden Auffassungen, nämlich die historische und die juristische Betrachtungsweise, und zwar nicht einander ausschliessend, sondern einander bedingend, ergänzend und unterstützend.

⁵⁴ *Borzák I.* 1955. október 19-én *Brósz R.*: «Nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban» c. kandidátusi értekezésének vitáján elmondott opponensi véleményében.

⁵⁵ L. erről részletesebben *Móra M.*: Die historische und juristische Betrachtungsweise im Römischen Recht, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XI. (1963) köt., 1—2. füzet. 115. s köv. old.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

† LÁZÁR JENŐ

EGY SZÁZ ÉV ELŐTTI TUMULUS-ÁSATÁS EREDMÉNYEINEK REKONSTRUÁLÁSA

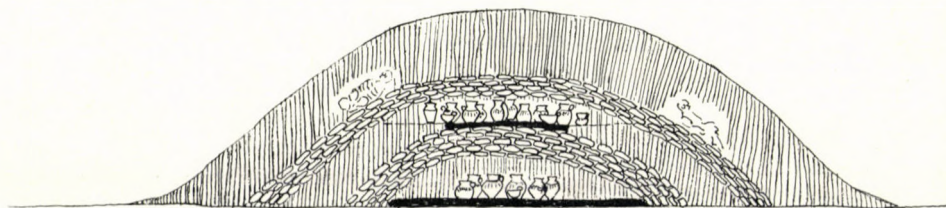
Az Arch. Ért. 1870-es évfolyamában Zombory L. egy Érd melletti tumulus 1866. május 7-én végzett ásatásáról számol be.¹ A beszámoló csak a leleteket és a felszíntől mért mélységüket ismerteti, de a belőlük adódó tanulságokat nem vonja le, ezért a tumulus szerkezetéről nem is nyújt világos képet. Ha azonban adatai alapján rekonstruáljuk a tumulus belső elrendezését, igen érdekes képet nyerünk.

A tumulust 14 főből álló társaság ásatta Rómer Flóris vezetésével. A halom magassága $2\frac{1}{2}^\circ$ (= 4,74 m), kerülete 24° (= 45,60 m), alakja elliptikus, hosszabb tengelye 8° (= 15,2 m) volt.

Mivel a halom teljes feltárása egy nap alatt nem volt lehetséges, csak a domb közepén sülyesztettek le egy 3 ölnyi (kb. 2 m átmérőjű) mély gödröt, ezenkívül Ny és D felől húztak egy-egy 3' (= 1 m) szélességű kutatóárkot a halom közepe felé. Az É felől elkezdett kutatóárkot 5' (= kb. 1,5 m) után abbahagyták, K felől pedig egyáltalán nem húztak kutatóárkot.

A sír elrendezésének rekonstrukcióját a halom közepén ásott gödör leletei alapján látszik célszerűnek megkezdeni. Itt első lépésként kb. 1,60 m (5') vastag iszaphomok réteget vágtak keresztül, mely alatt 4 rétegben rakott kőborítást találtak. Ez alatt vörös és fekete falú edények összetört darabjai kerültek elő, hamuval és szénrel vegyesen. Ez tehát egy ki nem égett máglya maradványa, a máglyára helyezett urna és áldozati edények darabjaival. A máglya alatt — a felszíntől 2,85 m-re (9') — újabb, ezúttal 5 rétegű kőborítás következett, alatta találták a legtöbb cserepet, melyek mind vörösfalúak és graphittal ékesítettek voltak. Közvetlenül a cserepek alatt, már a természetes talajon, hamu, famaradvány és szén volt. Ez tehát egy második máglya maradványa a rajta elhelyezett agyagedények széttört maradványaival.

A máglyák elrendezésére az oldalsó kutatóárkok nyújtanak további felvilágosítást. A nyugati kutatóárkokban az 1,80 m (6')-nyira levő felső kőborítás alatt egy nagyobb edény részét képező feketemázú cserépdarabot, egymást 40° -ban metsző rovátkákkal, vörösmázú cserépdarabokat, valamint egy fekete edény darabját találták. A déli kutatóárkokban a felső (6') 4 rétegű kőborítás alatt több vörösfalú graphittozott cserépdarabot találtak gyönyörű tiszta cifrázattal. Mindkét szélső árokban találtak tehát a felső kőborítás alatt edénytöredékeket, anélkül, hogy hamuról, szénről, vagy üszkösödött fadarabokról, tehát máglya-maradványokról szó esne. Itt tehát a máglya aránylag kisebb területet foglalhatott el, és nemcsak reá helyeztek edényeket, hanem még körül is állították azokkal. (L. az ábrát.) Fordított a helyzet az alsó máglyánál, ahol a kőburkolat széle alatt és néha

¹ Zombory L.: Arch. Ért. 3 (1870) 145—147.

közben is hamu-, szén-, famaradványt találtak, de cserépedény töredéket sehol. Itt tehát a máglya erősen szétterült, de az edényeket csak a közepén zsúfolták össze.

A két kutatóárok azonban további érdekes leleteket is nyújtott. A nyugati árokban kb. 1,25 m-rel (4'), a déli árokban pedig 80 cm-rel (2,5') a felszín alatt két, a kőborításon ülő csontváza akadtak. Az első női csontváznak látszott, a második keletre fordult, feje hiányzott. Mint már említettük, csupán két kutatóárkot húztak a halom közepe felé és mindegyik csak 1—1 méter (3') széles volt, mégis mindegyikben találtak csontvázat. Igen különös véletlen volna, ha éppen csak ott ültek volna csontvázak, ahol a kutatóárkokat húzták, ezért több, mint valószínű, hogy a halom teljes feltárása még több csontvázat hozott volna napvilágra, melyekkel a dombot — a borító földréteg felhordása előtt — körülültették.

A sírhalom felépítését tehát a következő módon képzelhetjük el. Az alsó máglyán elégetett halott — valószínűleg az előbb meghalt házastárs — részére közvetlenül a természetes talaj felszínén építettek terjedelmes máglyát, melyen elégették, hamvait urnába gyűjtötték, az urnát és a többi edényeket pedig az elfojtott máglya közepére állították fel, majd az egészre alacsony — 1 m-nél alig magasabb — földdombot (Zombory szerint iszap-homokból) hordtak fel.

A máglyának a teljes kiégés előtti elfojtását mutatja, hogy a tumulusokban található máglyamaradványok általában a hamun kívül faszenet, sőt megégett fadarabokat is tartalmaznak.² Az Iliasban pedig úgy Patroklos, mint Hektor temetésének leírásánál olvashatjuk, hogy a máglya hajnaltól hajnalig égett, aztán eloltották, lángszínű borral.³

A földdombot öt rétegből álló kőborítással fedték be, erre pedig kb. 1 m vastag földréteget hordtak. A domb magassága ekkor kb. 2,5 m volt, ami megfelel egy közepes nagyságú tumulus magasságának. Ez ismét egyezik az Ilias leírásával, mert Achilleus, aki tudja, hogy Trója falai alatt fogja halálát lelni, és barátjának, Patroklosnak sírjába kíván majdan temetkezni, így utasítja harcosait:⁴

«... azt akarom, hogy sírhalmot ne nagyot magasítsunk,
csak középest: de utána achájok, e halmot is újra
rakjátok magasán, szélesre, ti mind, akik engem
sokpadu gályáknál túléltek hátramaradva.»

A másik házastárs halálakor a domb csúcsán, egész a kőborításig felásták a földréteget és elegyenzették, így készítve el az új máglya helyét, mely most kisebb terjedelmű volt. Ez lehetett az oka annak, hogy a sírba tett edényeket nemcsak a máglya közepébe állították, hanem a máglyát körül is vették velük. A szertartás befejeztével helyreállították a máglya és az edények felett a földdombot, majd az egész dombot új négyrétegű kőborítással burkolták, erre pedig kb. 1,5 m vastag iszaphomok réteget hordtak. Erre a nagyobb vastagságra kétségtelenül azért volt szükség, hogy a kőburkolaton körül-ültetett áldozatok fölé elég vastag földréteg jusson.

A sírdombban talált csontvázakkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy tumulus-ásatásoknál gyakran fordul elő, hogy a sír tulajdonosának máglyája mellett csontvázak is előkerülnek, minden melléklet nélkül, vagy csak igen szegényes mellékletekkel. Ezek valószínűleg a temetési szertartás folyamán életüket vesztett emberáldozatok voltak.

Az égetéses temetkezés alapját képező gondolatvilágot jól szemlélteti, hogy Patroklos, miután már túl sokáig feküdt ravatalán, megjelent álmában Achilleusnak, és kérte, hogy most már illően temettesse el, mert míg teste nem hamvadt el a máglyán, addig lelkét nem bocsátják be az alvilágba.

Patroklos temetése rendkívül bőséges áldozatokkal járt, többek között négy kedvenc lovát, két ebét és 12 trójai nemes ifjat ölt meg Achilleus és helyezett Patroklos köré a máglyára, hogy vele együtt égjenek el, és így vele együtt kerüljenek a másvilágra, hogy ott szolgálják.

A sírhalom kőréteggel való burkolására a magyarországi tumulusok közül is ismerünk analógiát. Így Fenichel S. Gyertyános és Bedelő mellett (Aranyos-Torda megye) több ilyen sírhalmot tárt fel.⁵ A kőburkolat ezeknél a tumulusoknál egy — nagy, néha többmázsás kövekből gondosan rakott — külső rétegből és egy kisebb kövekből rakott belső rétegből állott. Az egyik bedelői tumulusban a kőburkolat alatt «minden mély-

² Lázár J.: Arch. Ért. 78 (1951) 36—42.

³ XXIII. 237; XXIV. 791 (Devecseri G. fordítása).

⁴ XXIII. 245—8 (Devecseri G. fordítása).

⁵ Fenichel S.: Arch. Ért. 1891. 65—69.

ségben a tűz erős nyomai maradtak fenn olyannyira, mintha csak az egész halom egy óriási máglya hamu és szénjének földdel való keverékéből állana».

A tumulusban nyugvó főszemélyt tehát máglyán égették el, mégis a kőburkolat alatt 80 cm mélységben négy csontvázat találtak, kettőt egymás mellett, a másik kettőt pedig — tőlük csak igen keskeny földréteggel elválasztva — alattuk. Az alsó csontvázak 12—15 cm-nyi sárgás döngölt, szénnel kevert agyagrétegben feküdtek, egyébként azonban minden láda vagy egyéb burkolat nélkül. A felső csontvázak közül az egyik koponyájánál kis csuprot találtak, a másik mellett agyagkarikát, az alsó két csontváz mellett nem volt melléklet. Ezek az igen szegényes leletek arra mutatnak, hogy itt — az érdi tumulussal megegyezően — megölt szolgák maradványait találjuk, annál is inkább, mivel a csontvázakat a kőburkolat készítése előtt temették el, tehát utótemetkezés nem foroghat fenn.

Fenichel a tumulusban négy, kőből készült, pillért is talált, melyeket a nagymennyiségű hamu, állati és faszén miatt oltároknak tart. Egyébként megjegyzi, hogy «a sok faszén arra mutat, hogy az égés nem végezhetette be teljesen folyamatát, hanem szándékosan el volt fojtva».

A faszénréteg tehát a szokásos módon elfojtott máglyát jelzi, a négy pillér pedig feltehetőleg a sírkamra négy sarokpillére volt, míg annak falait valószínűleg fából vagy rózsából készítették. Erre mutat, hogy Bella L. egy évvel előbb, a Fertő-tó melletti «Gais-hügel» feltárásakor szintén négy, 1 m magas és ugyanolyan széles kőpillért talált.⁶ «Körü-löttük és alattuk meg bennük merő hamu, üszök, csont és edény töredékek», amiért Bella is oltároknak tartotta őket, holott a máglyára épített sírkamra sarokpillérei voltak, mert Bella sövénytapasztó vályogdarabokat is talált, melyek a sírkamra rózsából készült falait tapasztották.

Egy szintén kőburkolattal borított gyertyános sírhalomnál ismét érdekes új vonást talált Fenichel,⁷ amennyiben a kőburkolat között összetört emberi csontokat talált elszórva.

A fent ismertetett temetkezési szokások hasznosan bővítik a tumulustemetkezések — nagy vonalakban egységes, de részleteiben számtalan változatot mutató — eljárásaira vonatkozó ismereteinket.

⁶ Bella L.: Arch. Ért. 1890. 71—75.

⁷ Id. h.

MARÓTI EGON
CURRUS ACHAICUS

In memoriam amici I. K. Horváth

Lyrikus költeményei második gyűjteménye harmadik darabjának elején (c. IV. 3,2—9) Horatius egymás mellé állítja a görög versenyek győztesét és a diadalmas római hadvezért. A gondolat, a klasszikus görög és a hagyományos római eszmények megtestesítőinek, a legnagyobb férfidicsőség letéteményeseinek párhuzamba illesztésére szembeállítás¹ nem volt ismeretlen előtte sem a római irodalomban. Az olympiai győzelem és a régi idők consulságának szembeállítását egyhelyütt már Cicerónál megtaláljuk;² másutt pedig arról tesz említést, hogy ezt a győzelmet a görögök többre becsülik, mint Rómában a triumphálást.³

Horatiusnál pedig mindjárt első *carmen*-gyűjteménye ajánló versében egymás mellett szerepel az olympiai pálma és a curulisi méltóságok elnyerésére való törekvés (c. I. 1,3—8). Az adott összefüggésben közömbös számunkra az a kérdés, hogy az itt felvonultatott különböző életformák és -eszmék mintáit milyen mértékben merítette görög irodalmi olvasmányaiából, illetőleg a korabeli római társadalom típusainak köréből.⁴ Az viszont, hogy a kései költeményben már csak a két nép klasszikus eszményei — s római részről éppen a hadvezéri dicsőség, a *triumphus* szerepel: az, úgy véljük, Róma belső helyzetének változásaihoz s a költő életének alakulásából magából is megérthető.

Cicero olvasói előtt nem titok, hogy az egykori *homo novus*, a régi időkben mind inkább eszményítő *consularis* számára mit jelentett ez a fogalom: «*consulatus ille antiquus*.» Nem vitás, hogy Horatius férfikorának, a principátus megszilárdulása időszakának consulsága már távol állott ettől. Igaz, hogy formálisan továbbra is ez volt a legfőbb állandó magistratus, és bármennyit vesztett is tényleges politikai jelentőségéből, elérése továbbra is a római arisztokrácia legfőbb becsvágya maradt.⁵ Azonban éppen 23-tól — a c. I—III. megjelenésének évétől — kezdve vált szokásossá, hogy a hagyományoktól eltérően évente két consul-párt választottak. Ez ugyan az említett társadalmi igény, ambíció mellett is szól (vö. Cassius Dio 53,23,3), azonban egyúttal a legfőbb köztársasági méltóság időbeli korlátozását is jelentette és fontosságának további esökkenésére vezetett. Ismeretes, hogy hovatovább milyen jelentéktelen formassággá zsugorodott az egyes tisztségek elnyerésében a választás, a népgyűlés szerepe, valamint az is, hogy mindez mennyire megfelelt Augustus koncepciójának, illetőleg mennyire következménye is volt a princeps politikájának. Ebben az összefüggésben talán kevésbé meglepőek a «*libertino patre natus*» költő lekicsinylő nyilatkozatai, ironikus kitételei a közéleti tülekedésről, népszerűség-

¹ Vö. D. Norberg: L'olympionique, le poète et leur renom éternel. Uppsala Univ. Arskrift 1945: 6,16. W. Wili: Horaz. Basel 1948, 258. K. Büchner: Horaz. Studien zur. röm. Literatur III. Wiesbaden 1962, 95.

² Cic. Tusc. II. 41 *Sed quid hos, quibus Olympiorum victoria consulatus ille antiquus videtur?* Vö. Acta Ant. Hung. 13, 1965, 105. o. 60. j.

³ P. Flacc. 31 ... *Atyanas pugil Olympionices? hoc est apud Graecos ... prope maius et gloriosius quam Romae triumphasse.*

⁴ A serm. I. 1. életteli alakjai s a c. I. 1 Rómában is otthonos típusai minden esetre arra mutatnak, hogy inkább csak a forma, mintsem a tartalom tekinthető irodalmi toposznak, vö. Nohl, Woch. f. Kl. Phil. 32, 1915, 46—47. G. Pasquali: Orazio lirico.² Firenze 1964, 747—48. *Trencsényi-Waldapfel I.*, Acta Ant. Hung. 12, 1964, 152—53.

⁵ N. A. Maskin: Принципат Августа. Москва-Ленинград 1949. 438—39. P. Satler: Augustus und der Senat. Göttingen 1960, 23.

hajhászásról, a néphangulat szeszélyességéről.⁶ Érthető egyúttal az is, hogy olyan jelentős teljesítménynek, amelyet méltán állíthat a klasszikus görög versenygyőzelem mellé, már a hadvezéri diadalt s elismerését, a diadalmenetet tekintette. Annál is inkább, mert Horatius ezúttal is a maga költői hivatástudatának összefüggésében nyilatkozik. S ez a magyarázata a köznapi életcélokat, kedvteléseket megtettesítő, korábban említett típusok (a földbirtokos, a paraszt, a *mercator*, az életművész, a katona és a *venator*) mellőzésének is. A *carm. I. 1.* írásakor a költő még csak kevesek tetszésére számít,⁷ életcélja csak egy a lehetséges sok közül — a *IV. 3.*-ban már a *«Romanae fidicen lyrae»* (v. 23.) szól hozzánk, akit a hivatalos elismerés (*Carmen saeculare*) után, úgy látszik végre a társadalom is befogad, elismer. A *c. I. 1.* keletkezésével bizonyára egyidős *III. 30.* még önérzetes, szinte kihívó felszólítás Melpomenéhez — a *IV. 3.* már meghitt köszönet, hálaadás a műzsának a sikerért. Ebből az aspektusból nyilvánvaló, hogy az, amit a maga életeszményével való szembeállításra méltónak talál, az csak a legnagyobb lehet.⁸

A görög és a római ideál⁹ bemutatása egyaránt két-két részre oszlik Horatius fogalmazásában. A római hadvezér esetében szerepel egyrészt maga az ellenségén aratott győzelem — mint indoklás (*quod*) — másrészt ennek jutalma, a *triumphus*, bár magát a szót nem használja. A hagyományos, közkeletű képzetek megfogalmazását jellemzően befolyásolta a korabeli uralkodó felfogás. A római hadvezér nem akármilyen győzelmet arat, hanem a felfuvalkodott ellenség fenyegető fellépését veri vissza: *regum tumidas contuderit minas*.¹⁰ A vergiliusi *debellare superbos* elvével összhangban Horatiusnál olyan sűrűn bukkán fel az ellenséges fenyegetés kifejezése, hogy ezt semmiképpen nem tartjuk véletlennek. Így pl. általánosságban *regum colla minacium* (c. II. 12,12); történeti alakokkal kapcsolatban: *minacis Porsenae* (epod. 16,4), *Hannibalis minae* (c. IV. 8,16). S nemcsak külső ellenséggel kapcsolatban, hanem polgárháborús ellenfélre vonatkoztatva is, pl. *minatus urbi vincla* (ti. Sex. Pompeius, epod. 9,9), sőt magára és Brutus seregében harcoló egykori társaira visszavetítve is: *minaces / turpe scum tetigere mento* (c. I. 7,11–12). — A katonás helytállás kifejezése eleget tesz az ősi *virtus* Horatiusnál sokszor szereplő követelményének; az ellenséges támadásra való utalás ugyancsak megfelel a kor másik vezető jelszavának, Augustus béketörekvéseinek.

Ezután a rövid kitérő után, amely talán magában is tanulságos volt, térjünk most vissza kiindulásunkhoz: leszögezhetjük tehát, hogy római oldalon áll egyrészt a hadisiker, másrészt annak honorálása, a Capitoliumra vezetett diadalmenet.

A versenygyőztes és a hadvezér ideálja sajátos görög, illetőleg római jellegének kiemelésére Horatius tudatosan állítja szembe a parallel helyzetben álló *Achaico* és *Capitolio* szavakat.¹¹ Más kérdés azonban, hogy mennyire teljes ez a szembeállítás, mennyire

⁶ Vö. pl. *serm. I. 6, 15–17. c. I. 1, 7. III. 3, 2. epist. I. 19, 37. II. 1, 102. 186.*

⁷ Vö. *serm. I. 6, 63–63. c. I. 1, 30–32. III. 1, 1. epist. I. 17, 35. 20, 23.*

⁸ Vö. *C. Becker: Das Spätwerk des Horaz. Göttingen 1963, 179.*

⁹ A görög agonisztikus életeszmény első, klasszikus megfogalmazását az Odysszeiában olvashatjuk, VIII. 145–48:

«δεῦρ' ἄγε καὶ σὺ, ξείνε πάτερ, πείρησαι ἀέθλων,
εἴ τιβά ποιν δεδίκηκας· εἴποιε δὲ σ' ἴδμεν ἀέθλους·
οὐ μὲν γὰρ μεῖζον κλέος ἀνέρος, ὄφρα κ' ἔησιν,
ἢ ὅ τι ποσσὶν τε ῥέξηι καὶ χερσὶν ἔησιν.»

Ettől kezdve hosszú századokon át lépten-nyomon találkozunk olyan nyilatkozatokkal, adatokkal, amelyek ennek az eszménynek széleskörű társadalmi érvényét igazolják, függetlenül attól, hogy egyes íróknak, filozófusoknak erről mi a véleménye (erre nézve ld. *B. Biliński: L'agonistica sportiva nelle Grecia antica. Roma 1961, 25–50*), ld. pl. Xenophanes, eleg. 2. (Bergk), Bacchylides és Pindaros passim, Aristot. *probl. 30, 70* (ld. még 30,7), Isokr. IV. 1. XVI. 32–33. Lukian. *Anach. 10. Dion Chrysosth. or. 31, 110.*

¹⁰ V. 10. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki élesebb megfogalmazásban a *c. I. 37,6–8. 14–15.* sora is. Sajátosan a keleti fenyegetés motívumára az Augustus-kori költészetben ld. *Frère Léon-Marcien, LEC 24, 1956, 330 sköv. Trencsényi-Waldapfel I., i. h. 166.*

¹¹ Erre már többen rámutattak, vö. *Kiessling-Heinze* kommentárját (ed. 7., 1930 Bln.) ad *I. E. Fraenkel: Horace. Oxford 1957, 407–408. K. Büchner, i. m. 95.* Ez a körülmény annál fontosabb, mert a versenyeken s a harcban szerzett dicsőség, mint amely a legnagyobb jutalmat nyeri el, magában egymás mellett szerepel már Pindarosnál (*Isthm. 1, 50–52*), szembeállítva egy sor kenyérkereső foglalkozással. Vö. *Moravcsik E.: A költői szó funkciója Pindarosnál. Acta Literaria 2, 1964, 119.*

teljes a párhuzam Horatius gondolatmenetében. Azaz, hogy görög oldalon (v. 3–6) egy vagy két versenygyőztesről, egy ökölvívőről s egy kocsiversenyzőről van-e szó (mint a c. IV. 2,17–18 esetében), vagy csak az előbbit (*pugilem*) kell annak tartanunk — mint ahogy a *victorem-ducem* fentihez hasonló, kellő figyelemben azonban nem részletezett párhuzama sugallja. S ez esetben — abból az eleve jogosnak vélt feltételezésből kiindulva, hogy a költőnek a párhuzamos fogalmazás volt a szándéka — hogyan kell értelmeznünk a *curru ducet Achaico victorem* passust? Nem számolhatunk-e ebben az esetben a *versenygyőztes* érdemei hasonlóan megtisztelő elismerésének (*ducet~ostendet*) szintén burkolt kifejezésével, körülírásával?

Ezeknek a kérdéseknek a tisztázásához alaposan meg kell vizsgálnunk a költemény 3–6. sorát.

A *labor Isthmius* kifejezéssel kell kezdenünk. A kommentárok általában számon tartják a *labor*¹² megfelelését a versenyt Pindarosnál gyakran jelölő *πόνος, κάματος* ill. *μόχθος* szavakkal. Horatius kései lírája mély pindarosi ihletésének¹³ ismeretében ez az azonosítás elfogadható. A szóhasználat általánosan elterjedt voltára utalásként azonban hivatkozhatunk arra is, hogy ezek a kitételek az agónisztikus tárgyú feliratokon sűrűn előfordulnak.¹⁴

Nyilvánvaló, hogy az *Isthmius* jelzővel Horatius nem kívánta az *ἀγώνες ἱεροί* körét leszűkíteni, a stílári igényű szóhasználat általában utal a négy nagy pánhellén játékra.¹⁵

Hasonlóképpen a *pugil* szó sem csak az ökölvívót jelenti, hanem általában jelöli a versenyzőt, az *ἀγών* résztvevőjét, illetve az adott összefüggésben győztesét (*victorem*). Az mindenestre magyarázatot igényel, hogy Horatius miért éppen ennek a versenyágnak a képviselőjét választotta a versenyző megjelölésére, s magyarázatnak aligha érhetjük be Ps. Acro megállapításával: *pugiles vero athletae dicuntur eo quod pugnis valeant*.

A költemény gondolatmenete önként kínálja a megállapítást, hogy ily módon a költőre vonatkoztatott ellentét különösen plasztikusan kidomborodik.¹⁶ Talán még közelebb jutunk azonban a megoldáshoz a klasszikus görög ideál megfogalmazásában megnyilvánuló archaizáló vonások felől. Ismeretes, hogy a homerosi eposzokban a versenyek, versenyzők felsorolásánál mindig az ökölvívás, az ökölvívó áll az első helyen.¹⁷ Ennek a jelenségnek a magyarázata már az antik szerzőket is foglalkoztatta, így pl. Plutarchos külön fejtegetéseket is szentelt a kérdésnek.¹⁸ — Szembetűnő különben Horatius tájékozottsága ezekben a kérdésekben. Így pl. az epist. I. 1,30–31. sorában említett Philippus Glaucó valóságos személy volt, a korszak egyik híres athlétája, aki az olympiai és pythói versenyeken pankrációban, az Isthmián pedig éppen ökölvívásban aratott győzelmet.¹⁹

Arra vonatkozóan, hogy a tárgyalt helyen kocsiversenyőről van-e szó, vagy valami másról, nem kapunk közvetlen választ a *curru Achaico* kifejezés révén sem. A *currus Achaicus* ugyanis nem jelöl semmiféle speciális kocsitípust. — Hogy az *Achaicus* jelzőt általában «görög» értelemben kell felfognunk, azt már Ps. Acro tudta.²⁰ Magyarázatként azonban sem az nem látszik megfelelőnek, hogy Korinthos valamikor az achájszövetség tagja volt, sem az, hogy Horatius idejében a görögországi provincia neve Achaia volt. Ebben az esetben is inkább a költemény e részének archaizáló tendenciájára kell gondolnunk. Különben a hős kori görögökre vonatkoztatva az *Achaia*, *Achivi* megjelölés szerepel Horatiusnál (c. I. 15,35 epist. I. 2,14), és általánosan a kortársak körében is.²¹

¹² Vö. Statius, silv. IV. 4, 31 *Eleis laboribus*. Anth. Palat. IX. 588, 6.

¹³ Vö. Pasquali, i. m. 750 sköv. T. Smerdel, Živa Ant. 8, 1958, 21 sköv. P. Steinmetz, Gymn. 71, 1964, 1 sköv.

¹⁴ A kérdéshez legutóbb Id. L. Moretti, Riv. Fil. 92, 1964, 323. o. és l. j., korábbi irodalommal.

¹⁵ Vö. c. IV. 2, 17–18. — Esetleg hasonló általános megjelölésként fogható fel Bacchyl. ep. 8, 39–40. Pindar. Ol. 7, 10.

¹⁶ Ehhez nem is kell feltétlenül a költőnek közismerten éppen nem athléta természetére gondolni; elég általában Horatius itt is kifejezett költői eszménye és az agónisztikus ideál közötti ugyancsak hangsúlyozott ellentétet szem előtt tartani.

¹⁷ Il. XXIII. 621–23. 634–37. (vö. 653. 660–61). Od. VIII. 103. 206. (vö. 246).

¹⁸ Quaest. conv. II. 5 (639). *Διὰ τὴν τῶν ἀθλημάτων Ὀμηρος πρῶτον αἰεὶ τάττει τὴν πωγμὴν . . .*

¹⁹ Ld. L. Moretti: *Iscrizioni agonistiche greche* (alább = Mor.). Roma 1953, nr. 58. és p. 150. — Győzött különben az alább megtárgyalandó actiumi játékokon is.

²⁰ Ha az indoklása nem is meggyőző: *Achaico = Graeco; unde aurigae famosi*.

²¹ Ld. Thes. I. L. I. 383/C. D.

Hasonló a helyzet a görög agónisztika viszonylatában: *luctamur Achivis doctius unctis* (epist. II. 1,33). Érdekes a kortárs Grattianusnak a versenylovakkal kapcsolatos sora is: «... *merita quas signet Achaia palma*»,²² ugyanakkor elmarasztaló összefüggésben *Graecia*-t ír.²³ Még érdekesebb Ausonius «*De lustralibus agonibus*» e. epigrammájának (VIII. 20 = 386) kezdő sora: *Quattuor antiquos celebravit Achaia ludos*. Ez ugyanis az Anthologia Palatina egyik darabjának (IX. 357) fordítása, és a görög eredetiben *ἀγωνες ἀν' Ἑλλάδα* olvasható. — Az archaizáló szóhasználatnak, legalábbis Horatius esetében, feltehetően az a magyarázata, hogy az Ilias többnyire az *Ἀζυοί* szóval jelölte összefoglalóan a Trója ellen hadbavonult görögöket.

A *currus Achaicus* kifejezés alapján a felvetett kérdés tehát nem dönthető el. Bármennyire általánosan elfogadott, hagyományos felfogás²⁴ azonban az *equos in piger/curru ducet Achaico / victorem* részben kocsiversenyt látni, ezzel az értelmeléssel — a gondolatmenettel és a paralell kifejezésekkel kapcsolatban fentebb mondottakon kívül is — több okból nem érthetünk egyet. Így mindenekelőtt a *victorem ducere* kifejezés csak azt jelentheti, hogy 'a győztest vinni, mint győztest vinni' — a 'győzelemre vinni' értelem mindenképpen erőltetett, s grammatikailag tarthatatlan. Nem is beszélve arról, hogy a fogat tulajdonosa a legtrikább esetben hajtotta maga a lovait — így tehát fogata ebben az esetben tulajdonképpen nem is őt, hanem hajtóját vinné győzelemre. Továbbá, valóban kocsiverseny esetében az Isthmius jelző használata nem lett volna szerencsés választás, mivel éppen az isthmosi játékokban volt a jelek szerint a legjelentéktelenebb a kocsiverseny a négy pánhellén játék közül.²⁵ A *pugilem* és *victorem* már csak azért sem választható el egymástól, mert egy versenyzőt az a körülmény és akkor tesz híressé (*clarabit*), ha győzelmet arat. A párhuzamként gyakran felhozott «pindarosi óda», c. IV. 2, 17, 19. esetében pedig a *palma caelestis* (s nem *equos*), haza (*domum*) s nem győzelemre vezet a győztest — de ökölvívót és kocsiversenyzőt (*pugilemve equumve*) egyaránt.²⁶ Mégis, ez a diadalmal versenyzők ünnepélyes hazatérésére utaló hely segít közelebb a megoldáshoz. Amennyire nem igazolta ugyanis, hogy a vitatott összefüggésben kocsiversenyről van szó, annyira feljogosít arra, hogy itt is a győztest megillető, a szülővárosába való diadalmal bevonulásra gondoljunk (*labor Isthmius ... pugilem ... curru ducet Achaico victorem*).

Feltevésünk alátámasztására az első pozitív érvt Vitruvianak, Horatius kortársának idevágó részletes tájékoztatásából meríthetjük. Vitruvius a *De architectura* c. műve IX. könyvének bevezetőjében az alábbi közlést olvashatjuk: *Nobilibus athletis, qui Olympia, Pythia, Isthmia, Nemea vicissent, Graecorum maiores ita magnos honores constituissent, uti non modo in conventu stantes cum palma et corona ferant laudes, sed etiam cum revertantur in suas civitates cum victoria, triumphantes quadrigis in moenia et in patria invehantur e regie publica perpetua vita constitutis vectigalibus fruuntur.* — A tudósításból egyúttal válasz adódik arra az ellenvetésre is, hogy a c. IV. 2, 17. sorával szemben a IV. 3, 5. sorában nem *reducit*, hanem *ducet* szerepel: a győzelmi pálma (*palma caelestis*) ugyanis elkísérhette mégoly távoli újtára is a hazatérő versenyzőt, akár hosszú tengeri úton is — azonban maga a diadalmi bevonulás csak közvetlenül a győztes szülőföldjén kezdődött, nyilván a szülőváros által adományozott díszkocsin.

Tudjuk azt is, hogy egyes esetekben a győztes bevonulása alkalmából a városfal egy részét is lebontották előtte, annak jelképes kifejezéséül, hogy amely városnak ilyen fia vannak, annak nincsen szüksége falakra: *καὶ τὸ τοῖς νικηφόροις εἰσελαίνουσι τῶν τευχῶν ἐπίσθαι μέρος διελεῖν καὶ καταβαλεῖν.* .²⁷

²² Cyneq. 531. A tárgyhoz vö. 503. *quis Eleas potior lustravit harenas?* A kifejezéshez Stat. silv. V. 3, 141. *Achaia praemia*.

²³ 324., ld. még 527. *cantatus Graivis* — vö. a horatiusi *Graecia capta* képzetével.

²⁴ Porphyrio: *curru ducet Achaico: Id est quadrigali certamine*. Ps. Acronius sajátos módon tulajdonképpen lóversenyről s nem koci versenyről beszél: *non equos i.: Id est, qui neque equestri certamine evitescit.* — A kérdéshez legutóbb ld. C. Becker, i. m. 178. o. 180. o. 10. j.

²⁵ Vö. A. Martin: Hippodromos. (Daremborg-Saglio), Diet. Ant. III. 203.

²⁶ Pindarossal kapcsolatban természetesen indokolt a gymnasztikai versenyzőket képviselő ökölvívó mellett a kocsiversenyző emlegetése, hiszen epinikonjai címzettjeinek — mecénásainak — nagyrésze valóban a hippikus versenyeken aratott diadalt. — Vö. az epinikon tárgyával kapcsolatban Hor. a. p. 84. *et pugilem victorem et equum certamine primum*.

²⁷ Plut. Quaest. conv. II. 5, 2 (639 E), vö. Suet. Nero 25, 1. *disiecta parte muri*. Ld. még alább 75. o. és 37. j.

S éppen a győzteseknek erről az ünnepélyes, diadalmi szekéren való bevonulásáról (*εἰσελαύνειν*) nyerték el azok a főbb pánhellén játékok, amelyek erre feljogosítottak, az *εἰσελαστικοί*, latinul *iselastici* jelzőt.²⁸

Feliratos emlékeink tanúsága szerint ezeknek a játékoknak a sora később, az Antoninusok-korában, pl. Kisázsia területén jelentős mértékben bővült.²⁹ Traianus császár és Plinius levelezéséből arról is értesülünk, hogy egyes újabb rendelkezések értelmezésével kapcsolatosan nézeteltérés támadt, így pl. abban a kérdésben, hogy a győzteseket a megszabott juttatások közvetlenül a versenyt, vagy pedig csak tényleges bevonulásukat követően illeti-e meg.³⁰ Plinius fejtegetéséből (X. 118,2–3) és a császár válaszából (119.) egyaránt kiviláglik, hogy a versenyeknek ez a jellege már korábban is megvolt. S valóban, egy Traianus idejéből származó pergamoni felirat (CIL III. 7086.) szövege igazolja, hogy ilyen játékokat már Augustus idejében is rendeztek Róma és Augustus tiszteletére:

- 18 *placuerit ut certamen] quod in honorem templi Iovis amicalis et Imp. Caes. divi Nerae f. Ne]rvae Traiani Augusti Germanici Dacici pontificis max. est constitutum εἰσελαστικὸν in civitate Pergamo, eiusdem conditionis sit, cuius est quod in honorem Romae et divi Augusti ibi fit, it]a. . .*
- 26 *Cum secundum meam c]onstitutionem in civitate Pergamo ab Iulio Quadrato a]mico clarissimo viro quinquennale εἰσελαστικὸν c]onstitutum sit idq. amplissimus ordo eiusdem iuris esse decreverit,] cuius est quod in eadem civitate*
- 30 *in honorem Romae et divi A]ug, institutum est, huius quoque iselastici idem quod in altero] certamine custoditur dari oportebit victoribus praemium.]*

Sőt, a jelek szerint ezeknek az iselacticus játékoknak az elterjedése éppen Augustus kezdeményezésére vezethető vissza. Az Aetiumnál aratott győzelem emlékére ugyanis Apollo tiszteletére az újonnan épített Nicopolisban Ἄκτια néven³¹ olympiai rangú (*ισολύμπιος*)³² versenyjátékokat alapított.³³ Pontosabban a helyi, korábban «háromévenként» — tehát minden 2. évben — rendezett játékokat³⁴ ezentúl «ötévenként» — azaz minden 4. évben — tartották (vö. Dio 51,1,9), ami az olympiai (és a pythói) játékok kiváltsága volt. Egyúttal felruházta az átszervezett versenyeket a *ιερός* és az *εἰσελαστικός* jelleggel.³⁵ Ez utóbbi tény expressis verbis közlő tudósítást ugyan nem ismerünk. Ellenben pl. egy III. sz. eleji felirat azon *iselacticus* játékok között (Mor. 84,4), melyeken a

²⁸ Vö. Reisch: Agones, PW—RE I. 849. Jüthner: *Εἰσελαστικός ἀγὼν* (*certamen iselasticum*), uo. V. 2141. R. Sargent-Robinson: Sources For The History Of Greek Athletics. 1955 Cincinnati, 173. «Iselactic» (i. e. games assuring a triumphal homecoming). — A fogalom általános elterjedtségére jellemző, hogy átvitt értelemben is, pl. a mennybemenetel kifejezésére is alkalmazták, vö. Or. Sibyll. II. 39–40. *καὶ τότε μὲν μέγας αὐτῶν ἀγῶν ἐσελαστικός ἔσται / ἐς πόλον οὐράνιον*.

²⁹ Ld. pl. CIG 2931 3426 CIL X 515. Vö. Plin. ep. X. 75,2.

³⁰ Plinius, ep. 118, l. *Athletae, domine, ea, quae pro iselasticis certaminibus constituti, deberi sibi putant statim ex eo die, quo sunt coronati. . .* uo. 119. *Iselasticum tunc primum mihi videtur incipere deberi, cum quis in civitatem suam ipse εισηλάσεν*.

³¹ Ἄκτια ἐν Νεικοπόλει is szerepel egy M. Aurelius Asclepiades nevű egyiptomi származású pankrator győzelmi listáján: CIG III 5113,24 = IG XIV 1102 = Mor. 79 (Róma). Hasonlóképpen CIG I 1068,30–31 = IG VII 149 = Mor. 88 CIG III 4472,10 = Mor. 85 IG III 128,17 Mor. 75,5–6 87,7 90,17. Ld. még CIG I 1720,11 CIG III 5804,18. 27 = IG XIV 747 = Mor. 68 CIG III 5806,7 = IG XIV 746 = Mor. 67 IG XIV 739,10 = Mor. 77 Iscr.Olymp. (ld. a 45. j.) 56,5 Mor. 58,3 62,b 5 69,4 70,4 71,a 9 b 6 82,18–19 84,10.

³² A fogalomhoz vö. Reisch, i. h. 860. H. Pomtow, Klio 14, 1914, 728. o. 3. j. R. M. Geer, TAPA 66, 1935, 209. 218.

³³ Strabon VII. 7,6 (p. 352) ἀγῶν Ὀλύμπιος. A győzteseket megillető Ἀκτιονείκης, a versenyciklust jelölő Ἀκτιάς és a mintájára másutt is elterjedt játékok *ισάκτιος* mellékneve egyaránt az új alapítvány tekintélyéről beszél. Hasonló játékokat létesítettek az Alexandria mellett a győzelem emlékére alapított egyiptomi Nikopolisban is, ld. legutóbb H. Volkmann: Zur Gallus-Inskrift auf dem Vatikanischen Obeliscen. Gymn. 72, 1965, 329.

³⁴ Steph.Byz. s. v. Ἄκτια. Ἀπόλλωνος γυμνικός ἀγῶν καὶ ἑπικὸς καὶ πλοίων ἄμιλλα διὰ τριετηρίδος ἤν.

³⁵ J. Franz, CIG III. p. 730–31.

megörökített ökölvívó és pankrátor diadalmaskodott, említi az Ἄκτια-t is (10. sor); továbbá Cassius Dio egy megjegyzése alapján feltehető, hogy a ἱεροί (sacri) jellegű versenyek egyben εἰσελαστικοί (iselastici) is voltak. A történetíró ugyanis az Ἄκτια alapításával kapcsolatban a következőket mondja: ἀγωνά τε τινα . . . πεντητηρικῶν ἱερῶν (οὕτω γὰρ τοὺς τὴν σίτησον ἔχοντας ὀνομάζουσι κατέδειξεν . . . (51,1,9). Már most, ha a győztest megillető, Vitruviusnál felsorolt jutalmakat, megtiszteltetéseket összefüggő egységnek tekintjük — s erre Plinius közlése is feljogosít: akkor a Diónál szereplő σίτησις-t mint az ἀγῶνες ἱεροί velejáróját kell tekintenünk, hozzáértve az ellátmány feltételét, a ténylegesen megtartott bevonulást is. Ez a következtetés annál is jogosultabbnak látszik, mivel a primér forráshagyományban az εἰσελαστικός jelző az egyúttal ἱερός-nak is nevezett játékok minősítéseként szerepel.³⁶ Megemlítenők végül, mint konkrét történeti példát Nero — különben érdemtelen — diadalmi bevonulását Rómába s más itáliai városokba. Ezt az önkényesen megrendezett olympiai és más játékokon (Suet.Nero 23. Philostr. Tyan. Apoll. V. 7,87) kocsihajtóként való diestelen szereplése (Suet. 24. Dio 63,14,1) dalnoki, tragikus színészi és kikiáltói produkciója (Euseb. Chron. Hieron. p. 184 ed. Helm) címén tartotta: *Reversus e Graecia Neapolim . . . albis equis introitū, disiecta parte muri, ut mos hieroniarum est . . .*³⁷ mint láttuk, ugyanezt a szokást Plutarchos az iselacticus bevonulásokkal kapcsolatban említette.

Az Ἄκτια-t különben Nikopolisban a 4. sz. elejéig megtartották, majd később Iulianus császár tett még egyszer kísérletet felújítására. Ezeknek a játékoknak a mintájára megalapításuk után birodalom-szerte — elsősorban a hellenizált keleti területeken — rendeztek Augustus tiszteletére «actiumi» versenyeket,³⁸ illetőleg hasonlókat Σεβαστά néven.

Itáliában Nápoly volt a fő színtere ezeknek a versenyjátékoknak. I. sz. 2-ben³⁹ a korábban két évenként Aphrodité tiszteletére tartott hagyományos játékokat szintén négyévenkéntire szervezték át,⁴⁰ s ezt követően Augustus, mint Venus leszármazottja⁴¹ tiszteletére, majd emlékére rendezték meg. A játékok hivatalos neve ettől kezdve: Ἰταλικά Ρωμαία Σεβαστά Ἰσολύμπια.⁴² A teljes név érthető gyakorlati okokból azonban többnyire rövidített alakban szerepelt, így pl. Σεβαστά ἐν Νεαπόλ(ε)ι; Νέαω πόλιν; ἐν Νέαω πόλει.⁴³ A játékok eredetileg gymnasztikai és kocsiküzdelmekből állottak, majd Augustus halála után zenei és drámai versenyeket is tartottak. A nápolyi *quinquennialia* Domitianus Capitoliumi játékeinak megalapításáig (i.sz. 86) a legnépszerűbbek voltak Itáliában s a birodalom nyugati felében.⁴⁴ Kévéssel halála előtt maga Augustus is kitüntette megjelenésével, később Claudius és Titus is elnököltek a játékokon. Meglétük a rájuk vonatkozó epigráfiai anyag alapján a 3. sz. második feléig nyomom követhető.

³⁶ Ld. CIG 2932,4—5. 7—8. 3426 Mor. 69,2—3 71,a 10 73,3 84,4 CIL X 515 (sacri certaminis iselastici) Corp. Papyr. Hieropol. I. (ed. Wessely) nr. 54,8—9. 12—13 (= *Mitteis-Wilcken*: Grundzüge und Chrestomathie d. Papyruskunde I. 2. Hildesheim 1963, nr. 157. Vö. *R. Sargent-Robinson*, i. m. 209) nr. 55 56 73 (lényegében az előzővel azonos szövegek), nr. 70,11 72,6. *Mitteis-Wilcken*, uo. nr. 156,86—87. 91. Az adott összefüggésben gyakran szerepel az ἰσολύμπιος jelző is.

³⁷ Suet.Nero 25. A további leírás egyes mozzanatai alapján lehetségesnek tartjuk, hogy ugyancsak a diadalmas bevonulás összefüggésbe tartozik Bacchylides néhány köv. helye is: epin. 11,10. 17—21. 13,69—76. 3,9—18.

³⁸ Az Ἄκτια elterjedésére ld. *V. Gardthausen*: Augustus und seine Zeit. I. 394. II. 206—207. Magukra a játékokra újabb irodalom: *J. Gagé*: Mélange d'archeol. et d'hist. de l'École franç. de Rome. Paris 53, 1936, 92 sköv. *B. M. Tidman*, CQ 44, 1950, 123—25. *Moretti*, i. m. 205—206

³⁹ *R. M. Geer*: The Greek Games at Naples, i. h. 208. 216. *G. Bucher*, La Parola del Passato 7, 1952, 406 sköv. *Moretti*, i. m. 175.

⁴⁰ Vö. Strab. V. 4,7 (p. 246) Suet. Aug. 98,5. CIL XII 3232,4. *Mitteis-Wilcken*, i. m. I. 2. nr. 156,45.

⁴¹ *G. Kaibel*, IG XIV p. 191.

⁴² Ld. pl. CIG III 5805,3—4 = IG XIV 748 Iscr.Olymp. 56,2—3. 7—8. *Mitteis-Wilcken*, i. m. 156,45—46. IGR I 448. 449, 3—4.

⁴³ Ld. CIG I 247,12—13 = IG III 128 CIG I 1068,42 = IG VII 49 = Mor. 88. CIG III 5804,19 = IG XIV 747 = Mor. 68. CIG III 5806,7 = IG XIV 746 = Mor 67. CIG III 5913,23 = IG XIV 1102 IG III 129,16 XIV 737,6. Isc. Olymp. 232,5. TAM II 887,2 (= JHS 34, 1914, nr. 15) Mor. 65,6 69,4 71,a 8 b 5. 72,14 73,13 75,12—13. 84,9 87,6 90,17. Ld. még CIL X 1481,4 XII 3232,4.

⁴⁴ Vö. *H. Philipp*, PW-RE XIV 1212 s. v. Neapolis *Geer*, i. h. 208. 213—14.

Egy, az olympiai ásatások során előkerült terjedelmes, de erősen töredékes 1. századi felirat részletes rendelkezéseket tartalmaz a verseny körülményeiről, lefolyásáról, díjazásáról.⁴⁵ A témánk szempontjából leglényegesebb adalékot azonban a helyszínen talált feliratos anyag szolgáltatja: ennek tanúsága szerint ez a verseny is *iselaeticus* jellegű volt.⁴⁶

Fentebbi fejtegetéseink összegezésül a következőket kívánjuk megállapítani. A tárgyalt jelenség, a győztes versenyző diadalmas bevonulása szülővárosába Horatius idejében általánosan ismert volt (Vitruvius); a méltán történelmi sorsfordulónak nevezhető actiumi győzelemhez kapcsolódó versenyjátékok megalapítása a témát időszerűvé is tette. — A hasonló kérdések gyakori előfordulása Horatiusnál annál is érthetőbb, mert a görög agónisztika hagyományainak feltámasztása beleillett Augustus politikai propaganda-törekvéseibe, s az ünnepi versenyjátékok korabeli reneszánszát a *Pax Augusta* különben is előmozdította. Megfigyelhetjük azt is — az *Ἀζτία* és a *Σεβαστή* esetében is —, hogy Augustus ezeknek az újjászervezett játékoknak — nyilván személyes hatalmának s a birodalom egységének megszilárdítása érdekében — igyekezett kultikus alapokat is biztosítani, ami a görögség fénykorában a hagyományos pán-hellén játékoknak is megvolt.⁴⁷

Mindezek alapján — egyéb tanulságok mellett — megalapozottnak véljük azt a nézetünket, hogy a vizsgált horatiusi képet (c. IV. 3,4—6) nem kocsiversenynek, hanem a *ἰερονίκης*-t megillető diadalmi bevonulásnak kell értelmezni, s így a hadvezér diadalmenetével alkot párhuzamot. — A költemény egészének gondolatmenetéből különben nyilvánvaló, hogy a múzsai berkében meghúzódó⁴⁸ költő mindkettőt egyformán távolálónak tartja a maga eszményeitől.⁴⁹

⁴⁵ Ld. W. Dittenberger — K. Purgold: Die Inschriften von Olympia (*Curtius-Adler: Olympia. Die Ergebnisse der . . . Ausgrabungen V.*) Bln. 1896, nr. 56. Vö. R. Sargent — Robinson, i. m. 162—63.

⁴⁶ *ἰπικῶν δὲ ἐν[ε]ί[κων] εἰσ[ε]λαστικῶν* Ld. Notiz. Scav. 1890, p. 41, a 6 (*F. Colonna*) Vö. Geer, i. h. 210. o. 8. j.

⁴⁷ Vö. *Trencsényi-Waldapfel I.*: A görög irodalom (A világirodalom története I.) Budapest 1944, 167—69. Újabban L. Drees: Der Ursprung der Olympischen Spiele. Beitr. zur Lehre u. Forsch. d. Leibeserziehung. Bd. 13. 1962.

⁴⁸ Vö. a c. I. 1,29—32 sorát. A kérdéshez ld. S. Commager: The Odes of Horace. New Haven—London 1962, 350—51.

⁴⁹ Vö. a horatiusi *deducere* (c. III. 30,14) értelmezésével kapcsolatban a most tárgyalt költeményre tett korábbi utalásunkat, Acta Ant. Hung. 13, 1965, 100. o. 22. j.

MÁDY ZOLTÁN
SCARABANTIA

Pannónia helynevei közül talán a legtöbbet vitatott és mindmáig elfogadható magyarázattal meg nem világított városnév Sopron ókori neve: *Scarabantia*. A kérdés nemcsak önmagáért érdekes, de azért is, mert megoldásától némi útbaigazítás várható a pannóniai illír–kelta–római települési viszonyokra is.

E helynevet egyrészt irodalmi forrásokból, másrészt feliratokból ismerjük. Az irodalmi források közül először *Pliniusnál* találjuk meg az I. század derekán: *Noricis iunguntur lacus Pelso deserta Boiorum iam tamen colonia Divi Claudia Savaria et oppido Scarabantia Julia habitantur*.¹ A Leideni és a Párizsi kódexekben levő *Scarabantia* alak valószínűleg másolási hiba.

Ptolemaiosnál *Σκαρβαρία* mellett *Σααρβαρία* és *Σααρβαρία* is előfordul.² A későbbi félreértést okozó változatok hibás olvasatokra vezethetők vissza.

Az *Itineraria Antonini*-ban *Scarabantia* mellett a változatok egész sora (*Scarabancia*, *Searabantia*, *Sarabantia*, *Seauarantia* stb.) található.³ Valamennyi nyilvánvalóan elírás.

A *Tabula Peutingeriana*-n *Scarabantio* van.⁴ Bizonyosan ez is ahhoz a nagyszámú eltéréshez tartozik, amelynél a *Tabula* készítője nem vette figyelembe a klasszikus hagyományokat.⁵

A *Notitia Dignitatum* occ. *Scarabantia*-t közöl.⁶ A *Passio St. Quirini*-ben pedig így találjuk: *Civitas Scarabatensis, in basilica ad Scarabetensem portam*.⁷ A feliratokon a *Scarb.* vagy a *Scarabant.* rövidítés szerepel, de előfordul *Scarabantia* alakban is.⁸

Az irodalmi források tehát nagyrésztben a *Scarabantia* formát használják, míg valamennyi felirat *Scarabantia* alakban írja a település nevét. Ugyanez a jelenség tapasztalható e helynévvel kapcsolatos női nevekben is: az egyik feliraton *L. F. Scarantina*,⁹ a másikon *Scarantilla*¹⁰ van.

Mielőtt felsorolnánk és elemeznénk azokat a megfejtési kísérleteket, amelyek e név értelmének és származásának feltárására törekedtek, előjáróban két kérdést kell tisztázni: 1. Az ókori *Scarabantia* azonos-e a mai Sopron őisével? 2. Miért nevezi Plinius a várost *Juliana*-nak, holott az máshol mindenütt a *Flavia* jelzőt kapja.

Mindkét kérdésre Mollay Károly adja meg a kielégítő választ. Az elsőnél rámutat Plinius valószínű forrására, Agrippa, Augustus mostohafia által megkezdett és ennek nővére, Polla által befejezett világtérképre, amelyen természetszerűen *Julia* jelző lehetett; ezt váltotta fel a Flaviusok korában, amikor a város municipium lett, a *Flavia* attributum.¹¹

¹ C. Plinius Secundus: *Naturalis Historia* III. 24. Lipsiae 1906. 292. l.

² Claudius Ptolemaeus: *Geographia*. Ed. C. Müller. Paris 1883. 294. l.

³ Antonini Augusti *Itineraria provinciarum et maritimum*. Ed. O. Cuntz: *Itineraria Romana*. Lipsiae 1929. I. 233/6, 261/6., 262/7, 266/5.

⁴ *Tabula Peutingeriana*. V. 2. K. Müller: *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916. 456. l.

⁵ K. Müller: *Die Weltkarte des Castorius*, Ravensburg 1882, 62. l.

⁶ *Notitia Dignitatum* occ. 34. l. A. Holder: *Alt Celtischer Sprachschatz*, Leipzig 1896—1913. II. 1393. h.

⁷ *Passio St. Quirini*, Ruinart: *Acta Martyrum*. Ratisbonae 1859. 521—4. l.

⁸ CIL III. 4192, 4243, 4249, 14, 355, VI. 32. 629—2398.

⁹ CIL III. 4201.

¹⁰ CIL III. 10946.

¹¹ K. Mollay: *Scarabantia*. Ödenburg, Sopron, Arch. Europae Cento-Orientalis 1943—44. 196. skk.

A másik kérdésre vonatkozólag Mollay kimutatja, hogy az ókori városnév mintegy meghatározott helyhez fűződő elnevezés a IX. sz. óta a köztudatból eltűnt, és azt csak az irodalmi művek őrizték meg. Az azonosítás kérdése a XVI. sz.-ban merült fel először, amikor a humanisták a különböző kódexekben különböző alakban találták meg ezt a helynevet. A problémával főként Wolfgangus Lazius osztrák humanista foglalkozott, és azt állította, hogy a Scarbantia név Sopronra, a Ptolemaios-i *Σακαβαντία* Csepregre vonatkozik.¹² Később egy másik művében a Scarbantia nevet Körmenldre ruházza.¹³

Lazius nagy tekintélye miatt mások is, mint Istvánffy és Zeiler elfogadják ezt a felfogást, még a XVII. sz.-ban is Cellarius Csepreggel azonosítja Ptolemaios *Σακαβαντία*-ját.¹⁴

De az *Itinerarium Antonini*-ben közölt távolsági adatok, az előkerülő feliratok, főként pedig a Sopronban és környékén végzett ásátások kétségtelenné tették Scarabantia és Sopron azonosságát.

A név megfejtési kísérletei a múlt század második felében indultak meg. A soproni ásátások nyomán a 80-as években erőre kaptak, de elfogadható eredményhez nem vezettek.

Századunkban az illír nyelv tanulmányozásának fellendülése a külföldi kutatók figyelmét is erre az érdekes helynévre terelte, de ezek megoldási kísérletei is csak fél-sikert értek el.

Ez a próbálkozás az eddigi kutatások tanulságait és eredményeit, továbbá a sajnos nagyon szórványos és hiányos soproni ásátásokból levonható következtetéseket felhasználva, egy újabb lépés szeretne lenni a végleges megoldás felé.

A Scarabantia név első megfejtési kísérlete egy hírlapi cikkben jelent meg. A névtelen szerző szerint Scarabantia német szó, és három részre bontható: *Scara-bant-ia*. Ha ebből elhagyjuk a latin *-ia* végződést, a német *Scharenbant* szót kapjuk. A *Scharen* jelentése — katonai csapatok, a *Bant* szóé pedig — határ. Az egész név tehát 'katonai határt' jelent. Ebből a német szóból származik a Sopron név is: *Scharabant* > Scharban > Schabran > Schapran > Sopron.¹⁵

E naív etimologizálás szarvas hibáira Mollay mutatott rá. Kifejtette, hogy az ófn. *sk* > kfn. *sch* hangváltozás csak a XIII. században záródott le, Sopron neve pedig először a XII. sz. közepén fordul elő. A *Bant* szó pedig soha sem jelentett határt.¹⁶

A helynév kelta eredetének lehetőségére a Bécsi dombon talált, La-Tène-kultúrához tartozó sírok hívták fel a kutatók figyelmét.¹⁷ A név etimológiai megfejtését ilyen irányban Salamon Ferenc kísérte meg *Buda Pest története* c. művében.¹⁸ Ő, hogy bizonyítani tudja az Aquincum helynév kelta eredetét, tanulmányozta az éppen akkor virágzásnak induló kelta filológia első alapvető műveit. Ismerte Zeuss nagy alkotásának, a *Grammatica Celtica*nak mindkét kiadását, Roget de Belloget érdekes kísérletét: az *Ethnogenie gauloise ou memoires critiques sur la origine et la parenté des Cimmeriens*, Párizs 1872., Desjardins: *Geographie de la Gaule*, Párizs 1875 stb. E források alapján megkísérelte több kelta eredetűnek tartott városnévnek, köztük Scarabantiának megfejtését. «Soprony egykori neve már a két kezdő mássalhangzónál fogva is celta származásra enged következtetni. Mind a régi celta, mind az ír nyelv a szó elején szereti *Sg*-t. Ha a mai ír nyelvből akarnánk megfejteni: *Sgarbh* annyit mint 'gázló', 'sekély', *an* pedig 'víz', amely több folyó nevében s az Anio-éban is előfordul. *Sgarbh-an* — 'sekély víz', mi Soprony kivált akkori viszonyainak megfelelően. Milano és Turin között az útban a rómaiak idejében volt egy *Carbantia* állomás. Tehát a felső-olaszországi Galliában fekiődött. A rómaiak itt már a könnyebb hangzás kedvéért elhagyták a kezdőbetűt.»¹⁹

Salamon megfejtése hosszú ideig irányadó lett a legtöbb kutató számára. A magyarázat szellemes, és bizonyos fokig reális nyelvi tényeken alapul. Az ír nyelvben csakugyan van egy *scairb* szó. A rendelkezésre álló anyagban először *Acallam na Senórach*-ban fordul elő.²⁰ Ez csakugyan visszavezethető egy *scarb* formára. A szót az ó-és a középkorban csak

¹² *W. Lazius: Vienna Austriae. Basileae 1546. 11. és 46. l.*

¹³ *W. Lazius: Regni Francorum orientalis sive Austriae ad Danubium alterius Descriptio. E. Oberhammer—R. F. Wiesner. Innsbruck 1906. 3. tábla.*

¹⁴ *McIlly: i. m. 206. skk.*

¹⁵ *Woher der Name Oedenburg? Harmonia, 1863. Nov. 15.*

¹⁶ *McIlly: i. m. 209—210. l.*

¹⁷ *AÉ. 1880. 153—155. l. és AÉ. 1886. 92—114. l.*

¹⁸ *Budapest, 1878. 118. l.*

¹⁹ *Uo. 118. l.*

²⁰ *Stokes: Irische Texte. Leipzig 1880—1909. IV. 2655. s.*

gázló értelemben használták.²¹ A mai írben is megvan *scairb* alakban, és *szcar-iv*-nek ejtik. Jelentése: 'szikla', 'tengertől borított sziklás földnyelv', 'egy folyó sziklás gázlója'. Helynevekben is megtalálható: *Skariff*, *Skerry* stb.²²

Erre a szóra vezethetők vissza azok a városnevek, amelyeket Holder szótárában közöl, és amelyek annyiszor térítették el a kutatók figyelmét a helyes megoldástól. Ilyen pl. *Scarbia*, *Scarponna* stb.²³

Abban is teljesen igaza van Salamonnak, hogy az *an* írül vizet jelent. Mindebből azonban nem lehet kikövetkeztetni a Salamon által megállapított sekély víz jelentést. De a jelentésen kívül súlyos akadályt jelent a szó első tagjának ránk maradt kétféle alakja: *Scara-* és *Scar-*. Ezeket a Salamon-féle etimológiával nem lehet megmagyarázni.

Salamon véleményét fogadja el eleinte Sopron ókorának érdemes kutatója, Bella Lajos is.²⁴ Helyenként szóról szóra átveszi Salamon állításait, de már a munkájához csatolt jegyzetben megállapítja, amikor Zeuss munkájához maga is hozzájut, hogy ami «a Salamon idézte *Grammatica Celtica* 75. lapjáról a név *Sg* bekezdőjére vonatkozik, sem az I., sem a II. kötet hivatkozott lapján, sem ugyanazon paragrafusban nem fordul elő». Úgy látszik, ez a felfedezés annyira kiábrándította Bellát, hogy Salamon többi állítását sem fogadta el, és újabb megoldást keresett. Megtalálta a *sarbant* szót, amelynek «végtagja Zeuss és Diefenbach szerint elvont főnévi végzet; a *skarp* vagy a *sgarb* gyökszó pedig ír, angol, breton és francia nyelvekben lejtőt jelent.»²⁵ Eltekintve a téves értelmezéstől, az indoeurópai nyelveknek ilyen összekeverése önmagában hordja a bírálatot.

Bellával egyidejűleg foglalkozik a helynévvel Récesei Viktor.²⁶ Ő mindenben Salamon nyomdokain halad. A nevet három részre tagolja: *Scarb-an-tia*, és szintén Zeuss nagy művének arra a részére hivatkozik, amely véleményünk szerint a helyes megoldást tartalmazza, de Récesei elsiklik emellett.

Müller Ottó soproni származású bécsi egyetemi tanár is foglalkozott a városnév értelmezésével.²⁷ Ő «kelta, gael» eredetűnek tartja a szót, és benne az angol *scarp* és a francia *escarpé* — 'meredek lejtő', ill. 'meredek' párját látja. Ez az önkényes magyarázat semmiképpen sem illik a soproni kelta településekre, és itt csak véletlen megegyezésről van szó.

Holder még ma is jelentős művében e helynevet a kelta szókinészhez tartozónak vallja.²⁸ Nem értelmezi, mégis általa két új mozzanat kerül be az eddigi kutatásokba. Egyrészt ő a szó tagolását új módon végzi el, amennyiben két alkotó részre bontja: *Scarb-antia*. Műve más részében pedig magyarázni igyekszik az *-antia* «képzőt». Az utóbbit folyó-, vagy arra visszavezethető helynévképzőnek tartja. E képző képző voltának eldöntése külön kutatást igényelne. Itt csak annyit mondhatunk, hogy e «képzőt» hiába kerestük a rendelkezésre álló szakmunkákban. A Holder által felsorolt példákban is vannak vitatható mozzanatok. Hogy csak a legérdekesebbet említsük, az *Egilberti vita Ermenfredi* c. munkából idézi ezt a részt: *Fontes duo, quorum unus dicitur Cusa, alter vero Antia, atque nomen duobus integris compositionibus unum efficitur Cusantia*.

Holder álláspontja teljesen elméleti jellegű, amit a soproni helyi viszonyok sem igazolnak.

Közben az ásatások tisztázták némiképpen Sopron ókori település körülményeit. Az archeológusok megállapították, hogy a Várhelyen és a Károlymagaslaton Hallstatti, a Bécsi dombon La Tène-kultúrájú nép lakott. Az utóbbi kultúrának nyomai különállóan a Várhelyen is megtalálhatók. A római város pedig a mai Sopron területén feküdt. A régészek az első kultúrát hordozó népet az illírekkel, a másodikat a keltákkal azonosították.

Ezentúl a névadó néppel kapcsolatban már nem olyan egyhangú a kutatók véleménye, mint eddig. Radu Vulpe a «*Gli Illiri dell' Italia imperiale Romana*» c. cikkében «talán illír»-nek mondja a helynevet. Bizonyítékként megemlíti *Scarbia*-t Raetiában és

²¹ E. G. Quin: Contributions to a Dictionary of the Irish Language. Dublin 1953.

71. l.

²² An Seabac: Learner's Irish[-English Dictionary, Dublin 1959. 117. l.

²³ A. Holder: Alt-Celtischer Sprachschatz, Leipzig, 1896—1913. II. 1395. 1396. h.

²⁴ Bella L.: Sopron város földrajzi fekvése és neve, Sopron, 1894. 17. l.

²⁵ Bella: i. m. 17. l.

²⁶ Récesei V.: Sopron ókori neve és a Sopron-megyei római feliratok. Sopron 1887.

12. l.

²⁷ O. Müller: Prähistorische Ansiedelung und Gräber am «Burgstall» bei Ödenburg. Mitteil der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1887. 79. l.

²⁸ Holder: i. m. 1395. h.

Scardonna-t Dalmáciában. Szerinte a tő *Scar-*, ill. *Scarp-*. De megállapításaihoz hozzáfűzi — Holderre hivatkozva —, hogy a tő «a kelta toponimikában is megtalálható».²⁹

Amit Radu Vulpe lehetőségként említett, nevezetesen, hogy *Scarabantia* töve: illír, azt Hans Krahe bizonyossággént hirdette. Ő több ízben foglalkozott e helynévvel. Ő is összetett szónak tartja, de egészen újszerűen tagolja: *Scara-bantia*.³⁰ A második taggal, *-bantia*-val kapcsolatban megemlíti az itáliai és az illíriai *Bantia* helynevet, továbbá a Dardániában levő *Aggi-bantia*-t. A helynév szerinte — amint ezt Mollay is hangsúlyozza — tökéletesen megfelel «az illír nyelv képzésmódjának». Sajnos Krahe nem adott semmiféle etimológiai megfelejtést.

E városnév legalaposabb kutatója, Mollay Károly kitűnő gondolatvezetéssel rámutat azokra a túlzásokra, amelyeket cikke írásáig a kutatók *Scarabantia* kelta jellegével kapcsolatban elkövettek. Hangsúlyozza az addig ismert kelta település kis méretét a feltárt illír lelőhelyekhez képest. Eredeti alaknak a Plinius-féle *Scarabantia*-t tartja, amely a kelta korban változhatott *Scarbantia*-ra.³¹ Ennek bizonyítására megemlíti, hogy Weisgerbernek a kontinentális kelták nyelvéről szóló értekezésében két analógiát is találhatunk: a *Gabarus* > *Gabrus*, *Gabarascus* > *Gabrascus* szópárokat.³² Mollay végső megállapítása az, hogy a kelták a IV. században átvették az illírektől a *Scarabantia* elnevezést saját településükre is, noha ennek helye az illírekével nem esett egybe.

Akármilyen logikusnak látszott is Krahe tagolása e helynévre vonatkozóan, etimológiai magyarázat nélkül nem tudott gyökeret verni a tudományos közvéleményben.

Graf András Pannónia földrajzáról szóló művében³³ visszatért a kelta eredet híveinek felfogásához, és Holderre hivatkozva, Salamon véleményét fogadja el. Ismeri Vulpe és Krahe felfogását is, de érthető, hogy elfogadható etimológiai magyarázat nélkül kénytelen volt a régi felfogást feleleveníteni. Ugyanezt tette Belitzky is *Sopron vármegye története* c. művében.³⁴

Az ő álláspontjuk helyességét igazolja Krahe egyik tanítványának, Höringnek³⁵ magatartása is, aki Pannónia helyneveiről írt doktori értekezésében elvetette a régi elméleteket, köztük mestere tanítását is, és új magyarázatot keresett. Kétségeinek két fő oka volt: 1. Nem tudott szabadulni annak a gondolatnak bűvöletétől, hogy a *Scarabantia* helynév a *Scarb-ia*, *Scarb-ona* (*Scarp-ona*) csoportjához tartozik. Ezért visszatért a régi tagoláshoz: a *Scarb-antia*-hoz. A második *-a*-t anaptyktikus hangnak tartotta. A *Scarb-ia* — *Scarbantia*-pár esetét teljesen azonosnak gondolta a *B-lea* — *Bolesia* szópáréval. 2. Szerette volna Höring *Scarabantiát* jelenlegi német nevével, Ódenburggal és a vidék egykori latin elnevezésével, deserta Boiorum-mal jelentés szempontjából kapcsolatba hozni.

Ezek a megkötöttségeken kívül nagy hátránya Höring munkájának, hogy nemcsak a magyar nyelvű forrásokot nem ismeri, de Mollay németül megjelent nagy szintézisét sem. Nem törődik továbbá a helyi viszonyokkal, hanem elméleti elgondolásaihoz keresi a bizonyító adatokat.

A Walde — Pokorny-szótárban³⁶ megtalálja a vélt megoldást: «Talán megengedhető ezt a nevet a lett *carbs-* 'éles', 'szigorú', 'nyers' szóval kapcsolatba hozni. A *scarb-anta* alak 'nyers, terméketlen talajt' jelentene, és az *-ia* képző a valamihez való tartozást hangsúlyozná.»

Ezzel az etimológiával könnyű lenne a látszólag ide tartozó helyneveket is megoldani, hiszen valamennyi visszavezethető egy ieur. **quer(e)bh* töre. Utal Höring továbbá az illír *scord-*, *scerd-tö*re is, amely mellett egy *scard*-lehetősége is fennáll. Mindez szerinte illír eredetre mutat.

²⁹ *Ephemeris Dacoromana*. 1925. 155. l.

³⁰ *H. Krahe*: Die alten balkan-illyrischen geographischen Namen, Heidelberg 1925. 17., 82. és 111. l.

Lexikon altillyrischer Personennamen, Heidelberg 1929. 153. l. Glotta. 1928. 286. l., Zeitschrift für Ortsnamen-Forschung. 1929. 3. és 144. l., Indogermanische Forschungen, 1942. 216. l., Die Sprache. 1949. 41. l.

³¹ *Mollay*: i. m. 214. skk. l.

³² *L. Weisgerber*: Die Sprache der Festlandkelten. XX. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 1931. 206. l.

³³ *A. Graf*: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Budapest 1936. 72. l.

³⁴ *Belitzky J.*: Sopron vm. története. Bpest. 1938. I. 90. l.

³⁵ *E. Höring*: Die geographischen Namen des antiken Pannonien. Diss. Heidelberg. 1950. 164. skk. l.

³⁶ *A. Walde* — *J. Pokorny*: Vergleichendes Wörterbuch der. Idg. Sprachen, Berlin 1927. II. 582. l.

Felveti a kelta eredet gondolatát is, mivel a *scarb-* alapelem régi kelta területeken is előfordul, de ezt a feltételezést később éppen úgy kizárja, mint az esetleg szóba jöhető trák eredetet.

Höring talalékonyosságát és egyúttal elméletében való bizonytalanságát mutatja, hogy felvet még egy másik megoldási lehetőséget is: *scara-* 'szikla'—*bantia*. Az utóbbi tag a **bha-* 'ragyogni', 'fényleni' ige part. praesense lenne.³⁷ Az összetétel együtt 'fénylő, csupasz sziklát' jelentene. Milyen egyszerűen el lehetett volna kerülni a hosszas magyarázatot, ha Höring ismerte volna a *scairbid* ír szót, amely teljesen egyértelmű az általa említett lett szóval, tehát 'nyers', 'kietlen' jelentésű, és amely valószínűleg visszavezethető egy *scairb* alakra.³⁸ Ez emlékeztet Salamon felfogására.

Höring másik alapvető gondolata, hogy *Scarabantia* értelmileg összefüggésben van a *deserta Boiorum* ill. az *Ödenburg* elnevezéssel, téves. Nem szabad elfelejteni, hogy a *deserta Boiorum*-on keletkezett Pannónia egyik legragyogóbb városa: *Savaria*, tehát ezt a tájat nem kell, és nem is szabad feltétlenül összekötni a *kiellenség* fogalmával. Ha pedig Höring ismerte volna Mollay sokszor idézett munkáját, az *Ödenburg* szuggesztíójától is meg tudott volna szabadulni.³⁹

Mielőtt a legújabb kutatásokat számba vennénk, és ezekre támaszkodva «a kielégítő etimológia» megtalálását megkísérelnénk, vessünk egy pillantást *Scarabantia* és környéke ókori települési viszonyaira. A helynévkutatás ugyanis csak akkor érhet el komoly eredményeket, ha nem annyira általános megfontolásokra, hanem inkább konkrét földrajzi és történelmi tényezőkre épít.

Gallus Sándor az eddigi archeológiai kutatások eredményeként a következőket állapítja meg: «A mai Ausztria területéről érkeznek a telepések, akik birtokukba veszik a Sopron szomszédságában elnyúló dombvidéket. A Károlymagaslaton, a Várhelyen, a Sánehegyen, a Harka melletti dombokon építik fel földváraikat.»⁴⁰ Ezeket a településeket, amint már említettük, Hallstatti, ill. La-Tène-kultúrában élő népek létesítették. A Károlymagaslaton csak Hallstatti, a Bécsi dombon csak La-Tène-kultúrát találtak eddig. Ellenben a Várhelyen és a Harka melletti Himmelsthronon mindkettő emlékei előkerültek. A római város a völgyben, a mai Sopron területén épült.⁴¹ Ez egészen a Bécsi dombig nyúlt, azaz a La-Tène-kultúrában élő nép településének határáig. Tehát *Scarabantia* a mai Sopron helyén és környékén terült el, magában foglalva legóvatosabb becslés szerint is legalább *hét kisebb-nagyobb települést*. Sajnos ezek egy része még feltáratlan. Több helyen megindult, de nem fejeződött be az ásás. Jelenleg csak a római város feltárása folyik, amennyire ezt a helyi viszonyok megengedik.⁴²

Nem feladatunk ezúttal a szélsőségek között hánykolódó illír kérdésnek tárgyalása. Témánk érdekében csak azt kell hangsúlyozni, hogy a Hallstatti kultúra nemcsak az illírekre jellemző, hiszen más népek is, köztük a protokelták, ebben a műveltségben éltek. A régészetnek itt a nyelvészet segítségére van szüksége, és ezért jelentős Krahe útmutatása, aki e helynévben tipikus illír összetételt ismert fel.

A La-Tène-kultúra már inkább azonosítható a keltasággal, bár kizárólagos bizonyosságról itt sem lehet szó. De a történeti adatok is megerősítik a pannóniai La-Tène-kultúra és a keltaság összefüggését.

E helynév kutatásának döntő kérdése a helyes szétválasztás. Láttuk, hogy a *Scarb-antia* tagolás eddig nem vezetett megnyugtató eredményre. A Krahe ajánlotta megoldás: *Scara-bantia*⁴³ azért jelentős, mert az összetétel második tagja: *-bantia* illír területen több helyen előfordul.

Stephanos Byzantios a következőket írja: *Βαντία·πόλις Ἰταλίας, τὸ ἐθνικὸν Βαντιανοὶ καὶ Βαντιαῖται*. Másik adata: *Βάντιον ἔθνος Θράκης*.⁴⁴ Az utóbbi közlés újabb lehetőséget

³⁷ Walde—Pokorny: i. m. II. 122. l.

³⁸ Quin: i. m. 71. h.

³⁹ Mollay: i. m. 226—293. l.

⁴⁰ Soproni Szemle, 1937. 144. skk. l.

⁴¹ S. Póczy K.: Sopron római kori emlékei. Bpest. 1964. 23. l.

⁴² Soproni Szemle. 1955. 135. l. Itt köszönöm meg Sz. Póczy Klárának, Mollay Károlynak és Nováki Gyulának a sok értékes szóbeli felvilágosítást.

⁴³ Krahe: Lexikon stb. 153. l.

⁴⁴ Stephani Byzantii Ethnorum quae supersunt. Ed. A. Meinecke. Berlin 1849. I. 157. l.

vet fel. D. Dečev megjegyzi, hogy a Stephanos által említett trák törzs Illíriában, közelebből meg nem határozható helyen lakott, és innen vándorolt Itáliába.^{44a}

Stephanos közléseiben sok a meglepő és komoly bizonyítást igénylő adat. Ezenkívül a trák és illír nyelvhatár teljesen bizonytalan volt. Több keveréktörzset ismertünk. Ezek pontos népi hovatarozásának meghatározása lehetetlen. Itt is valószínűleg ilyenről lehetett szó. Ezt valószínűvé teszi az a tény, hogy a többi adat, amint láttuk, illír terülről maradt fenn.

Polybios isemlíti ezt a helynevet: *ὄγε Φίλιππος . . . ἀνεκτίησατο . . . τῆς δὲ Καλικοίνων χώρας Βαντίαν*⁴⁵. A helyet Mayer a Lychnitis-tó mellé helyezi.⁴⁶ Bantia az illír *Βανδιᾶται* ($\theta < \tau$) főhelye volt. Bantia lakosainak nevét őrizi Mayer szerint a Venusiától 20 km-re délkeletre levő *Abbazia S. Maria di Banzi*. A 10 km-re délebbre fekvő oppidumban találták meg a *Tabula Bantina*-t, ez (*ceus Bantins* 'civis Bantinus')⁴⁷ és a Horatius által említett *saltus Bantinos* őrizte meg a hely lakosainak nevét.⁴⁸

Mayer a *bantia* szót az ieur. **bheu/bhou-* 'lenni' töre vezeti vissza. Ez található meg az alb.-ban(ë) — 'lakás, tartózkodási hely' szóban. Ennek eredeti alakja valószínűleg: **bhou-na*. Hasonlóképpen ói. *bhav-ana-m-* 'ház'. Eredetileg **bhoun-t* > **baunt-* az *au* > *a* változás után.

Mayer szerint még ide tartozik a *Báves*, valamint a *Φανώτη* Epirusból. Ez a görögök és az illírek régi keveredési területe.⁴⁹ Ezt a nevet Schwytzer is illírnek mondja.⁵¹

Mayer felfogása minden tekintetben helytálló. Tehát a helynév második tagja: *-bantia* illír eredetű, és 'hely'-et, 'település'-t, esetleg 'erődítés'-t jelent.

A régészeknek az a feltevése tehát, hogy a Sopron környéki dombokat megszálló, hallstatti kultúrájú nép illír volt, a nyelvi tények szerint is igaz.

Márcsak az összetétel első tagja: a *Scara-*, ill. a *Scar-* és ezek egymáshoz való viszonyának tisztázása vár megoldásra.

Ez a szó a közkelta alapszókincshez tartozik, és valamelyik változata nemcsak a régebbi, de a mai kelta nyelvek szókészletében is megtalálható: ír *scarā-*, *scar-*, kymro *ysgar*, breton *di-scar*, gael *sgaoil* stb.

A legrégebbi adatok az ír nyelvben maradtak fenn. Ebben a *scarā-* egy **sk_rrā-* alakra vezethető vissza 'levág', 'elkülönít', 'elozst' igei és 'rész', 'tag', 'elosztás' főnévi jelentéssel. A szóban jelentésének kismérvű színeződésén kívül változás nem történt.⁵¹

A **sk_rrā-* tö egy ieur. *(*s*)*ker-*, *(*s*)*kerə-*, (*s*)*krē-* 'vágni' töre vezethető vissza, amelynek származékai csaknem valamennyi ieur. nyelvben megtalálhatók: ói. *utkirna-* 'kivágott', gr. *ξίω* 'levág', alb. *sh-kjar-* 'szétszakít', lat. *curtus* (**kr-tó-*) 'megcsonkított', umb. *karu-* 'rész', óizl. *skera-* 'vág', ófn. *sceran-* 'elozst', lit. *škir̃t-* 'szétválaszt' stb.

Dentális bővítéssel *(*s*)*ker-d-*, ill. *Scordus-* egy hegy neve, lett *šk'ērst-* 'szétvág'.⁵¹

A felsorolt példákban az alapjelentés: 'elkülönít, elvág, szétszór'. Ez a fogalom rendkívül gazdag árnyalatú szinonímaváltozatokra bomlik szét. Az archaikus ír nyelvben ilyen alakban is találjuk: *scara x fri y 'x* el van választva (különítve) *y-tól*'.⁵³ Hasonló alakok egész sorát találhatjuk az ír szövegekben.

Ez a *Scar(ā)* szó van meg a *Scar(ā)bantia* helynév első tagjában.

Ha elfogadjuk a városnév egyes tagjainak fenti etimológiáját, akkor az elnevezés a következő két módon magyarázható.

A hallstatti kultúrájú nép több Sopron környéki dombot szállt meg, és ezeken felépítette erődített településeit. Ma ezek közül kettőt ismerünk kissé alaposabban: a Károlymagaslatot és a Várhelyet. Ez a nép lakóhelyét *Bantia*-nak (hely, település, erődítmény) nevezte el. Ez a szó megbízható nyelvészeti bizonyítékok szerint illír eredetű.

^{44a} D. Detschew: Die thrakischen Sprachreste. Wien 1957. 42. l.

⁴⁵ D. Walbank: A Historical Commentary on Polybius. Oxford 1957. I. V. 108. 8.

⁴⁶ A. Mayer: Die Sprache der Illyrier. Wien 1957. I. 75. l.

⁴⁷ Mayer: i. m. I. 75. l.

⁴⁸ Horace, par L. Villeneuve. Carm. III., IV. 15.

⁴⁹ Mayer: i. m. 75. és II. 18. l.

⁵⁰ C. Schwytzer: Griechische Grammatik. München 1950. I. 66. l.

⁵¹ Holder: i. m. 1935. h., Lewis—Pedersen: A Concise Comparative Celtic Grammar. Göttingen 1961. 5., 246., 292., 393. l., Quin: i. m. 74—76. l. T. D. Bhalldraithe: English—Irish Dictionary. Baile Atha Cliath 1953. 645., Seabac: i. m. 118. l. stb.

⁵² J. Pokorný: Indg. Etym. Wörterbuch. Bern 1959. 938. skk. l.

⁵³ Quin: i. m. 74. skk. l.

A La-Tène-kultúrájú nép, archeológiai és nyelvészeti bizonyítékok szerint kelta, a máshol tapasztaltaktól eltérően nem telepedett rá az illír lakosságra, hanem önálló településeket létesített. Ha az eddigi ásatások alapján vonjuk le a következtetéseket, elsősorban a Bécsi dombon, de amint említettük, a szórványos ásatásokból megállapítható, máshol is.⁵⁴

Ezek alapján a következő két feltevés állítható fel. A kelták átvették az illírektől a *Bantia* nevet, és jelzővel látták el. A *Scarā*-vagy 'szétszórt'-at jelentett, és akkor a soproni dombokon levő valamennyi településre vonatkozott. Ebben az esetben a városnév 'szétszórt települést' jelentett. Vagy pedig csak az eddig feltárt legnagyobb, a Bécsi dombon elterülő kelta településre vonatkozott, akkor pedig a városnév 'elkülönített, különálló Bantiát' jelentett. Nyelvi megfontolások és az a tény, hogy a rómaiak ezt a nevet vették át, az utóbbi feltevést teszik valószínűbbé.

A névnek ez a magyarázata kielégítően megvilágítja a *Scarā*- és *Scar*- kettős alakot is. A *scarā*- eredetileg -ā-tővű ige volt,⁵⁵ amelynek tőhangzója az idők folyamán eltűnt. Ezt bizonyítja az ír nyelv is. Természetesen írásban még akkor is használták, amikor a köznyelv már régen elhagyta. Az írásbeli források közös őse, Plinius munkája még ezt az állapotot tünteti fel, és ezért a többi író is így említi a helynevet. Az élő nyelvet visszatükröző feliratok pedig mit sem tudnak a hosszabb alakról.

Ha ez az etimológia helyes, akkor az illír nép települési területét jóval északabbra kell tenni, mint ahogy ma ezt egyes kutatók vélik. Másrészt pedig Scarabantiában az illír—kelta—római kontinuitás bizonyítottnak tekinthető.

Ahhoz, hogy a helynévvel kapcsolatban a döntő szót kimondhassuk, feltétlenül szükség van a soproni dombokon levő ókori települések régészeti feltárására.

⁵⁴ Póczy: i. m. 23. l., AÉ. 1962. 61. l.

⁵⁵ R. Thurneysen: A Grammar of Old Irish. Dublin 1947. 114., 129., 404. l., Lewys—Pedersen: i. m. 392. l.

ÉSZAK-MAGYARORSZÁG CSÁSZÁRKORI TÖRTÉNETÉNEK
KUTATÁSA*

Míg Pannonia emlékeinek kutatása, történeti problémáinak vizsgálata, valamint a régészeti feltárások megindulása egyidős a magyar régészettudomány kialakulásával, addig a barbaricum szarmaták által lakott területének kutatása sokáig váratott magára.

Eltelkintve szórványos irodalmi megemlékezésektől csak a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Intézetének ásatásai, azok közzététele indította meg a szarmata kutatások sorát. Párducz Mihály első összefoglalása a szarmataföldi emlékekről 1931-ben¹ komoly lépést jelentett e téren, majd a szarmata emlékek kiadása nevezett tollából 3 kötetben² a teljes emlékekanyag közreadásával és rendszerezésével megteremtette a szarmata kutatások alapját.³

Az utóbbi évtizedekben mindinkább előtérbe kerülő pannóniai őslakosság kutatása, és a komoly méretekben folyó limes-kutatás számos problémát vetett fel, amelyek egy, a szinte napjainkig elhanyagolt terület felé fordította figyelmünket, nevezetesen Észak-Magyarország lakosságának történeti kérdéseire — a szarmataföldön kívüli barbaricum történetének problémáira. Hasonló indítékot adtak azok az egyre nagyobb számmal előkerülő leletek is, amelyek Észak-Magyarország új létesítményeinek építkezései és a szántóföldek intenzívebb használatbavétele során egymás után kerültek gyűjteményeinkbe.

Első jelentős leletanyag e területről az ózdi népstadion építkezésekor⁴, illetve Miskolc belvárosának újjáépítése kapcsán került elő.⁵ Részben ezen leletek, és publikációjuk, részben a Szilvásváradról 1950—1953-ban, Arkárról 1957-ben és Garadnáról 1959-ben lementés és terepbejárás során összegyűjtött érdekes és gazdag tematikájú régészeti anyag adta az indítékot ahhoz, hogy a meglévő anyagok feldolgozásával, majd új ásatásokkal az eddig elhanyagolt terület kutatása meginduljon.

A már említett első publikációk után 1959-ben a szorványleletek hitelesítésére Arkán és Szilvásváradon próbaásatásokat,⁶ 1960-ban Garadnán és Arkán,⁷ 1961-ben Gibárton, 1962-ben Szilvásváradon⁸, 1965-ben Zalkodon kisebbmértetű telepfeltárásokat végeztünk. Emellett rendszereztük és számbavettük a Miskolci Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum és a Vásárosnaményi gyűjtemény császárkori anyagát. Terepbejárásokkal hitelesítettünk és térképen rögzítettünk mintegy 30 lelőhelyet, és egyben tájékoztunk a feltárások lehetőségeiről. (1. ábra.) A munka során átfogó képet alkothattunk e korszak telepeinek földrajzi elhelyezkedéséről, s a kevés, de szerencsésnek mondható feltárás régészeti anyaga olyan általános tájékoztatásokat adott e terület császárkori lakosságának hagyatékát illetően, amelyek összegezése alapján a kutatás problematikája egyre világo-

*Előadás az 1963. (nov. 21—22) évi Kecskeméti régészeti tájkonferencián.

¹ M. Párducz: *Dolg.* 7 (Szeged 1931).

² M. Párducz: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I—III.* AH XXV (Bp. 1941), XXVIII (1944), XXX (1950).

³ A szarmaták történeti és etnikai kérdéseiről valamint a periodizációról: J. Harmatta: *Studies on the History of the Sarmatians.* (Bp. 1950); *Ua.*: Arch. Ért. 76 (1949) 30—36.; *Ua.*: Arch. Ért. 77 (1950) 10—18.; *A. Mócsy*: *Acta Arch. Hung.* 4. (1954) 115—128.; *M. Párducz*: *Acta Arch. Hung.* 7. (1957) 139—182.

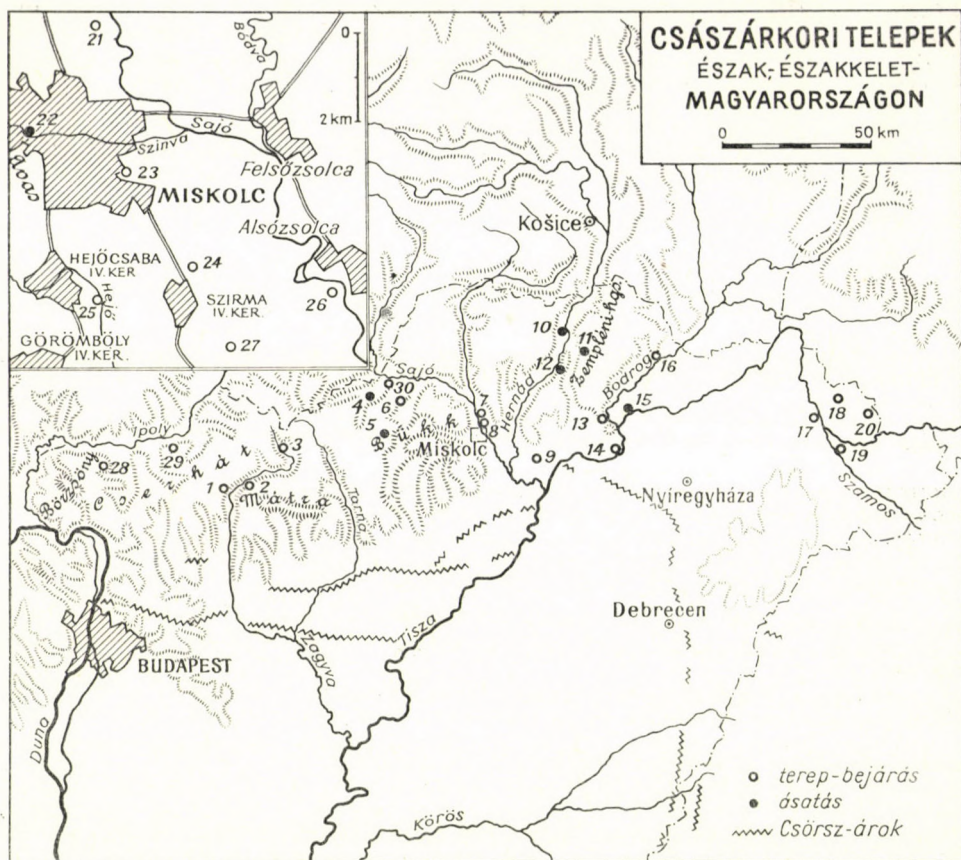
⁴ M. Párducz—J. Korek: *Arch. Ért.* 85 (1958) 18—36.

⁵ M. Párducz: *HOMÉ* 1 (1957) 45—59.; újabban *K. Végh*: *HOMÉ* 4 (1962—63) 45—53.

⁶ *A. Salamon—Gy. Török*: *FA* 12 (1960) 145—171.

⁷ *Arch. Ért.* 88. (1961) 290—291.

⁸ *Arch. Ért.* 90 (1963) 303.

A szerző által ásatással és terepbejárással hitelesített lelőhelyek:

1. Alsótold (1961)	18. Vámosatya (1965)
2. Tar (1962)	19. Panyola (1965)
3. Mátraszele (1962)	20. Beregsurány (1964, 1965)
4. Ózd (1962)	21. Miskolc, Sajómenti homokbánya (1962)
5. Szilvásvárad (1959, 1962)	22. Miskolc, Sötétkapu (1962)
6. Uppony (1962)	23. Miskolc, Rendezőpályaudvar (1962)
7. Sajókeresztúr (1962)	24. Miskolc, Szirma, Fáskert (1962)
8. Szirmabesenyő (1962)	25. Miskolc, Hejőcsaba, Cementgyár, Hejőpart (1962)
9. Tiszaluc (1963)	26. Miskolc, Szirma, Sajópart—Sóskás (1962)
10. Garadna (1959, 1960)	27. Miskolc, Szirma, Régi Faiskola (1962)
11. Arka (1959, 1960)	28. Csitár (1961)
12. Gibárt (1961)	29. Nagyoroszi (1966)
13. Bodrogkeresztúr (1962)	30. Sajónémedi (1966)
14. Tiszaladány (1963)	
15. Zalkod (1965)	
16. Sárospatak (1963)	
17. Kisvarsány (1964, 1965)	

sabban áll előttünk. Jelentős segítséget adott kutatásunknak, hogy a szomszédos államokban e korszak kutatása éppen az elmúlt években indult meg. Különösen a Csehszlovákia területén folyó munka hasznos számunkra, mert így az Északi Kárpátok vidékének történeti problémái egyszerre kerülnek a régészeti irodalom vérkeringésébe.

A kutatás három nagyobb földrajzi egységre terjed ki:

- I. Az Északi Középhegység vidéke: a Börzsöny, Cserhát, Mátra és Bükk hegy-ségeivel az Ipoly és a Sajó völgye által határolva.
- II. A Zempléni (Tokaji) hegyvidék.
- III. A Felső Tisza vidéke.

Első tájegységünk telephelyei a Keletnógrádi medencében (Zagyva és Tarna folyó-völgyekben), a Sajó völgyben, valamint a Borsodi medence peremén fekszenek; második tájegységünkhöz a Hernád-völgyi telepek, harmadikhoz a Bodrogek és Felső Tisza meléki leletek tartoznak. Különösen gazdag települési csomópontnak látszik Miskolc területe, ahol a múzeum leletei alapján terepbejárásainkkal több császárkori telepet rögzítettünk. E három tájegység közül az első teljes egészében Magyarország területén fekszik, míg a másik kettő átnyúlik Csehszlovákia illetve a Szovjetunió területére is.

Melyek azok a jelentősebb problémák, amelyek megoldását a feltárásokból elő-került régészeti anyag feldolgozásával reméljük megközelíteni és megoldani.

Ezek a problémák az Észak-Magyarország területén a császárkorban élt népek, népesorok történetére, etnikai összetételére, történeti szerepükre illetve ezen belül azon kapcsolatokra vonatkoznak, amelyek az itt élt lakosságot Pannoniához — barbár szomszédjaikhoz —, a quádokhoz, és az Alföldön megtelepedett szarmata népekhez fűzik.

I

A történeti-etnikai kérdések között első helyen áll az *illyr—kelta* őslakosság továbbélésének kérdése.

A barbaricum önálló története a római foglalás idején veszi kezdetét. Első lakosságaként a kelta invázió idején e területen megtelepedett — s a régészeti anyag tanúsága szerint az időszámításunk utáni évszázadokban is továbbélő — kelta népesorokkal kell számolnunk. De nem hanyagolható el, a már a korai vaskorban — a kelta előretörést megelőzően — itt élt *illyr* lakosság sem, amelynek retardáló kultúrájában a Dél-Oroszországból betelepedett szkíta lakosság hagyatéka is helyt kap. Kelta népesorokat a korabeli források alapján⁹ az Északi Középhegység és Felső Tisza vidékén kell keresnünk. Az *illyr* őslakosság továbbélő részeinek hagyatékát — jelenlegi ismereteink alapján — a Hernád völgyében és az Alföld északi peremterületén elhelyezkedő császárkori telepeken találjuk meg.¹⁰ Bár az antik források interpretálásai máig sem tisztázták véglegesen az összes említett népesorok topográfiai helyét, annyit a régészeti leletek alapján megállapíthatunk, hogy az Északi Középhegység vidékén a császárkorban, továbbélő kelta népesorokkal kell számolnunk.¹¹ Komoly nehézséget jelent e vonatkozásban a hazai kelta kutatás stagnálása, új feltárások hiánya.

E népesorok problematikájához tartozik a *dák* kérdés is. A dákok hagyatékát Nyugat- és Kelet-szlovákia késő La-Tène és kora császárkori telepein kimutatták.¹² Ha még nem is megnyugtatóan tisztázott az úgynevezett kelta—dák horizont kérdése, kétségtelen, hogy a szlovák kutatás e kérdésben a kezdeti lépéseket megtette, míg ez nálunk csak a szarmatakor anyaggal kapcsolatban mondható el.¹³

Az eddigi kutatások eredményei azt mutatják, hogy a quád előrenyomulás folytán Nyugat-szlovákia *illyr—kelta—dák* népessége a folyóvölgyekben az Északi és Nyugati Kárpátokba húzódott. Az ott továbbélő lakoságnak, az úgynevezett „pucho”-i kultúrának települései a mi területünkön eddig nem kerültek elő. E jellegzetes kultúrájú népesorot hatásával a Borsodi karszt északi peremterületén találkozhatunk.

⁹ Tac. Germ. 43, 21 és Ptolemaios III. 8. 3.

¹⁰ Á. Salamon: FA 15 (1963) 18.; É. Bónis: BpR 15 (1950) 346.

¹¹ B. Benadik: Cronologicke vztahy keltskych pohrebisk SA 2 (1962).

¹² A. Tocik: AR 11 (1959) 841—873.; Z. Wozniak,: Acta Archaeologica Carpathica Krakow 3 (1962) 256—259.

¹³ M. Párducz: MFMÉ 1956. 15—30.

II

Az időszámításunk utáni évszázad közepén a Kárpát-medencébe nyomuló *markomann-quád* lakosság hatása császárkori telepeink anyagában erősen jelentkezik.¹⁴ Eldöntésre vár, hogy csupán kereskedelmi kapcsolatnak tulajdonítható jellegzetes edényművességük termékeinek jelenléte, vagy kisebb népesoportok betelepülésével is számolhatunk. Ez utóbbi természetesen a Nógrádi medencében látszik reálisnak.

III

A II. században (i. u. 170 után) e területen megtelepedett *vandál* lakosság anyagának közzététele is feladata a magyar régészetnek.¹⁵

IV

Nem hagyható figyelmen kívül a szarmata lakossággal való kapcsolat sem, nem kevésbé az a kérdés, hol volt a két terület határa. E téren a sánckutatás segítséget és értékes adatokat nyújthat.¹⁶

Az abszolút és relatív kronológia kidolgozása, — e terület régészeti leletanyagának időrendi értékelése — nem könnyű feladat. Mindenekelőtt a római birodalom területéről kereskedelem útján idekerült pénz, kerámia, üveg- és bronztárgyak összegyűjtése és meghatározása kívánatos. Már a rövid ideje folyó kutatás során is számos olyan lelet került elő, amely Pannoniából kereskedelem útján jutott a lakosság birtokába. Nem kétséges, hogy ezen áruk ellenértékét a római kereskedelem magával vitte. A telepeink feltárása során azok gazdasági életére vonatkozó megfigyeléseink feleletet adhatnak e kérdésre is. Nem lehetetlen, hogy a vasércben gazdag vidékről nemcsak nyersanyag hanem eszközök, fegyverek is kerültek Pannóniába illetve szövetségeseikhez. Hasznos lenne nyomonkövetni és régészeti hitelesíteni azokat a római utakat, amelyek Pannoniát a Kárpátok hágói-val összekötötték.

Fenti problémáknál nem kevésbé lényeges a telepek kerámiaanyagának pontos elemzése. Úgy látjuk, hogy ez hosszadalmas és aprólékos munkát igényel, mivel ez ideig kevés jól megfigyelt, pontos stratigráfiával rendelkező feltárásokból származó anyag áll rendelkezésünkre. Nagy segítséget nyújt ehhez a Tabán—Gellérthegy telep anyagának feldolgozása,¹⁷ a késő La-Tène kerámia és a koravaskori vonások továbbbélésének kimunkálása.

Végül kutatásaink során igen fontos a nagyobb területi összefüggések figyelemmel kísérése — azon kapcsolatok vizsgálata —, amelyek területünk régészeti anyagát a *pre-worski* (Szan, Odera—Visztula terület), *zarubinyeci* (Dnyeper középső és felső folyása, Pripjaty és Geszna medencéje), és az időben azt követő *csernyahovi* (Dnyeper—Don medence, délen a szarmata steppe, — északon az erdei övezeti kultúrákig) kultúrákkal összekötik. A lengyel és szovjet irodalomban az elmúlt években jelentek meg nagyobb publikációk¹⁸ és vitacikkek e kultúrák etnikai összetételéről. A kutatók interpretációi nem egységesek, de abban kivétel nélkül egyetértenek, hogy e kultúrák hordozóinak alaprétegét a korai- és késői-vaskor őslakossága alkotja.

A felsorolt problémák korántsem ölelik fel Észak-Magyarország császárkorának összes kérdéseit. Felvázolásunknál nem törekedtünk teljességre, csupán azokat kívántuk bemutatni, amelyekre feleletet keresnünk a legsürgősebb. Számos, a régészeti anyagból adódó, tipológiai, kronológiai problémáról tudunk, amelyek száma az anyag növekedésével még sokasodni fog. Kutatásaink helyét úgy igyekszünk kiválasztani, hogy a vázolt történeti-, társadalmi és etnikai kérdések megoldását egy-egy lépéssel előbbre vigyék.

¹⁴ I. Bóna: *Acta Arch. Hung.* 15 (1963) 239—307.

¹⁵ Az összefoglalást *Bóna István* készíti.

¹⁶ V. Balás: *Acta Arch. Hung.* 15 (1963) 309—336.

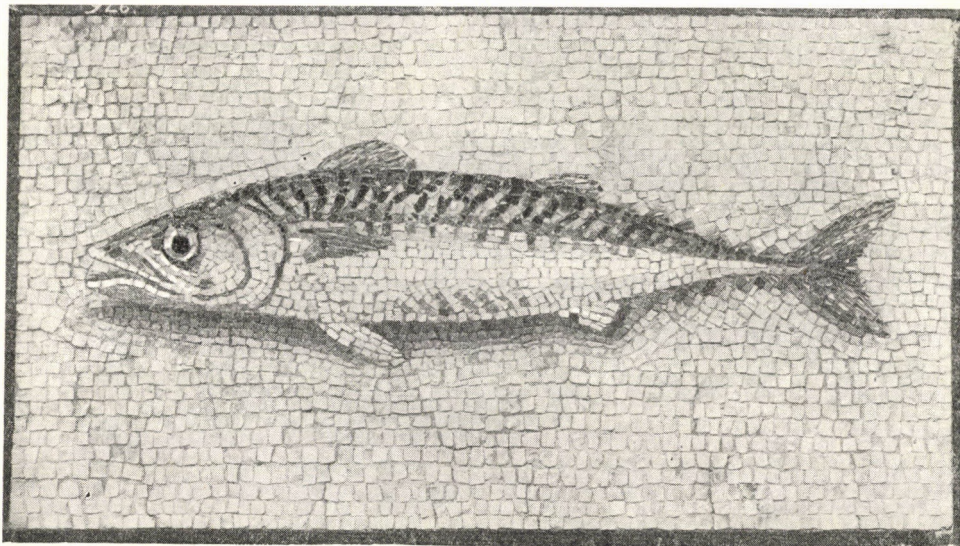
¹⁷ E. Bónis: *A Gellérthegy — tabáni késővaskori telep.* (1964). Kézirat.

¹⁸ Памятники зарубинцевой культуры МИА 70 (1959); Черняховская культура. МИА 82 (1960); K. Godlovsky: *Praze Arch. Krakow Univ.* 2 (1961) 137—.

KISS ÁKOS

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM HAMIS ÓKORI FALMOZAIKTÖREDÉKE

A Szépművészeti Múzeum ókori gyűjteményében Ráth György egykori gyűjtéséből származó mozaiktöredéket őriznek.¹ A téglalap alakú részlet az emléket nagyobb mozaikmezőből származónak mutatja, azt a benyomást keltve, mintha az egykor nagyobb, összefüggött felületnek ezt az értékesebb töredékét szabályos szélűre esonkítva keretezték volna be. A világosszürkés mészkőanyagú alapon halábrázolást látunk, amely háttérével ellentétben üveganyagból kirakott. Az állat teste világosabb-sötétebb árnyalatú zöldeskékes, közepe felé csaknem fehéres, felső része csíkozásának sötétebb sávjai sötétkékes-lilás üveganyagúak, uszonyai üvegeszöldek, amelyek a többi üveganyagtól eltérően nem átlátszatlan opakféléből, hanem apróratört edényüvegből készültek. Ugyanezt a világcsabb zöld üveganyagot használta fel a mozaikrakó néhány jellegzetesebb vonás erőteljesebb visszadására, így a kopolytúnál és egyebütt. A szemet egyetlen nagyobb mélykék opaküvegdarabbal jelezte.

Római falmozaiktöredéket utánzó újabbkori hamisítvány a Szépművészeti Múzeumban.

¹A töredék a Ráth György Múzeumból került a Szépművészeti Múzeumba. Ltsz.: 52.29., Régi katalógus sz.: A. 1747. A Ráth György Múzeum megszűntével 1951-ben került át a Szépművészeti Múzeumba. Mérete: 15,8 × 26,7 cm. *Lyka K.*: A Mozaik. Az iparművészet könyve. I. Budapest 1902. 357., 57. T. Magyar Iparművészet, 7 (1906) 58., 62. kép. *Radisich E.*: Guide du Musée Georges Ráth. Budapest 1906. 26., No. 74.; *Uő.*, Magyar Iparművészet. 9 (1906) 58., 62. kép.; *J. Szilágyi—L. Castiglione*: Museum der Bildenden Künste. Griechisch-römische Sammlung. Budapest 1957. 60. 29/3. T.

A háttérül szolgáló alap a hal alatt mélyebb színekkel, a testet követő íveléssel árnyalt. E sötétebb rész anyaga sötétszürkés üvegpaszta. Ez a részlet egyúttal az egyébként teljesen «semleges» háttér egyetlen élénkítése, amely anyagával is eltér annak mészkő szemektől.

Az ábrázolat kirakása a finomabb ókori emblemák módja szerinti opus vermiculatum technikával történt. A jellegzetes fővonások ennek elnyúlt vonaljátékával kifejezettek; a kevésbé lényeges részeket — így a világosabb hasi tájon — a szokásos opus tessellatum módon készítették el.

A szemek a háttérmezőben jóval kisebbek a padlómozaikok megszokott 1 cm²-nyi szemcséinél. Nagyságuk átlagban 0,5 cm²-nyi, az ábrázolás üvegkockái ennél is kisebbek.

A kis emlék a falmozaikok tulajdonságait idézi. A korai császárkori fal, boltozat és mennyezetmozaikok anyaguk, kivitelük, stílusuk és talán eltérő műhelyeik révén különböztek a padlómozaikoktól.² A Vezuv környéki városok leletei szerint azonban ez a fal-festésnél, stukkódísznél jóval költségesebb eljárás nem túlságosan terjedt el.

Pompejiben, Herculaneumban lakóházak, villák díszudvarainak kútfülkéin, nymphetumokban, máskor oszlopok törzsein³ találkozunk üvegmozaikdíszítéssel. De nemegyszer így díszítették színházak belsőégeit, hajók mellvédjeit, belsőégek falait is.⁴ A falmozaikok divatja a II. század folyamán is tovább tartott.⁵ A hadrianusi időkből ismert fal- és boltozatmozaikok még ebbe a fejlődési szakaszba tartoznak.⁶ Majd Rómában a Caracalla thermákban, a Septizoniumban ugyancsak kerültek elő olyan leletek, amelyek üveg falmozaikokra mutatnak a III. sz.-ból.⁷

Ilyeneket Germániából⁸ és Galliából is ismerünk, mégpedig fürdőhelyiségekből.⁹ E felhasználásuk azt a gondolatot veti fel, hogy falmozaikokat víz, páráképződéseknek kitett helyeken olyan céllal alkalmaztak, mint korunkban a falcsempét.

Császárkori falmozaikrészlet benyomását keltő kis emlékünknél azonban nem az ókorból származik, hanem az utóbbi évszázadok tudatos régiségghamisításainak terméke.

Kis haltémájú mozaikunk tárgyát a tengerijelenetes mozaikok köréből merítette. A halábrázolás a Mediterraneum ókori művészetében úgyszólván állandóan jelenlevő, kezdetlől ismeretes. A hellenisztikus festészet ismeretlenül maradt életképei, esendéletei nyomán e kor mozaikjai számos haltémát örökítettek meg.¹⁰ Különösen delosi mozaikokon ismerünk halábrázolatokat.¹¹ A téma gyakoriságának oka dekoratív értékein túl a Földközi-tenger faunájának állandóan szem előtt léte, másrészt a fürdőkultúra volt, amely a közfürdők, de magánépületek belsőégeit is gyakran díszítette a vízi élet jelenségeivel. Ennek a szélesebbkörű téma csoportnak változatai a vizeken játszódó mitológia, a vízi thyasosok, a nilusi jelenetek, s közelebbről azok a tengeri életképfajták is, amelyek emlékünknél előképeiül szolgáltak.

A hellenisztikus festmények nyomán keletkezett mozaikképek egyideig erősen festményszerűek voltak;¹² az itáliai ízlés keretei között létrejött művek ezzel szemben világosabbak, egyszerűbb, rajzos vonásokkal. Az itáliai művészet részére történt átvétel színhelyét D. Levi Dél-Itáliát véli, ahol ez a folyamat többféle műfajban, széles mederben

² Philostratos, (Tyanai Apollonios) I. 25.; *P. Gauckler*: Musivum Opus. *Dahremberg—Saglio*: Dictionnaire des Antiquites. Paris 1904. 2092.; *R. P. Hinks*: Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum. London 1933. 64.; *K. Parlasca*: Die römischen Mosaiken in Deutschland. Berlin. 66.

³ *V. Spinazzola*: Le Arti decorative in Pompeji e nel Museo Nazionale di Napoli. 1928. 114.; 114.; *R. A. Briggs*: Pompeian Decorations. London 1911.

⁴ id. Plinius. *Historia Naturalis*. XXXVI. 54.

⁵ *D. Levi*: Antioch Mosaic Pavements. Princeton 1947. 4., 18.; *R. P. Hinks*: i. m. 64. Ismét mások szerint a falmozaikok divatja csak az i. u. I. sz. utolsó évtizedei folyamán terjedt volna el, innen a Vezuv környéki városokban aránylag ritka előfordulásuk. Így *K. Scheffold*: RM 60/61 (1953/54) 122.

⁶ *F. Wirth*: RM 44 (1929) 143—145.

⁷ *P. Gauckler*: i. m. 2121.

⁸ *K. Parlasca*: i. m. 66.

⁹ *A. Blanchet*: La Décoration des Édifices de la Gaule Romaine. Paris 1913. 97.

¹⁰ *W. Otto—R. Herbig*: Handbuch der Archäologie. München. 1953. 166.

¹¹ *J. Chamonnard*: Exploration archeologique de Delos. Les Mosaïques de la Maison des Masques. Paris 1933. 40.

¹² *E. Pfuhl*: Malerei und Zeichnung der Griechen. II. München. 1923. 861., III. 697. kép.: *D. Levi*: i. m. 597.; *M. E. Blake*: Memoirs of the American Academy in Rome 8 (1930) 138., 50/4. T., az I. stílus idejéből.

ment végbe.¹³ Úgy a Delos óta ismeretes tengeri állatvilág, mint a halcsendéletek típusai (Pompeji, Villa Diomedes, M. Lucretius Fronto háza) átkerültek Itáliába.¹⁴ A tengeri halábrázolások mindkét változatát, a nagyobb területeken szétterjedő képeket, valamint a képszerű, befoglalt emblemákat, amelyekben csupán egy-két hal látható, egyaránt megtaláljuk a Vettiások háza egyik szobájának csupa ilyen halábrázolatokkal díszített falfestményein. Ismeretesek a halábrázolások a római mozaikművészetnek egy szűkebb fajtájából, a korongalakú mozaikképek köréből is.¹⁵

Ilyen művek lebegtek az utánozó előtt, amikor a kis művet elkészítette. Emlékünk eredeti mivoltát már korábban kétségbevonták. J. Frel kidolgozását modernnek érzi, szerinte különösen a háttér kis világos kockái keltenek a szemlélőben újszerű benyomást.¹⁶ Azonban nem érthetünk egyet azzal, hogy az ábrázolt állatnak nincs meggyőző analógiája. A macarellus, töredékünk e halfajtája Itália vizeinek lakója; ennek közvetlen élményen alapuló, jól megfigyelt ábrázolását választotta ki jó érzékkel a készítő. A J. Frel által említett közelálló újkori hamisítványok (a Rivai Múzeumé, a Louvre-i) a hamisító-műhelyek azonosságára engednek következtetni. Ő azonban a kérdést nem tekintetnek lezártak, azismerve, hogy a töredék stílus és technika tekintetében nem párhuzam nélküli.

Az ábrázolás ugyanis a Földközi-tenger lakójának, a macarellusnak — francia nevének maquereau — gondos visszaadása. A pompejii és a korai itáliai mozaikábrázolások halállományát zoológiai szempontokból is meglehetősen meghatározták;¹⁷ eszerint a korai itáliai halábrázolások a téma általános hellenisztikus átvetele mellett Itália, sőt Dél-Itália vízei állatvilágának közvetlen megfigyelésén alapulnak.

Hogy a mozaik nem eredeti, ezt elsősorban technikai sajátágaiból következtethetjük. Magábanvéve a mészke háttér és a halkép üvegyanaga az ókori falmozaikoknál is gyakori jelenségek. Elsősorban gyanút keltő és az olaszországi XVIII—XIX. sz.-i mozaik-utánpótlás jellemzője a hosszú, keskeny, téglányszerű tesserák erős alkalmazása. Ilyeneket elsősorban a kopoltyú kettős sötét félkörívénél, de uszonyainál, a farkrészen és egyebütt is bőven látunk. Hasonló jelenségeket egyéb ilyen újkori hamisítványokon is megfigyelhetünk, így az angersi Sapientia művön.¹⁸

A másik szembeszökő jelenség a hal szemének egyetlen nagyobb sötét üvegből való készítése. Ez az eljárás teljesen ismeretlen az antik mozaikrakók előtt és azonnali leleplezője a hamisítványoknak. További gyanús körülmény a háttér világos mészke szemsorainak a szokásostól eltérő kirakása; a nagy műgond ellenére az egész mű vonalvezetésének merev, szögletes, olykor esetlen vitele. Így ha a hal felső része felett, annak vonalát körintő határvonal haladását figyeljük, feltűnővé válik a kockasorok áramlásának merev, erőltetett volta, amely a fejrészt és az első hátuszonyt keményen kerüli ki, majd a második uszony után az ókori technikában szokatlan módon a farkrész felől mereven távolodik el. Emellett a hal alakja az igyekezet ellenére is merev, mozdulatlan vízszintesben helyezkedik el a semleges térben. Hiába keresnénk itt a halcsendéletekre és életképekre utaló valamelyes mozgást vagy ívelést, holott a kis mozaikkép együttesből kiszakított töredék benyomását kívánja kelteni. Ugyancsak árulkodó a keretelés, ezzel együtt a világos háttérnek a szélek felé történő szabályos lezárulása is. Ugyanis a tesserák, amint a keretelést elerik, a széleken szabályos sorokba rendeződnek; ekként a keretelésre, az adott méretekre a készítő eszerint már a kis mű megtervezésénél tekintettel volt; az ebben a formában készült eredetileg is. A keretelés befejezés módjai más alkalmakkor is figyelmzettettek a mű hamis voltára.¹⁹

Halmozaikokat szívesen készítettek az ókori régiségek XVIII. sz.-ban divatbajjott hamisításai során. Ezeknek az utánpótlásoknak egyik kedvelt előképe a Casa del Fauno ismert halmozaikja, de hasonló szerepet játszottak a Casa dei Capitelli emlékei is.²⁰

Nehéz lenne megállapítani, hogy ezekben az utánpótlásokban mennyi volt a hamisító szándék. A XVI—XVIII. sz. ugyanis nagy tökélyt ért el főként alakos vagy

¹³ D. Levi: i. m. 597.

¹⁴ L. Curtius: Die Wandmalerei Pompejis. Leipzig 1929. 44., 66., 74. kép.

¹⁵ F. J. Dölger: Die Fisch-Denkmalerei in der frühchristlichen Plastik, Malerei und Kleinkunst. Münster 1928. 282/2. T.

¹⁶ J. Frel: Remarques sur quelques Monument Antiques. Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts. 16 (1960) 123.

¹⁷ A. Palombi: La Fauna marina nei Mosaici e nei Dipinti Pompeiani. Pompeiana. Napoli 1950. 425—455.

¹⁸ K. Parlasca: MDAI 65 (1958) 177., 182.

¹⁹ l. e. j. 176.

²⁰ l. 18. sz. j. 175.

ornamentális részletekben bővelkedő ókori kőemlékek utánzásában, vagy szabadabb átfogalmazású készítésében (a római Palazzo Mattei nagyszámú ilyen emléke), és ezeket senki sem tekintette ókori eredetiként. A mozaik azonban az ókori emlékek között előkelő szerepet kapott, megszerzése a Vezuv menti városok feltárásával egyre csábítóbbá vált, így utánzása a XVIII. sz.-tól lett gyakoribb. De elősegítették e műág gyűjtését és megszerezhetőségét a Villa Hadriana falmozaikjai is. A Capitoliumi galambok mozaikja kora egyik legnagyobbértékűnek tartott műtárgya volt.²¹

Ókori mozaikok utánzásához emellett eredeti mozaikok javítómunkálatai, kiegészítései is ösztönzést kelthettek; a hamisítási cézzal történt készítések kora a XVIII. sz.-tól a XIX. sz. e. feli klasszicizmusig tartott, ebben az időben összetettebb műveket is gyártottak.

K. Parlasca a különböző gyűjteményekben levő hamisítványok egész soráról mutatta ki, hogy ezeknek előképei olyan művek voltak, amelyeket már a XVII—XVIII. sz. folyamán ismertek.²²

A Szépművészeti Múzeum halmozaikja a XVIII. sz. végéről, méginkább a XIX. sz. e. fele közepéről való, mintaként szolgált előzménye pedig legnagyobb valószínűséggel a Vezuv környéki városok valamilyen falmozaikja lehetett, de ha az előkép nem innen való, az a hadrianusi—antoninusi kornál nem volt későbbi. A kis mű finom árnyalásai, színezése azonban leginkább i. u. I. sz.-i előképre vallanak.

²¹ I. 18. sz. j. 170.

²² I. 18. sz. 171—172.

GÖRÖGÖK A DUNA—TISZA KÖZÉN

A Duna—Tisza köze már az Árpádok korában — különösen a bizánci—magyar kapcsolatok szorosabbá válása idején — a keleti kereskedelem átvonulási területét képezte.¹ Zimony már a középkorban is a keleti kereskedelem kapuja volt.² Magyarország három részre való szakadása után ez a terület a Török Birodalomhoz, és pedig a budai pasa fennhatósága alá tartozott. A török hódoltság első évtizedeiben, a XVI. sz. második felében még jelentős szerepet tölthettek be a török kereskedők.³ A XVII. sz.-ban azonban a kereskedelemmel foglalkozó törököknek nyoma veszett, mert a törökök uralkodó szerepük következtében mind jobban elkényelmesedtek és katonáskodás, illetőleg adó-behajtás lett a fő foglalkozásuk. Nem csoda tehát, hogy a törökök örömmel fogadták, sőt pártfogásban részesítették a Balkánról jövő kereskedőket.⁴ Ezeket a különféle nemzetiségű, görögkeleti vallású kereskedőket (görögöket, cincárokat, albánokat, bolgárokat, szerbeket) a magyarok gyűjtőnéven görögöknak nevezték,⁵ mivel azok a balkáni kereskedelem nemzetközi nyelvét, a görögöt használták⁶ s a magyarok nem tudták megkülönböztetni őket egymástól.⁷ Ezek a görög kereskedők török alattvalók voltak s így szabadon kereskedhettek a Török Birodalom részét képező Duna—Tisza közén. Makedónia lakosai számára egyébként is életszükséglet volt a közép-európai kereskedelembe való bekapcsolódás, évszázadok folyamán a lakosság ui. annyira elszaporodott, hogy a hegyes vidék nem tudott már megélhetést biztosítani számukra, így egy részüknek a pásztorkodásról okvetlenül át kellett térniük a kereskedelemre.⁸ A vállalkozó szellemű, fáradtságot nem kímélő görögök a XVII. sz.-ban bejárták az egész hódoltsági területet, s a Duna—Tisza közén a kereskedelem már ekkor teljesen a görögök kezén volt.⁹ Írásos bizonyítékaink nincsenek arra vonatkozólag, hogy a görögöknek ezen a területen olyan jellegű kompániáiak voltak, mint pl. ez időben Erdélyben vagy a Felvidéken. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a görögöknek, minthogy török alattvalók voltak, a hódoltsági területen nem kellett közösen összefogniuk annak érdekében, hogy kereskedési jogukat elismerjék. A görög kereskedők egyénenként is teljes kereskedői szabadságot élveztek. Ennek következménye lett aztán az, hogy a XVII. sz.-ban a Duna—Tisza köze és Temesköz,¹⁰ mint a Török Birodalom legészakibb területei lettek a görög kereskedők által legnagyobb tömegben elárasztott vidékei.

Magyarországnak a török uralom alól való felszabadulása után a megrikult lakosság körében igen kevés görög lehetett. I. Lipót császár a csaknem pusztává vált¹¹

¹ *Thallóczy L.*: A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp. 1882. 82. l.

² *Horváth M.*: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XIV. sz. elejéig. Buda 1842. 200. l.

³ *Zoltai L.*: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen 1935. 5.

⁴ *Thallóczy*: i. m. 98. l.

⁵ *Pásztor M.*: A százötven éves Lipótváros. Bp. 1940. 22.

⁶ *M. Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest 1798. 102. l.

⁷ *K. Coerning*: Ethnographie der Österreichischen Monarchie. Wien 1857. III. k. 154.

⁸ *A. Vakaolopoulos*: *Oi Antikomaxedones apothymoi epi Tourokratias*. Szaloniki 1958. 5. l.

⁹ *Acsády I.*: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp. 1886. 46.

¹⁰ *Szentkláray J.*: Száz év Délmagyarország újabb történetéből. Temesvár 1879. 156. l.

¹¹ Egész Pest megyében 59 lakott helység maradt meg a 150 éves török uralom után. Pest megye műemlékei, Budapest, 1958. I. k. 122. l.

Duna—Tisza közébe behívta Szerbia, Makedónia, Albánia és Görögország lakóit. Ezek szerint tehát a Csarnojevics Arzén pátriárkával 1690-ben Magyarországra menekült szerbek közt görögök is voltak. Ezeknek a száma azonban nem lehetett jelentős. 1699-ben a karlócai békekötéssel a Duna—Tisza köze visszakerült Magyarországhoz. Ekkor újból megindult a görög kereskedők Magyarországra való vándorlása. Pesten az 1702. évi összeírásban már 3 görög név szerepelt;¹² Kecskeméten 1708-ban alakul meg a görögök kereskedői kompániája.¹³ Feltűntek ügyességükkel a péterváradai görög kereskedők, akik 1707-ben engedélyt kaptak a török áruk tetszés szerinti ki- és behozatalára.¹⁴ Az 1718. évi passzarováci békét követő kereskedelmi szerződés lerögzítette, hogy mindkét ország kereskedői 3%-os egyszéri vám mellett hozhatják be áruikat. Ez óriási kedvezményt jelentett a görögöknek, mert a belföldi kereskedőknek minden vámnál 30-adot kellett fizetniük (előfordult, hogy 4 helyen is) s egyéb adókat is róttak ki rájuk. A görögök tehát olcsóbban tudták behozni árujukat és így olcsóbban is árulhatták azokat. Velük szemben a hazai kereskedők nem vehették fel a versenyt. Ez az előny vonzotta elsősorban a görögöket Magyarországra, és ezért vesztette el régi jelentőségét a XVIII. sz. 20-as éveiben a velencei görög kereskedelem.¹⁵

A passzerováci béke után a görögök elárasztották a magyar városokat,¹⁶ sőt sok helyütt a falvakat is áruikkal, miközben tevékenységükkel megnehezítették a hazai kereskedők boldogulását. Emiatt a magyar kereskedők panasza a görögökkel szemben állandóan fokozódtak,¹⁷ úgyhogy végül is megszületett 1725-ben a görögök ellen az első korlátozó rendelkezés, amely szerint a görögök csak a vásárokon árulhattak kicsiben, s csak görög árukat.¹⁸ Ezt a rendelkezést a görögök nem tartották meg, s emiatt hosszú évtizedekig tartó harc indult meg ellenük. 1737-ben az osztrák—török háború kitörésekor leltározták és bezárták a görögök boltjait. Az 1739. évi belgrádi szerződés 11. pontja viszont újból megadja mindkét ország kereskedőinek azt a jogot, hogy «libere, secure et pacifice» működhessenek. Ennek hatása alatt a görög kereskedők újabb hulláma indult Magyarországra felé, most már főképpen Makedónia területéről. E nagyarányú beáramlástól megrettenve, amely már Alsó-Ausztriáig is eljutott, a helyi szervek nyomására a királynő kénytelen volt az 1741. évi 29. törvényeikkel újból szabályozni a görög kereskedők tevékenységét. Ezek szerint csak azoknak a görögöknek volt joguk itt kereskedni, akik családjukat behozták az országba és véglegesen letelepedtek. Ez a korlátozó rendelkezés azonban papíron maradt, mert a legtöbb helyen a görögök továbbra is szabadon kereskedtek és beáramlásuk tovább folytatódott, úgyhogy a XVIII. sz. közepe táján már a Duna—Tisza között képező két vármegyének minden jelentősebb helyén görögök bonyolították le a kereskedelmet.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei görögök

1911 nyarán Szpridon Lambrosz kutatásokat végzett Róma, Velence, Bécs és Budapest levéltáraiban és könyvtáraiban. Budapesten két levéltárban, és pedig az Országos Levéltárban és a Fővárosi Levéltárban folytatott kutató munkát. E két helyen talált anyagot később a Neosz Ellinonmion 18 (1923) 368—386 és 19 (1925) 225—232 lapjain tették közzé. Lambrosznak azonban nem volt tudomása a harmadik pesti levéltár, a Pest Megyei Levéltár létezéséről, így az ott található anyag ismeretlen volt mind a görög, mind a magyar kutatók számára. Éppen ezért tartottuk fontosnak néhány évvel ezelőtt a Pest Megyei Levéltár 11 görög vonatkozású összeírásának közzétételét.¹⁹ Ezekon kívül az Országos Levéltárban megtaláltuk a Pest megyei görögök 1770. és 1775. évi összeírásait.²⁰ E 13 összeírás adatai alapján megállapíthattuk, hogy Pest megye 57

¹² Nagy L.: Rácok Budán és Pesten (1686—1703). Tanulmányok Budapest múltjából XIII. (1959) 70. lap.

¹³ Hajnóczy I.: A kecskeméti görögség története. Budapest, 1939. 8. lap.

¹⁴ Takács S.: Kereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. Gazd. Tört. Szemle. 1899. 412. lap.

¹⁵ Vakalopoulos: i. m. 10. lap.

¹⁶ Acsády I.: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magy. Stat. Közl. 12. k. Bpest, 1896. 62. l.

¹⁷ Gárdonyi A.: Pest város keleti kereskedelme a XVIII. sz.-ban. Historia 1930.

¹⁸ Pásztor M.: Buda és Pest a török uralom után. Bp. é. n. 390. l.

¹⁹ Füves Ö.: 'Απογραφή των Ἑλλήνων παροικῶν τοῦ νομοῦ τῆς Πέστης. Szaloniki 1961. (A Pest megyei levéltár Misc. Ant. gyűjteményéből.)

²⁰ Országos Levéltár (továbbiakban ÖLT) HTT. Misc. Fasc. No. 8. 1528 és 1533 rsz.

helységében laktak görögök a XVIII. sz. folyamán. A legjelentősebb görög település a megye területén Kecskemét városában volt, ahol a görögöknek önálló kompániájuk, templomuk és iskolájuk működött. A kecskeméti egyházhoz tartoztak Nagykőrös görögjei is, akik egy darabig önálló kápolnával is rendelkeztek.²¹ Kecskemét után Vác városában élt a legtöbb görög, akik szép templomot is építettek maguknak.²² A szerbekkel közösségben éltek a görögök Szentendre²³ és Ráckeve²⁴ városokban, ahol kisebb szerepet játszottak. A többi helyeken, mint az összeírások is mutatják, kisebb számban éltek görögök, akik a lakosság élelmiszerral és iparcikkkel való ellátása révén azonban igen hasznos tevékenységet fejtettek ki a megye életében.

Az összeírások alapján megállapíthatjuk, hogy a megye következő helységeiben laktak görögök (a helység után a zárójelben levő szám a görögök 1770–71. évi összeírásban szereplő lélekszámát jelzi):

Abony (1)	Lacháza (1)
Akasztó (1)	Lajosmizse (1)
Alpár (1)	Monor (1)
Ágasegyháza (3)	Nagykátá (1)
Cegléd (3)	Nagykőrös (22)
Csanád (1)	Ócsa (1)
Csobánka (1)	Páhi (1)
Dömsöd (1)	Pomáz (1)
Dunapataj (2)	Ráckeve (2)
Dunavecse (2)	Rékás (1)
Fajsz (1)	Sári (1)
Fülöpszállás (1)	Solt (1)
Gomba (1)	Soroksár (1)
Gödöllő (1)	Sükösd (1)
Gyón (1)	Szabadszállás (4)
Gyömrő (1)	Szalkszentmárton (1)
Harta (1)	Szentendre (7)
Irsa (2)	Szentmártonkátá (1)
Izsák (1)	Tas (1)
Kalocsa (7)	Tápióbecske (1)
Kecskemét (66)	Tápiógyörgye (1)
Kerekegyháza (1)	Tápiószele (1)
Kiskőrös (2)	Tura (1)
Kiskunfélegyháza (5)	Üllés (1)
Kiskunhalas (2)	Üllő (1)
Kiskunmajsa (1)	Vadkert (1)
Kistétény (1)	Vác (10)
Kóka (2)	Verseg (1)
Kunszentmiklós (1)	

Bács-Bodrog megyei görögök

Míg Pest megye görögjeinek legtöbb összeírása ismert, valamint Kecskemét, Nagykőrös, Vác, Szentendre és Ráckeve görögségének története eléggé alaposan fel van dolgozva, addig a bácskai görögök történetével Vasza Sztajics²⁵ cincárookra vonatkozó munkáit leszámítva senki sem foglalkozott. Éppen ezért szükségesnek tartjuk, hogy ehelyütt Bácska görögjeivel kissé részletesebben foglalkozzunk.

Bács megyére jellemző volt mindvégig, hogy a helyi hatóságok nagyon jóindulatúan bántak a görögökkel. Így pl. 1732-ben Bács megye pártfogásba vette a görögöket s kérte a Helytartó Tanácsot, hogy «Turcicos mercatores loca militaria assumant».²⁶

²¹ *Hajnóczy*: i. m. 31. lap.

²² *Karcsu A. A.*: Vác város története. Vác 1880.

²³ *Füves Ö.*: Fejezetek a szentendrei görögök történetéből, Ant. Tan. VIII. (1961) 114–127.

²⁴ *Füves Ö.*: A ráckevei görögök nyomában. Ant. Tan. VI. (1959) 117–122.

²⁵ Грађа за културну историју Новог Сада. Novi Sad, 1947. 140–177. — *Compania Graeca Neoplatensis. Glasnik istorikog društva IX* (1963).

²⁶ OLT HTT Misc. Fasc. Nr. 8. 1526 rsz.

Az Országos Levéltárban nem sikerült olyan adatokat találnunk, amelyek az 1737. évi és 1741. évi rendeletek bácskai végrehajtására vonatkoztak volna. Hogy Újvidék megnyire nagyvonalúan kezelte az 1741. évi rendeletet, bizonyítja Pest város 1750. VIII. 16-án kelt levele,²⁷ amelyben a magisztrátus azzal védekezik, hogy más városokban, így Újvidéken is korlátozás nélkül kereskednek a görögök. Egy másik 1750. XII. 30-i levélben 100 főre becsüli a pesti magisztrátus az újvidéki kompánia létszámát. Az 1751-ben szabad királyi várossá vált Újvidék és Pest között a vita tovább folyt, végül is Újvidék azt válaszolta a vádra, hogy ők sem járhatnak el másképpen, mint Pest, mert akkor a város kereskedelme tönkremenne. Pest és Újvidék vitája azt bizonyítja, hogy a tekintélyes számú és vagyonú görögység — más városokban levő helyzetükhöz hasonlóan — kezében tartotta Újvidék kereskedelmét. Velük szemben nem lett volna tanácsos valamiféle korlátozást életbe léptetni. Az 1748-ban a kicsiben való árusítás jogáért folyamodó

²⁷ Gárdonyi: i. m. 19. l.

és azt pénzért megvásárolni szándékozó 10 legnagyobb görög kereskedői társaság közt találjuk a pétérváradit is.

1754. VII. 24-én a Helytartótanács elrendelte a törökországi kereskedők összeírását különös tekintettel arra, hogy kik rendelkeztek bolttal s hogy milyen kompániához tartoztak. Az összeírás²⁸ szerint Bács megyében ekkor 45 kereskedő működött, akik közül 20 az újvidéki kompániához, 1 a kecskemétihez tartozott, 24 pedig önállóan űzte a mesteriségét. Újvidéken ugyanekkor 22 török alattvaló kereskedett, Zomborban pedig 7, akik közül kettő az újvidéki kompániához tartozott. A megye területén tehát összesen 74 görög kereskedő működött, akik közül 44 az újvidéki kompánia tagja volt. A megye összereskedői létszámához még 76 családtag, segéd, ill. szolga is tartozott. Ha ezt a számot összevetjük a többi megyékben élő görögök létszámával, megállapíthatjuk, hogy Bács megye a XVIII. sz. közepén Magyarországnak görögöktől legsűrűbben lakott megyéje volt. Ezek alapján érthető, hogy két osztrák kereskedelmi szakember: Haugwitz és Prokop az osztrák kormány megbízásából 1755-ben a magyarországi kereskedelmet tanulmányozva megfordult Újvidéken is. Az általuk készített jelentés²⁹ kiemeli Blaskovics, Athanazovics, Nazsdics, Janovics, Gyurko, Sztanovics és Petrovics újvidéki kereskedők gazdagságát. Az újvidéki görögök fejlődését gátolta az 1748-i kérelem visszautasítása s azért csak egy cikkre, bőrrre vonatkozólag szeretnék volna elnyerni a kicsiben való árusítás jogát. Ez alkalommal is elutasításban volt részük.

1769-től kezdve kezdi a kormányiszervek a görögöket a hűségeskü letételére szorítani. Ezt készítette elő a Helytartó Tanács 1769. IV. 25-i 901. sz. rendelete a görög kereskedők vagyoni összeírásáról. Ez az összeírás³⁰ Bács megyében és Újvidéken is 1770 tavaszán készült el. Eszerint Bács megye 50, Újvidék 26 görögrol küldött jelentést, Zombor viszont nemleges választ adott. Ezek szerint a zombori görögök egy része már beolvadt a polgárok közé, a másik része pedig hazamehetett, ahogy ez náluk szokás is volt, miután anyagilag megszédtek magukat. Az 1770-es összeírás görögjeinek nevei szerbek túlnyomó többségükben, méghozzá szerbes helyesírással -ics helyett -ity végződéssel. Az összeírtak életkora átlagban 40–50 év körül mozgott. Többségük huzamosabb ideig, néhány évtizede lakott már Magyarországon. Származási helyük legtöbbször Makedónia. Nem beszélhetünk arról, hogy az újvidéki görögök származási helye Sziatiszta, a makedóniai «arany város» volt, mint ahogy ezt I. Apostolos teszi.³¹

Az 1770-es újvidéki összeírás érdekessége az, hogy az összeírtaknak a származását is megadja. Természetesen ez az összeírás sem tesz különbséget a tulajdonképpeni görögök és cincárok között. E szerint a kimutatás szerint az újvidéki görögök származási megoszlása a következő volt: görög 14, szerb 3, albán 5, bosnyák 1, hercegovinai 2, bolgár 1. Az összeírtak között találjuk Ananias Georgievicsot, Athos hegyi szerzetest, aki a monaszterium újvidéki házában lakott.

1771. III. 26-án 307. sz. alatt elrendelte a Helytartó Tanács a latin és görög kereskedők vagyoni összeírását.³² Eszerint a 42 újvidéki kereskedőnek 90 700 Ft volt az összvagyon, a Bács megyeieké pedig 53 642 Ft, amelyből 4045 Ft volt a török áru értéke, 49 597 Ft a hazai áruké. Ezek a számadatok bizonyítják, hogy az újvidéki és a Bács megyei görögök nagy pénzvagyonnal rendelkeztek. Bács megyében egyébként 1771-ben 131 görög és 33 latin kereskedő működött.

A görögökkel folytatott küzdelemnek a Helytartó Tanács 1774. VIII. 8-i 3523. sz. rendelete vetett véget, amely eskü letételére kötelezte a török alattvaló görögöket. Ennek feltétele a feleség behozatala volt. Aki e rendeletnek 1 éven belül nem tett eleget, annak áruját elkobozták. Újvidék város szokás szerint kévsé 1775-ben küldte el a hűség-
esküvel kapcsolatos jelentését.³³ Eszerint 31 aranyművesből 14, a 19 rézművesből szintén 14 tett hűségesküt, 12 egyéb, főként kereskedő, ill. hozzátartozó szándékozott még esküt tenni. A jelentés 5 csoportra osztotta a török alattvaló görögöket: 1. akiknek felesége és gyerekei, valamint háza Újvidéken van, 2. feleségük, gyerekeik itt vannak, de házuk nincs, 3. feleségük Törökországban van, Újvidéken háztulajdonosok, 4. feleségük itt van, házuk nincs, 5. nőtlenek. A felsoroltak majdnem kivétel nélkül a makedóniai Moschopolisból származtak. Ezt a várost a törökök 1770-ben dúlták fel, lakói elmenekültek, s közü-

²⁸ OLT HTT Misc. Fasc. Nr. 8. 1527 rsz.

²⁹ *Karlovsky E.*: Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Magy. Gazd. Tört. Szle. IV. (1897) 219. l.

³⁰ OLT HTT Misc. Fasc. Nr. 8. 1528 rsz.

³¹ *Ἱστορία τῆλ Συνατίσης* Athén 1929. 16. l.

³² OLT HTT Misc. Fasc. Nr. 8. 1529 rsz.

³³ OLT HTT Misc. Fasc. Nr. 8. 1533 rsz.

lük sokan telepedtek meg Újvidéken. Ha ezt az 1775-ös összeírást összehasonlítjuk az 1770. évvel, akkor azt figyelhetjük meg, hogy a két névsor teljesen különbözik egymástól. Ezek szerint a hűségeskü rendelet után Újvidéken az asszimiláció annyira meggyorsult, hogy 5 év alatt beolvadtak a helyi polgárságba. Természetesen akadtak közöttük olyanok is, akik visszamentek hazájukba.

Újvidék az 1774. évi rendeletben előírt 1 évi határidőt nem tartotta be, az eskületéssel késlekedő görögöket nem vonta felelősségre. A görögök gyorsan még egy év haladékot kértek Bács megyétől, mert feleségük kihozatala a rossz időjárás és a törökök erőszakossága miatt lehetetlen volt. 16 ilyen családfő közül egynek volt 14 000 Ft., kettőnek 2000 Ft., a többinek pedig 1000 Ft vagyona. Áruikat nem törökországi, hanem magyar kereskedőktől vásárolták.³⁴

1775-ben a zombori görögök sérelmesnek tartották, hogy a katolikusok a görög ünnepeken nyitva tartották boltjaikat. A királynő természetesen elutasította a követeléseiket, hogy mindenki kötelezően ünnepelje meg a görögkeleti ünnepeket.

Mint Pesten, úgy a bácskai görög kereskedelem központjából Újvidéken is ellentétek lehettek a görögök és cincárok között, mert a régebben *Communitas Graeca*-nak nevezett címet 1823-ban *Communitas Graeca et Romanovlachica*-ra változtatták át.³⁵

Bár a görögök elszorbesedése a hűségeskü letétele után, főleg a házasságok közvetítésével nagyon meggyorsult, mégis Fényes Elek 1840. évi statisztikája még 400 görögöt említ Bács megyében.

A szerbek ellenállása miatt eléggé későn, a XVIII. sz. 80-as éveiben megnyílt újvidéki görög iskola jelentősége túlnőtt a város keretein. Ez annak volt köszönhető, hogy az iskola élén olyan neves tanítómesterek álltak, mint a kasztóriai Georgiosz Leontiosz, a híres irodalmár Demetriosz Darvarisz.³⁶ A századforduló után Újvidéken tanított Anthimosz Pappasz, 2 mű szerzője. 1812–16 közt ott működött a szintén irodalmár szaloniki származású Miltiadesz Agathonikosz. Az iskolának 1808-ban 22, 1823-ban pedig 40 tanulója volt. 1830-ban az iskola még fennállt Georgiosz Bellianszkival az élén. Az iskolának elég gazdag könyvtára is volt. Külön templomot nem építhettek. 1796-tól a Szent Miklós templomban minden második héten görögül misézhettek. Első papjuk Georg Nikolt Balta volt. (Orsz. Levéltár HTT. Dep. rel. g. Gr. n. u. 1796 Jons 19).

Újvidéknek volt görög betűs nyomdája is. Ott jelent meg Anthimosz Pappasz görög nyelvtana 1810-ben. Ugyancsak Újvidéken jelent meg a híres krétai dráma: Ábrahám áldozata szerb fordítása Rakics Vince tollából.³⁷

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a görögöknek Újvidéken igen virágzó központja volt, amely mind gazdasági, mind kulturális szempontból fontos szerepet töltött be a görög diaszpóra körében. Az összeírások alapján készített alábbi térkép-vázlat tanúsága szerint a megye 62 helységében tevékenykedtek görög kereskedők, akiknek nagy többsége makedóniai származású, görögül beszélő cincár volt. Megfigyelhető, hogy Bács megye és Újvidék városa a görögök tevékenységét korlátozó rendelkezéseket csak kévsé és vonakodva hajtották végre, úgyhogy a görögök működése itt sokkal akadálytalanabban folytatható, mint az ország más vidékén. Ez a kedvező bánásmód is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Bácska és főleg Újvidék a görög kereskedők egyik legfontosabb működési területévé s a magyarországi görög diaszpóra egyik központjává váljon.

Bácska göröglakta helységei:

Ada (1)	Bresztovac (2)
Baja (7)	Cséb (1)
Bajsa (1)	Dautova (1)
Bács (1)	Dérony (1)
Bácsalmás (1)	Deszpotszentiván (3)
Becse (9)	Futak (11)
Begecs (1)	Gara (1)
Béreg (1)	Glozsán (3)
Bezdan (1)	Jankovác (1)
Bikics (1)	Karavukovo (1)
Bogyán (1)	Katymár (1)

³⁴ OLT HTT Misc. Fasc. Nr. 8. 1532 rsz.

³⁵ *Sztajics* i. m. 140. l.

³⁶ *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια* s. v. *Οὐγγαρία*.

³⁷ *Horváth E.*: Magyar—görög bibliográfia Bp. 1940. 43, 60. lapok.

Keresztur (1)	Stanisics (2)
Kér (1)	Szantova (1)
Kueura (1)	Szentmária (5)
Kula (4)	Szenttamás (4)
Kulpin (1)	Szilbás (1)
Lalics (2)	Szivác (1)
Milicsics (1)	Szonta (1)
Mohol (4)	Sztápár (3)
Nemesmilicsics (2)	Szuperszentiván (1)
Obrovác (1)	Temerin (3)
Ókanizsa (5)	Titel (1)
Palánka (8)	Tiszaöldvár (2)
Parabuty (3)	Topolya (1)
Parága (1)	Tovarisova (2)
Petroszelo (2)	Turia (2)
Piros (1)	Újvidék (42)
Pivnica (2)	Verbász (4)
Plavna (1)	Zenta (9)
Rigyica (3)	Zombor (8)
Sóvé (2)	Zsablya (1)

MEGEMLEKEZÉSEK

KÖVENDI DÉNES

(1894—1965)

Életrajzi részletadatok nem sokat árulnak el Kövendi Dénes egyéniségéről. Életútjának stációi is — Kunmadaras, Debrecen, Karcag, Pápa, Kunszentmiklós, Frankfurt a.M., Budapest (közben állását a Tanácsköztársaság idején kifejtett tevékenysége miatt egy időre elvesztette) — csak földi állomások egy lelkes kutatónak az óhajtvá szemlélt *telos*: a platóni ideák világa felé vezető pályán. A profán világ ennek a «csodálva nézésnek» persze inkább csak thalési vermet tartotta számon, de akik közelebbről ismerhették tudását, tiszta emberségét, a tiszteletadásra kötelező vég előtt — munkás életében is — csak tisztelettel adóztak ihletett lényének.

«Volt mindig és van és lesz örökké égő tűz, amely fellobban mértékre és kialszik mértékre»: szeretett és olyan szépen interpretált Hérakleitosának szavai az ő lényét és kutatói pályáját is szemléltethetik. Róla szólt doktori értekezése (Ephesosi Hérakleitos: EPhK 1918), és vele foglalkozott legjobb tanulmányaiban (a magyar Hérakleitoskiadás bevezetése, 1936; Mimmermos és Hérakleitos: Argonauták 1937). Legfőbb szerelme azért Platón volt és maradt. A Magyar Filozófiai Társaság az ő fordításában adta ki a Menexenost, Sophistést, Politikost, Phaidrost, Parmenidést, Timaiost, Kritiast és a Törvényeket; emlékezetes marad számunkra a Szigetben megjelent tanulmánya: *Physica naturaliter Platonica* (1936; előbb: Platón anyagelmélete, EPhK 1931—32); rajongásának gyümölcse «Az örök Platón» (ORTE 1937/38. évk.), a Platón-ankéton elhangzott felszólalása (Athenaeum 1941; frankfurti tanulmányaiból: EPhK 1935 és Athenaeum 1935), és ezt próbálta továbbfejleszteni — *πολλὰ δ'δασκόμενος* — «Platón idea-tanának igazi arca» c. előadásában (1953), majd Platón idea-tanának «igazi» jelentését K. Riezler Parmenidés tanulmányai alapján magyarázta «Az epikureus fizika és etika» c. kandidátusi értekezésében is (1956).

Az utóbbi tétel nem elírás: Kövendi Dénes egységben látta és lelkes szavakkal hirdette Platón anyagelméletét és az ókori materialisták tanításait; a pythagoreus spekulációkban, az eleai gondolatban (Athenaeum 1947), Stoában, epikureizmusban — mindenben az «örökké égő» hérakleitosi tűz lobogását vélte felismerni, Erős Próteurhythmos (Sziget 1939) megnyilvánulásait érezte; nem annyira hajszálpontos dialektikával, mint inkább lobogó lelkesültséggel próbált úrrá lenni a létnek és tükröződéseinek ellentmondásain. De ez a lelkesültség szolid tudásra épült: olvassuk csak Förster Auréllal (az arisztotelési Parva Naturalia szerkezetéről és keletkezéséről: EPhK 1935) vagy Csengery Jánossal (a Pindaros-fordítás elvi és gyakorlati kérdéseiről: uo. 1929—30) folytatott vitáit. Ne feledkezzünk meg Epikuros leveleinek fordításáról (1946), de a klasszikus nyelvek tanításának kérdéseivel foglalkozó tanulmányairól sem (Prot. Tan. Szemle 1935; Embernevelés 1946).

Életének utolsó éveiben is lankadatlanul dolgozott: Arany János Aristophanésfordítását adta ki alapos jegyzetekkel, és Batsányi latin irományainak megismertetésével is derekas munkát végzett. Kéziratban maradt és kiadásra vár a preszokratikusok és Epikuros fordítása. Ha most — búcsúzóul — ki akarnánk emelni valamit egész pályafutásából, egy olyan gesztusát választanók, amely frankfurti mesterének szövegezésében már nemcsak szűkebb tudományunk történetébe vonult be: Karl Reinhardt örökítette meg szelid magyar tanítványának veszélyes csodálkozását Goethe és Schiller nemzetének nem a humánus jegyében fogant tettei fölött. Ember- és tárgyszeretete példaképp lebeghet az ifjabb kutatónemzedékek előtt.

BORZSÁK ISTVÁN

FÖLDY JÓZSEF
(1879—1965)

*Multis ille bonis flebilis occidit,
Nulli flebilior, quam ... mihi*
Hor. carm. I 24, 9

Földy József, a klasszika filológia érdemes munkása, 1965. december 29-én, életének 86. évében váratlanul és hirtelen meghalt. Váratlan volt a halála, mert nem készített elő rá semmiféle súlyos betegség. Amíg hosszú életünkben, a gimnáziumtól kezdve az egyetemig, a tanári vizsgákig, a doktorátusig, sőt a gyémántdiplomáig együtt tanultunk; tudtommal sohasem volt beteg, legfeljebb élete utolsó évében panaszkodott néha, nagy ritkán, apró és jelentéktelen testi kellemetlenségek miatt. Utolsó órájában, nyugodtan átaludt éjszaka után, egyetlen és váratlan szívroham ölte meg.

Utolsó öröme az volt, hogy Strabon-fordításának egy részlete (VII. könyv 1—6. fejezet) megjelent az Antik Tanulmányok IV. kötetében (1957). Borzsák István professzornak, az ókori földrajztudomány kiváló képviselőjének értékes bevezetésével.

Legtehetségesebb és legjobb barátom volt, aki már egyetemi hallgató korában megmutatta filológiai hajlamait és kiváló tehetségét a problémák meglátására. Egyik legelső dolgozata a budapesti piarista papnevelő intézet Kalazantinum c. (önképzőkört pótló) házi folyóiratában jelent meg 1902-ben: «A Thebais töredékekről». A század elején a klasszika filológiának egyik izgató problémája volt, s máig is az: az ókori írók kézírati hagyományának kérdése. Földy az akkoriban igen izgalmas és érdekes vitának a sűrűjébe nyúlt bele okos és higgadt észrevételeivel. Már ezekben a fiatalkori műhelygyakorlatokban megmutatta tehetségét és rátermettségét. Ezeknek a sorába tartozik kivételesen sikerű első műfordítása is, a homerosi Batrachomyomachia első magyar tolmácsolása, amely ritka tökéletességgel adta vissza a görög eredetinek tartalmi és nyelvi humorát.

Magasabbra lépett következő tanulmányában («Agamemnon halála Homerosnál és Aischylosnál»). Ez számbavehető kísérlet a görög irodalom tematikájának összehasonlító vizsgálatára. Már nagyobb fába vágta a fejszét doktori disszertációjával: «De poesi Decimi Magni Ausonii.» Ezzel az értekezéssel indította meg friss szellemű tanáruk, Hegedűs István azoknak a tanulmányoknak sorozatát, amellyel hallgatói érdeklődését a későlatin irodalom irányába igyekezett terelni. Ez a kezdeményezés gyümölcsözőnek ígérkezett, mert a burdigalai rhetor-iskola kiváló professzora és költője (Mosella, Commemoratio professorum Burdigalensium), Aurelius Symmachus, a magasrangú arisztokrata államférfi barátja és a kiváló költő, Paulinus Nolanus tanára, akinek a révén szervesen és szerencsésen zajlik le a mindig mozgalmas korváltás az egyes nemzedékek között.

Baráti és kegyeletes megemlékezésemnek ezzel egyik fájdalmas pontjához érkeztem. Földy Józsefnek, miután a pápai református gimnázium tanára lett, nagyszámú család eltartása és taníttatása szakadt vállaira, s ő ezt a kötelességét mindvégig hűségesen teljesítette. Ennek azonban nagy ára volt: a tudományos filológiai munkát a jobban jövedelmező tankönyvírással kellett felcserélnie, s ezzel biztosította nagyszámú családjának gondtalan életét és nevelését. Ezzel Földy József filológusi hivatását a gyakorlatiasabb *βιβλιογραφία*-val cserélte fel. Ő azonban olyan *βιβλωσος* volt, aki magas művészi fokon folytatta ezt az értékes tevékenységét.

Elegendő felsorolnunk idevágó műveit, hogy megítélhessük e műveinek szokatlanul tág körét és céltudatos pedagógiai módszerességét. 1. Demosthenes válogatott beszédei. 1903. — 2. Sokrates Védőbeszéde, Kriton, Phaidon és részletek az Állam-ból. 1903. — 3. Mai görög elbeszélők. Hermes himnuszok és egyéb műfordítások. Pápa 1905. 4. Görög—magyar szótár a gimnáziumi olvasmányokhoz. Pápa 1935. 5. Újgörög költemények, Pápa 1935. — 6. Földy József—Kardos Gyula: Latin nyelvkönyv I. Bpest Lampel 1907, II. rész Uo. 1908. — 7. Latin olvasókönyv a gimn. III. és IV. oszt. számára Budapest Lampel 1909. — Ez a hevenyészett kis bibliográfia éppen csak izelítőt tudott adni Földy József nagyarányú munkásságáról, amellyel a magyar tankönyvirodalmat jelentős értékekkel gazdagította. Élete munkájára, kéziratban kiadásra váró Strabon-

fordítása tette s (remélhetőleg a közeljövőben) teszi fel a koronát, a magyar klasszika filológiának régóta várt nagyszabású alkotása. Földy József tartalmas és munkás életének (*plus uno perenne saeclo*) remekműve, Strabon Geographika c. hatalmas művének első és egyetlen magyar fordítása.

Drága barátomtól Tacitus megható szavával búcsúzom: *«Ut vultus hominum, ita simulacra vultus imbecilla et mortalia sunt, forma mentis aeterna. Quidquid in Agricola amavimus, quidquid mirati sumus, manet mansurumque est in animis hominum, in aeternitate temporum, in fama rerum. Nam multos veterum, velut inglorios et ignobiles oblivio obruit, Agricola posteritati narratus et traditus superstes erit.»*

RÉVAY JÓZSEF

VITA

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

MAGYARORSZÁG SZKÍTA KORÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

(MEGJEGYZÉSEK PÁRDU CZ MIHÁLY MUNKÁJÁHOZ)*

Az alábbiakban elsősorban Párducz Mihály «Magyarország szkíta kora» c. munkájának¹ egyetlen oldalával szeretnék foglalkozni, azzal, hogy mit jelentenek, milyen problémákat vetnek fel eredményei a Mediterráneum klasszikusnak nevezett kultúráival kapcsolatban, mennyiben segítenek ezeknek lényeges kérdéseit megoldani, illetve mennyiben járul és járulhat hozzá ezeknek közelebbi ismerete a munkában felvetett történeti kérdések megoldásához. A legfontosabbak ezek közül közvetlenül az ártándi lelet kiemelkedő darabjához, a benne talált görög bronzhydriához kapcsolódnak, s elvezetnek a magyarországi szkíta-kor időrendjének, a Kárpát-medence egykorú népmozgalmainak, a szkíta nyugatra törés irányának és okainak, a Mediterráneum és az északi területek archaikus kori kapcsolatainak alapvető kérdéseihez. Ahhoz azonban, hogy az ezekre vonatkozó tanúságait megfelelő óvatossággal vonhassuk le, tisztázni kell a hydria jelentőségét az ártándi leletben. Párducz munkáját legelőször ezen a ponton szeretném némileg kiegészíteni.

Már az ártándi lelet előkerüléséről adott első rövid tájékoztatásban s azóta Párducztól idézett cikkemben is utaltam arra, hogy a bronzhydria a mainzi egyetem gyűjteményében őrzött, *Telesstas* névjelzéssel ellátott hydria-töredék csoportjába tartozik, s ebből következtettem egyfelől spártai eredetére, másfelől készítésének idejére is.² Az említett rövid közleményekkel kapcsolatban felmerült problémák tisztázására három részletkérdést kell ezzel kapcsolatban élesebben megvilágítani.

1. A *Telesstas* jelzésű bronzhydria-töredék és még négy e csoportba tartozó társa a hátsó fül alján női fejfel van díszítve, ami az ártándi hydriáról hiányzik. Ez azonban csak egy ma már túlhaladott formális tipologizálás hívei és az archaikus görög bronzedények műhelyeinek gyakorlatától távolabb állók számára támaszthat kétséget afelől, hogy az ártándi hydria és a női fejfel díszített példányok azonos műhelyben készültek. Mintegy negyven évvel ezelőtt K. A. Neugebauer, aki először foglalkozott behatóan és kellő felkészültséggel az archaikus görög bronzedények időrendi és műhely-kérdéseivel, a csoport első feldolgozásában már természetesnek vette, hogy a csoportosítás alapja nem lehet egy járulékos díszítőelem megléte vagy hiánya, s közös műhelybe utalta készítésük, kidolgozásuk technikai részleteinek alapos vizsgálata és elemzése alapján a női fejfel díszített és az Olympiában talált, az ártándi edényhez hasonlóan hátsó fülükön is többé-kevésbé stilizált madárfejfel díszített példányokat.³ Az ártándi hydria hátsó fülének formálása a hátan végighúzódnó barázdákkal, az oldalsó rotellák kiképzésével és a

* A *Párducz Mihály* «Magyarország szkíta kora» c. doktori értekezésének vitáján elhangzott opponensi vélemény rövidített szövege. A szövegen a rövidítésen kívül nem történt változtatás, csak a jegyzetekkel bővült. Az alábbiakban természetesen a vitatott kérdések kerültek közlésre, így a szöveg ebben a formájában semmiképpen nem alkalmas Párducz nagyérdemű munkájának egészében való megítélésére.

¹ A munka eredményei azóta két nagyobb közlemény formájában kerültek közlésre: *Graves from the Scythian Age at Ártánd*. *Acta Arch. Hung.* 17 (1965) 137—231 és *Western Relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain*. *Acta Ant. Hung.* 13 (1965) 273—301.

² *Ant. Tan.* 3 (1956) 333; *Trouvailles Grecques sur le territoire de la Hongrie*. *Actes du VIIIe Congrès Internat. d'Archéologie Classique* (Paris 1963). Paris, 1965. 387—9 és pl. 91. Az utóbbi alapján sorolja a *Telesstas*-csoportba az ártándi hydriát *D. v. Bothmer*: *Gnomon* 37 (1965) 600.

³ *Arch. Anz.* 1925, 117 s. köv.

felső részen található pontokból alkotott háromszögek sorával, amelyeket pontosan ebben a technikai kivitelben találunk meg a Telesstas-hydrián is, kétségtelenné teszik, hogy az ártándi edény ezzel egy műhelyben készült.

2. A Telesstas-csoport műhelyének lokalizálása nem függ az egyetlen feliratos darab feliratának megítélésétől. Bár a felirat kétségtelenül lakón ABC-vel készült, és Telesstas nevű spártai művész működésére az archaikus korban frott hagyomány is van,⁴ a Boiótiában talált edény felirata tulajdonost is jelölhet, és ezért nem lehet egymagában perdöntő a műhely meghatározásának kérdésében. A műhely Spártába helyezése azonban nem is a felirat megtalálásával függ össze. A csoportról írt alapvető tanulmányában L. Politis már 1936-ban, két évvel a Telesstas-hydria közzététele előtt, s azt még nem ismerve kimutatta a csoport darabjainak lelőhelyét, készítési technikáját és a női fejek művészi felfogását elemezve, hogy az edénycsoport műhelyét Spártában kell keresni,⁵ s ugyanerre a következtetésre jutott E. Kunze az új, női fejjel díszített olympiai töredék publikációjában, amely a Telesstas-hydria közzétételeivel egyidőben jelent meg, s első-sorban a spártai plasztikával való stílus-összevetésre alapozza érveit.⁶ A Telesstas-felirat ilyenformán — Kunze szavaival — csak okmányszerű megerősítése a műhely enélkül is biztosított spártai lokalizálásának.

3. Mindezeknél sokkal lényegesebb talán a hydria abszolút datálásának kérdése. Politis a csoport egyes darabjainak készítése közt ötven év leforgását feltételezte, és F. Matz a görög művészet kora szakaszáról írt monográfiájában ugyancsak egy fél évszázadra, a 625 és 575 közti időre osztotta el az ismert öt figurális díszítésű példány készítési idejét.⁷ Ezt azonban valójában a női fejek stílusvizsgálata nem indokolja, s már Kunze joggal utalt említett munkájában arra, hogy a darabok készítési idejét szűkebb határok közé kell szorítani, az i. e. 600—570 közti három évtizedre.⁸ Az edényforma azonossága az ártándi hydria és az öt figurális díszű, tehát pontosabb keltezésre alkalmas darab közül az edénytestet egyedül megőrző gelai példány⁹ között mutatja, hogy az ártándi edény keletkezési idejét is okunk van ezek között az időhatárok között keresni. Évtizedes pontosságú datálást azonban archaikus görög bronzedényekre csak feltevés-ként lehet adni, a nem figurális díszítésű példányoknál pedig mindenképpen legalább negyedszázados időközt kell megjelölni, ha az illető példányt nem egy hipotétikus művészettörténeti fejlődéssorba akarjuk beállítani, hanem — mint az ártándi hydria esetében — datáló értékét vizsgáljuk egy leletgyűttesben. Ezért ebből a szempontból csak annyit mondhatunk bizonyosan, hogy a hydria 600 és 570 között keletkezhetett, s a madárfej kiképzésében megnyilvánuló bizonyos megmerevedett stilizáltságot tekintve sem mehetünk lejjebb keltezésével az i. e. 570 és 560 közti évtizednél, de lehetséges ennél egy-két évtizeddel korábbi datálása is.

Az ártándi lelet esetében természetesen a legfőbb kérdés az, hogy mit jelent a görög hydria a lelet abszolút keltezése szempontjából. Aligha véletlen, hogy a hydria az első ilyen jellegű archaikus görög lelet a Kárpát-medencében.¹⁰ Könnyen lehetséges,

⁴ Paus. V. 23, 7; vö. K. A. Neugebauer: Arch. Anz. 1938, 333—8 és G. Hafner: Charites. Studien zur Altertumswissenschaft. Bonn, 1957. 124—6.

⁵ Ephem. Arch. 1936, 147 s. köv.

⁶ II. Olympiabericht. Berlin, 1938. 123.

⁷ Geschichte der griechischen Kunst I. Frankfurt a. M., 1950. 440. — D. v. Bothmer (i. m. 600) még két további figurális díszítésű fogót sorol a Telesstas-csoportba; a Schimmel-gyűjtemény darabjára vonatkozólag ezt a közlés alapján (H. Hoffmann: N. Schimmel Collection. Mainz, 1964. Nr. 9) nem látom indokoltnak, s a leírás alapján úgy látszik, hogy a közöletlen oxfordi példány a Schimmel-gyűjtemény darabjával azonos típusú. E. Diehl monográfiájában (Die Hydria. Mainz, 1964. 213—4) két oldalsó füllel gyarapította a csoportot, az egyik az athéni Akropolison, a másik Olympiában került elő. A csoporttal kapcsolatos történeti kérdések szempontjából egyik sem jelentős.

⁸ I. m. 122—3; ugyanerre az eredményre jutott E. Diehl is, i. m. 10—11.

⁹ P. Orsi: Not. Scavi 1932, 141 sköv., fig. 5—7 és B. Pace: Arte e civiltà della Sicilia antica II. Milano, 1938. fig. 366.

¹⁰ A Kárpát-medence archaikus görög leleteiről: Ant. Tan. 2 (1955) 45—52; Über die Verbindungen mit dem Griechentum in Ungarn in der archaischen Zeit. Programme et discours des chercheurs hongrois à la Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. Bp., 1955. 178—91 és fent a 2. jegyzetben i. m. — Az ártándi hydriáról az ott idézettekén kívül: Kralovánszky A.: Arch. Ért. 83 (1956) 222; Művészeti Lexikon I., Bp. 1965. 105—6 (képpel). Lelt. száma az MNM Történeti Múzeumban: 60. 3. 11; magassága 43,4 cm; legn. szélessége: 37 cm; szájátm.: 26,7 cm. — A tévesen archai-

hogy hasonló darabok következő ásatások során még fognak előkerülni, az azonban bizonyos, hogy ilyen méretű és kivitelű, ilyen távrolól hozott és a helyi műhelyek termékeinél szembevetően művészebb kvalitású darab ritkaság lehetett ebben a korszakban a Kárpát-medence területén, s a helyi készítményeknél jóval nagyobb megbecsülésben részesülhetett. Skandináviai leletek tanúsítják, hogy VI—V. századi, délről importált bronzedények évszázadokon keresztül megőrződtek egy-egy kultúrában, s van, hogy csak az i. e. I. században kerültek sírba egy tekintélyes halott mellé.¹¹ Hasonló helyzettel az ártándi hydria esetében is számolni lehet, s ezért nyilvánvaló, hogy az edény készítése ideje a sírlelet keltezésénél kizárólag *terminus post quem*-ként használható. Ezt nyomatékosan hangsúlyozza Párducz is. Az ártándi lelet időrendi kérdéseinek tárgyalásánál azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy a hydria a lelet egyetlen darabja, amely ilyen biztonsággal és pontossággal keltezhető.

Párducz, elsősorban a zablafornák elemzésére alapozott vizsgálatainak eredményeképpen, úgy véli, hogy a szkítakor magyarországi kezdetének időpontját az eddigi véleménnyel szemben mintegy 30—40 évvel későbbi időre, a VI. század második felének elejére kell helyezni. Meg kell azonban vallani, hogy az általa felhozott bizonyítékok alapján ez nem látszik feltétlenül szükségesnek. Az antik használati tárgyak formai fejlődésének általános képe alapján, és feltételezve, hogy ez a fejlődés a szkítakori zablák esetében sem lehetett gyorsabb, mint a jóval mozgékonyabb klasszikus földi műhelyek termékeinél, nem hiszem, hogy az egyes darabokat 20—30 éves időköznél nagyobb pontossággal lehet keltezni. Minthogy pedig valamennyi, kiemelkedőbb művészi kivitele miatt pontosabb datálást megengedő szkíta vagy szkíta hatású tárgy esetében, amelyet Párducz a Kárpát-medence szkítakori kultúrájának kezdeti idejét meghatározó fejtegetéseiben említ, a vizsgálatok az i. e. 570—550 közti keltezéshez vezettek vagy legalábbis azt megengedik, további megokolásra szorul még az, miért szükséges Magyarország szkíta kultúrájának kezdetét ennél későbbi időpontra helyezni, továbbá hogy miért kell az erdélyi szkíta benyomulás i. e. 570—560 körüli időpontjánál egy generációval, mintegy három évtizeddel későbbi időpontot feltételezni az ártándi lelet földbekerülésére. Meg kell itt jegyezni, hogy Foltiny I. Párducztól is idézett munkájában a szkíta hatásnak, illetve kulturális elemeknek nem a Kárpát-medence, hanem Szlovénia területén való megjelenését teszi az 520 körüli évekre.¹²

A legfontosabb probléma azonban, amelynél Párducz kutatásai a Mediterráneum klasszikus kultúráinak történetével összefonódnak, a spártai bronzhydria Ártándra kerülésének útjával kapcsolatos. Ebből a szempontból is alapvető fontosságúak Párducz munkájának azok a részei, amelyek végleg bebizonyítják a Kárpát-medence szkítakori kultúrájának áthatolását a Dunántúlra, összegezik mindazt, amit újabb ásatások szkíta kultúra-elemeknek a kelet-alpesi térségbe való behatolására vonatkozólag megmutattak; rámutatnak Velemszentvid bronzöntő műhelyeinek és az adriai partról a mai Szlovénián át északra vezető kereskedelmi utaknak VI. századi jelentőségére és arra, hogy a szkítakori kultúra nyugati terjeszkedésének célja ezeknek elérése lehetett.

A Párducztól megrajzolt történeti képbe illesztve sokat nyert valószínűségében az az általa is elfogadott feltevés, hogy a görög bronzhydria az adriai-tengeri kereskedelem útján érkezett a Kárpát-medencén át lelőhelyére.¹³ Minthogy ez a feltevés, ha bizonyossággá válik, fontos alátámasztása lehet Párducz történeti következtetéseinek, érdemes további, újabban felmerült adatokkal támogatni mind pozitív, mind negatív oldalról. Ami az utóbbit illeti, itt elsősorban a görög archaikus és klasszikus kor legmozgékonyabb, legpontosabban műhelyhez köthető és keltezhető emlékenyagához, a festett keramikához kell fordulni, amely — bár távrolól sem az egyetlen — mindenesetre jól

kusnak tartott tiszabenei bronzhydria (*Pósta B.*: Dolgozatok 5, 1914, 17—37) valójában klasszikus kori, az i. e. 470—440 körüli időben készülhetett, és egy első feldolgozójától (*K. A. Neugebauer*: *Röm. Mitt.* 38—9, 1923—24, 371—83) délitáliának, majd *H. Payne* (*Necrocorinthia*. Oxford, 1931. 213—7) meggyőző érvelése alapján általánosan peloponnésosinak tartott görög műhely terméke. Vö. most *E. Diehl*: i. m. 25—8 és 216—7.

¹¹ *P. J. Riis*: *Acta Archaeologica* 30 (1959) 48—50; *O. Klindt—Jensen*: *Actes du VIIIe Congr. Internat. d'Arch. Class.* Paris, 1965. 218; hasonló eset görög bronzedénnyel északitáliai sírban: *A. Stenico*: *Acme* 5 (1952) 607—10.

¹² *Zur Frage des «skythischen» Einflusses in Ostösterreich und in Slowenien*. *Arch. Austr.* 33 (1963) 23—36.

¹³ A görög kereskedelem adriai-tengeri útjáról a Kárpát-medence felé vö. a 10. jegyzetben idézett munkákat. Az ártándi lelet útjáról *Actes du VIIIe Congr. Internat. d'Arch. Class.* i. h. 388—90.

nyomon követhető útjelzője a spártai kereskedelem irányának. A spártai VI. századi festett keramika a legjellegzetesebbek és a legjobban felismerhetők közé tartozik az archaikus görög művészetben, így elterjedésének térképét az eddig ismert leletek alapján meglehetősen nagy biztonsággal rajzolhatjuk meg.¹⁴ Ebből kitűnik, hogy a spártai keramika exportjának három fő központja volt: Keleten Samos, amellyel ebben az időben Spártának ismeretes szoros politikai kapcsolatai voltak, Délen Kyréné és Naukratis, Nyugaton pedig a spártai kolónia, Tarentum. Ebből a három központból sugárzott ki tovább a spártai keramika Keleten Rhodosba, elszórt leletek alapján Gordionba és Sardeisbe, s újabb — még csak rövid utalásokban említett — ásatások tanúsága szerint Sinopéba, Nyugaton a dél-itáliai görög gyarmatvárosokba, Szicíliaba, az etruszk területre és egy két cserép tanúsága szerint Massiliába és Karthágóba is; újabban sűrűsödnek azok a leletek, amelyek a spártai keramika korfui megjelenésének bizonyítékai.¹⁵ Mindezzel szemben eddig egyetlen cserépnai spártai keramika sem került elő a Fekete-tenger nyugati és északi partjának görög városaiból és azoknak kisugárzási területéről,¹⁶ jellehet nem egy olyan lelőhely akad köztük Istriaától Pantikapaionig, amelynek évtizedek óta folyó ásatásai az importált görög keramika hatalmas tömegét hozták felszínre, s szinte kizárják annak a lehetőségét, hogy itt véletlenül van szó.

Ilyenformán a spártai keramika elterjedési útjainak térképe a hydriának a dél-oroszországi vagy nyugat-pontusi görög városok közvetítésével való érkezése ellen, s az adriai úton való szállítása mellett szól; ugyanerre mutat az egykorú spártai művészet egyéb lokalizálható darabjainak export-útja is, mert a vix-i bronzkratér, amelynek spártai eredetét a Telesztas-hydriához hasonlóan reliefjeinek stílusa mellett a rajta talált betűk formái is igazolják,¹⁷ aligha kerülhetett másképp, mint az adriai-tengeri kereskedelem közvetítésével lelőhelyére, s a *caput Adriae* és Spárta e korabeli élénk kapcsolatairól az ismert Alkman-törödédek is tanúskodik (fr. 1,50—51). Alkman ebben venetus lovak spártai megjelenéséről beszél. A kérdést új megvilágításba helyezték Bökönyi Sándornak a szkita tarpanlovak elterjedésére vonatkozó kutatásai.¹⁸ Harmatta János mutatott rá arra, hogy lehetséges ezeknek tükrében Alkman adatát úgy értelmezni, hogy a venetusok csak közvetítői voltak a kelet-alpesi területen kimutathatóan előforduló tarpan-lovaknak Spárta felé. Ezt egyelőre nem sikerült még leletekkel igazolni, annyi azonban így is kétségtelen, hogy számolni kell az írott források útmutatása alapján ilyen jellegű kereskedelemmel is Spárta és az Adriai-tenger északi partvidéke között. Itt kell megemlíteni egy Párduczól nem említett másik antik irodalmi adatot is a szóbanforgó kultúrák kapcsolatainak általa igazolt útvonalára: Hérodotos híres tudósítását a hyperboreusok szent ajándékainak útjáról.¹⁹ Hérodotos részletes tudósítása szerint a szkítáknak, majd ezek szomszédekainak közvetítésével jutnak el ezek az ajándékok — nyilvánvalóan a Kárpát-medencén át — az Adriai-tengerig, innen Dódónába, több állomáson át Euboiába, s végül Délos szigetére, Apollón szentélyébe. Hérodotos külön kiemeli, hogy ez az útvonal már régebben is használatban volt, s így kronológiai nehézsége sincs annak, hogy adatát felhasználjuk a kapcsolatok kérdéses útvonala meglétének és használatának igazolására.

¹⁴ Alapvető *A. E. Lane* munkája, BSA 34 (1933—34) 99—189 és *B. B. Shefton*: BSA 49 (1954) 299—310.

¹⁵ Összefoglalóan az előbbi jegyzetben idézettek és *R. M. Cook*: JdI 77 (1959) 117—8. Néhány jelentősebb új részlet-feldolgozás: *Kyréné*: *F. Chamoux*: Cyrène sous la monarchie des Battiades. Paris, 1953. 243—5; *Tarentum*: *P. Pelagatti*: Annuario 33—4 (1955—56) 7—44; *Magna Graecia* általában: *T. J. Dunbabin*: The Western Greeks. Oxford, 1948. passim, 1. Index; *Massilia*: *F. Villard*: La céramique grecque de Marseille. Paris, 1960. 16. *Korfui lakón vázak*: *D. Kallipolitis*: JHS 74 (1954) 179, és a Palaiopolis új ásatásaiból BCH 83 (1959) 660—61, fig. 4.

¹⁶ Ezt személyes megbeszélés során a fekete-tengeri görög import-keramika olyan kitűnő ismerői, mint *V. D. Blavatskij*, *A. A. Peredolskaja*, *K. S. Gorbunova* és *V. M. Skudnova* is megerősítették.

¹⁷ *A. Rumpf*: Bull. Ant. Beschav. 29 (1954) 8 sk. és *Charites*. Studien zur Altertumswissenschaft 127—35; *L. H. Jeffrey*: Local Scripts in Archaic Greece. Oxford, 1961. 191—2 és 375. Az ABC hovatartozásával szemben felmerült kételyek (elsősorban *C. Rolley*: BCH 82, 1958, 168 sk. és *M. Guarducci*: Rend. Linc. 18, 1963, 3—19) ellenére a vix-i kratér spártai eredetét végérvényesen bebizonyították *M. W. Stoop* megfigyelései (Bull. Ant. Beschav. 39 [1964] 83—91).

¹⁸ Tanulmánya időközben megjelent: *Angaben zur Kenntnis der eisenzeitlichen Pferde in Mittel- und Osteuropa*. Acta Ant. Hung. 16 (1964) 227—39.

¹⁹ IV. 33—35. Vö. *Harmatta J.*: Antik Tanulmányok 2 (1955) 25—9 és Acta Ant. Hung. 3 (1955) 57—64; *J. Tréheux*: Studies D. M. Robinson II. St. Louis, 1953. 758—74.

Ugyanakkor foglalkozni kell M. Parović-Pešikanak a görög kereskedelem észak-balkáni elterjedéséről szóló feltevésével, amelyet Párducz — úgy tűnik — nem kellő határozottsággal értékelt. Parović-Pešikan²⁰ a görög kereskedelemnek egy Al-Duna—Száva útvonalát feltételezi; valójában azonban ennek a feltevésnek semmi jelentősége nincs a szóbanforgó korszakra vonatkozólag, mert a szerzőnőtől említett keramika i. e. IV. századi, tehát a görögök észak-balkáni kapcsolatainak egy egészen más korszakát és történeti szituációját képviseli, egyébként pedig a pontusi görög városok háttérülete és a Duna—Száva összefolyásának területe között semmi nyoma nincs görög importleleteknek, három «illyr» sisakot kivéve, amely azonban kétségtelenül nem az Al-Dunán át, hanem Szlovénia felől jutott lelőhelyére.²¹ Ugyancsak közömbös a Párducz művében érintett történeti kérdések szempontjából a Parović-Pešikan által megrajzolt Vardar—Morava völgyi görög kereskedelmi út, mert ezen az őskor korábbi szakaszaiban sűrűn használt úton a VI. századból eddig nem ismeretes görög lelet. Az útvonal használatának ezt a megszakadását látszik bizonyítani a verginai ásatás eredménye is: a X—VIII. században a leletek alapján az ÉNy-Balkán és Görögország közötti kapcsolatok fontos összekötő pontja volt itt, a 7. sz. közepe táján azonban megszakad a település.²² A szerzőnő térképén szereplő lelőhelyek közül az egyetlen novi pazari jöhetne számba, az ott talált görög keramika azonban az V. század legvégén, a görögök észak-balkáni kapcsolatainak fentebb érintett új szakaszában készült. Ezzel szemben a dyrrachiumi pénzek Parović-Pešikan által adott elterjedési térképe világosan kirajzolja azt az adriai utat, amelyet az archaikus korra vonatkozólag én a fennmaradt görög leletek alapján próbáltam meg kirajzolni, s amely lényegében azonos a Hérodotos tudósításában leírt útvonallal, részleteiben pedig természetesen pontosabban nyomon követhető.²³

*

A nagyobb történeti kérdéseknek mintegy függelékeként legyen szabad néhány olyan vallástörténeti kérdést említeni, amelynek megoldásához talán közelebb vihet a klasszikus kultúrák emlékműanyagának tanúsága. Az első a női sírokban talált, szkíta állatstílusban díszített bronztükrök kérdése. Párducz feltevése, hogy a tükrök gyakori jelenléte a női sírokban kozmetikai rendeltetésükön túlmutató jelentőségre utal, vitathatatlanul helytálló. A magyarázatot azonban nem mágikus hatásukban vagy a nyelet díszítő állatalakok jelentésében keresném. A Meditterráneum kultúráiban a tükör a Nap szimbóluma. Egyiptomban ezt a formája is hangsúlyozza, a hettita Nap-istennőt, Kubabát pedig jobbában tükörrel ábrázolták.²⁴ Ez azonban csak egyik oldala a tükör általánosabb jelentésének: az örök élet, a haláltól való megmenekülés szimbóluma,²⁵ s mint ilyen használták Clemens Alexandrinus tudósítása (Protr. 15 P.) szerint a görög dionysoszi misztérium-szertartásokon; ugyanilyen jelentésére utal Apuleius is (Met. XI. 9), mikor azt írja, hogy az Isis-papnők *nitentibus speculis pone tergum reversis venientí deae obvium commonstrarunt obsequium*. Szerepe Dionysos és Zagreus mythosában eléggé ismert,²⁶ és könnyen lehetséges, hogy a fenti képzetkörben kell a szkítakori sírok tükörleleteinek értelmezését is keresni.

Egy másik érdekes problémát jelent az ártándi aranydiadémá eredeti rendeltetésének kérdése. Párducz egy figyelemre méltó megoldási lehetőséget vet föl: elképzelhetőnek tartja, hogy az eltemetett harcos sisakként szolgáló bőrsüvegét díszítette. A szokás: harcosok sírjában vagy síremlékén a halott fejére aranykoszorús vagy aranydiadémás sisak elhelyezése, illetve ezzel való ábrázolásuk eléggé elterjedtnek látszik a klasszikus

²⁰ Starinar 11 (1960) 21—45.

²¹ D. Berciu: Dacia 2 (1958) 441—2.

²² Összefoglalóan M. Andronicos: Vergina, the Prehistoric Necropolis and the Hellenistic Palace. Lund, 1964. 5

²³ Vö. a 10. jegyzet. Parović-Pešikan térképe: i. m. 42, 12. kép.

²⁴ E. Akurgal: Späthethitische Kunst. Ankara, 1949. 107—9.

²⁵ K. Kerényi: Festschrift Ad. Jensen, 1964. 285. sk.; vö. F. Burekhardt: Symbolon 1 (1960) 12—6. Az antik írott források ma is használható áttekintése E. Gerhard: Etruskische Spiegel I. Berlin, 1843. 75—6.

²⁶ Kerényi: i. m.; E. Simon: Hommages à A. Grenier III. Bruxelles, 1962. 1418—27. A szkíta tükrökkel kapcsolatban vö. most E. Fritsche: Varia Archaeologica W. Unverzagt . . . dargebracht. Berlin, 1964. 106—10.

kultúrákban és kisugárzási területükön. Az ábrázolások legszebb sorozatát az V. sz. második felében kezdődő boióitai sírsztélék nyújtják a thébai múzeumban.²⁷ Lipperheide klasszikus munkájában nem egy antik sisakot reprodukál ráillesztett aranydiadémával, s ha ezek közül néhány modern összetételnek látszik is, mások bizonyosan eredetiek, annál is inkább, mert a szokást ásatáson feltárt harcos-sírban is megfigyelték, elsősorban etruszk, ritkábban kelta sírokban;²⁸ a budapesti Szépművészeti Múzeum is őriz egy kelta sisakot, amelyre etruszk aranydiadémát erősítettek, s az i. e. IV—III. századra keltezhető. Mind az aranynak, mind általában a diadémának funerális jelentését ismerve,²⁹ alighanem az elesett harcos héróizálásának egy formáját láthatjuk a szokásban. A diadéma, és éppen aranyból készült diadéma megjelenése halottak fején egyébként az ókornak szinte valamennyi kultúrájában megtalálható, s így Párducz utalását meglátva Krajna és Karinthia területének Hallstatt C. kultúrájában az eredet kérdésében nem szabad döntőnek tartani. Nem jelenti ez azonban azt, hogy egyetértünk Párducz feltevésével az ártándi diadéma helyi származásáról. Fő díszítő motívumának (amelyet nem igen tudnék a pápaszemes spirálisokból levezetni) és díszítő szisztémájának hallstatti párhuzamai, továbbá a motívum elterjedtsége a VI. századi etruszk művészetben inkább azt látszanak valószínűvé tenni, hogy Nyugatról importált darabbal állunk szemben; a darab egyedülálló volta miatt azonban a kérdés végleges eldöntése ma még aligha lehetséges.

*

A Keleti Alpok és a Felső-Tisza vidékének kapcsolatai szempontjából nagyjelentőségű a keresztfülveretes edények eredetének meghatározása. Párducz egyfelől lazának mondja az ártándi típusu bográcsok genetikai összefüggését a felső-tiszai Hallstatt B-csoporttal, másfelől feltételezi, hogy a felső-tiszai területen a Hallstatt B. végén nem szakadt meg, hanem tovább folyt az ikerveretes bográcsok készítése, bár nem exportképes formában; így azt kellene gondolni, hogy helyi műhely működését feltételezve mégis délnyugatról hozott impornak tartja az ártándi bográcsot, ami ebben a formában nem látszik meggyőzőnek. A kérdésnek azonban tágabb perspektívája is van. Párducz, a korábbi kutatások eredményeire építve, a keresztfülveretes edények két földrajzilag eléggé távolálló központját feltételezi a Felső-Tisza és a Keleti Alpok vidékén. A legfinomabb tipológiai megkülönböztetések sem tudják valószínűvé tenni azt, hogy a két központban a típus egymástól függetlenül alakult ki; egyiknek a kettő közül korábbinak s a másikhoz viszonyítva eredetibbnek kellett lenni. Bármennyire is megvan a valószínűsége annak, hogy ez a felső-tiszai központ volt, ezt a kérdést egyetlen tárgytípus vizsgálata alapján aligha lehet eldönteni. A felső-tiszai bronzedények és kultúráik teljes vizsgálata válik itt mind égetőbb feladattá,³⁰ annál is inkább, mert az ottani edénytípusok közül nem egy régen számontartott, de részleteiben soha nem vizsgált szoros kapcsolatot mutat itáliai, elsősorban etruszk darabokkal, s könnyen lehetséges, hogy e terület anyagának alapos feldolgozása meglepő új választ ad majd az Itália és az ÉNy-i Alpok vidéke közötti kulturális elsőbbségnek Merhart és iskolája révén kiélezett kérdésére.

HARMATTA JÁNOS

KIMMEREK ÉS SZKÍTÁK*

Az újabb kutatás a magyarországi szkíta korról foglalkozó korábbi irodalomhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb figyelmet fordít a leletek ethnikai meghatározására. Ennek két szempontból is nagy a fontossága. Egyrészt az i. e. VI—V. század,

²⁷ A. Rumpf: Malerei u. Zeichnung, Handbuch d. Arch. 6. Lfg. München, 1953. 117—8, további irodalommal. Egy töredéket nemrégiben a Louvre-nak sikerült megszereznie (közöletlen).

²⁸ E. Brizio: Mon. Ant. 9 (1901) 721—2.

²⁹ Acta Ant. Hung. 5 (1957) 45—93.

³⁰ Jelentős lépés efelé Jósa András feltárásainak most közzétett anyaga: *Kemenczei T.*: A nyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 6—7 (1963—64) 19—45 és I—LXXI. tábla.

* Részlet a Párducz Mihály «Magyarország szkíta kora» c. doktori értekezéséről készített opponensi véleményből.

amelybe a tárgyalt leletek tartoznak, már történeti kor, amelyre vonatkozólag írásos forrásokkal is rendelkezünk. Így tehát megvan a lehetősége annak, hogy anonim régészeti kultúrák helyett konkrétan meghatározható ethnikumok anyagi kultúrájáról beszéljünk. Másrészt e korszakban az élénk ethnikai és kulturális kapcsolatok, hadjáratok és vándorlások az anyagi kultúra számos elemét, tárgytipusát hatalmas területeken egyöntetűvé formálják. Elég, ha arra utalunk ezzel kapcsolatban, hogy a háromélű, köpüs, ún. «szkíta» nyílhegy e korszakban Belső-Ázsiától kezdve egészen Nyugat-Európaiáig elterjed. Még beszédesebb a következő példa. Persepolisban, az *apadāna* keleti lépcső-feljárójának reliefjén egy olyan saka ló ábrázolását láthatjuk, amelynek kantáratához háromfüles zablalodaltag kapcsolódik, két kisebb szélső és egy nagyobb középső füllel, az orrszíz és pofaszíz, továbbá a tarkószíz és pofaszíz találkozását pedig egy-egy madárcsőralakú fémdísz ékesíti. Ennek az V. századi saka kantáratnak minden elemét megtaláljuk a VI—V. században Kelet-Európában. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között tipológiai alapon nem lehet az egyes ethnikumokat egymástól szétválasztanunk, hanem sokkal bonyolultabb és finomabb módszereket kell kidolgoznunk.

Ezrei el is jutottunk a magyarországi szkíta kor egyik alapvető problémájához: milyen ethnikumot tehetünk fel ebben az időben az Alföldön és Erdélyben? A korábbi kutatás nem kételkedett abban, hogy a Magyarországon előkerülő ún. «szkíta» leletek valóban szkíta ethnikumról tanúskodnak. Az utóbbi évtizedekben azonban nálunk többen is rámutattak az ún. «szkíta» leletek helyi elemeire. Még negatívabb álláspontot figyelhetünk meg a szovjet kutatók egy részénél, akik teljesen tagadják, hogy Magyarország területén valaha is szkíták éltek volna. A szovjet kutatóknak ez az álláspontja szorosan összefügg azokkal az újabb kísérletekkel, amelyek a szkíták településterületét Ukrajna steppevidékére akarják korlátozni, s az erdős steppe «szkíta» leleteit más ethnikummal, elsősorban a szlávokkal hozzák kapcsolatba. Mivel a magyarországi «szkíta» leletek főleg az erdős steppe «szkíta» leleteivel állnak kapcsolatban, magától értetődik, hogy ha utóbbiak nem a szkíták régészeti hagyatékát képviselik, akkor a velük összefüggő magyarországi «szkíta» leleteket sem lehet a szkítáknak tulajdonítani.

Párducz Mihály e problémát azzal a feltevéssel igyekszik megoldani, hogy a magyarországi szkítakori leletcsoportok alapethnikuma helyi eredetű, azonban i. e. 540 és 490 között a Dnyeper-vidékről Erdélyen keresztül szkíta népelemek hatoltak be, s ezek hatása alatt jött létre itten a szkíta elemekkel telített szkítakori kultúra. Ennek az elgondolásnak szembetűnő nehézsége az, hogy a magyarországi «szkíta» leletek többsége a dél-oroszországi erdős steppe «szkíta» leleteivel függ össze, s ha utóbbiak nem tekinthetők a szkíták hagyatékának, akkor a magyarországi szkíta leleteket sem lehet a szkítákkal ethnikailag összefüggésbe hozni. A kutatásnak ebben az állapotában joggal merülhet fel az a kérdés, hogy egyáltalán mi is az alapja a szkíta leletek körülhatárolásának. S hogy a kérdés még bonyolultabb legyen, egyúttal nemcsak a szkíta leletek térbeli, hanem időbeli kiterjedését is figyelembe kell vennünk.

A szkíta régészeti leletek meghatározásának kiindulópontját természetesen a szkítákra vonatkozó írásos forrásadatok jelentették és jelentik ma is. Ebben bizonyára minden kutató megegyezik, annál nagyobbak azonban az eltérések közöttük az írásos források felhasználása és értékelése tekintetében. Érdemes ebben az összefüggésben M. Rostowzewnek, egy olyan kutatónak, aki mind a szkítákra vonatkozó írásos forrásokat, mind pedig a «szkíta» leleteket kitűnően ismerte, megvizsgálni a szkíták régészeti hagyatékára vonatkozó felfogását. Rostowzew, amikor az i. e. VI—III. századi szkíta kurgánmetkezések áttekintésének általános szempontjait ismerteti (Skythien und der Bosphorus. I. 270 skk.), nem szkítákról, hanem a dél-orosz steppéken ebben az időben fennálló egyöntetű kultúráról beszél, amelynek pontos földrajzi határait körülírni egyelőre még nem sikerült, de amely mindenesetre messze kiterjed mind kelet, mind pedig nyugat felé. Ennek a kultúrának Rostowzew öt vagy hat összetevőjét különbözteti meg: a helyi őskori kultúra elemeit, a görög, az iráni és speciálisan a perzsa, a kaukázusi és a szibériai összetevőket. Így szerinte kétségtelen, hogy amit a kimmerek és a szkíták Dél-Oroszországba hoztak, sem egyszerű, sem pedig teljesen eredeti nem volt. Úgy gondolja, arról is le kell mondanunk, hogy különválasszuk, mit hoztak a kimmerek ide és mi származik a szkítáktól. Mint láthatjuk, eddig a pontig Rostowzew lényegében véve a régészeti kultúra fogalmában gondolkodik, s a leletek pontos ethnikai meghatározásáról már eleve lemond. Az általa «szkíta kultúra» néven az i. e. VI—III. századból összeállított leletek fedik a megtelepült őslakosságot és a nomád irániakat, s fedik a kimmereket és a szkítákat is. Egy ponton lépi csak át Rostowzew a régészeti kultúra fogalmának kereteit, amikor végül is felfogását abban összegezi, hogy «szkítának (csak) a tágas dél-oroszországi steppevidék felső társadalmi rétegeinek i. e. VII—III. századi kultúráját kell neveznünk».

Rostowzew «szkíta» fogalma tehát rendkívül rugalmas és lényegében véve nem ethnikai kategória, hanem egy az i. e. VII—III. századokban hatalmas területen elterjedt régészeti kultúra jelölésére szolgált, amely igen különböző ethnikumokat foglalt magában, többek közt a kimmereket is. Amikor Rostowzew «szkíta» fogalma bizonyos mértékben megközelíti a történeti ethnos fogalmát, akkor is inkább társadalomtörténeti kategóriába megy át, amely szűkebb is, tágabb is, mint a «szkíta» ethnikai megjelölés tartalma. Mert ezek szerint a szkíta köznép kívül esik a «szkíta» kultúra keretén, viszont a «szkíta» kultúrát képviselő felső társadalmi rétegek a szkítán kívül más ethnikai elemeket is magukba foglalhatnak.

Nem véletlenül elemeztük ilyen behatóan Rostowzewnek a szkíták régészeti hagyatékára vonatkozó felfogását. Ez egyrészt megmutatta, hogy Rostowzewet mind követői, mind pedig támadói félreértették, amennyiben «szkíta» fogalmát ethnikailag átértelmezték. Valójában Rostowzew «szkíta» fogalma, ha ethnikai és történeti tartalmában vizsgáljuk, sokkal szűkebb, mint bármelyik kritikusaé. Másrészt elemzésünk azt is szemléltetni kívánta, hogy Rostowzew, a szkítákra vonatkozó antik forrásanyag és a «szkíta» régészeti leletek alapos ismeretében sem tudott eljutni a szkíták régészeti leletanyagának különválasztásáig. Ez jól mutatja, hogy milyen bonyolult problémával állunk szemben.

De térjünk most vissza kiindulópontunkhoz, a szkítákra vonatkozó antik forrásokhoz. Éppen egy negyedszázada, hogy doktori értekezésemben kimutattam, hogy Hérodotos különleges helyet foglal el a szkítákra vonatkozó antik források között. Míg a korábbi és későbbi görög íróknál a «szkíta» név bármelyik északi népet jelölheti, addig Hérodotos a *nyelvé* és a *népszokások* alapján élesen különválasztja a szkítákat a többi nem-szkíta népektől. Arra is rámutattam annak idején, hogy Hérodotos a szkítákra vonatkozó értesüléseit Olbiában, Ariapeithés szkíta király kincstárnokától szerezte, tudósításai tehát a szkíták ethnikumára vonatkozólag teljesen hiteleseknek, és az antik irodalomban egyedül megbízhatóknak tekinthetők. Hérodotos szerint a szkíták területe a Dunától a Donig terjed, befelé a szárazföldön pedig kb. 750—800 km távolságra nyúlik. Ebbe a területbe tehát Kiev, Poltava, Voronyezs vidéke bőségesen belesik. Hérodotos Olbiából szemlélvé Skythia területét a következő szkíta törzseket sorolja fel: a Dnyepertől nyugatra laknak a kallippidák, az alizónok és a szántó szkíták, a Dnyepertől keletre pedig a földművelő szkíták, a nomád szkíták és a királyi szkíták. Ezenkívül Hérodotos a nomád szkítáknak még három törzsét említi, bár lehet, hogy utóbbi esetben inkább bizonyos társadalmi, mintsem törzsi tagolódással állunk szemben.

Ha most összevetjük Hérodotos leírásával a steppe és erdős steppe szkítakori leletcsoportjait (vagy ha úgy tesszük: kultúráit), akkor a következő képet kapjuk. A Szeret, Prut, Dnyeszter és Bug folyása mentén, tehát Olbiától nyugatra az északnyugati dnyesztervidéki vagy nyugat-podóliai, a moldvai és a bugvidéki vagy dél-podóliai leletcsoportokat találjuk. Olbia vonalától keletre a Donig terjed a steppei katakombás temetkezések csoportja, az erdős steppe övezetében pedig a kievi vagy dnyepervidéki, a sulavidéki, más felosztás szerint a vorsklaividéki és charkovi, továbbá a voronyezsi vagy közép-donvidéki csoportok helyezkednek el. Ha Hérodotos szkíta népeit megkíséreljük e leletcsoportokkal összekapcsolni, akkor azt kell figyelembe vennünk, hogy Hérodotos adatai saját, erősen geometrikus jellegű és sematikus térképére vonatkoznak, amely a valóságos földrajzi helyzetet meglehetősen eltorzítja. Így pl. Hérodotos leírása alapján azt gondolhatnánk, hogy a kallippidák Olbia környékén éltek, más forrásokból azonban tudjuk, hogy területük egészen a Dunáig ért. Mindezt figyelembe véve tehát a kallippidákat a moldvai, az alizónokat a bugvidéki vagy dél-podóliai, a szántó szkítákat pedig a dnyesztervidéki vagy nyugat-podóliai kultúrával hozhatjuk kapcsolatba. Az alizónoknak a bugvidéki csoporttal való azonosítását úgyszólván biztossá teszi Hérodotosnak az az adata, hogy a Bug és a Dnyeszter az alizónok területénél közelítik meg egymást. Ami a további szkíta törzseknek az egyes leletcsoportokhoz való kapcsolását illeti, kétségtelen, hogy a nomád és királyi szkítáknak Hérodotostól leírt területe pontosan fedi a steppei «szkíta» katakombás temetkezések elterjedését, amelynek szélső pontjaiként egyrészt Olbia és a Don-torkolat, másrészt Dnyepropetrovszk és Szimferopol jelölhetők meg. Mivel Hérodotos földművelő szkítáinak területe a nomád szkítákétól északabbra kezdődik és a Dnyeper mentén húzódik észak felé, aligha lehet kétséges azonosításuk a tágabb értelemben vett dnyepervidéki, azaz a dnyepervidéki, sulavidéki, vorsklaividéki és charkovi (sőt esetleg a voronyezsi) leletcsoportokkal.

Mint láthatjuk, Hérodotos tanúbizonysága alapján az Al-Duna és a Don közötti területen a steppe és az erdős steppe valamennyi ún. «szkíta» kultúrája ethnikumának a szkítákat kell tartanunk. És e következtetés tekintetében megvan a lehetőségünk arra, hogy a történetírás atyjának hitelességét ellen is őrizzük. Ezt a lehetőséget a nagy dél-

oroszországi folyónevek kínálják. Ha ezeket megvizsgáljuk, kiderül, hogy valamennyi, Hérodotos által a szkíták területén említett folyónév, tehát *Tiarantos*, *Tyras*, *Hypanis*, *Borysthenés*, *Gerros*, *Pantikapés*, *Hypakyris*, *Tanaís* iráni azaz szkíta eredetű. Felmerülhet természetesen az a gondolat, hogy e folyók felső folyása mellett esetleg más ethnikum élt, s hogy e folyók felső folyásának így más neve volt. E lehetőség kétségtelenül fennáll azokban az esetekben, amikor a keleti szlávok e folyóknak nem az iráni nevet vették át. Ez a helyzet a *Tiarantos* esetében, amelynek mai *Szeret* neve nem származhatik a szkíta alakból. A Kárpátok keleti lejtőjén és a Szeret vidékén tehát valószínűleg nem-szkíta ethnikummal vagy nem-szkíta ethnikummal is kell számolnunk. A többi esetben azonban kétségtelen, hogy a keleti szlávok a folyók iráni neveit vették át, tehát e folyók felső folyása mentén is iráni lakosságot kell feltennünk. Ha nem így volna, akkor a keleti szlávok a folyók felső folyásának nem-szkíta nevét vették volna át, épp úgy, mint a Volga esetében, ahol kelet felé való előnyomulásuk során először a felső folyás finnugor eredetű *Vclga* nevét ismerték meg, s így ez honosodott meg náluk, nem pedig a középső és alsó folyás *Itil* neve.

Mivel a Dnyeper folyásának Kiev körüli szakasza esik legnyugatabbra, a nyugatról kelet felé vándorló keleti szlávok ezen a szakaszon ismerhették meg először a folyót és vehették át a folyó iráni nevét. Így a Dnyeper esetében a felső folyás mentén már számolhatunk nem-szkíta lakossággal. A többi tárgyalt folyónál azonban a név átvételét csak a felső szakaszon képzelhetjük el. Arra is van lehetőségünk, hogy a déloroszországi folyónevek átvételének időpontját a szlávok részéről közelebbről meghatározhassuk. Ez az átvétel nem a szkíta korban történt, mert a keleti szlávok e folyóknak nem szkítai, hanem szarmatakori neveit vették át. Így többek közt a mai *Dnyeszter* és *Dnyeper* folyónevek nem a szkíta *Tyras* és *Borysthenés*, hanem a szarmata *Danastis* és *Danapris* folytatásai. Mindezt figyelembe véve önmagától eszik Tyerenezskinnak az a feltevése, hogy az erdős steppe szkíta kori leletcsoportjainak ethnikumában szlávokat kell látnunk. Egy szkíta folyónév van csak, amely a szlávok esetleg már a szkíta korban megismerhettek, ez a *Prut*. A szkíta korban való átvétel ténye azonban ennél sem bizonyítható, mert a későbbi időkből nincs adatunk a folyó nevére.

Az elmondottak alapján nem vehető komolyan számításba Grakovnak és Meljukovának az az elképzelése sem, hogy «szkítának csak a Fekete-tenger vidéke tulajdonképpeni steppei kultúráját lehet nevezni» és hogy a «tulajdonképpeni szkíták — iráni nyelvű, részben nomád, részben megtelepült rokon törzsek, amelyek a Fekete-tenger északnyugati vidékén és az Azóvi-tenger vidékén az aránylag kis steppei területet tartották kezükben», míg az erdős steppe leletcsoportjai mögött álló ethnikum nyelvi hovatarozását még nem sikerült megállapítani, de lehetséges Tyerenezskin protoszláv elgondolása, viszont a dnyesztervidéki leletcsoport pedig a thrákokhoz tartozhat (ezt azonban Tyerenezskin tagadja). Grakov és Meljukova elgondolásának alaphibája abban rejlik, hogy a szkíta kultúra fogalmát az állatstílus, a fegyverzet és a lőszerszám alapján, tehát tipológiai alapon határolják körül, s az így nyert régészeti kultúrát közvetlenül azonosítják a történeti szkíta ethnos fogalommal. Így végeredményben csaknem szóról-szóra Rostowzew fentebb idézett következtetésére jutnak, amely azonban éppen az említett három lelettárgycsoportot — nyilvánvalóan helyesen — csak a szkíták felső társadalmi rétegeinek tulajdonítja.

Hérodotosnak a szkíta törzsek kiterjedéséről rajzolt képe az i. e. 450 körüli évekből származik, és érvényessége Dareios hadjáratáról szóló elbeszélése alapján legalábbis az i. e. 520 körüli évekig visszamenőleg bizonyítható. E körülmény számos további problémát vet fel. Ha a Szerettől nyugatra szkíta ethnikummal nem számolhatunk, hogyan ítéljük meg az ún. «szkíta» leleteket Erdélyben és Magyarországon. Felmerül továbbá az a kérdés, mikor alakultak ki a Dél-Oroszországnak Hérodotos által leírt ethnikai viszonyai, milyen viszony áll fenn ethnikai, kronológiai és régészeti szempontból a kimmerek és szkíták között, és mennyiben számolhatunk a szkíták között idegen ethnikai szubsztrátummal vagy a környező területeken szkíta szupersztrátummal.

E kérdések közül vegyük először a szubsztrátum kérdését. Hérodotos figyelmét nem kerülte el, hogy a Krim-félszigeten a szkítákon kívül egy tölték elütő nyelvű ethnikum is él, a taurosok. Mint egy 1943-ban a Kőrösi Csoma Társaságban a «szkíta» népnév eredetéről tartott előadásomban kimutattam, a taurosokban az északnyugati kaukázusi nyelvek csoportjához tartozó ethnikumot kell látnunk. Az északnyugati kaukázusi nyelvek területe ugyanis az i. e. I. évezredben még a Kubán-vidékre és a Krim-félsziget egy részére is kiterjedt. A taurosokon kívül Hérodotos a szkíták lakta területen más idegen ethnikumot nem említ, pedig e területnek nyugati részét különösen jól ismerte. Hérodotos hallgatása semmiesetre sem véletlen. Azt jelenti, ez hogy ha volt is e területen korábban nem-szkíta lakosság, akkor az nyelvében és szokásaiban annyira közel állt

a szkítákhoz, hogy Hérodotos korában már semmiesetre sem számított a szkítáktól elütő ethnikumnak. Ez mindjárt felveti a kimmerek problémáját.

Ezzel kapcsolatban először is arra kell rámutatnunk, hogy a thrák-kimmer fogalmat, amelynek tarthatatlanságát régészeti szempontból már csaknem húsz évvel ezelőtt kimutattam, továbbá a thrák ethnikumnak a Kárpátok medencéjében és Dél-Oroszországban törőlnök kell a tudományos kutatásból. Az ezzel kapcsolatos és mindmáig újra meg újra felbukkanó elméletek még a nyelvtudománynak arra a megállapítására mennek vissza, amely szerint a geták és dákok a thrákkal azonos nyelvet beszéltek, s így lényegében thrákoknak tekinthetők és nevezhetők. Az utóbbi években azonban ezzel a felfogással szemben kiderült, hogy a thrák és a dák két egymástól teljesen elütő indoeurópai nyelv, amelynek fejlődése egymástól már jóval az i. e. I. évezred előtt elkülönült. A thrák a pelasz nyelvvel együtt a kisázsiai indoeurópai nyelvek csoportjához tartozik, s elterjedésének északi határa az i. e. I. évezred elején már a Haimos hegység volt. A dákok ezzel szemben egy másik indoeurópai nyelv- ill. népcsoporthoz tartoznak, amelynek tagjai rajtuk kívül még a geták, a moisosok, a dardanok, a koistobokosok és a karpok. Mint az antik forrásokból megállapítható, e népek településterülete az i. e. I. évezred elején magában foglalta a Keleti Kárpátok keleti lejtőit, Erdélyt, Kisvlachiót és a Havas-Alföldet, a Duna és a Haimos hegység közti területet, Dobrudzát, a mai Jugoszlávia keleti részét egészen Skopjeig, továbbá Kisázsia északnyugati részét. E népcsoportnak ez a településterülete az i. e. II. évezred II. felében alakult ki, amikor a moisosok és a dardanok egy része a Balkánfélszigeten keresztül bevándorolt KisÁzsiába. Lehetséges, hogy ezt megelőzőleg településterületük a Kárpátoktól keletre még messzebb kiterjedt.

Bennünket most e népcsoportból főleg a koistobokosok és a dákok érdekelnek. A koistobokosok településterülete nagyjából a kustánfalvi kultúra elterjedésével esik egybe, utóbbi tehát e dákokkal rokon törzzsel hozhatjuk összefüggésbe. A dákok Erdélyben éltek, azonban a történeti forrásokban nevük csak jóval később fordul elő. Hérodotos Erdély területén helyettük az agathyrrosokat említi. Hogyan viszonylik e két nép ill. ethnikai megjelölés egymáshoz? Az agathyrrosok ethnikumának megállapításárákét támpontnak van. Ezek közül az egyik az, hogy Hérodotos szerint nem-szkíták voltak, sőt a szkítákkal az 520-as években egyenesen ellenséges viszonyban állottak. A másik támpont maga az agathyrrosok neve, amely iráni eredetű s egy iráni **ākā-druša-* alakra megy vissza, továbbá királyuknak, Spargapeithésnek a neve, amelyet pedig egy iráni **Spar-ga-piθa-* alakból magyarázhatunk. Ezek alapján az agathyrrosokat nem-szkíta, de iráni népnek kellene tartanunk. Ez az eredmény bizonyos mértékben ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy később ugyanezen a területen a dákokat találjuk, akik nem-iráni nyelűek, s a forrásokban e két népnév olyan hirtelen váltja fel egymást, mintha az egyik ethnikum hirtelen eltűnt, a másik pedig egyszerre ott termett volna. Az agathyrrosokat utóljára Aristotelész említi 340—330 körül, s hogy ez nem csak irodalmi reminiscencia nála, mutatja, hogy a korábbiakhoz képest új adatokat közöl róluk. A dákok először Menandrosznál bukkannak fel 310 körül mint rabszolga-szereplők a komédiában. Figyelembe véve, hogy a leletanyagban olyan éles változás nem következik be, hogy abból egyik ethnikumnak egy másikkal való teljes felváltására gondolhatnánk, az egész problémát legkézenfekvőbb következőképpen megoldanunk. Az agathyrrosok Erdélyben egy nem-szkíta, de iráni nyelvű vezetőréteget alkották a dákoknak, amely oda mindenesetre az 530 körüli évek előtt vándorolt be, s amely ott a hatalmat 340 tájáig a kezében tartotta. Az agathyrros vezetőréteg uralmát azonban ezidőtájt valamilyen esemény, valószínűleg a kelták vándorlása megdöntötte, s ez lehetővé tette, hogy az Erdély lakosságának túlnyomó többségét kitevő dákok most már saját nevükön jelenjenek meg a forrásokban.

Az agathyrrosoktól nyugatra Hérodotos még egy iráni nevű népet említ, a sigynnákat, «akik méd ruhát viselnek, lovaik egész testét pedig hosszú szőr borítja, öt ujjnyi is van a szőrük hosszúsága, kicsik, kosfejűek és lovaglásra alkalmatlanok, de kocsiba fögva igen gyorsak; ezért a bennszülöttek kocsihúzásra használják őket. Ezeknek (ti. a sigynnáknak) a határa pedig az Adriánál lakó venetekig ér. Azt mondják róluk, hogy a médek leszármazottai . . .». A sigynnák neve egy óiráni **sikvan-* alaknak a fejleménye. Nyilvánvalóan ebben az esetben is egy iráni, de Hérodotos tanúbizonysága szerint nem-szkíta néppel van dolgunk, amelynek iráni eredetét részben a médekével egyező viselete, részben pedig az is alátámasztja, hogy más antik források szerint a Kaukázus vidékén is éltek sigynnák, s így valószínű, hogy a magyarországi sigynnák a Kaukázus vidékéről vándoroltak nyugatra.

A sigynnák régészeti hagyatékának meghatározása szempontjából igen fontos az a körülmény, hogy Hérodotos lótarató, de kocsizó népnek írja le őket, továbbá, hogy területük a venetekig nyúlik. Magyarországon az alföldi ún. «szkíta» csoportban találjuk meg

egy ilyen kocsizó népnek a hagyatékát. A Szentés-Vekerzug-i temető világos tanúbizony-sága ennek két kocsileletével, s ha több kocsileletet egyelőre nem is ismerünk, de a többi eltemetett ló hátszlóként való használatának sem került meg elő semmi bizonyítéka. A Szentés-Vekerzug-i lovak 135 cm marmagasságukkal középhelyet foglalnak el a 145–150 cm marmagasságot elérő déloroszországi szkíta és altaji és a lényegesen alacsonyabb nyugati lovak között. Így igen valószínű, hogy ezeket elsősorban valóban kocsiba fogva használták. E magyarországi lovak még így is messze felülmúlták a nyugatibb területek kis természetű lovait, s így érthető, hogy e lófajta egészen a venétekig elterjedt. Ez ugyanakkor kitűnően egyezik egyrészt Hérodotosnak azzal az adatával, hogy a sigynnák határa egészen az Adriánál lakó venétekig ér, másrészt pedig Párducz Mihálynak azzal a megfigyelésével, hogy az alföldi ún. «szkíta» leletsoport leletei Szlovénián keresztül valóban a venétek területéig nyomon követhetők. Ebben az összefüggésben arra is rá kell mutatni, hogy a venéteknek ezek a sigynnáktól származó lovai keresett árucikket jelentettek Görögországban. Már Alkman említi 650 körül a «venét versenylovat» s a «versenyt nyert venét csikópár» kifejezés nála azt is világosan bizonyítja, hogy a venét lovakat a görögök a kocsiversenyekhez használták. Az Euripidész Hippolytos-ában szereplő «venét csikópár» kétségtelenül teszi, hogy a venét lovak mint versenykocsi-lovak híréket legalábbis 428-ig megőrizték. E magyarországi eredetű venét lovaknak az alkalmazása Görögországban kitűnően igazolja Hérodotosnak azt a tudósítását, hogy a sigynnák lovai kocsiba fogva «igen gyorsak». Ugyanakkor Spártának a kapcsolatai a venétekkel, s a venét lovak importálása Spártába jól megvilágítja a spártai készítésű ártándi hydria idekerülésének útját és módját.

Az elmondottak alapján az alföldi ún. «szkíta» leletsoport ethnikumának a legnagyobb valószínűséggel a sigynnákat határozhatjuk meg. Ugyanígy kézenfekvő az erdélyi ún. «szkíta» leleteket az agathyrsosokkal kapcsolatba hoznunk. Természetesen az agathyrsosokhoz hasonlóan a sigynnák esetében is fennáll az a lehetőség, hogy voltaképpen csak uralkodóréteget jelentettek a hatalmuk alatt álló terület lakosságának. A legfigyelemreméltóbb a két néppel kapcsolatban az, hogy bennük iráni ethnikummal, de nem szkítákkal állunk szemben. Ebből a tényből az a szükségképpen következtetés adódik, hogy e két népnek vagy törzsnek Erdélybe és Magyarországra még akkor kellett bevándorolnia, mielőtt a szkíták elterjedésének Hérodotostól leírt képe kialakult volna. Ez parancsolólag veti fel az a kérdést, hogy mikor jött létre Dél-Oroszországnak Hérodotosból ismert ethnikai arculata, s ami ezzel szorosan összefügg, hogyan kell megítélnünk a kimmerek és szkíták egymáshoz való viszonyát ethnikai, kronológiai és régészeti szempontból.

A kimmerek ethnikumának kérdése lényegesen egyszerűbbé vált azért, hogy a thrákokat mint ethnikai tényezőt Dél-Oroszországban figyelmen kívül hagyhatjuk. Így a kimmerek ethnikumát lényegében véve nyelvi maradványaik: a *kimmerioi* / *gimír* népnév, továbbá *Dugdammē/Lygdamis*, *Šandakšatru* és *Teušpaa* királyneveik alapján kell megítélnünk. A *kimmerioi/gimír* népnév iráni eredetű, s óiráni **gaya-mira*- alakra vezethető vissza. Ugyanígy iráni eredetű valamennyi kimmer királynév is: *Dugdammē* óiráni **Duydamāyā*-, *Šandakšatru* óiráni **Sanda-χšāθra*-, *Teušpaa* pedig óiráni **Taviš-paya*-alaknak a folytatása. Kiszámú nyelvi maradványuk alapján tehát a kimmereket iráni nyelvű népnek kell tartanunk. Meg kell jegyeznünk, hogy nyelvi szempontból e kimmer nevek lényegében véve ugyanazt az iráni nyelvet és nyelvállapotot tükrözik, mint a szkíta nevek. Nyelv tekintetében tehát kimmerek és szkíták között nem lehetett nagy különbség.

A kimmerek történetét az antik és az asszír forrásokból csaknem olyan részletességgel ismerjük, mint a szkítákét. Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy a kimmerekre vonatkozó antik forrásanyagban két réteget kell megkülönböztetnünk: a valóságos adatokon alapuló régi tudósításokat (ezek főleg az ó-ión földrajzi és néprajzi irodalom termékei) és a későbbi mitológiai és irodalmi spekulációkat. Jelnycikij, aki a kimmerekről szóló munkájában ezt a két réteget összekeverte, ezzel félrevezette az utóbbi másfél évtized szovjet régészeti kutatását.

Az asszír források szerint a kimmerek 730 körül jelennek meg Transzkaukáziaiban mint komoly veszély Urartu számára, 714-ben súlyos vereséget mérnek Urartura, az urartui királyok azonban később szövetséget kötnek velük. Ettől kezdve egy részük urartui szolgálatban harcol, s Urartuban marad, más részük azonban nyugat felé nyomul előre s 675 körül megsemmisíti a frig államot, 652-ben döntő vereséget mér a lyedekre, s 640 körül Kisázsia egész göröglakta partvidékét végigpusztítja. Ebben az időben a kimmerek hatalma Kisázsiaiban a tetőfokán áll. 630 körül azonban az assziroktól vereséget szenvednek. Egy fél évszázaddal később, 580 körül a lydek végleg kiszorítják őket Kisázsia nyugati részéből. Maradványaik Kappadokiában telepednek le, amely az örmény forrásokban még a korai középkorban is a *Gamirk* nevet viseli.

A szkíták 675 körül tűnnek fel Elő-Ázsiában, ahol központjuk a mai Azerbejdzsán területén, az Araksz folyó mentén lehetett (Mingecsaur-i leletek!). Innen Mannai és Média felé nyomulnak előre és 652-től 625-ig uralkodnak a médek felett, s ez alatt az asszirokkal állnak szövetségben. Később a médek lerázzák a szkíták uralmát, s ekkor a szkíták a médek szövetségeseiként harcolnak. 593 után részben visszatérnek Dél-Oroszországba, részben méd uralom alá kerülnek.

A görög források szerint a szkíták lakta terület korábban a kimmerek birtokában volt, akik, amikor a Dontól keletre vagy északra lakó szkíták a massageták vagy az issédonok nyomása alatt megtámadták őket, a Fekete-tenger partvonalát követve a Kaukazon keresztül Elő-Ázsiába menekültek. A szkíták üldözték a kimmereket, de eltévesztették az utat, s a Kaukázust északról megkerülve a Káspi-tó mentén hatoltak be Elő-Ázsiába, ahol 28 évig uralkodtak. Mikor onnan visszatértek, kemény harcot kellett vívniük rabszolgáik és az azokkal összeállt feleségeik fiaival.

Az asszír források lehetővé teszik, hogy a görög tudósítások alapvető tévedését helyesbítsük. Kétségtelen ugyanis, hogy a kimmerek behatolása Elő-Ázsiába egyáltalán nem áll összefüggésben a szkíták ellenük intézett támadásával. A kimmerek megjelenése Elő-Ázsiában több mint félszázaddal megelőzi a szkítákét, s nyilvánvalóan nem a kimmerek hatalom összeomlásáról, hanem éppen ellenkezőleg — legnagyobb erőfeszítéséről tanúskodik. Megfigyelt történeti törvényszerűség, hogy a Dél-Oroszországban lakó steppei népek rendszerint akkor intéztek támadásokat Transzkaukáziaiba, amikor egy-egy nagykiterjedésű, erős törzsszövetséget hoztak létre. Így mind a kimmerek, mind a szkíták Elő-Ázsiában való megjelenése mögött egy-egy erős nomád törzsszövetség megalakulását kell feltennünk. Az is kétségtelen, hogy az Elő-Ázsiából visszatérő szkíták a Krim félszigetnél nem harcolhattak saját rabszolgáik gyermekei ellen, hiszen e terület nem is volt birtokukban, amikor Elő-Ázsiába behatoltak. A görög források tévedése úgy keletkezett, hogy a görögök a dél-oroszországi és az elő-ázsiai események egymáshoz való időbeli viszonyát nem tudták pontosan megállapítani, s úgy gondolták, hogy a kimmerek behatolása Elő-Ázsiába akkor történt, amikor a szkíták elfoglalták területüket Dél-Oroszországban. Utóbbi esemény azonban a valóságban csaknem két évszázaddal később történt. A kimmerek és szkíták harcái Dél-Oroszországban még a korai görög gyarmatok lakosainak a szeme előtt játszódtak le, s annak világos történeti hagyományát még az V. században is megőrizték. Ennek az eseménynek *terminus ante quem*-je Dareiosznak a szkíták ellen vezetett hadjárata, tehát i. e. 514, *terminus post quem*-je pedig a görög gyarmatvárosok alapítása a VI. század elején a Fekete-tenger északi partvidékén. Közlebbi időmeghatározást tesz lehetővé ezeken az időhatárokon belül Aristeas eposza, akinek akméját 546-ra tehetjük, s aki szemelláthatólag mint az események kortársa a görög irodalomban elsőként említi a kimmerek felváltását a szkíták által a fekete-tengeri steppeken.

Mindezek alapján az egész történeti folyamatot a következőképpen rekonstruálhatjuk. A dél-oroszországi steppe és erdős steppe lakossága legalábbis a neolitikumtól kezdve proto-índo-iráni és esetleg balti törzsekből állott. Ezt kétségtelenné teszik azok a nagyszámú nyelvi kapcsolatok, amelyek a proto-szláv, a proto-balti és a proto-índo-iráni között kimutathatók, s amelyek létrejötté csak a proto-szlávok és proto-baltiak településterületének a proto-índo-iráni törzsekkel való érintkezése esetén képzelhető el. Ennek megfelelően az i. e. III. évezredbe felnyúló ún. gödörsíros kultúrát Dél-Oroszországban a proto-irániakkal és proto-baltiakkal kell kapcsolatba hoznunk. A gödörsíros kultúrából később a II. évezred folyamán a katakombás kultúra fejlődött. A proto-irániak területe e korban kétségtelenül kiterjedt már Ázsiára is, s e keleti áruk lehetett az Andronovo-kultúra ethnikuma. Az i. e. II. évezred végén a katakombás kultúrát Dél-Oroszországban a gerendasíros kultúra váltja fel. Ennek eredetét Kriveova-Grakova nyomán a volga-vidéki Poltavka-kultúrában láthatjuk, amely az i. e. II. évezred közepétől kezdve fokozatosan nyugat felé hatol, s az i. e. XIII—XII. századra eléri már a Dnyeper-vidéket is. A mondottakból következik, hogy ebben az esetben voltaképpen egy intra-ethnikus folyamat játszódott le. Úgy látszik, hogy egy volga-vidéki proto-iráni törzs hatolt be a dél-oroszországi steppekre proto-iráni és proto-balti törzseinek területére, és fokozatosan kiterjesztette hatalmát vagy befolyását az egész vidékre. Lehetséges, hogy ez a folyamat bizonyos társadalmi rétegződés kialakulásával is együtt járt, s valószínű, hogy a nomád állattartás egyre nagyobb arányú kifejlődése áll a háttérben.

Az újabb szovjet régészeti kutatásban általánosan elfogadottnak látszik az a feltevés, hogy a szkíta kori kultúra gyökerei a gerendasíros kultúrára nyúlnak vissza. Ez a meggyőző megfigyeléseken alapuló elgondolás azonban szembeötlő ellentétben áll a kimmerekre és szkítákra vonatkozó történeti adatokkal. Az ellentmondás feloldására

sok kísérlet történt, egyik kevésbé meggyőző, mint a másik. Megfontolásra legérdeমেsbbnek látszik még Grakov elképzelése, aki úgy gondolja, hogy a gerendasiros kultúra vándorlásának két szakasza volt, s így ezeket kapcsolhatjuk a szkíták és a kimmerek megjelenéséhez, akiknek kultúrája már régtől fogva olyan hasonló volt, hogy a szkíták vándorlása régészetileg nem fogható meg. Grakov koncepciójában figyelemreméltó az a gondolat, hogy a kimmerek és a szkíták kultúrája nem különbözhetett lényegesen egymástól. Nagy vonásokban Rostowzewnek is ez volt a felfogása. Az alaphiba azonban Grakov elgondolásában ott van, hogy a kimmereknek és a szkítáknak a történeti forrásokban leírt küzdelmét azonosítja a gerendasiros kultúrának a behatolásával a dél-oroszországi steppe és erdős steppe területére. Ez azonban lehetetlen, mert az utóbbi folyamat az i. e. II. évezredben játszódott le, az előbbi pedig az i. e. VI. században ment végbe.

Mindezek a nehézségek megoldódnak azonban akkor, ha figyelembe vesszük a történeti források ismertetett tanúságait. Ezek szerint a kimmerek Urartuba való benyomulását 730 körül meg kellett előznie legalább néhány évtizeddel egy erős kimmer törzsszövetségnek a kialakulása. Ezt tehát a 770—750 körüli időre tehetjük. Az alapja ennek nyilvánvalóan egy nomadizáló, harcra kész törzsi arisztokráciának a kifejlődése volt. A kimmer törzsszövetség valószínűleg kiterjedt a gerendasiros kultúra egész területére, és a történeti források alapján következtetve hatalmába kerítette a Kaukázus középső vidékét, a Kobán-kultúra területét is. A kaukázusi fémművesség közreműködésével formálódott ki azután a kimmereknek az a jellegzetes fegyver- és lószerszámkészlete, amely az egész hatalmuk alatt álló területen elterjedt, s amelynek világos különbözősége a klasszikus kori szkíta fegyverzettől és lószerszámától először tette lehetővé egy prészkíta lovas nép régészeti hagyatékának meghatározását.

Ebben az időben, a közép-európai kronológia szerint a H B végén — H C elején, tehát éppen 750 körül jelennek meg Magyarország területén az első bronzzablaoldatok, amelyeknek összefüggését a kobáni típusokkal már a korábbi kutatás megvilágította. Ezek a leletek minden bizonnyal kimmer, azaz iráni ethnikumnak a megjelenésével állnak kapcsolatban, s ezeknek a Hallstatt B/C kori közép-európai kultúrák ethnikumai-val való érintkezése hozta létre a szomszédos nyugati vidékeken is a keleti típusú lószerszám utánzását és ugyanakkor közvetítette a Hallstatt-kultúra számos elemét egészen a Kaukázusig. Korábban a kimmereknek ez az út, a VIII. század közepén kialakuló anyagi kultúrája legjobban Magyarország területén és a Kaukázusban volt régészetileg megfogható, azonban azóta a Dnyeper vidéken (Poltvai terület) és a Krimben (Szimferopolnál) talált leletek kezünkbe adják az összekötő láncszemeket is a két terület között. Még annak idején, a negyvenes évek végén készítettem elő egy munkát, amelyben rámutattam arra, hogy főleg a Dnyeper vidéki, elsősorban a Smela környéki, Guljaj-Gorod-i leletek anyagában igen sok kaukázusi elem található, míg ugyanez hiányzik a Dnyeper és a Don közötti területek leletanyagából. Ez arra mutat, hogy a kimmer törzsszövetség területén főleg a Kelet-Magyarország — Dnyeper vidék — Krim — Kubán vidék — Közép-Kaukázus vonalon volt erős kapcsolat, vagy pedig, hogy a Don vidék egy bizonyos időponttól, esetleg a 700-as évektől már nem tartozott a kimmer törzsszövetség területébe.

Ez a kérdés már átvezet ahhoz a problémához, mennyire terjedhetett ki kelet felé a kimmer törzsszövetség területe. Annak idején, főleg az előbb említett jelenség alapján, meglehetősen szkeptikusan ítélt meg a kimmerek hatalmának keleti kiterjedését. A Gallus és Horváth által összegyűjtött keleti leletanyag annyira heterogén jellegű volt, hogy semmiféle történeti következtetést nem lehetett levonni belőle. Azóta a majemiri kultúra alaposabb megismerése már lehetővé tette a kimmerek bizonyos keleti kapcsolatainak feltevését. Most azonban az Ujgarak-i és Tagiszken-i temetők feltárása a Szír-darja torkolatvidékén kétségtelenül teljesen új helyzetet teremt a kérdés vizsgálatában. E még közöletlen temetők leletanyaga, amelynek ismeretét Artamonov és Szorkin szívességének köszönhetem, annyira rokon a magyarországi kimmer leletekkel, hogy ez feltétlenül igen szoros történeti kapcsolatokra utal. Így felmerül az a lehetőség, hogy a kimmer törzsszövetség területe, legalábbis egy bizonyos időpontban, Nyugat-Kazahsztánra is kiterjedt.

Mindenesetre a szkíták megjelenése 675 körül Transzkaukáziában arra mutat, hogy egy-két évtizeddel korábban, 700 körül létrejött a szkíta törzsszövetség is. Ennek területi kiterjedésére vonatkozólag az a tény nyújt némi támpontot, hogy a szkíták Elő-Ázsiába a Káspi-tó mentén a Derbenti Kapun keresztül nyomultak be. Ez azt bizonyítja, hogy nem voltak a Közép-Kaukázuson keresztül vezető átjáró, az Alán Kapu birtokában, s így következőképpen a Kobán-kultúra területe sem tartozott hatalmuk alá. A szkíta törzsszövetség területe ebben az időben szemelláthatólag még csak az Észak-Kaukázus vidékének keleti részét foglalta magában, s nyilván az azzal földrajzilag szerve-

sen összefüggő Volga-vidéket. Ezek a történeti források alapján nyert eredmények jól összeegyeztethetők azzal az elgondolással, amely a szkíták eredetét a gerendasíros kultúra Hvalinszki csoportjával hozza kapcsolatba.

Úgy látszik tehát, hogy az eredetileg messze keletre kiterjedő kimmer törzsszövetség i. e. 700 körül két részre szakadt, s a keleti rész *Skolotoi* (óiráni **Skp-ata*-v.ö. szogd *skrtyy* 'triumphant, victorious') néven önállóvá vált. A nomád törzsszövetségeknek ilyen kettészakadása gyakran megfigyelhető. Ez következett be többek közt a hiung-nu-k és a türkök esetében is. A Transzkaukáziaiba behatoló skolotok azután — mint 1943-ban tartott már említett előadásomban kimutattam, a médektől kapták a **Skuda*-nevet, amelyet az asszírok *Iskuza*, a görögök pedig *Skythai* alakban vettek át.

A kimmer és a szkíta törzsszövetségnek ez az egymásmellettsége és szembenállása jól tükröződik az előázsiai forrásokban. Ez az oka többek közt annak, hogy a kimmerek és szkíták Elő-Ázsiában mindig egymással szembenálló hatalmi csoportosulásokhoz tartoznak. Mint említettem, a kimmerek hatalma i. e. 640 körül állott a tetőpontján. Így nem valószínű, hogy ez előtt az időpont előtt a szkíták hatalmának nyugat felé való kiterjesztése megkezdődött volna. Kézenfekvő viszont arra gondolnunk, hogy a kimmerek elő-ázsiai hatalmának összezsugorodása következményekkel járt Dél-Oroszországban is, s így 630 után a szkíta törzsszövetség nyugat felé való terjeszkedése már megkezdődhetett. Ha helyes Krivcova-Grakovának az az elgondolása, amely szerint a legrégebb szkíta települések az Azóvi-tenger északi partvidékén helyezkednek el, akkor valószínűnek látszik, hogy a szkíták előnyomulása elsősorban ezen a területen következett be. A szkíta törzsszövetség terjeszkedése ilyen módon területileg két részre szakította a kimmer törzsszövetséget: egy északnyugati, Dnyeper-vidéki és egy délkeleti, kaukázusi és előázsiai részre. A kettő között az összekötő kapcsolatot a Taman-félsziget és a Krim jelentette, ezért keletkeztek itt a Keresi-szorosnál a *Kimmeriké* és a *Kimmerion* nevű helységek, s ezért őrizte meg a kimmerek itteni közlekedésének emlékét a *Kimmeria porthméia* «Kimmer átkelőhelyek» helymegjelölés.

A szkíták előnyomulása nyugat felé lényegében véve azt jelentette, hogy a korábban a kimmer törzsszövetséghez tartozó iráni törzsek most a szkíta törzsszövetség állományába kerültek át. Valószínű tehát, hogy a szkíták hatalomra jutása Dél-Oroszországban nem hozott ethnikai változást magával, legfeljebb az uralkodó nemzetségek vagy törzsek kicserélődését jelentette. Az anyagi kultúra tekintetében a fő különbségnek a két törzsszövetség között főleg az látszik, hogy a Kobán-kultúra jellegzetes fémkészítményei csak a kimmer hatalom alatt álló területeken, tehát Kelet-Magyarország, Dnyeper vidék, Krim-félsziget, Kubán vidék, Közép-Kaukázus területén terjedtek el, s itt érvényesültek elsősorban az Urartu területéről kiinduló hatások is. Utóbbiak közül elég a kis pikkelyekből álló fémpancél átvételére és a négy körívvel négy részre osztott és középen körrel díszített gombok utánzására utalni.

A nyugati és keleti kimmer csoportok közötti kapcsolat 590-ig állhatott fenn, amikor a médek a szkítákkal együtt Urartu területét végleg elfoglalták. Hogy eddig az időpontig a kapcsolat az Urartuban és a nyugaton élő kimmerek között még elég élénk volt, azt jól mutatják a mihalkóvi és az ahalgori kincsleletek közötti szoros összefüggések (phiale, torques). Az 590-es évek körül indulhatott meg a kimmer és a szkíta törzsszövetség közötti küzdelem végső szakasza is Dél-Oroszországban. Ennek végeredménye az volt, hogy a kimmer törzsszövetség felbomlott, egyes részei elmenekültek, más részei pedig a szkítákba olvadtak. Valószínűleg ekkor kerülhettek az agathyrrosok is Erdélybe, s ez egyúttal jól megmagyarázza ellenséges magatartásukat a szkítákkal szemben Darcios hadjárata alkalmával. Hogy Magyarországon és Erdélyben a kimmerek agathyrrosok és sigynnák néven jelennek meg Hérodotosznál, annak az az oka, hogy a kimmer törzsszövetség széthullása után a még megmaradt törzsek saját törzsneveket használtak tovább.

Valószínű, hogy a kimmer törzsszövetség széthullásának idején, tehát a VI. század első évtizedeiben a sigynnákhoz is kerültek még újabb kimmer ethnikai elemek. Erre mutatnak azok a kapcsolatok, amelyek a sigynnák hagyatékában a Kaukázus vidékével megfigyelhetők. Utalhatunk elsősorban a gyomai fejedelmi sírleltre urartui jellegű aranytárgyaival, továbbá a kimmer zablák VIII. típusára, amely keleti kimmer előzményekből Magyarország területén keletkezett. Utóbbiak történeti megítélése szempontjából igen fontosak a Karmir Blurban talált leletek. Az ottani urartui várban három lószerszámkészlet is előkerült, amely a várat védő harcosoktól származik. Mivel e lószerszámkészletek nem urartui jellegűek, kétségtelen, hogy urartui szolgálatban álló lovas harcosok hagyatékával állunk szemben. Mivel a számbajövő két nép, a kimmerek és a szkíták közül az előbbieket harcoltak urartui szolgálatban, az utóbbiak viszont a médeknek voltak a szövetségesei, akik a Karmir Bluron épült urartui várat elfoglalták, nem

lehet kétséges, hogy e három lószerszámkészlet kimmer harcосoké volt. E három lószerszámkészlet közül már most az egyiknek vas oldaltagjai voltak, amelyeknek formája megfelel a diósgyőri vas zablák egyik típusának (G—H LXVIII. 2—3). A másik készletnek csont oldaltagjai voltak, amelyek a mezőnyéki zablákhoz hasonló VIII. típusú oldaltagok előzményének tekinthetők. Mivel a lószerszámkészletek a vár elpusztulása előtt is már használatban lehettek, e zablatípusok nyilvánvalóan léteztek már az i. e. VII. század utolsó évtizedeiben. Ezt figyelembe véve a magyarországi VIII. típusú zablák kialakulását nyugodtan tehetjük a VI. század első évtizedeire, s így az ártándi lelet földbekerülését is közelebb hozhatjuk a benne talált spártai Lydria keletkezési idejéhez.

Igen fontos az a tény, hogy a Karmir Bluron talált kimmer lószerszámkészletek ún. «szkíta» állatstílusban készült részeket is tartalmaznak, amelyek pontosan megfelelnek a keletre hasonló leleteknek. Ez ugyanis azt bizonyítja, hogy az ún. «szkíta» állatstílus éppen úgy megvolt a kimmereknél is, mint a szkítáknál, sőt több körülményből arra lehet következtetni, hogy létrehozásában és a keletre való elterjedésében a kimmereknek döntő szerepe volt.

BORZSÁK ISTVÁN

NONA AETAS?

A IUVENALIS-SZÖVEG HAGYOMÁNYOZÁSÁNAK KÉRDÉSEIHEZ

Az Ókortudományi Társaság 1964. május 15-i közgyűlésén Hahn István gondolatébresztő előadást tartott a florusi *Epitome* korszakbeosztásához fűződő kérdésekről.¹ Kifejtette, hogy a Varróra visszavezethető «biológiai» periodizálást (*infantia* — *pueritia* — *adulescentia* — *iuventus* — *senectus*) valószínűleg az id. Seneca alkalmazta a római állam történeti fejlődésének szemléltetésére, oly módon, hogy Róma «öregkorát» a Gracchusoktól Actiumig húzódó polgárháborúk századára tette, Augustus korát pedig *altera infantia*-ként — pozitív értelemben — újjászületésnek minősítette. Ezt a biológiai szkémát vette alapul előadásában Florus is, de a mű prooemiumában a traianusi ambíciókhoz igazítva, amennyiben a megújodást Traianus korába iktatta át. (Az *altera infantia*-t később Lactantius peioratív értelemben az elaggott szervezet második gyermekkoraként szerepeltette,² míg Ammianus Marcellinus³ — mint egyébként a Symmachus-kör — az öregségnek kijáró tiszteletet, nem a szánásra, hanem a csodálatra méltó mozzanatokot emelte ki, a kiállott próbákban a jövő zálogát pillantotta meg.)

Florus opportunistá történelem-kostruálásánál is eredetibb az *Epitome* prooemiumában olvasható és eddig csak szövegkonjektúrákkal értelmezhetőnek vélt kronológiai vázlat kibogozása. A prooemium szerint (Florus tulajdonképpeni előadásának évszámadataitól eltérőleg) Róma *infantia*-ja — a királyok kora — «majdnem 400», *adulescentia*-ja — Italia meghódításának időszaka — 150, *iuventus*-a — Augustusig — ugyancsak 150, végül Augustustól Traianusig számított *senectus*-a «200-nál nem sokkal kevesebb» évig tartott. A nyilvánvaló nehézségeket régebben úgy próbálták kiküszöbölni, hogy az *infantia* CCCC és az *adulescentia* CL évét CCL-re, a *iuventus* CL évét pedig CC-ra változtatták. A bökkenő ott van, hogy a Florus-szöveg mindkét főrecenziója ugyanazokat a számadatokat őrzi, ráadásul a legjobb (*Bambergensis*) kéziratban *betűkkel* kiírva. A «szövegromlás» paleográfaiilag még csak értelmezhető volna, de logikailag semmiképpen sem: a kronológiai kérdésekkel annyit bajlódó késő-ókorban ilyen durva hibákat a legfelületesebb redaktor sem követhetett volna el. Konjektúrák kigondolása helyett inkább a hagyományos szöveg értelmét kell kihámozni. Ezt Hahn a prooemium évszámainak egyszerű összeadásával érte el: ha a 400-at, a kétszer 150-et és a *senectus* 200 évét a 100-nak feltételezett *saeculum nostrum*-mal egybefogva összeadjuk, az iráni gyökerű chiliasztikus számítások ezer éve jön ki, amelyen belül a fémekkel jelzett, egyre hitványabb és egyre rövidebb négy világkorszak elképzelése a tíz saeculumra terjedő világerőszakával kereszteződik.

Hahn elmélete szellemes és meggyőző: Florus a közkeletű biológiai szkémát összhangba akarta hozni a jólismert eschatológiai-chiliasztikus beosztással. Nehézség persze így is marad (a *saeculum nostrum*-ként az előzőkhöz csapott 100 év a szövegben nem

¹ Azóta megjelent: Florus prooemiumának kronológiai alapjai. *Antik Tan.* 11 (1964) 75—86. 1.

² Div. inst. VII 14 sk.

³ XIV 6, 3 sk.

szerepel; különben is így a «legrövidebb és leghitványabb» korszak egybeesnék a lelkesen ünnevelt traianusi újjászületéssel), de Hahn⁴ joggal hivatkozik arra, hogy a «mindenkori aktuális politikai várakozások jegyében átfogalmazott és átértelmezett eschatologikus számításoktól nem várhatunk matematikai értelemben vett következetességet és pontosságot». Ennek szemléltetéséül mi itt azokra a fantasztikus számításokra utalunk, amelyeket a Veii sorsában osztozó Róma «legendás kronológiájáról» szóló könyvében⁵ legutóbb J. Hubaux próbált értelmezni, de ugyanígy hivatkozhatnánk R. Syme-nak a phoenix megjelenési évével kapcsolatban évszám-akrobatikájára,⁶ a Trója, Karthago, Jeruzsálem vagy Konstantinápoly pusztulásához fűződő spekulációkra, vagy a XVI. századi világvégvárás hasonló termékeire is.

Az előadás méltán keltett élénk visszhangot. A téma időszerűségét mutatja, hogy az alkalmi hozzászólókon kívül mostanában külföldön is többen foglalkoztak a florusi történet-koncepcióval, az életkor-hasonlattal, a korszakbeosztás kérdéseivel és «a végső kor tudatának melankóliájával». Ezek a dolgozatok számos vonatkozásban kiegészítik Hahn fejtegetéseit és érdekes távolabbi perspektívákat villantanak fel. Mindezeknek az elméleteknek, motívumoknak és kombinációknak az ismeretében érdemesnek látszik szemügyre venni a Florusszal nagyjából egykorú Iuvenalis egy vitatott helyét, amelynek értelmezése nemcsak az újkori filológusokat foglalkoztatta a XV. századi humanistáktól kezdve, hanem problémát jelentett már a Iuvenalis-szöveg késő-órkori gondozóinak is, és nyomon követése érdekes megfigyeléseket tesz lehetővé a Iuvenalis-szöveg hagyományozásának folyamatára általában, nem különben a Hahn Istvántól több ízben sikerrel fessegetett *saeculum*-számítások gyakorlatára és jelentőségére vonatkozólag is. Negatív előjellel tekintetbe kell helyenként vennünk a nemrégiben megjelent két nyelvű Iuvenalis-kiadás⁸ igényes bevezető tanulmányának «A kilencedik világekorszakról» szóló részét is. Először is lássuk a kérdéses szöveget:

*Nunc (?nona?) aetas agitur peioraque saecula ferri
temporibus, quorum sceleri non invenit ipsa
nomen et a nullo posuit natura metallo (XIII 28—30).*

Közismert tény, hogy a XIII 28. sor élén álló *nunc* csak egyetlen kéziratban (Cod. Pithoeanus Montepessulanus 125 saec. IX. = P) olvasható, a többiben össze-vissza *non*, *nonne*, *nona*, vagy éppen *nova*, *nam* szerepel, sőt, hogy a dolog még bonyolultabb legyen, egy szintén még IX. századi *manus secunda* a P *nunc*-ját is *nona*-ra «javította». Szövegkritikai kérdést nem lehet többségi alapon elintézni, kiváltképpen ha a leszavazandó P történetesen a *mérvadó* kézirat, a iuvenalisi szövegmegállapítás alapja, amelyről — Schanz fogalmazása szerint⁹ — «a kritika időnként letért ugyan, de mindig, még nagyobb határozottsággal visszatért hozzá». Meg kell még jegyeznünk, hogy ennek a kéziratnak az olvasatai csak J. J. Scaliger kollacionálása (1583) óta szivárogtak át a kiadásokba, elsőnek az akkori tulajdonos, Pierre Pithou 1585. évi, *korszakalkotó* párizsi kiadásába, de az addig kinyomtatott kézirati változatok azóta sem mentek ki a forgalomból, — amint erről az elmúlt 20—30 év Iuvenalis-kiadásaiából (A. E. Housman: 1931, 1956; N. Vianello: 1935; U. Knoche: 1950; W. V. Clausen: 1959) meggyőződhetünk. Ulrich Knoche már hajdani disszertációjában¹⁰ a iuvenalisi szöveghagyományozás kérdéseivel foglalkozott; ennek továbbfejlesztéseként jelent meg 1940-ben «Handschriftliche

⁴ I. h., 85. l.

⁵ Rome et Véies. Recherches sur la chronologie légendaire du moyen âge romain. Paris 1958, 14 skk. l. és *passim*.

⁶ Tacitus. II. (Oxford 1958) 771 skk. l. (The year of the phoenix.)

⁷ «Melancholie des Endzeitbewusstseins»: W. Richter, Römische Zeitgeschichte und innere Emigration. Gymn. 68 (1961) 303. l.; *id.*, Zur Rekonstruktion des *Dialogus de oratoribus*. Nachrichten d. Akad. Wiss. Gött., Phil.-hist. Kl. 1961/12, 406 skk. l.; R. Häußler, Vom Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleiches. Hermes 92 (1964) 313 skk. l.

⁸ Iuvenalis szatírái latinul és magyarul. Ford. Muraközy Gyula, a bev. tanulmányt írta Horváth I. Károly. Bp. 1964. («A kilencedik világekorszakról» a 15—34. lapon; vö. VDI 1964 [3. sz.] 237. l.)

⁹ M. Schanz, Gesch. d. röm. Lit. II/2³ (München 1913) 213. l.

¹⁰ Die Überlieferung Juvenals. Diss. Berlin 1926; vö. J.-L. Perret, La transmission du texte de Juvénal. Helsinki 1927; N. Vianello, La tradizione manoscritta di Giovenale. Genova 1927.

Grundlagen des Juvenaltextes» c. alapvető monográfiája,¹¹ amelynek ismerete nélkül bárki bajosan foglalhatna állást a Juvenalis-szöveg nem könnyű kérdéseiben. Mindenesetre elsősorban Knoche «érdeme» az is, hogy a Montepessulanus egyeduralmi helyzete vitatottá vált.¹² Ezt, ha a lehető teljes szövegahagyomány józan és lelkiismeretes figyelembe vételét jelenti, természetesen örömmel üdvözöljük. Ha azonban a szükségszerű eklekticizmus jogcímén még a biztos alaptól is elrugaszkozik és a sokat emlegetett «innere Gründe» intronizálásával nem egyszer az önkénynek és felületességnek ad helyet, fokozott vigyázattal kell eljárunk.

Mit jelent ez a kérdéses sorok szövegformálására és értelmezésére vonatkozólag?

Knoche kiadásának apparátusában a következő felsorolást találjuk: «*nona* P², Ω (= gemeinsame Lesart der Vulgata), Grundlagen 313; *nova* ζ (= gemeinsame Lesart zweier oder mehrerer, meist jüngerer Handschriften); *non* c¹ GFK¹ g¹ ζ; *nam* ζ; *nunc* P¹.»

Housman: «*nona* Ψ; *non* FG; *nunc* P.» (Kiadása bevezetésében a Ψ-kódexcsoportról azt írja, hogy az interpolációk valóságos áradata — a shower of interpolations — lepte el, «amely rengeteg helyen felismerhetetlenné tette és téves olvasatokkal — with falsehoods — nyomorította meg az eredeti szöveget», magában az apparátusban pedig őszintén nyilatkozik: «*Ncna* a poeta positum esse non confido», — mégis azt hagyja bent a szövegben, a *nunc*-ot pedig száműzné.)

Vianello apparátusa is érdekes: szövegformálásának megfelelően a kérdő *nonne* ?-t teszi előre («*praeunte* Rupertio»); *non* FG («interrogative Buecheler, cui praeiverat Heinsius», cf. Luc. VII 387—9 . . .; *nunc* P; *nona* ALOT etc.

Végül a legfrisebb, Clausen-féle oxfordi kiadásban: *nona* Φ; *non* FK; *nunc* P. (Sokat szidott elődje, S. G. Owen, *nunc*-kal kezdte a sort, a *nona* csak az apparátusban szerepel: P² ω)¹³

Már az egyes apparátusok sorrendje is tanulságos, — a modern kiadókra vonatkozólag. Legmulatságosabb az, hogy Vianello a kérdő *non*-nal kezdett szövegváltozat dokumentálásául ugyanarra a Lucanus-helyre hivatkozik, amellyel mások (P. Maas és U. Knoche) a *nona* olvasatot próbálták volna magyarázni. Ezzel visszakanyarodhatunk Knoche «alapjaira». A «Grundlagen»-ben — bár nem egyszer elismeri, hogy a P a «legkülönb»,¹⁴ a kikövetkeztethető kapitális kézirat helyenkénti visszfényét őrző dokumentum,¹⁵ stb. — azt hangsúlyozza, hogy «a P csak a legritkább esetben bizonyul az autentikus *II*-olvasat valóban egyedüli tanújának»,¹⁶ de nem tagadja, hogy azért ilyen esetek is vannak. «Néhány válogatott példával» mégis azt próbálja szemléltetni, hogy «*belső okok* (innere

¹¹ Philologus Suppl. XXXIII/1. Leipzig 1940; részletesen ismertette *R. Helm*, Bursians Jb. 282 (1943) 23—33. l. — A magyar kiadás bevezető tanulmányának szerzője sajnálatos módon figyelmen kívül hagyta Knoche alapvető szövegtörténeti kutatásait; a római satíráról írott könyvét (Die röm. Satire, 2. Aufl. Göttingen 1957) idézi ugyan, de a kézirati hagyomány alakulásáról szóló fontos fejtegetéseket (95 skk. l., 121. l.) nem hasznosította.

¹² Míg *C. Hosius* szkeptikusan nyilatkozott Knoche eredményeiről (Phil. Wochenschr. 47 [1927] 356: «P behält seinen Vorsprung vor den anderen», vö. *Schanz—Hosius*, Gesch. d. röm. Lit. II⁴ [München 1935] 576. l.), *R. Helm* számára már «világos, hogy a Montepessulanusnak nincs joga egyeduralomra» (i. h., 33. l.; de ugyanígy nyilatkozott már *A. Kappelmacher* is: Die Lit. der Römer [Potsdam 1934], 336. l.). A Juvenalis-szöveg modern kiadásainak kitűnő kritikai és történeti áttekintését olvashatjuk *W. S. Anderson*-nak a Clausen-kiadásról írott recenziójában: Amer. Journ. Phil. 82 (1961) 428—441. l.; l. még *K. Büchner* összefoglalását: Geschichte der Textüberlieferung der ant. u. ma. Lit. I. (Zürich 1961) 414 skk. l., vö. *J.-G. Prévoux* józan kritikájával: Latomus 22 (1963) 873. l.

¹³ Nem célunk valamennyi modern kiadás felsorolása, de megemlítjük még *P. de Labricille* és *Fr. Villeneuve* Juvenalisát (Coll. des Univ. de France, Paris 1941), amelynek szövegében a P *nunc*-ja szerepel, míg a *ncn* és a *nca* az apparátusba került; a francia fordítás így hazngik: «Nous vivons aujourd'hui un temps, des siècles pires que l'âge de fer, si criminels que la nature elle-même n'a pu trouver de noms pour eux et n'a pas eu de métal pour les désigner.»

¹⁴ Grundlagen, 79. l.: «*unser bester Texteszeuge*».

¹⁵ Grundlagen, 249. l.; pl. IX 134 a: *erucis / faucis*; XI 55: *et fugientem / effugientem* stb.; vö. Die röm. Sat.² 96. l.: «Dem IX. Jh. entstammen unsere ältesten vollständig erhaltenen Juvenalhandschriften, und zwar sowohl *Vertreter der reineren Textform II*, deren vollständigster Repräsentant der *Montepessulanus 125 P* ist, als auch solche der Vulgarrezension Ω, meist allerdings mit Beimischung anderer Lesarten.»

¹⁶ Grundlagen, 312., l.

Gründe) mely gyakran igazolják bizalmatlanságunkat csakis a P (SQC) révén hagyományozott olvasatokkal szemben, és követelik a Leo-féle (hagyományos) szövegredakció megváltoztatását. A felsorolt nyolc példa közül¹⁷ az utolsó épp a kritikus *nona aetas*: «*nona nicht nunc P*», sőt egy jegyzetben¹⁸ még külön is kifejti a fentebb említett «belső okokat», amelyek a P eredeti *nunc* olvasatának elejtésére készítették. Ha azonban a jegyzetet alaposabban szemügyre vesszük, az *okok* inkább *külsők*nek bizonyulnak, amennyiben «a helyes olvasat» — Knoche szerint — «a IV. ekloga 4. sorához (*ultima Cumei venit iam carminis aetas*) írott Servius-kommentár Norden-féle interpretációjából (Die Geburt des Kindes, 15. l.) adódik». Utal azonkívül P. Maasnak egy megjegyzésére,¹⁹ majd megadja a *nona* «értelmét» (Sinn): *ultima, pessima*.

Ami most Knoche választásának helyességét és «belső» érveinek jogosultságát illeti, nem jutna eszünkbe, hogy Norden érdemeit elvitassuk, de az «*ultima Cumei carminis aetas*»-t nem a mester, hanem csak Knoche és mások «azonosítanak» egy kérdéses Iuvenalis-olvasattal. Erre a kérdésre még különben is visszatérünk, annyit azonban itt is megállapíthatunk, hogy Norden idézett fejtegetéseiből csak igen felületes vagy elfogult olvasó következtethet a iuvenalisi *nona aetas*-olvasat «helyességére». Norden valójában a Knoche-féle «*ultima, pessima*» értelmezésnek az *ellenkezőjét* állítja, ti. a Servius-kommentárnak épp a kritikus «utolsó» szavát (*Solem ultimum, id est decimum voluit*) jelenti ki tévesnek.²⁰

P. Maas a Gnomon idézett helyén Lykophrón hirhedten homályos kiseposzának egy kifejezésével (Alex. 1446: *μὲθ' ἔστην γένων*) kapcsolatban — «damit nichts unversucht bleibe» — utal Calpurnius Piso évkönyveinek Censorinusnál (De die nat. 17, 13) fennmaradt töredékére (HRR frg. 36 Peter), a «természetes» *saeculum* időtartamának tisztázatlansága miatt bevezetett «polgári» évszázad (*saeculum civile ad certum modulum annorum C statutum*) egyik szövegbizonyosságára: *Roma condita anno DC septimum saeculum occipit . . .*, valamint a Lucanus VII 387. sorában keresendő *nona aetas*-ra, végül pedig a szóban forgó iuvenalisi helyre (XIII 28). A *Pharsalia* megadott helyén azonban — sajnálatos módon — nincs nyoma a *nona*-nak; a testvérháborúba rohanók bűnös elvakultságáról csak ezt olvashatjuk, tagadhatatlanul bonyolult fogalmazásban:

*Haec facient dextrae, quidquid non expleat aetas
ulla, nec humanum reparat genus omnibus annis,
ut vacet a ferro . . .*

(Egyébként ugyanezt a helyet N. Vianello a kérdő «*Non . . . ?*» olvasat indokolásául idézi apparátusában, Housman pedig oxfordi Lucanus-kiadásában, amelyre Maas és nyomában Knoche érvként hivatkozik, önkényesen a következőképpen formálja a szöveget:

hae facient dextrae, quidquid nona explicat aetas,

vagyis a hagyományozott *non*-t a kérdéses iuvenalisi *nona aetas* alapján *nona*-ra változtatja, az önkényességnek útjában álló 388. sort pedig athetálja.)²¹ Lykophrón *hatodik* nemzedékének a Róma alapításától számított *hetedik* *saeculum* kezdetével megkísérelt magyarázata²² önmagában semmit sem mond; a *saeculum civile* bevonása majd egészen más szempontból fogja megvilágítani a «*kilencedik* világkorszakot». Az pedig, hogy Knoche a *nona aetas* megmagyarázása végett az ugyane sort (magyarázat nélkül)

¹⁷ Grundlagen, 313. l.

¹⁸ Grundlagen, 313, 5. j.

¹⁹ K. Ziegler RE «Lykophron»-cikkéről szóló Gnomon-recenziójára: 3 (1927) 320. l.

²⁰ Die Geburt des Kindes, 14. l. («nur die Angabe, das Zeitalter des Helios sei das letzte, ist unzutreffend, es ist nach den Worten des Dichters vielmehr das erste der neuen Reihe.»); 15, l. j. («falsch ist die Behauptung, dass die *ultima aetas* des virgilischen Verses das *saeculum Scelis* als letztes in der Reihe sei . . . Das jetzt abgelaufene Weltjahr hatte einst mit dem goldenen Zeitalter begonnen; am Anfang des jetzt beginnenden neuen steht wieder ein *aureum saeculum*»).

²¹ A különben érdemes A. E. Housman «konjiciáló szenvedélyéről» a tárgyilagossá W. S. Anderson is megállapítja (i. h., 440. l.): «his love of conjecture often led him to discern corruption where none existed». Iuvenalis-kiadását Knoche (Die röm. Sat.² 97. l.) «Jahn óta a legjelentősebb kritikai teljesítménynek» minősítette.

²² Ugyanannyi erővel a hésiadosi «ötödik emberöltőre» (Erga 172—: *πέμπτοις ἀρδύσσιν*) is hivatkozhatnánk, — sokkal inkább, mint a Nilus-delta ágainak és Thébai kapuinak «misztikus» *hetes* számára (Iuv. XIII 27), mint amely «szinte inspirálja» a *kilencedik* világkorszaknak a szövegbe való beleinterpretálását.

idéző Maasra hivatkozik, az ugyancsak idézett Housman viszont az egyelőre megmagyarázhatatlan Iuvenalis-sor alapján iktatta Lucanus-kiadásának szövegébe a Maas-éktól a *Iuvenalis nona actas* magyarázatául szánt *nona*-konjektúrárt, sem filológiai, sem logikai bizonyításban nem minősíthető célravezető eljárásnak és vitathatatlan módszernek.

Különben minden elismerésünk Knoche erudíciójáé, de ebben az esetben — akár-hogy nézzük is a dolgokat, — semmi sem bizonyítja, hogy a P-ben a «második kéztől» származó «javítás» hitelesebb vagy jobb. Knochéval szemben nyilván nem mondhatjuk, hogy aki klasszikus szövegek hagyományozásának rejtjelmeivel némileg ismerős, még különb elírásokon, illetőleg téves olvasásokon sem akadhat fent. Ha az Egyetemi Könyvtár Tacitus-Corvinájában (Hist. V 23,2) a *nūn*-nak rövidített *numero*-ból,²³ vagy Beatus Rhenanus ugyancsak budai eredetű Tacitus-kódexében (Ann. XVI. 32,2) a *mie*-nek rövidített *misericordiae*-ből²⁴ másolás közben egyformán *nunc* lett, akkor a későbbiek változatokat összegyűjtő Servius-tanítvány Nicaeusnak²⁵ (vagy valamelyik névtelen elődjének) is megbocsáthatjuk, ha a Iuvenalis vers sorkezdő *NVNC*-ját (illetőleg annak rövidítését) elnézte és *NONA*-nak (vagy *NON*-nak?) olvasta vagy értelmezte. Arra, hogy miért *értelmezhet*e így valaki, még visszatérünk; ami a téves *olvasás* lehetőségét illeti, itt csak a Cappelli-féle rövidítésgyűjteményben²⁶ vagy M. Prou paleográfiai kézikönyvében²⁷ felsorakoztatott példákra hivatkozunk.

A *non*-nal kezdődő változat «kérdő formulaként» való értelmezésével kapcsolatban a kétnyelvű akadémiai kiadvány gondozója Franz Buechelert említi. Valóban, Friedlaender nélkülözhetetlen kiadásának apparátusában — egyebek között — ezt a hivatkozást olvassuk. Ha azonban egy vitatott szöveg helyre bizonyos konstrukciókat építünk, általában nem árt korábbra visszanyúlni, számbavenni a régi Iuvenalis-edíciók szövegformálását és kommentárjait is. Az elérhető ősnymtatványok nemcsak a XV. századi humanisták magyarázatait közlik, hanem részben még a középkori tudományosság eredményeit (mindenesetre: interpretációs módszereit) is őrzik. Például a veronai Domizio Calderini kommentárjában (Romae 1474, majd Mediolani 1483 stb.) a *nona actas*-ról ezeket olvassuk: «*Non numerum secutus est nostrorum de actatibus, qui quattuor tantum esse dixerunt, sed Graecorum, qui ad octavam perveniunt, heroicam et decuram et alias actates interponentes. Ad genera metallorum referre non placet, quae septem sunt, non enim diximus actatem electri aut stagni aut plumbi.*»

Valóságos gyűjtőmedencéje a humanista kommentároknak az 1501. évi velencei kiadás. Megtaláljuk ebben Calderini fentebbi megjegyzéseit, Giorgio Merula magyarázatát (*adeo creverunt vitia et scelera, ut illa divisio actatum per metalla iam desierit, invenendumque sit novum metallum vel potius nova appellatio pro sceleribus hominum*), de részletesebb és tanulságosabb G. Valla interpretációja a «kilencedik korszakról»: «*Hoc exaggerandi causa magis dictum . . .*», majd Horatiusra (Ep. XVI 63—66), Platón «Allam»-ára (VIII 547 a-c), Ovidiusra, Hésiodosra, Augustinus zsolnárkomentárjára, Lucretiusra, Cyprianusra való tudós hivatkozások szemléltetik a kilences («tökéletes») szám jelentőségét (*quasi aliam actatem non sit expectare, quia hoc numero absolutum significare limitem quandam veteres consueverunt dicere nemini obscurum sit*); mi egyebet jelképezne a bűnös Tityosnak kilenc *iugerum*-ra kinyújtóztatott teste (Lucr. III 988—994), ha nem azt, hogy az élvezetvágy az egész világot rabul ejtette? «Ezer más költői hely» alapján tisztázottnak tekinthetjük, hogy Iuvenalis miért mondotta kilencediknek ezt a kort (*satis liquere opinor, cur nunc — recte: nonam — eam actatem dici voluerit*).

A Ioannes Britannicus-féle Iuvenalis-komentároknak 1501-től kezdve egymást érő kiadásai nem a «kilencedik korszak» kérdésének tisztázottságát mutatják, de azért az egyes kiadások eltérései (1509: *nona*, 1516-ban *nonne*, 1523-ban stb. megint *nona*)

²³ A Corvin-könyvtár Tacitusai. Ant. Tan. 8. (1961) 192. l.; Die Tacitus-Handschriften der Bibl. Corv. Az Egyet. Könyvtár Évk. I (1962) 149. l.

²⁴ J. J. Oberlin megfigyelése, ld Tacitus-kiadásának (Lipsiae 1801) bevezetését (p. XVI); vö. L. Traube, Lehre und Geschichte der Abkürzungen. Vorlesungen und Abhandlungen I. (München 1909) 147. l.

²⁵ Servius «felfedezői» szerepéről l. Knoche, Grundlagen 37 skk. l.; «a dokumentumokra ügyelő, igazi filológus» tanítványának minden ezutáni hagyomány alapjául szolgáló — Knochénál Φ -vel jelzett — kritikai kiadásáról és kommentárjáról: 46—50. l.

²⁶ Dizionario di abbreviature (Milano 1899), p. 206: \tilde{N} — *non*, VIII. s.; p. 219: $\tilde{N}VO$ — *nunc vero*, VIII. s.; p. 209: $\tilde{n}\tilde{c}$ — *nunc*, IX. s.

²⁷ Manuel de paléographie⁴ (Paris 1924), p. 138: *nc* — *nunc*; p. 155: *N* — *Nona(s)*; p. 385: \tilde{n} — *non* stb.

önmagukban is érdekesek. Az öröklődő *explanatio*-k akkor is a *nona* olvasatot magyarázzák, amikor a szövegükörben a kérdő «*Nonne . . . ?*» szerepel, és a kommentárnak csak utolsó mondata foglal állást a «*Nonne aetas agitur . . . ?*» olvasat jobb volta mellett, *quemadmodum in vetere codice scriptum invenitur*. Mindenesetre Britannicus magyarázata is tanulságos a maga nemében: «*Nona aetas agitur: ostendit tam multiplicata esse humani generis scelera, ut iam tempora duplo peiora sint, quam fuerint ferrea*» — Valla azzal magyarázta a kilences szám tökéletességét, hogy háromszor van meg benne a három (*quia nonus numerus triplici trinario . . . constare intelligatur*), — «*. . . et sic est rei exaggeratio. Hoc magis placet, quam ut numeres aetates octo a metallis; non enim nominatur aetas electri, aut stagni, aut plumbi, sicut aetas auri, argenti, aeris et ferri.*» Az utóbbi értelmezést találjuk megint például a jezsuita Juvencius iskolai kommentárjában:²⁸ «*Latini quattuor mundi aetates numerabant: auream, argenteam, aeream et ferream. Graeci octo ponebant (kár, hogy a tudós szerző megfelelő szöveg hely idézésével adósunk marad): auream, argenteam, electream, aeream, cupream, stanneam, plumbeam, ferream. Nonam addit Iuvenalis prioribus peiorem.*» De akkoriban már ismerték a Pithoceanus szövegét is, így Juvencius óvatosan hozzáfűzi: «*Sunt, qui legant: N u n c aetas agitur etc.*»

Akadtak aztán olyan Biblia-ismerők, akiket a «vasnál is hitványabb korszak» Dániel könyvére, Nabukodonozor álomlátására: a négy világbirodalom «támadására és romlására» emlékeztetett (Dán. 2,32–45), de a *kilenc* az álmfejtésben felsorakoztatott fémek (és a *cseréplábak*) összeszámolásából sem jön ki. Még sokáig folytathatnók a találgatások felsorolását, de nem volna értelme. A sok csalhatatlan — középb- és újkori — kommentátor közül *egy* járt el józanul és becsületesen, a XV. századi Antonio Mancinelli, aki (a fentebb ismertetett velencei kiadásban) őszintén megírta: «*quonam pacto nona vere et aperte exponi possit, non habetur.*»

Megnyugtató magyarázatot — ha egyáltalán lehetséges — nem annyira a régi vagy újabb szövegkiadók és kommentátorok konjektúráinak vagy megjegyzéseinek tanulmányozásától, hanem csakis a szövegösszefüggés vizsgálatától remélhetünk. Ehhez át kell tekintenünk a XIII. szatíra gondolatmenetét:

A költő vizsgáztalja Calvinus nevű barátját, akinek 10 000 sestertiusát csalárd módon nem adták vissza. A *fides* elleni és még különb bűnök közönséges voltának variálgatása — akárcsak az olvasót — a kárvallottat sem igen deríthette jobb kedvre. Az 1–22. sor az efféle megszokott galádságok felsorolása, a *vigasztalan jelen* bemutatása — csupa *praesens*-igealakokkal (*committitur, displicet, est, absolvitur, . . . ducimus*). Ez folytatódik a szorosan ide tartozó következő részben (23–37) is: nem múlik el még ünnep sem tolvajlás, esküszegés, bűnös nyereszkedés nélkül, «mert hisz a jók ritkák» (26: *rari quippe boni*), alig nevezhetnének meg *hét* becsületes embert! A *jelen* romlottságát nyomatékosítja a kritikus három sor, amelyet iskolásan valahogy így «rendezhetnénk» el: «*N u n c aetas (sc. peior) agitur peioraque saecula (sc. aguntur) ferri temporibus, scleri quorum (sc. saeculorum, quae nunc aguntur) nomen ipsa natura non invenit et a nullo metallo posuit.*» Az «értelmetlen szóhalmozás» értelme és célja pedig az, hogy kifejezze: próbálkozzunk akár az *aetas*-, akár a *saeculum*- vagy az általános *tempus*-fogalommal vagy beosztással,²⁹ ez a *mostani* kor egyik eddigéhez sem hasonlítható, mindegyiknél alábbvaló.

A 38. sortól a 59-ig terjedő rész ezzel szemben *quondam*-mal kezdődik és a *hajdani* erkölcsöket érzékelteti — csupa *múlt idejű* igealakokkal (*vivebant, prandebant, fuit, credebant, adsurrexerat, erat*), közben kifejezetten utal a *mai* felfordult világra (46: *nec turba deorum talis, ut est hodie*), a 40. sor *tunc*-ja pedig a fejezetkezdő *quondam*-ot ismétli meg. A 60. sortól a 70-ig terjedő, a *mostani* helyzet abnormitását újból esetelő rész megint csak *nunc*-kal kezdődik. — A szatíra további menetének vizsgálása már szükségtelen.

Ezzel a *nunc* és *nona* olvasat híveinek vitája is lezártnak tekinthető. Azt, akinek még ezek után is kétségei volnának, a «szexuál-centrikus» VI. szatíra bevezető soraihoz utaljuk. Itt Iuvenalis «elhiszi, hogy Saturnus uralkodása alatt Pudicitia még jó ideig a földön tartózkodott», persze *akkor* barlangban éltek az emberek — állataikkal együtt: a «ház» asszonya sem hasonlított Propertius vagy Catullus ünnepelt szépségeire, sőt

²⁸ Az 1715. évi párizsi kiadást használtuk.

²⁹ A szóhalmozással, ill. az *időt* (kort, századot) jelentő kifejezések tudatos variálásával kapcsolatban Tacitus *Dialogus*-ának 16–17. fejezetére utalunk: *saeculum nostrum . . .; mihi versantur ante oculos Ulixes et Nestor, quorum aetas mille fere et trecentis annis saeculum nostrum antecedit; Demosthenem et Hyperidem . . . constat Philippi et Alexandri temporibus floruisse; . . . inter nostram et Demosthenis aetatem; spatium temporis; ad naturam saeculorum ac respectum immensi huius aevi; temporibus nostris; centum et viginti anni . . . unius hominis aetas; ne dividatis saeculum etc.*

nem egyszer ápolatlanabb (*horridior*) volt gusztustalan férjeuránál is: *quippe aliter t u n c orbe novo caelique recenti vivebant homines* (11-). Még Iuppiter alatt is akadt nyoma a hajdani szeméremnek, de csak amíg meg nem emberesedett, és amíg a görögök nem esküdöztek hamisan.³⁰ A Szemérem és Igazság távoztával felütötte fejét az ezüstkor legrégebbi bűne: a paráználkodás, majd a vaskor minden egyéb fogyatkozása. Így zuhlott az emberiség egészen a *mi korunkig* (25-: *nostra tempestate*), amikor józan ésszel bíró ember már nem is házasodik meg.

De a római nőket tisztán megőrző szegénység (VI 287: *humilis fortuna*; 295: *paupertas Romana*) egykori ideális állapota és az idegen országok erkölcselenségét (298: *peregrinos mores*) behozó tunya gazdagság, a *quondam* (288) és a *nunc* (292) különbségére épül fel ugyanennek a szatírának a sok rémség (*monstra*) forrását megvilágító (sallustiusi, horatiusi — tulajdonképpeni poseidóniosi — és tacitusi gondolatmenetekre³¹ emlékeztető) részlete (VI 286—300) is. A problematikus XIII.-hoz időben közelebb álló szatírák közül ugyanígy hivatkozhatunk a XI.-re (77: *olim . . .*, 83: *moris erat quondam . . .*, 100: *tunc . . .*, 117-: *illa tempora . . .*, 120: *at nunc*), a XIV.-re (160-: *sub Tatio . . .*, *mox . . .*, 172: *nunc . . .*, 180: *olim . . .*, 189: *haec illi veteres praecepta minoribus, at nunc . . .*: különösen tanulságos, mivel a gondolatmenet — akárcsak a XIII.-ban — többször kanyarodik a *jelen* és a *múlt* között), vagy a XV.-re (109-: *antiqui praesertim aetate Metelli: nunc . . .*) stb.³²

³⁰ A XIII. szatíra hasonló aranykor-ábrázolásának (38—40: *quondam hoc indigenae vivebant more, priusquam sumeret agrestem posito diademate falcem Saturnus fugiens . . .*) a magyar kiadásban (p. 22) olvasható parafrázisa («az istenek és emberek . . . akkor még, Saturnus uralma alatt, együtt laktak valahol — talán Italiában —, amire az *indigenae* megjelenés világosan utal») téves; valójában: úgy éltek valamikor az itt születettek, mielőtt a menekülésre kényszerülő S. — királyi koronáját letévén — paraszti sarlót fogott a kezébe.» A «sarlós istenség» csak égi királyságából kiűzve «rejtőzött» Latiumban, az *indigenae* megjelenés pedig az autochthon itáliai lakosság ősi romlatlanságára, a jövővénytől (*advenae, advecti, peregrini, transmarini*) származandó fertőzést «boldog hiányára» utal. A betegesen görögellenes Iuvenalis (III 60-: *non possum ferre, Quirites, Graecam urbem . . .* etc.) itt egy nem lényegtelen vonással toldja meg a «saturnusi aranykor» közkeletű képét: még a mesében is csak addig tartott az aranykor, amíg a görög istenvilág méltó *γενάχη*-e, Kronos—Saturnus — semmivel sem különb fiától kiüldözve — Itáliába nem tette át székhelyét. Az *indigenae* — *advecti*-ellentét, köztudomásúlag az antik néprajzi irodalom hagyományos tétele, öröklődik Tacitus archaiológiában is (pl. Britannia őslakosságáról: Agr. 11, 1: *indigenae an advecti*; a germánok őseréjének forrása: Germ. 2, 1; vö. 9, 1; *Ed. Norden*, Germ. Urg.² [Leipzig—Berlin 1922], 47. és 67 skk. l.). Tacitus ugyanígy bomlasztó elemnek ítéli a «tengeren túli» idegeneket, mint ahogy Florus külön korszakot konstruál a tengeren túlról jövő erkölesi züllés következményeinek bemutatására (I 47, 1): *haec est illa tertia aetas p. R. transmarina* (vö. II 19, 2), és biztos, hogy ugyanez a Florus (a philhellén Hadrianus kortársa és «költőpartnere», vö. SHA v. Hadr. 16, 3—5) írta a korhangulatra jellemző septenariusokat (PLM IV 347) is:

*Sperne mores transmarinos, mille habent officias:
cive Romano per orbem nemo vivit rectius,
quippe malim unum Catonem, quam trecentos Socratas.*

(Iuv. VI 298: *mores peregrini*; VIII 225: *peregrina ad pulpita*; XIV 188: *peregrina purpura*; IX 23: *advecta Mater* etc.) Vö. *Ed. Norden*, Germ. Urg.² 143. 2. j.; *Neue Jahrb.* 1 (1925) 44. l.; *B. Hardinghaus*, Tacitus und das Griechentum. Diss. Münster 1932; *EPhK* 62 (1938) 422. l.; «Tacitus and the Greeks»: *R. Syme*, i. h., II 504 skk. l., Tacitus xenophobiájáról az 511—9. lapon. — Érdekes a két Cato képében testet öltő eszménynek ebben az összefüggésben megfigyelhető szerepeltetése. *Aug. Serafini* találóan állapította meg (*Studio sulla satira di Giovenale* [Firenze 1957], 375 l., hogy Iuvenalist a római múlt nagyjai közül — *spiritualmente* — főleg éppen Catóhoz fűzik szoros kapcsolatot, de az már nem áll, hogy a legendás Scipiókról — «philhellén tendenciáik» miatt (347. 14. j.) — egy szóval sem emlékezik meg; vö. II 154. Itt utalunk *Martialis*ről, «a római öntudat költőjéről» (*EPhK* 63 [1939] 143 skk. l.), valamint «Petronius és *Martialis simplicitásáról*» (*EPhK* 70 [1947] 1 skk. l.) írott dolgozatainkra. — Quintilianus híres irodalomtörténeti áttekintésének (Inst. X 1) «görögellenességéről» *Serafini*, i. h. 89. l. és 343. 4. j.

³¹ Hor., Ep. II 1, 93—117; vö. «*Otium Catullianum*» c. interpretációkkal (Ant. Tan. 2 [1955] 236 skk. l.) és «Zrínyi forrásaihoz» fűzött megjegyzéseinkkel: *Irod.-tört.* Közl. 68 (1964) 210 sk. l.

³² A korábbi szatírákból: VII 94-: *Quis tibi Maecenas, quis nunc erit aut Procleius aut Fabius? Quis Cotta iterum, quis Lentulus alter? Tum par ingenio pretium, t u n c . . .*;

Iuvenalisnak és nagy kortársának, Tacitusnak a kapcsolatait legutóbb a római prosopographia mestere, R. Syme tárgyalta.³³ A tollforgató Iuvenalis nyilván jól ismerte és erőnyeinek megfelelően értékelte Tacitus szónoki és történetírói működését. Érdekesek azok a helyek, amelyek Tacitus ismeretét dokumentálhatják, — például a II. szatírában (102-) Iuvenalis kifejezetten a *Historiae*-ra utal, — de a mi szempontunkból még érdekesebbek a tacitusi oeuvre-nek azok a részletei, amelyek a *múlt* és *jelen* szembeállításával a történetíró oldaláról világítják meg az *ethicus* szatíraíró *quondam—nunc* ellentétét. A tizenöt éves hallgatás után megszólaló Tacitus első közreadott írása pontosan ezzel kezdődik (Agr. 1,1): *Clarorum virorum facta moresque posteris tradere, antiquitus usitatum, ne nostris quidem temporibus quamquam incuriosa suorum aetas omisit. Az ellentét* azért megvan: *sed apud priores . . . , at nunc . . .* (1,2—4), sőt a következő fejezet végén — felejtethetetlen fogalmazásban — ismét előkívánczozik, és a korhangulat érzékeltetésén kívül — mintegy első leütésre — a tacitusi történetírás alaphangját is megadja (2,3): *et sicut vetus aetas vidit, quid ultimum in libertate esset, ita nos, quid in servitute . . .* Az *olim* és *nunc* szembeállítására egészen a késői *Annales*-ig akárhány elgondolkoztató helyet hozhatnánk fel.

A iuvenalisi szöveg *nunc*-jának akár szintaktikai, akár logikai, akár paleográfiai, vagy az irodalomtörténeti összefüggések ismeretében megállapítható helyességét, sőt nélkülözhetetlenségét ezek után aligha fogja bárki is vitatni. A XV—XVI. századi előzmények ismerői most már más szemmel nézik az újabbkori filológusok vissza-visszatérő interpretációs kísérleteit. A friss kétnyelvű kiadás bevezető tanulmányának írója csábítóan mondja (p. 24) azt a hipotézist, «mely a kérdéses passzusnak pusztán történeti értelmezéséből kiindulva a *nona aetas*-t mintegy *kilencedik évszázadnak* fogja fel», ezért «a legáltalánosabban elterjedt vallásos és ideológiai felfogás szerint» 110 esztendő *saeculum*okkal és Róma alapításának «egyértelműen elfogadott» évszámával operálva a 110-et megszorozza nyolccal, így i. e. 753-tól el is jut az i. sz. 127. évhez, «a *kilencedik század* tehát az i. sz. 128. esztendővel kezdődik, mely pontosan megegyezik a szóban forgó szatíra keletkezési időpontjával», vagyis «a filológiai bizonyító adatokat figyelmen kívül hagyva» (p. 24) arra a következtetésre jut, hogy Iuvenalis 128-ban «egy új *évszázad* beköszönését jelzi». Az eredeti ötletet azonban felvetője mindjárt el is ejti, mivel — szerinte — «az *aetas* sehol sem szerepel a *saeculum* évszámszerűen meghatározott értelmében», és az egymást váltó «világkorszakok» jelölésére általában az *aetas* vagy *prcles* szót szokták használni (p. 25); végeredményben a *nona aetas*-t valamiféle «kilencedik nemzedéknek» kellene értelmezni, «ami egy *pusztán történeti* magyarázat abszolút hitelét eleve kétségessé teszi» (p. 25).

Az első olvasásra vagy hallásra tetszetős hipotézis elfogadását — véleményünk szerint — *nem* a «mind filológiai, mind történelmi szempontból döntő fontosságának» jelzett tény (p. 24) — az *aetas* és *saeculum* kongruenciájának állítólagos bizonyíthatatlansága³⁴ — teszi lehetetlenné, hanem az, hogy az etruszk—római *saeculum*-számí-

III 34: *quondam . . .*, 36: *nunc . . .*; I 94: *quis totidem erexit villas, quis fercula septem secreto cenavit a vus ? Nunc . . .* — A saturnusi aranykor és Iuppiter véres királysága közti ellentétet így fogalmazta meg Tibullus is (I 3, 35—50):

*Quam bene Saturno vivebant rege . . .
Nunc Iove sub domino caedes et vulnera semper,
nunc mare, nunc leti mille repente viae.*

Vö. Lucr., V 988—1010 etc.

³³ I. h., II. 776 skk. 1.

³⁴ A nehezen áttekinthető Thesaurus-cikk («*aetas*», III 2) helyett itt csak a 29. jegyzetben felsorakoztatott Tacitus-helyekre, azok közül is különösen egyre (Dial. 17,3) utalunk: *CXX anni . . . unius hominis aetas*. Megtoldhatjuk éppen az 54 éves korában meghalt Agricola életkorának tacitusi meghatározásával (Agr. 44, 3) is: *medio in spatio integrae aetatis ereptus*; de még akárhány helyet említhetnénk, ahol az *aetas* ugyanígy a *saeculum* «évszámszerűen meghatározott értelmében» szerepel. A *saeculum Augustum*-mal (Suet., Aug. 100) is nyilván egyenértékű a horatiusi (c. IV 15,5) *tua, Caesar, aetas* (vö. Iuv. IV 68: *et tua servatum consume in saecula rhombum*), de a Iuvenalis-filológusok számon tartják a «szexuál-centrikus» VI. szatíra jól ismert bevezetésének két egymás után következő (23—24.) sorát is:

*omne aliud crimen mox ferrea protulit aetas,
viderunt primos argentea saecula moechos.*

tás³⁵ eleve bizonytalanabb, ill. rugalmasabb volt holmi egyszerű szorzási vagy összeadási műveletnél. A saeculum végét jelző százados játékokat kimutathatólag először az első pun háború megpróbáltatásai közepette, i. e. 249-ben rendezték meg; megismétlésükre — bár eredetileg *centesimo quoque anno* fogadták, — 146-ban került sor; a 49. év megint csak nem volt alkalmas ilyen ünnepek tartására. A principatus megszilárdultával Augustus eredetileg 23-ra vagy 22-re, majd 16-ra tervezte, de ismeretlen okok miatt már 17-ben megrendeztette a régi század eltemetésének és az új megszületésének világraszóló ünnepét. (Amikor végül is a 17. év mellett kötött ki, a *XVviri sacris faciundis* illetékes kollégiuma természetesen kellő meggyőződéssel produkálta a megfelelő «előzmények» pontos dátumait: Cens. 17,8: vö. a horatiusi *Carmen saeculare* 21. sorához írott kommentárokkal.) Claudius elébe vágott a varrói számításokon nyugvó és Augustus «simulékony»³⁶ jogi szakértőjétől, Ateius Capítótól szentesített 110 esztendő *saeculum* letelésének és a következő százados ünnepeket egybekapcsolta Róma alapításának 800. évfordulójával (47-ben). Sajnálhatjuk, hogy Tacitus *Historiae*-jának — a része, amelyben — Domitianus 88-ban megtartott százados játékaival kapcsolatban — Augustus és Claudius saeculum-számításának részleteit (Ann. XI 11,1: *utriusque principis rationes*) ismertette, nem maradt ránk. 88-tól 110 évet visszafelé számítva i. e. 23/22-re jutunk, amikor Augustus a maga játékeit eredetileg tervezte.³⁷ Tudjuk, hogy 204-ben Septimius Severus is megrendeztette a százados játékokat, valamint hogy Róma 900., majd 1000. «születése napját» is megülték 147-ben, ill. 248-ban.³⁸

Az ötletként felvetett 128-as saeculum-kezdés tehát sehogysémi illik a hagyományban ellenőrizhető évszámok közé. A dolog azon fordul, hogy a 110 éves saeculumokat csak Augustus korában, és nem a város alapításától előre, hanem az i. e. 17. (*ab u. c.* 737.) évtől kiindulva *visszamenőleg* konstruálták. Így pedig később csak oda lyukadhattak ki, ahová Domitianus szakértői, — köztük a *sacerdotio XVvirali praeditus ac tunc praetor* Tacitus.³⁹

A szerző a továbbiakban (p. 25) a kérdéses Iuvenalis-sorok «kísérteties visszhangját» fedezi fel Vergiliusnak az «új világekorszak» eljövételét, új aranykort jósoló bejelentésében (Ecl. IV. 4–5):

*Ultima Cumaei venit iam carminis aetas,
magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.*

Mindaz, amit ezután Servius kommentárjának szavaiból, hazai és külföldi kutatók megállapításaiból — a tíz hónapos, ezer esztendősi iráni világéveknek a négy világekorszak görög — római koncepciójával való összefüggéséről, ill. összehangolási kísérleteiről — idéz és kombinál, több szempontból érdekes és tanulságos ugyan, de «a Iuvenalis-sorok homályba vesző értelmét» — mint Knoche és Maas hivatkozásaival kapcsolatban fentebb már jeleztük — nem világíthatja meg. Egyáltalán nem «nyilvánvaló, hogy az *ultima* . . . *venit* . . . *aetas* és a *nona aetas agitur* — *mutatis mutandis* — azonos jelentésű kifejezések, s azonos módon értelmezendők a *magnus saeculorum nascitur ordo* és a *peioraque saecula*

³⁵ Vö. M. P. Nilsson rövid, nem is egészen friss (1920), de nélkülözhetetlen RE-cikkével: «*Saeculares ludii*» 1697 skk. l., és G. B. Pighi feldolgozásával: *De ludis saecularibus p. R. Quiritium l. VI.*² Amstelodami 1964.

³⁶ Nilsson találó jelzője («geschmeidiger Jurist»): 1710. l.; vö. Tac., Ann. III 75,2: *Capitensis obsequium dominantibus magis probabatur.*

³⁷ Nilsson, *ibid.*; Syme, i. h. I. 65, 6. j.

³⁸ Philippus Arabs szerepéről, ill. a chiliasztikus számítások keresztény kisajátításáról l. Oros., Adv. pag. VII 20 és 28.

³⁹ Ann. XI 11, 1. — Tacitus máskor is tanújelét adja kronológiai tájékozottságának, ill. érdeklődésének. Pl. az *Annales* XIII. könyvének (az 58. év eseményeinek) lezárásul választott *prodigium*-mal: a *figus Ruminalis* csodás kihajtásával kapcsolatban azt írja, hogy ez a fa fedezte árnyékával «830 évvel korábban a gyermek Remust és Romulust» (XIII 58), tehát még azt is «kiszámította», hogy a legendás ikrek 19 éves korukban alapították Rómát. A másik érdekes hely a *Germania* írásának idejét eláruló passzus (37,2), amely a kimber betörés évéhez (*sescentimum et quadragesimum annum urbs nostra agebat*) hozzáadott «mintegy 210 évvel» vezeti rá az olvasót a germánokkal folytatott harcok «korszakos» fordulópontjára: Traianus második consulságának évére. A 641 helyett feltehetőleg azért írt 640-et, hogy az összeadás eredménye, a kerek 850 jelezze a «boldog új század hajnalhasadását» (Agr. 44,5: *hanc beatissimi saeculi lucem ac Traianum principem*; vö. 3,1).

ferri temporibus is» (p. 27-). A «*mutatis mutandis* azonosság» túlságosan eredeti fogalom a filológiai bizonyításban, különösen akkor, ha két lappal előbb (p. 25) maga a szerző idézi az *ultima aetas* serviusi magyarázatát: «*ultimum id est decimum*». (Az idézett szavaknak a serviusi kontextusból való kiragadása persze megtévesztő, Hélios uralmának *utolsó* korszakként való aposztrofálása pedig különben is tévedés Servius részéről.) Erre mi is megkérdézhethők: *decimum idemne est ac nonum?*

A szerző ezután a kilencedik korszak «meglehetősen bonyolult» problémájának «misztikus-szimbolikus hátterére» következtet (p. 28) abból a megfigyelésből, hogy a császárkor emberei az augustusi «új aranykor» illúziójának szertefoszlásával úgy pergették le a négy világekorszak váltakozását Augustustól a saját korukig, mint ahogy annak idején Vergilius «egy most születő gyermek szimbolikus életébe belesűrítve visszafelé pergettette az egész misztikus világtörténelmet» (p. 29 és 26). «Ha Augustus kora *második aranykor* volt, úgy még egyszer meg kellett ismétlődnie a misztikus világtörténelemnek: az emberiség átmeneti (ezüst- és rézkori) állapotok után másodszor is visszazuhant a vaskorba. . . , majd a történelem egy olyan korba torkollott, mely még a vaskornál is silányabb, nincs olyan fém, mellyel jelölni lehetne. Kétszer ismétlődött a négy világekorszak aranykortól vaskorig, mígnem elérkezett az utolsó — zsákutcát jelentő — kilencedik.» (p. 29; ugyanígy a 26. és 32. lapon is.)

Számoljunk. Saturnusi aranykor — 1, ezüstkor — 2, rézkor — 3, vaskor — 4; első «visszapergetés»: átmeneti rézkor — 5, ezüstkor — 6, augustusi aranykor — 7; megismételt «visszapergetés»: átmeneti ezüstkor — 8, rézkor — 9, vaskor — 10, — és a *tizedik után* a vaskornál is hitványabb *kilencedik?* A *nona aetas* megint csak nem akar kijönni.

A *nona* olvasat erőltetése — mint láthatjuk, — nem «meglehetősen», hanem — egyelőre — megoldhatatlanul bonyolulttá tenné a problémát, — ha ez volna a probléma. A reménytelenül összekuszált kérdés, ha a tények (és nem hipotézisek) alapján próbáljuk megközelíteni, igenis megoldhatónak látszik. C. Fr. Hermankiadásának praefatiójában (Gottingae, 1854) a következő elgondolkoztató megjegyzést találjuk: «*Si Iuvenalis nunc scripsisset, . . . nona aetas . . . quomodo in mentem librarii venerit, vix explices.*» Vagyis elismerte — mint ahogy tulajdonképpen Knoche is elismeri — a P elsőségét és pótolhatatlanságát, de hogy juthatott eszébe az alkalmasint Nicaeusig, vagy még korábbi másolókig visszavezethető mellékhatomány valamelyik formálójának, hogy a nehézkes, de kifogástalanul értelmezhető *nunc* helyett a nyelvileg simább, de a szövegösszefüggés szempontjából mindenképpen sántító *nona aetas*-t írja példányába? A két rövidítés hasonlósága indíthatott valakit — talán még a Iuvenalis-utókor legsötétebb 250 évében, a Servius működését megelőző időkben⁴⁰ — arra, hogy a «nehéz» hely olvasását és megértését «megkönnyítse», a tagadhatatlanul csak némi erőfeszítés árán megfejthető szöveget «simábbá» tegye, — jellegzetes iuvenalisi *inconcinnitas*-ától megszabadítsa.

Ezt a klasszikusok hagyományozásából általánosan ismert mozzanatot éppen a Iuvenalis-szöveg alakulásának tudós nyomozója, U. Knoche világtította meg kitűnően. A Servius jóvoltából — a Symmachus-kör múlt-mentő törekvéseinek egyik gyakorlati eredményeként — feltámasztott szatíraíró utókorának egyik legérdekesebb szakaszáról van itt szó: az iskolai szerző rangjára emelt auktor mindenfelé olvasott V—VI. századi szövegeinek alapjául szolgáló «*Vulgata*» (Ω) «a IV. századi kritikai kiadásra támaszkodott, de minden kritikai apparátusról lemondott és a szöveget egyes részleteiben — a könnyítés és megszépítés jegyében — gyakorta önkényesen megváltoztatta.»⁴¹ A «Handschriftliche Grundlagen»-ben ugyanilyen értelemben többször⁴² kifejtett tényállás egyik summázását, mivel a *nunc*-ra vonatkozólag is döntő fontossága van, szó szerint idézzük (p. 77): «Es

⁴⁰ Vö. Knoche, Grundlagen 35 skk. 1.; Iuvenalis «renaissance»-át valamivel korábban próbálta tenni A. D. E. Cameron, Literary allusions in the *Historia Augusta*. Hermes 92 (1964) 364 skk. 1.; vö. K. Büchner, i. h.

⁴¹ Die röm. Sat.² 95. l.: «Die Grundlage der Lesetexte war eine *Vulgata*, die sich auf der kritischen Ausgabe des IV. Jh.-s aufbaute, aber auf alles kritische Beiwerk verzichtete und den Wortlaut im einzelnen unter dem Gesichtspunkt der Erleichterung und Verschönerung vielfach willkürlich veränderte.»

⁴² Pl. Grundlagen 83, l. j.: «Wir fassen den Red. von Ω sehr häufig in *flagranti*, wie er, im Widerspruch zu Juvenals Vorliebe für die mangelnde Konzinnität, aber im Sinne der Schulrhetorik, welche konzinnen Ausdruck empfiehlt, diesen hergestellt hat» (példákalkal); a «normalizáló irányzatról»: 79. l.; a késő-órkori másolók «simító, könnyítő vagy szépítő», nem egyszer játékos vagy éppen trivializáló tevékenységéről, nehezen érthető

hat sich gezeigt, dass die vereinzelte Lesart einer Handschrift gegen das einheitliche Zeugnis aller übrigen uns bekannten trotzdem antiken Ursprunges sein kann, und das gibt uns das Recht, unter Umständen in einem singulär überlieferten Wortlaut nicht bloss eine antike Variante zu erkennen, sondern darin *die reine Stimme des Dichters selbst* zu vernehmen.»

Ezek után remélhetőleg nem minősül megalapozatlannak az a meggyőződésünk, hogy a P eredeti *nunc* olvasata is «a költő tiszta hangját» őrizte meg számunkra. Most már csak a *nona*-változat értelmezése van hátra. Későantik eredetű szövegmodosulásról lévén szó, abból kell kiindulnunk, hogy valamiféle értelemmel nyilván bírt, különben a még latin anyanyelvű *librarius* nem írta volna le, és nem gyökerezhetett volna meg a vulgáris szövegekben. Ennek kihámozását a Calpurnius Piso-törredékkel, a 100 éves «*civile saeculum*»-ok időszámítási gyakorlatával kapcsolatban ígértük. A 110 esztendő *saeculum*-számítás ti. korántsem tükrözte «a legáltalánosabban elterjedt vallásos és ideológiai felfogást». Censorinus a «*De die natali*» című könyvecskéjében Varróra, ill. bizonyos «etruszk történetekre» (17,6: *in Tuscis historiis*) hivatkozva ismerteti: *et quot numero saecula ei genti data sint, et transactorum singula quanta fuerint, quibusve ostentis eorum exitus designati sint*. Itt olvassuk, hogy az első négy etruszk *saeculum* 100—100 éves volt, az ötödik — 123, a hatodik és hetedik — 119, «*octavum tum demum agi, nonum et decimum superesse, quibus transactis finem fore nominis Etrusci*». A *tum demum agi* természetesen Varro korára vonatkozik; azután következett a kilencedik és a tizedik *saeculum*. A plutarchosi Sulla-életrajzban van ugyan egy sokat idézett hely (7,8), amely szerint «összesen nyolc emberi nemzetség van»: *εἶναι μὲν γὰρ (ἀνθρώπων) ὀκτώ τὰ σάπαινα γένη*, de C. Thulin világosságot teremtett a kérdésben:⁴³ a Marius és Sulla közti ellenségeskedés kitérősekor, 88-ban hallott rejtélyes égi trombitaharsogás (mint *ostentum*) ennek a nyolcadik korszaknak a végét, nem valamennyi *saeculum* lezárulását — *finem nominis Etrusci* — jelezte. Censorinus további fejtegetései szerint Rómában — a százados játékokkal tagolt «természetes» *saeculumok bizonytalan időtartama* (17, 7: *modus Romani saeculi incertus*) miatt — a 100 éves «polgári évszázadokat» vezették be (17, 13: *nostri maiores, quod natura saeculum quantum esset exploratum non habebant, civile ad certum modulum annorum C statuerunt*). Ez a korszakszámítás pedig a város legéndás alapításának Atticus és Varro kronológiai tanulmányai óta megállapodott időpontjához igazodott. Censorinus 238-ban azt írja a 49 éves Q. Caerellius születése napjára, hogy az illetőnek «mind első, mind mai születése napja egyformán a tizedik századra esett» (17, 15: *in decimo saeculo et primum natalem tuum fuisset et hodiernum esse*), vagyis a «polgári» időszámítás szerint Claudius «rendkívüli» százados játéka i. sz. 47-ben (*ab u. c. 800*) igenis a *kilencedik saeculum* kezdetét jelölték.

Censorinus műve Róma késői századainak — chüliasztikus spekulációinak, világ-vég-várásának — is jellemző tanúja. Így most már azt is érthetjük, hogy valaki ugyan-ezekben az időkben a «*Nunc aetas agitur*»-ral kezdődő és feltétlenül magyarázatra szoruló verset «megmagyarázta». Az illetőnek — a maga szempontjából nézve — igazat kell adnunk: a Iuvenalist felháborodásra és szatíraírára készítő kor — *facit indignatio versus* — a «polgári» *saeculum*-számítás szerint 47-től 147-ig valóban *nona aetas, nonum saeculum* volt.

*

Ezek után — befejezésül — visszatérhetünk Florusra. Mint ahogy Hahn István a florusi periodizáció évszámainak kérdésében bizonyos szövegkritikai problémák megoldásával tisztázta az eredeti kézirati hagyomány ideológiai-történeti hátterét, azt hisszük, hogy a *nunc* vagy *nona* olvasat kérdésének felgöngyölítésével — *pro viribus* — mi is hozzájárultunk az ezüstkori irodalom néhány részletvonatkozásának és összefüggésének felderítéséhez.

Florus, Iuvenalis és a valamennyi kortársánál nagyobb Tacitus között érdekes hasonlóságok és eltérések rajzolódtak ki. (A mindenkori rezsimnek lelkesen tapsoló,

lekeciók «szanálásáról»: 293—300. l.; a Vulgata szövegének nivellálásáról a 73. lapon: «Konstruktionen wurden erleichtert oder in Analogie zur Schulgrammatik normalisiert, schwierige oder unbequeme Worte wurden durch minder ungeläufige ersetzt, auch Spielerei trieb ihr Wesen, und was dergleichen Aenderungen mehr sind, die ein Redaktor vorgenommen hat, welchem der Respekt vor dem überlieferten Text als einer Urkunde abging.»

⁴³ Die etruskische Disziplin, III.: Die Ritualbücher. Göteborgs Högskolas Årsskrift 14 (1909) 1, 63 skk. l.; Nilsson, i. h. 1698. l.

majd a bukott zsarnokot még nagyobb lelkendezéssel gyalázó többi író — *sed quid turba Remi?* — itt szemléldésünk körén kívül hagyhatjuk.) Mindenképpen elgondolkoztató a domitianusi és Domitianus utáni korszak értékelése. Az írók egyek a Caesarok bűnös tehetetlenségének (Flor., Pr. 5: *inertia Caesarum*), Domitianus «zsarnokságának» elítélésében, az utána felvirradó «új korszak» boldogságának üdvözlésében, de miért van az, hogy a megújodásnak érzett traianusi-hadrianusi évtizedek ábrázolása elől mindegyikük kitér? Florus a catói recept szerint⁴⁴ főhősnek megtett *populus Romanus* megifjodását csak óvatos szavakkal meri ünnepelni (Pr. 5: *sub Traiano principe movit lacertos et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuventute revirescit*). Iuvenalis méltatlankodása nem tud elszakadni a *Flavius ultimus* (IV 37) korának végletes büneitől (II 34: *vitia ultima*): korát a romlás tetőződésének érzi, panaszát számtalan variációban ismétli (I 147—: *nihil erit ulterius, quod nostris moribus addat posteritas*;⁴⁵ XV 118: *ulterius nihil, aut gravius*; vö. VIII 183—), ugyanakkor a traianusi—hadrianusi «megújodásról» szinte egy szava sincs;⁴⁶ «ennél» a kornál még a leghitványabb vaskort is különbnek tartja. A *peiora saecula ferri temporibus* legközelebbi párját Florusnál találjuk (II 19): ott olvassuk a *tertia aetas transmarina* első száz évének «aranykora» után következő polgárháborús korszak száz évről, hogy «valóban vaskori évek, véresek, vagy még annál is szörnyűbbek» (*ferreos plane et cruentos et siquid immanius*; vö. Iuv. VIII 36—: *si quid adhuc est, quod fremat in terris violentius*), melyek során a római nép «quasi per rabiem et furorem et nefas semet ipse laceravit» — szinte tacitusi «bús epével» írott aposztrofálása a testvérháborúk esztelen vérontásának.

Tacitus — mint tudjuk — megkönnyebbülve, lelkes várakozással üdvözölte a Nerva és Traianus személyével beköszöntő új kort, a *principatus* és a köztársasági *libertas* addig elképzelhetetlen összeegyeztetését. Ígérte is, hogy a Flaviusok korát megörökítő műve után majd ezt az áhíftva várt korszakot — *uberiorem securioremque materiam* — is megírja. Ez tudvalevőleg elmaradt, Tacitus saját korának története helyett a principatus kezdetéhez nyúlt vissza — úgy látszik, mégis az bizonyult «bővebben áradó és biztonságosabb anyagnak» — és folytatója csak harmadfélszáz évvel később akadt Ammianus Marcellinus személyében. (A korváltást az életrajzirodalom is híven tükrözi: a suetoniusi *XII Caesares* és a Hadrianusszal kezdődő *Historia Augusta* között Nerva és Traianus biográfius nélkül maradt.) Tacitus azonban nem rekedt meg a közelmúlt büneinek hajtogatásánál: a távolabbi múltban is megtalálta a mélyresüllyedés periódusait (például a négy császár évének zűrzavaraiban, Hist. II 37, 2: *corruptissimo saeculo*, vagy Tiberius alatt, Ann. III 27, 3: *corruptissima republica*), és fordítva: a legendás múltban sem mindig eszményi állapotokat fedezett fel (például Ann. IV 16, 3), és elismerte, hogy a kevésbé legendás újabb időkben is akadnak vigasztaló mozzanatok.

Vagyis az itt alkalmilag összevetett írók közül legoportunusabbnak Florus, igazi történetírónak az annyiszor költővé kikiáltott Tacitus, a legtúlzobban méltatlankodó költőnek — de költőnek — Iuvenalis bizonyul. A végül mégis rehabilitált *nona aetas* táblója azonban semmiképpen sem volna teljes és megnyugtató, ha csak reá—Iuvenalisra — és új- vagy éppen legújabbkori értelmezőire hagyatkoznánk.

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

EGY SZÓ KÉT BETŰJE A IUVENALIS-FILOLÓGIÁBAN

Nona aetas agitur peioraque saecula ferri temporibus, quorum sceleri non invenit ipsa nomem et a nullo posuit natura metallo

(Sat. XIII, 28—30)

Több mint egy esztendeje már, hogy az Ókortudományi Társaság egyik felolvasó ülésén elhangzott Iuvenalis-problémákról az az érdekes, szellemes, nagy filológiai erudícióról tanúskodó előadás, melyet most már nyomtatva is olvashatunk.¹ Az előadást

⁴⁴ M. Schanz, *Gesch. der röm. Lit.* III² (München 1905), 67. l.

⁴⁵ A hely magyarázatához ld. D. A. Kidd, *Class. Quart.* 58 (1964) 103 skk. I.

⁴⁶ A VII. százatra ironikus célzásainak (*et spes et ratio studiorum in Caesare tantum . . .*), Hadrianus autokrata irodalompartolásának magyarázatához ld. L. Pepe tanulmányát: *Questioni adrianae. Giovenale e Adriano. Giorn. It. di Filol.* 14 (1961) 163 skk. I.

¹ Vö. *Borzák I.*: «Nona aetas?». Ugyanitt 116 skk. I.

csaknem változatlanul rögzítő tanulmány szerzője voltaképpen az 1964-ben megjelent kétnyelvű, akadémiai Iuvenalis-kiadás² bevezető tanulmányának egy részlet-problémájával, az ott II. fejezetben tárgyalt «kilencedik világkorszak»³ kérdésével foglalkozik, s bár nevünk említése nélkül, voltaképpen álláspontunk recenzióját, sőt évfólatát tűzi ki célul. Ez adta kezünkbe a tollat, hogy egyszer már írásban, majd a Leningrádi Nemzetközi Ókortudományi Konferencián előadás formájában⁴ is kifejtett nézeteinkre megegyezően visszatérve, megkíséreljük érveink és bizonyító adataink újabb összefoglalását a Vitacikk⁵ álláspontjával szemben, a magunkénak védelmében.

Sajnos, V. nem mindig a magunk álláspontjával vitatkozik, hanem olykor valaki máséval, olykor csak valami ahhoz hasonlóval.

Az előbbire jellemző példa az, hogy kifejezetten megró bennünket azért, mivel — állítólag — a modern Iuvenalis-szövegkritika módszereit nem alkalmaztuk, újabb eredményeit nem aknáztuk ki kellőképpen a szöveg megállapításakor,⁶ sőt azokat nem is ismerjük; holott a szöveget egyrészt nem a bevezető tanulmány szerzője állapította meg, mint erre a Iuvenalis-kötetnek a fordító, Muraközy Gyula által írt (igaz, hogy a jegyzetek és a névmutató közé talán túlzottan elbújtatott) utószava világosan utal,⁷ másrészt viszont tényleges megállapítói épp azoknak a modern szövegkiadásoknak alapján dolgoztak, melyek ismeretét V. számonkéri.⁸

Az utóbbira ugyancsak egyetlen, de annál jellemzőbb példát szeretnénk említeni. U. Knoche egyhelyütt tizenegy (az eltérő írásformára felhozottakkal együtt tizenhárom) «kiválasztott példát» említ — köztük nyolcadikként a *nona*-t is — annak bemutatására, hogy milyen esetekben kell a P-hagyomány olvasata ellenére «belső indítékokra» (*innere Gründe*) támaszkodnunk a szöveg megállapításánál.⁹ V. megfogalmazásában ez az egyszerű tény, a következőképpen alakul át: «A felsorolt *nyolc* (az én kiemelésem — HIK) példa közül az *utolsó épp* (az én kiemelésem — HIK) a kritikus *nona aetas*». Ezt azonban még pusztán tévedésnek is fel lehetne fognunk, ha nem következne utána egy

² Iuvenalis satírái latinul és magyarul. Fordította: Muraközy Gyula. A bevezető tanulmányt írta: Horváth István Károly. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

³ Muraközy—Horváth: i. m. II. fejezet: «A kilencedik világkorszak.» 15 skk. — Magával a *nona aetas* problémával voltaképpen csak a 23—29. lapok foglalkoznak.

⁴ Az előadás eredeti címe: «L'attitude littéraire de Juvénal et l'ère neuvième» (jelenleg sajtó alatt).

⁵ A továbbiakban csak rövidítve: V.

⁶ Cikkében is azt olvashatjuk, hogy U. Knoche alapvető szövegkritikai munkájának «ismerete nélkül bárki bajosan foglalhatna állást a Iuvenalis-szöveg nem könnyű kérdéseiben», majd határozottan leszögezi: «A magyar kiadás bevezető tanulmányának szerzője sajnálatos módon figyelmen kívül hagyta Knoche alapvető szövegtörténeti kutatásait; a római satíráról írott könyvét... idézi ugyan, de a kézirati hagyomány alakulásáról szóló fontos fejtegetéseket nem hasznosítja.» E megállapításoknak ellenünk irányuló éle aztán egészen kézzel foghatóvá válik a következő megállapításból: «A *nona* kezdődő változat 'kérdő formulaként' való értelmezésével kapcsolatban a kétnyelvű akadémiai kiadvány *gondozója* (az én kiemelésem — H. I. K.) Franz Buechelert említi.» S csakugyan, a bevezető tanulmány szerzője, egy a *nona* olvasattal kapcsolatos lábjegyzetével hivatkozik Büchelerre, viszont nem azonos a szöveg *gondozójával*.

⁷ Vö. Muraközy—Horváth: i. m. 377 l.

⁸ «Kiadványunkban igyekeztünk a legújabb szövegkiadások, kommentárok és fordítások alapján minél hitelesebb Iuvenalis-értelmezést adni, s nagy gondot fordítottunk arra is, hogy valóban megbízható, a szövegkritika legújabb eredményeit tükröző latin szöveget közöljünk», majd következik azoknak a modern kiadásoknak a felsorolása, melyek figyelmen kívül hagyását V. kifogásolni szeretné. Vö. Muraközy—Horváth: i. m. 376—377 ll.

⁹ U. Knoche: i. m. 312—314 ll.: «Und ein paar ausgewählte Beispiele mögen es nun dartun, wie häufig innere Gründe unser Misstrauen gegen Lesarten, die P (S Q C) ganz allein überliefern, rechtfertigen und eine Änderung an der Leoschen Textesredaktion gebieten: 7,12 *alcithoen*, *nicht*: *alcitheon*...; 7,89 *vatum digitos*, *nicht*: *digitos vatum*...; 7,176 *Pollio*, *nicht*: *Polio*...; 9,25 *celebrare*, *nicht*: *scele rare*...; 10,29 *a*, *nicht*: *de*...; 11,91 *rigidique*, *nicht*: *postremo*...; 13,18 *proficis*, *nicht*: *proficit*...; 13,28 *Nona* *nicht*: *Nunc*...; 14,71 *patriae*, *nicht*: *patria*...; 14,86 *caetronius*, *nicht*: *cretonius*...; 15,18 *wahrscheinlich et*, *nicht*: *atque*... Auch Schreibungen wie *clupeis*... und *murmillo nis*... sind nicht aus dem Zeugnis von P (clyp-; myrm-) zu erschliessen.»

már elvileg is fontos passzus, amelyben V. az *octavum id est ultimum*-ot a Verg. Ecl. IV, 4 sorhoz fűzött Servius-megjegyzés *ultimum id est decimum* problémájává szélesítve, támaszt indít E. Norden meghamisítói, az «önként és felületesség» filológiai példái, elsősorban U. Knoche ellen. Véleményét a következőkben summázza: «Ami most Knoche választásának helyességét és 'belső' érveinek jogosultságát illeti, nem jutna eszünkbe, hogy Norden érdemeit elvitassuk, de az '*ultimum Cumaei carminis aetas*'-t nem a mester, hanem csak Knoche *és mások* (az én kiemelésem — HIK) 'azonosítanak' egy kérdéses Iuvenalis-olvasattal... Norden idézett fejtegetéseiből csak igen felületes vagy elfogult olvasó következtethet az iuvenalisi *nona aetas*-olvasat 'helyességére'.» V. szerint Norden az *ultima, pessima* értelmezésnek épp «az ellenkezőjét állítja», amit lábjegyzetben föl-sorakoztatott Norden-idézetekkel igazol is. Hisz a mester csakugyan azt bizonygatja könyve egy mammut-jegyzetében,¹⁰ hogy a *saeculum Solis*, a Nap jegyében kezdődő új világ-periódus első szakasza — márpedig a Vergilius-ecloga profétikus bejelentése kétséget kizárólag erre mutat — semmiképp sem lehet se «utolsó», se «leghitványabb». Servius tehát tévedett — bizonygatja E. Norden —, s még azt is megkísérli kimutatni Th. Mommsen egy ötlete alapján, hogy honnét származhatott a nem mindig gondos grammatikus melléfogása. Azt azonban nem is próbálja cáfolni, hogy ez a *saeculum* a «tizedik» valamiféle etruszk eredetűnek feltételezett misztikus kronológia szerint.¹¹ Ebből viszont két következtetés is adódik. 1. Ha a feltételezett etruszk eredetű időszámítás és a visszatérő görög-római aranykor rejtélyes ötvözetében a «Nap százada» a tizedik (*id est decimum*), úgy a kilencediknek (*nona aetas*), az utolsóelőttinek, az egyre silányabbá váló korszak-periódusok változásában tehát «utolsó» (*id est ultimum*) kell egyszersmind a «leghitványabbnak» is lennie. Ennyi minden kétséget kizárólag «adódik» E. Norden vonatkozó fejtegetéseiből, függetlenül attól, hogy neki magának mi volt a véleménye a Verg. Ecl. IV, 4-hez fűzött Servius-scholion forrásértékéről, s arról a Verg. Ecl. IX,46-hoz fűzött ókori megjegyzésről, mely egy üstökösnek a Caesar halála alkalmából rendezett temetési játékok idejében történt föltűnése kapcsán arról tudósít, hogy a csodás jelenséget Vulcatius haruspex úgy magyarázta, mint a kilencedik század végének s a tizedik kezdetének jelképét (*exitum noni saeculi et ingressum decimi*). 2. A probléma kiterjedt szakirodalmában azóta elért számos olyan tudományos eredményről olvashatni, amelyek E. Nordennek a helytelisége mellett a rá vonatkozó Servius-scholionnal kapcsolatos szkeptikus álláspontját túlhaladottnak mutatják, s amelyeket U. Knocheval szemben «mások» nem mulasztottak el számbavenni. Az elődök (így elsősorban Kerényi K. és Trencsényi W. I.) eredményei és saját vizsgálódásai alapján arra az eredményre jutottak, hogy az *ultima aetas*-t nem lehet ugyan egyértelműen a Sibyllajóslatok «tizedik hónap»-jával azonosítani, lényegében azonban semmi ellentmondás nincs abban, hogy ez a korszak, mely Vergiliusnál az új hajnal fényében tündökölt, egyszersmind utolsó is, amiként a scholiasta hozzáfűzi. A kör kerületén találkozó kezdet és vég már Hérakleitos által megfogalmazott dialektikájának ezúttal misztikus vetületét észrevéve, senki sem csodálkozhat azon, ha a remények beteljesülésének maximumig fokozott vágyától fűtött világpillanat egyik aspektusból nézve *saeculum ultimum*, másik aspektusából azonban már *saeculum Solis*. Mindennek részletezése túl messzire vezetne. Ebben az összefüggésben csupán azt szeretnők hangsúlyozni, amit a kritika középpontjába rejtett bevezető tanulmány szerzője egyszer már világosan megfogalmazott, hogy ha a Vergilius-hely interpretációja «némiel» megvilágítja is a «Iuvenalis-sorok homályba vesző értelmét» (tehát nem egyszerűen a *nona*-olvasatról van szó!), másrészt azonban ez egy «ellentétes» irányú értelmezés révén válik lehetővé. Szó sincs tehát az *ultima Cumaei carminis aetas*-nak «egy kérdéses Iuvenalis-olvasattal való azonosításáról»-ról még U. Knoche esetében sem, «másokról» nem is beszélve.

A továbbiakban, mindezekről eltekintve, a kritikai tanulmányban fölvetett elvi problémákkal kívánunk foglalkozni csupán, mottóként azzal a mondattal, amelyet — a Iuvenalis-tanulmány szerzőjének művébenelve — most is magunkénak vallunk: «A probléma meglehetősen bonyolult, mégis, ha végérvényes bizonyossággal nem tudunk is válaszolni rá, meglehetősen valószínűséggel tudunk misztikus-szimbolikus hátterére következtetni.»¹²

¹⁰ E. Norden: Die Geburt des Kindes. Leipzig—Berlin, 1924. 15/1.

¹¹ Mindössze annyit állapít meg a kérdéses kronológiával kapcsolatban, hogy «das war etruskische Lehre, die mit jener nichts zu tun hat». E. Norden: i. h.

¹² Muraközy—Horváth: i. m. 28 l.

1. *Nona* vagy *nunc*?

V. három oldalról, három módszerrel próbálja bizonyítani a *nona* olvasat tarthatatlanságát s minden hozzáfűzött magyarázat eleve értelmetlen voltát: a szövegahagyományozás (szövegkritika) felülvizsgálása, a logikai és szintaktikai érvek (az *innere Gründe*) cáfolata, s — harmadsorban — az irodalom- és vallástörténeti összefüggések szálainak fölfejtésére irányuló eddigi kísérletek sikertelenségének kimutatása. Vegyük hát közelebről szemügyre a vitathatatlan bizonyóságot szolgáltató új érveket, melyek segítségével V. «lezárja» a kérdés vitáját.¹³

A szövegkritika (és paleográfia) kérdéseit boncolgató rész végeredményben csak egészen szervesenül kapcsolódik Hahn I.-nak a Florus Epitome prooemiumával összefüggő fejtegetéseéhez, s voltaképpen a fontosabb modern szövegkiadásoknak a *nona*, *nunc*, *non* olvasatokkal kapcsolatos állásfoglalásával, az egyes olvasatoknak a kritikai apparátusból kielémett rangsorolásával kezdődik, melynek leírását adja. Egy ilyen descriptio persze akkor sem lehetne perdöntő bizonyíték, ha a felsorolt modern szövegkiadások valamennyien a *nunc* olvasatot fogadnák el egyedül üdvöztőnek. Bizonyító értéke még kisebb akkor, ha meggondoljuk, hogy a *nona* és *nunc* variánsoknak még az apparátusban történt rangsorolása is ugyancsak eltér egymástól! Nem is beszélve arról, hogy a *legújabb szövegkiadások mindegyike*, így U. Knoche (1950), A. E. Housman (1956), W. V. Clausen (1959) — s hadd tegyük még hozzá G. G. Ramsay (1961), V. által kifejtett kiadását is —¹⁴ valamilyen különös véletlen kivétel nélkül a *nona* olvasat mellett foglal állást. V., ha már a szövegkiadások felsorakoztatásával kívánt érvelni (?), jobban járt volna, ha a számára éppen nem bizonyító értékkel bíró modern kiadások helyett a «régi jó» kiadásokra hivatkozik, amelyek közt csakugyan sok van, mely a *nunc* olvasat mellett foglal állást, mint például A. Weidner (1873), L. Friedlaender (1895), O. Ribbeck (1909) és O. Jahn—Fr. Buecheler—Fr. Leo (1910) sok szempontból ma is mérvadó kiadása,¹⁵ s amelyekkel szemben épp a «múlt századbeli» kiadások közt kevesebb az olyan, mint C. Fr. Hermanné (1900), aki szövegében a *nona* variánst hozza.¹⁶ Ez esetben azonban önmagával került volna ellentmondásba, önkénytelenül is bevallva, hogy «múlt századbeli» szövegolvasatot véd a modern szövegkiadásokkal és az akadémiai Iuvenalis-kiadás bevezető tanulmányának szerzőjével szemben. A nyilvánvaló ellentmondás azonban így is kiderül, legszembetűnőbb módon talán a Knoche-recenzió problematikájának fejtegetése során.

V. rövid ismertetését adván Knoche szövegkritikai eljárásának, elsőrangú «érdeme»-ként dicsérőleg megemlíti, hogy kutatásainak eredményeképpen «a Montepessulanus egyeduralmi helyzete vitatottá vált.»¹⁷ Ez tehát azt jelentené, hogy a P kódex alapszövegében szereplő *nunc* olvasatnak sem lehet bizonyító ereje más variánsokkal szemben, például a fölébe írt, más kéztől származó, s a vulgata-kéziratokban általánosan elterjedt *nona*-val szemben sem. V. viszont éppen a trónjától szerencsére megfosztott P kódex

¹³ Amiként a szerző maga leszögezi: «Ezzel a *nunc* és *nona* olvasat híveinek vitája is lezártnak tekinthető.» Majd a továbbiakban ugyanígy: «A iuvenalisi szöveg *nunc*-jának akár szintaktikai, akár logikai, akár paleográfiai, vagy az irodalomtörténeti összefüggések ismeretében megállapítható helyességét, vagy nélkülözhetetlenségét (?) aligha fogja bárki is vitatni ...»

¹⁴ G. G. Ramsay: Juvenal and Persius. London—Cambridge, 1961, 9.

¹⁵ Vö. A. Weidner: D. Iunii Iuvenalis saturae. Leipzig, 1873; L. Friedlaender: D. Iunii Iuvenalis saturarum libri V. Leipzig, 1895; O. Ribbeck: D. Iunii Iuvenalis saturae. Lipsiae, MDCCCIX; és O. Jahn—Fr. Buecheler—Fr. Leo: A. Persii Flacci, D. Iunii Iuvenalis, Sulpiciae saturae. Berolini, MCMX.

¹⁶ D. Iunii Iuvenalis satirarum libri quinque. Recogn. O. Fr. Hermann. Lipsiae, MCM.

¹⁷ Sajnos, azok előtt és után, amiket a P kódex uralmát megbuktató U. Knoche címében is «alapvető» munkájáról, annak nélkülözhetetlen voltáról hallunk, számunkra érthetetlen, miért kerül az «érdemei» szó idézőjelbe. Egyébként A. Kappelmacher—M. Schuster: Die Literatur der Römer. Potsdam, 1934. 336. lapon olvasható megjegyzésre («Damit ist auch die Vorherrschaft des Códex Montepessulanus gebrochen») éppúgy értelmetlen dolog az adott összefüggésben hivatkoznunk, ahogy nem lehet hivatkoznunk érdemben azokra a korábbi szövegkiadásokra sem, akik U. Knoche alapvető disszertációjának megjelenése előtt gyakorlatilag már leszámoltak a P «egyeduralmával». Vö. G. G. Ramsay: i. m. Introduction XXV—XXVI. vagy O. Jahn—Fr. Buecheler—Fr. Leo: Praefatio XX—XXI. Lásd még U. Knoche: H. G. 81/3.

nunc olvasatát védi, sajátos szövegkritikai logikával, Knochéra hivatkozva, aminek fonákja abban kulminál, hogy V.-nek a *nona* variánst helyeslő Knocheval kell szükségképpen szembekerülnie. Látszólag könnyű a kérdést elütni azzal, hogy ezúttal Knoche is tévedhetett következetlensége miatt, amiért V. szigorúan meg is rója, s «fokozott vigyázat»-ra int vele szemben. Knoche azonban nagyon is logikusan és fokozott vigyázattal járt el. Mindenekelőtt megpróbálta rekonstruálni a szöveghagyományozás történetét filológiai és historiográfiai alapon, s így a Iuvenalis-szöveg történetében a következő periódusokat állapította meg.¹⁸

1. A költő halála után több mint két évszázadon át alig tapasztalható érdeklődés szatírái iránt, míg végre a IV. század második felében szinte újra «felfedezik» a már-már elfelejtett verskötetet. A szövegromlással már ebben az időben számolnunk kell.¹⁹

2. Szükségszerűvé válik egy hibamentes, részletes kommentárral ellátott szövegkiadás megjelentetése, mely még a IV. század utolsó harmadában létre is jön, s melyet Servius valamelyik tanítványának, talán az egyik kódexben név szerint is említett Nicaeusnak kell tulajdonítanunk. Knoche ezt az elveszett kritikai kiadást Φ betűvel jelöli.

3. Ugyanezt követőleg a IV—V. század folyamán Iuvenalis divatos olvasmány, sőt iskolai auctor lesz, ismerete mind szélesebb körökben elterjed.

4. Ennek következtében már ekkor kettéválik a szöveghagyományozás története: egy a niceusi recenzióhoz közvetlenebbül csatlakozó, csak jelentéktelen szövegromlást mutató II-csoportra, s egy a nagyközönség számára készült, számos önkényes javítást és spontán elírást tartalmazó Ω -csoportra, a Vulgata-szövegek ősré. Mindkettőnek alapja azonban egyformán a Φ összövege.²⁰

5. A VI—VIII. század folyamán, az ún. «ötödik korszak»-ban, a ráánkmaradt kevés adat ellenére, konstataálható, hogy a Iuvenalis iránti érdeklődés nem szűnik meg végérvényesen, még ha szűkebb körre szorul is.²¹

6. Folytatódik az ókori szövegek, így Iuvenalis szövegeinek átmentése is a középkor számára.

7. Újabb — a IV—V. századihoz hasonló — fellendülést hoz magával a Iuvenalis-szövegek iránti érdeklődés tekintetében a Karoling-kor, mely költőnk szempontjából csakugyan reneszánsznak tekinthető.

8. Ettől kezdve népszerűsége egyre nő: a IX. század második felében már ismét iskolai auctor, számos népszerű kiadása kerül az olvasóközönség kezébe, sőt új kommentárok is készülnek hozzá.

Ez az időszak, a VII—IX. század, döntő fontosságú az addig viszonylag hűséges gondnal átmentett II és Ω szövegcsoporthoz további sorsa szempontjából. Ekkor jön létre ugyanis az addig kétféle hagyományozás folytán elterjedt variánsok egymással keveredése, mely a középkori hagyományozásban ráánkmaradt szövegek «vegyes» jellegét általában meghatározza, így ezekből az eredeti olvasatainak megállapítása ugyancsak komoly

¹⁸ A következőkre vonatkozólag vö. *U. Knoche*: H. G. 1 skk. (összefoglalólag a 62. lapon), és ua. *Die römische Satire*. Göttingen, 1957² 95—96 II.

¹⁹ Az érdeklődés megélénkülése a Knoche által megállapított 250 éves szünet végénél jóval korábban, legalábbis a IV. század elején már konstataálható. Vö. *G. Highet*: *Juvenal, the Satirist*. Oxford, 1954. és *Muraközy—Horváth*: i. m. 6—7 II. — egyébként Gellius már a II. század közepetáján beszél romlott szövegekről *Catullum verseskönyvével kapcsolatban: Qui «ebriosi» autem Catullum dixisse putant . . . in libros scilicet de corruptis exemplaribus factos inciderunt* (Noct. Att. VI, 20,6).

²⁰ A két csoport, a II és a Ω szövegei — írja másutt *Knoche* — az alapszöveg terjedelme és a sorok egymásutánja tekintetében alapjában véve megegyeztek. «*Die beiden Stränge unterschieden sich aber von Grund aus in der Behandlung des Wortlautes im einzelnen: II ist verhältnismässig, wenn auch nicht gänzlich frei von grober Wortinterpolation im einzelnen; Ω hingegen, die Vulgaterlieferung, ist überreich an absichtlich glättender, verdeutlichender oder spielerischer Wortänderung . . . gewesen.*» (H. G. 54 I.)

²¹ Egyhelyütt *Knoche* kifejezetten azt írja ugyan, hogy az időben a közönség nem olvasta Iuvenalist (R. S. 95 I.: «... *verschwunden auch Juvenals Satiren aus den Händen des lesenden Publikums*»), másutt azonban hangsúlyozza a szöveghagyomány folytonosságát (H. G. 62 I.), így nyilvánvaló, hogy fentebbiekben a szélesebb közönségre gondol. Találó és meggyőző a kérdéssel kapcsolatban *G. Highet* megállapítása: «*Juvenal, with the others, was submerged for a time, but never buried in the sands like some others, he was kept alive by being transmitted, however imperfectly, from scholar to scholar*» (i. m. 191 I.). Hogy itt nem csupán a kézirati hagyomány továbbmentéséről van szó, azt a következőkben felsorolt adatokkal *Highet* tényszerűen is bizonyítja.

filológiai feladat,²² nem is beszélve arról, hogy már a IV. századi, kritikailag megállapított szövegben is maradhattak romlások. Még a mindenki által (Knochét is beleértve) legjobbnak, a legősibb szöveg-hagyomány letéteményesének elismert Montpellier-i kódex (P) sem tükrözi, illetve csak hibásan tükrözi a Φ eredeti szövegét legtovább és leghűségesebben őrző II hagyományt,²³ így teljes biztonsággal legfeljebb csak olyan esetekben támaszkodhatunk rá, amikor a II csoporthoz tartozó más szövegek²⁴ vallomása is egyértelműen mellette szól. Egyéb esetekben, ha a hagyomány problematikus, a *szövegkritikusnak nemcsak joga, hanem kötelessége is* más segédeszközkhöz folyamodnia.²⁵ Ezek egyike a Vulgata-szövegek helyenként régebb változatot megőrző variánsainak figyelembe vétele, másik a belső indítékok (*innere Gründe*) segítségül hívása.²⁶

Azt hisszük, e Knoche gondolatmenetének gerincét miniatűr vázlat formájában ismertető leírás is elég ahhoz, hogy bárkit meggyőzzön következetességéről, alapos megfontoltságáról, minden túlzást kerülni igyekvő óvatosságáról. Arról, hogy semmiféle ellentmondás nincs egyfelől a P kódex szövegének legjobbként való aposztrofálása, ugyanakkor a variánsainak ellenőrzését igénylő tudományos műgond, másfelől, az önkényes, csak belső indítékokra támaszkodó szövegkritikai módszer elítélése (például Housman esetében),²⁷ és ugyanakkor az *«innere Gründe»* igénybevételének szükségességét meghatározott esetekben hangsúlyozó passzusok között. S végül arról is, hogy az «önkény és felületesség» szavak használata — még Knoche megítélése tekintetében is — nagyon furcsa és elgondolkodtató.

Ami mármost a *nunc* illetve *nona* olvasatot illeti, ez esetben a divergencia ugyan-csak feltűnő, hiszen a Knoche által a hagyományt őrző II-csoporthoz sorolt, így a szövegkritika szempontjából fontos Parisiensis 8701 (Knochénál F)²⁸ *non* olvasata sem igazolhatja a magányos *nunc*-ot, nem is beszélve a későbbi eredetű Vulgata-szövegek csaknem kizárólagos *ncna* olvasatáról, s magában a P kódexben szereplő, bár más kéztől származó *nona* bejegyzésről, amely ugyancsak magyarázatra szorul. Knoche ez esetben akkor lett volna következtelen, ha megdöntve a Montpellier-i kézirat szövegének «egyeduralmát», adott esetben mégis a szöveg-hagyományozás szempontjából is gyanús (máshonnet nem igazolható) P olvasatra hagyatkozik.

V. most már egy paleográfiai érvel próbál segíteni magán. Nevezetesen: megkísérli néhány kiragadott példával megmagyarázni, hogy esetleg a *nunc* rövidített formájából miért nem születhetett volna egy téves *nona* olvasat, amelyet «Nicaeusnak (vagy valamelyik névtelen elődjének)» számláján bocsánatos bünként kell felróni. Csak-hogy a paleográfiai érvel semmit sem mond, mert hiszen azonnal visszajára is fordítható: miért nem nézhette el a másoló a négy betűből álló *nona*-t s írt helyette tévesen hasonló betűalakokból álló *nunc*-ot?

Szövegkritikai és paleográfiai érveinek súlytalanságát nyilván érezve, a következőkben logikai érveléshez folyamodik. C. Fr. Herrmann-nak (Vianello kiadásában idé-

²² Még a II és Ω redakció is tulajdonképpen csak fikció ettől az időtől kezdve, amelyek biztos rekonstruálása ma már lehetetlen — állapítja meg Knoche. Bár mindjárt hozzáfűzi: «*Sie sind Fiktionen, allerdings auf Grund sicherer Rückschlüsse gewonnene, unbezweifelbare, notwendige Fiktionen*» (H. G. 289—290 11. Vö. még 81 skk.).

²³ H. G. 79 1.: «... auf besten Textzeugen, der Montepessulanus»; 73 1.: «... die andere Rezension, II, das alte treuer bewahrte.» Ugyanígy összefoglalólag R. S. 96 1.: «... Vertreter der reineren Textform, deren vollständigster Repräsentant der Montepessulanus 125 P ist ...» Etc.

²⁴ A Knoche által ide sorolt kéziratokat és szöveg-hagyományt illetőleg vö. H. G. 230 skk.

²⁵ H. G. 312 skk.

²⁶ H. G. 319 1.: «... bei Divergenzen unserer Überlieferung wird zur Entscheidung niemals die Berufung auf P, und nicht einmal auf die II-Tradition allein als die bessere genügen, sondern in jedem einzelnen Fall müssen innere Gründe die letzte Sicherung des Richtigen bringen.»

²⁷ Hogy csupán a belső indítékok túlértékelésének elítéléséről s a szöveg-hagyomány figyelmen kívül hagyásának helytelenítéséről van szó, világosan bizonyítja a Housman kritizáló megjegyzés: «*Besonders Housman hat seine Textgestaltung immer wieder mit inneren Gründen, weniger unter Berufung auf die bessere Überlieferung (!) zu rechtfertigen gesucht...*» (H. G. 81/3).

²⁸ H. G. 264 1.: «*Hier ist es von grösserer Bedeutung, dass sich in gesamten Juvenaltext, auch deutliche II-Spuren befinden. Da die Fülle derselben in F unvergleichlich viel reichhaltiger ist als in Z...*» Etc.

zett) mondatára hivatkozva lehetetlennek véli, hogy az értelmes *nunc*-ot valaki is *nona*-ra javította volna: «... hogy juthatott eszébe az alkalmasint Nicaeusig, vagy még korábbi másolókgig visszavezethető mellék hagyomány valamelyik formálójának, hogy a nehézkes, de kifogástalanul értelmezhető *nunc* helyett a nyelvileg simább, de a szövegösszefüggés szempontjából mindenképpen sántító *nona aetas*-t írja példájába?» S ezen a ponton teljességgel egyetértünk V.-kel, szinte minden kommentár nélkül elfogadhatjuk önmagát cáfoló megállapítását. Mert az még csak elképzelhető, hogy egy másoló, az «értelmetlen» *nona*-t nem értve (hogy a szöveget «jellegzetes iuvenalisi *inconcinnitas*-ától megszabadítsa») önkényesen kijavítja azt *nunc*-ra. A fordított eset azonban logikailag abszurd, szövegkritikai szempontból elképzelhetetlen.

Ezek után már csak egy érve marad V.-nek.²⁹ Az, hogy az általa javasolt *nunc* nemcsak értelmileg passzol az adott szövegösszefüggésbe,³⁰ de ezen túlmenőleg egy olyan típuszerkesztés elvét követi, mely Iuvenalishnál lépten nyomon előfordul. Iuvenalis — ugyanúgy, ahogy a kortárs Tacitus is — gyakran használja fel (ki-ki a maga módján) a romlott jelen és a széppé szublimálódott múlt szembeállításának hatásos eszközét.³¹ V.

²⁹ Azonkívül, hogy mindenáron a *nona aetas* megmagyarázhatatlanságát igyekszik megmagyarázni a «józan és becületes» Antonio Mancinelli nyomán az «ignoramus et ignorabimus» elve alapján.

³⁰ Nem kívánjuk itt megismételni azt az impozáns elemzést, amelynek kapcsán V. elmondja, a XIII. 1 skk sorok tartalmát, mert teljes mértékben egyet kell értenünk azzal, hogy — akár *nona aetas*-szal, akár *nunc aetas*-szal kezdődik is a kérdéses passzus — egyaránt jól illeszkedik a szövegösszefüggésbe. Sőt, azt is mondhatnók, hogy a sokat vitatott három sor (XIII. 28—30) nem is egyéb, mint sűrített összefoglalója az egész szatíra s egyszersmind az általa bevezetett V. könyv programadó expozíciójának. Az *indignatio*, mely ha más-más megnyilatkozási formában is, kitapinthatóan az egyes iuvenalisi könyvek bevezető darabjaiban (I., VII., X., XII.) programszerű bevezetését adja a költő kora romlottsága miatt érzett fölháborodásának (vö. *W. S. Anderson*: The programs of Juvenal's later books. CPh LVII. [1962] 145 skk), a XIII. szatírában, kissé talán csakugyan «*infantile and suspiciously hypercritical*» volta ellenére (*W. S. Anderson*: i. m. 158 l.) klasszikus tömörségű, mitológiai veretű megfogalmazását inspirálja a jelenkor sivár állapotának (vö. *A. Serafini*: Studio sulla satira di Giovenale. (Firenze, 1957 6 l.). S ha a VII. szatíra 53—61 sorain, melyekben mi «aranykori» álom-díszletek megjelenését véltük fölfedezni (másként, mint *Fr. Arnaldi*: Giovenale. Stud. Rom X. [1962] 134 l.), lehet is vitakozni, senki nem vonhatja kétségbe az aranykori-mitológiai képek jelenlétét, mint a romlott jelenel szembeállított boldog ősalapítók szimbólumait a szatírák III. 309 skk, VI. 1 skk vagy XV. 159 skk soraiban (vö. *Muraközy—Horváth*: i. m. 15 skk «A kilencedik világkorszak» cím alatt), melyek közé — mutatis mutandis — a *nona aetas* is tartozik. Azt azonban följöttébb furesának találtuk, hogy V. — «iskolás» szempontokra hivatkozva — önkényesen betold egy zárójeles *peior*-t vitatott szövegünkbe, s ezzel «elrendezettnek» véli a maga számára. Ennek ugyanis egy feltételezett, hangsúlyos, sorkezdő *nunc* után csak akkor volna értelme, ha mindaz, amiről az előzőkben szó esik, egy zárójeles *meliora*-ba volna tömöríthető. Csakhogy éppen a *saecula ferri temporibus*-hoz konokul kapcsolódó *peiora* értelmi—logikai előrevonásának értelmetlen és logikátlan volta gondolkoztatta el minden bizonnyal *Knochét*, és velünk együtt mindazokat, akik végül is a *nona* variáns mellett foglaltak állást, attól teljesen függetlenül, hogy a szövegösszefüggésbe a kérdéses passzus (XIII. 28—30) *tartalmilag* mindkét változatban beleillik, olyannyira, hogy ezt tagadni eddig még senkinek sem jutott eszébe.

³¹ V. R. Syme-ra hivatkozva ezzel kapcsolatban azt igyekszik bizonyítani, hogy «a múlt és jelen szembeállítása a történetíró oldaláról» lényegében annak a szemléletmódnak megfelelője, mely másik oldalról «az ethicus szatíraíró» *quondam-nunc* ellentétpárjában jut kifejezésre. E lényegében helyes és meggyőző ténymegállapításon túl azonban már elgondolkozunk azon, hogy e helyek miért «elgondolkozató»-k? Hiszen a «régi jó idők»-nek a romlott jelenkorral való szembeállításán alapuló szemléletmód — legalábbis az i. e. I. századtól kezdve — olyannyira közkeletű, irodalmi kifejezése olyannyira *topos*-nak számít, hogy még az iskolás auctorokól is tuatjával kínálkoznak a példák. Sallustius vagy Livius történetiszemlélete éppúgy erre épül, ahogy föllelhető Catullusnál (64,382: *quondam* és 397: *sed postquam*), Horatiusnál (például: Epist. II. 1,103—165, ahol a gondolatmenet kétszer is «kanyarodik» jelen és múlt között), Tibullusnál (I. 1,21—22: *tunc... nunc* vagy I, 10,11: *tunc* és 13: *nunc*), sőt, visszájára fordított értelmezésben még Martialis epigrammaiban is ugyancsak gyakran felbukkan (például VIII. 56) stb.

néhány helyet félig-idézetszerűen fel is sorol, ahol az *olim-quondam-tunc* és a *nunc* szintaktikai szembeállítás formailag is kifejezi a tartalmi ellentétet a múlt és a jelen ábrázolása közt. Az idézett helyekből, melyek J. de Decker 1913-ban megjelent munkájában csaknem ugyanilyen sorrendben és létszámban szerepelnek, s melyekkel kapcsolatban a századeleji mű szerzője bizonyítani igyekszik, hogy csupán a declamator-iskolák elcsépelet fordulatainak költői átfogalmazásával van dolgunk,³² V. azt a következtetést vonja le, hogy a XII. 28. sor kritikusi helyén is szükségképpen *nunc*-nak kellett állnia a költő eredeti szövegében. Idézzük saját érvelését: «A 38. sortól az 59-ig terjedő rész ezzel szemben *quondam*-mal kezdődik és a hajdani erkölcsöket érzékelteti . . . A 60. sortól a 70-ig terjedő, a *mostani* helyzet abnormitását esetelő rész megint csak *nunc*-kal kezdődik.» Az «ezzel szemben» kifejezéstől tekintve, amelyet itt teljesen értelmetlennek és erőszakoltnak érzünk,³³ az érvelés egyébként megint csak meggyőző. A múlt-jelen szembeállítás, helyenként ismétlődő formában,³⁴ csakugyan pontosan kimutatható Iuvenalis szatiráinak több helyén. Mi következik ebből, ha logikusan végiggondoljuk a dolgot? Az, hogy a XIII. 28. kérdéses olvasata esetében — szintaktikai szempontból vizsgálva a problémát — okvetlenül a *nunc* olvasat mellett kell kardoskodnunk, ha abban *megelőzőleg* egy *olim*, *quondam* vagy más hasonló értelmű határozószó a sztereotip szerkezet hiányzó, tehát szükséges tagját igazolja. Sőt! Meggondolkoztató a dolog akkor is, ha a megelőző sorokban *legalább* a «régí jó időkkel» foglalkozik a költő. Ilyesméről azonban — az adott összefüggésben — szó sincs. Szatirikus-filozófikus elmélkedéssel kezdődik a költemény a jelen romlottságáról, mely után a 38. sortól kezdve — az V. könyv többi költeményéhez hasonlóan — a nosztalgikus melankóliával visszakívánt múlt és a förtelmes jelen összevetése (a sztereotip szerkezet) következik.³⁵ E tekintetben bizonyos fokig igaz lehet Deckernek, aki elismerve ugyan a költő kora romlottsága miatt érzett felháborodásának őszinteségét, a múlt iránti nosztalgikus vágyódás illetően megfogalmazásait — mint említettük — az iskolás declamator-formulák hatásának tulajdonította.³⁶ De bárhogy is vélekedünk e kérdéstről, annyi bizonyos, hogy sem tartalmi, sem formai tekintetben semmi nem indokolja a 28. sor elején a *nunc* olvasatot, legkevésbé a *kereken tíz sorral* (38) *utána következő quondam*. Először is, mert e perdöntő *quondam*-nak, az eddig megállapított tényekből következőleg, előbb kellene állnia, egy a múltra emlékező és emlékeztető passzus élén. Ezen a nehézségen O. Ribbeck meg is próbál segíteni: a zavaró passzust (28—30. sorok), úgy ahogy van, átplántálta az 59. és 60. sor közé, hogy a 28. sor *quondam*-jára felelhessen. Itt következik azonban a második nehézség, mely Ribbeck eljárásának önkényességét világosan mutatja. A 38. sor *quondam*-mal kezdődő s a múltat esetelő sorainak egyébként is megvan már az echoja a 60. sor — a sztereotip szerkezet szempontjából helyén álló — *nunc*-kal kezdődő passzusában, így a sztereotip szerkezet *semmilyen kiegészítésre nem szorul*.

Quondam hoc indigenae vivebant more . . . etc.

*Nunc, si depositum non infitietur amicus . . . etc.*³⁷

A felsorolt bizonyítékokból kiindulva úgy gondoljuk, aligha fér kétség ahhoz, hogy «a iuvenalisi szöveg *nunc*-jának akár szintaktikai, akár logikai, akár paleográfiai vagy az

³² J. de Decker: Juvenalis declamans. Gand, 1913. 34—35 ll.

³³ Hadd jegyezzük meg, hogy az «ezzel szemben» kifejezést már csak azért sem érthetjük, mert V. állandó jelleggel egy múlt-jelen (*quondam-nunc*) szembeállítással érvel. Fordítottjára, ahol a jelen tárgyalása *megelőzi* a soha vissza nem térő hajdankor ábrázolását, akad ugyan példa, mint a III. 312—314. sorokban, ahol a költő — mintegy közbevetés képpen — rezignáltan sóhajt fel, hogy «mennyivel jobb volt egykor (*quondam*) őseinknek!», e helyeknek azonban semmi közük a *quondam-nunc* sztereotip szerkezethez.

³⁴ Ahogy V. írja: «a gondolatmenet. . . többször kanyarodik a jelen és múlt között.» A felsorolt példák azonban kivétel nélkül azt bizonyítják, hogy a sorrendet illetően csupán a *múlt és jelen* szembeállításáról lehet beszélnünk, azaz: a sztereotip szerkezetet belül semmi sem indokolja a *q és n* képlet *n és q* képlettel való önkényes behelyettesítését.

³⁵ Így a XI., XIV., XV. szatíra esetében, amelyekben a sztereotip szerkezet — a XIII.-hoz hasonlóan — csak a bevezető filozófiai elmélkedés után következik. A XI. szatíra esetében csak a 77. sorral, a XIV. és XV. szatíra esetében a 160. illetve 109. sorral.

³⁶ J. de Decker: i. m. 35—36 ll.

³⁷ Maga Ribbeck is úgy gondolta, hogy az így egymás közelébe kerülő két *nunc*-ot a *quondam*-ra felelő, egybehangzó, kettős visszhangnak kell felfognunk: *nunc aetas agitur . . . etc.* (Ribbeck szerint 52. sor), *nunc si depositum . . . etc.* (Ribbeck szerint 55. sor).

irodalomtörténeti összefüggések ismeretében megállapítható helyességét, sőt nélkülözhetetlenségét» ezek után is legfeljebb csak nagyon is vitatható problémát lehet fölvetni. Még akkor is, ha eddigi fejtegetéseinket egy a V. által figyelmen kívül hagyott látszólag a *nona* ellen szóló érveléssel is megtoldjuk, mely éppen a szöveg hagyomány története szempontjából fontos. A szövegnehézségekre meglehetősen részletességgel kiterjedő scholionokban nem szerepel a *nona aetas* magyarázata, ami okvetlenül problémát kellett volna jelenteni a IX. századi másolóknak-olvasóknak egyaránt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a P kódex korrektorának javításai (így a *nona* is) már a scholionok bejegyzése utáni időre datálандók. A *terminus post quem*-en kívül semmilyen pontos dátumot megállapítani nem tudunk, s arra sem tudunk világos feleletet adni, hogy az ókori szöveg hagyomány melyik csatornáján jutott e variáns a kb. IX–X. századi korrektorhoz, s lerövidült *non* formájában a Parisiensis kódex-család egyik-másik tekintélyes tagjának másolójához, amit egy «eredeti» *nunc*-ból ugyancsak nem lehet megmagyarázni. Annyi azonban bizonyos, hogy akár a IV. századi redaktort, méginkább az V–X. századok közé eső korszak másolóit vesszük is tekintetbe, nem tételezhetjük fel, hogy magától bármelyiküknek is eszébe jutott volna a közérthető *nunc*-ot — csak tévedésből is — *nona*-ra javítani: így e látszólagos ellenérv is csak megerősítheti számunkra egy a szöveg hagyományban szívósan élő, eredeti, később nem értett, így nem is magyarázott, inkább korrigálni próbált *nona* hipotézisét.

Azt az érvelést, mely egy Censorinus-passzusra építve próbálja hitelessé tenni a *nona* III. századi betoldásának (?) abszolút megalapozottként aposztrofált «tézisét», e sorok írója igazában fölfogni sem képes. Azt még minden további nélkül elfogadja, hogy az etruszk eredetű 110 éves *saeculum*-számítás mellett volt egy igen elterjedt «polgári» időszámítás is, mely 100 éves *saeculum*okkal operált. Persze, amikor V. a 110 esztendősi periódusokkal való számolás «általános elterjedtsége» ellen éppen Censorinusnak az etruszkok *saeculum*-számításáról tudósító, Varróig visszavezethető adatait sorakoztatja fel, «cáfolata» a legegyszerűbb matematika alapján is cáfolható. Ha ugyanis az etruszkok az első négy *saeculum*ot 100–100 évesnek vették, az ötödiket 123, a hatodikat és hetediket 119–119 évvel számolták, majd C. Thulinhoz csatolagozva (anélkül, hogy az etruszk *saeculum*-sor kezdetének a 967. esztendőre tételét elfogadnók) a nyolcadikat, mely *tum demum* (Varro korában?) *agebatur*, ugyancsak 119 évnvi időtartamúnak fogjuk fel, úgy a következő képlethez jutunk: $400 + 123 + 119 + 119 + 119 = 880$. Ha mármost ezt elosztjuk nyolccal, úgy pontosan az etruszk *saeculum*ok átlagos 110 éves időtartamát kapjuk eredményül. De ennél még tovább is mehetünk a misztikus spekuláció szálainak fölfejtésében. Aligha fér kétség ahhoz, hogy a kiemelt, 123 éves ötödik *saeculum*-ot, az előző 4×100 éves periódusnak megfelelően, amiként a hatodik és hetedik *saeculum* azonos időtartamára vonatkozó ókori tudósítás is mutatja, négy azonos időtartamú *saeculum*nak, vagyis egy 4×119 éves periódusnak kellett a misztikus kronológiában követnie:

I. saec.	100	VI. saec.	119
II. saec.	100	VII. saec.	119
III. saec.	100	VIII. saec.	119
IV. saec.	100	V. saec.	123
		IX. saec.	119

Ez összesen $400 + 123 + 476 = 999$ év, átlagosan 111 éves *saeculum*okból fölépítve. Hogy ennek a vallásos-misztikus «ezeréves» időszámításnak mi lehetett a konkrét háttere, éppúgy nem tudjuk még a kutatás jelenlegi eredményei alapján, ahogy nem tudjuk e chiliaisztikus kronológia kezdeteit az etruszk történelem valamilyen konkrét történeti dátumához rögzíteni; valószínű, ez utóbbira nincs is szükség, hiszen az ilyen misztikus-vallásos eredetű világerőszakok történeti dátumhoz rögzítése majdnem mindig utólagos tudós spekulációk eredménye. Azt azonban aligha kell bővebben bizonyítani, hogy az *ezredik év* — amelyhez a kilencedik etruszk *saeculum* után is elérkezünk — milyen döntő jelentőségű a chiliaisztikus kronológiákban: egyszerre kezdet és vég, a régi bajokat eltüntető s új reményeket sarjasztó *decimum saeculum* kezdetének szimbolikus pillanata, amiként a már említett haruspex feltünteteti a Caesar halálát követő temetési játékokon az üstökös megjelenését: ... *dixit cometen esse, qui significaret exitum noni saeculi et ingressum decimi*.

E kényszerű exkurzus után, kiindulópontunkhoz visszatérve, még egyszer hangsúlyozni szeretnők, hogy minden további nélkül elfogadjuk V.-nek azt a megállapítását, mely szerint volt egy kevésbé misztikus «polgári» időszámítás is, s ez 100 évvel számolta a *saeculum*okat; ez a fajta időszámítás aztán a 47-ben, Róma alapításának állítólagos 800-ik évfordulója alkalmából megrendezett *ludi saeculares* hatására olyannyira elterjedt, hogy még az i. sz. III. század első felében működő Censorinus is «*saeculum decimum*»-

nak nevezi a maga századát (147—). Mennyire elevenen élhetett hát a 800-ik évforduló tudata Iuvenalis nemzedékében, mely közvetlenül az emlékezetes ünnepségek után élte ifjúságát, s mennyire magától értetődő lehetett e nemzedék számára, hogy a maga századát *saeculum nonum*-nak (persze nem *nona aetas*-nak !) titulálja! Mindebből azonban távolról sem következik V. konklúziója, mely szerint a P eredeti (?) *nunc* olvasata «a költő tisztá hangját» őrizte meg számunkra, s a *nona*-t valamikor Censorinus idejében javította bele a szövegbe «valaki», aki a *nunc aetas agitur*-ral kezdődő és «feltétlenül magyarázatra szoruló verset» megpróbálta «megmagyarázni» — sőt, sokkal inkább annak ellenkezője.

2. A *nona aetas*.

Ezzel az átmenettel elérkeztünk a «két betű» problémájánál ténylegesen bonyolultabb problémához: annak a kérdésnek vizsgálatához, hogy mennyire megnyugtatóak azok a magyarázatok, melyek az elmúlt évszázadok során a kétségtelenül eredeti, de már igen korán nem értett *nona aetas* konkrét jelentésével foglalkoztak, s melyek közé tartozik «a friss kétnyelvű kiadás bevezető tanulmányának» írója is, aki tanulmányának vonatkozó részében szerény kísérletet tett arra, hogy valamennyire elfogadható módon megvilágítsa a «kilencedik világkorszak» mitológiai-történeti hátterét.

Iuvenalis irodalmi programjának, emberi-írói magatartásának megítélésénél abból a látszólagos ellentmondásból indultunk ki, mely e tekintetben legfontosabb — mert programadó — szatírának (I., VII. és XIII.) összevetéséből adódik. Felhívtuk a figyelmet arra, hogy a *facit indignatio versus* (Sat. I, 79) gondolatával miképpen egyeztethető össze azoknak az igazi költészetet lehetővé tevő «aranykori» állapotoknak rajza, amelyekben a költő minden szorongástól (*anxietas*) menten, mint *omnis acerbi inpatiens* élhet (Sat. VII, 53 skk.), s rámutattunk ennek az «új aranykor»-ábrádnak a *nona aetas*-szal való összefüggésére, melyet a költő minden addigi korszaknál hitványabbnak tart, olyanakk, amely után már sem rosszabb, sem jobb nem jöhet:

*Nil erit ulterius, quod nostris moribus addat
posteritas: eadem facient cupientque minores...*
(Sat. I, 147—149)

Tekintettel arra, hogy a költő *félreérthetetlenül hangsúlyozza a négy ismert görög-római világkorszak-elképzeléshez való kapcsolódását*, mikor a maga «kilencedik világkorszak»-áról azt írja, hogy a természet sem talált *elnevezéséhez eléggé hitvány német* (Sat. XIII. 29—30), szükségképpen ebből az aspektusból vizsgáltuk a problémát, kerestük annak megoldását. Így jutottunk el a négy korszak megismétlődésének gondolatához, mely után a költő nemzedékének már egy *fémmelem nem is jelölhető*, minden előzőnél hitványabb «kilencedik»-kel kellett számolnia. Mindezt alátámasztani látszott számos olyan adat, mely Augustus korának egy misztikus «második aranykor»-ként való tükröződését tanúsítja az egyre rosszabb napokra ébredő utód-nemzedék történeti tudatában. E misztikus augustusi aranykor-gondolat s az «ősi római múltat» feltámasztani igyekvő augustusi program már csak emlékként élő kettősségből adódik aztán az egész iuvenalisi «ideológia», így a *nona aetas*-gondolat, számos ellentmondása.

Hogy elgondolásunk mennyiben helytálló, ahhoz természetesen az — itt szükségképp mellőzött — bizonyítóanyag ismerete nélkül V. kiragadott és bírálat tárgyává tett idézetei aligha nyújthatnak támpontot. De nem is kívánunk e kiragadott mondatok «interpretációjával» részletesebben foglalkozni. Aligha volna értelme az olyan matematikai játékok cáfolatának, melyek egyikénél V. — elfelejtkezve arról, hogy mi a magunk részéről a világkorszakok váltakozásának vergiliusi és iuvenalisi számbavétele esetében «*azonos s egyszersmind ellentétes*» elképzelésről beszéltünk — kerekén *11 korszakot* számol ki javunkra. Hiszen a legegyszerűbb matematika szerint is világos, hogy $2 \times 4 = 8$, azaz: az ósmitológiai aranykortól az augustusi «aranykorig», majd ennek lehanyaglása után Iuvenalis «kilencedik», már fémmelem sem jelölhető korszakáig eszerint pontosan 8 «világkorszak»-nak kellett eltelnie, ha az arany-, ezüst-, réz- és vaskor újraismétlődésével számolunk. Még kevésbé érezzük kötelességünknek az obligát választ az olyan jóakarató figyelmeztetésekre, mint, például, hogy «az etruszk-római *saeculum*-számítás eleve bizonytalanabb, ill. rugalmasabb volt holmi egyszerű szorzási vagy összeadási műveletnél». Hiszen éppen mi magunk idéztük ama ominózus bevezető tanulmányban, mint megszívlelt és mindenki számára megszívlelendő figyelmeztetést, Trencsényi-Waldapfel I. a vergiliusi IV. eológával kapcsolatos mondatát: «Nem lehetünk eléggé óvatosak éppen az időviszonyok gondos számbavételénél e költemény valóság és jóslat ... között lebegő

mivoltával szemben.)³⁸ S ugyancsak mi értettünk a legteljesebb mértékben egyet Hahn I. megállapításával is, mely szerint: «A mindenkori aktuális politikai várakozások jegyében átfogalmazott . . . eszchatológikus várakozásoktól nem várhatunk matematikai értelemben vett következetességet és pontosságot.»³⁹ Vagy ahogy ugyane tanulmányában írja: «Aligha érezte problémának Florus azt az ellentmondást — amely ennek a szchémának vergiliusi alkalmazásában is megvan —, hogy az eredeti elgondolás szerint a negyedik, legbűnösebb korszak azonos a 10. saeculummal . . .»⁴⁰ Éppen ennek az elvnek alapján próbáltuk bizonyítani, hogy a *Iuvenalisi korszakszámítás* esetében is egy bonyolult, ellentmondásos mitológiai szchézával kell számolnunk, ha a *nona aetas*-probléma hátterét vizsgáljuk, azaz számolnunk kell bizonyos történeti és misztikus kronológiák ötvöződéssel. S végül nem kívánunk foglalkozni a «sok csalhatatlan — közép- és újkori — kommentátor» találgatásainak katalógusával, hiszen nem annyira «kár», mint inkább *jellemző*, hogy e szerzők «a megfelelő szöveg hely idézésével adósaink maradnak» minden egyes esetben, valamint a V. által felvetett legújabbkori ötletekkel sem, melyek közül csak példaképpen hadd említsük meg azért a legkiemelkedőbbet. A *Iuvenalis XIII. 28–30.* sorokban együtt szereplő *aetas*, *saeculum* és *tempora* problémájához fűzött interpretációs kísérletünket V. azzal a szellemes ötlettel véli megsemmisíthetni, hogy ezek azonos passzuson belül váltakozó alkalmazásának «értelme és célja pedig az, hogy kifejezze: próbálkozunk akár az *aetas*, akár a *saeculum* vagy az általános *tempus*-fogalommal . . . , ez a *mostani* kor egyik eddigiehez sem hasonlítható». Örömlénnek neki, ha hinni lehetne az interpretációs ötlet helyességében, hiszen csak a mi malmunkra hajtaná a vizet. Sajnos azonban másutt is előfordul ugyane hármasszópárosítás, egész más összefüggésben és értelemben, így például a VI. szatíra 23–28. soraiban, ahol a költő a megromlott aranykor után következő ezüstkort, a fémekkel jelezhető korok legsilányabbikát, a vaskort, és a saját korát hasonlítja össze a következőképpen:

ezüstkör = *argentea saecula*
 vaskör = *ferrea aetas*
 saját kora = *nostra tempestas*

A probléma azonban korántsem pusztán stilisztikai jellegű, hanem — mint még a következőkben látni fogjuk, s amiként erre már a bevezető tanulmány szerzője is rámutatott — a két kifejezés, *aetas* és *saeculum* «egymáshoz való viszonyának meghatározása» *tartalmi* tekintetben.

Amit a bevezető tanulmányban a magunk részéről is kifogásolhatónak tartanánk, az, hogy hiányzik belőle állításaink minden részletre kiterjedő filológiai és főképp *történeti* igazolása. E mulasztást végérvényesen pótolni e — más céllal írott — válaszaink keretében sem kísérhetjük meg, mégis, néhány megjegyzéssel azért szeretnők már elhangzott érveinket kiegészíteni, a *nona aetas* éppen ellentmondásosságában rajtakapható *Iuvenalisi* lényegének, vagy, ha úgy tetszik, rejtélyének megfejthetőségét mégiscsak igazolva.

Szabad legyen már említett, jelenleg még sajtó alatt levő előadásunk pár mondatát idézni: «. . . *Augustus kora* a császárkör *embereinek szemében misztikussá színeződött* «aranykor» maradt . . . *Iuvenalis és kortársai számára ennek a vélt és misztifikált «aranykor»-nak elmúlása jelentette mitológiai síkon a saját helyzetük miatt érzett elkeseredés egy igen kézzelfogható formáját. Hogy igazában hittek-e a mítosz valóságában —, az már egy másik kérdés.» Ennek az az egyszer már *Augustus* idejében újra megvalósult, s talán megint visszatérő aranykor-gondolatnak történeti kontinuitását nem különösebben nehéz kimutatni a császárkör olyan periódusaira koncentrálni a figyelmünket, amelyekben a közvetlen közelmúlt maximálissá fokozódott elkeseredése misztikus remények újjongó szárnyalásának adott helyt valamilyen politikai fordulattal, elsősorban trónváltással kapcsolatban. *Iuvenalis* egyszer már — egészen fiatalon — megért egy ilyen nagy történelmi pilla-*

³⁸ Pásztori magyar Vergilius. Összeállította és a kísérő tanulmányt írta: *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Budapest, 1938. 83 l. Vö. még ua. *Das Bild der Zukunft in der Aeneis*. Studi Clasiche III. (1961) 281 skk.

³⁹ *Hahn I.*: Florus prooemiumának kronológiai adatai. *AntTan XI.* (1964) 85 l.

⁴⁰ *Hahn I.*: i. m. 84 l. → Ezzel kapcsolatban annyit kívánunk még megjegyezni, hogy csak igen különös logikával lehetne *Hahn I.* minden szempontból minket igazoló érveit, s lényegét a miénkkel analóg kutatási módszerét ellenünk fordítani, mint ezt V. megkísérli.

natot,⁴¹ amikor, a Claudius halála után császárrá emelt fiatal Nero uralkodásának első éveiben, mindenki az „augustusi aranykor» újra-eljövételének misztikus reményével telt el. Ennek a közhiedelemnek táplálása nyilván nem Nero tudta és akarata ellenére történt, hiszen trónraléptekor (54-ben) még csak alig néhány esztendő telt el az «új kor-szak» eljövételét vallásos-kultikus ünnepek keretében meghirdető legutóbbi *ludi saeculares* óta, nem is beszélve a magukat a Napisten fiainak tartó egyiptomi uralkodók ideológiájához vonzódásáról. Érthető, hogy Seneca, az új császár bizalmasa, Claudius halálára írt szatírájában már úgy aposztrofálja Nerót, mint az új aranykor megvalósítóját. Miután a Párkák Claudius haláláról döntöttek, Lachesis új fonalat, aranyfonalat tesz orsójára:

*Mutatur vilis pretioso lana metallo.
Aurea formoso descendunt saecula filo.*
(Apoc. IV, 8–9)

A tán valamivel később, de még nagyjából ugyanezekben az években keletkezett ún. «II. Einsiedelni Ecloga» szerzője már nem csupán szellemében követi a vergiliusi IV. ecloga új aranykor beköszöntét meghirdető profeciáját, de szó szerinti átvételével is Vergiliushoz kapcsolódik: *Iam reit et virgo, redeunt Saturnia regna* (Verg. Ecl. IV, 6) és *Saturni rediere dies Astraeaque virgo* (Eins. Ecl. II, 23), vagy *Casta fave Lucina: tuus iam regnat Apollo* (mindkét költeményben azonos módon) stb. Ennek az új aranykornak eljövetele azonban — s ez az, amire különösen fel kell figyelniünk — az ismeretlen szerző szerint is az ősi római erkölcsök restaurálásával azonos: *tutaque in antiquos redierunt saecula mores* (Eins. Ecl. II, 24), amire kifejezett utalást hiába keresnénk a mintául vett vergiliusi költeményben. Még kézzelfoghatóbb aztán a kettő — békés aranykor és ósrómai múlt — összefonódása Calpurnius Siculus — körülbelül ugyanez időben keletkezett — híres I. eclogájában, melynek bevezető részében arról értesülünk, hogy két pástor megtalálja egy fakéregbe vésvé, Faunus istennek egy új aranykor eljövételére vonatkozó, versbefoglalt jóslatát, s melyet egyikük (Orny tus) mindjárt fel is olvas társának. A jóslat először a pástorok számára jósló a Faunus előtt feltárult végzet által megígért boldogságot. Elmondja, hogy ezután már nem kell őrizni a esatangoló nyáját, s éjszakára sem kell sövényvel körülvett karámba terelni, mert egy új aranykor *van születőben*, mely alatt visszatér a földre az igazság istennője, Themis, s boldog századok követik majd az új uralkodó trónralépését:

*Aurea secura cum pace renascitur aetas
et redit ad terras tandem squalore situque
alma Themis posito iuvenemque beata sequuntur
saecula . . .*

(Calp. Ecl. I, 42–45)

S eztán a jóslat már közérdekűbb ígéretekkel tartalmaz. Nemcsak általánosságban jelenti be Bellonának, a háború istennőjének ártalmatlanná válását, de kifejezetten utal arra, hogy megszűnik a belviszály (*civilia bella*) is, s nem kell többé Rómának Philippi miatt fiait siratnia. Nem látszat-békén alapszik ezután Róma nyugalma, s Róma magistratusainak hatalma sem látszathatalom lesz többé: a Forum is visszanyeri régi tekintélyét, ha az előzőknél derekabb uralkodó (*melior deus*) megszünteti végre a korábbi gyötrelmeket (*afflictum . . . auferet aevum*). Visszatér az ósrómai múlt legderekabb királyának, a vallásosság és becsületes egyszerűség mintaképének, Numa Pompiliusnak kora, mely ebben az összefüggésben a mitikus aranykorról azonos:

*Plena quies aderit, quae stricti nescia ferri
altera Saturni referet Latialia regna,
altera regna Numae . . .*

(Calp. Ecl. I, 63–65)

Az elmondottakhoz — úgy gondoljuk — semmi kommentár nem szükséges. Az utód-nemzedékek tudatában szinte elérhetetlenül szépé misztifikálódott «augustusi aranykor»-nak az augustusi ideológiából átszármazott «ósrómai egyszerűséggel» való összeötvözése, s egy *ilyen* aranykor visszavárásának gondolata már Nero uralomra kerülésekor felmerült. Más kérdés aztán, hogy Nero néhány év után kegyetlenül szertefoszlatta a hiú reményeket. Annál is érthetőbb, hogy e meghívult remények Traianus trónraléptekor még nagyobb lendülettel szárnyaltak fel újra.

⁴¹ A költő születésével kapcsolatos hipotézisek eltérőek ugyan, annyi azonban kétségtelennek látszik, hogy az ötvenes években már élnie kellett. Vö. *Muraközy—Horváth*: i. m. 38–39 ll.

Közismert az a nagyon is plauzibilis elképzelés, mely szerint a trónra lépő Traianusnak sikerült azt a látszatot keltenie, hogy az Augustus principatusa után zsarnok császárok kezén kallódó *res publica*-t neki sikerült először halottaiból föltámasztania,⁴² másfelől megvoltak ennek a politikai koncepciónak vallásos-misztikus hullámgyűrűi is.⁴³ Semmiképpen sem tekinthetjük véletlennek, hogy Tacitus Traianus uralomra jutását, amelyet már apósa, Agricola nem érhetett meg, a *beatissimi saeculi lux* kifejezéssel jelöli,⁴⁴ félreérthetetlen utalással egy új aranykor eljövételére, amelynek ugyanúgy alapvető jellegzetessége a *pax Romana* és a *mores antiqui* helyreállítása, mint az «augustusi aranykor»-é volt.⁴⁵ Találón jegyzi meg Visy J. az ismert, ifj. Pliniustól származó «Panegyricus» elemzése kapcsán, hogy a Traianust jellemző és Rómába történő bevonulását ábrázoló részben «... igen sokat mondott P. az első század végi római polgárságnak. Az emberséges... uralom eljöttét hirdette a több évtizedes önkényes, szeszélyes, félelmetes tirannizmus után. A szónok tehát polgártársai *félő reménykedéseinek boldog beteljesülését* (kiemelés tőlem — H.I.K.) hirdeti Traianus bevonulásakor.»⁴⁶ A trónváltással kapcsolatosan kialakult, az új korszak⁴⁷ eljövételének fanatikus hitéből táplálkozó tömeghangulat irodalmi megfogalmazásánál érthető, ha nem egyszer előfordul, hogy a történeti és mitológiai kronológiák kereszteződnek egymással,⁴⁸ ahogy Florus Prooemionjában vagy Iuvenalis *nona actas*-ában.

⁴² Vö.: G. Ferrero—C. Barbagallo—W. Weisser: *Das alte Rom*. Stuttgart, 1927. 636 l.: «*Nach der Republik des Augustus nun die Republik Trajans — um wieviel mehr verdiente sie hier ihren Namen!*».

⁴³ Legjellemzőbb e tekintetben annak a chiliasztikus periodizációs szkémának a Florus által Seneca biológiai szkémájába történt beoltása, amely az augustusi aranykor négy «világkorszak»-ra épülő, Vergilius adta ideológiai megfogalmazásába is belejátszott. (Vö. K. Kerényi: *Das persische Milleneum in Mahabharata*, bei der Sibylle und Vergil. Klio [1936] 21 skk; W. Hartke: *Römische Kinderkaiser*. Berlin, 1951 passim és Hahn I.: i. m. passim, különösen 84—85 ll.)

⁴⁴ Tacitus: Agric. 44.

⁴⁵ Vö. Horatius XV. Epod. 41—42. sorokat (*arva beata / petamus arva divitēsque insulas*), melyek után a tipikus aranykori állapotok leírása következik, így a *beata arva* és — hasonló szituációban — a *beatissimum saeculum* aranykorjelölő értelmi egybecsengetése aligha vonható kétségbe. Ugyanígy nyomokat találhatunk ifj. Plinius Panegyricus-ában is (vö. Pan. V: «*Talem esse oportuit, quem non bella civilia nec armis oppressa res publica, sed pax et adoptio et tandem exorata terris numin dedissent...*» etc.). Ugyanígy Hahn I.: i. h.

⁴⁶ Vö. Visy J.: Plinius Panegyricus és a görög retorikai elméletek Szeged, 1936. 43 l. — A Pan. XX—XXIV. fejezeteit, melyekben Traianus Rómába történő, mintegy világkezdetet jelző diadalmas bevonulásának és ujjongásba kitörő fogadtatásának leírását olvashatjuk (elsősorban a c. XXII.), már csak ezért sem lehet későbbi betoldásnak minősíteni, mint Visy J. feltételesen megemlíti, W. Otto-ra hivatkozva. Annál kevésbé, mert mint másutt maga állítja: «... (Plinius) pszichológiai szempontból aligha állíthatta volna vonzóbb színben a hallgatói elé Trajanust, mint a humanitás togájában.» A szokványos retorikai kompozíciótól való eltérése is ugyanezt igazolja, semmiképp sem valamiféle «irodalmi inyenekedés» szándékát (42. l.). Ha a beszédből valami igazán aktuális volt, az a béke által félmjelzett új korszak, egy új aranykor beköszöntésének üdvözlése, amit Traianus — Augustushoz hasonlóan — jó néven vett uralmának ideológiai propagandistáitól.

⁴⁷ Feltűnően gyakori az irodalmi emlékekben a kornak külön *saeculum*-ként való említése. Így mindenképp maga Traianus a keresztényekkel kapcsolatosan Pliniushoz írt levelében: «*Nam et pessimi exempli, nec nostri saeculi est*» (Plinius: Epist. X. 97.); Florus: «*A Caesare Augusto in saeculum nostrum... nisi quod sub Traiano principe movit lacertos...*» etc. (Prooem. 8); Tacitus: «*durare in hanc beatissimi saeculi lucem ac principem Traianum videre...*» (Agric. 44); Plinius: «*depulso prioris saeculi malo...*» (Paneg. XVIII.) vagy: «*illud saeculo dedecus...*» (Paneg. VI.) stb.

⁴⁸ «Hogy Traianus korában a hódító törekvések utolsó nagy propagandájának jegyében felelevenítették a Floruséhoz hasonló millenárius spekulációkat, azt SHA v. Taciti 15,2—3 sajátos jóslata is valószínűsíti. Ennek a kései korból dokumentált jóslatnak a traianusi kor ideológiájával való szoros kapcsolatát meggyőzően és sokoldalúan mutatta ki. W. Hartke... mindkettő a korábbi eredetű, eredetileg Augustus korára vonatkozó eschatológiai számítást adoptálta Traianus korára. Az ilyen átértelmezésnek különös akadályai nem voltak...» — írja meggyőzően Hahn I. (i. m. 85 l.).

Természetes, nem kívánunk e helyütt feltétlenül a $8 \times 110 = 880$ (azaz: az i. e. 127 évre kibukkanó) kronológiai számítás — a bevezető tanulmányban is szkeptikusan említett — hipotézisének védelmére kelni.⁴⁹ Ugyanakkor azonban meg kell állapítanunk, hogy a *nona aetas* történeti értelmezésére is számos adat ösztönzi az elfogulatlan kutatót. Így például Tacitusnak és Suetoniusnak⁵⁰ az a Hirschfeld és mások által kritikai vizsgálat alá vett adata, mely szerint Claudius császár, előre hozva a *ludi saeculares* időpontját, összekapcsolta azt az i. sz. 47-ben Róma alapítása nyolcszázadik évfordulójának megünneplésével, melyet kerek 100 év múlva Antonius Pius «százados ünneppel» egybekapcsolt kilencszázadik Róma-évfordulója, majd (248-ban) Philippus Arabs császár *saecularia vera*-nak nevezett, Róma alapításának milleneumát dicsőítő ünnepege követett, — egy szempontból (a kritikáktól eltekintve⁵¹) mégis döntő jelentőségű tény. Nevezetesen:

1. Felbomlott az «etruszk-római» *saeculumok* számításának a — csupán a *ludi saeculares* megrendezése szempontjából fontos, korábban sem végérvényesen rögzített, Augustus, Claudius és Domitianus által önkényesen revidéalt — rendszere.

2. Lehetővé vált (már korábbi példák nyomán is) a korszak-váltások különféle mitológiai és történeti rendszerének egymással való ötvözése, mint Vergiliusnál, Florusnál és Iuvenalisnál is tapasztalhatjuk.

3. A Traianus—Hadrianus korát a római polgár mindenképpen IX. *saeculum*-nak foghatta fel, ha a *ludi saecularesre* vonatkozó zavaros (ma sem tisztázott s talán soha nem tisztázható) hivatalos számításokat figyelmen kívül hagyta.

Iuvenalis szempontjából a saját kora tehát mindenképpen a «kilencedik század» (*nona aetas*), bármiféle mitológiai képzettársítás nélkül is. Az *aetas* azonban sohasem jelent a *saeculum*-hoz hasonlóan 100, 110 vagy bármiféle konkrét számmal jelölhető időszakot, hanem vagy egy ember (esetleg nemzedék) életkorának vagy egy történelmi korszaknak megjelölésére szolgál, legalábbis Iuvenalisnak és kortársainak szóhasználatában.⁵² Lehet, hogy az i. sz. II. század fordulóján táján az egyszerű római polgár, a hirdett Claudius-i ünnepek után, legfeljebb annyit értett e kifejezésből, hogy Róma alapítása után a IX. évszázadban, Róma történelmének legsilányabb korszakában vagyunk.⁵³ De miért következnek e megállapítás után az egész passzust a hagyományos mitológiai korszakváltakozással összekapcsoló számos utalás, ha Iuvenalis nem ismerte volna a «harmadik aranykor» és vele együtt egy új *pax Romana* eljövételének a széles tömegek-

⁴⁹ Hadd idézzük saját mondatunkat: «A *nona aetas* tehát nehezen értelmezhető másnak, mint valamiféle «kilencedik nemzedék»-nek, ami egy *pasztán történeti* magyarázat abszolút hitelét eleve kétségessé teszi» (*Muraközy—Horváth*: i. m. 25. l.). Azt viszont az elmondottak alapján aligha vonhatja kétségbe bárki, hogy feltételesen egy ilyen történeti-kronológiai skéma *lehetőségeivel* is számolni kell.

⁵⁰ Tacitus: *Annal.* XI. 11 és Suetonius: *Claud.* XXI.

⁵¹ Vö. P. Nilsson «*Saeculares ludi*» című cikkét (*RE I A Bd. 2* 1696 skk). — Különbben teljesen egyetértünk V.-kel abban, hogy e zavaros összefoglalásnál jobb eredményeket az azóta megjelent szakirodalom sem produkált. Már csak ezért is sajnálatos, hogy elvesztett Tacitus *Historiae*-jének a Domitianus által rendezett *ludi saeculares*-re vonatkozó része, mely az egyes számításokat is magában foglalta: «*Utriusque principis rationes praetermittito, satis narratas libris, quibus res imperatoris Domitiani composui. Nam isque edidit ludos saeculares usque intentius adfui. . .*» (*Annal.* XXI. 11).

⁵² Igazolni látszik ezt a fentebb felsorolt példák (vö. ⁴⁷ jegyzet) kívül, melyek a *saeculum* Traianus «századára» vonatkozó jelentést applikálják, az is, hogy például Iuvenalisnál 5 esetben fordul elő az *aetas* életkorjelölő funkcióban (I. 61; IV. 32; VI. 499; VIII. 171 és XIV. 161), a másik 3 esetben viszont félreérthetetlenül egész történelmi (mitológiai) korszakot jelöl, mint *ferrea aetas* (V. 23), *nona aetas* (XIII. 28) és *antiqui aetas Metelli*. Ilyen értelemben használva a *saeculum*-ot mindig többszámú formában látjuk viszont, mint például *felicia saecula* (III. 313), *argentea saecula* (VI. 24) stb. Ha előfordul is épp Domitianus uralmával kapcsolatban a *tua. . . saecula* (IV. 68) kifejezés, ennek gúnyos-írónikus éle, s a mögötte rejlő elgondolás, hogy a Domitianusok kora nem egy nemzedék, nem is egy «század», hanem egy egész történelmi kor (*tua saecula = tua aetas*), mely után Traianus *saeculum*-ával végre egy új «világkorszak» (*aetas*) vette kezdetét, igen plauzibilis érveket szolgáltatnak elgondolásunkhoz. Ahogy Florus is — egy-egy történelmi korszak esetében — következetesen *prima, secunda, tertia aetas*-ról beszél (*Epit.* I. 8; I. 22; III. 12).

⁵³ *A. Serafini*: i. m. 3 skk.

ben szétszívárgott elképzelését, amelynek Tacitus is hatása alá került, noha kezdettől fogva szkeptikus volt a megvalósulás tekintetében? Iuvenalis egyes könyvei elé írt bevezető szatírái (legalábbis a programot hirdető I., VII. és XIII. szatíra⁵⁴) éppen a tacitusi kiábrándultságnak egy más műfajban még élesebben kifejezésre jutó dokumentumai. Abban a korban, amelyben mindenki egy új — harmadik — aranykor (legalábbis második Augustus-kor) eljövételét várta Traianus trónralépése alkalmából, Iuvenalis nem minden ironia nélkül vágja a világkorszakok számolgotói szemébe, hogy ez a kor nem új (harmadik) aranykor, hanem olyan silány korszak, amelynek nevet sem lehet adni, mert a Természet nem teremtett kellőképpen hitvány fémet hozzá. Ez egy «kilencedik világkorszak» (*nona aetas*), amely annyira romlott, hogy már se jobb, se rosszabb nem jöhet utána. Legfeljebb a világegés — a végső pusztulás. Ez utóbbi, a sztoikus filozófiával összefüggő aktuális kérdéssel azonban már nem kívánunk e helyütt foglalkozni. Csak annyit hadd jegyezzünk meg, hogy Tacitus, Florus és Iuvenalis (a három kortárs) nem véletlenül foglalkozik a világtörténelem megújulásának Traianus uralkodásával kapcsolatos olyan problémáival, melyek a tömegekben az egyre inkább eluralkodó vallásos-misztikus gondolkodás s az ezt széles körökben terjesztő «próféták» működésének hatására kialakultak. A *nona aetas* misztikus felfogása, mely beleszövődött a 800 éves Róma történetikronológiai értelmezésébe, így nyilván jelenthette a «harmadik aranykor»-nak azt a szkeptikus szatíraköltő által adott értelmezését s egyszersmind gúnyolódásának alapját, mely szerint az első és második — a sztoikus filozófiából is közismert — világfolyamatváltások során a $4+4=8$ *aetas* után csakugyan új világkorszak következett be, ez azonban korántsem a harmadik aranykor, hanem az összes addigi világkorszakok legsilányabbika, a «kilencedik világkorszak».

BALLA LAJOS

RÓMA ILLYRICUMI TARTOMÁNYAI LAKOSSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

G. ALFÖLDY: BEVÖLKERUNG UND GESELLSCHAFT DER RÖMISCHEN PROVINZ DALMATIEN. Mit einem Beitrag von A. MÓCSY. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 233 lap, 1 térkép.

E munka, amely az ókori Dalmatia lakosságának, településeinek és társadalmának történetéről ad részletes s egyben átfogó képet a romanizáció kezdeteitől a dominatus kialakulásáig, az első reális alapokon nyugvó kísérlet a provincia «belső történetének» összefoglalására.¹ A vállalkozást már a problematika kidolgozatlansága is indokoltá teszi, fontosabb azonban ennél az, hogy a római Dalmatia belső viszonyainak alakulása sajátos vonásai kapcsán is megkülönböztetett figyelemre tarthat számot. Ezzel kapcsolatban A. teljes joggal hívja fel a figyelmet Dalmatia gazdasági és társadalmi életének «kettős» arculatára: az Imperium Romanum illyricumi tartományai között Dalmatia az a terület, ahol egymás mellett és egymásra hatásukban tanulmányozhatók egy «fast italische» és egy «charakteristisch provinziale» fejlődés jelenségei, valamint arra, hogy «diese Entwicklung lange von keinen äusseren Einwirkungen wie in den Grenzprovinzen gestört wurde» (7. l.). Természetesen az «italikus» és a «tartományi» sajátosságok együttes jelenléte Illyricumban sem egyedül Dalmatiára jellemző,² viszont kétségtelen, hogy ezek a vonások a legélesebben itt határolódnak el egymástól, s nem vitás az sem, hogy Itália közvetlen hatása ezen a területen érvényesült a legerőteljesebben. Talán nem felesleges ebben az összefüggésben

⁵⁴ Vö. E. J. Kenney: The first Satire of Juvenal. PCPhS VIII. (1962) 29 skk; W. S. Anderson: i. m. 145 skk; ugyanígy: A. D. Pryor: Juvenal's false consolation. AUMLA XVIII. (1962) 162 skk.— L. Pepe: Questioni Adrianeae. Giovenale e Adriano. GIF XIV. (1961) 163 skk tanulmánya, melyre Rec. volt szíves felhívni figyelmünket, sajnos, e vonatkozásban keveset mond.

¹ A korábbi irodalomra vö. a kötetben: 17. l.

² Gondolunk itt elsősorban Pannoniára, l. lentebb 3. jegyzet.

nagyobb hangsúllyal utalni arra, hogy a dalmata partvidék fast «italische» fejlődésének háttérét képező rendkívül szoros itáliai kapcsolatok éppen a római fejlődés egyik legkritikusabb időszakában: a kései köztársaság és a korai principatus alatt játszottak különösen fontos szerepet Dalmátia — és Itália életében.

Dalmatiát, kiváltképpen belterületeit, főleg a II. és III. századokban, Itália mellett elsősorban a dunai tartományok egyik csoportjához fűzték erős történeti szálak. Csak hogy amíg Pannonia, Moesia Superior és Dacia közvetlenül a barbár világgal álltak szemben, Dalmátia nem volt frontprovincia, ami nemcsak a háborús eseményektől való védettséget jelentette számára, hanem egyszersmind azt is, hogy területén — az I. század 2. felétől — nem állomásozott számottevő katonaság. A «külső» tényezők szerepe tehát valóban minimálisnak tekinthető a tartomány történetében, következésképpen az antik társadalmi rend kialakulásának, virágzásának és hanyatlásának jelenségei itt viszonylag tisztább formában jelentkeznek s ennél fogva eredményesebben tanulmányozhatók, mint Illyricum bármely más provinciájának emléktáráiban.

Amint az eddig közzétett hasonló jellegű vizsgálatok — gondolunk itt elsősorban Mócsy A. és Barkóczy L. tárgyi és metodikai szempontból egyaránt alapvető tanulmányaira³ —, a szóban forgó munka is természetesen főként az epigráfiai emléktárára, ill. a személynevek⁴ etnikai, jogi és társadalomtörténeti szempontokat egyesítő elemzésére épül (vö. 19 skk. 1.). Emellett A. igen eredményesen hasznosítja a szűk terjedelmű, tartalmilag viszont annál jelentősebb auktorforrások adatait is. Igen kevéssé támaszkodhat ezzel szemben a régészeti emlékekre, minthogy a Dalmátia területén előkerült kisleletek feldolgozása és az egyes települések tervszerű feltárása ma még erősen kezdeti stádiumban van (18. 1.).

A tárgyalat kérdéses csoportok alapján a kötet négy főrésze tagolható. A Bevezetésben (Kap. I., 17 skk. 1.) A. a vonatkozó legfontosabb irodalom tömör méltatása, a rendelkezésre álló források értékelő áttekintése és elvi-módszertani fejtegetések után a tartomány kialakulását vázolja, majd a római Dalmátia kiterjedését határozza meg. Ezt követik a munka gerincét képező településtörténeti fejezetek: A bennszülött törzsek és civitasok lokalizációja és etnikuma (Kap. II., 33 skk. 1.), Liburnia (Kap. III., 68 skk. 1.), Salona és környéke (Kap. IV., 97 skk. 1.), Délkelet-Dalmátia (Kap. V., 134 skk. 1.), Belső-Dalmátia fontosabb települései (Kap. VI., 152 skk. 1.). A monográfia tulajdonképpeni «harmadik» részében A. a lakosságtörténet, az urbanizáció folyamata, valamint a társadalmi és gazdasági élet jelenleg rögzíthető legjellemzőbb vonásainak összefoglalását nyújtja két fejezetben: A lakosságtörténet problémái (Kap. VII., 166 skk. 1.), Város és vidék a principatus idején (Kap. VIII., 196 skk. 1.). Végül a záró fejezetben Mócsy A. a dalmatiai későantik névanyag sajátosságait vizsgálja (Kap. IX., Zur Bevölkerung in der Spätantike. 212 skk. 1.: A forrásanyag mennyisége és minősége, 214 skk. 1.: Változások a névadás rendszerében, 217 skk. 1.: A névadás tartalmi átalakulása, 222 skk. 1.: Megfigyelések Salona lakosságának történetéhez.).

A. összefoglaló áttekintése a tartomány I—III. századi «belső történetéről», M. fejtegetései a későantik névanyaggal és névadással kapcsolatban nemcsak a további Dalmátia-vizsgálatok számára jelentenek meghatározó alapvetést, de értékes hozzájárulás e monográfia a római császárkor történetének kutatásához, s számottevő lépés egy új, a korábbiaknál lényegesen szilárdabb alapokra építkező Illyricum-szintézis kialakítása felé. Az a körülmény ui., hogy most Pannonia és Moesia Superior «belső történetének» tisztázása⁵ után Dalmátia lakosságának történetéről is átfogó kép áll a kutatás rendelkezésére, ill. A. és M. rendkívül tanulságos végkövetkeztetései, mind tárgyi, mind metodikai vonatkozásban szélesebb horizontú megfigyelésekhez segíthetik a római Illyricummal foglalkozó vizsgálatokat. Az előbb mondottak illusztrálására közelebről megvizsgáljuk a következőkben a könyv néhány részletét, ill. megállapítását, s felvetünk bizonyos problémákat.

Források és metodika (Kap. I., 1., 17 skk. 1.). Fentebb már említettük, hogy A. vizsgálódásait (az auktorhelyek mellett) szinte kizárólag az epigráfiai emlékekre építi — a másik alapvető forrás csoport: a régészeti emlékek nagy része jelenleg, s feltehetően még hosszú ideig egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozott mértékben értékesíthető

³ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959, és Acta Arch. Hung. 11 (1959) 283 skk. L. Barkóczy: Acta Arch. Hung. 16 (1964) 257 skk.

⁴ A dalmatiai névanyag és feldolgozása külön kötetben kerül kiadásra: 8, 1. jz.

⁵ Vö. 3. jz.

a történeti kutatásban. A tartományi vizsgálatok terén különösen fontos szerepet játszó komplex-módszer így szükségképpen csak erős korlátok között érvényesíthető, mint-hogy azonban A. célja elsősorban a lakosság- és társadalomtörténet kérdéseinek feltárása, nem pedig az, hogy gazdaságtörténeti alapvetést nyújtson, lényeges kifogás a forrásanyag — kényyszerűség diktálta — leszűkítése ellen nem emelhető. Aligha lehet vitás — legalábbis elméletileg —, hogy a lakoságtörténet számára a felírt anyag önmagában is megnyugtató alapot szolgáltathat.⁶ S tegyük még hozzá: annál is inkább, mivel Dalmátia területén — provinciális viszonylatban — kétségtelenül jelentékeny számú felírt került elő (eddig összesen kb. 4400, ebből a szerző 3873-at datál a principatus időszakára). Egyébként pedig, a hasonló jellegű vizsgálatokat illetően nemrégiben is felmerült szkeptikus véleményekkel szemben, amelyek a felírt anyag töredékességére hivatkoznak, feltétlenül A.-vel kell egyetértőnk,⁷ amikor a következőket írja: «... das Quellenmaterial eigentlich im Falle fast aller solchen Themen, die auf der Grundlage umfangreicher Inschriftensammlungen bearbeitet wurden, genau so sporadisch ist; z. B. kennen wir aus der Mannschaft der römischen Legionen und Auxiliartuppen gleichfalls nur einen verschwindenden Bruchteil. Andererseits besteht kein Zweifel, dass sich gewisse Eigentümlichkeiten der Bevölkerung von Dalmatien auch in diesem beschränkten Quellenmaterial mehr oder weniger widerspiegeln» (24. l.). Mindemellett az epigráfiai forrásokkal mint önmagában elégséges forrással kapcsolatban Dalmátia esetében mégis felvetődhet bizonyos probléma, s ez részint abból adódik, hogy a felírtok számottevő része (43,2%-a) egyetlen városból, Salonából ismeretes. Másrészt: a II. és III. századokban, ill. a kései principatus időszakában több településről feltűnően kisszámú felírtok emléke került elő. (Vö. mindezekkel kapcsolatban a 20. lapon közölt táblázatot.) Jóllehet a vázolt jelenségek hátterét végső fokon bizonyosan a provincia egyes körzeteinek, ill. településeinek eltérő fejlődésbeli sajátosságai képezik, tehát a felírtok számának növekedése vagy csökkenése önmagában is történeti jelentéssel bírhat, mégis nyilvánvaló, hogy az epigráfiai-lag kevésbé ismert területek viszonyaira vonatkozóan csak a régészeti kutatások előrehaladása után vonhatók le a szélesebb skálán megnyugtató következtetések.

A lakoságtörténet problémái: Dalmátia idegen eredetű telepei (Kap. VII., 3., 184 skk. l.). A. itt olvasható fejtegetései összevetve a dunai tartományok lakoságtörténetével foglalkozó kutatások eredményeivel, több új, ill. az eddigi elképzeléseket nem elhanyagolható mértékben motíváló megfigyelésre nyújtanak lehetőséget. E helyen röviden utalunk a következőkre. 1. A kolonizáció történetében a principatus idején egész Illyricumban két élesen elkülönülő időszak különböztethető meg. 2. A betelepülések korábbi (i. e. II—I. sz., i. sz. I—II. sz.) szakaszában az itálikus etnikum játszotta általában a döntő szerepet (vö. Dalmátia, Pannonia, Noricum); kivételt itt részben Moesia Superior, de főleg Dacia képez, ahol — mivel provincializálására csak a II. században került sor — szükségképpen a tartományi elem dominált. A nyugati (galliai, germániai) polgár-elem (kereskedők, kézművesek) elsősorban a határprovinciákban, s itt is csak néhány településen tett szert bizonyos jelentőségre (vö. pl. Pannonia: Aquincum). Orientalisok (szírek, kisázsiaiak stb.) a korai császárság idején — Daciától eltekintve — csak szórványosan mutathatók ki Illyricumban. 3. A második periódus általában a II. század 2. felére és a III. század első évtizedeire, tehát az Imperium nagy válságának kezdeti szakaszára: az utolsó Antonini és a Severi idejére tehető. Erre a korra minden tartományban egy új kolonizációs hullám: a keleti elem tömeges megjelenése (vö. főleg Dalmátia, Pannonia és Moesia Superior), ill. számbeli megerősödése (Dacia) jellemző. A jelenség magyarázatát A. a Birodalom keleti és nyugati részeinek eltérő jellegű fejlődésében látja: míg Nyugaton a II. század közepétől egy fokozatosan erősödő gazdasági krízis bontakozik ki, Keleten — ha nem is mindenütt azonos mértékben — még a kései antikvitás idején is virágzik a kereskedelem, az ipar, ill. a városi életforma. «So bot der römische Westen vom Beginn seiner wirtschaftlichen Krise an den orientalischen Handwerkern und Kaufleuten von vornherein ein natürliches Gebiet, wo sie ihre wirtschaftlichen Kräfte entfalten konnten» (189. l.). Ezt a felfogást, noha lényegében feltétlenül újszerűnek és helyállónak tartjuk, kissé általánosnak érezzük, s ezért megítélésünk szerint még bizonyos motívalást igényel. Az a kiemelkedő szerep ut., amelyet a keleti eredetű népelem az illyricumi tartományok II—III. századi történetében játszott, nem utolsósorban e területek sajátos helyzetével hozható összefüggésbe. Ezzel kapcsolatban főleg két tényező kiemelése látszik szükségesnek: a markomann háborúknak az illyricumi provinciákra — közvetlenül vagy közvetve — gyakorolt igen erős depresszív hatása, amely nemcsak Marcus, de Commodus

⁶ L. még A. Mócsy: i. m. 12. l., ill. 283. l. és L. Barkóczi: i. m. passim.

⁷ Vö. még A. Mócsy: Acta Arch. Hung. 15 (1963) 427 skk.

uralkodása idején is meghatározta itt a belső viszonyok alakulását, és Illyricum, ill. első-sorban a dunai fronttartományok konjunkturális helyzete a Severi alatt.

Város és vidék a korai, ill. kései principatus idején (Kap. VIII., 2., 3., 201 skk. 1.). A szerző gondolatmenete az alábbiakban foglalható össze. Dalmatia egyes területei, így elsősorban a partvidék (italikus kolóniák, liburniai bennszülött municipiumok) és Belső-Dalmatia között a principatus egész időszaka folyamán jelentékeny fejlődésbeli eltérések mutatkoznak. A túlnyomórészt agrárkisparszti jellegű, bennszülött lakosságú belterületek az I–II. században teljesen háttérbe szorultak a tartomány tengerparti körzetei mögött, ahol ebben az időben virágzott a városi életforma, ill. a kereskedelem, ipar, az árutermelő mezőgazdaság és a rabszolgatartás. A II. század 2. felétől az előbbivel bizonyos mértékben ellentétes kép tárul elénk. A tengerpart urbanus vidékein általános hanyatlás kezdődik, ezzel szemben Belső-Dalmatiában és néhány dél-dalmatiai városban — a korábbi szintet véve alapul — fejlődés figyelhető meg (Belső-Dalmatiában a feliratok száma 89-ről 331-re emelkedik), amely még a III. században is tart, ill. egyes településeken éppen ekkor éri el tetőfokát. A korai principatus alatt virágzó parti kolóniák között a II–III. században csak Salona helyzete látszik kivételesnek: a feliratok nagyarányú megnövekedése (313–1361) itt már önmagában új fellendülésre utal. A főváros nagy virágzása azonban semmiképpen sem tekinthető a korábbi fejlődés szerves folytatásának, ui. elsősorban a keleti elem tömeges betelepődésével hozható összefüggésbe. E változások hátterében a Birodalom általános válsága állott (a rabszolgatartás össze-szűkülése, az árutermelés lehanyaglása stb.), a krízis szükségképpen a legfejlettebb körze-tekben érvényesült a legerősebben, míg az elmaradott belterületeken, ahol változatlanul a szabad munka és a mezőgazdaság játszotta a fő szerepet, a hanyatlás nem befolyásolta lényegesen a gazdasági és társadalmi életet. Belső-Dalmatiával kapcsolatban számításba kell még venni, hogy az itteni fémbányák jelentősége a markomann háborúk óta megnőtt, s a kormányzat a bányaközpontoknak fokozott támogatást nyújtott.

Az elmondottakhoz mindössze két megjegyzést fűznénk. 1. Utalni kívánunk arra, hogy Dalmatia partvidéki területeinek virágzása és hanyatlása minden bizonnyal a legszorosabban összefüggött egyrészt Itália belső helyzetének alakulásával (vö. ehhez A. fejtegetéseit a tengerparti városok és Itália gazdasági kapcsolatairól, 202, sk. 1., 206. sk.), másrészt ugyanakkor Belső-Dalmatia, ill. a fáziskéséssel (a Flavii, Hadrianus és Marcus alatt) romanizálódott körzetek fejlődésével. 2. Véleményünk szerint a provincia történe-tére a Marcus-háborúkat, ill. a II. század közepét követő időszakban egészében az antik társadalmi rend hanyatlása és bomlásstünetei nyomják rá bélyegüket, mégha ez a tenden-cia nem is jelentkezik annyira egyértelműen, mint pl. o. Itáliában. Az a jelenség, hogy egyes, korábban teljesen primitív viszonyok között élő vidékeken Marcus után valamelyest megnő a feliratok száma, önmagában még nem tekinthető feltétlenül «virágzás» bizonyítékának. A. így jellemzi ezeknek a településeknek az életét: «Das Wirtschaftsleben dieser Städte wandelte sich in der späteren Zeit nicht wesentlich um . . . Die Sklaverei war hier auch im 3. Jahrhundert nur wenig verbreitet, Handel und Gewerbe hatten nie eine vor-herrschende Rolle gespielt . . .» (208. l.). Mindez semmiképpen sem utal számottevő fejlődésre, legfeljebb a korábbi viszonyok bizonyos mérvű módosulásáról lehet szó. Felvetődhet itt a kérdés: hogyan illeszthető mégis az általános hanyatlás képébe néhány város, így elsősorban Salona, valamint a belső-dalmatiai bányaközpontok (municipium S., municipium Malvesatium és Domavia) több-kevesebb valószínűséggel kimutatható III. századi «fellendülése». Aligha lehet vitás — erre egyébként, mint idéztük A. is utal —, hogy a municipális életforma feltűnő mozgalmassága az említett helyeken merőben konjunkturális alapokon nyugodott (jelzi ezt az orientálisok tömeges beáramlása, a kor-mányzat támogatása), hasonlóan a dunai tartományok (Pannonia, Dacia stb.) ún. Seve-rus-kori «virágzásához». Csak hogy amíg a frontprovinciákban a hadsereg jelenléte⁸ nagy területen és széles társadalmi körben eredményezett egy időre kedvező gazdasági hely-zetet, Dalmatiában, ahol számottevő katonaság nem tartózkodott — az orientálisok pedig minden valószínűség szerint csak egyetlen településen, Salonában jutottak szám-beli túlsúlyra —, a konjunktúra mindössze néhány körzetre korlátozódott és a tartomány túlnyomó részét nem érintette.

⁸ Vö. A. Mócsy: Acta Arch. Hung. 15 (1963) 436. l.

KÖNYVSZEMLE

A GÖRÖG MŰVÉSZET VILÁGA. (A görög képzőművészetek archaikus és klasszikus korának írott forrásaiból.) Európai Antológia; Görögország. Bp., 1962. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY. 2 kötet, 609 lap, 22 szövegközi kép, 40 tábla.

1868-ban, Lipszében jelent meg a «Die antike Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen» című könyv, amelyben J. Overbeck az antik irodalom emlékeinek tengeréből gyűjtötte össze a görög művészetre vonatkozó szöveghelyeket. A munkát nemrég változatlan utányomásban kiadták, ami nemcsak használhatóságát mutatja, hanem azt is, hogy bár egy évszázad alatt a forrásanyag profilkja rengeteget változott, a kutatás erre rendkívül kevésbé reagált, legalábbis, ami a szöveggyűjtemény revízióját, ill. újrendezését és kiegészítését illeti. Overbeck még nem támaszkodott a feliratokra, de nem is támaszkodhatott volna, hiszen a nagy corpusok könyvének kiadása után jelentek meg. A szövegek válogatásában koncepciója fogta le a kezét — amely t. k. korának koncepciója volt —, a művészetek történetét a művészek történetével azonosította, s így műve lényegében nem a görög művészetre, hanem a görög művészekre vonatkozó szöveggyűjtemény.

Ez az irányzat a művészeti alkotásokat nagyon kevésbé méltatta, és nem tartotta ezeket alkalmasnak, hogy a görög képzőművészetek, ill. a görög művészek történetének forrásai legyenek, Furtwängler munkássága nyomán azonban a helyzet megváltozott. Előtérbe léptek a művek (elsősorban a szobrok), és a stílusfejlődés vizsgálata, az esztétikai elemzés lett a főcél. Korunk klasszika archaeológiájában a két utóbbi szempont dominált, és nem kétséges, hogy ez többé-kevésbé az írott források kutatásának a rovására ment. Így amit a réven nyertünk, elvesztettük a vámon: háttérbe szorultak olyan problémák mint pl. a művészet és a közönség viszonya, a megrendelők, a művészetelmélet kérdései, a művészettörténetírás kezdetei stb., amelyek kutatása nélkül pedig nem remélhetünk arányos és teljes képet a görög művészetről.

Mindezek után világos, hogy Sz. J. Gy. munkája úttörő vállalkozás, első kísérlet egy olyan szöveggyűjtemény összeállítására, amelyből a görög művészet «másik», a művek tanulmányozását kiegészítő oldala ismerhető meg. A könyv terjedelmét és részben célkitűzéseit megszabta az, hogy az Európai Antológia sorozat keretében jelent meg, és t. k. a készülő i. e. V. sz-i művelődéstörténethez szolgál olvasókönyvül. Tehát a válogatás Homérosztól a hellenizmusig terjed, és az i. e. V. sz-i Athén áll a középpontban. A korlátzott terjedelem kizárta, hogy teljességre törekvő gyűjtemény legyen. Vagyis a könyv elsődlegesen a népszerűsítés szolgálatában áll. (Ezért van az utalások, a kommentárok egyrésze, a II. kötet végén összeállított tájékoztató a közölt szövegek görög és római szerzőiről és nem utolsó sorban az olvasmányosság elvének az érvényesítése.) A szöveggyűjtemény azonban elsősorban nem népszerűsítő munka, hanem tudományos produkció; az írott forrásanyag újraértékelése és rendszerezése, és ezzel felelet az Overbeck óta minden összefüggésben fel nem tett kérdésre: mi tartozik a görög művészet írott forrásai közé, és milyen problémákat világít meg ez az emléktananyag? A kérdés első felére az összegyűjtött források egésze mellett a gazdagon felhasznált feliratos anyag adja meg a választ, a másodikra pedig a könyv beosztása, ill. az egyes fejezetekben összegyűjtött és különböző szempontok szerint csoportosított források felelnek.

Az első kötet középpontjában a művek állanak. A forrásokat Sz. az alkalmazás területei szerint csoportosította, tehát: a szentély, a város, a temető és a lakóház művészete szerint. Mind a négy csoporton belül igen jelentős szerep jut az építészetre vonatkozó írott emlékeknek, amelyeket Overbeck művének összeállításakor nem vett figyelembe.

Elméleti fejtegetések mellett — Vitruvius a görög templomépítészetről, Aristotelés vélekedése a városalapítás általános szempontjairól, Platon a sírok méretéről, Sókratés felfogása az ideális lakóházról stb. — a nevezetes emlékekről szóló leírások adják a kötet vázát. A nagy görög szentély tipikus példájául Olympiát választotta Sz., mert erről Pausanias rendkívül alapos és pontos leírása maradt ránk, amelyet a német ásatók is

nagy haszonnal vettek igénybe az egyes feltárt épületmaradványok meghatározására. Röviden bemutatásra kerülnek a híres görög templomok is. A görög várost Athén reprezentálja, a temető művészetét Athén temetője a Kerameikos, valamint a sírepigrammák remekül válogatott gyűjteménye, a lakóház művészetét pedig Athénról és Olynthosról szóló leírások.

Az «elméleti» és «gyakorlati» tárgyú szemelvények összességükben elsősorban azt mutatják be, hogy milyennek kell képzelnünk eredeti hatásukban műveket, milyen környezetbe illeszkedtek be, és miként vélekedtek róluk a kortársak, ill. általában az ókori görögök. A hiteles képhez nagy mértékben hozzájárul az is, hogy a szentélyek kapcsán Sz. közli a szentélyekben elhelyezett fogadalmi tárgyakra vonatkozó források, a számadásfeliratok közül a legjellegzetesebbeket, és, hogy ugyanezen felirattípus köréből válogatta ki a templomépítésre és a kultuszszobor emelés gyakorlatára adatokat szolgáltató emlékeket; továbbá, hogy gazdag anyaggal szemlélteti a kultusz- és istenszobrok felfogását a görög hagyományban. Hasonló megmondolásokból a városoknál a város berendezése, a temetőnél pedig a sírmelléklet kérdése kerül szóba, végül a lakóháznál nem marad el az alkalmazott művészetek: a falfestészet, a mozaikkészítés, a szövés, a gemmavésés és a vázafestészet bemutatása.

A kötet tengelyébe illeszkedik be a görög művészet társadalmi környezetének legfontosabb tényezőjét, a megrendelőket tárgyaló rész. A templomépítetőkre vonatkozó forrásanyag elsősorban a nagyobb állami, ill. összgörög vállalkozások mechanizmusát világítja meg, míg az egyéni és közösségi kezdeményezés egyaránt szerepet játszott a szobrok, képek és egyéb műtárgyak felállításában köztereken, középületekben. Ez a rész hordozza magában a kötet második fontos mondanivalóját; a különböző társadalmi rétegek szerepének bemutatását a művek megszületésében, amelyen keresztül feltárul az olvasó előtt a műalkotás létrejöttének oka, ill. célja, továbbá a megrendelő igényeinek szerepe az emlék végső formájának a kialakulásában.

A második kötet első, terjedelmesebb része a művészekkel foglalkozik, és t. k. itt találkozik Overbeck munkájával Sz. könyve. A mitikus, ill. féligmitikus feltalálókra, mesterekre, művészkedő istenekre, démonokra és hősökre vonatkozó hagyományt megőrző forrásszemelvényeket a történetileg megfogható mesterekről szóló válogatás követi, amelynek igen fontos részét képezik a szignatúrák. Ezek nemcsak a mitikusból történeti személyiséggé válás folyamatát illusztrálják, hanem a művészi öntudat jelentkezését is.

Ezután jön a két legfontosabb fejezet: «A klasszikus kor nagy görög szobrászai» és a «A klasszikus kor nagy görög festői». Mindkettőről elmondható, hogy a korlátozott terjedelem ellenére sem maradt ki belőlük lényeges forráshely, és, hogy valamennyi jelentős klasszikus mester szóba kerül.

A görög művészetet tárgyaló rész a művész társadalmi helyzetét feltáró fejezettel zárul. Az itt összegyűjtött források az eszmei értékelést, és az anyagi megbecsülés mértékét egyaránt megvilágítják. Sz. figyelme arra is kiterjed, hogy a válogatás a mesterek helyzetének a görög világon belüli eltérő módozatait néhány példával szemléltesse.

A kötet második, kisebb része a művészet és tudomány viszonyának kérdésére ad feleletet. A természettudomány és a képzőművészetek viszonyát egészséges kölcsönhatás jellemezte. Rendkívül izgalmas a filozófusok esztétikai nézeteit megőrző forrásanyag bemutatása. A záró fejezet a művészettörténetírásról szól. A szemelvényanyag a műgyűjteményekre, a tudománytörténetre, ill. a művészettörténeti módszerek megszületésére vonatkozó adatokat öleli föl.

Már utaltunk arra, hogy a forrásgyűjtemény terjedelmét a kiadványsorozat jellege megszabta. Múltánytalan lenne tehát ennek vagy annak az adatnak a hiányát a szerkesztőn számonkérni. Annál is inkább múltánytalanul járnának el, mivel a fontos művekre, művészekre és elméleti problémákra vonatkozó írott anyagból mindaz megtalálható, ami lényeges. Ami pedig kimaradt, az beválogatása esetén sem módosította volna érdemileg az összképet. Hasonlóképpen a forrástípusok is szinte hiánytalanul képviselve vannak, és kiválasztásukban a jellegzetesség elve érvényesült. Mindenegyedűleg az egy-egy rövidre fogott bevezetés előz meg, amely összefoglalja a fontosabb tudnivalókat arról a műről, műtárgyról, ill. elméleti problémáról, amelyről a források beszélnek: s egyben előlegezi az olvasásból eredő tanulságokat. Külön érdeme a kommentároknak az, hogy a könyvben tárgyalt időszakon, tehát az archaikus és klasszikus koron belül történeti fejlődésében, változásában mutatják be a vizsgált problematika alakulását. (Pl. a művész önérzet kifejlődése, az isten és kultuszszobrok felfogásának módosulása stb.) Az «A görög művész az archaikus és klasszikus korban» c. részt bevezető összefoglalás azért is külön figyelmet érdemel, mert Sz. a művészet és a művész társadalmi szerepét a kutatásban még fel nem vetett szempontok szerint vázolta fel. De ezenkívül még számos olyan hely található — eltekintve most az egész munka koncepciójától —, amely a

szakember számára is sok tanulságot nyújt. A tudományos felhasználást segíti a szövegek pontos idézése, valamint a kötetek végén található jegyzetanyag, amely a legfontosabb irodalmon kívül azt is mindig megemlíti, ha az archeológia a forrásokban említett műtárgyak, műemlékek valamelyikét azonosítani tudta. Nagy kár azonban, hogy névmutató nem készült a könyvhöz.

A szövegek fordításában nagy fordító gárda vett részt, bizonyos esetekben azonban régebbi fordításokat is elővett Sz. A különösen fontos szövegek jelentős részét ő maga fordította. Ezek tudományos felhasználásakor gyakran akadunk új interpretációkra.

Összefoglalásként csak annyit: a könyv nemcsak a magyar ókor-tudomány nyeresége, hanem eredményei a klasszika archeológia-kutatás számára is sok szempontból úttörő jelentőségűek. Reméljük, hogy a munka idegennyelvű kiadására is sor kerül.

SZABÓ MIKLÓS

Y. YADIN: THE BEN SIRA SCROLL FROM MASADA. Jerusalem 1965. 2° 49 + 45 lap + 9 tábla.

1964. április 8-án Maszada keleti falának egyik kamrájában Yigael Yadin régész, a Jeruzsálemi Hebréus University professzora, egy bőrtekerésre talált, amely a Ben Szira XXXIX. 27 — XLIII. 30 verseit tartalmazta. A kibontás Bieberkraut professzor érdeme, az infra-vörös fényképezés a feleségéé. A tekeres kolumnákra van osztva. Minden sorban egy vers van, két felsorban. Minden kolumnára 25 sor került. A másoló stylussal meghúzta előre a vonalakat.

A kézirat mindenképp 73 előtt — Maszada elestéig — juthatott lelőhelyére. A paleográfiai vizsgálat megállapította, hogy i. e. 100 és 75 között íródott. Minthogy a szerző unokája 132-ben fordította görögre nagyapja héber művét, nemsokkal később készült a jelen másolat.

1896-ban a Genizában felfedezte S. Schechter a Ben Szira első kéziratát (ez is a XXXIX. fejezettől kezdődik, akár a maszadai). Azontúl a Genizából öt kézirat (A, B, C, D, E) részei bukkantak fel. Qumrán 2. barlangjában is került elő két kisebb töredék. A maszadai tekeres szövege a B-ben és a qumrániban van meg, s a B. kézirat marginális változataihoz áll legközelebb. A margó tehát a legrégebbi típust képviseli.

Ez a nagyfontosságú lelet végleg megecáfolja azokat, akik a Geniza Ben Sziráját egy középkori héber fordításnak tartották. A Második Szentély idejéből származó tekeres igazolja a Geniza-szövegek eredeti héberségét.

A maszadai lelet azt is szemlélteti, miként romlott a szöveg évszázadokon át, amíg a Geniza másolataiig eljutott. Néhány példa:

XL.	29.	סוד מעים	helyett	helyesen	סוד מעים
XLI.	2.	לאיש אונים	„	„	לאין אונים
XLI.	18.	שקר	„	„	קשר
XLI.	21.	מהש[בית]	„	„	מחשות
XLII.	6.	ידים רם ת	„	„	ידים רבות
XLIII.	4.	לשאון מאיר	„	„	לשון מאיר
XLIII.	6.	ירח ירח	„	„	ירח יאיר

Az utolsó talán a legfeltűnőbb, mert az eddigi szövegnek alig volt értelme. A példákat természetesen folytathatnók.

Több esetben a versek sorrendje a görög fordításával egyezik meg. Ez mutatja, hogy a fordító előtt eltérő szöveg lehetett. A görög fordítás továbbra is fontos marad, mert még mindig nem került meg egészében a héber eredeti.

A jelen kiadás angol és héber bevezetője tájékoztat a felfedezés körülményeiről és a szöveg jelentőségéről. Lenyomatja a helyreállított szöveget, magyarázatokkal és angol fordítással. Végül facsimilét ad és azok átírását.

Az egyik legkorábbi héber kézirat kiadásáról lévén szó, s tán a legrégebbi megmaradt bibliai szövegmásolatról, a publikáció a tudományos kutatás legnagyobb figyelmére tarthat igényt. A felfedező és feldolgozó archaeológus el nem múló érdemeiket szerzett.

SCHIEBER SÁNDOR

J. GARBSCH: DIE NORISCH-PANNONISCHE FRAUENTRACHT IM 1. UND 2. JAHRHUNDERT. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 11. München 1965. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 236 p. 52 t. 16 térk.

Az ókori népek viseletének — a római korban — kevés helyen maradt annyi jellegzetes emléke, mint Noricumban és Pannóniában. Az elmúlt évszázadban számos részlettanulmány vizsgálta e viselet sajátosságait, kialakulását, ethnikai összefüggéseit, a teljességre törekvő összefoglalás azonban mindeddig váratott magára. A szerző vállalkozása ezért mindenképpen hézagpótló és nem egy tekintetben úttörő jelentőségű. Munkája a felhozható ellenvetések ellenére is haladást jelent a noricum és pannóniai női viselet ismeretében.

A kötet legjelentősebb előre lépését feltétlenül abban kell látnunk, hogy a bennszülött viseletet a köemlékek ábrázolásai mellett a sírleletek tárgyi emlékeire is kiterjesztette. A kétféle emlékművizsgálata és a kettőből levonható következtetéseket a köemlékek és a leletanyag katalógusa egészíti ki.

A könyv több mint egyharmadát kitevő, gondosan összeállított katalógus nemcsak a bennszülött leletanyag eddigi legteljesebb repertóriumát adja kezünkbe, de összeállításának módja, szempontjai lényegében véve meghatározzák az előző fejezetekben leszűrt megállapításokat is. Recenzióinkban ezért elsődlegesen a katalógus elemzéséből indulunk ki és itt felhozott kifogásaink egyúttal a szerző következtetéseinek bírálatát is adják.

A szerző bevezetőjében vizsgálatainak területi határait a két provincia területében határozta meg, a viselet tárgyi emlékei tekintetében azonban távolabbi előfordulásait is figyelemmel kísérte. Az időbeli kereteket Pannónia elfoglalásától (12/11) a markomann háborúig, egyes esetekben a III. század elejéig való kitékintéssel. Általános szempontként a bennszülött viseletű női anyagot jelölte meg kutatása tárgyaként: bennszülöttek római viseletében tehát nem kaptak helyet munkájában. Hasonlóképpen a leletanyagból is csak a jellegzetesen noricum-pannóniai tárgyakra és a kifejezetten női viseletdarabokra fordította figyelmét, az általános birodalmi használati tárgyakra az elemzéseknél nem tért ki.

Mindazok a kifogások és ellenvetések, amelyek a feldolgozással szemben tehetők, nagyjából azoknak az általánosságban elfogadható szempontoknak meg nem tartásából adódnak.

A köemlék-katalógusba számos III. századi köemlék került, ezek nemcsak időben lépték túl a maga-felállította keretet, de római viseletű nőket ábrázolnak. Nem tarthatjuk feladatunknak, hogy valamennyi esetet felsoroljunk, csak néhány pannóniai példát ragadunk ki (a felsorolásokban a szerző katalógusszámaikat adjuk):

100. Acsa. (Helyesen: Vértesacsa, Fejér m.) A nagy sírkő a III. század 30-as éveinél nem korábbi. A nő római viseletben van, a férfiak mélyen kötött nagy csatos öve jellegzetesen késői jelenség.
- 114/26. Intercisa. A sírkő faragása mellett az áldozati jelenet nőalakjának hajviselete a nyakban visszagöndörödő fűrttel Erdélyi G. szerint késői III. századra datál.¹
- 114/27. Intercisa. Díszítmódjában, betűi alapján a III. század utolsó harmadára tehető.²
163. Vereb. A női alak római viseletben, római jellegű hajviselettel, ugyancsak a III. század emlékei közé tartozik.

A markomann háborúk után állított köemlékek egy részénél a feliratok szövege, a nevek alapján nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy nemcsak nem bennszülöttekről van szó, de romanizált helyiekről sem. Néhány kirívó eset:

- 106/7. Aquineum. Aurelius Bitus és családja a sírkövön felsorolt nevek alapján a markomann háborúk után Aquineum környékén letelepedett thrákok közé tartozott.³
- 114/12. Intercisa. Germanius Valens a *cohors I Hemesenorum* katonája volt, tehát Hemesában sorozták. A sírkövön említett női nevek: Aurelia Baracha, Aurelia Germanila, Immosta ugyancsak szírek.⁴

¹ Erdélyi G.: Intercisa I. Arch. Hung. 33 (1954) 162.

² Uo. 161.; Fülepy F.: Intercisa I. Arch. Hung. 33 (1954) 216.

³ Barkóczy L.: Acta Arch. Hung. 16 (1964) 307, 322.

⁴ Uo. 307, 313, 314, 326.

- 114/13. Intercisa. M. Aurelius Primianus is a hemesai cohors katonája volt. Ő és családja az előzőekhez hasonlóképpen szírek.⁵
- 114/28. Intercisa. A felirat: *Aureliae Nardanosae / cives Armen(iaca) . . . stb.*
160. Törökbálint. A felirat: *D. M. / M. Granio Dato vet. leg. / II ad. domo / Africa / Sufe(t)u)la . . . stb.*

Az aquincumi sírkő mezőjében női alak nem is szerepel, az intercisai és a törökbálinti kőemlékeken a megállapítható női viselet kifejezetten római jellegű. Hogy ezek a kőemlékek a noricum-pannoniai bennszülött nők sírkövei közé kerültek, a szerző merész és erősen általánosító nézetében lelik magyarázatukat. G. a pannóniai sírköveken a II. századtól feltűnő áldozati jelenetek szolgáltait minden válogatás nélkül a bennszülött nők ábrázolásai közé sorozta, ha a kőemlék, mint néhány példával utaltunk rá, a III. század végéről való, és ha ábrázolás és szöveg szerint keletieknek állított is emléket. Éppen a szír és thrák példák világosan utalnak rá, hogy a II. században sem szűkíthetjük le az áldozati jeleneteket a helyi kelta lakosságra — annál kevésbé, mivel hasonló, ábrázolásában ugyan eltérő, áldozati jeleneteket a dunai provinciákban másutt is szép számmal ismerünk, kétségtelenül nem kelta-jellegű társadalomban. Az áldozati jelenetek kétségtelenül számos bennszülött sírkövön ismeretesek, amikor a sírkő bennszülött jellegét a képes mezőben ábrázolt női viselete, vagy a felirat nevei félreérthetetlenül meghatározzák. Ezeket a síremlékeken nem ritkán maguk az áldozati jelenetben szereplő szolgált is a jellegzetes bennszülött viseletben állnak előttünk, vállukon nagy szárnyas fibulákkal (pl. Intercisa 114/5, 17, 18, 19, 20; Gorsium 154/2; Tatabánya 157). Ezekben az esetekben kétségen kívül áll, hogy bennszülött szolgálókkal van dolgunk. A hosszú ruha fibulák nélkül, övvel átkötve, sokkal sablonosabb, általánosabb, semhogy önmagában bennszülött viseletet láthassunk bennük. Kelet-Pannóniában egyetlen esetet sem ismerünk, amikor kétségtelenül bennszülött nő ne a szokásos viseletben jelent volna meg. A szerzővel ellentétben nem tartjuk bennszülöttnek az intercisai 114/3 aedicula nőalakját sem, amelynek viselete római jellegű,⁶ amint római felfogást tükröz az aedícula másik oldalát díszítő fáklyájára támaszkodó genius is. Az intercisai 114/4 kőemlék nőalakja ugyancsak hosszú ruhát visel, övvel derekán, de fibulák és fejfedő nélkül: hajviselete már a III. századra utal.⁷ Ha a töredéket nem később hurcolták oda, hanem Intercisából származik, szó sem lehet bennszülött ábrázolásról. Mindezek tehát óvatosságra intenek az áldozati jelenetek felhasználása tekintetében és semmiképpen nem érthetünk egyet a szerzővel, aki olyan arányban tett egyenlőség-jelét az áldozati jelenetek szolgáltói és a bennszülött női ábrázolások közé, hogy katalógusába felvett olyan töredékeket is, amelyekben női ábrázolás egyáltalában nincsen, az áldozati jelenetek is csak a jobb fele — tripus-szal és férfiszolgáltával — maradt meg. (Intercisa 116/22, 116/24.)

Az áldozati jelenetek mechanikus felvétele a katalógust számos oda nem tartozó kőemlékkel duzzasztotta fel. Ez használatát jelentős mértékben nehezíti és rontja a kőemlékek értékelését adó első fejezet számadatainak hitelét. Az áldozati jelenet szolgáltójának bennszülött jellege nem igazolható, vagy kétséges a következő kőemlékeken: 100; 101; 103; 106: 6, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28; 114: 2, 3, 4, 12, 13, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29; 140: 15, 16; 153: 4, 5; 157: 2; 160; 163: 1; 172: 3. A teljesség igénye nélkül felsorolt kőemlékek általában Kelet-Pannóniából valók. A katalógusnak e területre vonatkozó anyagából bennszülöttként csak azokat ajánlatos elfogadni, amelyeknél a szerző az eraviscus női viseletről írt cikkemet⁸ idézi, hozzátéve a szerző számára el nem érhető, illetve kihagyott, munkámban 9, 14, 16, 18, 26, 28, 29, 40, 58, 88 számokkal jelzett sírköveket.

A katalógusból kimaradt kőemlékek között különösen az ercsi sírszobor (nálam 88. szám) hiánya feltűnő. Ebben az esetben a hozzá nem férhetőség nyilván nem hozható fel, hiszen említett munkám részletesen foglalkozik a jellegzetes emlékekkel (képét a XXVIII. 3, XXIX. 2—3 táblák, fibuláját a 4. kép közölte), s a szerzőnek módjában volt a szobrot eredetiben megtekintenie. Mivel a női alak vállán látható fibulák sírletekből is ismeretesek (Pusztaszabolcs—Felsőcükola, Mány), bennszülött jellegükhöz kétség nem férhet. A szobor kimaradása a katalógusból, típusának tárgyalása az elemző első fejezetből, nehezen helyeslehető és a szerzőnek abból a magatartásából következik, amely a nem általános jellegű vonások háttérbe szorításával figyelmeztet a legjellegzetesebb tulajdonságokra irányította.

⁵ Uo. 321.

⁶ *Erdélyi G.*: i. m. 170.

⁷ Uo. 172—173.

⁸ *Arch. Ért.* 84 (1957) 133 skk.

Ez a magatartás nem annyira a köemlékek, mint a leletanyag vizsgálatánál szembevetendő. A sírleletek viseleti anyagából a szerző jóformán csak a legfontosabb fibula-típusokat és övdíszítményeket vizsgálta. Ez a módszer nemcsak leszűkíti a viselet tárgyi anyagának elemzését, de az egész kutatást kedvezőtlenül arányban tolja el a tipológia irányába. A tipológiának nyilvánvalóan megvan maga helyén a maga haszna (elég itt a könyv 78. oldalán adott szemléletes kronológiai összeállítására utalnunk), a viselet azonban elsősorban leletösszefüggéseket jelent, a vizsgálat sem egyes darabok, típusok, hanem leletegyüttesek elemzésére hivatott. A viseletben előforduló leletanyag egy — vitathatóan indokolt — részének önmagáért való vizsgálata a viseletről bizonyos fokig eltereli a figyelmet a kereskedelem irányába, s egészen más következtetések levonását kínálja, mint amire — viseleti szempontból — kíváncsiak lennénk. A noricum-pannoniai viselet egyes tárgyi emlékeinek feltűnése más ethnikai, kulturális, társadalmi környezetben — így a szabad Germaniában — viseleti szempontból semmit sem jelentenek. Ez egyébként abban a körülményben is kifejezésre jut, hogy ezeken a kívül álló területeken az oda jutott fibulák, csatok funkciója is más: például a fibulák a sírleletekben nem párosával jelentkeznek. Analógiaként említhetjük itt azokat a IV. századi pannóniai temetőket, amelyekben ugyanazokat a hagymafejes fibulákat találjuk, mint a provincia római jellegű temetőiben, de nem párosával a vállakon, hanem a csípőnél, a láb mellett, tehát nem viseleti darabként. Mindkét esetben egyszerű kereskedelmi átvételről van szó, amely a noricum-pannoniai viselet szempontjából akkor is teljesen érdektelen, ha ott is hasonlóan alkalmazták.

Viseleti tanulmány nem tekintheti feladatának, hogy egyes kiemelt viseleti tárgyak tipológiai feldolgozására vállalkozzzék. Ezért nem érezzük indokoltnak a tárgyi katalógusban az említett típusok egyedileg előforduló példányainak bő (bár közelről sem teljes) felsorolását, viseleti összefüggések nélkül. Ez annál kevésbé helyesímelhető, mivel más viseleti darabokról csak válogatással esik szó, ha azok a vizsgálatra kiemelt darabokkal együtt kerültek elő. Így, hogy csak keletpannóniai példákat említsünk, a szerző Mezőszilasról csak az 1. sírt közli (451. sz.), amelyben szárnyas- és kétgombos fibulák voltak. Viseleti darabok azonban a további sírokban is voltak: a 2. halomban bronz fibula, a 4. sírban gyöngy, a 9—11. sírokban bronz fibula.⁹ Mány temetőjéből a katalógusba csak a 2. sír került be, szárnyas fibulái miatt, a két maszkos csokoralakú fibulát és egy térdfibulát magába foglaló 5. sír és a 6. sír szárnyas fibula-töredékei¹⁰ említés nélkül maradtak. E következtetlenségek mellett a katalógus használatát nagy mértékben nehezíti a szerzőnek az a törekvése, hogy a közölt síregyüttesek teljes inventáriumát adja. A különböző edények, használati tárgyak csak az áttekintést nehezítik, a viselethez semmi sem köti őket, közlésüket még a datálási lehetőség sem indokolja, mint az érnek esetében, meghatározható terra sigillátáknál.

A viselet rekonstrukcióját a leletanyag kizárólag síregyüttesekben vizsgálva viheti előbbre. Kétségtelen, hogy a sírok túlnyomó többsége hamvasztásos, a tárgyak eredeti helyét, csak a kis számú csontvázas sír adhatná meg. E sírok kis száma és a régészeti megfigyelések viszonylagos hiánya a leszűrhető megállapításokat erősen korlátozzák. A rendelkezésre álló néhány sír mégis megkülönböztetett figyelmet érdemel: rajzaik, felvázolt rekonstrukcióik megteremtették volna az összevetés lehetőségét a köemlékek ábrázolásaival. A nagyvenyimi 1. sír ilyen jellegű vizsgálatra minden tekintetben alkalmas lett volna.

A hamvasztásos sírok leletanyaguk összetétele révén szintén számos megállapításra adnak lehetőséget. A tipológiával, az egyedi tárgyak vizsgálatával ellentétben a viseleti kutatások igazi módját a temető-elemzésekben kell látnunk. Erre a szerző által összegyűjtött nagy anyag mindenképpen alkalmas és elegendő.

	F i b u l á k				Övdí- szek	Tor- ques	Nyak- lánc	Karpe- rec	Gyűrű	Egyéb
	A 236	A 237	A 238	Egyéb						
Mihovo	10	8	19	19	3	4	10	10	10	7
Unterhaidin	26	2	5	14	41	—	—	—	6	6
Karlstein	10	—	70	9	7	—	—	—	2	2

⁹ Kiss Á.: Arch. Ért. 84 (1957) 40 skk.

¹⁰ Arch. Ért. 87 (1960) 234; Alba Regia 2/3 (1961/62) 99—101.

Inkább csak e megállapításunk illusztrálására, semmint a katalógusból kínálkozó temető-elemzések felhasználásaképpen az alábbiakban három különböző területről, különböző viseleti csoportot képviselő (*Mihovo* a délpannóniai csoportból, *Poetovio-Unterhaidin* a Flavia Solova környéki és *Karlstein* a iuvavumi csoportból) temető anyagának százalékos megoszlását vetjük egybe:

Az összevetés három teljesen különböző jellegű temetőt mutat. Amíg Karlsteinre a szárnycsontok igen erős érvényesülése jellemző s az a sajátosság, hogy a viseletben a fibulák kivül elenyésző a tárgyi anyag, Unterhaidint az A 236 kétgombos fibulák és ennél is jellegzetesebben a nagyszámú övdíszítmény jellemzi. Mihovóban a meglehetősen megszokott fibula típusok mellett feltűnően nagy szerepet kapott a nyaklánc (az ezernél több gyöngyöt síronként egynek, nyakláncnak számítottuk), a nyak- és karperec, a gyűrű, viszont elenyésző az övdíszítmény, mint Pannónia legnagyobb részében. Ebben a temetőben a fibula típusa nem volt olyan kötött, mint a másik két temetőben, általánosságban zsinór-övet használhattak, viszont vonzódtak az ékszerekhez, díszítésekhez. Ha ezeket az elemzéseket összevetjük a szerző összefoglalásaival (121—125. oldal), sok tekintetben elütő képet kapunk az általánosító megállapításoktól. Elég itt a Mihovoról mondottakat a Délnyugat-Pannóniáról szóló szakasszal összevetnünk. Túlnyomó a kétgombos fibula — a szerző megállapítása szerint —, de az övdíszítmények csaknem valamennyi típusa előfordul e csoportban, azaz ennek az övtípusnak használata itt is igazolható. Mint láttuk, ezek a megállapítások éppen nem érvényesek Mihovóra, az összefoglalásban viszont szó sem esik a különböző ékszerekről, díszítményekről, amelyeket e temetőre nézve jellegzetesnek találtunk.

A szerző által bőven részletezett övdíszítmények Pannónia túlnyomó részében nem voltak használatosak: másfajta övet viseltek. Viszont az itt feltűnő és egy-egy csoportra többé-kevésbé jellegzetes tárgyak teljesen kimaradtak a vizsgálatból. Ezek hiánya különösen azoknál a daraboknál hiányolható, amelyek köemlékekben is gyakoriak: torques, különböző fibulák, nyakláncok, karperecek. Ezek közül egyik-másik valóban viszonylag kis számban ismeretes (pl. torques), topográfiai vizsgálatra nem alkalmas, de mint említettük, a topográfiai elemzés mindenképpen másodrendű a viselet elemzésében. Az önkényesnek tűnő válogatás — mi kap elemzést, mi csak említést a katalógusban — a köemlékek ábrázolásaival való összehasonlítás lehetőségét is kizárja. Holott a bennszülött viselet e két emléktárgy-típusa éppen a gondos és széleskörű összevetéssel vált volna teljes értékűvé.

A viseleti csoportok ethnikai összefüggéseit vizsgálva a szerző a Lajta vidéki és a kelet-pannóniai viseletet nem köti a bójokhoz, illetve az eraviscusokhoz, hanem ethnikumtól nem függő helyi viseletet lát bennük. E területeken ugyanis a viselet megállapítható határai eltérnek a feltételezett népi határoktól.¹¹ A viselet elvonatkoztatása azonban az ethnikumtól nem látszik meggyőzőnek. Azokon a területeken, ahol a viselet, a névanyag és a vallásos elképzelés összefonódnak, a kisebb-nagyobb eltérjedési eltérések ellenére vitathatatlanul néphez, népcsoporthoz köthető sajátosságra kell következtetnünk. A bójoknak névanyaguk által meghatározott törzsi területén belül a Lajta vidék kisebb, különálló csoportot jelent. Ezt nemcsak a viselet határozza meg így, de a kocsijelenetes sírkövek elterjedése is, amelyek sohasem lépnek fel más sírköveken. A viselet és a túlvilágról alkotott elképzelés ethnikai egységet ad a bójokon belül: bennük — mivel a szóban forgó köemlékek Pannónia népi kultúrájának utolsó korszakából valók, az erősödő egységesülés és fokozódó romanizálódás idején —, a bójokba felszívódott népelemre is gondolhatunk. A Lajta vidékiek kapcsolatára az eraviscusokkal más helyen utaltunk.¹² A Kelet-Pannóniában ismert női viselet nagyjából ugyanarról a területről való, ahonnan a kocsitemetkezéseket és a kocsijelenetes sírköveket ismerjük, amelyek kétségtelenül az eraviscusokra jellemzőek. A kocsijelenetes sírköveken mindenütt bennszülött viseletű nőket is láthatunk: az eraviscus nők tehát kétségtelenül turbánt és fátyolt viseltek. Az azalások — akik egészen eltérő vallásos elképzelések emlékeit hagyták reánk¹³ — viseletében egy *biretum* forma fejfedő mellett jelentkezik a turbán és fátyol. Ez a hosszabb egymás mellett élés során átvétel is lehet, de a két törzsi népi határa is nyilván összemozdított. Az egymás mellett élő népcsoportok határozott elkülöníthetőségére már az I. század második felében is csak korlátozott mértékben számíthatunk, a II. században, az erősödő romanizáció, a tudatos telepítések időszakában ennek még kevesebb a valószínűsége.

¹¹ Mócsy A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 31 skk., 59 skk.

¹² Acta Antiqua 6 (1958) 395 skk.

¹³ Arch. Ért. 84 (1957) 137. további irodalommal.

nűsége. Éppen emiatt nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget annak, hogy az eraviscusok által lakott terület déli és délnyugati részében a bennszülött női viselet — kőemlékeken — nem fordul elő, annál kevésbé, mert e területen a sírkövek száma igen kevés, a viseletre utaló leletanyag viszont Előszállásról, Cecéról, Mezőszilasról ismeretes.

A kötetben alkalmazott módszerek és fejtegetések ellen felhozott kifogások arra mutatnak, hogy a gondos anyaggyűjtés és a sokoldalú elemzések ellenére a noricum-pannóniai női viseletben még számos kérdés tisztázásra vár. Nem annyira tipológiai, viselet-leírási szempontból, mint történetileg, társadalmi, kulturális, népi összefüggéseiben. Ezek megközelítése azonban, kívülről, talán még nehezebb, mint amire a szerző vállalkozott.

FITZ JENŐ

HÍREK

HORVÁTH VERA

ÚJABB ELMÉLET AZ INDUS-KULTÚRA EREDETÉRŐL

A közelmúltban jelent meg S. N. Kramer «Dilmun: Quest for Paradise» című tanulmánya.¹ A szerző a sumer és akkád irodalom kiváló ismerője, az assziriológia egyetemi tanára, ebben a munkájában szoros kapcsolatot tételez fel az Indus völgyi kultúra és az ékírásos szövegekből ismert Dilmun között. A tanulmány nagy érdeklődésre tarthat számot, az «ind» nép eredetének kérdése az Indus völgyi feltárások óta az ókori kelet kutatói: régészek és filológusok érdeklődésének előterében áll.

A sumer, akkád és asszír irodalomban Dilmun a boldogok szigete, az elysium egy fajtája. Amikor 1944-ben a szerző először foglalkozott Dilmunnal, azt maga is a halhatatlanság honának tartotta, amely után Gilgames vágyakozott.² Viszont már ebben az időben is többen gondoltak Dilmun reális létezésére; egyesek a Bahrein szigettel tartották azonosnak, mások inkább a Perzsa Öböl keleti partvidékére, Elámtól délre, Iránba helyezték.

Néhány évvel később Kramer rájött, hogy előbbi felfogása Dilmun mibenlétéről nem tartható fenn, a szöveg, pontosabban Dilmun boldog völgy értelmezését egy korábbi pontatlan fordítás sugalmazta.³ Ezért további irodalmi szövegeket tanulmányozott abból a célból, hogy olyan földet (szöveghelyet) találjon, amelyet az istenek lakóhelyének, vagy az édenkertnek mondtak. A vízözön történetben felismerte, hogy Dilmun «... a hely, ahol a nap kel...» a sumer nyelvben az istenek lakóhelyének a neve.⁴ Ezekután Dilmun édenkert, paradicsom voltának a bizonyítékait kereste újabb szövegekben. Jellemzői: «a friss, édes víz, gabonában gazdag mezők, az ország (föld) partja és kikötője» alapján csaknem kétségtelennek tartja, hogy a sumerok Dilmunt tartották az édenkertnek. Ezek a jellemvonások azonban arra mutatnak, hogy Dilmun nemcsak irodalmi fikció, ahová az istenek ragadják a halhatatlanná vált halandót, hanem esetleg a valóságban létező föld.⁵ Ezt a feltételezését az 1953-tól napvilágra került, újonnan publikált feliratok igazolták. Dilmun története a III. évezred második felétől ismeretessé és csaknem kétezer éven át követhetővé vált. Kiderült, hogy Dilmun Sumer és Akkád kereskedelmi partnere, esetleg AsszírIA hűbérese lehetett. Ez a rendkívül jelentős felfedezés azonban még mindig nem oldotta meg Dilmun lokalációjának a kérdését. Az 1954-től 1957-ig folytatott nagy dán expedíció Dilmunt változatlanul a Bahrein-szigeten kereste.⁶ Wooley Ur-i ásatásaiban azonban előkerültek olyan töredékek, amelyeken Dilmun ismét szerepel. Ezek egyike Dilmun eddig ismert jellemzőit «jó lakásokkal» egészítette ki.⁷ Egy másik, kereskedelmi feljegyzés szerint Ur-i kereskedők Dilmunról aranyat, réz öntvényeket, réz eszközöket, lapiszlazulit, féldrágakő gyöngyöket, elefántesont ékszereket, fésűket, dobozokat, elefántesontberakásos bútorokat importáltak.⁸

Az elefántesont Indus völgyi eredete Kramer számára nem kétséges. Mivel Sumer-től keletre ez az egyetlen hatalmas tenger melléki terület, ezért Dilmun — «a hely, ahol

¹ Antiquity, XXXVII. (1963) 111—115. o.

² BASOR 96 (1944) 120—18.

³ JCS 1 (1947) 53, 214. jz.

⁴ ANET 42—44.

⁵ ANET 37—41.

⁶ V. Glob—G. Bibby: Scientific American. 203. (1960.) 62—71. Vö. Lázár T.: Ant. Tan. 10 (1963) 112—115.

⁷ C. J. Gadd másolta a szöveget és azonosította a nippuri szövegmásolattal. Ez a variáns az «Ur Excavations» következő kötetében fog megjelenni.

⁸ A. L. Oppenheim: JAOS 74. (1954) no. 1.

a nap kel» — nem lehet más, mint az Indus völgyi kultúra területe. Az utóbbi évek ásatásai, amelyek az Indus völgyi kultúra Arab tengerparti településeit tárták fel⁹ megerősíteni látszanak feltételezését, mert véleménye szerint az Indus völgyi kultúra tenger melléki jellegét bizonyítják.

Az Indus völgyi kultúra tenger melléki jellege azonban az eddig ismert adatok: a kevés tengerparti és a nagyszámú szárazföldi település alapján még távolról sem tekinthető bizonyítottnak. Vitathatónak tűnik, hogy éppen a tengerközelisége a lényeges, meghatározó tényező, amely az Indus völgyi kultúra jellegét megszabja. Az Arab tengerparti települések feltárása azáltal válik rendkívül jelentőssé, hogy az izoláció, a kereskedelmi kapcsolatok, esetleg az Indus völgyi kultúra kezdete és vége kérdésének új alapokon történő tanulmányozását teszi lehetővé.

Dilmun és az Indus völgyi kultúra azonosságát látja Kramer abban is, hogy Dilmun «jó lakásai» az Indus völgyi nagyvárosok jellemzői. Mindkét helyen megegyezőnek tartja a víz nagy szerepét. A mítosz szerint Dilmun, Enki «a sumer Posedion» földje, ahol a víz jelentősége igen fontos. Hasonlóan nagy, különös, esetleg kultikus jelentőséget tulajdonít a víznek az Indus völgyi kultúrában.

A csatornázott városok, fürdőszobás házak, a sok közkút és magánkút, végül a Nagy Fürdő Mohenjo-daroban a víz kétségtelenül lényeges szerepét mutatja az Indus völgyi kultúrában, bár a jelenlegi ismeretek alapján még merész feltételezésnek tűnik az «ind» nép vallásos elképzeléseit kizárólag a Posedion kultusz egy fajtájának tekinteni.

Kétségtelenül a vallás kérdése az Indus völgyi kultúra megoldásra váró alapvető jelentőségű problémáinak egyiké, mégis legalább ilyen fontos kérdés a kultúrát létrehozó «ind» nép eredetének a tisztázása.

Ismeretes, hogy az Indus völgyi kultúra emberi maradványai több etnikai csoportot képviselnek. Ezért rendkívül bonyolult feladat annak eldöntése, hogy közülük, melyik az Indus völgyi kultúra létrehozója és fenntartója. Többben megkérdőjelezték az «indeket» sumerokkal, dravidákkal, vagy áryákkal azonosítani. Mindezeknek az azonosítási törekvéseknek közös fogyatékossága, hogy belőlük az egyezések kis száma alapján statisztikus, az «ind» nép egészére érvényes következtetést levonni nem lehet.

Kramer megkísérli a vázolt nehézségek áthidalásával e nagyjelentőségű kérdés megoldását. Eredet-elmélete abból a feltevésből indul ki, hogy az «ind» nép a «legrégebben lakott földről» Mezopotámiából vándorolhatott a III. évezredben az Indus völgyébe. A kivándorló nép nem a Mezopotámiába csak néhány száz éve eljutott sumer nép volt, hanem egy korábban ott élő népcsoport, az «obeid». Valószínűnek tartja, hogy az «obeid» nép a sumer hódítás után vándorolt ki az Arab tenger partvidékén keresztül az Indus völgyébe. Az «obeid» nép hozta létre az Indus völgyi kultúrát. Ezzel az Indus völgyi kultúra eredete és «befejezettsége», a kezdet és fejlődés hiánya egy csapásra megoldódna. A bizonyítás során Landsberger kutatásaira hivatkozik. Landsberger néhány sumer helynévről, és főleg a legfontosabb foglalkozásnevek egy csoportjáról, véli bizonyítani, hogy azok «obeid» eredetűek.¹⁰ Az «obeid» szavak megmaradását a sumer hódítással magyarázza Kramer, — ebben az esetben mindenképpen az «obeids» jelenti a kezdeti magasabb kultúrszínvonalat. — Ebből viszont következik, hogy a hódítás után a két népek tartósan együtt kellett élnie, másképp elképzelhetetlen a legfontosabb foglalkozásnevek átvétele. Kramer azonban azt is feltételezi, hogy a hódítás után bizonyos idő elteltével az «obeid» nép Dilmunra, illetve az ennek megfelelő Indus völgybe vándorolt. Ezért nem tűnne számára lehetetlennek az Indus völgyi kultúra eddig olvashatatlan írásában az «obeid» foglalkozásnevek felismerése.

Kramer érdekes gondolatmenete ezen a ponton felkelti gyanúunkat. A felsorolt érvek aligha tekinthetők ebben a vonatkozásban meggyőzőnek; fent végigkísért eszmefuttatása erre a konklúzióra aligha vezethet. Az «obeid» szavak jelenléte ugyanis a sumer nyelvben nem bizonyíthat egyszerre két egymást kizáró feltételezést. Ha ugyanis a foglalkozást jelentő szavak «obeid» eredete bebizonyosodik a sumer nyelvben, akkor az «obeid» nép elvándorlása nehezen valószínűsíthető.

Megkíséreljük aggályaink részletesebb kifejtését. Az Indus völgyi kultúra és Mezopotámia kapcsolatának kérdése sokat vitatott probléma. Van olyan vélemény, amely a két kultúra legfeltűnőbb rokonvonásai: az urbanizáció és az írásbeliség alapján közös őshazát feltételez fel, a civilizációk fejlődésének összefüggése nélkül. Más nézet elkép-

⁹ S. R. Rao: Illustrated London News 25. Febr. 11. March 1961. B. B. Lal: Illustrated London News 24. March 1962. G. F. Dales: Antiquity 36 (1962) 86—92.

¹⁰ B. Landsberger: Die Sumerer. Ankara Universitesi 1943—1945.

zelhetetlennek tartja az egymástól független párhuzamos fejlődést.¹¹ A régészeti leletek két fajta: kereskedelmi és etnikus kapcsolatra mutatnak. Etnikus kapcsolat főleg az Indus völgy legkorábbi kultúrája, az Amri kultúra és a korai Mezopotámia között tételezhető fel, lehetséges, hogy volt ilyen a Harappa kultúra idején is.¹² Van olyan hipotézis, amely a Mohenjo-daroban felszínre került «mediterrán» típus és az El Obeid maradványok feltűnő hasonlósága alapján arra gondol, hogy ez a népesoport az Indus völgyi kultúra teremtője és fenntartója.¹³ Filológiai kutatásai alapján ugyanerre a következtetésre jut Kramer is. Ezt a nézetet azonban az említett «mediterrán» típusú maradvány csekély száma miatt első megfogalmazója Piggott professzor sem tartja bizonyíthatónak. A kérdést ezután két aspektusból kell feltennünk. Meg kell vizsgálnunk egyrészt, hogy Kramer hipotézisét a régészet, a tárgyi emlékek bizonyítják-e és milyen mértékben, másrészt azt, hogy az «obeid» elvándorlás érvei alapján valószínűsíthető-e?

Az El Obeid kultúráról ismeretes, hogy a «két folyó völgyének» egyik igen korai, V. évezredbeli kultúrája. A neolitikumból—eneolitikumba belenövő település földművelő, állattenyésztő népet mutat. Tárgyi emlékei között jelentős művészi színvonalon áll festett kerámiája. A település két fázisa ismeretes. Az I. fázis edényei a Suza I. durvább kerámia edényekkel mutatnak szoros kapcsolatot. A II. fázis a sumer megjelenést mutatja, a sumer festett és festetlen kerámia-töredékek együtt fordulnak elő kevés, degenerált festett obeid diszitménnyel, amely a régebbi nép kerámia-stílusának valószínű továbbélése.

Kramer hipotézisének tartós együttélést kimondó pontját tehát a tárgyi emlékek igazolja. Olyan réteg fordul elő, amelyben az El Obeid települést a sumer váltja fel és a két kultúra kerámiája közösen fordul elő. Az El Obeid kultúra belenő az új sumer kultúrába — itt épül fel az egyik legkorábbi, i. e. 2700 előtti sumer templom. — A két nép kapcsolatában beállt modus vivendit, illetve a kontinuitást a településrétegek és a kerámia bizonyítja.

A hipotézis kivándorlást állító gondolatából azonban az következne, hogy a feltételezhető útvonalon — esetleg a Bahrein szigeten — továbbá elsősorban az Indus völgyi kultúra Arab tengerparti településein és főleg magában az Indus völgyében obeid kerámiának kellene a felszínre kerülnie. Jelenleg azonban ezeken a helyeken nincs nyoma obeid kerámiának. A Sumerből való «obeid» elvándorlást egyelőre tehát tárgyakkal nem lehet igazolni.

A Dilmunnal legkorábban és leginkább azonosított Bahrein szigeten olyan mértékben hiányzik nemcsak az obeid, hanem az Indus völgyi kerámia is, hogy a két terület kerámiájának összevetésére tulajdonképpen nincs is meg az alap.

Úgyanakkor az Indus völgyi festett kerámia vastag fala, formaadása és színezése annyira eltér a nyugatabbra, így a Sumerben és Élámban ismeretes festett kerámiától, hogy ezek egymással való összevetésének ugyancsak nincs közös alapja. Az Indus völgyi festett kerámia jelenleg egész egyedülállónak tekinthető.¹⁴ A festetlen kerámia típusok között az ún. «áldozati edény», a perforált melegítő és a rücskös felületű edény a formaalkotásban is szoros kapcsolatot mutat észak-iráni és az anauai kerámiával.¹⁵ A talpas tál forma «áldozati edény» azonban Élámtól Krétaig ismeretes az ókori keleten, Indus völgyi megjelenéséből ezért gyümölcsoztható következtetések nem vonhatók le.¹⁶

Miután tehát igazolva láttuk az «obeid» és sumer nép nem átmeneti, hanem — az emléktárgy bizonyossága szerint — tartós együttélését, semmiféle pozitív tárgyi bizonyítékra nem hivatkozhatunk az «obeid» elvándorlás valószínűsítésének vizsgálatánál. A rendelkezésre álló leletek cáfolni látszanak ezt az elépzelést.

Erre a következtetésre vezet a józan megfontolás is. Aligha képzelhető el olyan lehetőség, amely két — nyilvánvalóan összeolvadt vagy legalábbis szoros kapcsolatban élő — nép közül az egyiknek az együttélésből való kiszorítását eredményezhetné ráadásul olyan konzekvenciák mellett, amelyek az elvándorolt nép részéről új civilizációs bázis széleskörű megteremtésére vezethetnének. Így tehát Kramernek az Indus völgyi kultúrát teremtő nép eredetére irányuló emléket messzemenő óvatossággal kell fogadni.

Legyen szabad végül Dilmun topográfiai meghatározásának kérdése ismét kitérnünk.

¹¹ R. A. Jirajbhoy: Foreign Influence in Ancient India. London 1963.

¹² Harmatta J.: Arch. Ért. 87 (1960) 245 skk.

¹³ S. Piggott: Prehistoric India. London 1950. 146.

¹⁴ R. F. Starr: Indus Valley Painted Pottery, 1941. 85 skk.

¹⁵ F. A. Kahn: An Archeological Study of the Indus Valley Civilization and their Relationship to the Early Cultures of Iran. Ph. D. Thesis, London University 1954. 242 skk. és 382.

¹⁶ J. Marshall: Mohenjo-daro and the Indus Civilization. I. London 1931. 297.

Az Arab tenger mellékén eddig feltárt Indus völgyi települések anyagának összevetése a korábban említett dilmuni árucikkeket felsoroló Ur-i jegyzékkel ugyanis további megfontolásokra készítet. Az aranyról és elefántesontról valószínű, hogy az Indus völgyi kultúra területéről származik, bár lehet kelet-afrikai eredetű is.¹⁷ Elefántesont fésű volt használatos az Indus völgyi kultúrában, azonos fésű-típus került elő Mohenjo-daróban.¹⁸ és Lothalban is.¹⁹ Lothalban csontfeldolgozó műhelyben elefánt agyarakat és félig kész elefántesont tárgyakat találtak, ez a helyi eredetet valószínűsíti. Termés-réz azonban az Indus völgyi kultúra eddig ismert területén nincs — és nincs a Bahrein-szigeten sem —, a réz öntvény formájában Nyugat-Ázsiából kerülhetett az Indus völgybe. Hasonló rézöntvények kerültek napvilágra Mohenjo-daróban és Suzában. Mivel Lothalban más suzai tárgyak, egyebek közt festett kerámia is előfordul, Rao a rézöntvényt suzai exportnak tartja.²⁰ A rézet Lothalban dolgozták fel és a Perzsa Öböl kereskedelme szállította tovább. A féldrágakövek közül az Ur-i jegyzékben lapislazuli gyöngy szerepel, amelyet Sumerben nagyon kedveltek, az Indus völgyi kultúrában azonban csekély számban fordul elő.²¹ Az Indus völgyi kultúra területén talált fehérén metszett karneol gyöngyök az akkád Kish, Tell Asmar és Ur ékszerleleteivel mutatnak kapcsolatot,²² a befejezetlen karneol gyöngyök azonban a helyi eredet mellett szólnak.²³ Mohenjo-daróban kevés a karneol, inkább a karneol szteatit utánzata fordul elő, amelyen a vörös alapot haematit festéssel érték el.²⁴

Az Ur-i jegyzék és a feltárt tárgyak összevetése alapján — véleményünk szerint — aligha lehet Dilmunt az Indus völgyi kultúrával azonosítani. Az Arab tenger mellékével való azonosítás is igen kétségesnek látszik, mert a Perzsa Öböl kultúrájának egyre inkább kozmopolita kereskedő vonásai kezdenek kibontakozni, amelyek mind a sumer, mind az Indus völgyi kultúrától eltérőek.²⁵

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE

A XI. NEMZETKÖZI VALLÁSTÖRTÉNETI KONGRESSZUS

A Nemzetközi Vallástörténeti Társaság (International Association for the History of Religions) 1965. szeptember 6—11. között tartotta XI. kongresszusát a californiai Claremontban. A kongresszuson öt világrész harminc államának számos egyeteme és tudományos intézménye összesen mintegy 150 hivatalos résztvevővel képviseltette magát; a nagyobb nyilvánosságnak szánt plenáris üléseket és szimpoziumokat ezen kívül sokan látogatták a szinte kizárólag egyetemi székhelyül szolgáló kis város érdeklődő közönségéből.

A kongresszus külső munkafeltételeit a helyi bizottság gondos előkészületei és a vendéglátó egyetem körültekintő figyelmé messzemenően biztosította. De azok az ellentmondások, amelyek már öt évvel ezelőtt Marburgban komoly gondokat okoztak a vallástörténet szigorúan tudományos célkitűzéseit szem előtt tartó szakembereknek, tagadhatatlanul rányomták bélyegüket a tanácskozások egy részére, s a nemzetközi bizottságot a tapasztalatok megvitatása után arra a helyes elhatározásra indították, hogy a jövőben minden apologetikus vagy valláspolitikai jellegű kérdésfelvetésnek a kongresszus napirendjétől való távoltartását kívánják meg. Persze, ehhez hasonló igény már Marburgban felmerült, kérdés csupán, milyen mértékig lehet az ilyenirányú határozatnak érvényt szerezni, mindaddig, amíg a vallástörténet — e filológiai alapozott, a vallásfejlődésében és a fejlődést is a társadalmi fejlődés teljes összefüggésrendszerében vizsgáló, történeti studium — elvi határait a teológiával szemben ki nem tűz k. Sajnos, Claremontban is azt kellett tapasztalunk, hogy a fenomenológiai és valláslélektani irányok — itt-ott egyenesen fölényes középhelyzetben érezve magu-

¹⁷ W. F. Leeman: Foreign Trade in the Old Babylonian Period. 1960. 161, 163.

¹⁸ E. Mackay: The Early Indus Civilization, 2. ed. Pl. XXIV. No. 1.

¹⁹ S. R. Rao: Antiquity 37 (1963) 96—99.

²⁰ S. R. Rao: id. m.

²¹ J. Marshall: id. m. II. 511.

²² E. Mackay: JRAS 1925. 698 skk. M. Beck: Antiquaries Journal XIII. 383—98. o.

²³ E. Mackay: JAOS 57 (1937) 3. o.

²⁴ E. Mackay: Antiquity 5 (1931) 461.

²⁵ G. Bibby: Antiquity 32 (1958) 243 skk. R. E. M. Wheeler: The Indus Civilization, London 1959. 111.

kat — a fogalmak tisztázása terén esetleg tőlük várt módszertani segítség helyett a gyakorlatban nem egyszer éppen a határok elmosásához járulnak hozzá.

Nagyjában és egészében mégis sikerült a rendezésnek elkülönítenie az elkülönítendőket, mégha azon az áron is, hogy a városka legigényesebb auditóriuma — az ünnepélyes aktusoknak is többnyire helyet biztosító, a város méreteihez képest nagyszámú színház — s ezzel együtt az érdeklődő hallgatóság zöme az általános, többnyire éppen teológiai és valláspolitikai jellegű, néha egyenesen látványosan rendezett vitáknak jutott. Igaz, hogy az apologetika itt nem a vallások közötti dogmatikai harc, hanem ellenkezőleg, a vallások közötti kiegyenlítődes jegyében, tehát a legáltalánosabb értelemben vett hitvédelem irányában jutott kifejezésre.

Tudományos szempontból a kongresszus gerincét azok a sokkal szerényebb keretek között rendezett szekció-ülések alkották, amelyeken kb. 60 előadás hangzott el (Guilt and rites of purification) összefoglaló cím alatt. A baj csak az volt, hogy e nagyszámú, ugyanazt a problémakört, a bűntudat és a megtisztító szertartások vallástörténeti szerepét különböző nézőpontokból és főleg különböző vallásrendszerek összefüggésében megvilágító előadások egyszerre 8 szekcióban, különböző épületekben folytak. Így eleve le kellett mondani arról, hogy a különböző területeken szereshető megfigyelések valamilyen általánosítása vagy akárcsak a kongresszus egyetlen résztvevőjének a tudatában a különböző termekben egymástól elszigetelten felhalmozódó rendkívül értékes ismeretek valamiféle rendszerezése kialakuljon. Még madártávlatból is csak akkor tudjuk áttekinteni az egészet, ha esetleg megjelennek a szekció-előadások — de hát az öt évvel ezelőtt Marburgban tartott előadásoknak is csak a kivonatai jelentek meg idáig!

Pedig alig maradt ki jelentősebb területe a vallástörténetnek, amelynek a viszonyai között legalább egy — néha egy egész sor — előadás ne vizsgálta volna meg a feltett kérdést, bűn és bűntudat, illetőleg a bűn szennyétől megtisztító, a bűntudat által követelt, attól megszabadító szertartások szerepét és jellegét, tartalmát és formáit, és pedig többnyire összefoglalóan, mint bűn és megtisztulás az ausztráliai totemizmusban, a koreai samanizmusban, India primitív törzseinél, a buddhizmusban, a taoizmusban, a zoroasztrianizmusban, az Iszlám különböző területein, a shintoizmusban, a korai kereszténységben stb.

Tekintettel arra, hogy egy előadás maximális időtartama 20 perc volt, még általános szempontból is többet nyert a hallgatóság egy részletkérdés megvilágításával, feltéve, hogy ez a részletkérdés nem periferikus jellegű, és módszeres kidolgozásával alkalmas ad a háttérben álló «rendszer» érzékeltetésére. A görög-római vallás történetéből merített, az IAHR eddigi kongresszusaihoz képest nem nagyszámú előadás általában ilyen volt, talán R. Bloch (Párizs) előadását kivéve, aki többé-kevésbé összefoglaló képet igyekezett nyújtani a régi Róma lustratio-jellegű szertartásairól. Brelich Angelo (Róma) a Thargelia szertartásán belül különítette el mélyreható elemzéssel az ősi és az Apollón-kultusz keretébe illeszkedő viszonylag fiatalabb elemeket. U. Bianchi (Róma) az «ősbűn» görög képzetet állította szembe az őszöveségi «eredendő bűnnel»: az első jellegzetes példajaként mutatta be a hésiodosi Prométheusz-mítoszt, s Hésiodos és Platon között részletesen fejtegette az orphikusok jelentőségét; kár, hogy a görög tragédiát a nemzedékről-nemzedékre öröklődő ősbűn vonatkozásában nem is érintette, aminthogy feltűnő volt, hogy az egész kongresszuson a tragikus katharsis vallástörténeti háttérének a problémája fel sem merült. E sorok írója is csak távolról érinthette e problémát, amennyiben a rendelkezésre álló rövid idő alatt a bukolikus költészet háttérben álló kathartikus szokásokat igyekezett megvilágítani — ezek természetesen nem egy szálon függenek össze a görög dráma gyökereivel. Itt említtem meg J. T. Hatfield fejtegetéseit, amelyekben Prométheusz és Indra «bűnét» vetette egybe Theog. 510—570 és RV 1, 32 alapján, a különbségeket a «nyugati» és a «keleti» ember szemléletmódjának kissé leegyszerűsítő általánosítására élezve ki. A Bousset és Reitzenstein alapvető kutatásai után is rendkívül problematikus *Κόρη Κόσμου* töredékeiből fejtette ki finom elemzéssel H. D. Betz (Claremont) az «elemek megtisztulásának» hermetikusan, illetőleg gnosztikus tanát. A késői hellénizmus világában mozgott még M. Philonenko (Strasbourg) előadása is a görögnyelvű «József és Aszenath» vizsgálatával; elsősorban Aszenath imájában figyelte meg bűn és bűnbánat jelentőségét, de megállt a novella szerepénél a hellénisztikus térítésben, anélkül, hogy felvetette volna ennek az újabb kutatásban méltatlanul mellőzött szövegnek számos kínálkozó problémáját, így egyfelől kapcsolatát a görög regénnyel, másfelől a régibb kutatásban többször kiemelt esszéus elemeit, holott mindkét szempont érvényesítését nagymértékben időszertűvé teszik egyfelől az antik regény vallástörténeti háttérére, s nem utolsósorban missziós szándékára vonatkozó — bár itt-ott eltűzött — újabb megfigyelések, másfelől a qumrani közösség vallásossága, amelyből A. Dupont-Sommer (Párizs) éppen azokat az aszkétikus vonásokat emelte ki nagy hallgatókört vonzó elő-

adásában, amelyeket a korábbi kutatás a «József és Aszenath» esszénus eredetének a bizonyítására vetett latba.

De ez már átvezet a hebraisztika területére. Az idevágó előadásokból ki kell emelnem W. Harrelson (Vanderbilt University, Nashville, Tennessee) Jeruzsálem 586. évi elestéről és ennek megünnepléséről szóló fejtegetéseit, amelyek során az enyémtől eltérő érveléssel jutott az Ab hó 9-i zsinagógai ünnep eredetére nézve hasonló eredményekre, amit az előadásához fűződő vitában mindjárt mindkettőnk örömeire megállapíthattunk. A szolid filológiai elemzés ritka példáját nyújtotta A. Caquot (Párizs) az LI. zsolttár — felirata szerint Dávid bűnbánatának kifejezése — értelmezésével. Ezékiellel és főleg Deutero-Ézsajással való egyezései alapján e híres penitenciális zsolttárt megnyugtatóan időzítette a babilóni fogság korára, ez magyarázná — legalábbis az előadó már kevésbé megalapozott véleménye szerint — a látszólagos ellentmondást is a 18., illetőleg 20—21. versek között: a «megtört szív» Istennek tetsző áldozat a jeruzsálemi szentély hiányában, anélkül, hogy a zsolttárköltő ennek helyreállítása reményéről lemondana.

Az összefoglalóbb jellegű beszámolók közül kitűnt konkrétságával C. J. Bleekeré (Amsterdam) a bűn és tisztaság fogalmáról az ókori Egyiptomban. Főleg a király, a pap és a halott számára előírt megtisztító szertartásokról szólt, s így egy ponton jól egészítette ki megállapításait J. Leclant (Párizs), aki a fáraók koronázásának megtisztító elemeit vizsgálta. S. G. F. Brandon (Manchester) az Osiris-misztériumot vetette egybe a korai kereszténységgel, nevezetesen Pál levelével a rómaiakhoz, illetőleg ennek VI. fejezetével, de a történeti összefüggések vizsgálatát elvileg elutasítva, fenomenológiai összehasonlításra szorítkozott. M. Simon (Strasbourg) az erkölcsi és rituális tisztaság viszonyát elemezte a korai kereszténységben. Az Antik Tanulmányok érdeklődési körének megfelelően itt be is fejezhetem beszámolómat, csak az érdeklődés széles skálájának érzékeltetésére említem még, hogy P. T. Fuhrmann (Decatur, Georgia) az ószövetségi bűnbeesés helyét jelölte meg Zwingli teológiájában, sőt M. Block a német népek a náci rémtettek következtében fellépő büntudatáról is szólt, «Bűn és megtisztulás a mi korunkban» címen, de az előadónó minden szubjektív jószándéka ellenére nehéz elhallgatni, hogy sem freudista kiindulópontja, sem teológiai konklúziója nem volt alkalmas arra, hogy általánossá tegye a reményt, amelynek hangot kívánt adni.

Végezetül a szervezeti kérdésekről néhány szót. A közgyűlés ismét elnökké választotta G. Widengrent (Uppsala) és főtíkárrá C. J. Bleekert (Amsterdam), melléje állandó helyettesnek L. J. R. Ortot (Amsterdam). Alelnökök lettek a francia M. Simon és a japán T. Ishizu. A Magyar Nemzeti Bizottság törekvéseinek elismerése nyilvánult meg abban, hogy e sorok íróját a Végrehajtó Bizottság és a Nemzetközi Bizottság tagjává választották; ez utóbbi tisztséget Marburg óta viselem, az elsőben igyekszem Marót Károly örökét szerény erőmhöz képest méltóan betölteni.

BORZSÁK ISTVÁN

MEGSZÓLALNAK A HERCULANEUMI PAPÍRUSZOK

Ritkán fordul elő, hogy egy tudományos kongresszuson elhangzó bejelentés olyan visszhangot keltsen, mint amilyen a nemrégiben (1965. szept.) Milánóban tartott XI. nemzetközi papirologiai kongresszus 54 referátuma közül *egy* után támadt. A herculaneumi papiruszokról van szó, amelyek megszólaltatásának lehetősége nemcsak a szűkebb szak-tudomány, a papirologia, nem is csak a klasszikus ókor egészét tanulmányozó klasszika-filológia képviselőit lelkesítette fel, hanem a napilapok és folyóiratok szenzációs közleményein keresztül — mondhatni — világszerte óriási feltűnést keltett.

Ismeretes, hogy a Vezúv 79. augusztus 24-i kitérése miképpen változtatta temetővé a tűzhányó tövében épült campaniai városokat. A Pompeii házait elborító, mintegy két méternyi lapilli (horzsakő) és két-három méternyi hamuréteg könnyebbé tette nemcsak a mű- (vagy műkincs-)kedvelő ásatók, majd az egyre tökéletesebb eljárással dolgozó szakkutatók munkáját, hanem az enyészetét is. A Herculanumba zúduló tíz-tizenöt, sőt helyenként harminc méteres lávafolyam gyorsabb és tartósabb halált, de biztosabb feltámadást is jelentett. A 4—5000 lakosú, de gazdag kisvárosnak még a helyét is elfeledték, és fölötte két új város keletkezett: Portici és Resina. Kirtásás kellett hozzá, hogy valaki kút- vagy pinceásás közben az antik szintig hatoljon: erre is csak a 18. században került sor. Azonkívül a sziklakeménységűvé szilárduló láva nemcsak az életet semmisí-

tette meg, hanem légmentes és vízhatlan óvóhely gyanánt a házak berendezését, így az ottani villatulajdonosok könyvtárait is megőrizte. (Pompeii igénytelenebb lakosai általában nem luxusvillákban éltek és ráérő perceikben nem a klasszikus irodalom remekeihez folyamodtak felüdülésként.)

Mint mondtuk, a 18. században történt, hogy néhány véletlen lelet hatása alatt egy műkedvelő svájci régész, Carl Weber nápolyi konzul kiásatta a tíz méter mélyen rejlő Herculeaneum néhány épületét. A nehézségek miatt azonban 1780 után a tervszerű ásatások hosszú időre abbamaradtak. Véletlenül bukkantak rá a Caesarral rokon Calpurnius Piso nyaralójára és abban mintegy 1800 elszenesedett, de azért viszonylag jó állapotban levő papirusztekercsre. Ezeket a tekercseket, amelyeknek tanulmányozása később szinte külön szakmává fejlődött,¹ azóta is a nápolyi múzeumban őrzik. Feltárásuk óta próbálkoztak feldolgozásukkal, a kísérletek azonban meglehetősen késes eredménnyel jártak, amennyiben a papiruszokat gyakorlatilag megsemmisítették. Az egyiptomi papirusztöredékekhez (szintén kényes, de nem megpörkölődött, vagy éppen formálisan megsült tekercsekhez, hanem elrongyolódott makulatúrához) szokott papírológusok az összeégett herculeaneumi tekercseket hosszában ketté vágták, a külső oldalon talált szöveget jól-rosszul kibetűzték, aztán a mindenkori legfelső réteget lekaparták, vagyis jórészt tönkretették. Ennek a tökéletlen kényszer-eljárásnak megfelelő volt a tudományos eredmény is: a megfejtett töredékekből világossá vált ugyan, hogy a villa tulajdonosa, akinek ragyogó műveltségét még perbeli ellenfele, Cicero sem vitatta el, érdeklődött az epikurosi filozófia iránt, de könyvtárának nagynehezen megszólaltatott darabjai nem a *mester* műveit adták a kezünkbe, hanem csak kevésbé jelentős követőinek irományait. A háziúr baráti környezetébe tartozó gadarai Philodémónnak «A költeményekről» írott értekezése a 20–30-as években nagy pezsgést idézett elő a horatiusi «Ars poetica»-val foglalkozó szakirodalomban, míg a Horatiusz-kutatók a meddő forrás-találgatás helyett visszakanyarodtak igazi feladatukhoz: a horatiusi remekműnek nem az irodalomtörténeti háttér nélkül, de elsősorban a maga egészében, a maga összefüggéseiben való értelmezéséhez. Az is inkább csak az olasz kutatók túlbuzgóságának volt a lecsapódása, hogy Lucretius tankölteményének némely célzásaiból, a Vergilius mestereként ismeretes Scirónra vonatkozó adatokból és egy herculeaneumi papirusz-töredék betűmaradványaiából a római költészet aranykorának újszólván minden nagyságát összefoglaló regényes találkozást, hatásában szinte a platóni Akadémiához vagy az epikurosi «kerthez» hasonlított nápolyi környéki iskolát konstruáltak.

Ami a herculeaneumi papiruszok állagát illeti, a fentebb ismertetett próbálkozások során kb. kétszáz tekercs morzsolódott apróra, vált használhatatlanná a kutatás számára. Ezután fel is hagytak a reménytelennek látszó erőlködéssel, és több mint ezer tekercs azóta is a múzeum raktárában várja feltámasztását. Amedeo Maiuri, a dél-itáliai ásatások nemrégiben elhunyt hírneves vezetője ezért is nem szorgalmazta a láva alatt rejtőz maradványok — köztük: könyvtárak — további feltárását, mert az ilyen néma és halott papiruszok raktári felhalmozásának nem látta értelmét. Francesco Sbordone, a nápolyi múzeum igazgatója pedig érthető aggálllyal tartotta távol a herculeaneumi papiruszok iránt érdeklődő avatottakat és avatatlanokat.

A milánói kongresszuson jelentették be, hogy Anton Fackelmann, a bécsi Nationalbibliothek restaurátora, olyan eljárást dolgozott ki, melynek segítségével az összesült herculeaneumi papiruszokat károsodás nélkül le lehet fejteni, tartósítani és elolvasni. A «főpróba» is megvolt: a Szaloniki közelében feltárt királysír papiruszait sikerült preparálnia. Eljárásáról, fogásairól (mint nyilatkozataiban olvassuk: «trükkjeiről») egyelőre annyit tudunk, amennyit a kongresszus nyilvánosságának és az azóta körülötte nyüzsgő újságíróknak elárult. A szennyes tekercsek megtisztogatása megnevésített fehérkenyérrel történik; még a vízgőz alkalmazása sem hallatlan találmány. Érdekesebb a tekercs-lefejtés terápiájának az a mozzanata, amelyre évekkel ezelőtt gondatlansága folytán jött rá: egy alkalommal annyira belemelegedett a papiruszkonzerválás szakmai rejtelmének vitatásába, hogy égve felejtette asztali hőszugárzóját, mire a hőhatásnak kitett papiruszdarabkák szétváltak egymástól. Ez a véletlen vezette arra a gondolatra, hogy a forró láva hatására saját nedvében megsült növényi anyagot egy e célra szerkesztett

¹ Eligazításul: W. Schmid, Zur Geschichte der herkulanischen Studien. PP 10 (1955) 478 skk. l.; Ach. Vogliano, Gli studi filologici epicurei nell'ultimo cinquantennio. Mus. Helv. 11 (1954) 188 skk. l. — Az a rövidke híradás, amelyet a Magyar Nemzet 1965. szept. 26-i számában utólag olvastam, a Frankfurter Allgemeine Zeitung (Reinhold Merkelbach, ill. végső soron Br. Snell tollából eredő) jelentésének szakszerűtlen ismeretése.

lámpával óvatosan felmelegítse. Ezzel azt éri el, hogy a megszenesedett papirusztekercs legfelső rétegének széle leválk az alatta levő rétegről. De ha most akármilyen finom kézzel vagy csipesszel nyúlna hozzá, letörné a kényes égett papiruszt! Ebben is segített a «véletlen»: a hő hatására felengedő felső réteget egy gyapjúkendővel megdörzsölt (tehát elektromossággal töltött) gumilap segítségével felágaskodásra készíti és így — nagy óvatosan — milliméterről milliméterre le tudja fejteni. Ezután jön a talán legszemlemezesebb «megfiataltatási» művelet: a szabadabbá tett részek «autovakcina-kezelése», vagyis friss papirusznád nedvével való ecsetelése vagy befeckendezése, mire az addig törekeny anyag kezelhetővé válik, bizonyos mértékig visszanyeri eredeti hajlékonyságát, nem töredezik tovább, hanem megfelelő elhelyezésben lefényképezhető. Egy átlagos (három méter hosszú és tizenöt centiméter széles) papirusztekercs konzerválásához mintegy húsz napra van szükség, hogy türelmes és odaadó munkával a tudósok számára megszólaltathatóvá váljék.

Az antik irodalmat egy szakértő jéghegyhez hasonlította, melynek kilenc tizedrésze láthatatlan, kiszámíthatatlan. Statisztikai adatokat soroljunk fel ennek a ténynek érzékeltetésére? Aischylosnak kilencven, Sophoklésznek százánál is több tragédiája közül mindössze 7—7-et ismerünk — egyéb műfajok természeténél könnyörtelen és akárhányszor megmagyarázhatatlan, de mindenképpen fájdalmas megrostálásáról nem is szólva. *Most* aztán ki-ki találgathat és kívánhat olyan szövegeket, amilyenek eddig csak a szomorú veszteség-rovatban szerepeltek: Aischylos-dramákat vagy a *teljes* Liviust, további új-komédiákat vagy Enniust... Tény az, hogy a nápolyi múzeumban ezernél több papirusz vár megszólaltatójára; tény az, hogy éppen a Vezúv kitörése előtti évszázad volt a klasszikus szerzők továbbhagyományozására tekintő leírás százada; tény az, hogy a hereculaneumi villaváros feltárandó részeiben további könyvtárleletekre számíthatunk, végül tény az, hogy Fackelmann az olasz hatóságok meghívták Nápolyba, és a hereculaneumi papiruszok megszólaltatása azóta meg is kezdődött. Siker esetén — már pedig ebben biztosak lehetünk — tovább ásnak. Jogosult a milánói kongresszus egyik főszereplőjének és a hereculaneumi feladatok talán legilletékesebb szorgalmazójának, a hamburgi Bruno Snellnek derűlátó és lelkesítő nyilatkozata: «Az antik irodalom megismerésében óriási jelentőségű forradalomnak nézünk elébe...»

SCHNEIDER SÁNDOR

OBADJA NORMANN PROZELYTA, AZ ELSŐ HÉBER DALLAM LEJEGYZŐJE

Fostat (ma Ó-Kairo) egyik zsinagógája eredetileg a kopt-keresztény Szent Mihály-templom volt s 882-ben jutott a zsidók tulajdonába.¹ Ebből a zsinagógából a múlt század kilencvenes éveitől kezdve negyedmillió kézirat-töredék került elő, amelyet évszázadokon keresztül ott egy külön teremben halmoztak fel. Ezt nevezik «Genizá»-nak, amely egyszerre jelent «elrejtés» és «kincs»et. A kéziratokat a Geniza felfedezése után felvásárolták és széthordták a világ különböző köz- és magángyűjteményeibe, Cincinattól Budapestig és Philadelphiától Leningrádig. 150 000 darab a cambridgei egyetemi könyvtárba került. Nem tudjuk, miért tárolták itt ezeket a kéziratokat. Nyilván nemcsak lomtár volt, ahol — mint minden más zsinagógában a középkorban és később is — a használhatatlanná vált, vallásos jellegű szövegeket megkímélték a szemétdombtól. Fostat az arab kalifátus alatt Egyiptom fővárosa volt, az egyiptomi zsidóság középpontja, s a keleti-nyugati kereskedelmi utak találkozóhelye. Valószínű, hogy itt és ebben a helyiségben levéltárat létesítettek fontosabb dokumentumok őrzésére. Innen magyarázható a talált hivatalos és magánokmányok, valamint a magánlevelek óriási száma. Hét évtized óta igyekszik a tudományos kutatás agnoszkálni ezeket a — legtöbbször elől-hátul hiányos — darabokat. Belőlük sikerült megismernünk a középkori zsidó irodalom és történelem számos homályos részletét és hiányos alkotását.²

¹ P. E. Kahle: Die Kairoer Geniza. Berlin 1962. 3. Ismertetésem: Acta Orient. Hung. 17 (1964) 361—363.

² A történelmi anyagról fontos bibliográfia jelent meg: S. Shaked: A Tentative Bibliography of Geniza Documents. Paris — The Hague 1964.

Ebben az anyagban egyedülálló az az egyleveles töredék, amely egykor E. N. Adler londoni gyűjteményében volt és ma a Newyork-i Jewish Theological Seminary könyvtárában van (ENÄ. No. 4096).³ A töredék egy מִעַל הַדָּר הַחֲמִידִי kezdetű liturgiái költeményt tartalmaz, neumas hangjegyekkel. Ennek ma már egész irodalma van.⁴ A. M. Friedlander megállapítása szerint: «... this is the only Hebrew manuscript containing neumes that has been discovered.»⁵ E. Werner továbbmegy: «Thus far, it is the oldest notated music manuscript of Judaism... The manuscript... furnished with neumes used by the Roman Church in the 13th cent.»⁶ S. W. Baron így foglalja össze az eddigi kutatást: «the Hebrew copyist of a poem... provided his text with neumes developed by the Roman Church.»⁷ H. Avenary régebben közölte a kézirat első lapjának fényképét.⁸ Legújabbán pedig külön tanulmányt szentelt neki, bemutatta mindkét lapjának facsimiléjét, szövegét és dallamának átírását.⁹

Most, hogy megnéztem jobban e tanulmányban a kézirat hasonmását, villant fel bennem, hogy ez az írás régi ismerősöm. Honnan is ismerem? Egy pillanat alatt rájöttem, hogy ez Obadjának a kezeírása.

Obadja személyét kizárólag a Genizából ismerjük. Dél-Itáliából, Oppidoból származik. Apja normann főúr: *Dreu-Droco*.¹⁰ Ikertestvére, *Rogerus-Roger*, normann lovag lesz. Ő maga, *Johannes-Guan*, pap vagy szerzetes. Felszenteltetése első évfordulóján álmodt lát, ennek hatására betér a zsidóságba 1102-ben s felveszi az *Obadja* nevet. Ilyen indítékra van párhuzamunk. Ugyanebben az időben — a XII. század elején — a kölni Juda b. Dávid Hallévi ugyancsak egy álom hatása alatt tér keresztény hitre, felveszi a Hermann nevet és megírja kitérésének történetét «Opusculum de conversione sua» című művében.¹¹ Két álmának hatására tér az iszlámra 1163-ban Maraghában Samaual al-Maghribi is.¹² Obadja egy gyermekkori élménye is hozzájárult elhatározásához. Maga mondja el, hogy akkoriban Andreas, barii érsek, elhagyta székét, Konstantinápolyba ment, zsidóvá lett s üldözöi elől Egyiptomba menekült. Andreas érsek (1062—1078) konstantinápolyi útja most egyházi forrásból is megerősítést nyert.¹³ Természetesen Obadjának is menekülnie kellett — nyilván családja haragja és az egyház bosszúja elől —, bejárta Szíria, Palesztina, Babilónia és Egyiptom zsidó gyülekezeteit. Valószínűleg Fostatban telepedett meg véglegesen, mert iratai itt kerültek elő. Az európai prozelyták általában erre vették útjukat, mert a Fatimidák — Al-Zahir és Ma'add al-Mustansir — idején a zsidók itt háborítatlanul élhettek. Így került Egyiptomba 1006 és 1008 között az az előkelő névtelen — nyilván egyházi funkcionárius —, akit N. Golb azonosít Weclinus német pappal.¹⁴ S az a szegény prozelyta is, aki a Cambridgeben általam megtalált levelében¹⁵ kéri a két kairói hitközség támogatását.¹⁶

Obadja mind közül kiválék képességeivel. Megtanul héberül Bagdadban és meglepően jó, biblikus stílusban megírja Naplóját. Ennek első darabja ugyancsak E. N. Adler.

³ Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler Cambridge 1921. 43. Az első lap facsimiléje ugyanitt közölve.

⁴ A. Sendrey: Bibliography of Jewish Music. New York 1951. 9, no. 139.

⁵ A. M. Friedlander: JRAS. Cent. Suppl. 1924. 100. Mindkét lap fényképét hozza.

⁶ E. Werner: PAAJR 16 (1946/7) 226—227.

⁷ S. W. Baron: A Social and Religious History of the Jews. VII. Philadelphia 1958. 282.

⁸ MGG. VII. 1958. 224—225. 12/1. tábla. («Eine neumisch *Pismon*-Melodie ist in Arch. einer Alt-Kairoer Synagoge geblieben».)

⁹ Tatzlil. IV (1964) 5—9.

¹⁰ M. Musset: Bulletin de la Société des Antiquaires de Normandie 53 (1955/56) 363—366. Mi a *Drogo* nevet találtuk a normannok között. E. Curtis: Roger of Sicily. London 1912. 479; De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis... auctore Gaufredo Malaterra. Bologna 1928. 14. (Rerum Italicarum Scriptores. Nouva Edizione. V/1.) Lásd még M. Fauroux: Recueil des actes des ducs de Normandie (911—1066). Caen 1961. (Az utolsó könyvre R. Hetzron barátom (Los Angeles) hívta fel figyelmemet.)

¹¹ Hermannus quondam Judaeus Opusculum de conversione sua. Herausgegeben von G. Niemeyer. Weimar 1963. 70—71.

¹² Ifhâm al-Yahûd. Ed. M. Perlmann. New York 1964. 81—85., 102.

¹³ B. Blumenkranz: Journal of Jewish Studies 14 (1963) 33—36; A. Scheiber: ibid. 15 (1964) 159—160.

gyűjteményében bukkant fel (ma ez is New Yorkban található), a második, harmadik és negyedik Cambridgeben, az ötödik — az eleje, ahol a származásáról beszél — Budapesten.¹⁷ Sikerült bizonyítanom, hogy a Napló Obadja saját kézírásában maradt ránk. Lemásolta ugyanis magának a szombati imádságokat egy füzetbe, amelynek egy levele Cincinnatiban található (MS. HUC. No. 8.), rajta a kolofon: «... a prozelyta Obadja írta saját kezével».¹⁸ Összehasonlítva ezzel a Napló írását, kitűnt, hogy ugyanattól a kéztől származik. Utóbb megeltem New Yorkban a prófétaí olvasmányok (Háftárot) egy lapját is, amelyet a maga számára lemásolt (ENA. 3579³). Úgy látszik, a legszükségesebb vallási könyveket leírta magának, hogy meglegyenek könyvtárában. Hogy mennyire gondosan kezelte iratait, arra nagyon érdekes bizonyóságot találtam tavaly Oxfordban. A Bodleianában van az az ajánló levél, amelyet Báruch b. Izsák aleppói rabbi írt Obadja számára a zsidó gyülekezetek felé (MS. Heb. a 3. p. 1a|b). Ennek első részét S. A. Wertheimer közölte azzal a megjegyzéssel: «innen hiányzik a kéziratból».¹⁹ Bizonyos, hogy csak eddig volt meg, mikor még ő látta. Később kerülhetett elő a folytatása, mert ma két darabból van összeragasztva. Ezt a folytatást J. Mann közölte.²⁰ Rájöttem, hogy ennek a protezsáló levélnek a külszetére maga Obadja írta rá a következő sorokat: «Ezt a levelet sajátkezüleg írta mesterünk, Báruch, a nagy és tudós rabbi (az Ég tartsa meg), R. Izsák fia (nyugodjék az Édenben). Báruch rabbink írta ezt a levelet, hogy a prozelyta Obadja kezében legyen Izrael minden gyülekezetéhez, ahol jár.» A kissé mesterkélts stílus és mondatfűzés nem egy született zsidóra, néhány fordulat az ő fogalmazására vall. Az írás is az övé.

Úgy látszik, ez az íráskészség megmaradt családjában. A Bodleianában van egy töredék, amely egykor liturgiai költeményeket tartalmazhatott. Ennek nehézkes fogalmazású kolofonja megörökítette, hogy Élija, a prozelyta Obadja fia másolta (MS. Heb. f. 99. p. 36a):

מה שנעשה על שם העבד
הצעיר קטן החלמים (!)
אלהי ברבי עובדיה
הגור הזק ונתחוק
וכותיב זה
לי וזקני²¹
אמן לנצח סלה וכן יהי רצון
אני נער וחסר למורד אילי למדיני

Most már hasonlítsuk össze Obadja eddig ismert kéziratait a hangjegyes töredékekkel, meggyőződhetünk, hogy azonos az írás: a betűk alakja, a pontozási szisztéma, a tetragrammaton formája: ⋄ , amelynek nincs másutt párhuzama.²² Egy bökkenő van még.

¹⁴ N. Golb: Sefunot 8 (1964) 87—104.

¹⁵ A. Scheiber: Israel Brodie Jubilee Volume. London 1966.

¹⁶ Természetesen azért maradtak prozelyták Európában is számosan (B. Z. Wacholder: JQR 51 [1960/61] 288—315.). Így menekülhetett tán Franciaországból Magyarországra a keresztetek mészárlása elől az az Abraham prozelyta, aki foglalkozott biblia- és talmud-magyarázattal, továbbá apologetikával (E. Urbach: REJ 100 [1935] 73—74.). Két fia volt: Izsák Viscount exegéta és József-Jehószáfia liturgiai költő (E. Urbach: גילי ההיסטוריה. Jerusalem 1955. 193—194.). A prozelyta-család e tagjai a zsidó szellemi élet megindítói Magyarországon a XI. sz. végén.

¹⁷ A. Scheiber: Acta Orient. Hung. 4 (1954) 271—296.

¹⁸ Ibid. 291.

¹⁹ Ginze Jerusajim. II. Jerusalem 1901. 16a—17a.

²⁰ J. Mann: REJ 89 (1930) 247—249.

²¹ זרע קדשי.

²² J. Z. Lauterbach: PAAJR 2 (1930/31) 39—67.

Obadja eddigi kézíratai papíron vannak és erről a töredékről Avenary azt írja (5.1.), hogy pergamenből való. Kérdésemre azonban Schmelczer Kornél (New York), volt kiváló tanítványom, akinek a fotokópiát is köszönöm, tájékoztatott, hogy ez is papír. Különben ugyanúgy megvonalmazta magának, mint a Naplóját (a Kaufmann-töredéken jól látható).

Mindezek után nézzük meg, támogatja-e paleográfiai megfigyelésünk eredményeit a zenetörténész megállapítása. Néhányat felsorolunk. A hangjegyek a XII. század eleji itáliai neumákhoz állnak legközelebb (Avenary, 5. 1.). Emlékeztetünk arra, hogy Obadja Dél-Itáliából származik és 1102 után írt héber szöveget. «Zsidó lejegyzője járatos volt az európai keresztény zenetudományban» (Avenary, 6.1.). Dom André Mocquereau még merészebbet mondott: «megfigyelhető, hogy a másoló nem volt gyakorlott a neumák jobbról balra való írásában; a balról jobbra való íráshoz volt szokva s így helyenként elfeledkezett magáról.»²³ Csakhogy ki nem mondja, hogy a hangjegyek írója keresztény volt. Emlékezzünk arra, hogy Obadja valóban az volt, pap vagy szerzetes.

Múltjának köszönhetze zenei ismereteit. A papi vagy szerzetesi iskolákban tanították a neumák írását. Arezzoit Guido reformja nyomán ebben az időben már egységes volt Itália, Franciaország, Spanyolország és Anglia egyházi zeneoktatása.²⁴ Kiváltképp a kolostorok álltak e zenei reform szolgálatában.²⁵ Nem állnak rendelkezésünkre részletek, hogy milyen lehetett a XII. század elején a zenei oktatás Dél-Itáliában. Későbbi korból azonban vannak adataink, pl. Magyarországról a káptalani scriptoriumok és a rendi scriptoriumok felől. Két magyar káptalani statutum a XIV. században előlji: «quando prima campana sonare incipiet ad vesperas vel pulsari et sic usque sero vocabunt scolares huiusmodi ad cantum scribendum pro die vel diebus futuris.»²⁶ Tehát az iskolások leírták az éneket az ünnepnapra vagy a következő ünnepekre. Hogy csak szövegét-e, vagy dallamát is lejegyezték neumákkal, még eldöntetlen kérdés. Mert nem mindig ugyanaz a személy volt a scriptor és a notator. A gyakorlat azonban már két évszázaddal korábbról szolgál példával. Mezey László feltevése szerint a székesfehérvári Antiphonale (ma Grazban) a dómiskolában diktálás után készült a XII. század első felében,²⁷ tehát éppen Obadja idején.

A zsidók nem ismerhették a katolikus egyház neumáit, nem is volt rá szükségük. Ők más hangjegyeket használtak, a neginákat. Nem is beszélve arról, hogy egy zsidóknak eszébe sem jutott volna lejegyezni egy általa sokszor hallott és énekelt liturgiai költemény dallamát. Mert a Keleten a liturgiai költeményeket (hizána) a közönség is énekelte. Erről fontos tanúságot tesz Samauel al-Maghribi Maraghaban: «Számos dallamot fűztek ezekhez. Összegyűltek imaidőben, hogy olvassák és énekeljék a hizánát. A különbség a hizána és az ima között az, hogy az ima dallam nélküli és azt csak az istentisztelet vezetője olvassa, más személy nem mondja vele. A házzánt ellenben segíti a közönség, mondván a hizánát és énekelvén a dallamokat.»²⁸ Ez a Nyugatról jött prozelyta azonban Szimchát Tóra ünnepén Fostat egyik zsinagógájában járván — a babiloniaiakéban,²⁹ ahol e napot megülték — hallotta ezt a keleti dallamot, megragadta őt és a nála ismert gondossággal megöröktette könyvtára számára azokkal a neumás hangjegyekkel, amelyeket mint egykori keresztény pap vagy szerzetes ismert. S minthogy az Énekek éneke dallamá-

²³ Catalogue . . . of Elkan Nathan Adler. 156d.

²⁴ P. Wagner: Neumenkunde. Leipzig 1912. 285; J. S. Van Waesberghe: De musico-paedagogico et theoretico Guidone Aretino eiusque vita et moribus. Florentiae 1953. 47. skk. Ugyanennek a szerzőnek számunkra fontos művét sajnálatos módon nem tudtuk megszerezni: School en Muziek in de Middeleeuwen. Amsterdam 1949.

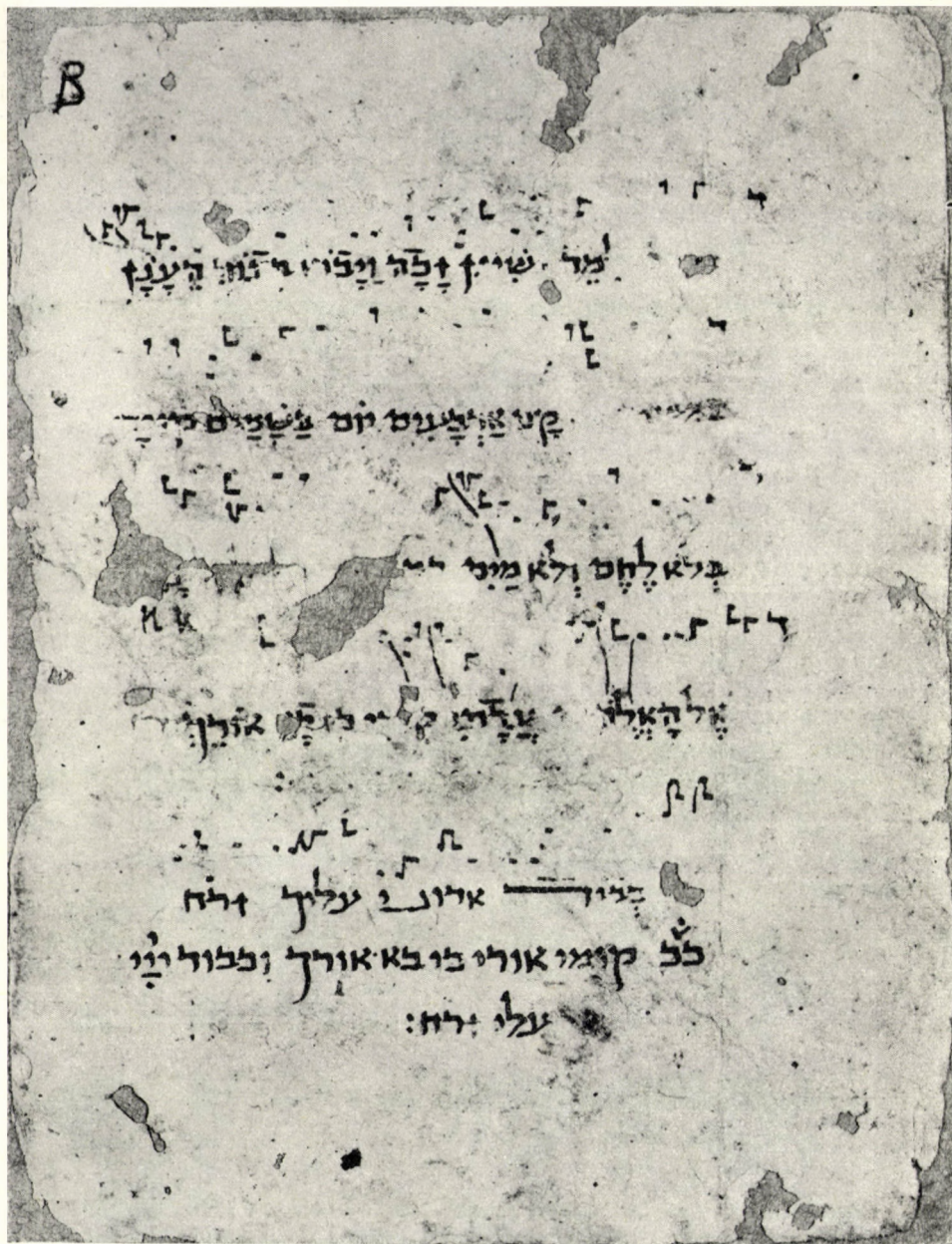
²⁵ O. Ursprung: Die katholische Kirchenmusik. Potsdam 1931. 93—94; U. T. Holmes: Daily Living in the Twelfth Century. Madison 1952. 236—237; F. L. Harrison: Music in Mediaeval Britain. London 1958. 32. (A bibliográfiai adatok egy részéért Rajeczky Bernát professzornak mondok hálás köszönetet.)

²⁶ K. Szigeti: Studia Musicologica 4 (1963) 151—152.

²⁷ Z. Falvy—L. Mezey: Codex Albensis. Budapest 1963. 49.

²⁸ Ifhâm al-Yahûd. 57.

²⁹ S. D. Goëtim: Eretz-Israel 7 (1964) 81—97.

ENA. No. 4096. 1b.

nak lejegyzése a XIV. századból való,³⁰ a Tóraolvasásé meg éppenséggel 1518-ból,³¹ ezt a XII. század eleji lejegyzést kell a legkorábbinak tartanunk.³²

Köszönjük meg a hányatott életű, tudós prozelytának.³³

*

Amikor felfedezésemről tájékoztattam Dr. N. Allonyt, aki akkor Cambridgeben tartózkodott, tudatta velem, hogy ő megtalálta a szóbanforgó pijjut egy másik, hangjegyek nélküli kéziratát és egy neumákkal ellátott további töredéket (T.—S. K 5/41), amely az Adler-kézirathoz tartozik. Szerinte a két hangjegyes lap és a cincinnatii töredék Obadja egykori imakönyvéből, Machzor-jából valók. A pijjut szövegét, amely az elején két sorral több, Allony közölte.³⁴ A hangjegyes lapot I. Adler dolgozta fel.³⁵

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1966. ÉVI KÖZGYŰLÉSE

Az Ókortudományi Társaság fennállásának nyolcadik évében is a korábban megkezdett úton igyekezett előrehaladni, figyelembe véve az előző évnek azokat a tanulságait, amelyeket az elmúlt közgyűlés vitatott meg. A Társaság életének legfontosabb mozzanata, legjobban látható és megítélhető megnyilvánulása a budapesti havi felolvasó ülések rendezése volt. Minden hónap harmadik péntekjén tartottuk, immár hagyományossá vált időpontban, üléseinket, két-két előadóval. Az elmúlt években kialakult szokás szerint rendkívüli üléseket is tartottunk, ha a Társaság külföldi vendégelőadójának idejét nem tudtuk szokásos időpontjainkkal egyeztetni.

A legutóbbi közgyűlés óta budapesti felolvasó üléseinken a következő előadások hangzottak el:

1965. május 21. *Harmatta János*: Kanisza rejtélye
 1965. jún. 18. *Móra Mihály*: A jogtörténeti szemlélet kérdése a római jogban
Komor Ilona: Az első magyar Tacitus-fordító
 1965. okt. 15. *Szabó Miklós*: A lélekvándorlás kérdése a kelta vallásban
Soproni Sándor: Tabula Imperii Romani
 1965. nov. 19. *Komoróczy Géza*: Szerzőnév és írói egyéniség az akkád irodalomban
Szabó Kálmán: Philétas légiai
 1965. dec. 17. *Tóttössy Csaba*: Az *accusativus cum infinitivo* eredete
Ritoók Zsigmond: A szerzői öntudat a korai görög költészetben
 1966. jan. 28. *Tegey Imre*: Pylos és a Közékelet
Trencsényi-Waldapfel Imre: A bukolikus költészet vallástörténeti háttere

³⁰ *B. Szabolcsi*: Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw. Budapest 1947. 131—133.

³¹ *J. Stutschewsky*: Klezmorim. Jerusalem 1959. 18—19; *H. Avenary*: Studies in the Hebrew, Syrian an Greek Liturgical Recitative. Tel-Aviv 1963. 24.

³² A szövegpublikációban (*Avenary*, 9. l.) több hiba van, sőt Obadja másolatában is akad pontatlanság: a bibliai idézetben (Jes. LX. 1.), amelyet Avenary elhagy, לֵיךְ helyett לֵיךְ־יֵיךְ ír. Ő maga is foglalkozott a szöveggel s utána többen: *H. Loewenstein* (*Avenary*): Kirjath Sepher XIX (1942/43) 265; *N. Allony*: Sinai 44 (1958), Nos. 2—3. 161—165; *A. Yaari*: תולדות הן ששת-תורה. Jerusalem 1964. 448. No. 572; 474—475. (Az 1. ábra bemutatja a kézirat első lapját is.) Az utóbbi szerző műve, amely dolgozatunk lezárása után jutott el hozzánk, bebizonyítja, hogy a másoló nem értette meg jól a pijjutot, innen magyarázhatók a szöveg hibái. Ez egy prozelyta esetében nagyon is valószínű, mert ez már meghaladta nyelvi tudását. A költemény kettős alfabetája — szerinte — a kántor és a közönség párbeszéde.

³³ V. ö. *N. Golb* hasonló eredményeit: Journal of Religion 45 (1965) 153—156.

³⁴ *N. Allony*: Sinai 57 (1965) 43—55.

³⁵ *I. Adler*: Revue de Musicologie 51 (1965) 19—51.

1966. febr. 18. *Falus Róbert*: A Hippolytos mint Sókratés-forrás?
Gábler Dénes: Munera Pannonica
1966. márc. 18. *Visky Károly*: Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében
Fitz Jenő: Rokoni és baráti összeköttetések érvényesülése a lovagrendi tisztek pályafutásában
1966. ápr. 29. *Mócsy András*: A Közép-Balkán Augustus előtt
Herman József: A főnévragozás bomlása az ún. vulgáris latinban

Havi felolvasó üléseinken kívül két alkalommal a Régészeti és Művészettörténeti Társulattal közösen rendeztünk előadó-ülést. Az elsőt, 1965. november 16-án Castiglione László a Magyar Tudományos Akadémia nubiai ásatásainak eredményeit ismertette, a másikon, 1965. december 14-én Harmatta János számolt be a budapesti Eiréné-konferenciáról.

Külföldi előadóval rendezett rendkívüli felolvasó ülésünk két alkalommal volt: 1966. február 14-én Emmanuél Kriaras, a thessalonikéi egyetem tanára adott elő «A bizánci irodalom kapcsolatai az antik Hellas irodalmával» címen, 1966. május 6-án Maurice Leroy brüsszeli professzor «Le Cratyle de Platon et la linguistique moderne» címen. Sajnálatos, hogy a külföldi vendégeinktől tartott előadások látogatottsága meglehetősen kicsi volt. A havi felolvasó üléseken elhangzott 17 előadás közül 2 az ókori Kelettel, 1 a mykéné és 1 a kelta kultúrával, 1 görög és 1 római történelemmel foglalkozott; 4 görög irodalomtörténeti, 2 latin nyelvészeti, 2 római jogtörténeti előadás hangzott el, 2 előadás pannóniai problémákkal, egy pedig az ókori irodalom hazai továbbélésének kérdésével foglalkozott. Az előző közgyűlésen elhangzott bírálat értelmében a Társulat vezetősége igyekezett nagyobb gondot fordítani az előadások tárgyának megválasztására, s főképpen komoly erőfeszítéseket tett az előadók körének elsősorban fiatal kutatókkal való kibővítésére. Hogy ennek lehetőségeit felmérhessük, az elmúlt évben elvszerűen csak olyan előadók felolvasását tűztük műsorra, akik a megelőző évben nem szerepeltek előadókként a Társulatlban. Ennek a törekvésnek az volt az eredménye, hogy a 17 előadó közül hat olyan volt, aki korábban nem tartott a Társulatlban előadást, s különösen öröndetes, hogy a hat közül három a legutóbbi négy éven belül került ki az egyetemről. Az előadó-gárda felfrissítése változatosabbá tette az üléseken elhangzó előadások tárgykörét is, s az előadóknak a lehetőség szerint tervszerű megválasztása érezhetően jó hatással volt a felolvasások tudományos színvonalára; ez érzésünk szerint általában magasabb volt az előző évek átlagánál. Különösen öröndetes, hogy a korábbi évekhez mérve gyakrabban hangzottak el komoly tudományos értékű hozzászólások. A követeke zökben továbbra is igyekezni kell a vidéki és a fiatal kutatók mind erőteljesebb bekapcsolásával előadóink körét bővíteni, nem feledkezve meg természetesen azokról az idősebb kutatókról, akiknek előadásai eddig is mintegy súlypontjaik képezték a társulati üléseknek, s még gondosabban ügyelve arra, hogy lehetőleg csak komoly önálló kutatók új eredményei kerüljenek a Társulat hallgatósága elé.

A Társulatlnak szinte megalakulása óta egyik legfőbb gondja az ókortudomány túlzott központosításának leküzdése s vidéki szervezeteinek megerősítése. Ezek közül a debreceni és szegedi szervezet az év folyamán is rendszeresen tartott felolvasó üléseket, az előbbi Borzsák István, az utóbbi Szádeczky-Kardoss Samu professzor vezetésével. Az év folyamán elhangzott előadások a következők voltak:

Debrecen:

1965. nov. 30. *Borzák István*: A tacitusi béke
 1966. máj. 12. *Brelich, Angelo*: A vallástörténet mai helyzete
 1966. máj. 13. *Brelich, Angelo*: Görög vallás és összehasonlító vallástörténet

Szegeden:

1966. ápr. 23. *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az új Menandrosz-szövegek és a római komédia
Lessi Viktor: A latin tanítás módszertanának mai kérdései
Kun József: A karthágói mezőgazdasági szakirodalom hatása Rómában
 1966. ápr. 29. *Castiglione László*: Magyar egyiptológus expedíció a nubiai sivatagban

Igen jó kezdeményezésnek ígérkezett a szegedi szervezetnek az a gondolata, hogy előadásait részben az elmúlt tíz évben diplomát szerzett tanárok összejövetelével kapcsolta össze, részben a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatlal karöltve klub-est formájában rendezte meg.

Nem kevésbé figyelemre méltóak azok a tapasztalatok, amelyek a Társulat székesfehérvári szervezetének felállításával kapcsolatban adódtak. Kitűnt, hogy a vidéki szervezetek bázisa nem lehet más, mint a központban és környékén működő középiskolai latin tanárok, s ezeknek elsősorban olyan előadásokra van igénye, amelyeknek tanulságait oktató munkájukban is hasznosíthatják. Mind ez, mind a Társulatnak az ókori műveltség maradandó értékeinek terjesztésében vállalt szerepe arra kötelez bennünket, hogy a következő évben megkíséreljük olyan előadássorozat összeállítását, amely a középiskolában olvasott római írók s esetleg mellettük a legnagyobb görög írók portréját a legújabb kutatások tükrében rajzolja meg. Kívánatos volna, ha egy ilyen előadássorozat előadóit legjobb kutatóinkat, elsősorban egyetemeink professzorait és előadóit nyerhetnénk meg.

A Társaság elmúlt évének kimagasló eseménye volt az 1965. november 16-án ezúttal Magyarországon rendezett Eiréné-kongresszus, amelynek mintegy 150 előadója között igen szép számmal (kb. 40 előadóval) szerepelt a magyar ókortudomány is. Úgy esett, hogy alig néhány hónappal később, ez év áprilisában került megrendezésre Brnóban a következő Eiréné-kongresszus; a szocialista országok ókortudományi társaságainak ezen a kongresszusán Magyarországot és az Ókortudományi Társaságot 5 tagtársunk képviselte. Ezen kívül is számos külföldi kongresszuson vettek részt Társulatunk tagjai, így a messinai vallástörténeti kongresszuson, a késői antikvitás problémáival foglalkozó berlini és a klasszikus ókor helyét a szocialista műveltségben felmérő weimari konferencián, stb.

Legutóbbi közgyűlésünkön került másodikban kiosztásra a Társaság elhunyt első elnökének, Marót Károlynak emlékére alapított díj, amellyel a Társaság a lefolyt évnek egy fiatal kutatótól tartott előadását jutalmazza. A díjat ezúttal Havas László kapta meg «Az ún. első Catilina összeesküvés» című előadásáért.

A Társaság, működésének egyik fontos pontjaként, ez évben is megrendezte középiskolai latin tanulmányi versenyét. A most harmadízben megtartott versenyt ezúttal először a Művelődésügyi Minisztérium és az Országos Pedagógiai Intézet mellett a KISZ támogatásával rendeztük meg, az előző évekhez hasonlóan országos jelleggel. A verseny a bevált módszer szerint két fordulós volt. Az I. fordulót az ország mintegy 130 résztvevő iskolája helyben bonyolította le; a tétel Gellius «Noctes Atticae»-jának XIII. 2. fejezete volt. A beküldött kielégítő dolgozatok közül bizottság választotta ki azt a 80-at, amelyek szerzője a II. forduló budapesti döntőjén részt vehetett. A tétel itt Gellius művének I. 23. fejezete volt. A döntőbe jutott 50 vidéki és 30 Budapesti tanuló igen jó átlag-eredményt mutatott, s a dolgozatok között nem egy kiemelkedő munka is akadt. Így ezúttal első ízben az I. díj is kiadásra került, nyertese Csillag András, a Bp. Szinyei Merse Pál Gimnázium III. osztályú tanulója lett. A II. díjat Mátéffy Klára nagykanizsai, a III. díjat Katona Ágnes és Szilágyi Erzsébet budapesti tanulók nyerték. Ezekben a pénzjutalommal díjazott győzteseken kívül I. fokú dicséretet és könyvjutalmat kapott 5 vidéki és 2 budapesti tanuló, II. fokú dicséretet és jutalomkönyvet további 16 tanuló. A nagy érdeklődésről és lelkesedésről tanúskodó verseny sikeres megrendezésének fő érdeme ezúttal is Berényiné Révész Mária egyetemi docensé volt.

Társaságunk taglétszáma ebben az évben is növekedett, s most már mintegy háromszorosa a Társaság alapításakor, nyolc évvel ezelőtt felvetteknek. Jelenlegi taglétszámunk 610 fő.

Fájdalmas kötelessége a Társaság évi munkájáról szóló beszámolóban a halottainkról való megemlékezés. Az elmúlt évben különösen súlyos veszteségek érték Társaságunkat három, a legidősebbek közül való tagtársunk elvesztésével, akik a fiatalabbakat megszerző érdeklődéssel voltak — míg egészségi állapotuk engedte — állandó látogatói felolvasó üléseinknek. Dr. Basch Lórántban élete végéig rendszeresen görög auktorokat olvasó, nagy műveltségű támogatóját veszítette el az ókortudomány, akinek emellett az antik kultúra emlékeivel való együttélés is igénye volt, s Magyarország legnagyobb antik magányújteményét hagyta maga után. Csepke Andor és dr. Földi József, mint középiskolai tanárok nevelték fel ókortudósok és az ókor iránt lelkesedő tanítványok generációit, mindig találva időt és fogékonyságot arra is, hogy ne maradjanak el kedves tudományuk új eredményeitől. Mindkettőjük emlékére Társaságunkban is működő tanítványaik sora, Földi Józsefét megjelent és még kiadásra váró görög fordításai is megőrzik.

Végezetül kedves kötelességemnek tartom, hogy őszinte köszönetet mondjak a tisztikar és a választmány tagjainak, s valamennyi tagtársunknak, aki a Társaság működését az elmúlt év folyamán támogatta, s arra kérem őket, segítsék a jövőben is közreműködésükkel és, ha szükségét látják, bíráló észrevételeikkel Társaságunk munkáját.

B. RÉVÉSZ MÁRIA

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1966. ÉVI ORSZÁGOS
KÖZÉPISKOLAI LATIN TANULMÁNYI VERSENYE

Az Ókortudományi Társaság az 1965/66-os tanévben a két előbbi évhez hasonlóan, s a tapasztalatokat felhasználva rendezte meg az országos középiskolai latin tanulmányi versenyt. Az első forduló szövegét megküldtük az iskoláknak, s a versenyben résztvevő III. és IV. osztályos tanulók iskoláikban írták meg a dolgozatot február 17-én. A szöveg Gellius Noctes Atticae XIII. 2. — Accius és Pacuvius találkozása. E részletet mind az alkalmas terjedelem, mind a tartalom, mindpedig a nyelvi megformálás ajánlotta. A fiatalok számára inaktív lehetett a részlet mondanivalója: a tehetség önmagában, amíg nem finomítja azt a szakmai tudás és nem érleli az élettapasztalat, nem tud tökéleteset alkotni. Ugyanakkor buzdításul is szolgálhattak az antik költő szavai, amelyekben kifejti, hogy a kezdők ne csüggedjenek, ha első próbálkozásuk kissé éretlenek, az idő múlása s az előrehaladottabb kor — dies et aetas — majd hozzásegít ahhoz, hogy ki-ki elkészítse a maga remekét.

Nyelvileg az első mondat jelentett nehézséget: a gyerekek nehezen tudták egy formás körmondattá alakítani a sok kis részmondatot. Másrészt azt sem könnyen döntötték el, hogy az egyes participiumokat — proficiscens, invitatus, retentus, desideranti — a két költő közül melyikre vonatkoztassák. Itt mutatkozott meg, hogy a participium imperfectum és a participium perfectum aktív, ill. passzív értelmének a taníttatása nélkülözhetetlen.

A szöveg gerincét egy hasonlat alkotja: Accius a költői tehetséget, vagy ha jobban tetszik, a költői alkotásokat a gyümölcsökhöz hasonlítja. A hibalehetőség ott adódik, hogy a gyümölcsök jellemzésére használt melléknveket — kemény és fanyar, lágy és kellemes ízű, túlérett és leves, érett vagy rothadt — a költői tehetségre, sőt a költők személyére vonatkoztatták némelyek, mások a mondat egyik részében a gyümölcsökről, de már a másik részében a költőkről beszéltek, ismét mások bizonytalanok lévén, homályosan fejezték ki magukat. Bőven akadt olyan dolgozat is, ahol gyümölcsök helyett gyümölcsfákról olvasunk (az *in pomis* fordításaként), e dolgozatok írói nem gondoltak arra, hogy a fák épp oly kevéssé születnek zamatosan vagy fanyaron és éretlenül, mint a költők.

Kétségtelen, hogy a legnehezebb az utolsó mondat megértése és magyar megfogalmazása, bár a cím — A költői tehetségnek fejlődnie kell ahhoz, hogy remekműveket hozzon létre — segítséget nyújtott. A *relinquendum*-ot elég sok tanuló fordította *maradandó*-nak, talán a latin és magyar szövegződés hasonlóságától csábítva, talán azért is, mert így a fordításuk önmagában nézve értelmes, sőt hangzatos, ismert igazságot tartalmazó mondattá kerekedett ki. Ezek a tanulók arra nem gondoltak, hogy a latin igealak szükségességet, kellést fejez ki, tehát megint megmutatkozott, hogy a szöveg hibátlan megértéséhez és fordításához a participiumok pontos ismerete mennyire fontos! A jó megoldásokra is sok példát hozhatnánk fel. *Úgy vélem, maradnia kell valaminek a tehetségben, vagy: Véleményem szerint tehát hagyni kell*, stb. Bátor megoldás: *Véleményem szerint rá kell tehát bízni az idő múlására, hogy megérlelje a tehetséget*.

A döntő forduló szövegét ugyancsak Gellius anekdotái közül választottuk, ez a kísérlet alkalmul szolgált arra, hogy lássuk, mily sokat jelent a nagyobb izgalom s a hosszabb szöveg fordítása a tanulóknak. A választott részlet — I. 23. — nem nehezebb, nincsenek benne hosszú mondatok, s mindvégig cselekményes. A behívott 80 tanulónak legalább a fele jól fordította a szöveget, s az eddigi éveknél sokkal többen fordították lényeges hiba nélkül, nem kevesen adtak ügyes, hangulatos fordítást. Gellius ezt a kis történetet a titoktartó és ötletesen fölléptő Papirius-fiúcskáról Cato egy beszéde nyomán írta le, minthogy azonban ez a levél éppen nem volt a kezeügyében, nem szó szerint idézte, hanem a saját modorában mesélte el a szónok által előadott eseményt. «Quodsi non virtutes dignitatesque verborum, sed rem ipsam scire quaeris, res ferme ad hunc modum est» — írja. A Gelliusra jellemző előadásmódot, a társalgási, csevegő stílus jellegét sok tanuló megérezte, fordításukban nemcsak a nyelvi, hanem a stílusbeli hűség megtartására is törekedtek. A csevegő stílus megvalósítása elég sok tanulóknak sikerült, másokat éppen a stílushűségre való dicséretes törekvés vitt félre, amennyiben a társalgási stílus helyett útszéli stílusba csaptak át. Erre példának hozom fel a *taendum esse* fordításaként ezt a kitélt: *egy árva kukkot sem szólhat*. Talán hasonló okból fordították egyesek a *nupta esset*-et *menyecskének* vagy *menyasszonynak*, a *mendacii consilium capit* fordítása

pedig *csetl alkalmazott, ámitás cselébe esett* lett. A stílusos fordításra sok példát lehetne citálni: *hazugságra szánja magát, hazugságot eszel ki, talál ki*, vagy elmegy még ez is: *szellemes és mulattató lóditást eszel ki*.

A tanulók szeretnek túlkombinálni, többet magyarázni a szövegbe, mint amit a latin szerző mond. *Mos erat*-ot többen fordították így: *törvény vagy törvényes előírás volt*, s a curiába lépő szenátorok (*senatores ingredienti in curiam*) a tanácskozásba kezdő tanácsosok lettek. A nem teljesen értett szövegrészlet is kombinálásra csábítja a tanulókat, pl. az úgy látszik nem közismert *mater familias* sok helytelen fordításban látott napvilágot (*családostul, háznépstül*).

Az elbeszélésben az igék vegyesen állnak praesens perfectumban és praesens historicumban, ezek jelen, ill. múlt idővel való fordítását egyaránt helyesnek fogadta el a bizottság. Hibának tekintették azonban a bírálók, ha a tanuló nem helyesen értékelte az igeidők összefüggését, ill. nem érzékeltette az előidejűséget (*percontata est, quid egissent; dixit ... actum esse*). Ugyancsak komoly hibának tekintettük az abl. absolutus fel nem ismerését, ami azután még súlyosabb következménnyel járt: ablatívus helyett datívust fordítottak a tanulók, hogy valami értelmet adjanak a kifejezéseknek: *matre urgente-sürgető anyjának*. Azt viszont csupán ügyetlenség-számba vettük, amit több tanuló írt, hogy a fiú a *hazugságot anyja sürgetésére találta ki*.

A szövegben csupán két tulajdonnév: *Papirius* és *Praetextatus* fordul elő, de még ezekkel is baj volt, mint más években is a tulajdonnevekkel, ti. nem írják pontosan a tanulók, még az ügyes fordítók is felületesnek bizonyulnak e tekintetben. A *Praetextatus*-t különben a tanulók nagyobbik fele nem fordította magyarra (47), holott a mondat második fele csak magyar kifejezéssel válik érthetővé: *puero postea cognitum honoris gratia inditum «Praetextatus» ob tacendi loquendique in aetate praetextae prudentiam*. Nem sokat használ az sem, ha «bíhorszegélyű tógába öltözött» kifejezéssel adják vissza a latint, mert a magyar szöveg olvasója nem köteles tudni, hogy a bíhorszegélyű tóga a gyermekek viselete volt Rómában. Többen értelmesen «Gyermeki tógájú», «Gyermeki tógás», «Gyermektógát viselő», vagy még ügyesebben «Gyermektógás» fordítást adták, s volt, aki frappánsan «Kistógás»-ra magyarította a Praetextatust. Igen sok ötletes megoldást olvastunk a mondat befejező részének fordításában: a *hallgatásban és a beszélemben mutatott okossága miatt, okos hallgatásának és beszédének, amiért már ilyen zsenge korában tisztában volt a hallgatás és beszéd tudományával, mert megvolt már az esze a hallgatáshoz és a beszédhez, mert már ilyen fiatal korában tudott okosan hallgatni és beszélni*, stb.

A döntő fordulót ezúttal is a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tartottuk, március 26-án. A rendelkezésre álló időt (20 gépelt sorra 4 munkaóra) a tanulók kisebbik fele használta ki teljesen, 3 óránál hosszabb ideig dolgoztak kb. ugyanannyian, (30), ennél rövidebb idő alatt 15 tanuló fejezte be a dolgozatot. Megint kitűnt, hogy a túl gyors munka többnyire pontatlan, felületes: a 15 közül egy sem ért el jó eredményt, noha az iskolában írt dolgozatuk igen tehetségesnek mutatta többüket.

Összegezve: a dolgozatokból kitűnik, hogy a jelenlegi keretek között is sok jó tanár igen szép oktatási eredményt ér el, meg tudják tanítani tehetséges tanítványaikat arra, hogy a szövegűséget, sőt a stílushűséget megtartva, bátran, magyárosan fordítsanak. A két dolgozat elemzése során inkább a hibákra tértünk ki, mert úgy véljük, hogy ezek feltárásával járulunk ahhoz, hogy a kartársak hasznosíthassák a verseny tanulságait. Azért is mutattunk rá oly élesen a hibákra, hogy ezúttal se menjen feledésbe: a tehetség és fordítási készség mellett mennyire szükséges az alapvető nyelvtani jelenségek ismerete, mert enélkül a legrátermettebb tanuló sem tud hibátlan munkát produkálni.

A dolgozatok elbírálása a már bevált módszer szerint történt. Egy kisebb létszámú bizottság kiválogatta a jó dolgozatokat, ezek legépelve, az iskola és a tanuló nevének feltüntetése nélkül, sorszámmal ellátva kerültek a jutalmakat odaítélő bizottság tagjaihoz. A bizottság úgy találta, hogy a dolgozatok jobban sikerültek az előbbi évek versenydolgozatainál. Az előző évektől eltérően az idén ki tudtuk adni az első díjat, s a dolgozatok elismerését azzal is dokumentálni kívánta a bizottság, hogy a harmadik díjat nem egy, hanem két tanulónak adta ki, továbbá azzal, hogy megemelte a dicséretben részesítendő tanulók számát.

I. díjat (500 Ft) kapott: Csillag András III. oszt. Budapest, Szinyei Merse P. Gimn. Tanára: Jáki Ferenc.

II. díjat (300 Ft) kapott: Mátéffy Klára IV. oszt. Nagykanizsa, Landler Jenő Gimn. Tanára: Müller Vera.

III. díjat (200—200 Ft) kapott: Katona Ágnes III. oszt. Budapest, Veres Pálné Gimn. Tanára: Turcsányi Erzsébet és Szilágyi Erzsébet IV. oszt. Budapest, Ságvári E. Gyak. Gimn. Tanára: Nagy Ferenc.

Elsőfokú dícséretet és könyvjutalmat kapott 5 vidéki és 2 budapesti gimnáziumi tanuló, másodfokú dícséretet és könyvjutalmat kapott további 16 tanuló. A helyezést elért tanulók a jutalmat a KISZ által rendezett ünnepélyen június 5-én kapták meg, a többiek az iskolában, az évváró ünnepély keretében.

Szeretnénk, ha a vidéki iskolák növendékei a jövőben nagyobb számban vennének részt a döntő versenyen. Ezért arra gondoltunk, hogy a jövőben nem csupán Budapesten tartanánk a döntő versenyt, hanem — egy időben — néhány vidéki városban is: Debrecenben és Szegeden, ahol az Ökortudományi Társaságnak csoportja működik, s még egy-két, közlekedés szempontjából központi helyen, ahol a Társaság meg tudja oldani a szervezést (Miskolc?, Győr?, Székesfehérvár?). Ez a megoldás a verseny szervezőinek a munkáját bonyolultabbá tenné, viszont két nagy előnnyel járna. A rendelkezésünkre álló összegből nem 50, hanem legalább 120 tanuló utazását tudnánk fedezni, továbbá elérnénk azt, hogy a tanulókat megkímélnénk a hosszú, fárasztó utazástól, a hajnali felkeléstől, tehát esőkkenne az a hátrány, amellyel a távolabbról érkező tanulók jelenleg indulnak a döntő versenyen. Nagyon örülnénk, ha a második forduló ily módú decentralizálásáról a kartársak nézetét megismernénk, hogy döntésünket az iskolákban működő tanárok véleményétől függően hozzuk meg.

Nem fejeződhet be e beszámoló anélkül, hogy a Társaság vezetősége nevében köszönetet mondjak a Művelődésügyi Minisztérium illetékeseinek, elsősorban Miklósvári Sándor fősztályvezetőhelyettesnek, és Tálasi Istvánné főelőadónak, továbbá Banó István-nak, az O. P. I. tanszékvezetőjének. Köszönetet mondok a gimnáziumok igazgatóinak, akik lehetővé teszik a vezetésük alatt álló iskolákban versenyünk rendezését. Főképpen pedig köszönetet mondok a latin tanároknak, mivel azt tapasztaljuk, hogy legtöbbjük oly sokat tesz azért, hogy e «holt» nyelv tanulása hasznos ismeretek forrása legyen növendékeik számára, s önzetlenül fáradnak azért, hogy a latin tanulás eredményét minden eszközzel — s ilyen eszköznek tartjuk és szánjuk a tanulmányi versenyt is — fokozzák.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

MEROBAUDES MŰVEI

BEVEZETÉS

Flavius Merobaudest¹ mint költőt igazában csak 1823 óta ismeri a tudomány. B. G. Niebuhr ebben az évben fedezte fel, hogy Sankt Gallen kolostori könyvtárának 908 számú kódexe olyan palimpsestus lapokat tartalmaz, amelyeken a másodlagos felhasználás előtt egy V—VI. századi kéz írásával több költeménynek s egy prózai írásműnek töredékes részletei olvashatók. A szerzőt, aki egy helyt Aetiust név szerint is említi és magasztalja, a szerencsés felfedező Flavius Merobaudesszel azonosította,² s ez a szemmel láthatóan helyes megállapítása a filológusok egyhangú helyeslésével találkozott. — A palimpsestuson olvasható részletek ismeretében egy «De Christo» című költeményt is szinte biztosan Merobaudes művének lehet a már tekinteni,³ bár ezt két XVI. századi kiadó

¹ A Merobaudesszel foglalkozó legfontosabb írásokat lejjebb a szerző nevével és a megjelenés évszámával idézem csak. Ilyen művek: Fl. Merobaudis carminum panegyricae reliquiae editae a B. G. Niebuhr, Bonnae, 1824 (újra lenyomtatva: Merobaudes et Corippus, recognovit I. Bekkerus, Bonnae, 1836, p. IV—XI és 1—18); Corpus Poetarum Latinorum, ed. E. Weber, Francofurti ad Moenum, 1833, 1367 ss.; A. Hansen: De vita Aetii dissertatio, Dorpati Livonorum, 1840; Fr. Heimsoeth: Rh. M. 2 (1843) p. 531—543; G. Wurm: De rebus gestis Aetii, Bonnae, 1844; — L. Jeep, Rh. M. 28 (1873) 291—304; O. Seeck: Aetius: RE, I (1894) 701—719; G. Hasserauk: Westrom zur Zeit des Aëtius 425—454. Programm Braunschweig, 1899. — Th. Mommsen: Hermes 36 (1901), p. 516—547; újra lenyomva: Gesammelte Schriften IV (Historische Schriften I) Berlin 1906, p. 531—560; W. Levison: Neues Archiv 29 (1903) p. 95—175; Merobaudis reliquiae, Blossii Aemilii Dracontii carmina, Eugenii Toletani Episcopi carmina et epistulae, ed. Fr. Vollmer (MGH., aa. XIV), Berolini 1905; C. Bugiani: Storia di Ezio, Firenze 1905; F. Bickel: Rh. M. 60 (1905) p. 317; O. Seeck: Eudokia: RE, VI (1907) 912; O. Seeck: Eudoxia: RE, VI (1907) 925—926; G. Liserand: Aetius, Paris 1910; O. Seeck: Gaudentius: RE, VII (1910) 859; J. Sundwall: Weströmische Studien, Berlin 1915; J. B. Bury: JRS 9 (1919) p. 1—13; O. Seeck: Geschichte des Untergangs der antiken Welt, VI, Stuttgart 1920; J. B. Bury: History of the later Roman Empire from the death of Theodosius I. to the death of Justinian, I, London 1923; A. Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, II, Berlin und Leipzig 1926; Lenz: Merobaudes: RE, XV (1931) 1039—1047; F. Lot: Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 1938, 906—911; Szász B.: A hunok története. Attila nagykirály. Budapest 1943; W. Enzslin: Valentinianus: RE, VII a (1948) 2237; E. A. Thompson: A History of Attila and the Huns. Oxford 1948.; E. A. Thompson: Past and Present 2 (Nov. 1952) 211—23; E. A. Thompson: JRS 46 (1956) 65—75; E. A. Thompson: Analecta Bollandiana 75 (1957) 136—138.; S. Gennaro: Da Claudiano a Merobaude. Aspetti della poesia cristiana di Merobaude, Catania 1959; E. Stein: Histoire du Bas-Empire I. De l'État Romain à l'État Byzantin, Bruges 1959; Váradi L.: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik, Budapest 1961; V. Sirago: Galla Placidia, Louvain 1961; A. H. M. Jones: The Later Roman Empire I., Oxford 1964; S. I. Oost: Classical Philology 59 (1964) p. 23—29; S. I. Oost: Classical Philology 60 (1965) p. 1—10.; B. Czuth: Die Quellen d. Gesch. d. Bagauden, Szeged 1965; Olajos T.: Aetius római szobrának felirata és Merobaudes (A Szegei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1966-os évfolyamában sajtó alatt).

² Flav. Merobaudis Carminum panegyricae reliquiae, ed. B. G. Niebuhr, Sanalli, 1823.

³ Vö. Lenz: 1931, 1046.

közül az egyik⁴ Claudianus neve alatt hozza, s csak a másik tünteti fel Merobaudes írásának.⁵

Flavius Merobaudes az «utolsó római» korában nemcsak íróként, de katonaként is kitüntette magát. Ezt látjuk abból a szegényes forrásanyagból, amely életének néhány mozzanatára fényt vet. A névazonosság alapján fel szokták tételezni, hogy a IV. század végének híres rajnavidéki germán származású hadvezére és politikusa, a 377, 383 és 388 évek consula rokona volt. Az ő hazájának Hispania számított.⁶ Persze, ha egy Clovis-kori diplomában említett patricius Merobaudes tényleg költőnkkel azonos, akkor Galliában is rendelkezhetett birtokokkal; csak így ajándékozhatott földet a Troyes közelében fekvő Mantaniacum kolostorának.⁷ Első datálható közéleti szereplése egy panegyricus, amely valószínűleg Aetius első, 432. évi consulságára íródott.⁸ Egyik korai katonai megbízatása az Alpokba szólította. Felvetődik a kérdés, nem a guerilla harcokra alkalmas terepet kedvelő bagaudák ellen kellett-e küzdenie itt is⁹, mint később a Pireneusok lejtőjén. 435. jul. 30-án leplezték le ércszobrát a Forum Traiani-n. A talapzat ránk maradt felirata szerint¹⁰ ez a Rómától és a keleti, valamint a nyugati császártól neki juttatott nagy kitüntetés katonai és költői érdemeit egyaránt jutalmazta. A kő vésésekor az ünnepelelt vir spectabilis, a császári tanács (consistorium) tagja. Röviddel 437 előtt Salona környékén és Thraciában járt. A keletrómai császár a legmagasabb tisztségben részesítette («ad honoris maximi nomen vexiti»); ezt valószínűleg patriciusi rangra és nem consulságra kell értenünk.¹¹ 437-ben Aetius másodszor consul, s erre az alkalomra készült Merobaudes önéletrajzi adatokat is tartalmazó prózai panegyricusa.^{11a} 439–440 táján III. Valentinianus egyik, valószínűleg elsőszülött leánykájának a keresztelőjére ír alkalmi verset. 440–441 telén Aetius második gyermekének, Gaudentiusnak az egyéves születésnapját ünnepli költeményben. Ekkortájt foglalja versbe egy előkelő római (talán Anicius Acilius Glabrio Faustus 438. évi consul) kertjének leírását is. 441-ben apósa, Asturius (a leendő 449-es consul) harcol magister militiae rangban az észak-hispaniai Tarraconensis provincia felkelő lakossága ellen,¹² majd maga a költő lép apósa helyébe e feladatkör ellátásában: 443-ban megtöri a Pireneusok déli lejtőjén Aracelli bagaudáinak erejét. Am vetélytársainak rövidesen sikerül elérni, hogy erről a nagy fontosságú katonai posztról visszahívják.¹³ 446 Aetius harmadik consulságának az éve; ekkorra írta verses panegyricusát Merobaudes. Rómában egy kettétört márványtábla talán költőnk sírköve volt egykor; legalább is a «[car]mina» és a «Flavius Merobaudes orator» szavak az erősen megcsönkült feliraton ezt teszik valószínűvé.¹⁴ Sidonius Apollinaris egy költeményében úgy emlékezik meg róla, mint szülei korának kiemelkedő írójáról, mint olyanról, aki Aetius és Bonifatius fegyveres mérkőzése (432–3) előtt kezdte pályafutását.¹⁵ A kérdéses Sidonius-vers írásakor, a 460-as években Merobaudes már halott.

⁴ *J. Camers* 1510. évi bécsi Claudianus-kiadásában.

⁵ *G. Fabricius: Poetarum veterum ecclesiasticorum opera christiana*, Basileae 1564, 87: «Merobaudis Hispani scholastici carmen De Christo transcripsimus e libro antiquo, quem ad nos Oporinus misit». (A verset tartalmazó kézirat nem maradt ránk.)

⁶ Sidonius Apollinaris, *carm.* IX 296–301.

⁷ *Lot:* 1938, 906–911.

⁸ *CIL* VI 1724 (= ILS 2950) és Merobaudes paneg. I frg. II A 2–3; vö. *Vollmer*, 1905, 20.

⁹ *Thompson:* 1956, 73.

¹⁰ *CIL* VI 1724 = ILS 2950.

¹¹ Merobaudes paneg. I frg. II A 3–5, 22, frg. II B 7.

^{11a} *Bury* (1923, 251) elképzelhetőnek tartja, hogy III. Valentinianus és Eudoxia 437. évi esküvőjére is költeményt írt Merobaudes.

¹² *Hydatius chron.* 125 (MHG aa XI = *chron. min. ed. Mommsen*, II, Berolini, 1894, p. 24.).

¹³ *Hydatius chron.* 128 (MGH aa XI = *chron. min. ed. Mommsen*, II, Berolini, 1894, p. 24.) *Lot* (1938, p. 910) megkockáztatja, a feltevést, hogy esetleg a 440-es évek aremoriciai bagauda felkelésének elfojtásánál is jelen lett volna Merobaudes. — *Sirago* (1961, *passim*) szerint a lojalitás felszíne alatt állandó feszültség volt a ravennai udvar és Aetius között. Merobaudes Aetius oldalán állt s ezért érthette az udvar részéről olyan kedvezőtlen elbánás, mint amilyennek a hispaniai parancsnokságból való visszahívását Hydatius feltünteti.

¹⁴ *CIL* VI 31983.

¹⁵ Sidonius Apollinaris *carm.* IX 296–301, vö. 277–280.

Merobaudes műveit az 1823 óta eltelt közel másfél évszázad alatt senki le nem fordította. Legalábbis a közkezen forgó bibliográfiákban¹⁶ nem találni nyomát fordításnak. Részletes magyarázó kommentárt sem írt a költeményekhez senki. Így a meg lehetőségen bonyolult, sokszor homályos fogalmazású szöveg jó részének az interpretálásánál semmi vagy elenyészően kevés előmunkálatra támaszkodhattam csak; egészében magamnak kellett utat törnöm. Kivételt képeznek azok a passzusok, amelyek határozott történelmi utalásokat tartalmaznak, vagy látszanak tartalmazni; ezeket tí. a késői antikvitás, főleg pedig Aetius történetének kutatói gyakran citálják úgy, hogy szöveg-ételmezésük a forrásfelhasználásból kiolvasható.¹⁷ Más kérdés, hogy a különböző historikusok egy-egy helyet gyakran egymástól eltérően magyaráznak, s így még a történelmi vonatkozású részleteknél sem támaszkodhat mindig lezárt eredményekre a fordító.

¹⁶ L'année philologique publiée sous la direction de J. Marouzeau, I—XXXIV (1924—1963 évekre). J. Marouzeau: Dix années de bibliographie classique I (az 1914—24 évekre). S. Lambrino: Bibliographie classique des années 1896—1914, I. R. Klussmann: Bibliotheca scriptorum classicorum II/2, Leipzig, 1913 (az 1878—96 évekre). W. Engelmann: Bibliotheca scriptorum classicorum, 8. Aufl. von E. Preuss II. Leipzig 1882 (az 1823—1878 évekre).

¹⁷ Carmen I.: a vers egészéhez lásd: Heimsoeth, 1843, 532; Vollmer, 1905, 3; Bury, 1919, 7—8; Bury, 1923, 251, 5; — 1—2 sorokhoz lásd: Vollmer, 1905, 3; — 1—20. sorokhoz: Oost, 1965, 4—7; — 5—22 sorokhoz lásd: Bury, 1919, 7—8; — 8. sorhoz: Vollmer, 1905, 3; — 9. sorhoz: Niebuhr, 1836, 3; Oost, 1964, 29; — 10. sorhoz: Niebuhr, 1836, 3; Seeck, 1907, 925—926; Seeck, 1920, 421 n. 31; Enszlin, 1948, 2235; — 11. sorhoz: Niebuhr, 1836, 3; — 13. sorhoz: Niebuhr, 1836, 3; Vollmer, 1905, 3; — 15. sorhoz: Niebuhr, 1836, 3; — 17. sorhoz: Vollmer, 1905, 3; Bury, 1923, 256 n. 1; — 19. sorhoz: Niebuhr, 1836, 3; Vollmer, 1905, 3; Seeck, 1907, 912 és 925—926; Seeck, 1920, 421 n. 4; Enszlin, 1948, 2237. — Carmen II.: a vers egészéhez: Vollmer, 1905, 4; Bury 1923, 251 n. 5; — 1. sorhoz: Vollmer, 1905, 4; — 6. sorhoz: Niebuhr, 1836, 4; Vollmer, 1905, 4; — 9. sorhoz: Seeck, 1907, 912 és 925—926; Seeck, 1920, 421 n. 4; Enszlin, 1948, 2237; — 13—14 sorokhoz: Niebuhr, 1836, 4. — Carmen III.: Niebuhr, 1836, 5. — Carmen IV.: a vers egészéhez: Niebuhr, 1836, 5; Vollmer, 1905, 5; Bugiani, 1905, 16; Sundwall, 1915, 82; Bury, 1923, 251, n. 4; Oost, 1964, 29; — 11. sorhoz: Vollmer, 1905, 5; — 12. sorhoz: Vollmer, 1905, 5; — 15—18 sorokhoz: Wurm, 1844, 37; — 16—17 sorokhoz: Niebuhr, 1836, 6; Hansen, 1840, 22—23; Seeck, 1894, 701—19; Bugiani, 1905, 138—139; Liserand, 1910, 8 n. 2; Seeck, 1920, 414 n. 5; Bury, 1923, 241 n. 4; — 19. sorhoz: Hansen, 1840, 24—25; — 38. sorhoz: Vollmer, 1905, 5; — 41—46. sorokhoz: Niebuhr, 1836, 7; Hansen, 1840, 13—14; Seeck, 1894, 701—719; Mommsen, 1901, 518 n. 4; Vollmer, 1905, 6; Bugiani, 1905, 34 n. 4, 38 n. 1, 39—42; Sundwall, 1915, 40; Seeck, 1920, 104, 414 n. 22; Bury, 1923, 241 n. 2; Alföldi, 1926, 87 n. 5. — Panegyricus I: az egészre vonatkozóan: Niebuhr, 1836, 7; Mommsen, 1901, 516 n. 5; Vollmer, 1905, 7; Liserand, 1910, 80; — frg. I A 9—frg. I B 13: Bugiani, 1905, 46 n. 1; — frg. I. B: Liserand, 1910, 19 n. 2; — frg. II A 1: Niebuhr, 1836, 9; — 2: Niebuhr, 1836, 9; — 3: Niebuhr, 1836, 9; Vollmer, 1905, 9; Sundwall, 1915, 63 n. 98, 100 n. 314; Bury, 1923, 251; Lot, 1938, 905—911; Stein, 1959, 330; 3—5: Bury, 1923, 251 n. 1; — 4: Niebuhr, 1836, 9; — 5—6: Vollmer, 1905, 20; — 22—23: Hansen, 1840, 50; Vollmer, 1905, 9; Bury, 1923, 249 n. 4; Szász, 1943, 206; — frg. II B 7: Vollmer, 1905, 10; — 11: Bugiani, 1905, 153 n. 4; — 16 kk.: Bury, 1923, 242 n. 2. — Panegyricus II: Niebuhr, 1836, 7; Wurm, 1844, 77; Mommsen, 1901, 516 n. 5; Levison, 1903, 139—140; Vollmer, 1905, 10; Bugiani, 1905, 16; Liserand, 1910, 80; Seeck, 1920, 115, 418; Stein, 1959, 578; — 1. sorához: Bugiani, 1905, 154 n. 1, 42; Seeck, 1894, 701—719; — 1—4: Vollmer, 1905, 11; Sundwall, 1915, 40; Seeck, 1920, 418 n. 2; Alföldi, 1926, 90 n. 2; — 1—9: Hansen, 1840, 48—49; — 3—4: Thompson, 1948, 33; — 5. sorhoz: Wurm, 1844, 78; Vollmer, 1905, 11; Seeck, 1920, 418 n. 30; Enszlin, 1948, 2246; — 5—7 sorokhoz: Mommsen, 1901, 520 n. 4; Bugiani, 1905, 115 n. 4; Stein, 1959, 581 n. 66 és 585 n. 140; — 6. sorhoz: Bury, 1923, 243 n. 1; — 7. sorhoz: Niebuhr, 1836, 11; Weber, 1833, ad loc.; Heimsoeth, 1843, 536; Vollmer, 1905, 11; — 8. sorhoz: Wurm, 1844, 78; 8 kk. sorokhoz: Levison, 1903, 139—140; Bugiani, 1905, 134 n. 3; Vollmer, 1905, 11; Seeck, 1920, 418 n. 31; Bury, 1923, 250 n. 2; Lot, 1938, 910; Thompson, 1948, 69—70 n. 1; Thompson, 1956, 65—75; Stein, 1959, 580 n. 65; Czúth 1965, 37; — 12. sorhoz: Niebuhr, 1836, 11; Weber, 1833, ad loc.; Vollmer, 1905, 11; — 13. sorhoz: Thompson, 1956, 71; Stein, 1959, 578, n. 36; — 16 kk.: Seeck, 1894, 701—719; Vollmer, 1905, 11; — 16. sor: Bugiani, 1905, 135 n. 1; Bury, 1923, 249 n. 4; — 17. sorhoz: Weber, 1833, ad loc.; — 20. sorhoz: Niebuhr, 1836, 11; — 23. sorhoz: Vollmer, 1905, 11; — 24—29. sorokhoz: Niebuhr, 1836, 7; Wurm, 1844,

A következő fordítás egészében a Vollmertől elfogadott szöveg alapján készült. Csak az alábbi helyeken szolgál Vollmerétől eltérő olvasat (rendesen szövegkiegészítés) a magyarra való átültetés alapjául: (Vollmer «exempli gratia» kiegészítéseit név nélkül adjuk.

C a r m. II: 7. sor: [clar] aque (Vollmer az apparátusban); 9. sor: [li]mina (Vollmer az apparátusban). P a n e g. I: *frg. I A* 1. sor: [et quamquam in excelso loco versaris, quem bellica fort]una tua potius quam a na[tura tenes] (Heimsoeth kiegészítési javaslat); 18. sor: vestimentum [cena] (Niebuhr javaslat); 19. sor: postre [mo gladii] (Heinrich kiegészítési kísérlete); *frg. I B* 20. sor: per[sonat sena]tum; 21. sorhoz: [contuleri]t (Niebuhr kiegészítése); 24. sor: [paene oculis subiciantur]; *frg. II A* 23. sor: [Galliasque partus est, comperimus]; *frg. II B* 1. sor: [non fugit te, quamquam modestissimus ipse t]ui (Heimsoeth javaslat). P a n e g. II: 23. sor: hostem [Roma]; 72. sor: pecto[ra somno] (Niebuhr kiegészítési kísérlete); 74. sor: [indue mortal]es habitus (Niebuhr javaslat); tege casside [frontem vagy crinem] (Heimsoeth kiegészítése); 83. sor: [fulgens a]uratis (Niebuhr javaslat); 161. sor: iustus Mars sorte [premit] (Niebuhr kiegészítése); 180. sor: [dedere se] tardata (Niebuhr javaslat); 181. sor: [detrect]are (Niebuhr nyomán); 187. sor: [nostra c]ruentatos (Heimsoeth javaslat); 195. sor: . . . [vi]xit (Niebuhr kiegészítése); D e C h r i s t o: 9: «opus» helyett «opus»; 29. sor: Quis nisi pro cunctis, aliter quis (Birt).

A fordításhoz csatolt jegyzetek teljesen rövidre fogva adják az önmagában nem, vagy nem minden további nélkül érthető helyeknek a fordító szerint biztos vagy valószínű magyarázatát. Eltérő felfogásokkal való polemizálásnak vagy az adott értelmezés terjedelmesebb indokolásának itt nincsen helye.

FORDÍTÁS

Carmina I, II

Az I. és II. carmen vagy egyazon költemény két töredéke, vagy legálábbis egy alkalomra íródott: III. Valentinianus és felesége, Licinia Eudoxia két leánya közül az egyiknek, valószínűleg az idősebbnek, Eudociának a keresztelőjére. Első gyermeke születése alkalmából nyerhette el ugyan a fiatal császárnő hivatalosan az «Augusta» címet, amire a carmen II 9—14 sorai utalnak; ennek dátuma 439. aug. 6. A carm. I 1—16 a ravennai palota ebédőtermének festett vagy mozaikképeiből néhány, a császári család tag-

65; — 24—26 sorokhoz: Mommsen, 1901, 516 n. 5; Vollmer, 1905, 12; Bugiani, 1905, 148 n. 5 és 149 n. 1; Liserand, 1910, 80 n. 3; — 25. sorhoz: Seeck, 1920, 119, 420. n. 13; — 27—29. sorokhoz: Niebuhr, 1836, 11; Vollmer, 1905, 12; Bugiani, 1905, 148. n. 5 és 149 n. 1; Seeck, 1920, 422 n. 6 és 471 n. 2; Bury, 1923, 256 n. 1; Stein, 1959, 326, 579 n. 52; Oost, 1964, 29; — 29 kk.-hoz: Enzslin, 1948, 2245; — 30. sorhoz: Vollmer, 1905, 12; — 30—31 sorokhoz: Niebuhr, 1836, 7; — 34. sorhoz: Weber, 1833, ad loc.; — 36. sorhoz: Niebuhr, 1836, 7; — 39. sorhoz: Bugiani, 1905, 154 n. 1; — 44. sorhoz: Niebuhr, 1836, 7; — 46. sorhoz: Niebuhr, 1836, 7; — 50. sorhoz: Heimsoeth, 1843, 536; — 93. sorhoz: Heimsoeth, 1843, 539; — 110. sorhoz: Bugiani, 1905, 37 n. 1.; — 111. sorhoz: Niebuhr, 1836, 15; Hansen, 1840, 21; Seeck, 1910, 859; — 112—115. sorokhoz: Hansen, 1840, 21; Wurm, 1844, 6; Seeck, 1894, 701—719; Vollmer, 1905, 15; Bugiani, 1905, 36 n. 4; Seeck, 1920, 413—414 n. 1.; — 121. sorhoz: Hansen, 1840, 11; — 121—126 sorokhoz: Wurm, 1844, 7; Mommsen, 1901, 518 n. 4; Bugiani, 1905, 37 n. 2; Sundvall, 1915, 40; — 122. sorhoz: Niebuhr, 1836, 15; Weber, 1833, ad loc. — 127—130: Hansen, 1840, 13—14; Wurm, 1844, 8; Bugiani, 1905, 38 n. 2 és 39—42; Bury, 1923, 180 n. 3; Thompson, 1948, 34; — 129. sorhoz: Niebuhr, 1836, 15; Seeck, 1894, 701—719; — 130—133 sorokhoz: Bugiani 1905, 41 n. 1; Olajos 1966; — 131—143 sorokhoz: Liserand, 1910, 16 n. 5; — 132—142 sorokhoz: Hansen, 1840, 18—20; Seeck, 1920, 104, 414 n. 22; — 134. sorhoz: Vollmer, 1905, 16; Bugiani, 1905, 42 n. 2 és 43; — 143. sorhoz: Bugiani, 1905, 41; — 144. sorhoz: Niebuhr, 1836, 16; Wurm, 1844, 54; Vollmer, 1905, 17; — 148. kk. sorokhoz: Niebuhr, 1836, 16; Levison, 1903, 139—140; Bugiani, 1905, 129; Czúth 1965, 35—7; — 148—153. sorokhoz: Váradí, 1961, 256; — 151—153. sorokhoz: Heimsoeth, 1843, 541; — 153 kk. sorokhoz: Bury, 1923, 250; — 155 kk. sorokhoz: Vollmer, 1905, 17; 157. sorhoz: Vollmer, 1905, 17; — 161. sorhoz: Vollmer, 1905, 17; — 187. sorhoz: Niebuhr, 1836, 17; — 188. sorhoz: Vollmer, 1905, 18.

jait megörökítő ábrázolást ír le (5–7: a császári pár; 7–8: a gyermek Valentinianus II. Theodosius keletrómai császár színe előtt; 11–12: Valentinianus anyjával, Galla Placidiával; 13–14: nővérével, Iusta Grata Honorióval). A költő e jelenetek egyikéhez-másikához reflexiót fűz (9–10: Valentinianus nem hiába fordult Theodosiusához, segítségével visszaszerezte trónját a bitorló Iohannestól, s aztán leánya kezét is elnyerte; 15–16: utalás Honoria esetleges házasságára). A mozaikdíszek leírása után a kereszteleési szertartás középpontjában álló kis hercegnőt jeleníti meg a költő (17–23). Ezután az ünnepi fényben ragyogó udvar (II 1–4) s baptisterium (II 5–8) képe villan fel. A gyermek születésén örvendező és Eudoxiát Augustává kikiáltó tömeg s a hódolatot fogadó uralkodó pár bemutatása zárja a költeményt (II 9–14). Versmértéke: disztichon.

Cod. p. 260

A költemény elejéről néhány sor hiányzik.

... a művészien ékesített ebédő ajtószárnyait Concordia képmása díszíti s a bíbort viselő császár házának férfi és női védőszelleme, ahol ünnepi lakomákon fogyasztják a halhatatlan uralkodó ételeit, és bíbor vánkosoktól csillognak a királyi kerevetek. | A terem legkiemelkedőbb helyét a hitvesével együtt ábrázolt császár képe foglalja el, tündökölve, miként a magas égbolt ragyogó fényű csillagai, ő, a földkerekség hódolat övezte boldogítója. Amott a mi védnökünk színe előtt siratja váratlanul veszni látszó örökségét az éppen megérkező száműzött. Ám aztán a győzelem visszadta a birodalmat annak, aki születése révén örökölte azt, | és a fényes császári udvar hozzáadta a távolról kért feleséget. Emitt, ahol a fenséges édesanya nyájas fiát csókolni készül, mintha csak a castaliai istent látnád szülőanyjával.¹⁸ Ahol pedig nővére áll mellette, úgy tűnik, hogy a csillogó Hold fénye ragyog fel a testvér csillag sugarától.¹⁹ | Ha egykor férje lesz majd, elmondhatni, hogy egy Peleus és egy Thetis, Nereus leánya lépett nászra a thessaliai nyoszolyán.²⁰

Ettől a lánykától pedig itt, olyan unokát remélhet még a világ, akinek kiválóságával egyedül Larissa hős fia²¹ érhet fel. S íme az újszülött kislány, aki alig látta meg a napvilágot, | de zsenge szívében máris a keresztség misztikus szentségét hordja, sírásával vallva az istent: azt hihetnéd, megértette a szertartást, piciny ajkait úgy mozgatta remegő hangocskáját hallatva. Ó boldog gyermek, akinek egy időben két életet²².

Cod. p. 259

Három vagy öt verssor hiányzik.

... szép kis császárlánykát nyerve a felséges udvar ünnepi díszben pompázik. Maguk az épületek is tavaszias fényben ragyognak, s Phoebus napkocsijától és a császári bíbortól tündökölve ég és föld csillogása egybevegyül rajtuk.

¹⁸ A «castaliai isten»: Apollo, Leto gyermeke (a Múzsáknak és Apollónak szentelt Castalia forrásról kapta ezt az epithetonját).

¹⁹ Célzás Dianára mint Holdistenre és ikertestvére, Apollóra mint Napistenre.

²⁰ A délthessaliai Peleus király és Thetis tengeristennő násza azért nevezetes, mert ebből a mitológia legnagyobb hőse, Achilles született.

²¹ Achilles.

²² Vö.: carm. IV 28.

| Márványmedencéket nyaldos a hullám, bronzból öntött²³ szarvasokon²³ gyöngyözik gyors habjaival, s sebes folyásával csillogó kristályra nehezedik, a vizet gyöngy tartja, amely maga is víz volt egykor. A palota magas küszöbén²⁴ áll hitvesével s egyben uralkodótársával a császár, | akinek szentséges családtagjai felé újjongva^{11 5} repes az egész világ. Csodálatos bizalom! Kérni lehet, hogy kik kapják meg a kormánypalcát, s nem is riadnak vissza kívánságot nyilvánítani az uralkodók számát illetően, és az udvar teljes biztonságban a királyi család sorsa felől, kiegészíti uralkodóinak sorát, midőn újakat választ.

Carmen III

Niebuhr a cím ma már elhalványult mίνiumbetűt kiegészítve a következőképpen rekonstruálta azt: «Faustus díszkertjéről». A vers címettje valószínűen Anicius Acilius Glabrio Faustusszal, a 438-as év consulával azonos. A 8. sornak ehhez a költeményhez tartozása kétséges. A vers disztichonokban íródott.

Szélről imbolygó ágaival nyáron is árnyékot tart a lombok⁵ alá rejtett fagyos hideggel teli erdő, nem hagyja, hogy belsejében az évszaknak megfelelő legyen az idő, s a lombtetőzet a maga külön telét őrzi tovább. | Spárta zöld márványához hasonló a nyírt koronájú kedves kis buxus vágott oldalával, amelyen még az achaimenida nyilak sem tudnának áthatolni . . .

Ha a következő sor a carm. III-hoz tartozott, akkor innen négy-hat verssornyi veszett el.

. . . Marsszal kötötte meg nászát szeretője Venus.^{Cod. p. 259}

Carmen IV

A vers Aetius fiatalabb fiának, Gaudentiusnak első születésnapját ünnepli. Keletkezési ideje 440—441 tele lehetett, amikor Aetius galliai háborúit befejezve egy időre hazatért Itáliába (IV 12, 32). Versmértéke: hendecasyllabus.

Immár a második életév veszi kezdetét, s hozza el újra a⁵ gyermek születésnapját, amelyen az világra jőve először szívta magába az éltető és erőt adó levegőt.^{Cod. p. 256 (initia versusum p. 273)}

| Most legyetek kegyesek Latium Múzsái, valamennyien! Most⁵ viruljatok mind, Latium erdői! A virágzó tavasz pompáját öltsek fel a küszöbök, s babérfűzerekkel összefonódva kígyózzon a borostyán. Szelíden fodrozódva szökdécseljen a Tiberis, | és derült téli¹⁰ időben ne hullámveréstől rőten s haragosan mossa medrét.

²³ Szarvasábrázolásokkal volt szokásos díszíteni a keresztelő medencét, amely, úgy látszik, a császári udvarban mindenféle drága anyag felhasználásával készült.

²⁴ A ravennai császári palotának az előtte levő térhez képest «magasan» kiképzett erkélyszerű építménye lehetett (vö. pl. a palatiumi Domus Flaviával), ahol az uralkodó pár a téren összegyűlt tömeg előtt megjelenve fogadhatta az ünneplő nép ovációját.

Szabaduljon végre háborús gondoktól a hadvezér lelke — rászolgált a pihenésre —, s ölelje izmos karjaiba kicsiny gyermekét a marcona férfi.

- 15 | Hű férje mellett legyen ott asszonya is, az asszony, aki a komoly Múzsák dalára méltó, hősök ivadéka, királyok sarja;²⁵ dicsősége fényesebben tündöklik, mint az asszonyok hírneve szokott.
- 20 Nem úgy tett ő, mint Thetis, aki aggódó félelme tárgyát | a Styx eldugott hullámaiban mosdatta meg,²⁶ s nyomasztó gondoktól szorongva szülöttjét az isteni végzet ellenében, a haláltól féltve . . .

Cod. p. 255

Kb. négy verssor hiányzik.

. . . újszülött gyermekének gyenge tagjait az isteni erejű keresztvízben fürösztötte, | s a szentséges fürdő eme titokzatos hullámában jelen levő istenség mentesít a vétkektől, megvált az eredendő büntől, új életet ad, és megszabadít a kárhozattól.²⁷

- Téged, kicsiny gyermek, ilyen szertartásokkal a szent kereszt-
ségbe beavatottan | fogadott csillogó ölébe Róma, amely minden
30 háború zajától távol, békében tárult ki, s ruháját megbontva lemez-
telenítette keblét, és neked nyújtotta tápláló emlőjét.²⁸ Lucina²⁹
szerencsés késlekedése elhalasztotta, s utóbb hozta csak meg szü-
35 téstedet: | késedelmet okozott, hogy Te az aggódó reménykedéseket
hosszú ideig valóra nem váltva, végül is mint az uralkodó város
leendő polgára Quirinus³⁰ királyi városát és Latium házait pillantsd
40 meg először születésed helyeként, | mint marsi sarj³¹ marsi penatest.³²

S még híresebbé tesz nagynevű atyád, mert ő alig lépett serdülő
éveibe, szinte gyermek volt még, amikor a geta³³ csapatoknak túsul
45 adva elodázta a háborút, szövetséghez segített hozzá, | elhárította
a Latiumot lángbaborulással fenyegető tűzvészt, s a rettegő világ
váltsága lett.³⁴

I. (próza) panegyricus

Ez a dicsőítő beszéd Aetius második (437-es) consulságára készült s valószínűleg az ünnepelt jelenlétében hangzott el.

A mű elejéről hiányzik néhány oldalnyi szöveg.

²⁵ Gaudentius anyjának gót királyi származására céloz a költő.

²⁶ Célzás a közismert mítoszra, amely szerint Thetis istennő a Styx vizébe való belemártással akarta a jóslat szerint rövid életű fiát, Achilleust sebezhetlenné tenni.

²⁷ A keresztelésre vonatkozó keresztény dogmák visszatükröződése; vö. *carm.*

I 23.

²⁸ A képzőművészetben fenséges nőalakban megzemélyesített Róma képe le-
beghetett a költő szeme előtt.

²⁹ A szülés római istennője.

³⁰ Quirinus: az istenített Romulus.

³¹ Marsi sarj többszörösen is: Mars, Romulus atyja a rómaiak mitikus őse, és Gaudentius apja, Aetius Mars hadisten kedves hadvezére (vö. *paneg.* II 36).

³² Mars városának, Rómának a házait jelöli a kifejezés.

³³ Geta itt = nyugati gót.

³⁴ Az antik szerzőknél a «világ», «földkerekség» fogalma az Imperium Romanummal azonosult. — A vers 42—46. sorai Aetius Alarich nyugati gót királynál eltöltött három évnél túszkodására céloznak, amelynek kezdőéve valószínűen 405. Vö. *paneg.* II 129—130.

... bár magas helyen forgolódsz, s ide inkább harci szerencséd, mint származásod révén jutottál, mégsem fedezhető fel semmi, amit titkolni szeretnél; általában mindent úgy teszel, mintha tudnád, hogy az egész közvélemény szeme előtt és bírálatának kitéve történik az, amit cselekszel. | Titkolják csak dolgaikat azok, akikre szégyent hozna, ha tetteik nyilvánosságra jutnának! Igazában nem tekinthető az emberekkel való jó kapcsolat jelének a túlságos titkolódzás, és egyébként is hiába bujkálnak bíráik elől a vétkesek: mert mit ér az, hogy más nem tud bűneikről, ha egyszer gyöttri őket a bűntudat? Jöjjenek csak hozzánk bátran bírónak, akik akarnak, | mint az erkölcs és erény szigorú őrei, nemcsak a mi Catóink, hanem Spárta és Athén külföldi hírességei is: nem fognak találni egyetlen egy időpontot, egyetlen egy napot, egyetlen egy órát sem tevékenységedben, amelynek ne kellene csodálattal adózniok. | Hiszen Számodra a fekhely a meztelen szikla, vagy a vékony takaró a gyepeken; éjszakáid virrasztásban, nappalaid kemény munkában telnek, s kellemes dolgok helyett a katonaelet viszontagságai jutottak osztályrészedül; páncéloed nem annyira védelmedre, mint inkább mindennapi öltözettedül szolgál, mint ahogy az étkezés sem fényűzés számodra, hanem haditanács; végül a kardot, | amellyel mások csak felövezik magukat, Te állandóan forgatod. És nem érdemtelenül formált Téged a természet vidámságra és küzdelmes erőfeszítésre, engedelmességre és parancsolásra egyaránt alkalmassá ...

frg. IA
Cod. p. 274

Kb. 7—8 sor veszett el.

frg. IB
Cod. p. 273

... Ha a harcok szünetében egy kis szabad idő akad, akkor vagy a városok fekvését, vagy a hegyszorosokat, vagy a tágas mezőket, vagy a folyók átkelőhelyeit, vagy éppen | az utak hosszát méred fel magadban, és azt fürkészed, hogy melyik hely alkalmasabb a gyalogságnak, melyik a lovasságnak, melyik megfelelőbb a támadásra, hol lehet biztonságosabban visszavonulni, hol legjobb táborot ütni. Így háborúidat szolgálja az is, ha szünetelnek harcaid.

| A harci érdemek mellett ugyan kiben egyesült valaha is még ennyire fürge észjárás a tanácskozásokon, ilyen igazságos szigor az ítélkezésben, ilyen nyájas modor a társalgásban, ilyen nyíltság az arcvonásokon, a haragban ily gyors békülékenység s a szeretetben ekkora kitartás?

Mennyire szerencsés időben mondom el szónoklatomat: hiszen nincs, aki el ne ismerné, hogy igazat mondok, | sőt inkább arról panaszkodnak, hogy tetteidből egyet s mást nem is említettem. Valóban engem, bár sokat szeretnék mondani, akadályoz ebben bizonyos fokú tájékozatlanság, hiszen nagyon jól kell ismernünk azt, akiről beszélünk. Nem csupán azokat a dolgokat kell elmondanunk a vitéz férfiakról, amelyeket a közvélemény szájára vett. Amikor a győzelem híre tölti be | a senatust, a vezért úgyis kitüntetik mindazzal a címmel, amit csak a kedvező harci szerencse hozhat; ez mégsem tesz olyan mély benyomást a hallgatókra, mint ha magukat a meneteléseket, az erőfeszítéseket, az ütközetek képét, a sebesüléseket, a halált és az ádáz öldökléstől véres port is a hallgató szeme elé tárják ...

frg. II A
Cod. p. 270

Ha a következő töredék az előzőhöz közvetlenül csatlakozott, ami nem biztos, akkor kb. négy sor hiányzik.

... békés gyülekezetébe fogadott a senatus;³⁵ a Te érdemeid dicsőítéséért Róma a császárral együtt maradandó ércből mintázta meg szobromat,³⁶ s végül mindezekért nemrég a legmagasabb tisztség³⁷ címére méltatott engem a kelő nap fényességéhez közel
5 élő | uralkodó.³⁸ Mert megértette, hogy milyen odaadással említeném a férfi tetteit, ha jelen lenne, én, aki távollétében sem hallgattam érdemeiről.³⁹

Már most ítéld meg magad, ó győzhetetlen vezér, mekkora jutalom jár Neked, aki megtetted mindazt, aminek pusztá elmondásáért nekem ekkora megtiszteltetés jutott osztályrészül. | Téged
10 nem valami közönséges jutalom és nem másokéhoz hasonló kitüntetés vagy valami szokásos dicsőítés illet meg. Jó lelkiismereted mindenestre megjutalmaz Téged; hiszen a jó cselekedeteknek legfőbb gyümölcse azok megtételében rejlik, s a férfierények valóban méltó
15 jutalma csak önmagukban lelhető fel. | Így tehát akár én, akár mások, akik efféle beszédek írásával foglalkozunk, valahányszor a Te tetteidről szólunk, vagy saját képességeinket csillogtatjuk, vagy mások kívánságának teszünk eleget. Te önmagad erejére támaszkodsz,
20 önmagadra tekintesz, | és önmagadon kívül nem keresel követendő példaképet. Még sincs egyetlen egy ország, egyetlen egy vidék, egyetlen egy nyelv sem, amely nem a Te dicsőítésedtől visszhangozna. Útban Thracia felé vettük hírért annak a diadalnak, amely a Te terveid alapján jutott Rómának osztályrészül a hispaniai és galliai provinciákban⁴⁰...

frg. II B
Cod. p. 269

Kb. négy sor hiányzik.

... Látnod kell, bármennyire szerényen szoktad megítélni önön kiválóságodat, hogy milyen rendkívüli és mennyire szokatlanul nagy az örömújjongás mindenütt, valahányszor valaki kedvező híreket mond el tetteidről. Személyedet, mint tapasztaltad, az egész
5 világ szeretete övezi, | s ehhez jön az öröm, hogy sikereid mindig valódiak: senki sem kételkedik a hír megbízhatóságában, amikor azt hallja, hogy Te győztél.

³⁵ Senatori rangja összhangban áll szobra bázisának feliratán említett címeivel.

³⁶ A 2—3. sorok és a felirat összecsengése teszi világossá, hogy az utóbbi szövegében szereplő «*carmen*», amellyel egyebek mellett a költő kiérdemelte a szobor felállítását, Aetius tetteit dicsőítő panegyricus volt.

³⁷ Valószínűleg patriciusi rang.

³⁸ II. Theodosius keletrómai császár.

³⁹ Az utolsó mondat megfogalmazása elég homályos; mégis valószínűleg a következő az értelme: Merobaudes Aetius 432-es első consulságára akkor írt panegyricust, amikor az Sebastianus elől menekülve a hunoknál volt távol, s ezt a keletrómai császár hűsége bizonyítékaként értékelte.

⁴⁰ 436-ban a gótok a szállásterületükkel szomszédos római városok egész sorát támadták meg; ezek egy része ÉK-Hispaniában feküdhettek. Litorius Aetius alvezéréként az ostrom alatt álló Narbo lakosságának segítséget vitt, s elképzelhető, hogy ezzel egyidejűleg a közeli hispaniai határvidéken is meggyengítette a gótok nyomását a római hadvezetőség.

Elkerülve a császári tengerpart⁴¹ öbléhez, amerre a szárazföld kanyarulatai következtében egészen Salonáig nyúlik be a tenger, találkoztam valakivel; | ez említette, hogy maga is részese volt legutóbbi hadi tetteidnek: «A gótok egész hadserege királyukkal együtt kivonult a római földek pusztítására; amint ez a vezér tudomására jutott» mondotta, de én már nem is vártam, hogy tovább folytassa: «támadott, és megütközött», mert egyáltalán nem kételkedtem abban, hogy Te ezt cselekedted. | Tüstént azt kérdeztem, hol, hogyan és hány ellenséget győztél le. Akkor ő így szólt: «A hegy-nél, amelyet mintegy a jövőt előre megsejtve Colubrariusnak⁴² nevezett el a régi kor — mert itt semmisült most meg az államot fenyegető halálos mérge —, az ellenség legnagyobb részét váratlanul, amint szokta, a halálba küldte. | S miután a nagyszámú gyalogos csapatokat szétszórta, a gyorsan mozgó lovas egységeket személyesen vette üldözőbe: ha helytálltak, erővel, ha megfutamodtak, gyorsasággal kerekedett föléjük. Nem sokkal ezután maga a király⁴³ jelent meg maradék csapataival, és a letiport holttestek mellett a hirtelen rémülettől földbe gyökerezett . . .

II. (verses) panegyricus

A dicsőítő költemény Aetius 446-os, harmadik consulságára íródott. Versmértéke: hexameter.

Az első sor mínium betűi ma már nem olvashatók.

Cod. p. 257
(initia versuum
p. 272)

. . . a Dunát megbékítve tért haza, a Don dühét lecsendesítette, parancsára a sötét égbolt alatt hótól csillogó földek nem hadakoztak tovább; nyugodni hagyta fegyvere vasát a Kaukázus, és a marcona királyok most már elítélték a háborút.⁴⁴

| A Rajna a hideg északi földdel engedelmes szövetségessé vált; elégedett, hogy Itália gyeploi irányítják, s örvend, hogy mindkét partján a Tiberis hatalmas nő.⁴⁵

Aremorica lakója is szelídebben járja már hazája hegyoldalait; a föld népe, amely bűnös kegyetlenséggel rablott zsákmányt rejtett erdőibe, | most felhagyott eddigi szokásaival, s újra tanulja hosszú ideig parlagon heverő mezőit gabonával bevetni. A hódító Caesarral egykor oly sokáig dacoló had most a mi consulunk idején aláveti

⁴¹ Diocletianus császári palotája Salonában volt.

⁴² A Mons Colubrarius, a «Kigyóhegy» helye ismeretlen. Esetleg azoknak a hadműveleteknek a során győzött itt röviddel a panegyricus keletkezése előtt Aetius, amelyeknek egyik epizódja Narbo felmentése volt; vö. feljebb 40. jegyzettel.

⁴³ I. Theodorich, nyugati gót király.

⁴⁴ Az 1—4. sorok a nyugatrómai kormányzatnak a hun birodalommal kialakult békés, baráti kapcsolataira utalnak, ahol Aetius ifjúkorában túszt volt; ugyanő 432-ben hun fegyverek égése alatt tért vissza Itáliába, azok segítségével szerezte vissza és szilárdította meg vezető szerepét a birodalomban, s a következő évek galliai harcaiban hadseregének jelentős részét alkották hun segédes csapatok.

⁴⁵ A Rajna-vidéken Aetius 428-ban frankokat győzött le, s ezekkel 432-ben békét kötött; a Felső-Rajna mentén lakó vindelicusok felkelését nyomta el 430—431 táján, majd a wormsburgundi királyságra mért megsemmisítő csapást (435—436). A legyőzött germánok egy része (burgundok, frankok) a birodalom szövetségesei lettek.

magát törvényeinknek, és bár gót szántóföldekkel keveredik baráz-
 15 dája földje, | a szomszédos barbár néppel nem vállalja a sors-
 közösséget immár.⁴⁶

Gallia innenső oldalán is, ahol a tengerpart a tirrén hullámok-
 tól hangos, s a meredeken égbe nyúló hegyek az ibér föld határán
 a felhőket érintik, semmi sem maradt már a mi fennhatóságunk
 20 alatt. De aztán jött a fegyveres megtorlás, | újra megnyitotta az
 elfoglalt utakat, elűzte a rablókat, ezzel visszavette a megszállt
 közlekedési vonalakat. Újra lakókkal teltek meg az elnéptelenedett
 városok, s híveink földjei visszakapták korábbi határaikat.

S miután már mindenfelől megszabadult Róma a szkíták⁴⁷
 bős harci dühétől, ellenséget . . .

(fines versuum p. 271) Hiányzik kb. két verssor.

25 | . . . Libya elrablója nem riadt vissza végzetes fegyvereivel
 magához ragadni Elissa egykori birodalmának trónját; északi népé-
 nek ezreivel szállta meg a tyrosi alapítású várakat. Ám azután
 levetkezte ellenséges magatartását, s most már attól a vágytól ég,
 hogy Róma szövetségét mentül szorosabb kötelékekkel biztosítsa
 magának: latin rokonságra vágyik, s szövetségese leányát kívánja
 családjába venni.⁴⁸

30 | Hadvezérünk így most visszatérhet a kitüntető békés hivatal
 elnyerésére, s nem engedi, hogy csatakürtök hangja zavarja meg
 tisztségviselése nyugalmát. A háborúk is, bár különben a triumfáló
 parancsnok díszes öltözékén csüggnek, most mindenfelé önként adták
 át helyüket a békének. Öröm az északi szkíta táj népeinek⁴⁹ leigázása
 után a békés hivatal jelvényeitől⁵⁰ kísérve járni a Várost.

35 | A latinok végzet adta őse, maga Mars atya sem zavarja meg
 ádáz fegyvereivel kedves hadvezére ünnepét:⁵¹ csendben nyugszik
 az isteni fegyverzet és harci szekér, s a paripák kifogva legelészik

⁴⁶ Aremorica, amelyről a 8–15. sorokban szó van, nagyjából a mai Bretagne és Normandia tájéka. Lakossága több ízben felkelt a birodalom rendje ellen. Aetius második consulsága idején, 437-ben került sor egy bagauda felkelés leverésére, majd valószínűleg a 440-es évek dereka táján egy újabb ilyen megmozdulás elfojtására. A felkelők guerillaharcokra alkalmas erdőkbe vették be magukat, otthagynva a birtokosok földjeit. Harcaik során, úgy látszik, a nyugati gótokkal fogtak össze Róma ellen.

⁴⁷ A «szkíták» a költemény e helyén a nyugati gótokat jelölik, akik a délorosz sztyepp felől kerültek a birodalomba. Aetius és alvezérei 425 és 439 között főleg Arelate és Narbo körül több ízben harcoltak a tengerpart felé terjeszkedni kívánó és így Itáliának Hispániával való összeköttetését fenyegető tolosai királyság ellen. A Pireneusok vidékén pedig 441-ben s 443-ban a kormányzat szempontjából «rablók»-nak minősülő bagaudákkal szemben harcolt római katonaság Merobaudesnek, illetve apósának a vezetése alatt.

⁴⁸ Elissa (= Dido) tyrosi királynő Karthágó legendás alapítója. Karthágót Geiserich vandál király 439-ben foglalta el a rómaiaktól. 442-ben a ravennai udvarral békét kötött Karthágó új ura, s aztán fiának, Hunerichnek az idősebb császárlánnyal, Eudociával való házasságát tervezte.

⁴⁹ A nyugati gótok és a vandálok egyaránt a «szkíta» föld felől jöttek a birodalomba.

⁵⁰ Az otthon békés funkciót ellátó magistratust bárd nélküli vesszőnyalábbal kísérték a lictorok; erre céloz a latin eredeti.

⁵¹ Aetius consulságba lépését.

a Rhiphaeus⁵² hegy hófedte fűvét. Leteszi fűrtjei harci díszét, a sisakot Bellona,⁵³ | porlepte haját kékeszöld olajjával koszorúzza, ⁴⁰
s homloka sisakforgó helyett most lombkoszorú viseléséhez szokik.

Ez a zavartalan nyugalom sok-sok háború árán jutott osztály-
részedül, római polgár, a fegyverek hozták meg a békét, s had-
vezérünk békés hivatali működését mindig katonai győzelem előzte
meg. | Mindig harci babérok szerzése után került sor a békés toga ⁴⁵
felöltésére, s diadalmenetek nyomán járt a háborús érdemet jutal-
mazó tisztség elnyerése.⁵⁴ Persze a jutalom nem ér fel maradék-
talanul az érdemmel: a férfias harci erény felette áll az érte kapott
kitüntetésnek, a küzdelem erőfeszítése a rákövetkező elismerésnek.
A sorsnak ugyan milyen ajándéka jutalmazhatná méltón a férfiú
hőstetteit? Vajon különleges címek . . .

Kb. 62 verssor veszett el.

Cod. p. 368

| «⁵⁵ . . . és a Nílus népeitől siratott Osiris.⁵⁶

50

Megvetnek, a sors változása folytán hatalmam nem tisztelik;
elűztek a tengerekről, s a szárazföldön sem uralkodhatom. Ám ezt
nem hagyom bosszulatlanul, s jogos panaszaimat orvosolni a végzet
is segít. | Előcsalom észak távoli népeit, s a félelemtől remegő Tiberis ⁵⁵
hátán a phasisi idegen⁵⁷ hajózik majd. Egymásra zúdítom a nem-
zeteket, a birodalmak közti szövetség szálait széttépem, és a fényes
udvart is feldúlja az általam kavart vihar.» — Így szólt, aztán
a zefírek hátán a Göncöl alig mozgó csillagai felé indult, | s a Rhi- ⁶⁰
phaeus⁵⁸ hegy jéghideg felhői közé ért.

Itt egy öblös sziklabarlang mélyén ült a kegyetlen Enyo, ⁵⁹
keblében a béke hosszú évei alatt kényszerűen visszafojtott düh.
Gyászosnak érezte, hogy gyász nélkül él a föld, s a világ öröme
láttán búsan sóhajtozott. Csúf arcán förtelmes szenny | és elhanya- ⁶⁵
goltság, ruháján mocskos alvadt vér. Felfordulva fekszik kocsija,
lóg róla a súlyos szíjazat, csúcsos sisakja használatlanul hever,
komor kerek pajzsa elvesztette fényét, dárdáinak nyelét korhadás,
hegyét rozsdá emészti.

Megpillantja őt az Ártás istennője a paradús égi ösvényről, | ⁷⁰
leszáll hozzá, s így kezdi buzdítani csüggedt tespedésbe merült
nővérét: «Micsoda szörnyű kábulat bénította meg tagjaidat, nővé-
rem, e mérhetetlenül hosszú béke idején? Miután elbódította lelkedet

⁵² A föld zord északi részére képzelt mesés hegység; itt a marcona hadisten hona.

⁵³ Római harci istennő.

⁵⁴ Aetius mindhárom consulságát (432, 437, 446) megelőzően harci érdemeket szerzett különböző csatatereken.

⁵⁵ Az 50. sortól egy ártó istennő (Tisiphone?) békét felpanaszló beszédének végét őrzi a kézirat.

⁵⁶ A gonosz testvére által megölt Osirisnek, a később feltámadó istenségnek a siratása az egyiptomi mitológia és kultusz egyik jelentős mozzanata.

⁵⁷ A «phasisi idegen» a római birodalom keletről érkező ellenségeinek költői kifejezése. Ha a hajózás emlegetésével a költő valóban konkrét veszedelemre utal, úgy ez csak a komoly flottával rendelkező Geiserich vandál-alán állama lehet.

⁵⁸ Lásd feljebb az 52. jegyzetet.

⁵⁹ Harc- és viszályistennő.

a számunkra oly bántó békesség, a tehetetleneket a te csatakürtjeid . . .

Cod. p. 267

Négy—öt verssor hiányzik

75 | . . . öltö halandó külsőt, takard sisakkal homlokod, tüzelj háborúra vad hordákat, s a Don-vidék alig ismert tájai tombolva ontsák a tegzes szkítákat. Döntsd le az arany palotákat s az ércfedte tetőket, amelyeket Latium egész birodalmában láthatunk. Ragyogjanak
80 fegyvert öltve a harcosok, csillogjon az aranytól súlyos öv, | aranyozott tegzek takarják a nyilakat, aranylemez borítsa a hajlítottzablákat, drágakövek szikrázzanak az acélon, s a csillogó vasú kardpengéken aranyos fény lángoljon. Ne legyen fal elég erős dacolni
85 vad dühökkel: | népek és királyok remegjenek iszonyú hangod hallatára. Riaszd el a földről az égietek s minden békés istent; foszd meg őket a tiszteletükre égetett tömjéntől, s illatos áldozati kalácsok lángja ne lobbanjon az oltárokon.

Én pedig ravasz csellel leplezve magam a magas palotába
90 lopódom. | Elfelejtetem ott az ősi erényt s vitézséget. Pipogyáknak és derék férfiaknak megkülönböztetés nélkül, egyformán jusson dicséret, ne övezze tisztelet az igazságos embert, tűnjön el az ékes-szólás, senki se művelje Phoebus e művészetét. Méltatlanoknak
95 osztályrésze legyen a tisztség s kitüntetés; | a legfőbb ügyekben ne a kiválóak, hanem a vakvéletlen szava döntsön, s a szívekben eszeveszett mohóság és kíméletlen aranyéhség forrjon. De mindezt Jupiter elhatározása nélkül, a legfőbb istenség hozzájárulása híján még sem . . .»

Cod. p. 262
(initia p. 257)

Valószínűleg kb. 115 verssor esett ki.

60 « . . . és a csendes szerénység béke idején.

Nem másra bízna a háborúkat, hanem maga vezetné, s győzelmei nyomán régi dicsőséges sorsunk támadna fel újra. Őt nem
100 a zsákmány ösztönözné, | s nem az esztelen pénzvágy készítetné arra, hogy mérhetetlen sok gondot vállaljon magára, hanem fegyvere becsületének szeretete. Latin polgárok vére nem, csupán az ellenségé öntözné kardját, s ez bizonyítaná, hogy legyőzhetetlen és ugyanakkor jámbor.»

105 E kívánságok nem hagytak kétséget, | ismeretes volt, hogy ki az, akit az egész birodalom óhajt: a nép és az atyák szeretete, s az előkelők minden gondolata egybehangzóan Aetiusra összpontosult. Nem is haboztak kimondani ezt, nyíltan hangoztatták kívánságukat. S amit a közvélemény és az általános bizalom, anélkül,
110 hogy bárki befolyásolta volna, egyértelműen akart, | azt diktálta a sors is.

E kívánságoknak kedvezett, és népszerűségén kívül mellette szólott a férfi közismert kiválósága és nagyszerű atyjának hírneve.

60 A hiányzó részben arról lehetett szó, hogy az Ártás istennője elérte célját Enyóval: nagy háború keletkezett. E veszedelmek elhárítására a római polgárság érdemei alapján Aetiuszt kívánja a hadsereg élére. A 98—104. sorok egy római polgár beszédének utolsó mondatait tartalmazzák, aki Aetius megválasztását javasolja.

Mert jeles szülőtől származott. Ám atyját, akinek az északon folyó öldöklő harcok vezetése s ezzel őt méltán megillető tisztség jutott osztályrészül, egy álnok és kérés ürügyével magát leplező merénylő kardja döfte le.⁶¹ | Élete vesztével halála szerzett neki dicső nevet.¹¹⁵ Ugyanígy a hazáért estek el egykor a bajnok Fabiusok⁶² és Decius,⁶³ akinek korai elmúlása elmúlhatatlan dicsőséget hozott, halálraszántáságáért felejthetetlen tettének híre jutalmazza. Kiváló származása tudatában | érdemes atyja nyomdokába lép nagyszerű¹²⁰ tetteivel a hős...

Kb. 4—5 verssor hiányzik

Cod. p. 261
(fines p. 268)

... Még alig tanulta meg felegyenesítve tartani fejét, alig tette meg első lépéseit, alig hagyta kicsiny talpa nyomát a hóban,⁶⁴ amelyen eddig csak mászni tudott, kezei máris a dárda után nyúltak: a megfagyott esővízzel játszott, jégcsapokkal utánozta a dárda vetést, | és ütközeteket próbálgatott; már a gyermekjátékok közben¹²⁵ a leendő harcokhoz edződött, már akkor igazi dárdák kötötték le figyelmét.

Nem sokkal később, midőn a szkíta kardok csapásai alatt nyögött a földkerekség, s az északi barbár népek fegyverei fenyegették a római hatalmat, ő vetett véget az ellenség dühöngésének, ő vált a gőgös | ellenféllel kötött szerződés zálogává.⁶⁵ Innen datálódik az a híven valóra váltott fogadalom, hogy mint hadvezér erőlyesen tartja majd féken erős fegyvereivel azokat, akiket gyermekkorában egy békekötés tuszaként szerelt le. Akkor neki volt köszönhető a háború befejeződése, pedig nem tudta még világosan, mi is a háború.

Gyermek volt csak, s a vad geták máris megbámulták alakját, mozgását. | Királyuk⁶⁶ maga is csodálta a fiú tiszteletet ébresztő szépségét s kiválóságát; csodálta szemeit, amelyek tehintete szinte sejtette jövőjét. Ajándékként gyermeknek való tegzeket viseltetett vele, és dicsérte, amint kezét lendítette, ahogy fegyvereit hordta. Ilyenkor nem is gondolt rá, hogy a gyermek közülünk, rómaiak közül való. Nem sejtette a király, mily nagy veszélyt idéz a barbár népekre azzal, | hogy a leendő latin vezért fegyverforgatásra tanítja.¹⁴⁰ Fiának szólígtatta, s inkább szerette volna édesgyermekének tekin-

⁶¹ Merobaudes e helyéből és egy másik szűkszavú forrásból azt szokták kiolvasni, hogy Aetius atyja, Gaudentius a birodalom galliai csapatainak főparancsnokaként egy katonai zendülésnek esett áldozatul.

⁶² Közismert a Fabius-nemzetség tagjainak Veii ellen indított háborúja, amelyben a felnőtt férfiak valamennyien életüket vesztették.

⁶³ A római köztársaság korában három Decius is volt, aki önként vállalta a hősi halált a hazáért.

⁶⁴ Aetius szülővárosa, Durostorum (a mai Silistria) az enyhe mediterrán vidék lakói szemével nézve a hó és jég hazája.

⁶⁵ A nyugati birodalom 405-ben szövetségre látszik lépni Alarichhal, aki akkor Itália tőszomszédságában, Dalmácia és a Száva közelében tartózkodik harcias népével. Talán e szerződés alkalmával került hozzá túszként a gyermek Aetius. Vö. carm. IV 42—46.

⁶⁶ Alarich, a nyugati gótok (a költő szóhasználatával «geták») királya.

teni, mint a béke zálogaként hozzá küldött túsznak. Ilyen vezető keze alatt eleinte lángoló örömmel töltötte gyermekéveit szilaj harci gyakorlatokkal . . .

Cod. p. 271

Kb. 56 sor hiányzik.

145 . . . midőn az akkor hadviselésben még gyakorlatlan és a | fejlett hadművészetben járatlan teuton ellenséget legyőzte latin fegyverek erejével. Abban az időben Róma virágkorát élte, és hatalmas erőforrásokkal rendelkezett, mégis vezérének⁶⁷ tíz hosszú esztendeig tartott a háború, egy egész évtizedet öregedve tért haza a harcokból.

A mostani diadal több okból is dicsőségesebb: az ellenségek 150 erősebbé váltak barbár földről jött nemzetségekkel;⁶⁸ | a hadművészetben egyenrangú ellenfelekké fejlődtek; a hős vezér harcos jobbja valamennyiüket egyszerre verte le, pedig táborerődök védték őket, s várakat kellett megívni, amelyeket egykor a győztes emelt.⁶⁹ Sánckok, csúcsos tornyok s a dombra hordott falak oltalmazták 155 őket: | a természetadta védett helyet emberkéz tette még ellenállóbbá. Ama régi háborúban⁷⁰ nem egyetlen zászlót követtek, szanaszét szórt csoportok rendezetlen csatározása folyt; ám idő múltával a barbárság táborai egyesültek, összefogott nyugat és kelet.⁷¹

Pajzssor védi sáncként a keményen helytálló csapatot; hajtják a dárdákat, fenyegetően sújtanak a karddal, pusztítanak 160 levegőben süvöltő nyilakkal. | E tömeg tettei nem nélkülözik a harci dicsőséget, legyenek bár szándékai még olyan dicstelenek; ám végül szerencsétlen sorsra juttatja őket az igaz ügyhöz szegődő hadiszerencse.

Egyik oldalt megközelíthetetlen csúcs, rajta meredek falak és harcosok állnak; másik oldalt a kiváló vezér, aki hadművészettel kerekedik felül a háborúban. Katonái fenyegető csatakiállítások közepette egyesült erővel | készülnek a természetes erőd 165 bevételére.

Sorban hullnak le a vadon erdő fái: a lombtakaró eltűntével a források ámulva nézik a csillagokat, s az erdei vadak rejtekei megpillantják a sosem látott eget. Tornyokat ácsolnak a fenyőből; ezek, a falak ostromára rendelve, tetejükkel az ellenséges kőpárkányokat 170 fenyegetik. | Félelmetes utak épülnek, amelyeket erővel és kézzel . . .

⁶⁷ Caesarnak Gallia meghódításakor kelta törzsek mellett germánokkal is dolga akadt. Ezért beszélhet a költői nyelvhasználat itt «teuton» ellenségről.

⁶⁸ A költő arra a hatalmas változásra célozhat, amely a nyugati provinciák etnikai összetételében következett be az V. század derekáig, s amely szinte valamennyi területen a «barbár» (elsősorban germán) elem túlsúlyához vezetett.

⁶⁹ A római erődöket, amelyeket az ellenség elfoglalt, most Aetius visszaszerezte a birodalom számára.

⁷⁰ Caesar galliai hadjáratára utal vissza.

⁷¹ Aetius korának galliai harcai idején voltak történelmi pillanatok, amikor valóban Galliának szinte minden lakója egyidejűleg fordult a római uralom ellen. Így pl. a 435–437-es években a nyugati gótok, a burgundok és a provinciális lakosság legszélesebb köreire kiterjedő bagauda mozgalmak egyaránt lekötötték Aetiuszt és alvezéreit.

Hiányzik kb. két verssor.

Cod. p. 272

... égre nyúló építményekkel szorongatja, és társait fenn a magasban állítja őrhelyeikre.

Egyetlen nap sem múlik már el harc nélkül, s fegyverben töltenek minden éjszakát. Ilyenkor az éji homályban láthatatlanul hozza a pusztulást a harci nyílvevessző, | és a sötétben bizonytalanul, bár nem kétséges sorsrendelésből ontja a vért a halál. A derengő félhomályban végzet-szabta pályán repülnek az utat tévesztett fegyverek, s eltévedve is életeket oltanak ki. 175

Az ütközetben legyőzött bűnösök nagy része most már, | megkésve bár, de felkínálja megadását, s amint ezt az ellenfél apránként elfogadja, úgy hagy fel további harccal fenyegetni. Egy másik rész tovább forgatja pártütő fegyvereit, ismét másik taglejtésekkel kér kegyelmet; vannak olyanok is, akik gyors futásba kezdenek. Végül a hosszú, fáradságos küzdelemmel megvívott falakat a győztesek kezétől gyújtott lángok emésztik el, | s amit kívántak, a hősi katonahalál hírnevét elnyerték az utolsó összecsapások kegyetlen tusáiban elhulló csatavesztők.⁷² 180

De költeményünk forduljon most már a vérontás helyett a megbékélés felé. Úgyis mindig a háborúk zaja hangzik, mindig az ellenséget emlegetik; pedig dicsőséges az a béke, amelyet oly sok hadakozás árán nyertünk el. | A béke ad csak tartós boldogságot a világnak; uralma alatt az elemek jóindulatában is bízhatunk: a hullámokat Vulcanus⁷³ tartja féken, az éjszakát az áldott fény váltja fel, s Phoebus napsugarai nem perzselik szikkadtra a termőföldeket. A béke, amely a népeknek törvényeket adott, amely városokat alapított ... 185

Kb. 10 betű hiányzik.

| ... lett úrrá Latiumon Quirinus háborúi után ... 195

Hiányzik a költemény vége.

Krisztusról

A költemény Krisztus istenfiúsága, megváltó halála, a szentháromság s más keresztény dogmák retorikus fogalmazású vetülete. Versmértéke: hexameter.

Isten valódi gyermeke, minden időknél idősebb, aki most született, pedig mindig voltál, már világra jöttöd előtt a világ alkotója s benne saját anyádé is. A csillagos égből küldött le a veled egyidős Atya, és úgy rendelte, hogy az ige termékenyítő magjaként | szűzi öl lakója légy, esendő emberi testbe vezessen utad, s kis porhüvely hajlékában időzz te, akinek befogadására bármekkora 5

⁷² A költő a 158—186. sorokban galliai felkelők, hihetőleg bagaudák erődjének ostromát részletezi, amely Aetius seregének győzelmével zárul.

⁷³ A tűz istene nem engedi, hogy az ellentétes elem, a víz ereje rombolóvá nőjön.

tér sem lehet elég tágas hajlék. Te már a legelső napon láthattad mindazt, amit a világ létrehozásával magad alkottál, teremtőként
 10 teremtményedet, s mégsem érezted önmagadhoz méltatlannak | a mulandó lét kínzó viszontagságait megízlelni, a halandó test lényedtől idegen törvényének alávetni magad s emberré válni, csak hogy megláttasd az istent, s ne gátolja még sok századon át teremtője megismerésében a halandók lelkét botladozó tévelygés és a forgandó világ csalóka látása.

15 | Szent elhivatottságodat érezte meg születésed előtt anyád, ennek előérzete riasztotta meg a nyájakat, ezt jelezte a mágusoknak, akik nyugtalan szemekkel kémlelték az eget, az új csillag fel-tűnte, s fényét követve rád is találtak.

20 Te oldozod fel a bűnös sziveket; | te vezeted vissza az elszállt lelket a kiszenvedett testekbe, s ezekbe parancsodra visszatér az élet. Vállalt hivatásod útján járva leszállsz az elhúnytak közé, és megjáród a halál sötét birodalmát, ha halhatatlan vagy is. Egyedül a te számodra nem jelentette a születés a kezdetet s a véget a halál;
 25 ennek éje elszállt, | te megtértél az égbe atyádhoz, és örök rendelés szerint megváltottad a világot a bűnök metelyétől.

Te önmagadban, az atyaisten lényének osztályostársaként s mint szentlélek mindannyiszor egy vagy, három néven egyetlen isten. Ki hinné rólad, aki képes voltál a holtat is feltámasztani, hogy magad másként szenvedhettél volna halált, mint mindenek meg-váltójaként?

Bevezette, fordította és magyarázattal ellátta

OLAJOS TERÉZIA

307.224

XI

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XIII. KÖTET

2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, †HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY, MARÓTI
EGON, TÖTTÖSSY CSABA, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM.
24-25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 04-878-111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Harmatta János</i> : I. Dareios és az óperzsa ékírás	189
<i>Hegyi Dolores</i> : Az ión felkelés történeti jellege	213
<i>Moravcsik Gyula</i> : Bizánc neveinek tükrében	227

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Harmatta János</i> : Neolitikori írásbeliség Közép-Európában?	235
<i>Maróti Egon</i> : Eunos és Atargatis	237
<i>Mócsy András</i> : <i>Dekentioi</i>	242

VITA

<i>Harmatta János</i> : Az indoeurópai őshaza problémája és az őskőkorkutatás	246
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : Solón legtöbbet idézett pentameteréhez	249
<i>Falus Róbert</i> : A „Hippolytos” mint Sókratés-forrás?	250
† <i>Horváth István Károly</i> : „Ein Stern zweiter Ordnung am Himmel der römischen Poesie”	256

I. DAREIOS ÉS AZ ÓPERZSA ÉKÍRÁS

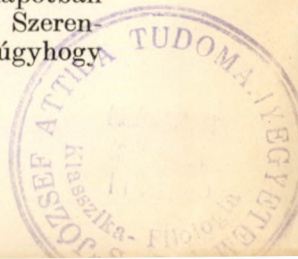
I

A nagy óperzsa bisituni felirat IV. columnájának vége (70. §) kétségtelenül a legnehezebb és legvitatottabb óperzsa szövegnek tekinthető. E szöveg hely megfejtésén és magyarázatán már a negyedik-ötödik tudós nemzedék fáradozik, s a vele foglalkozó vagy egyik-másik részletproblémáját érintő tanulmányok száma már több tucatra emelkedett. Ez a nagy érdeklődés és ezek az erőfeszítések nemcsak a szöveghely nehézségeinek szólnak. Általános az a fel fogás, hogy I. Dareios a feliratnak ezen a helyén vagy az óperzsa ékírás bevezetéséről vagy pedig a kancelláriai gyakorlat terén valamilyen újításról nyilatkozik. A bisituni felirat 70. §-a körül folyó vitának éppen ez a kérdés áll a középpontjában, hogy e szöveghely bizonyítja-e az óperzsa ékírás I. Dareios uralkodása alatti keletkezését és bevezetését a használatba, vagy pedig csak a kancelláriai gyakorlat terén valamilyen szerényebb újításnak a tanúbizonyságát szolgáltatja.

A kérdést még bonyolultabbá teszi az a körülmény, hogy részben kezdet-től fogva, részben pedig az idők folyamán szorosan összefonódott az óperzsa írás és feliratok több más fontos problémájával. Így ugyancsak régtől fogva vitatott kérdés, hogy az óperzsa ékírás egy adott történeti pillanat alkotása-e, mondjuk éppen I. Dareios uralkodása elején, vagy pedig hosszabb múltra és bizonyos fejlődésre tekinthet vissza. Az utóbbi évtizedekben merült fel a Pasargadae-i óperzsa feliratok problémája. Ezek részben Kyros nevét tartalmazták, s így ha valóban Kyrostól származnak, akkor azt bizonyítják, hogy az óperzsa ékírás létezett már Kyros korában. Még jobban felkavarták az óperzsa ékírás eredetének problémáját az Ariyāramna- és Aršāma-feliratok, amelyek — amennyiben eredetieknek tekinthetők — az óperzsa írás kialakulását messze a Kyros előtti időbe vinnék vissza.

Mindezek a kérdések egymással is és a bisituni felirat 70. §-ának magyarázatával is szorosan összefüggenek. Ennek ellenére módszertanilag nyilvánvalóan akkor járunk el helyesen, ha az egyes problémákat külön-külön vesszük vizsgálat alá, s nem tesszük egyik megoldását sem függővé a másiktól, hanem az eredményeket csak a végén kíséreljük meg egyeztetni. Éppen ezért a vázolt problémákat különválasztva, a következő négy tanulmányt készítettem elő: 1. «I. Dareios és az óperzsa ékírás», 2. «A Pasargadae-i óperzsa feliratok», 3. «Ariyāramna és Aršāma feliratai» és 4. «Az óperzsa ékírás eredete». Az utóbbi tanulmányban kerül sor a külön-külön elért eredmények összevetésére.

A bisituni felirat 70. §-ának magyarázatát hosszú időn keresztül az a körülmény nehezítette meg, hogy az óperzsa szöveg olyan töredékes állapotban maradt fenn, amely lehetetlenné tette a szöveg teljes helyreállítását. Szerencsére teljes épségben fennmaradt az elámi változat megfelelő helye, úgyhogy

ennek alapján valamennyire mégis fogalmat lehetett alkotni e szövegrész tartalmáról. Az elámi változat értelmezésénél főleg az okozott nehézséget, hogy a szövegben több *hapax legomenon* fordul elő, s ezeknek értelmét csak találgatni lehetett. Mindenesetre a kutatásnak ebben a szakaszában más lehetőség nem volt, mint az óperzsa szövegrész tartalmát a csak pontatlanul értelmezhető, de épségben fennmaradt elámi változat alapján rekonstruálni.: «every restoration must be a retranslation of the Elamite text» — jegyezte meg találon E. Herzfeld.¹ E korszak fáradozásainak eredményeit kritikailag W. Hinz rostálta meg és foglalta össze saját kutatásain alapuló következtetéseivel kiegészítve 1942-ben.² Munkája jól tükrözi az elámi szöveg magyarázatának azokat a lehetőségeit, amelyeket annak idején az óperzsa változat és a persepolti elámi dokumentumok ismerete nélkül egyáltalán el lehetett érni.

Az elámi változat értelmezésének nehézségei természetesen szűk korlátok közé szorították az óperzsa eredeti rekonstruálásának lehetőségeit is. Nyilvánvalóvá vált, hogy további előhaladást a szóbanforgó szöveg hely magyarázatában csak akkor lehet remélni, ha az óperzsa eredeti szövegét vagy legalábbis annak jelentős hányadát sikerül elolvasni, s így az elámi változat segítségével rekonstruálni. G. G. Cameron nagy érdeme, hogy a kutatásnak ezt az aktuális feladatát felismerte és fáradságos munkával meg is oldotta. Az 1948-ban és 1957-ben általa készített nyersgumi pacsolatok és fényképek és ezek feldolgozásai kétségtelenül új korszakot nyitottak a bisituni felirat tanulmányozásában.³ Cameronnak sikerült a 70. § óperzsa szövegét minden korábbi kutatónál teljesebben és pontosabban elolvasnia. Új olvasatai által a hézagok a szövegben olyan mértékben csökkentek, hogy most már a siker reményével lehetett megkísérlni az óperzsa változat teljes helyreállítását.

Ez hamarosan meg is történt. Közvetlenül Cameronnak a cikkéhez kapcsolódva, amelyben a bisituni felirat óperzsa változatának új olvasatait közzétette, R. Kent megkísérelte többek között a 70. § szövegének helyreállítását is.⁴ Nem sokkal később, 1952-ben, Cameron új olvasatai alapján W. Hinz tette közzé a 70. § szövegének rekonstrukciójára vonatkozó elgondolását.⁵ Ugyanabban az évben R. Kent megegyezően foglalkozott e szövegrésszel, és több pontban megváltoztatta vagy részletesebben megindokolta felfogását.⁶ Végül 1953-ban, «Old Persian» c. monográfiájának 2. kiadásában Kent — figyelembe véve Hinz eredményeit — bizonyos mértékben ismét módosította a szöveg hely magyarázatát.⁷

W. Hinz és R. Kent szövegrekonstrukciója és értelmezése a 70. §-nak bizonyos értelemben egymással ellentétes felfogását tükrözi. Hinz az új olvasatok alapján helyreállított szövegben saját korábbi felfogásának igazolását látja, amely szerint az óperzsa ékírást I. Dareios vezette be a használatba. Kent értelmezése ezzel szemben lehetőséget nyújt arra, hogy I. Dareios újítását

¹ E. Herzfeld: Zoroaster and his World. I. Princeton 1947. 34.

² W. Hinz: Zur Behistun-Inschrift des Dareios. ZDMG 96 (1942) 343—349.

³ G. G. Cameron: The Monument of King Darius at Bisitun. Archaeology 13 (1960) 162—171, The Old Persian Text of the Bisitun Inscription. JCS 5 (1951) 47—54, The Elamite Version of the Bisitun Inscription. JCS 14 (1960) 59—68.

⁴ R. G. Kent: Cameron's Old Persian Readings at Bisitun. JCS 5 (1951) 55—57.

⁵ W. Hinz: Die Einführung der altpersischen Schrift. ZDMG 102 (1952) 28—38.

⁶ R. G. Kent: Cameron's New Readings of the Old Persian at Behistan. JAOS 72 (1952) 9—20, különösen 13—15.

⁷ R. G. Kent: Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon² New Haven 1953. 130, 132, 219.

ne egy új írás bevezetésében, hanem inkább új írástechnikai eljárásokban keressük. Így a vita azóta is tovább folytatódik, és J. Lewy⁸, H. H. Paper⁹, R. Borger — W. Hinz¹⁰, M. A. Dandamaev¹¹, W. Brandenstein — M. Mayrhofer¹², I. M. D'yakonov¹³, R. Ghirshman¹⁴ és I. M. Oranskiy¹⁵ hozzászólásaiban újabb és újabb érvek merültek fel mindkét álláspont védelmében.

A bisituni felirat 70. §-ára vonatkozó saját kutatásaim az ötvenes évek elejére nyúlnak vissza, amikor a szamosújvári (Gherla-i) óperzsa feliratot közzétettem.¹⁶ Az utóbbi évtized folyamán e szövegrész új értelmezését többször is ismertettem egyetemi előadásaimban, majd 1960-ban, a XXV. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson közöltem néhány részletének új helyreállítását és magyarázatát és az egész értelmezésére vonatkozó elgondolástomat következőképpen összegeztem: «E szövegrész (70. §.) első négy kólónja (Hinz beosztása szerint) valószínűleg az óperzsa írás bevezetésével foglalkozik, ezután azonban már más tárgy kerül szóba: a szöveg további része a feliratnak mint dokumentumnak a kancelláriai hitelesítésével és szétküldésével foglalkozik. Hogyan kell ezt az egész eljárást elképzelnünk? A 70. §-nak ebben a részében nyilvánvalóan nem magáról a nagy sziklafeliratról, hanem inkább annak a «fogalmazvány»-áról, szövegmintájáról van szó. Már korábban, a szamosújvári óperzsa felirattöredékekkel kapcsolatban rámutattam arra, hogy az asszír-babiloni gyakorlat alapján agyagtáblára írt «fogalmazvány»-t, szövegmintát az óperzsa feliratok esetében is fel kell tételeznünk. Így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a Bistun-i nagy felirat fogalmazványát is először agyagtáblákra írták le. Az óperzsa ékírással megírt agyagtáblát azután védőtöktáblába helyezték, s erre írták rá a felirat babiloni és elámi nyelvű változatát. Az ilyen módon elkészített háromnyelvű ékírásos szöveget azután pergamenbe göngyölték. Ez tartalmazta a felirat arameus nyelvű fordítását. Ezután a szöveget a nagykirálynak felolvasták, és jóváhagyása után pecséthengerével lepecsételték. Valószínűleg csak ez után a protokolláris eljárás után vették a feliratszöveget egyrészt a sziklafalakba, másrészt pedig sokszorosították babiloni és elámi nyelven agyagtáblákon, arameus nyelven pedig pergamenen, s küldték szét az Óperzsa Birodalom tartományaiba.»¹⁷ Később a 70. § szövegének teljes rekonstrukcióját és fordítását közzétettem részletes érvelés nélkül az általam szerkesztett «Ókori Keleti Történeti Chrestomathia»-ban.¹⁸ A részletes indokolást most a következőkben szeretném adni.

⁸ J. Lewy: The Problems Inherent in Section 70 of the Bisutun Inscription. HUCA 25 (1954) 169 skk.

⁹ H. H. Paper: The Old Persian /L/ Phoneme. JAOS 76 (1956) 24—36.

¹⁰ R. Borger—W. Hinz: Eine Dareios-Inscription aus Pasargadae. ZDMG 109 (1959) 117—127.

¹¹ M. A. Dandamaev: Проблема древнеперсидской письменности. ЭВ 15 (1963) 24—35 és Иран при первых Ахеменидах (VI. в. до н. э. Moskva 1963. 32—60.

¹² W. Brandenstein—M. Mayrhofer: Handbuch des Altpersischen. Wiesbaden 1964. 17, 87 sk.

¹³ I. M. D'yakonov: История Мидии. Moskva—Leningrad 1956. 366—371 és ВДИ 89 (1964) 177 skk.

¹⁴ R. Ghirshman: A propos de l'écriture cunéiforme vieux-perse. JNES 24 (1965) 244—250.

¹⁵ I. M. Oranskiy: Несколько замечаний к вопросу о времени введения древнеперсидской клинописи. ВДИ 96 (1966) 107—116.

¹⁶ J. Harmatta: A Recently Discovered Old Persian Inscription. Acta Ant. Hung. 2 (1954) 1—16, vö. 11—13.

¹⁷ J. Harmatta: Ant. Tan. 11 (1964) 189—190, Acta Ant. Hung. 12 (1964) 218.

¹⁸ Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. Budapest 1964. 320.

II

Bár általánosan elfogadott tény, hogy a bisituni felirat alapszövege óperzsa nyelven íródott, s hogy ilyen módon az elámi és a babiloni változat az óperzsa fordítása, a 70. § vizsgálatában mégis célszerű az elámi fordításból kiindulni, mert ennek szövege sértetlenül fennmaradt, s azonkívül értelmezése nagy múltra tekint vissza, úgyhogy már csak néhány kifejezés magyarázata vitatható benne. A 70. § elámi szövege a következő:

1. sor *vda-ri-ia-ma-u-iš vLUGÁL na-an-ri*
2. *ša-u-mi-in du-ra-maš-da-na*
3. *vú htup-pi-me da-a-e-ik-ki hu-ud-da*
4. *har-ri-ia-ma ap-pa šá-iš-šá in-ni ša-ri*
5. *ku-ud-da ha-la-at-uk-ku ku-ud-da KUŠlg-uk-ku*
6. *ku-ud-da hhi-iš ku-ud-da e-ip-pi hu-ud-da*
7. *ku-ud-da tal-li-ik ku-ud-da hú ti-ib-ba be-ib-ra-ka₄*
8. *me-ni htup-pi-me am-mín-nu vda-a-ia-ú-iš mar-ri-da-ha-ti-ma*
vú tin-gi-ia
9. *vtaš-šu-ib-be sa-pi-iš*

1. Az első probléma az elámi szöveg értelmezésével kapcsolatban a *tup-pi-me* szó jelentése. Az elámiban jólismert a *tup-pi* 'agyagtábla, dokumentum, felirat' szó, s elég világos a *-me* képző funkciója is: abstractum-, esetleg collectivum-képző.¹⁹ Így tehát a *tup-pi-me* szó jelentése vagy elvont értelemben 'írás', vagy kollektív értelemben 'irat, dokumentum' lehetne. W. Foy²⁰ gondolt először arra, hogy a *tup-pi-me* szót elvont értelemben 'írás'-nak magyarázza. Ezt az elgondolását magáévá tette W. Hinz is, és 1942-ben és 1952-ben részletes érveléssel igyekezett alátámasztani. Főbb érvei a következők: 1. A 'felirat' fogalmat a bisituni felirat mindig a *tup-pi* szóval fejezi ki. 2. A 'felirat' jelentésű óperzsa *dipi-* szó nőnemű, ezzel szemben az elámi *tup-pi-me* alaknak az óperzsa szövegben semlegesnemű *dipi-* felel meg. 3. A PFT No. 7903 szövegében a *tup-pi-me* szó szintén 'írás' értelemben szerepel.²¹ Hinz értelmezését elfogadta J. Friedrich is, és az óelámi *tu₄-up-pi-me* szót szintén 'írás' jelentésben fordította.²²

W. Hinz elgondolását főleg I. M. D'yakonov és I. M. Oranskiy igyekezett részletesen cáfolni. Mindkettőjük főérve a *tup-pi-me* szó elvont 'írás' értelmezése ellen az, hogy a 70. §-ban Dareios nyilvánvalóan nem általában az óperzsa ékirásról, hanem konkrétan a bisituni felirat szövegéről beszél: ezt küldi szét a tartományokba.²³ Mivel pedig Dareios a 8. sorban, ahol a felirat szövegének szétküldéséről beszél — tehetjük hozzá érvelésükhöz — szintén a *tup-pi-me* szót használja, így nyilvánvaló, hogy a kifejezésnek a 3. sorban is konkrét 'felirat, szöveg' jelentésben kell szerepelnie. Ha helyes volna Hinz elgondolása, akkor az első helyen a *tup-pi-me*, a második helyen pedig a *tup-pi*

¹⁹ Ld. F. H. Weissbach: Die Achämenideninschriften zweiter Art. Leipzig 1890. 54; H. H. Paper: The Phonology and Morphology of Royal Achaemenid Elamite. Ann. Arbor 1955. 84 sk.

²⁰ W. Foy: ZDMG 52 (1898) 564.

²¹ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 30, korábban ZDMG 96 (1942) 345 sk.

²² J. Friedrich: Orientalia 18 (1949) 20.

²³ I. M. D'yakonov: ВДИ 89 (1964) 177 sk., I. M. Oranskiy: ВДИ 96 (1966) 114 sk.

szónak kellene állnia. Arra is utal D'yakonov, hogy a *tup-pi-me* szó a susai dokumentumokban szintén 'szöveg, dokumentum' jelentésben fordul elő. Végeredményben mind D'yakonov, mind Oranskiy úgy gondolja, hogy az elámi változatnak azt a mellékmondatát, amely a feliratot úgy állítja be mint «ami korábban nem volt» nem az írás jellegére kell vonatkoztatni, hanem úgy kell érteni, hogy ilyen monumentális feliratot írani nyelven Dareios előtt még nem készítettett senki.

A *tup-pi-me* szó elvont 'írás' értelmezésével szemben kétségtelenül meggyőzőnek kell tartanunk azt az érvet, hogy a felirat 8. sorában e kifejezés a bisituni feliratra vonatkozik, tehát feltétlenül konkrét 'szöveg, felirat' jelentése van. Így természetesen a 3. sorban sem bizonyítható a szó elvont 'írás' jelentése. Ha azonban feladjuk ezt az értelmezést, akkor felmerül az a kérdés, miért használta az elámi szöveg szerkesztője itt a *tup-pi-me* kifejezést, holott a *tup-pi* szó is megfelelő lett volna.²⁴ Kézenfekvő volna természetesen arra gondolni, hogy az elámi szövegnek ez a szóhasználata összefügg az óperzsa eredeti *dipi-* szavának valamilyen speciális használatával e helyen, mint ahogy ezt Hinz is feltette. Mivel azonban a *dipi-* formájának értelmezése az óperzsa szövegben maga is külön problémát jelent, célszerű ezt az összefüggést egyelőre figyelmen kívül hagynunk, és a *tup-pi-me* szó értelmezését az elámi adatok alapján megkísérelnünk.

Mint D'yakonov utalt rá, a *tup-pi-me* szó előfordul a susai dokumentumokban is. Előfordulása e szövegekben főleg azért fontos pontosabb jelentésének meghatározása szempontjából, mert itt használata látszólag a *tup-pi* szóéval váltakozik. A következő szövegek tanúbizonysága a legfontosabb:

- No. 184 *PAP mbar-ri-man-na hu-ma-ka tup-pi-me hal-mi ha-ra-ka₄*
mbar-ri-man du-iš i GIŠka₄-par-ma más-te-na GIŠ hu-ut-
tuk-ki kap-nu-iš-ki-ip-be
- No. 185 *tup-^rpi¹ hi ti-ip-pan-na mbar-ri-man-ik-ki hi GIŠka₄-par-man-na*
- No. 186 *tup-pi [hi] GIŠka₄-par-ma-na hi [ti-ip-pan-na] mbar-ri-man-*
ik-ki²⁵

Kezdjük az utóbbiakkal. Yu. B. Yusifov e dokumentumoknak legutóbb a következő értelmezését adta:

- No. 185 «Ezt a dokumentumot, azután hogy megiratott Barriman számára, akkor azt a levéltárban kell elhelyezni.»
- No. 186 «Ezt a dokumentumot a levéltárban kell elhelyezni, azután, hogy megírták Barriman számára.»

Azonban többféle meggondolás is szól ez ellen az értelmezés ellen. Elsősorban is az elámi szövegben a fordításban kifejezésre jutó időbeli egymásutának semmi nyoma nincs. Ezt jól mutatja az is, hogy a két mondat tartalmi sorrendje éppen az ellenkezője egymásnak. Azután nem világos, miért hangsúlyozná a szöveg, hogy a dokumentumot először írják meg Barriman számára,

²⁴ E. Herzfeld magyarázata, Zoroaster and his World. I. 34 «here tip.pi.me, which makes the meaning collective . . . , unmistakably so because the El. text says "as it had never existed before" természetesen nem kielégítő, mert a tagadás nem vonja maga után szükségszerűen a kollektív többest, s ezenkívül a második előfordulási helyen nem is áll tagadómondat a *tup-pi-me* szó után.

²⁵ Yu. B. Yusifov: Эламские хозяйственные документы из Суз. ВДИ 85 (1963) 221, 237.

s csak azután helyezték el a levéltárban, hiszen amíg nem írták meg, addig úgy sem lehet a levéltárba tenni. Végül az sem érthető, hogy miért Barriman számára kell a dokumentumot megírni, ha az úgy is a levéltárba kerül.

Mindezek a nehézségek megoldódnak azonban, ha megfigyeljük, hogy az idézett szövegrészek voltaképpen két mellérendelt mondatból állanak, amelyeknek szerkezete azonos. Ha ugyanis a két szövegrészt összehasonlítjuk egymással, akkor az ellentétes részek párhuzamából azonnal világossá válik, hogy a No. 185-ben is és a No. 186-ban is a *tup-pi* szót a második *hi* elé, az állítmányt pedig a *hi* után tartalmilag ki kell egészítenünk. Így a dokumentumot a következőképpen értelmezhetjük:

No. 185 «Ez a dokumentum írássék meg Barriman számára, ez (a dokumentum hagyassék) a levéltárban».

No. 186 «Ez a dokumentum (hagyassék) a levéltárban, ez (a dokumentum) írássék meg Barriman számára».

Ennek az értelmezésnek az alapján könnyű tisztázni Barriman szerepét a tárgyalt dokumentumokban. E dokumentumokat két példányban készítették: az egyik példányt Barrimannak adták, akinek az ügyeivel a dokumentumok foglalkoztak, a másik példányt pedig a levéltárban helyezték el megőrzésre. Ennek az ismeretűes most a harmadik, eltérő szövegű dokumentum is értelmezhetővé válik:

No. 184 «Barrimantól az egész átvétetett. A dokumentumra (coll.) a pecsét rányomatott. Barrimann megkapta. Ez a levéltárban hagyassék. Az elkészült tárgyak a kincstárosoknak (adassanak).»

Ez a dokumentum jól megvilágítja a susai kincstár adminisztrációját. Barriman beszállította azokat a cikkeket, amelyek elkészültek. Erről két dokumentumot állítottak ki, amelyeket lepecsételtek. Az egyiket Barriman megkapta, a másik pedig a levéltárban maradt. Az átvett készítmények a kincstárosok kezébe kerültek. Itt a dokumentum megfogalmazása kétségtelenné teszi, hogy két dokumentumról, ill. ugyanannak a dokumentumnak két példányról van szó, mert egyrészt megmondja, hogy Barriman a dokumentumot megkapta, másrészt pedig utasítást ad, hogy ez — azaz a dokumentum másik példánya — a levéltárban hagyassék. Ebben az összefüggésben fény derül a *tup-pi-me* alak használatára is. Kétségtelen, hogy ez itt kollektív jelentésben szerepel, mint a dokumentum két példányának megnevezése.

Hasonló lehet a magyarázata az óelámi *tu₄-up-pi-me* alaknak is. Hogy ez nem elvont értelemben 'írás'-t jelent, hanem magát a konkrét feliratot jelöli, azt részben a szövegösszefüggés (*ak-ka tu₄-up-pi-me me-el-ka-an-ra* «aki a feliratot (coll.) megváltoztatja»), részben pedig az a tény bizonyítja, hogy a felirat akkád változata a *tu₄-up-pi-me* szót a *tup-pa-šu* «feliratát» (Acc.) kifejezéssel fordítja. A *tu₄-up-pi-me* alak használatának itt is nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a felirat két példányban készült: elámi és akkád nyelven, s így a felirat két változatát kézenfekvő volt kollektív értelemben «felirat»-nak nevezni.

Az elámi *tup-pi-me*, óelámi *tu₄-up-pi-me* szó tehát a tárgyalt adatok alapján itélve az elámi nyelv egy sajátos kifejezési lehetőségét testesíti meg: olyan feliratot, dokumentumot jelent, amelynek több példánya, változata esetleg része van, de amely egységet alkot. Ezt indoeurópai nyelvekre voltaképpen nem lehet pontosan lefordítani, mert a többszám, amely erre a célra

számításba jöhetne, több különböző feliratot is jelölhet. Bizonyos mértékben párhuzamba állítható ezzel a jelenséggel az óbabilóniban a *HI.A* többesjel használata, amely szemben az egyedek többségét jelölő *MEŠ* többesjellel mindig kollektív többséget jelent.²⁶

Visszatérve most a bisituni felirat 70. §-ának elámi szövegéhez, aligha lehet kétséges, hogy ebben a *tup-pi-me* szó szintén hasonló jelentésben fordul elő. A bisituni felirat columnákra tagolódó hosszú szövegével konkrét megjelenésében szintén egy kollektív többséget alkotó egység benyomását kellette, s így megjelölésére az elámiban elsősorban a *tup-pi-me* kifejezés jöhetett számításba. Joggal vethető fel azonban az a kérdés, hogy ha ez így van, miért használja a bisituni felirat a 70. §-tól eltekintve az összes többi előfordulási helyén a *tup-pi* szót. Az eltérő szóhasználat okát abban láthatjuk, hogy az összes többi esetben nem a feliratnak a konkrét megjelenési formájáról, hanem a felirat szövegéről vagy tartalmáról van szó, így tehát a többség benyomását ezek a szöveghelyek nem kelthették. Világosan mutatja ezt a szövegösszefüggés mindegyik esetben:

- DB IV 41—42 *hya: aparam: imām: dipim: patiparsāh^{ay}*
«aki később ezt a feliratszöveget olvasni fogod»
- DB IV 48 *hya: aparam: imām: dipim: patiparsātiy*
«aki később ezt a feliratszöveget olvasni fogja»
- DB IV 47 *ahyāyā: dipiyā: naiy: nipištam*
«ebben a feliratszövegben nincs megírva»
- DB IV 70 *hya: aparam: imām: dipim: vaināh^{ay}*
«aki később ezt a feliratszöveget látni fogod»
- DB IV 72—73 *yadiy: imām: dipim: vaināh^{ay}*
- DB IV 77 *yadiy: imām: dipim . . . vaināh^{ay}*
«ha ezt a feliratszöveget látni fogod»

Mindezekben a helyeken a *patiparsāh^{ay}*, *patiparsātiy*, *nipištam*, *vaināh^{ay}* igealakok kétségtelenné teszik, hogy a felirat mint szöveg van megnevezve. Hasonló szövegösszefüggésben szerepel a *dipi-* szó Xerxes Van-i feliratán is:

- XV 23—25 *adam: niyaštāyam: imām: dipim: nipištanaiy*
«én elrendeltem ezt a feliratszöveget ráírni»

Ugyancsak a *nipištām akunauš* 'ráíratta' állítmánnyal fordul elő a *dipi-*szó XV 22—23-ban. Ezzel szemben DB IV 89-ben a *dipi-* szó mellett az *akunavam*, 'csináltattam', DB IV 91—92-ben pedig a *frāštāyam* 'küldöttem' állítmány áll, amelyek világosan a felirat konkrét megjelenési formájára utalnak. Így valószínűnek látszik, hogy az elámi változatban a *tup-pi* és *tup-pi-me* alakok használata az óperzsa *dipi-* szó különböző jelentésben való használatát tükrözi. Természetesen feltűnő, hogy az elámi fordítás az óperzsa eredetinek formai szempontból nem érzékelhető jelentéstani finomságát formailag is kifejezésre juttatta. Sokkal érthetőbb volna ez a jelenség, ha az óperzsa eredeti a 70. §-ban a többi szöveghelytől eltérően a *dipi-* szó többesszámát használná, s ezt adta volna az elámi fordító finom értelmezéssel a *tup-pi-me* collectivum-képzős alakkal vissza.

²⁶ Ld. *S. Smith: The Statue of Idri-mi. London 1949. 25.*

2. Vitatott a *da-a-e-ik-ki* szó értelmezése is. Mivel a *da-a-e* szó a bisituni felirat több helyén (pl. el. vált. I 36) az óperzsa *aniyā* szónak felel meg, jelentése tehát 'más', az *-ik-ki* elemet pedig locativusi ragnak vagy postpositionak lehetett meghatározni, a régibb kutatás e kifejezést 'máshol' vagy 'más módon' értelemben fogta fel.²⁷ W. Hinz először a második értelmezést tette magáévá,²⁸ utóbb azonban eltért ettől, s az *-ik-ki* elemet melléknévképzőnek tekintve a *da-a-e-ik-ki* szónak 'andersartig' jelentést tulajdonított.²⁹ Ebben két megfontolás vezette. Az egyik az volt, hogy a *da-a-e-ik-ki*-vel szemléltetést egyenértékű *da-a-ki* alak melléknévi funkcióban fordul elő (pl. XPh 35 *da-a-ki-da šà-ri* = óperzsa *aniyašca* : *āha* «más is volt»), a másik pedig, hogy DSj 2-ben az óperzsa *aniyaθā* 'másképpen' kifejezésnek az elámi változatban *da-a-ki-lu-ra-ka₄*, nem pedig *da-a-ki* vagy *da-a-e-ik-ki* alak felel meg. Ismét más értelmezését adta a *da-a-e-ik-ki* kifejezésnek I. M. D'yakonov, aki arra támaszkodva, hogy az óperzsa változatban *patišam* felel meg neki, amelyet R. Kent 'besides' jelentésben fordított,³⁰ 'ezenkívül' jelentését tette fel.³¹

E különböző elgondolásokkal kapcsolatban a következő tényeket kell elsősorban figyelembe vennünk. 1. Sem a *da-a-e-ik-ki*, sem a *da-a-ki* alak 'máshol' jelentésben nem fordul elő. 2. Melléknévi funkcióban, jelzőként csak a *da-a-e*, ill. többesszámban a *da-a-ip*, *da-a-ib-be* alakok használatosak (DB I 27, 31, 36, 51; III 78, 79) és 6 eset közül 5-ben az *ap-pa* vonatkozó névmással kapcsolódnak a főnévhez. 3. A *da-a-ki* alak csak önállóan, főnévi funkcióban használatos. 4. G. G. Cameron és R. T. Hallock a PTT és a PFT adatai alapján a *lu-ra-ka₄* (változatok: *lu-ri-ka₄*, *lu-ri-ik-ka₄*, *lu-^rak(?)^l-ka₄*) szó jelentését nagy valószínűséggel 'single'-nek határozták meg.³² Ennek következtében DSj 2-ben az óperzsa *aniyaθā* 'másképpen' megfelelőjének nem a *da-a-ki-lu-ra-ka₄* kifejezést, hanem csak a *da-a-ki* szót kell tartanunk. A *da-a-ki* alak 'másképpen' jelentése tehát biztosítottnak tekinthető. 5. A *da-a-e-ik-ki* és *da-a-ki* alakok valószínűleg csak orthográfiai változatoknak tekinthetők, mint e lehetőséggel már W. Hinz is számolt. A *da-a-e* alakban ugyanis az *e-ne* nem tulajdoníthatunk 3. szem. birt. névmási szerepet, mert — ellentétben a *hi-še* 'neve' szóval — a szövegösszefüggés erre semmiféle alapot nem ad. Az *-a-e* írásmód előfordul még az *a-ia-a-e* szóban, amely az óperzsa *ahyāyā* alaknak az elámi átírása. Ezt figyelembe véve a *da-a-e* írásképet **taya*-nak értelmezhetnénk. Azonban a *da-a-e* szó többesszáma *da-a-ip*, *da-a-ib-be*, azaz **tayp*, s mint-hogy a *dna-ap ap-pa da-a-ib-be* «a többi istenek» és a *vda-a-ia-u-iš ap-pa da-a-e* «a többi tartomány» kifejezésekben semmi különbség sincs a *da-a-e* és a *da-a-ib-be* alakok funkciója között (eltekintve attól, hogy az előbbi egyszám, az utóbbi pedig többesszám), nyilvánvaló, hogy különösebb jelentőséget az *-e*-nek nem szabad tulajdonítanunk. Így a 'másképpen' jelentést a *da-a-e-ik-ki* **tayaki* alak számára is biztosítottnak kell tekintenünk. 6. Az óperzsa *patišam* szónak Kent által etimológiai alapon kikövetkeztetett 'besides' jelentése, mint később látni fogjuk, nem fogadható el. Így a *da-a-e-ik-ki* alak 'ezenkívül'

²⁷ V. ö. F. H. Weissbach: Die Achämenideninschriften zweiter Art. 50, 94, 104 és Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig 1911. 71.

²⁸ W. Hinz: ZDMG 96 (1942) 346.

²⁹ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 29.

³¹ I. M. D'yakonov: ВДИ 89 (1964) 177.

³⁰ R. G. Kent: Old Persian. 132.

³² V. ö. G. G. Cameron: JNES 24 (1965) 181—182.

jelentése, amely egyébként sem igazolható a rendelkezésre álló adatok alapján, magától esik.

A fenti érvelés alapján a 70. §-ban a *da-a-e-ik-ki* szónak mindössze két jelentésével számolhatunk: 1. 'más (dolog)' (főnév), 2. 'másképpen' (határozó). A két lehetőség között a választás könnyű. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az *vú htup-pi-me da-a-e-ik-ki hu-ud-da* szövegösszefüggésben a főnévi 'más (dolog)' értelmezésnek semmi értelme sem volna («én a feliratot, más dolgot készítetttem»??). Így a szövegösszefüggésbe a *da-a-e-ik-ki* szó feltehető jelentései közül csak a határozói illik bele, a 'másképpen' jelentésen kívül tehát minden egyéb értelmezését valószínűtlennek kell tartanunk.³³

3. Nem kevésbé jelentősek a nézeteltérések az *ap-pa šá-iš-šá in-ni šà-ri* mellékmondat értelmezése tekintetében. Itt nem magának a mellékmondatnak az értelme vitatott, ebben a tekintetben már elég régen egyöntetű vélemény alakult ki. Vitatott azonban, hogy a mellékmondatot az előtte álló vagy pedig az utána következő kifejezésre kell-e vonatkoztatni. F. H. Weissbach és W. Hinz a mellékmondatot az előtte álló *har-ri-ia-ma* kifejezésre vonatkoztatva így fordították: «auf arisch, was vormals nicht war»³⁴ ill. «auf arisch, was es vordem nicht gab».³⁵ Ezzel szemben G. G. Cameron e szövegrésznek a következő értelmezését adta: «in other ways I fashioned inscriptions in Aryan, (ways) which formerly did not exist: both on baked bricks and upon leather (parchments).»³⁶ Hasonló értelmezést adott I. M. D'jakonov is: «я текст, кроме того, сделал по-арийски, какого прежде не имелось, и на таблетках, и на коже».³⁷ A lényegét illetően ezekkel egyezik, de a *da-a-e-ik-ki* szóra vonatkozólag Hinz értelmezését teszi magáévá J. M. Stève fordítása: «J'ai fait une inscription différente, ce qui auparavant n'avait pas été fait: en aryen et sur l'argile et sur la peau . . .».³⁸ Mindkét irányzatnak számos képviselője van, s természetesen a két szembenálló értelmezés teljesen eltérő történeti következtetéseket von le a 70 §.-ból. Az érdekes csak az, hogy a mellékmondat mondattani helyzetének kérdését senki sem vizsgálta meg alaposabban, hanem szinte magától értetődően vonatkoztatta az előtte vagy az utána álló kifejezésre.

Hogy a felmerült két magyarázat közül melyik a helyes, csak az *ap-pa* vonatkozó névmás és kötőszó mondattani használatának vizsgálatával lehet eldönteni. Mivel ilyen esetekben a nyelvhasználat bizonyos mértékben egyéni is lehet, célszerű a vizsgálatot a bisituni felirat szövegére korlátozni. A bisituni feliratban az *ap-pa* szó használatának következő eseteit különböztethetjük meg:

- A/1. Kötőszó = óperzsa *tya* 'hogy' I 25,40 tárgyi mellékmondat bevezetésére
2. Kötőszó = óperzsa *tya* '(ügy)hogy' III 62 következményes mondat bevezetésére

³³ Nem foglalkozunk itt az *-ik-ki* elem kérdésével (melléknévképző, helyhatározói rag vagy névutó?) mint amely az értelmezés szempontjából nem játszik döntő szerepet, ld. erre legutóbb R. T. Hallock: JNES 17 (1958) 261 sk.

³⁴ F. H. Weissbach: Die Keilinschriften der Achämeniden. 71; W. Hinz: ZDMG 96 (1942) 348.

³⁵ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 33.

³⁶ G. G. Cameron: Persepolis Treasury Tablets. Chicago 1948. 29.

³⁷ I. M. D'jakonov: ВДИ 89 (1964) 178.

³⁸ J. M. Stève R. Ghirshmannál: JNES 24 (1965) 249.

3. Kötőszó = óperzsa *yaθā* 'mint hogyha' I 54 hasonlító mellékmondat kapcsolására
4. Kötőszó = óperzsa *yaθā* 'ahogy' I 47, 51/52; III 68 mindig a *sa-ap ap-pa* szókapcsolatban, módhatározó mellékmondatok kapcsolására
5. Kötőszó = óperzsa (*pasāva*) *yaθā* 'azután hogy' I 22 a *me-ni sa-ap ap-pa* szókapcsolatban, időhatározó mellékmondat kapcsolására
- B/1. Névmás = 'amely, amelyek' az óperzsában megfelelője nincs I 18, 27, 31, 36, 51
 = óperzsa *hya* I 62, 67; II 18, 19, 23, 27, 31, 35, 39, 42, 46, 62, 64, 70, 81, 83; III 3, 11, 15, 26, 29
 = óperzsa *tya* I 63
 = óperzsa *tyam* I 77; II 18, 31, 35, 43, 47, 52, 64, 72, 76, 83; III 11, 15, 26, 29
 = óperzsa *tyām* III 94
 = óperzsa *tyai-*, *tyaiy* I 44; II 57; III 17, 18, 79
 Mindezekben az esetekben az *ap-pa* vonatkozó névmás jelzői nominális mellékmondatot vagy jelzői szerkezetet vezet be, típus: III 29 *vtaš-šu-íp ap-pa vū-ni-na* «a hadi nép, amely az enyém» ill. II 23 *vtaš-šu-íp ap-pa vbe-ti-íp* «a hadi népet, amely lázadó». Minden esetben az előtte álló kifejezésre vonatkozik.
2. Névmás = óperzsa *tya* I 47; III 71, 74
 = óperzsa *tyā*- I 50
 = óperzsa *tyaiy* III 78
 Ezekben az esetekben az *ap-pa* vonatkozó névmás igei állítmányú jelzői mellékmondatokat vezet be, típus: III 74 *ap-pa vū hu-ud-da* «amit én tettem». Minden esetben az előtte álló kifejezésre vonatkozik.
3. Névmás = óperzsa (*imā*) . . . *tyā* vagy (*imām*) . . . *tyām* I 9–10, 15, 21; III 47, 61, 66, 67, 77, 84
 Ezekben az esetekben az *ap-pa* vonatkozó névmás igei állítmányú jelzői mellékmondatokat kapcsol, amelyeket a főmondatban mindig megelőz a *hi* 'ez' mutatónévmás. Tartalmilag a mellékmondat mindig erre vonatkozik, típus: *hi ap-pa vū hu-ud-da* «ez, amit én tettem» (III 47) ill. *vnu ak-ka₄ me-iš-ši-in htup-pi hi ši-ia-in-ti ap-pa vū tal-li-ra* «te, aki később ezt a felirat-szöveget látni fogod, amelyet én írtam» (III 84–85).
4. Névmás = óperzsa *tya* . . . (*ava*) I 16; III 67, 87, 89 és I 52 (itt hiányzik az óperzsában az *ava* mutatónévmás). Ezekben a példákban az *ap-pa* vonatkozó névmás igei állítmányú jelzői mellékmondatokat vezet be, amelyek mindig az utánuk következő kifejezésre vagy mondatra vonatkoznak. Utóbbiakban azonban az *ap-pa* szóra mindig a *hu-uh-be*, *hu-be* mutatónévmás utal vissza, típus: I 16 *ap-pa vū ap ti-ri-ia dši-ut-ma-na dna-a-ma-na-ma hu-uh-be hu-ud-da-iš* «amit én nekik mondtam éjjel-nappal, azt csinálták». A *hu-be* mutatónévmás e

szerkezetnek annyira elengedhetetlen tartozéka, hogy — mint I 52 mutatja — még abban az esetben is kiteszik, ha az óperzsa szöveg nem használja az *ava* mutatónévmást.

5. Névmás = az óperzsaiban megfelelője nincs, I 68—69 *me-ni vü vtaš-šu-ip maš-ka-um-ma šik-ka₄-ka₄ ap-pa ANŠU.A. AB.BA¹⁹g-ma ap-pi-in be-ip-la ap-pa-pa ANŠU.KUR. RA¹⁹g-ir be-ip-li-ib-ba*. E szövegrész pontos értelmezése G. G. Cameron új olvasatai³⁹ után is több nehézségbe ütközik. Nem világos elsősorban, hogy a korábban olvasott *ap-pa-pa . . . ap-pa-pa* névmáspár első tagja helyett miért közöl Cameron *ap-pa* alakot, s minthogy a szöveget csak a második *ap-pa-pa* névmásig idézi, nem lehet tudni, hogy a helyett is *ap-pa* alakot olvasott-e vagy pedig az első *ap-pa* alak is csak elnézés eredményeképpen jött létre. Ezenkívül az egész szövegrész teli van hiátusos szerkezetekkel, amelyek nyilván az ismétlés elkerülésére irányuló törekvés eredményeinek tekinthetők. Ezt figyelembe véve e szövegrészt következőképpen értelmezhetjük: «Azután én a hadi népet bőr-(tömlők)re raktam, (a hadi népet,) amely tevén (volt), őket (tevére) ültettem, (a hadi népet,) amely lovas (volt), (őket lóra) ültettem». Mint láthatjuk, a mondat-szerkezet itt a 2. és 4. típust egyesíti magában, amennyiben az *ap-pa* névmással kezdődő jelzői kifejezés vagy nominális mellékmondat a *vtaš-šu-ip* szóra vonatkozik, de ugyanakkor az *ap-pa* névmásra a rákövetkező főmondatban az *ap-pi-in* 3. szem. személyes névmás utal vissza. Ha azonban e helyen mégis az *ap-pa-pa . . . ap-pa-pa* olvasattal kell számolnunk, s ezt a kifejezést 'egyesek, egyik rész . . . mások, másik rész' jelentésben értelmezve külön kell választanunk az *ap-pa* vonatkozó névmástól, akkor a mondat-szerkezet tanúbizonyossága természetesen közömbössé válik vizsgálatunk szempontjából.⁴⁰

Összegezve az *ap-pa* vonatkozó névmás ill. kötőszó használatára vonatkozó vizsgálat eredményeit megállapíthatjuk, hogy a 70. §-ban szereplő *ap-pa šá-iš-šá in-ni šá-ri* mellékmondat kétségtelenül a B/2 típust képviseli, s így csak az előtte álló kifejezésre vonatkozhat. Így azt a lehetőséget, hogy e mellékmondat állítása az utána következő kifejezésre vonatkozzék, teljes biztonsággal ki lehet zárni. Ezzel az eredménnyel megegyezik az óperzsa eredeti tanúbizonyossága is. Ebben ugyanis az *ariyā* : *āha* = elámi *har-ri-ia-ma* kifejezés után világosan új mondat kezdődik, mert az *utā* : *pavastayā* : *utā* : *carmā* után álló *ga-ra-* [szókezdetben mindenképpen állítmányt kell látnunk. Az elámi fordító azonban a speciális jelentésű óperzsa igealakot nem fordította le, hanem

³⁹ G. G. Cameron: JCS 14 (1960) 64.

⁴⁰ A vizsgálatban figyelmen kívül hagytam az I 33 *vLUGÁL¹⁹g-me [hu-be ap]-pa . . . = óperzsa aita . . . tya* és a II 60 [*vap-pi*] . . . *ap-pa* szöveghelyeket, mert ezeknek kiegészítése nem teljesen megnyugtató.

az idézett óperzsa kifejezésnek megfelelő elámi szövegrészt a következő *hu-ud-da* állítmányhoz vonta. Így jött létre a *ku-ud-da ... ku-ud-da ... ku-ud-da ... ku-ud-da ... hu-ud-da* mondat szerkezet.

Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy az *ap-pa* vonatkozó névmás a bisi-tuni feliratban sehol sem fordul elő 'amilyen' jelentésben, úgyhogy az *ap-pa šá-iš-šá in-ni šà-ri* mondatban sem tulajdoníthatunk neki ilyen jelentést.

4. A *šà-ri* szóval kapcsolatban I. M. D'yakonov azt a véleményét fejtette ki, hogy ez nem igealak, hanem melléknév 'levő, létező' jelentéssel.⁴¹ Az elgondolás alapjául valószínűleg az a megfigyelés szolgált, hogy a *šà-ri* alak nehezen illeszthető be az elámi igealakok rendszerébe. A kérdés eldöntése nehéz. Önmagában a formai elemzés alapján nem lehet a *šà-ri* szó igealak voltát kétségbevonni, mert a létige alakjai a legtöbb nyelvben kiesnek az igék általános alakrendszeréből. Kétségtelen, hogy a *šà-ri* alak a bisi-tuni feliratban mindig az óperzsa létige ragozott alakjainak felel meg,⁴² s nehéz volna feltenni egy 'levő, létező' jelentésű melléknévet, amely nem egy 'lenni' ige származéka. Viszont a *šà-ri* alak nem látszik igenévnek, mert DB II 69-ben *šà-ri-ir* alakja fordul elő, s ez értelmezhető is igenévnek, bár az óperzsa változatban itt is *āha* 'volt' a megfelelője: *vmi-iš-da-aš-ba vū vad-da-da hpar-tu-maš šà-ri-ir hu-pir-ri ...* «Vištāspa, az apám Parθavában lévén őt ...». Alaki szempontból jó párhuzamot nyújt ehhez az *ut-tar-ra* 'tevő, cselekvő' alak.⁴³ A *šà-ri* szó igealak volta mellett szólna a Cameron által DB III 78-ban helyreállított *šà-ri-ka(!)* alak.⁴⁴ Azonban a feliraton *šà-ri-na* olvasható, s ha ez bizonyára a bevéső hibája is, epigráfikai szempontból kézenfekvőbb *šà-ri-ba(!)* alakra javítanunk, mert a *na* és *ba* jelekben a vízszintes és a függőleges ékek száma pontosan megegyezik, s *ba* olvasat esetén az íráshiba csak abban állna, hogy a bevéső a középső vízszintes éket a másik kettőtől kissé balra véste be, a helyett, hogy kissé jobbra helyezte volna. A *šà-ri-ba(?)* alak ebben az esetben egy intranzitív *šà-ri-* ige többes 3. szem. «connective» alakja lehetne.⁴⁵ Így — bár a Mālamīr-i elámi feliraton a szövegösszefüggésbe a *šà-ri* szónak 'levő, létező' jelentése is beleillene⁴⁶ — egyelőre valószínűbb a *šà-ri* alakot igealaknak tekintenünk.

5. Új értelmezését kísérelte meg I. M. D'yakonov a *ti-ib-ba*, *am-mín-nu* és *mar-ri-da* kifejezéseknek. Fordításában a *ti-ib-ba* szó 'действительно (?)', *am-mín-nu* 'повсюду (?)', *mar-ri-da* pedig 'я взял' értelmezésben szerepel.⁴⁷ Azonban ezek a kifejezések másutt is előfordulnak az achaimenida kori elámi feliratokban, s ismerjük pontos óperzsa megfelelőjüket is. A *ti-ib-ba* szó óperzsa megfelelői *fra-* és *upariy*, jelentése pedig 'előtt, előre, előbb'⁴⁸. Az *am-mín-nu* szó DB I 34-ben előfordul a *vLUGĀL-me am-mín-nu* = óperzsa *aīta* : *xsaçam* kifejezésben, jelentése tehát 'ez, (ugyan)ez'.⁴⁹ A *mar-ri-da* alak

⁴¹ I. M. D'yakonov: ВДИ 89 (1964) 177.

⁴² Ld. G. G. Cameron összeállítását JCS 14 (1960) 63.

⁴³ G. G. Cameron: id. h.

⁴⁴ G. G. Cameron: id. h.

⁴⁵ A „connective” igealakok fogalmára v. ö. R. T. Hallock: JNES 18 (1959) 5.

⁴⁶ Ld. a felirat publikációját és magyarázatát W. Hinznél: Die elamischen Inschriften des Hanne. A Locust's Leg. Studies in Honour of S. H. Taqizadeh. London 1962. 105 skk.

⁴⁷ I. M. D'yakonov: ВДИ 89 (1964) 178.

⁴⁸ Ld. W. Hinz: ZDMG 96 (1942) 347, ZDMG 102 (1952) 31; G. G. Cameron: Persepolis Treasury Tablets. 126, Die Welt des Orients 2 (1959) 475; R. T. Hallock: JNES 24 (1965) 272.

⁴⁹ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 31 sk.

DB I 62-ben az óperzsa *haruva*, DNa 39—40-ben pedig az óperzsa *visam* fordítása, jelentése tehát 'minden, összes'.⁵⁰ A *vda-a-ia-ú-iš mar-ri-da-ḥa-ti-ma* kifejezésben mondattani szempontból egyébként sem lehetne a *mar-ri-da* alakot igeinek értelmezni.

6. Kezdetől fogva nehezen megoldható problémát jelentett a 70. § utolsó szavának magyarázata. Korábbi találgatások után W. Hinz a *sa-pi-iš* szónak 'sie erlernten' értelmezését adta.⁵¹ I. M. D'yakonov legutóbb 'поstrиг(?)' jelentésben fordította.⁵² Minthogy a *sa-pi-* ige a bisituni feliratban csak itt fordul elő, jelentésének meghatározására pedig a szövegösszefüggés nem nyújt elegendő támpontot, értelmezése csak az óperzsa eredeti és egyéb előfordulásai segítségével lehetséges. Az óperzsa eredetét G. G. Cameron fáradozásai révén 1951 óta már ismerjük, azonban ennek értelmezése felől is erősen megoszlanak a vélemények. Így gyakorlatilag csak a PFT-nak azokra az adataira támaszkodhatunk, amelyeket R. T. Hallock tett közzé.⁵³ Ez a két adat a következő:

PFT No. 7903,—5 *hhpu-ḥu hḥbar-šib-be hhtup-pi-me sa-pi-man-ba*

A szöveg értelmezése Hallock szerint «Persian youths (who) are copying (?) inscription(s)», míg Hinz «Persische Knaben, die die Schrift lernen» fordítást javasolt. Hallock a 'to copy' mellett lehetségesnek tartja a 'to translate, to read' értelmezést is. A másik szöveghely:

PFT No. 2934,4—10 *ḥal-mi hḥba-ka₄-gi-ia-na-ma ḥsa-ap-KI.MIN ḥu-be-ma ap-pa hḥman-ša-na-na-ši ku-iš*

Hallock értelmezése szerint: «According to the sealed document of Bakagiya, according to that copy (?) which Manšananasi carried».

Ha megvizsgáljuk a *sa-pi-* ige e két szövegösszefüggését, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ezek sem teszik lehetővé a 70. §-ban előforduló *sa-pi-iš* alak pontos helyi jelentésének meghatározását. Elsősorban rá kell mutatnunk arra, hogy a szövegösszefüggés a *sa-pi-* ige javasolt 'megtanulni, másolni, fordítani, olvasni' jelentései közül egyiket sem bizonyítja. Épp ilyen kevéssé lehet igazolni a *ḥsa-ap-KI.MIN* szó feltett 'copy' jelentését az idézett szövegrészből. Ami a PFT No. 7903 dokumentumot illeti, ez mindenesetre párhuzamba állítható a PTT No. 9 táblával, amelyet részben E. Benveniste és R. T. Hallock⁵⁴ javaslatai alapján következőképpen egészíthetünk ki:

4. sor . . . *hḥkur-taš ap-[pa hḥat-ti-ip]*
 5. *a-ak hḥmu-šir-ri-ia¹-[ip GIŠGI.Šlg]*
 6. *hḥše-iš-ki-ip hḥak¹-[ka₄-be ḥšu-ša-]*
 7. *an-mar hḥa-ir-ša¹-[iš¹]-[ši-nu-ip]*
 8. *hḥAR hḥḥu-ut-ti-[ip hḥak-ka₄-be]*
 9. *hi-ia-an hḥnu-pi-ia¹-[da-ma sa-pi-]*
 10. *man-ba . . .*

« . . . munkások, akik szíriaiak
 és egyiptomiak, fa-
 metszők, akik Susá-
 ból Persepolisba jöttek,

⁵⁰ Ld. már *F. H. Weissbach*: Die Achämenideninschriften zweiter Art. 107.

⁵¹ *W. Hinz*: ZDMG 96 (1942) 348, ZDMG 102 (1952) 32.

⁵² *I. M. D'yakonov*: ВДИ 89 (1964) 178.

⁵³ *R. T. Hallock*: JNES 9 (1950) 244.

⁵⁴ *E. Benveniste*: JA 246 (1958) 59; *R. T. Hallock*: JNES 19 (1960) 97.

kőfaragók, akik
a palotában feliratot készí-
tenek . . . »

Cameron itt a 9. sorban eredetileg [*lu-ud-da-*] kiegészítést javasolt,⁵⁵ azonban a PFT No. 7903 alapján kézenfekvő itt is a [*sa-pi*]-*man-ba* kiegészítésre gondolni. Bármelyik kiegészítést fogadjuk is el, annyi valószínűnek látszik, hogy mindkét esetben felirat készítésén dolgozó munkásokról van szó. Így a *sa-pi*-ige általános jelentése bizonyára 'vmin dolgozik, tevékenykedik, készít vmit'.⁵⁶ A bisituni feliraton azonban a *sa-pi-iš* igealaknak 'dolgoztak, tevékenykedtek' jelentése annyira semmitmondó lenne, hogy feltétlenül valamilyen specializáltabb helyi jelentésre kell gondolnunk. Ezt azonban legfeljebb az óperzsa változat segítségével lehet csak meghatározni. Az elámi adatok alapján mindössze azt lehetne feltenni, hogy a *sa-pi*-ige e helyen bizonyos értelmi nyomatékkal 'serényen dolgozni, aktívan tevékenykedni, jól működni stb.' jelentésben szerepel.

Mindezek alapján a bisituni felirat 70. §-nak elámi változatát következőképpen fordíthatjuk le:

1. sor «Dārayavauš király kijelenti:
2. Auramazdā akaratából
3. én a feliratot (coll.) másképpen készítettem,
4. ārya nyelven, ami korábban nem volt.
5. Mind agyagtáblára, mind pergamenre,
6. mind nevemet, mind származásomat ráíratam.
7. Mind megíratott, mind nekem felolvastatott.
8. Azután ezt a feliratot az összes tartományokban szétküldtem.
9. A hadi nép jól működött (jól teljesítette kötelességét).»

Az elámi változatnak ezt az értelmezését figyelembe véve a 70. §-t tartalmi szempontból négy egységre tagolhatjuk:

1. A felirat újszerűsége: ārya nyelven készült. (2.—4. sor).
2. A felirat hitelesítésének protokolláris eljárása. (5.—7. sor).
3. A felirat szétküldése. (8. sor).
4. A felirat hatása. (9. sor).

E szöveghely tanubizonyossága szerint I. Dareios valóban azt állította a bisituni feliratban, hogy e feliratot óperzsa nyelven készítette, ami korábban ismeretlen volt. Természetesen az elámi változat önmagában véve nem dönti el azt a kérdést, hogy valóban I. Dareios vezette-e be az óperzsa ékírást a használatba. Elméletileg fennáll az a lehetőség, hogy az elámi fordítás az óperzsa eredetit bizonyos mértékben félreértette vagy értelmi hangsúlyát máshova helyezte át. Így elengedhetetlen, hogy az elámi változat értelmezése kapcsán nyert eredményeket az óperzsa eredeti rekonstrukciójával ellenőrizzük.

⁵⁵ G. G. Cameron: Persepolis Treasury Tablets. 95.

⁵⁶ Mint hogy a *sa-ap-KI.MIN* (= **sapsap*?) szó összefüggése a *sa-pi*-igével egyáltalán nem világos és jelentése sem határozható meg pontosan, ezt célszerű ebben az összefüggésben figyelmen kívül hagynunk.

III

Minden olyan kísérletnek, amely a bisituni felirat 70. §-ának óperzsa szövegét kívánja helyreállítani, G. G. Cameron új olvasataiból kell kiindulnia. Az 1951-ben közölt olvasatokat Cameron később W. Hinz javaslatai alapján revideálta és több ponton helyesbítette.⁵⁷ Ez a helyesbített szöveg a következő:

88. sor . . . *0a-a-ta-i-ya : da-a-ra-ya-va-u-ša :*
xa-ša-a-ya-[0a-i]-ya : va-ša-na-a : a-u-
 89. *ra-[ma]-za-da-a-ha : i-ma : di-i-pa-i-^rma[?]-i-[+ - + - + - + :]*
a-da-ma : a-ku-u-na-va-ma : pa-ta-i-ša-ma : a-ra-i-ya-a : a-
ha : u-ta-a : ^rpa¹-va-sa-ta-
 90. *a-y[a-a :] u-ta-a : ca-ra-ma-a : ga-ra-[+ - + - + - + - + - + :]*
[+ - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + :]
-i-ša-ma-i-[+]-ya : [+ - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + :]
u-na-va-ma : ^rpa-ta¹-i-ša-[ma : +]-va-a-da-a-
 91. *[+ - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + :]*
u-ta-a : ^rna-i-ya¹-pa-i-
[+]-^ri¹-[+ - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + :]
ma¹/ta-a^r : pa-ta¹-i-ya-fa^r-ša-i¹-ya : pa-i-
[ša[?]-i-ya-a : ma-a-[ma] : pa-sa-a-[va] : i-ma : di-
 92. *i-pa-i-[+ : a]-da-ma : ^rfa¹-[+ - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + - + :]*
sa¹-va-ta-a-ya-ma : ^rvi-
i¹-[sa]-^rpa¹-da-a : a-ta-ra : da-ha-ya-a-[va]⁰ : ka-a-ra : ha-
ma-a-[ta]-xa-^rša]-ta-a

1. A nehézségek az óperzsa változatban a 89. sorban az *i-ma : di-i-pa-i-ma[?]-i-* kifejezéssel kezdődnek. Itt ugyanis a *dipi-* 'felirat' szó egyes számú nominativusának kellene állnia, azonban a mutató névmásnak az alakja nem felel meg ennek a feltevésnek. A *dipi-* ugyanis minden egyéb előfordulási helyén nőnemű, s így a mutató névmás alakjának itt *iyam*-nak kellene lennie. R. G. Kent valóban ezt az alakot teszi is fel itten, s úgy gondolja, hogy a *ya* jel vagy kimaradt vagy pedig az *iyam* névmásnak összevont *im* alakjával állunk szemben.⁵⁸ Ennek az elgondolásnak a nehézsége az, hogy később a 91–92. sorban ismét szerepel az *i-ma : di-i-pa-i-* kifejezés, amelynek itt viszont egyes szám tárgyesetnek kellene lennie. A mutató névmás alakja azonban most sem felel meg a várakozásnak, mert *imām* helyett *ima* alak olvasható. Ezért Kent itt is kénytelen volt feltenni, hogy vagy az *a-ma* jelek kimaradtak, vagy pedig a mutató névmás továbbképzetlen *i-* tövéből származik az *im* alak, utóbbi feltevést azonban maga sem tartja valószínűnek.

W. Hinz e nehézségeket azzal a feltevéssel kísérte meg áthidalni, hogy a *dipi-* szó itt semlegesnemben fordul elő elvont 'írás' jelentésben.⁵⁹ E szellemes feltevés nehézségeire már fentebb rámutattunk.⁶⁰ E magyarázat ellen szól az a körülmény is, hogy az óperzsában semleges *-i* töveket nem ismerünk, s bizonyítatlan a semlegesnem használata is elvont értelemben konkrét jelentésű nőnemmel párhuzamosan. E jelentéstani és szótani nehézségek egy semlegesnemű *dipi-* szó feltevését valószínűtlenné teszik.⁶¹

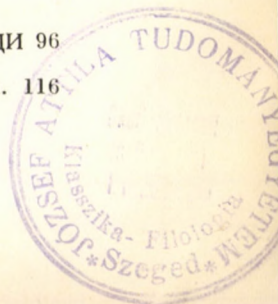
⁵⁷ G. G. Cameron: JCS 5 (1951) 52; W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 36–37; R. G. Kent: JAOS 72 (1952) 15.

⁵⁸ R. G. Kent: JCS 5 (1951) 56, JAOS 72 (1952) 14, 15.

⁵⁹ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 34.

⁶⁰ Ld. még I. M. D'yakonov: ВДИ 89 (1964) 177–178; I. M. Oranskiy: ВДИ 96 (1966) 112 skk.

⁶¹ Ezért W. Brandenstein—M. Mayrhofer: Handbuch des Altpersischen. 116 kivételével Hinz feltevését általában nem is fogadták el.

Ha a feliratban nem akarunk súlyos íráshibákat feltenni, s a mutató névmás előforduló alakjával a *dipī-* szót összhangba akarjuk hozni, akkor bizonyára csak az a lehetőség marad hátra, hogy a 89. sorban a *di-i-pa-i-^rma¹-i-* alakot *di-i-pa-i-ma-i-[ya]*-ra, a 91–92. sorban pedig a *di-i-pa-i-* alakot *di-i-pa-i-[ya]*-ra kiegészítve és ezeket *dipīmaiyy*-nak ill. *dipiya*-nak értelmezve többes nominativusnak ill. accusativusnak tekintsük. Az óperzsában az óind és óiráni adatok alapján a *dipī-* szó többes nominativusául **dipiya*, többes accusativusául pedig **dipiya*, esetleg **dipīš* alakot tehetünk fel. A többes nominativus feltett formáját alátámasztja a szintén többes nőnemű nominativusi *aθangainiya* alak (DSf 45), míg a többes accusativusi alak az óperzsa feliratokon eddig nem fordult elő. A *dipīmaiyy* alakban, amely a várható **dipiya-maiyy* helyett áll, a szóbelseji *-iya*-nak gyakran előforduló *-i-* írásával állunk szemben.⁶² A második helyen a *dipiya* alak pontosan megfelel a várható többes accusativusnak, minthogy azonban *di-i-pa-i-[ya]* helyett esetleg *di-i-pa-i-[ša]* kiegészítésre is gondolhatunk, nem zárhatjuk ki a **dipīš* többes accusativus lehetőségét sem. Az *i-ma* írást mindkét esetben *imā*-nak értelmezhetjük a szóvégi *-ā* többször előforduló defektív írásával.⁶³

Az *ima* : *dipīmaiyy* és *ima* : *dipiya* kifejezések többes nominativusként ill. többes accusativusként való értelmezése egyszerre érthetővé teszi az elámi változatban a *tup-pi-me* szó használatát a *dipī-* egyes számú alakjainak visszaadására használt *tup-pi* helyett.

A *dipīmaiyy* szó után következő hézagot ennek az értelmezésnek megfelelően *di-i-pa-i-^rma¹-i-[ya* : *ta-ya-a* :*]*-ra egészíthetjük ki, az *a-ha* állítmányt pedig többes 3. szem. *āhan* alaknak értelmezhetjük.

2. A következő probléma a *pa-ta-i-ša-ma* = *patisām* szó értelmezése. R. G. Kent a szónak görög és latin analógiák alapján az 'in addition, besides' értelmezést adta.⁶⁴ Lényegében ezt az értelmezést követi W. Hinz 'überdies' fordítása is.⁶⁵ Kent magyarázata általánosan elfogadottá vált,⁶⁶ csak M. A. Dandamaev tért el bizonyos mértékben tőle, amennyiben Kent görög és latin jelentéstani párhuzamainak felhasználásával a szónak 'hózzá, még, is' jelentést igyekezett tulajdonítani.⁶⁷

Bár így a *patisām* szó értelmezése tekintetében csaknem egyöntetű vélemény alakult ki, Kent által feltett jelentése mégsem fogadható el. Módszer-tanilag nyilvánvalóan helytelen ugyanis egy óperzsa szó jelentését görög és latin párhuzamok alapján meghatározni, amikor a szó megfelelőjét egy másik óiráni nyelvből is ismerjük. Különös módon az utóbbi másfél évtized kutatásának figyelmét elkerülte, hogy a *patisām* pontos megfelelője az Avesztában is előfordul, s ennek segítségével az óperzsa szó jelentését kétséget kizáró módon meg lehet állapítani. Még különösebb, hogy a 70. §-sal foglalkozók figyelmét az is elkerülte, hogy E. Herzfeld már 1947-ben utalt az óperzsa *patisām* szó avesztai megfelelőjére, sőt arra is, hogy az óperzsa kifejezés nyilvánvalóan az

⁶² Ld. R. G. Kent: Old Persian. 13 sk.

⁶³ Ld. R. G. Kent: Old Persian. 22.

⁶⁴ R. G. Kent: JCS 5 (1951) 55 sk., JAOS 72 (1952) 13, Old Persian. 195.

⁶⁵ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 37.

⁶⁶ Ld. W. Brandenstein—M. Mayrhofer: Handbuch des Altpersischen. 139.

⁶⁷ M. A. Dandamaev: Иран при первых Ахеменидах. 56.

elámi *da-a-e-ik-ki* megfelelője, pedig akkor még nem állott rendelkezésre a szöveg Cameron által nyújtott új olvasata.⁶⁸

Az Avesztában az óperzsa *patiša*-nak megfelelő *paitiša*-szónak következő jelentései vannak: mint adverbiumnak 1. 'in der Richtung nach — hin, nach — zu', 2. 'nach vorn hin, vorn', mint melléknévnek 1. 'contrarius, widrig', 2. 'abweichend, ungleichartig'. Minthogy a *patišam* szó után a szövegben közelebbi meghatározásként mint értelmező az *āriyā* 'árjául' kifejezés következik, nyilvánvaló, hogy a szövegösszefüggésbe csak az 'abweichend, ungleichartig' jelentés illik bele. Nem lehet tehát kétséges, hogy a *patišam* szó jelentése 'eltérő módon, másképpen', s hogy ilyen módon az elámi *da-a-e-ik-ki* kifejezés ennek a pontos fordítása.

3. A következő problémát a *pa-va-sa-ta-a-ya-a = pavastāyā* szó jelenti. Cameron új olvasata előtt e szót *a-va-sa-ta-+ya-+*-nak olvasták, ami helyes azonosítását sokáig lehetetlenné tette. Herzfeld azonban már akkor, az új olvasat ismerete nélkül, a középperzsa *pōst* 'bőr' szó előzményét kereste benne, és *pa-va-sa-ta*- alakra korrigálta.⁶⁹ Feltevését Cameron új olvasata igazolta, azonban az óperzsa szöveg teljes megismerése váratlanul újabb nehézséget eredményezett: kiderült, hogy a 'bőr, pergamen' jelentésűnek tartott *pavastā*-szót az elámi fordítás a *ha-la-at* 'agyagtábla' kifejezéssel adta vissza. R. G. Kent a *pavastā*-szót először Cameron javaslata alapján 'papirusz'-nak értelmezte.⁷⁰ E. Beneviste viszont éppen az elámi szó alapján az óperzsa kifejezésnek 'védőtök-tábla' jelentését tette fel.⁷¹ Ezt később Kent is elfogadta, és a szót a *pa* praefixum és a *vah*- 'öltözni' ige származéka összetételének magyarázta 'clay envelope of tablet' jelentésben.⁷² W. Hinz az óperzsa *pavastā* szó középperzsa folytatásának 'bőr, pergamen' jelentése és az elámi *ha-la-at* 'agyagtábla' szó közötti ellentmondást azzal a feltevéssel igyekezett megoldani, hogy a 90. sorban a *car mā* szó után álló *ga-ra*-[helyett *u-ta*-[olvasást javasolt, s a hézagba *ut[ā : (h)i-štā*]-t egészített ki 'und auf Lehmziegeln' jelentésben.⁷³

Ennek az elgondolásnak az a nehézsége, hogy a *ga-ra*-[olvasat biztosnak látszik, tehát nem javítható *u-ta*-[ra, továbbá ebben az esetben az elámiban szereplő «agyagtábla» és «pergamen» fogalmaknak az óperzsában «pergamen», «bőr» és «agyagtábla» felelne meg, s ugyanakkor egyáltalán nem világos, hogy mi a különbség «pergamen» és «bőr» mint írásra használt anyagok között. További nehézséget jelent, hogy így hiányzik az állítmány a mondatból, pedig a 6. sor elején álló [*pat*]išamaiy az 5. sor *utā . . . utā* «mind . . . mind» kötőszavaival szemben világosan új mondatra utal, így tehát az ebben a sorban álló *akunavam* állítmányhoz az 5. sor nem vonható. E szembetűnő nehézségek miatt Hinz magyarázata csak részben talált elfogadásra.⁷⁴ Nem teljesen megnyugtató azonban Kentnak a *pavastā*-szóra vonatkozó magyarázata sem, mert az *apa* particula *pa* változatának létezése még az Avesztában sem tekinthető

⁶⁸ E. Herzfeld: Zoroaster and his World. 34. Ez is mutatja, hogy Herzfeld könyve nem tartozik az iranisztika legolvasottabb termékei közé. W. B. Henning megjegyzései (Zoroaster. Politician or Witch-Doctor. London 1951. 4 skk.) úgy látszik megtették hatásukat.

⁶⁹ E. Herzfeld: Zoroaster and his World. 34, 5. jz.

⁷⁰ R. G. Kent: JCS 5 (1951) 56.

⁷¹ E. Beneviste: Études sur le vieux-perse. BSLP 47 (1951) 43—46.

⁷² R. G. Kent: JAOS 72 (1952) 14; Old Persian.² 219.

⁷³ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 34 sk.

⁷⁴ Ld. pl. W. Brandenstein—M. Mayrhofer: Handbuch des Altpersischen. 140.

teljesen biztosítottak,⁷⁵ nemhogy az óperzsában fel lehetne tenni. Ezért H. W. Bailey később az óperzsa *pavastā-*, az óind *pavasta-* 'Decke, Hülle', a közép-perzsa *pōst*, a sanglečī *pāsk* 'covering, skin', munji *pūsto* 'tree bark' szavakat a saka *pvišta-* 'covered', *pviš-* 'to cover', *pviysaka-* 'a covering thing, wrap', *pvecā-* 'something put on to a garment' szavakkal vetette össze, s az egész szó-csoportot egy **pav-/ *pu-* 'to cover' tőre vezette vissza. E tőből, amelynek további rokonságát a hettitában, a *puwatti-* 'colour', *puwaliya-* 'piece of clothing', *putalliya-* 'put on clothes' szavakban gondolja kimutathatónak, származnék szerinte a *pavastā-* szó a középperzsa *tapast* 'szőnyeg' stb. szavakban előforduló *-sta-* képzővel.⁷⁶

E magyarázat igen szellemesen oldaná meg a *pavastā-* szó problémáját, azonban ennek is vannak nehézségei. Ami elsősorban a hettita adatokat illeti, ezek közül a *putalliya-* ige pontosabb jelentése valószínűleg '(Kleid) aufknüpfen (?), hochschürzen (?)', tehát éppen az ellenkezője annak, mint amit a **pav-* tővel való összefüggés esetén várhatnánk.⁷⁷ A *puwatti-* szó jelentése az előfordulási helyek ismeretlen volta miatt bizonytalan, a feltett 'Farbe, farbige Marke (als Eigentumszeichen)?' jelentés egyáltalán nem mutat a **pav-* tővel való összefüggésre.⁷⁸ Végül a *puwaliya-* szó jelentése nem általában 'ruhadarab', hanem 'egy bizonyos ruhadarab', éspedig valószínűleg 'öv'.⁷⁹ Következésképpen egy **pav-/ *pu-* 'befed' jelentésű tő feltevésére a hettita adatok semmiféle alapot nem nyújtanak.

A felsorolt indoiráni adatok tehát elszigetelten állanak. De még ezek sem függenek össze valamennyien egymással. A saka szavak hangtanilag **pati-void-*, **pati-vaiš-* és **pati-vaič-* alakokra vezethetők vissza. A *pavastā-* szó esetleg feltehető többi iráni megfelelője mind lehetne az óperzsából átvett jövevényszó is, úgyhogy végeredményben változatlanul az óperzsa és az óind szó tekinthető csak teljesértékű adatnak. E szavak elszigeteltsége az óiráni és óind szókészletben eléggé valószínűtlenné teszi egy külön **pav-/ *pu-* tő feltevését származtatásukra. Így inkább arra gondolhatunk, hogy e szavak mégis összetételek vagy más módon létrejött belső keletkezésű elemei az óiráni és óind szókészletnek. Az óiráni szót tagolhatnánk *pa-* és *vasta-* elemekre, s első részében a *pāy-* tő rövid alakját (vö. avesztai *pa-vant-*, óind *-pa-*) láthatnánk, második részében pedig a *vah-* 'öltözni' ige part. perf. pass.-át. Az összetétel jelentése 'a felöltözöttet védő' vagy 'a védő felöltött (ruha)' → 'védő-burok, védő ruha' lehetne, aszerint, hogy milyen típusú összetételnek fogjuk fel. Egy másik magyarázati lehetőség az lenne, hogy a *pavastā-* szót olyan képzésnek fogjuk fel a *pavant-* 'védő' szóból, mint az avesztai *ašavasta-* szót az *ašavant-* alakból. A jelentése ebben az esetben is 'védő-burok' lehetne. Bármelyik megoldást válasszuk is, az óind alak mindenképpen eléggé problematikus marad, az első esetben azért, mert a *pavastā-* nem látszik köziráni szónak, a második esetben pedig azért is, mert az óindban más hangalakot várhatnánk. Lehet, hogy az óind szót mégis csak régi átvételnek kell tekintenünk az ó- vagy ósirániból az *atharvan-* szóhoz hasonlóan.

⁷⁵ Ld. Chr. Bartholomae: Altiranisches Wörterbuch. Strassburg 1904. 816.

⁷⁶ H. W. Bailey: The Preface to the Siddhasāra-Śāstra. A Locust's Leg. Studies in Honour of S. H. Taqizadeh. London 1962. 35 sk.

⁷⁷ Ld. J. Friedrich: Hethitisches Wörterbuch. 2. Ergänzungsheft. Heidelberg 1961. 21.

⁷⁸ V. ö. J. Friedrich: Hethitisches Wörterbuch. Heidelberg 1952. 174.

⁷⁹ A. Götze: Corolla Linguistica. Festschrift Ferdinand Sommer. Wiesbaden 1955. 59; J. Friedrich: Hethitisches Wörterbuch. 1. Ergänzungsheft. Heidelberg 1957. 17.

Mindenesetre az óperzsa és az óind szó összefüggésében nem lehet kételkednünk, s így az is biztosnak látszik, hogy a *pavastā*- szó eredeti jelentése nem 'bőr', hanem az általánosabb 'védő burok' volt. Felmerül még az a kérdés, mi a magyarázata az óperzsa szó nőnemének. Arra lehetne gondolni, hogy a fenntebb adott magyarázatnak megfelelően a szó eredetileg melléknév volt, s így jelzőként is állhatott a *dipī*- 'agyagtábla' szó mellett, amely nőnemű. A **pavastā dipī* 'védőtök-tábla' kifejezésből önállósult azután a *pavastā* 'védőtök-tábla' szó, míg általános 'védő burok' → 'bőr' jelentésben az óinddel egyező **pavasta*- alakot használhatták.

4. Az *utā* : *pavastāyā* : *utā* : *carmā* után következő igealakot R. G. Kent *gra*[*θitā*]-ra egészítette ki, és az óind *grath*-/*granth*- 'kötni, összekötni, (irodalmi munkát) összeállítani, írni' ige alapján 'written, composed' jelentését tette fel.⁸⁰ A Kent által kiegészített formát hallgatólag már korábban *gra*[*stā*]-ra helyesbítettem,⁸¹ s tőlem függetlenül M. Mayrhofer szélesebb összefüggésbe állítva részletesen is bebizonyította a *gra*[*θitā*] alak tarthatatlan voltát.⁸² Azonban nemcsak a Kent által rekonstruált alak volt helytelen, hanem az annak tulajdonított jelentés is. Az 'írni, szerkeszteni' jelentés ugyanis csak specializált jelentése az óind igenek, amelynek feltevésére az óperzsában semmi alapunk sincsen. Éppen ezért visszatérve a *grath*- tő alapjelentéséhez az óperzsában is 'átköt, összeköt, begöngyöl' jelentést tettem fel.⁸³ Így az egész szöveghelynek következő értelmezése adódik; «Mind agyagtáblába, mind pergamenbe be voltak kötve». Így ez a mondat világosan arra a műveletre utal, amelynek során az elkészült agyagtáblákat egyrészt védőtök-táblába tették, s arra írták rá az óperzsa szöveg babiloni ill. elámi fordítását, más példányokat viszont az arameus fordítást tartalmazó pergamen tekercsekbe kötöttek be. Az *ima* : *dipīmai*y többes nominativusnak megfelelően a *grastā* szó után természetesen a többesszámú *āha*ⁿ alakot kell itt is kiegészítenünk.

Mint hogy a **graθ*- tő megléte az irániban nem egészen kétségen felüli,⁸⁴ a hely kiegészítésénél számításba kell vennünk más lehetőségeket is. Főleg két igére gondolhatunk még. Az egyik a *gart*- tő, amelynek jelentése 'sodor, fon', de van specializált 'összegöngyöl, beburkol' jelentése is.⁸⁵ Ennek **grstā*-part. perf. pass.-át tehetjük fel, amelynek írásképe azonban az óperzsában ugyanaz volna, mint a *grastā*- alaké. A másik számításba jövő ige *garš*- 'köt, kapcsol, összeköt', amelyet ugyan utóbbi időben a *graθ*- tőhöz kapcsolnak,⁸⁶ de amely imperfectumának tanúbizonyossága szerint — mint erre rámutattam⁸⁷ kétségtelenül különválasztandó attól. E tő part. perf. pass.-a **gršta*-, az óperzsa írásban **grašta*- lenne. Bármelyik alakot egészítsük is ki a felirat tárgyalt helyére, mindenképpen ugyanaz a jelentés adódik.

5. A *gra*[*štā* : *āha*] állítmány után új mondat kezdődik, amelyet minden bizonnyal a [*pat*] *išamai*y kifejezés vezet be és az *akunavam* zár le. Ezután

⁸⁰ R. G. Kent: JCS 5 (1951) 56, JAOS 72 (1952) 14.

⁸¹ Vö. J. Harmatta: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 217.

⁸² M. Mayrhofer: Orientalia 33 (1964) 72 skk.

⁸³ J. Harmatta: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 217.

⁸⁴ Ld. e kérdésre G. Morgenstierne: An Etymological Vocabulary of Pashto. Oslo 1927. 27 sk.

⁸⁵ Ld. az adatokat G. Morgenstierne: i. h.

⁸⁶ Így pl. M. Mayrhofer: Orientalia 33 (1964) 75.

⁸⁷ J. Harmatta: The Oldest Brāhmī Inscription in Inner Asia. Acta Orient. Hung. (1966) s. a.

7. Problémát jelent a második *pašam* után következő [+]-*va-a-da-a*-[+—+ : *a-ku-u-na-va-ma*] szó kiegészítése is. R. G. Kent itt eredetileg [*a*]vādā[tā] 'it was set down' kiegészítést adott,⁹⁴ azonban ezt hamarosan feladta a W. Hinz javasolta [*u*]vādā[m] kiegészítés javára.⁹⁵ Hinz e szóban az óind *svadhā*-tartózkodási hely, otthon' szó óperzsa megfelelőjét látta, s úgy gondolta, hogy ennek lehet az elámi *e-ip-pi* 'családfa, származás' szó a fordítása.⁹⁶ E magyarázat kétségtelenül sokkal közelebb hozza az óperzsa szöveget az elámi fordításhoz, mint Kent kiegészítése, azonban a nehézség itt is az, hogy a feltett óperzsa **uvādā*- szó jelentése nem 'családfa, származás', hanem 'otthon' s ez tárgyilag nem felel meg a bisituni felirat bevezető formuláinak, amelyek egyrészt Dareios nevét és címeit (= *hi-iš*), másrészt pedig valóban családfáját (= *e-ip-pi*) tartalmazzák. Mivel az óind *jāta*- 'születés, származás, nemzetség' szó alapján következtetve az óirániban a 'származás'-t jelentő kifejezés **zāta*- volt,⁹⁷ ennek óperzsa alakjául pedig **dāta*-t tehetünk fel, így a 'saját származás, családfa' jelentésű szó az óperzsában **uvādāta*- lenne. Ezt a tárgyalta szöveghelyre minden nehézség nélkül beilleszthetjük: [*u*]-*va-a-da-a*-[*ta-ma*] s így az óperzsa szöveg értelme pontosan megfelel az elámi fordításnak: «elől családfámat rátétettem».⁹⁸

8. A 91. sorban nem megnyugtató a *pašiyā* szó magyarázata. R. G. Kent e szót először a *paš*- ige származékának tartotta és 'writings' jelentésben fordította.⁹⁹ Később azonban elfogadta W. Hinz értelmezését,¹⁰⁰ amely szerint e szó jelentése 'előtt' s maga a szó epenthesissel **pašyā* < **patyā* alakból származik.¹⁰¹ Mindkét elgondolásnak vannak azonban nehezen áthidalható nehézségei. A *pašiya*- szónak 'írás' jelentést tulajdonítani nem lehet, mert e fogalmat az óperzsában a *nipištam* szó fejezi ki, s a *ni*- igeekötő nélkül a *paš*- ige jelentése nem is 'írni', hanem 'vágni, díszíteni' s így névszói származéka sem lehet 'írás' jelentésű. Másrészt a *pašiyā* 'előtt' értelmezésének súlyos akadálya az, hogy az óperzsában epenthesissel egyáltalán nem számolhatunk. Korábban úgy látszott, hogy legalább egy szóban, a *yaumaini*- melléknévben, kimutatható az epenthesis jelensége az óperzsában. Amióta azonban K. Hoffman a *maini*- elemet meggyőzően az avesztai *maēni*- 'Vergeltung, Strafe' szóval azonosította,¹⁰² azóta kétségtelenné vált, hogy az óperzsában epenthesist nem tehetünk fel. Más magyarázatot kell tehát keresnünk. A *pašiyā* alakot minden nehézség nélkül értelmezhetjük egy *pašī*- névszó egyes szám instrumentális (ablativus, locativus, genitivus) alakjának. E szó pontos megfelelője az óind *pešī*- 'húsdarab' szónak, amelynek eredeti jelentése azonban nyilvánvalóan 'szelet' volt, s csak később, valószínűleg a *māmsapešī*- 'hússzelet' összetételben fejlődött ki speciális jelentése. Az óirániban a **pašī*- szónak tehát 'szelet, darab' jelentését tehetjük fel.

⁹⁴ R. G. Kent: JCS 5 (1951) 56.

⁹⁵ R. G. Kent: JAOS 72 (1952) 14—15, Old Persian.² 130, 177.

⁹⁶ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 35—36.

⁹⁷ Lehet, hogy ez előfordul az arameus átírásban fennmaradt *zwhy* **Zāta-vahya*- névben, ld. W. Eilers: AfO 17 (1956) 332.

⁹⁸ Ld. J. Harmatta: Acta Ant. Hung. 12 (1964) 217.

⁹⁹ R. G. Kent: JCS 5 (1951) 56.

¹⁰⁰ R. G. Kent: JAOS 72 (1952) 15.

¹⁰¹ W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 37.

¹⁰² K. Hoffmann: Altpers. *afwāyā*. Corolla Linguistica. Festschrift Ferdinand Sommer. Wiesbaden 1955. 84 skk.

A bisituni felirat szóban forgó helyén e szó jelentése 'szövegrész, Abschnitt' lehet, úgyhogy az egész mondat következőképpen fordítható: «és felolvasztott szövegrészenként nekem». Ha helyes ez az értelmezés, akkor a *paišiyā* kifejezés a bisituni feliratnak nyilvánvalóan a *θātīy: dārayavaus: xšāyaθīya* kifejezéssel tagolt részeire utal.

9. Az utolsó problémát a 70. § utolsó szava: *hamā[ta]xšatā* jelenti. Ennek magyarázata az értelmezések széles skáláján mozog és az «(írást) megtanulták» és a «(feliratot) másolták» jelentések között számos változatot mutat fel.¹⁰³ A kifejezés magyarázata körül folyó vitában a legmeglepőbb az, hogy maga a *hamtaxš-* ige jólismert az Óperzsaiban, s a bisituni feliratban is többször előfordul. Hogy mindeddig mégsem sikerült a *hamātaxšatā* kifejezésnek megnyugtató értelmezését adni, annak bizonyára az az oka, hogy nem csupán nyelvi problémáról van szó, hanem a kifejezés magyarázatába nagy horderejű történeti vagy írástörténeti kérdések is belejátszanak.

Módszertani szempontból a *hamātaxšatā* kifejezés magyarázatának egyetlen helyes útja mégis csak az, ha az ige többi előfordulási helyén megállapítható jelentéséből indulunk ki. A *hamātaxšatā* kifejezés értelmezése szempontjából Dareios feliratainak főleg három helye döntő fontosságú. Ezek a következők:

- DB IV 65—66 *martīya: hya: hamataxšatā: manā: viθīyā: avam: ubartam: abaram*
«az az ember, aki együttműködött az én házammal, azt jól megjutalmaztam»
- DNb 16—17 *martīya: hya: hataxšataiy: anudim: hakarta^o hyā: avaθādīm: paribarāmīy*
«az az ember, aki együttműködik, együttműködésének megfelelően, úgy róla én gondoskodom»
- DB IV 82—83 *adakaiy: imaiy: martīyā: hamataxšatā: anušīyā: manā*
«akkor ezek az emberek együttműködtek mint az én híveim».

A három szöveghely összehasonlításából világosan kiderül, hogy Dareios az «együttműködés»-t mások részéről mindig úgy érti, mint a «házának» nyújtott támogatást, a «házával való együttműködés»-t. Így semmi kétség sem állhat fenn abban a tekintetben, hogy tartalmilag a *mana: viθīyā* kifejezést a *kāra: hamātaxšatā* mondatba is ki kell egészítenünk, mint ahogy ez természetesen odaértendő DNb 16—17-ben is a *hya: hataxšataiy* kifejezéshez. A 70. § végét tehát következőképpen kell értelmeznünk: «a hadi nép együttműködött (az én házammal)».

Nem nehéz belátni ennek a megállapításnak óriási politikai jelentőségét. Dareiosnak Gaumāta megölése után súlyos harcok árán kellett megszereznie az uralmat és csak kezdeti nehézségek után tudta elismertetni magát mint uralkodót az egész birodalomban. Ebben kétségtelenül jelentős szerepet szánt a bisituni felirat szövegének, amelyet az Óperzsa Birodalom legtávolabbi helyőrségének is megküldött az elephantinei arameus változat tanúbizonysága

¹⁰³ Ld. R. G. Kent: JCS 5 (1951) 56, JAOS 72 (1952) 13; W. Hinz: ZDMG 102 (1952) 37 stb.

szerint. Amikor Dareios hívei segítségével Gaumātát megölte, a birodalom egyes tartományai fellázadtak ellene, s nem ismerték el uralmát. De bizonyára sok olyan terület is volt, amelynek «hadi népe» (*kāra*) várakozó álláspontra helyezkedett. Ezeknek a meggyőzése volt a bisituni felirat célja, amely igazolta Dareios eljárását és mint Auramazdától támogatott, Auramazdā akaratát megtestesítő és végrehajtó uralkodót állította a «hadi nép» elé. A 70. § utolsó mondata sem többet, sem kevesebbet nem akar mondani, mint hogy a bisituni felirat szövegének szétküldése és megismerése után a «hadi nép», a helyőrségek az egész birodalomban elismerték uralkodóként Dareioszt és együttműködtek a királyi házzal.

A fentiek alapján a 70. § óperzsa szövegét következőképpen egészíthetjük ki és értelmezhetjük:

88. sor ... *0ātiy: Dārayavauš: xšāya[0i]ya: vašnā: Au-*
 89. *ra[m]azdāha: ima: dipi^fmaⁱ[y: tyā:] adam: akunavam: pati-*
šam: āriyā: āha: utā: ^fpa^vvast-
 90. *āy[ā:] utā: carmā: gar[štā: āha]: [pat]išamai^o[y: [nāma0ai]-*
fam: akunavam: ^fpat]iša[m: u]vādā-
 91. *[tam: akunavam]: utā: ^fniyaⁱpi[š]i[ya: u]tā^f: patⁱiyaf^frašiⁱya*
: pai^fšⁱiyā: mā[m]: pasā[va]: ima: di-
 92. *pi[ya: a]dam: f[rā]stāyam: ^fviⁱ[s]^fpa^ddā: atar: dahyā[va]^o: kā-*
ra: hamā[ta]xšatā
88. sor «... Kinyilvánítja Dārayavauš király: Au-
 89. ramazdā akaratából ezek a feliratok, amelyeket én készít-
 90. tettem, másképpen, ārya nyelven voltak. Mind védőtök-
 91. táblába, mind pergamenbe be voltak burkolva. Elöl neve-
 met rátétettem, elöl családfá-
 92. mat rátétettem. Mind leiratott, mind felolvastatott sza-
 kaszonként nekem. Azután ezeket a felira-
 tokat elküldtem mindenhová a tartományokban. A hadi
 nép együttműködött (az én házammal).»

Az óperzsa eredeti, mint e fordításból kitűnik, ugyanazt a tartalmi tagolódást mutatja, mint az elámi változat, azonban az egyes részletek sokkal világosabbak és pontosabbak, mint abban. Az elámi fordító a felirat protokolláris hitelesítésével foglalkozó részben több kifejezést nem értett meg vagy nem tudott lefordítani s ezért kihagyta ezeket.

Egészben véve az óperzsa eredetiből az elámi változattal megegyezően világosan kiderül, hogy Dareios, ill. a felirat fogalmazványát készítő óperzsa kancellária a korábbi gyakorlattól eltérőnek tartotta, hogy a felirat ārya nyelven készült. Ez arra mutat, hogy a bisituni feliratban az óperzsa ékírás első alkalmazását látták. Hogy ez a felirat szövegében félreérthetetlenül kifejezésre juttatott véleményük megfelelt-e a valóságnak, ez természetesen olyan kérdés, amelynek eldöntése túlhaladja a feliratszöveg értelmezésének kereteit.

AZ IÓN FELKELÉS TÖRTÉNETI HÁTTERE

A VI. sz. közepén perzsa uralom alá került kisázsiai görög városok és szigetek közel félévszázadon át híven kitartottak a perzsa nagykirály mellett, aki viszonylag széles körű politikai önkormányzatot és szabad gazdasági tevékenységet biztosított számukra, jogszokásaikat, vallásukat és kultúrájukat messzemenően tiszteletben tartotta. Pedig közben kétszer is kedvező alkalom kínálkozott a perzsa uralom alóli «felszabadulásra», de a görögök egyiket sem használták ki. Az egyik a perzsa birodalomnak Kambyzés halálát és a Gaumata felkelést követő megrendülése volt, — amikor a meghódított országok és népek egymásután szakadnak el és kelnek fel, a görögök felkeléséről azonban sem az iráni, sem a görög források nem tudnak. A másik lehetőség akkor nyílt, midőn 513-ban Dareios szkytha földön seregével válságos helyzetbe jutott, amit az ión flotta elpártolása egyenesen katasztrófává változtathatott volna — a görög vezetők azonban — az athéni Miltiades kivételével — egyértelműen a perzsák melletti kitartást választják, politikai és társadalmi okokból. A samosi Mandroklés és honfitársai számára egyaránt «dicsőséget» hozott az egész keleti görögység körében a Dareios serege számára épített híd.

Az iónoktól távol állott a skythák szemlélete: a perzsa uralmat nem tekintették túrhetetlen rabszolgaságnak, amely alól minden áron meg kell szabadulniuk. (Herod. IV. 142.). A perzsa király szolgálata, s a hozzá való hűség nemcsak jutalmat eredményezett a görögök számára, hanem egyúttal honfitársaik elismerését és megbecsülését is.¹

Annak sincs semmi nyoma az egykorú forrásokban, hogy a perzsa uralom első félévszázadában kialakult volna a kisázsiai görögység körében valamiféle kollektív öntudat, amely őket, mint «görögöket» szembeállította volna az elnyomó «perzsákkal».² A politikai, katonai akcióegységnek, az egységes, koordi-

¹ Mandroklés esetén kívül l. még Herodotos elbeszélését a salamisi csatáról: gyávának nevezi azokat az iónokat, akik Themistoklés felszólítására nem harcoltak vitézül a perzsák mellett, s elismeréssel emlékezik meg a perzsa hajóhad magukat kiűntető ión kapitányairól (VIII. 85.) — «Nicht mehr Träger des politischen Geschehens, nicht mehr Gegner sind in dieser Zeit die Griechen Kleinasiens, sondern Untertanen» — írja találón *M. Pohlenz*: Herodot, Leipzig, 1937. 14. l.

² «... zur Nation fehlte den kleinasiatischen Griechen demnach so gut wie alles, noch mehr als den Hellenen des Mutterlandes. . . Die Gegensatzlichkeit, die alles griechische beherrscht, sei es als leidenschaftlicher Agon, sei es als Streben nach Harmonie, offenbart sich im politischen Leben am eindrucksvollsten in dem Gegenüber von kleinasiatischem und europäischem Griechentum.» *H. Berve*: Ionien und die griechische Geschichte. Neue Jahrbücher III. 1927. 515. l. — L. még *F. Howald*: Ionische Geschichtsschreibung. Hermes 58. 1923. 125. l. — *V. Ehrenberg*: Ost und West. Brunn (Prag/Leipzig) Wien 1935. 102. l.

nált magatartásnak semmi jele a VI. sz. második felében a perzsákkal szemben. Bias és Thalés ilyen irányú kísérletei hiábavalónak bizonyultak (Herod. I. 170.). A kisázsiai görögség politikai-katonai vezetőinek egységes magatartásáról éppen az ellenkező esetben van tudomásunk, amikor a skytha hadjárat idején állást foglalnak a *perzsák mellett*. Ez esetben azonban nem valamiféle kollektív «népi-nemzeti» öntudat megnyilvánulásáról volt szó, hanem a görög polisok vezetőinek, a tyrannosoknak azonos politikai és társadalmi érdekeiről, amint azt a milétosi Histiaios világosan megfogalmazta (Herod. IV. 137—138.).

A kisázsiai görögségnek a perzsa uralommal kapcsolatban tanúsított magatartása tehát nem válik érthetővé, ha a «népi-nemzeti» elnyomás és felszabadulás, vagy szabadságmozgalom modern kategóriáival közelítjük meg az ezzel kapcsolatos eseményeket és jelenségeket. A magyarázatot egyrészt a kisázsiai görög polisok társadalmi struktúrájában, osztályerőviszonyainak alakulásában, a különböző társadalmi osztályok gazdasági és politikai érdekeinek, törekvéseinek ütközésében, váltakozó érvényesülésében — másrészt az egész perzsa birodalom gazdasági-politikai strukturájának, hatalmi-közigazgatási szervezetének és módszereinek változásaiban kell keresnünk. Amikor másfél évtizeddel a skytha hadjárat után Ióniában általános felkelés robban ki a perzsa uralom ellen, ebben aligha kereshetjük valamiféle görög nemzeti önállósági törekvés, a perzsa elnyomással szembeni szabadságvágy fél évszázada hamu alatt izzó parazsának fellobbanását, a felkelés vezetőiben pedig nem láthatunk az újkori nemzeti függetlenségi mozgalmak vezetőihez — Washingtonhoz vagy Mazzinihez hasonló «nemzeti szabadsághősöket» — amint erre a modern polgári történetírók egy része hajlamos.³

Az ión felkelésre vonatkozóan egyetlen részletes ókori forrásunk Herodotos elbeszélése az V. és VI. könyvben. Hérodotosnál nemcsak a felkelés lefolyására és eseménytörténetére, hanem okaira, körülményeire, sőt ideológiájára vonatkozóan is találhatunk utalásokat, s ezek bizonyos tekintetben a kisázsiai görögség körében erre vonatkozóan élő hagyományokat tükrözik.

Herodotos a felkelés közvetlen kiindulási okaként a naxosi expedíciót jelöli meg (V. 30—35). A Kyklasok e legnagyobb és leggazdagabb szigete fontos kulcspozíciót jelentett — félúton Görögország és Anatólia partjai között — az Aegei-tenger feletti gazdasági és politikai uralomban. Ezért érthető, hogy mind az anyaország, mind Kisázsia vezető görög polisai kinyújtották érte kezüket. A sziget elsősorban virágzó szőlőinek és márványbányáinak köszönhette gazdagságát, s a VIII. sz.-ban részt vett Szicília kolonizációjában is. Naxos a VII. sz. második felében állott gazdasági és politikai prosperitása tetőpontján: kerámiája uralkodott a Kyklasok szigetein, amelyekre valószínűleg politikai befolyása és ellenőrzése is kiterjedt. A VII. sz. második fele és a VI. sz. eleje a naxosi befolyás időszak a Délos szigetén, s főleg annak szentélyeiben.

A VI. sz. második felében Naxosban is heves társadalmi és politikai harcok dúltak. Ezeknek részleteiről nem sokat tudunk. A naxosi Lygdamis pénzzel és katonával támogatta Peisistratost a hatalom megszerzésében. (Herod. I. 61.), majd Peisistratos segítségével a sziget tyrannosa lett (Herod. I. 64. Arist. Pol. 1305 a/; Athen. Polit. XV. 233.) Lygdamis tyrannisa tehát

³ Ez utóbbinak klasszikus példája *De Sanctis* cikke: Aristagora di Mileto. Riv. di Philologia. IX. 1941. 48—72. l. (Aristagorast Washingtonhoz és Mazzinihoz hasonlítja, és a világtörténelem egyik legnagyobb «nemzeti szabadsághősének» nevezi. i. m. 48. l.)

kétségtelenül athéni befolyást és politikai hegemoniát jelentett Naxoson és Déloson is. Peisistratos halála után Lygdamis helyzete megrendült: a spártaiak elfűzték őt a Polykratés-szel vívott háború folyamán (i. e. 522-ben). A földbirtokos vállalkozó arisztokrácia (παχέϊς) két évtizedes oligarchikus uralma következett ezután, spártai támogatással.⁴

A VI. sz. végén, — valószínűleg 501-ben — a naxosi démos elkergette a gazdagokat, akik Milétosba menekültek, mert annak urával, Histaíos-szal régi vendégbarátság kötötte össze őket. Ez a tény egyúttal fényt vet a perzsa uralom alatti milétosi tyrannis társadalmi tartalmára, s annak a korábbi tyrannistól sok tekintetben eltérő jellegére. A milétosi tyrannosok a VI. sz. végén a tyrannist spártai támogatással megdöntő naxosi földbirtokos oligarchákat támogatják a démos-szal szemben.

Aristagoras a naxosi oligarchák segélykérését jó alkalomnak látja arra, hogy Milétos gazdasági és politikai fennhatóságát kiterjessze Naxosra, s azzal lényegében a Kyklasok egészét befolyása alá vonja. A VII. sz. második felében még Naxos volt a Kyklasoknak nemcsak legnagyobb és leggazdagabb szigete és kulcsponjtja, hanem az ő kezében volt a szigetvilág feletti gazdasági-politikai hegemonia is. A VI. sz. közepétől azonban a szárazföldi Görögország vezető hatalmai: Athén és Spárta igyekeznek befolyásukat kiterjeszteni a Kyklasokra. A Kyklasokért és az Aegei-tenger feletti hegemoniáért folyó küzdelemben azonban az iónok is beavatkoztak. A samosi Polykratés saját hajóhadára és zsoldoseregére támaszkodva a keleti nagyhatalmakkal szövetségben, s a Kyklasokon — így Naxoson is — az oligarchia-ellenes tyrannist támogatva, igyekezett egy önálló ión thalassokrátiát kiépíteni. E törekvésében azonban a spártaiak és a kisázsiai perzsa helytartók ellenállásába ütközött és el is bukott. A VI. sz. végén Milétos már nem gondolhatott ilyen önálló aegei thalassokrátia kiépítésére, a perzsa hegemoniával mindenképpen számolnia kellett, hiszen maga sem volt önálló, s nagyobb katonai akciót csak a perzsa király beleegyezésével és a perzsa sereg közreműködésével kezdeményezhetett. Midőn Artaphrenes sardesi satrapának javasolta a naxosi emigránsok katonai támogatását, világosan megmondta, hogy ezen akció következtében nemcsak Naxos, hanem az egész aegei szigetvilág perzsa király fennhatósága alá kerülhet, sőt ezzel fontos lépést tesznek a görög anyaország meghódítása felé is. (Herod. V. 30—31.). Ezzel a naxosiaknak is tisztában kellett lenniük: midőn a milétosi tyrannoshoz fordultak segítségért, egyúttal a perzsa fennhatósággal is számoltak. A naxosi földbirtokos arisztokrácia tehát — a kisázsiai görög polisok arisztokratáihoz hasonlóan, — a démos feletti gazdasági-politikai uralmát a perzsák segítségével, s a perzsa fennhatóság elismerésével igyekezett biztosítani — mert a peloponnesosi és belső ügyekkel lefoglalt Spártától nem számíthatott hathatós segítségre, Athén pedig a démost támogatta.

A perzsa fennhatóság elismerése azonban még nem zárta ki egy ión édekeket szolgáló milétosi thalassokrátia létrehozásának lehetőségét az Aegei-tengeren. A perzsa birodalom politikai szerkezete — mint láttuk — igen messzemenő autonómiát és szabad gazdasági tevékenységet biztosított a kis-

⁴ Naxosról I. G. Glotz: Hist. gr. Paris 1938. I. 291—292. I. W. W. How—J. Wells: A commentary on Herodotus. Oxford. 1912. II. 11—12. I. — A naxosi befolyásról Déloson I. Gallet de Santerre: Délos primitif et archaïque. Paris 1958. 183—211. I. — Lygdamisről I. A. Andrewes: The Greek Tyrants. 1956. 123. I. — Myres: Herodotus. Oxford 1953. 194. I.

ázsiai görög polisoknak, a birodalom hatalmas fegyveres ereje ugyanakkor megvédte őket minden tengerentúli vetélytársukkal szemben. Különösen kedvező volt ebben a tekintetben Milétos helyzete, amely nem legyőzöttként, fegyverrel kényszerítve került perzsa uralom alá, hanem önként csatlakozott Kyroshoz még a perzsa-lyd háború idején, a lyd hegemonia alatt élvezett szövetségi státusát a perzsa birodalomban is megőrizve. Milétosnak a perzsa birodalomban elfoglalt kiváltságos helyzetére mutat tyrannosának, Histiaiosnak fontos szerepe Dareios környezetében a skytha hadjárat idején és utána. A milétosi uralkodóosztálynak a perzsa hegemonia nemcsak azért kedvezett, mert biztosította ezen osztály uralmát a polison belül, hanem azért is, mert lehetővé tette, hogy a perzsa fegyverek segítségével s a perzsa főhatóság égisze alatt biztosítsa saját gazdasági-politikai hegemoniáját az Aegei-tenger szigetei és partvidéke felett. A perzsa főhatóság pedig a VI. sz. első felében még távoli, névleges és laza volt ahhoz, hogy a keleti görögség — speciálisan a milétosi uralkodóosztályok — sajátos érdekeit veszélyeztesse.

A perzsa uralom alatt, a VI. sz. második felében Milétos gazdasági prosperitása még töretlen, még őrzi fontos gazdasági pozícióit a Földközi tenger keleti medencéjében és a Pontus partvidékén. A VI. sz. közepe után azonban, azokon a területeken, amelyek piacát eddig kizárólag Milétos uralta, egyre komolyabb versenytársként jelenik meg Athén, és ellenőrzését már a Kyklásokra is kiterjesztette. Aristagorasnak Artaphrenes előtt tett ajánlatából világosan kiderült, hogy a naxosi vállalkozással elsősorban az egyre fenyegetőbbé váló athéni gazdasági-hatalmi terjeszkedést kívánta megtörni (a Kyklásokon kívül Euboia elfoglalását is kilátásba helyezi), s perzsa katonai segítséggel, a perzsa hatalom égisze alatt milétosi befolyás alá vonni az Aegei-tenger szigeteit és partjait.

Milyen tényezők közreműködése következtében fordult Aristagoras eredeti terve és koncepciója a visszájára, s hogyan lett a fent leírt koncepció szolgálatára tervezett naxosi expedíció egy a perzsa uralom ellen irányuló, s Athén által támogatott ión felkelés kiindulópontjává?

Herodotos előadásában — történetiszemléletének és történetírói módszerének megfelelően — személyes motívumok állnak előtérben, a felkelés vezetőinek és főszereplőinek egyéni magatartása mögött azonban kitapintatók a fő gazdasági és politikai tényezők, amelyeknek az egyéni ambíciók és tettek csak felületi megnyilvánulásai voltak. Hérodotos előadásából elsősorban az derül ki, hogy Aristagoras pálfordulásában döntő szerepe volt a perzsa király, satrapa és hadvezér magatartásának, amelyet az ő aegai hegemonisztikus terveivel szemben tanúsítottak, s végeredményben a naxosi expedíció kudarcához vezettek. Aristagoras ión expedíciónak tervezte a naxosi vállalkozást: a milétosiak és a naxosiak viselték a költségeket, s az ión hajóhad vett benne részt, a sardesi satrapától csupán kisebb katonai támogatást kért. Dareios azonban — Artaphrenes javaslatára — a kért 100 hajó helyett kétszázat küldött, s ezenkívül egy perzsákból és szövetséges csapatokból álló nagy haderőt unokaöccse, az Achaimenida Megabatés vezérelte alatt. A perzsa segítséggel végrehajtandó ión vállalkozás helyett tehát egy nagyszabású perzsa hadműveletre került sor, amelyben az ión flotta csak alárendelt szerepet játszhatott a perzsa hajóhad és sereg mellett. Aristagoras nem lett az expedíció korlátlan vezetője, hanem kénytelen volt eltérni Megabatés intézkedéseit. Herodotos szerint a két vezér — Aristagoras és Megabatés — közötti ellentétnek döntő szerepe volt az expedíció kudarcában, sőt szerinte maga

Megabátás is összejátszott a naxosiakkal. A naxosiak felkészülten várták az inváziós sereget, amely négyhavi sikertelen ostrom után, készleteiből kifogyva, kénytelen volt visszatérni a myusi kikötőbe. (Herod. V. 32—35.).

A naxosi expedíció kudarcra rendkívüli mértékben megingatta Aristagoras pozícióját, amely már a milétosi belső társadalmi és politikai ellentétek következtében sem volt túlságosan erős. Az aegai thalassokrácia megszerzésére irányuló tervei összeomlottak: az ión flotta ehhez gyenge volt önmagában, a perzsa hatalom támogatására pedig ilyen messzemenő tervek esetén már nem számíthatott — ez a vállalkozás során nyilvánvalóan kiderült. A kudarc az ióniai tyrannosok közötti tekintélyét és presztizsét is megingatta, a sikertelen vállalkozás rendkívül nagy költségei hatalmának gazdasági alapját rendítették meg, a perzsa hadvezérrel, Dareios unokaöccsével támadt konfliktusa miatt pedig joggal tartott attól, hogy uralmának egyetlen politikai-hatalmi támaszát — a perzsa király és a sardesi satrapa jóindulatát is elveszíti. A tyrannosok uralmát az ión polisokban a démoszal szemben csak a perzsa nagykirály kegye és fegyveres ereje tartotta fenn (Herod. IV. 137.), az Achaimenidák kegyének elvesztése esetén Aristagoras joggal tartott attól, hogy Milétos feletti uralmát is elveszítheti (Herod. V. 35.). Ettől pedig annál inkább tartania kellett, mert apósa, Histiaios — susai udvari tanácsosi méltóságát megelégtelve — maga is visszakíváncozott Milétosba.

Aristagoras magatartásában tehát kétségtelenül fontos szerepe volt bizonyos személyes hatalmi tényezőknek.⁵ A naxosi expedíció kudarcra után megingott helyzetében nem sok veszítenie valója maradt: a perzsákra többé már nem támaszkodhatott, a felkelés megindítása, a perzsákkal való szembe fordulás az egyetlen és utolsó kétségbeesett kísérletet jelentette pozíciója megtartásában.

Aristagoras tervei kudarcában, pozíciója megrendülésében döntő szerepe volt a perzsa politikában Dareios uralkodása idején bekövetkezett változásoknak. A két évtized alatt a semmiből hatalmassá nőtt perzsa birodalom nem volt szilárd, homogén politikai alakulat. Ez nyilvánvalóan kiderült a Gaumata felkelés és a Kambyzés halálát követő elszakadási mozgalmak alkalmával i. e. 522/21-ben. E mozgalmak alapjaiban rendítették meg Kyros birodalmát, s Dareios és a perzsa törzsi arisztokrácia csak rendkívüli nehézségekkel és erőfeszítésekkel tudott rajtuk urrá lenni, s a széteső birodalmat összetartani. Dareios magatartása és intézkedései jól mutatják, hogy az új király világosan látta: a birodalom léte attól függ, mennyire sikerül belső kohézióját növelni, politikai-közigazgatási szerkezetét szilárdra és tartóssá tenni, s a legyőzött vagy csatlakozott népek és országok centrifugális törekvéseivel szemben a centripetális, összetartó erőket, a birodalom egységét és szilárdságát biztosító központi tényezőket erősíteni és szaporítani. Ezt célozzák politikai-közigazgatási reformjai, gazdasági intézkedései. Ezzel párhuzamosan hatott a perzsa külpolitika orientációjának átalakulása a VI. sz. utolsó két évtizedében. Kyros az

⁵ E. Meyer: Geschichte des Altertums. IV.³ Stuttgart 1939. 282. l. — Ehrenberg: Ost und West 103. l. Th. Lenschau: Zur Geschichte Ioniens. Klio XIII. (1913). 183. l. — H. Berve: Gnomon 1936. 183—185. l. (Glötz: Hist. gr. ism.) — H. Bengtson: Griech. Gesch. München 1951. 142—143. l. — M. Pohlenz: Griechische Freiheit. Heidelberg 1955. 14. l. — De Sanctis idealizálta Aristagoras alakját, amikor őt a görög szabadság következő harcosaként mutatja be, aki csak a kedvező alkalmat várja a felkelés zászlajának kitűzésére (i. m. 48. és 57. l.); — egy ilyen beállítás azonban nyilvánvalóan ellene mond annak a képnek, amelyet az egyetlen részletes ókori forrásból, Herodotos elbeszéléséből nyerünk.

öt megtámadó lydek legyőzése után nem sokat törődött Anatóliával, katonai és politikai tevékenységének súlypontja keleten volt, fia, Kambyzés pedig elsősorban Egyiptom meghódítását tűzte ki céljául. Az ő számukra elég volt annyi, hogy nyugat felől a birodalmat ne fenyegetse komoly támadás veszélye. Dareios figyelme azonban — a birodalom restaurációja, az elszakadt tartományok visszaszerzése után — elsősorban nyugatra fordult. Az ő katonai és politikai terveiben fontos szerep jutott Nyugat-Anatóliának és az aegei szigeteknek. Ez már az 513-as skytha hadjárat idején megmutatkozott, s egyúttal az is, hogy Európa délkeleti részének meghódítása nem könnyű feladat, számos előre nem sejtett nehézséggel lepi meg a perzsa seregeket. Dareios tehát nem elégedett meg azzal, hogy a kisázsiai görög polisok névlegesen elismerik a perzsa nagykirály fennhatóságát, s szövetségi viszonyt tartanak fenn vele, hanem elődeinél jóval szilárdabban igyekezett kezében tartani a nyugat-anatóliai viszonyokat. Dareios újjászerveződő birodalmába már egyre kevésbé illett bele egy olyan önálló bel- és külpolitikát folytató szövetséges város, mint Milétos volt, s ilyen bár neki hódoló, de mégis viszonylag eléggé önálló és akcióképes görög hatalom léte és további kibontakozása semmiesetre sem állott érdekében. Ezért távolította el 512-ben a legbefolyásosabb és legtekintélyesebb görög tyrannost, Histiaioszt — minden jószolgálatá és hűsége ellenére — a birodalom nyugati végeiről, ezért ültette a sardesi satrapa székébe testvérét Artaphrenest, s ez indokolja a naxosi expedícióval kapcsolatos eljárást is. Dareiosnak saját tervei és céljai voltak nyugaton, a görög polisok ezek kivitelezésében résztvehettek, de önálló akciókat nem folytathattak.

A perzsa birodalom politikai-közigazgatási szervezetében, kormányzatában és külpolitikai orientációjában a VI. sz. végén bekövetkezett változások közvetve vagy közvetlenül a kisázsiai partvidék görög polisainak helyzetére is kihatottak. Közvetlenül annyiban, hogy sor került az előző évtizedekben élvezett széleskörű autonómiájuk és önállóságuk bizonyosfokú korlátozására, közvetve pedig annyiban, hogy többé már nem volt lehetőség olyan speciálisan görög hatalmi törekvések korlátlan kielégítésére a perzsa hegemonia égisze alatt, mint amilyenekről Aristagoras ábrándozott a naxosi expedíció megszervezésekor.

Elég világosan utal Hérodotos az ión felkelés belső társadalmi-politikai hátterére is. A perzsa uralom hívei a kisázsiai görög városokban a nagybirtokos, hajós, ipari-kereskedelmi vállalkozókból álló uralkodóosztály tagjai voltak, közülük kerültek ki a tyrannosok, akiket a perzsa hatalom ereje tartott uralmon. A perzsabarát uralkodóosztállyal és tyrannosokkal szemben álló démos tehát szükségképpen a perzsa uralom ellenfele volt. Ezért Aristagorasnak, amikor szembefordult a perzsákkal, mindenekelőtt az ión városok addigi politikai rendszerét kellett megváltoztatnia. Míg egy évvel előbb a naxosi «gazdagokat» támogatta uralmuk visszaszerzésében a démos-szal szemben, addig a felkelés kirobbantása után lemondott tyrannisáról, s politikai egyenlőséget vezetett be Milétosban, hogy így nyerje meg a démos támogatását. A milétosiak támogatásával a többi ión polis is megölte vagy elűzte perzsabarát tyrannosait, s demokratikus jellegű rendszert vezetett be. (Herod. V. 37—38.).

Nem mondanak semmit az ókori források az ión felkelés gazdasági hátteréről és motívumairól.⁶ A perzsa hódítás nem sértette az ión polisok gazdasági

⁶ Az ión felkelés gazdasági motívumait különösen hangsúlyozza *Lenschau* i. m. *Klio* XIII (1913) 183. l. — *CAH* IV. 217. sk. 1. — *Berve*: *Gnomon* 1936. 185. l.

érdekeit, s a keleti görög kereskedők, hajósok és ipari vállalkozók a perzsa uralom alatt is kielégítően megtalálták számításukat, sőt átmenetileg még kedvezett is nekik az új helyzet. A régészeti anyagból azonban arra lehet következtetni, hogy a perzsa uralom első fél évszázada folyamán fontos változások következtek be az ión polisok gazdasági helyzetében, elsősorban a kereskedő és kikötővárosok nemzetközi kereskedelmi pozíciójában.

A VII. sz. második fele és a VI. sz. első fele volt az ión polisok tengeri kereskedelmi kapcsolatainak és ipari exportjának virágkora. Azonban míg a VII. században az ióniai áru (elsősorban kerámia) szinte kizárólagosan uralkodott a közelkeleti, egyiptomi és pontusi piacokon, addig a VI. sz. folyamán veszélyes versenytárs jelent meg a porondon: a tengeri kereskedelmi kapcsolatait és exportiparát gyors ütemben kiépítő Athén. Az attikai kerámia a VI. sz. második felében szinte teljesen kiszorította az ióniai árut a Földközi tenger keleti partvidékéről: Tarsusból, Al Minából és a többi lelőhelyről.⁷ Ugyanezt mondhatjuk el az egyiptomi Naukratisról is.⁸ Az attikai kerámia térhódításával párhuzamosan jelennek meg a keleti kikötőkben az attikai pénzek, mégpedig a nagyobb névértékűek — jelezve a távolsági nagy kereskedelemben Athén vezetőszerepét (a helyi forgalomban kisnévértékű helyi perzsa pénzeket használtak). 580 és 520 között fokozatosan növekedett az attikai eredetű kerámia aránya a keleti lelőhelyeken, s a VI. sz. végére az ión áru szinte teljesen eltűnik. Ugyancsak erőteljes volt az attikai kerámia térhódítása a pontusi kolóniákban, valamint az anatóliai városokban (Sardes, Gordion), de itt a VI. sz. végéig nem tudta teljesen kiszorítani az ión árut, amelynek exportja a felkelésig töretlenül látszik.⁹

A tengeri útvonalakon tehát a VI. sz. végére Athén foglalta el Milétos és a többi ión ipari-kereskedelmi központ helyét. Az iónok átmenetileg a szárazföldi útvonalakkal kárpótolják magukat, amelyeket a lyd, majd a perzsa uralom használhatóvá és biztonságossá tett. Ezen az Anatólián keresztül vezető úton jutottak el az ión kereskedők és áruk Gordionba, Babilonba, Urukba és a perzsa birodalom egyéb keleti városaiba.¹⁰

A fentiek magyarázatát nem kereshetjük valamiféle perzsa gazdaságpolitikában, amely Athént favorizálta volna az iónok rovására. A perzsa uralom semmiféle akadályt nem gördített az uralma alá került görögök kereskedelmi tevékenysége elé, tudatosan nem gátolta az ióniai áruk exportját, sőt nagy területek egyesítésével, a béke és a közbiztonság megteremtésével közvetve kedvezett is neki. Hérodotos szerint a VI. és V. sz. fordulóján Milétos

⁷ Az attikai kerámia térhódításáról az ióniai rovására l. *H. Schaal*: Vom Tauschhandel zum Welthandel. Leipzig 1931. 81 skk. — *C. Roebuck*: Ionian trade and colonization. New York 1959. 70. l. — *M. Robertson*: The Excavations of Al Mina, Sueidia. JHS LXVI. 1946. l. — *L. Wooley*: A Forgotten Kingdom. Baltimore 1953. 175—179. l. — *G. M. A. Hanfmann*: On Some Eastern Greek Wares Found at Tarsus. The Aegean and the Near East. New York 1956. 184. l.

⁸ *H. Prinz*: Funde aus Naukratis. Leipzig 1908 114 skk. — *Wooley* i. m. 178—179. l. — *Schaal* i. m. 93—95. l.

⁹ *Hanfmann* i. m. The Aegean 184. l. — *E. V. Stern*: Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres. Klio IX. 1909. 144—154. l. — *Roebuck*: Ionian trade 48. l. — *G. M. A. Hanfmann*: Sardes und Lydien. Abh. d. Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jhg. 1960. Nr. 526. l.

¹⁰ A szárazföldi útvonalról l. Herod. V. 52—54. — Strabon XIV. 2. 29. p. 663. — *D. G. Hogarth*: Ionia and the East. Oxford 1909 64—65. l. — *E. Ivánka*: Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike. Budapest 1938. 22—39. l. — *Lonschau* i. m. 175—176. l. — *Schaal* i. m. 96. l. — *Wilcken* i. m. 92. l.

μάλιστα δὴ τότε ἀκμάσασα καὶ δὴ καὶ τῆς Ἰωνίης ἦν πρόσχημα (V. 28.). Aristagoras imperialisztikus tervei, a naxosi expedíció finanszírozása, s a hatalmas perzsa királlyal való szembefordulás kockázatának vállalása is arra mutat, hogy Milétoz ekkor nem egy hanyatló, pusztuló város, hanem gazdasági ereje teljében volt, amelyet jelentős tengeri hajópark támogatott. Az ión hajósok fontos szerepet játszottak a perzsa birodalom gazdasági vérkeringésében — amint azt a susai alapító felirat bizonyítja — hajóhaduk pedig a perzsa flotta gerincét alkotta.

A milétosiak azonban a VI. sz. második felében erős vetélytársakra akadtak az ipari export-árutermelés és a tengeri hajózás és kereskedelem területén egyaránt. Az előbbi területen Athén, az utóbbi téren pedig az ismét ujjáéledő föníciaiak jelentettek olyan versenytársat, amellyel szemben a milétosiak fokozatosan alulmaradtak. A VIII. sz. második felében az asszír hódítás következtében a föníciai városok hajózó és kereskedő tevékenysége lehanyaglott, s ez lehetővé tette a keleti görög hajósok és kereskedők előtérbenyomulását a Földközi tenger keleti medencéjében. A perzsa uralom azonban lényegesen humánusabb és liberálisabb volt, mint az asszír, majd az azt követő babiloni, s kedvezően hatott a föníciai városok fejlődésére. A perzsa hegemonia alatt ujjáéledt a föníciai városok kereskedelmi tevékenysége. Az ión hajóhad mellett a föníciai hajók alkották a perzsa flottát, s az V. században már a föníciai hajók adták a nagykirály flottájának gerincét. Míg az asszír és babiloni uralom ellen Tyrus állandóan lázongott, addig a perzsa királynak hűséges és békés alattvalója volt. A föníciaiak a perzsa udvarban ismételtelen intrikáltak az iónok ellen (Herod. VIII. 90.), s döntő szerepet játszottak az ión felkelés leverésében. (Herod. VI. 6.) A perzsa uralom alá került két kereskedő-hajós nép félévszázados versengése és küzdelme a Földközi tenger keleti medencéjének uralmáért, a perzsa birodalom hajóforgalmának lebonyolításáért tehát az V. sz. elején a föníciaiak javára dőlt el — ha csak átmenetileg is.

A milétosiakat az athéni és föníciai verseny kiszorította a Földközi tenger keleti partvidékéről, ezért egyrészt a pontusi partvidék görög gyarmatainak, nyersanyaglelőhelyeinek és piacainak, másrészt az Aegei-tenger szigeteinek perzsa-ión hegemonia alá vonásával igyekeztek magukat kárpótolni — de egyik törekvésük sem járt sikerrel. Dareios skytha hadjáratának, majd a naxosi expedíciónak a kudarca egyúttal azt is jelentette, hogy Milétosnak és a többi ióniai polisnak nem sikerült fokozatosan versenytársai kezére kerülő pontusi és aegei gazdasági-kereskedelmi pozícióikat megszilárdítaniuk, és biztosítaniuk, illetve nem sikerült az elveszettek helyébe új pozíciókat szerezniük.

Ezeket a gazdasági tényezőket feltétlenül figyelembe kell vennünk, ha az ión felkelés történeti háttérét és motívumait igyekszünk tisztázni. Úgy véljük azonban, hogy ezen gazdasági tényezők nem játszottak közvetlen szerepet a felkelés kiobbantásában, hanem csak bizonyos áttételeken keresztül éreztették jelenlétüket, elsősorban az ióniai polisok társadalmi és politikai viszonyaira gyakorolt hatásuk révén.

Az ión polisokban az i. e. VII—VI. században éles társadalmi-politikai küzdelmek folytak, amelyek során a démos — a tyrannosok segítségével — kivívott magának bizonyos korlátozott politikai jogokat, de ezek — Chios szigete kivételével — nem voltak túl jelentősek, s alig mentek túl az ősi phylérendszer átszervezésén. A keleti görög polisokban a tyrannis nem vezetett át a kialakult rabszolgatartó demokrácia rendszerébe, mint Athénben, hanem a fejlődés vonala megtört, megtorpant, s a perzsa uralom mindenütt a vagyoni

arisztokrácia társadalmi-politikai hatalmát biztosította és konzerválta. A perzsa vazallus keleti görög tyrannis társadalmi-politikai szerepe és jellege egészen más volt, mint a VII. század és a VI. sz. első fele tyranniséé. A vagyoni arisztokrácia uralmának az ióniai polisokban igen erős belső ellenzéke volt, s lényegében csak a perzsa fegyverek tartották fenn a társadalmi-politikai érvényesülését követelő démoszal szemben — amint ezzel maguk az egykorú kisázsiai tyrannoszok is tisztában voltak. Az athéni exportipar és a föníciai hajózás egyre erősödő versenye, fontos piacok és kereskedelmi pozíciók elvesztése, majd az új pozíciók szerzésére irányuló törekvések kudarca megrendítette az ión polisok uralkodóosztályának gazdasági-társadalmi helyzetét, a perzsa hatalom bel- és külpolitika irányvonalának Dareios uralma alatt fokozatosan bekövetkező átalakulása pedig politikai pozícióikat veszélyeztette. Az ióniai démos társadalmi-politikai és Aristagoras egyéni hatalmi érdekei i. e. 500-ban pillanatnyilag egybevágtak. A démos a vagyoni arisztokrácia uralmát biztosító és a tyrannoszokat fegyveres erőszakkal reá oktroyáló perzsa uralom lerázásától várta társadalmi-politikai jogainak és törekvéseinek érvényesülését, Aristagoras pedig — a perzsák támogatását és jóindulatát elveszítve — csak az egykori tyrannoszok politikai tradícióihoz való visszatéréstől és a démoszal való szövetségtől remélhette megrendült uralma megmentését.

Aristagoras lemondása a tyranniszról, s a politikai jogegyenlőség meghirdetése igen ügyes, hatásos, de kétségtelenül demagóg jellegű taktikai lépés volt.

Herodotos is többször utal arra, hogy mennyire különböztek a milétosi polgárság és a felkelést kirobbantó egykori perzsa vazallus tyrannoszok, Aristagoras és Histiaios céljai és érdekei. Aristagoras intézkedéseiről ismételtelen megjegyzi, hogy az nem szolgálta az iónok érdekeit, s tévútra vezette mind honfitársait, mind az athénieket (V. 97, 98, 124.). A felkelés első kudarcai után, látva, hogy helyzete reménytelen, cserben is hagyta az iónok ügyét, s Thrákiában, Myrkinosban telepedett le (Herod. V. 124—126.). Histiaios viszont csak azért biztatta felkelésre vejét, hogy a zűrzavart kihasználva visszakerülhessen Milétos élére, s a perzsa király megbízásából ő állítsa helyre a rendet Ióniában. (Herod V. 35. 106—107.). Sardesba érkezvén azonban látta, hogy Artaphrenes gyanakszik rá, ezért mégis átszökött az iónokhoz, hogy a felkelés élére álljon. A milétosiak azonban nem akarták őt befogadni — hiszen örültek, hogy Aristagorastól megszabadultak — s fegyverrel kergették el városuk falai alól. Histiaios csak a chiosiak és a lesbosiak támogatták. (Herod, VI. 1—5.). A felkelés vezetői tehát elsősorban saját hatalmukat igyekeztek menteni ill. visszaszerezni, az ión városok polgársága pedig a perzsa vazallus tyrannoszoktól s az általuk képviselt társadalmi-politikai rendszertől kívánt szabadulni.

A görögök összetartozásának, közös szabadságának motívuma csak azokban a propagandabeszédekben tűnik fel, amelyeket Aristagoras az anyaországban mondott, hogy az általa kirobbantott felkeléshez támogatást szerezzen. A barbárok elleni görög szabadságharc ideológiáját azonban mindig olyan csomagolásban igyekezett tálalni, hogy az az illető állam politikai arculatának, belső rendszerének és hatalmi aspirációinak megfelelő legyen. Először Spártába ment, s a görögök közös isteneire, s a vérrokonságra hivatkozott, majd a kezdetleges haditechnikájú barbárok feletti könnyű győzelem, a gazdag zsákmány és a hatalmas területi hódítás lehetőségével kecsegtette a lakodaimoniakat (Herod. V. 49.). A spártaiakat azonban nem vonzotta a hosszadalmasnak ígért

kező ázsiai hadjárat, Anatólia és Susa kincseinél jobban érdekelték őket a helyi ügyek, a messeniaiakkal, argosiakkal és arkádiaiakkal való háborúk és a görög anyaország feletti hegemonia megszerzése. Aristagoras erre felhagyott a nagy szavakkal, s a közös görög szabadság ideológiája helyett egyszerű megvesztegetéssel próbálkozott: 50 talentumot ígért Kleomenes királynak, ha segíti őt. (Herod. V. 50—51.)

Spártából Aristagoras Athénbe ment, s ott már kedvezőbb fogadtatásra talált. Az athéniak néhány évvel előbb sikertelenül kísérelték meg, hogy megszerezzék a sardesi satrapa támogatását a spártaiak ellen (Herod. V. 73.) s éppen Aristagoras európai körútja évében egyenesen ellenséges viszonyba kerültek a perzsákkal. Artaphrenes ugyanis az Athénből elűzött peisistratida Hippiaszt, a perzsa fennhatóság alatt álló Sigeion urát támogatta, s azt kívánta az athéniektől, hogy fogadják vissza őt. (Herod. V. 94—96.) Aristagoras tehát kedvező lélektani pillanatban érkezett Athénbe. Ott elmondta ugyanazt, mint Spártában: hivatkozott a közös görög szabadság ügyére, a könnyű győzelem és a nagy zsákmány reményére. Érvelését még egy nyomós érveléssel toldotta meg: a milétosziak az athéniak gyarmatosai, ezért méltányos, hogy segítsék őket. (Herod. V. 97.)¹¹

Az Aristagoras által felhozott ideológiai érvekkel azonban Athénben sem lehetett túlságosan nagy sikert elérni. Az athéniak, mivel a perzsákkal úgyis ellenséges viszonyba kerültek Hippias miatt, elvben támogatták az ión felkelést, az Ióniába küldött 20 hajó azonban ténylegesen nem sok segítséget jelentett (maguk az iónok több mint 350 hajót állítottak ki, a perzsa flotta pedig 600 hajóból állt). Ez az inkább csak formális támogatást jelentő athéni

¹¹ M. P. Nilsson: *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece*. Lund. 1951. 59—64. l. — J. A. O. Larsen: *Sparta and the Ionian Revolt*. C. Ph. XXXII. 1932. 136—150. l. — *De Sanctis* i. m. 65. l. E csoport képviselői közül kerültek ki azok, akik a salamis csata alkalmával az áruló pajzsjelet adták a perzsáknak. Minden valószínűség szerint az ión felkeléssel hozható kapcsolatba az ión pénzek egy csoportja, amely a VI. és V. sz. fordulójára datálható. Ezek milétosi standard szerint vert elektronpénzek, elülső oldalukon az egyes városok emblémájával, hátoldalukon pedig egységesen egy négy mezőre osztott négyzettel. Dareios az aranypénzverés jogát a királynak tartotta fenn, az ión városok csak ezüst pénzeket bocsáthattak ki. Az elektronpénzekhez való visszatérés tehát önmagában is szembefordulást jelent a perzsa uralommal. Korábban a milétosi standard szerint vert pénzeket csak a déli városok — Ephesos, Rhodos és Samos — használták, most e pénzek kibocsátásában résztvett Abydos, Lampsakos, Klazomenai, Chios, Kymai, Dardanos és valószínűleg Methymna is. E pénzek az ión felkelés után teljesen eltűntek. Csak Kyzikos tartotta meg továbbra is elektron pénzverési jogát, valószínűleg azért, mert a felkelés idején önként megadták magukat a perzsáknak, és szerződést kötöttek Oibarés daskyleioni satrapával. (Herod. VI. 33.). Az ión felkelés idején vert pénzek a statér tört részei voltak, s valószínűleg zsoldfizetés céljait szolgálták. (Xenophon: *Anab.* I. 3. 21. szerint egy zsoldos havonta 1 dareikost vagy 1 kyzikosi statért kapott.) — P. Gardner: *The coinage of the Ionian Revolt*. JHS XXXI. 1911. 152. skk. — *Babelon*: *Traité des monnaies grecques et romaines*. II/2. No. 1389—1472. Plutarchos szerint a Sardes elleni ión támadás egy Milétos elleni perzsa akció megtorlása volt. Ugyancsak ő említi, hogy a felkelés kezdetén az ión hajóhad győzelmet aratott a phoinikiiaiak felett Pamphylia partjai előtt. (Plut. *De Her. mal.* 24.) Plutarchos, ill. forrása azonban valószínűleg feleseréli az ión felkelés eseményeinek sorrendjét. Herodotos értesüléseit még a felkelés résztvevőitől és szemtanúitól szerezte, ezért nincs rá semmi okunk, hogy késői adatok miatt kétségbevonjuk előadása hitelességét és pontosságát. Az ión felkelés eseménytörténetét l. Herodotos V. 99—126. és VI. 1—42. — Grundy i. m. 79—144. l. — CAH IV. 222—228. l. — Glotz i. m. II. 19—26. l. *Beloch* i. m. II/1. 10. 3. jegyz. — Grundy i. m. 101. l. Az athéniak távozásához és a további támogatás megvonásához hozzájárult az időközben Athén és Aigina között kitört háború (Thuk. I. 14. 3; 41, 2.) L. *Olmstead* i. m. 154. l.

kontingens is hazatért az első kudarc után, s a felkelés további éveiben az athéniak minden támogatást megtagadtak (Herod. V. 103.).

Herodotos szövegéből félreérthetetlenül kiderül, hogy az Aristagoras által felhozott ideológiai érvek a görögök vérrokonságáról, közös szabadságharcáról, senkit sem lelkesítettek sem Kisázsiaiában, sem az anyaországban. Herodotos egyenesen félrevezetésnek nevezi Aristagoras spártai és athéni propagandabeszédeit (V. 97.). A barbárok elleni általános görög szabadságharcot hirdető Aristagoras egyébként maga is cserbenhagyta az iónok ügyét, amikor a perzsa ellentámadás közeledett. Ugyanígy járt el az ión flotta zöme a ládéi csatában: az elűzött perzsa vazallus tyrannosok felhívására egymásután hagyták el az ütközet színterét a samosi, lesbosi, majd a többi hajók, s végül a milétosiak és chiosiak egyedül maradtak a kezdettől fogva túlerőben levő perzsa-föníciai flottával szemben. A vitéz helytállás után a vesztes ütközetből hazatérő chiosiakat azután végül is saját «vérkoneaik», az ephesosiak mérsárolták le, a közös görög szabadság ügyének nagyobb dicsőségére (Herod. VI. 13–16.)

A felkelésben tehát maguk az iónok polisok és társadalmi osztályok szerint megoszolva más-más — néha egyenesen ellentétes — indokok és célok miatt vettek részt, az anyaországiak pedig nem tekintették közös görög ügynek, hanem Milétos és Aristagoras partikuláris ügyének, amelyet nem állott érdekükben támogatni. A milétosiak gazdasági-politikai érdekeit szolgáló ión felkelésről alkotott anyaországbeli görög közvéleményt híven fejezi ki az a jósolat, amelyet a delphoi szentély adott a felkelés kimenetelére és Milétos sorsára vonatkozóan:

*Καὶ τότε δὴ, Μίλητε κακῶν ἐπιμήχανε ἔργων
πολλοῖσιν δεῖπνον τε καὶ ἀγλαὰ δῶρα γενήσῃ,
σαὶ δ' ἄλοχον πολλοῖσι πόδας νίψουσι κομηταῖς,
μηοῦ δ' ἡμετέρον Διδύμοις ἄλλοισι μελήσει.*

(Herod. VI. 19.)

A Milétos és Aristagoras helyi ill. személyi érdekei szolgálatában ki-
robbantott felkelés azonban — ha nem is válhatott közös görög ügyé, s az
anyaországbeliek közömbösen szemlélték a kisázsiai eseményeket — idővel
legalább közös ión üggyé vált. (Her. VI. 7.)

A nyugat-anatóliai perzsa hadműveletek Hérodotos által nyújtott le-
írásából arra következtethetünk, hogy Dareios az első két évben nem vetette
be a perzsa hadsereg főerejét a lázadó iónok ellen, hanem megelégedett a fel-
kelés elszigetelésével. Ennek egyik oka valószínűleg az volt, hogy a kyprosi
felkelés a birodalom egésze szempontjából veszedelmesebbnek látszott, mint
a komoly szárazföldi haderővel nem rendelkező iónok akciói. Ezenfelül való-
színűleg abban is bízott, hogy Histiaios, akit Ióniába küldött, le tudja csende-
síteni a felkelést s helyre tudja állítani a rendet minden komolyabb katonai
beavatkozás nélkül is (Herod. V. 106–107.). Artaphrenés bizalmatlansága és
gyanúja azonban Histiaios Sardesből való menekülésre és a felkelőkhöz való
csatlakozásra készítette (Herod. VI. 1–2.). Histiaios azonban nem lett az ión
felkelés vezetője, mert honfitársai nem fogadták őt túlságos lelkesedéssel.

Mikor Histiaios megérkezett, Aristagoras már elhagyta Ióniát, a hozzá
csatlakozó iónokkal Thrákiába költözött át, — s hamarosan elesett a thrákokkal
vívott harcban. (Herod. V. 124–126.) Miért hagyta cserben Aristagoras az ión

felkelést, mikor az még korántsem szenvedett döntő vereséget? Herodotos szerint belátta, hogy lehetetlen a perzsákat harcban legyőzni. A felkelők a szárazföldi hadműveletekben valóban nem sok sikert arattak, s a felkelés anatóliai továbbterjedésének útja már el volt vágva. Kyprosi szövetségeseik is vereséget szenvedtek, s a sziget városai egymásután hódoltak meg a perzsa sereg előtt. Az ión flotta azonban még sértetlen volt, s eddig sikerrel ütközött meg a perzsa-föníciai hajóhaddal. Az ión városok ellen sem mertek még a perzsák közvetlen támadást intézni. Az anyaországi görögségtől cserbenhagyott iónok, egyedül flottájukra támaszkodva már sok sikert nem remélhettek a további harctól. Hérodotos előadása szerint azonban más oka is lehetett Aristagoras távozásának: *οἱ δὲ Μιλήσιοι . . . οὐδαμῶς πρόθυμοι ἦσαν ἄλλον τῶραννόν δεκεσθαι ἐς τὴν χώραν, οἷα ἐλευθερίας γευσάμενοι.* (Her. VI. 5.)

A milétosi démos, amelyet a felkelés kitörésekor Aristagoras a saját céljai érdekében igyekezett maga mellé állítani a tyrannis megszüntetésével és a politikai jogegyenlőség bevezetésével, a felkelés folyamán korántsem azonosította magát a volt tyrannos célkitűzéseivel, s ellentétek merültek fel közöttük.¹² A milétosi démos a demokratikusabb politikai rendszer fenntartása és védelme érdekében folytatta a harcot, ezért örömezt szabadult meg Aristagorastól, s hallani sem akart Histiaios visszatéréséről.

Hérodotos határozottan elítélően és negatívan nyilatkozik Aristagoras szerepéről az ión felkelés kiobbantásában (V. 98., 124., VI. 3.), s őt teszi felelőssé az iónokat ért katasztrófáért. Herodotos szavai nyilván a kisázsiai görögség körében élő közvéleményt tükrözik: Aristagoras nem nemzeti szabadsághős, hanem egyéni hatalmi ambícióktól fűtött, s a veszély pillanatában megfutamodó tyrannos, aki csak bajt hozott a népre. Lényegében hasonló álláspontot tükröz Herodotos elbeszélése Histiaios-szal szemben is. Histiaios szerepe az ión felkelésben meglehetősen homályos.¹³ Állítólag ő maga tüzelte felkelésre Aristagorast — a rabszolgája fejére írt üzenettel — de csak azért, hogy a király őt küldje ki a rend helyreállítására, s így visszatérhessen Milétosba, és visszazerezhesse a város feletti uralmat. (Herod. V. 35.) Szándékát el is érte, mert a felkelés hírére Dareios valóban őt küldte Ióniába (Herod. V. 106—107.) Dareios mindvégig megbízott Histiaiosban, s midőn Harpagos és Artaphrenes karóba húzták és fejét Susába küldték, a nagykirály megróttá őket ezért, Histiaios fejét pedig ünnepi gyászpompával temettette el, mint a király és a perzsák jótevőjét. (Herod. VI. 30.) Úgy látszik, hogy Histiaios valóban azzal a szándékkal indult Susából Ióniába, hogy a felkelést lecsillapítsa, s a nagykirály megbízottjaként ismét a maga kezébe vegye Milétos és az iónok kormányzását. Hogy eredeti szándékától eltérően végül mégis átállt a felkelőkhöz, abban döntő része volt a sardesi satrapa magatartásának. A perzsa birodalom főtisztviselői már korábban sem nézték jó szemmel a nagy autonómiát élvező görög polisok vezetőit, s azoknak politikai és katonai ügyekben

¹² *De Sanctis* id. tanulmányában szintén azon a véleményen van, hogy Aristagoras a milétosi démoszal kiéleződött ellentétek miatt távozott Ióniából.

¹³ Úgy véljük *G. B. Grundy* (The Great Persian War and its preliminaries. 1901. 118. l.) lényegében helyesen jellemzi Histiaios magatartását az ión felkeléssel kapcsolatban: «Probably his purpose was dishonest to both sides, and what he aimed at was the leadership of the Asiatic Greek, which should, if he could make it so, be independent of Persia. Failing that, he was prepared to serve the king as an Ionian satrap, but not as an underling of Artaphrenes, or any other Persian governor. The great Persian officials were, accordingly, his irreconcilable opponents.»

a nagykirályra gyakorolt komoly befolyását. Ilyen ellentét mutatkozott 513—12-ben éppen Histiaios és Megabazos között: Dareios ez utóbbi javaslatára vonta vissza a Histiaiosnak tett thrákiai adományt (Myrkinost), s rendelte őt tanácsadóként a susai udvarba. Ezzel a nyugat-anatóliai perzsa hadvezéreknek és satrapáknak sikerült eltávolítaniuk legkomolyabb, legbefolyásosabb vetélytársukat a színtérről. Érthetően nem fogadták tehát nagy lelkesedéssel Histiaios visszatérését, s éppen Dareios speciális megbízottjaként. Ha Histiaiosnak valóban sikerült volna lecsillapítania Ióniában a felkelést, s a rendet helyreállítani, ezzel tekintélye nagyot nőtt volna Dareios szemében, s nyilvánvalóan el érte volna a célját: ő lett volna a nyugat-kisázsiai partvidék királyi helytartója. Artaphrenesnek és a perzsa hadvezéreknek viszont ellenkezőleg éppen az állott érdekében, hogy a felkelő ión városokat fegyveres erővel kényszerítsék térdre s addig élvezett autonómiájukat, kiváltságos státusukat elveszítve teljesen a helyi perzsa főtisztviselők ellenőrzése alá kerüljenek. Érthető tehát, hogy Artaphrenes bizalmatlanul fogadta Histiaiosot.

Artaphrenes azon megjegyzését, amely Histiaiosot megrettentette és a felkelőkhöz való csatlakozásra bírta — ti. hogy a csizmát ő varrta, Aristagoras pedig felhúzta — általában a beírt fejű rabszolga révén küldött, s felkelésre buzdító üzenetére vonatkoztatják. Nem tartjuk azonban valószínűnek, hogy ha a perzsa főtisztviselőknek tudomása lett volna erről az üzenetről, akkor sor kerülhetett volna Histiaios kiküldetésére. Artaphrenes nyilvánvalóan arra célt, hogy a görög tyrannosok — elsősorban a leggazdagabb ión város, Milétos urai — a perzsa uralom védelme és égisze alatt, egyre inkább önálló gazdasági és politikai jellegű hatalmi célokat igyekeztek megvalósítani, s az Aegei-tengert teljesen saját ellenőrzésük alá vonni. Ennek a milétosi hatalmi politikának — amelyet Histiaios kezdeményezett, majd Aristagoras folytatott — természetes következményét látták az ión felkelésben. Ezért látta már másfél évtizeddel azelőtt is veszedelmesnek Megabazos Histiaios myrkinosi vállalkozását, s hiúsította azt meg a királynál.

A kisázsiai görögség vezetői és a perzsa hatalom nyugat-anatóliai exponensei között már a felkelés előtti évtizedekben feszültség és ellentét bontakozott ki. Ez Artaphrenes sardisi helytartósága idején érte el tetőpontját, s kétségtelenül része volt az ión felkelés kitörésében, amely talán nem annyira a perzsa főhatóság, hanem közelebről a nyugatanatóliai satrapáknak a görög polisok autonómiáját korlátozni törekvő helyi politikája ellen irányult, mint azt Heinlein István feltételezte.¹⁴ Ezt a feltevést három körülmény is alátámasztani látszik: az egyik az a már említett különbség, amely egyrésztől Dareios, másrésztől Artaphrenes Histiaios iránt tanúsított magatartásában megfigyelhető; a második az a tény, hogy Artaphrenes ellen a Sardesban tartózkodó perzsák is összeesküvést szöttek, s az iónokkal együttműködtek (Herod. VI. 4.); a harmadik pedig az a feltűnően türelmes és várakozó álláspont, amelyre Dareios

¹⁴ *St. Heinlein*: Histiaios von Milet. *Klio* IX. 1909. 343—349. I. úgy véli, hogy Histiaios egyenesen Darios pártfogását és támogatását élvezte Artaphrenes-szel szemben, s sikerült meggyőznie a nagy királyt arról, hogy egy önálló görög satrapia felállítása oldhatja meg a nyugat-anatóliai problémákat. Ezt a feltevést az ókori források közvetlenül nem támasztják alá, de nem is mondanak ennek ellent. Dareios megróttá Artaphrenest Histiaios kivégzéséért — akit mindvégig barátjának és «jótevőjének» tartott, s a felkelés leverése után nem is hallunk többet Artaphrenesről. Valószínű, hogy Dareios leváltotta őt. Mardonios már teljesen elődeitől eltérően, s — Dareios intencióinak megfelelően — a megbékélés szellemében rendezte az ióniai ügyeket.

az ión felkeléssel szemben helyezkedett: az első három évben nem lépett fel nagy erővel ellenük, s lehetőséget adott Histiaiosnak, hogy békésen rendezze a felmerült problémákat.

Nemcsak Histiaiosszal szemben volt különbség Dareios és nyugat-anatóliai helytartói, ill. hadvezérei által tanúsított magatartásban, hanem általában az iónokkal szemben is: a hadvezérek lerombolták az elfoglalt városokat, a férfiakat leölték, a nőket és gyermekeket rabságba hurcolták — Dareios viszont «nem bánt rosszul» az elfogott és Susába vitt milétosiakkal — állapítja meg Herodotos, hanem szabad emberekként letelepítette őket Ampéban. (Hérod. VI. 20.). Ugyancsak Dareios kezét kell látnunk abban a fordulatban, amely a felkelés kíméletlen leverését és megtorlását követő évben beállott.

Dareios összes nyugatanatóliai hadvezéreit visszahívta, s Mardonioszt küldte hatalmas sereggel és hajóhaddal nyugatra. Mardonios az összes ión tyrannosokat megfosztotta hatalmuktól és az ión polisokban demokratikus rendszert vezetett be (Hérod. VI. 43.). A görög polisok lakosságának többségét alkotó démos tehát végül is elérte azt, amiért a felkelés idején harcolt: a gyűlölt és terhes politikai rendszer, a tyrannis megszüntetését, s megkapta azokat a polison belüli politikai jogokat, amelyekért már több mint egy évszázad óta elkeseredetten harcolt. A kisázsiai görögség irányában követett perzsa politikában tehát hirtelen fordulat állott be, hiszen egy évvel korábban a perzsa hadsereg — nyilván Artaphrenes intenciójára — még az egykori perzsa vazallus tyrannosok restaurációját hajtotta végre. Ez a fordulat kétségtelenül összefüggött Dareios további diplomáciai és katonai akcióival, a görög anyaország ellen indítandó hadjáratral. A rendszerváltozást a Görögország ellen induló sereg vezére Mardonios hajtotta végre. Dareios ezzel kettős célt kívánt elérni. Elsősorban az ión polisok feletti perzsa uralmat kívánta konszolidálni a lakosság túlnyomó többségét alkotó démos megnyerésével. Ezzel sikerült is minden további felkelési és elszakadási kísérletnek elejét vennie. A kisázsiai görög városok lakossága híven kitartott a perzsák mellett a görögországi hadjáratokban és még a perzsák kudarcjai sem indították őket elszakadásra, felkelésre. Másodsorban az anyaországbeli görög polisok démosára kívánt hatást gyakorolni, s körükben perzsabarát hangulatot kelteni a demokratikus rendszer támogatásával. Ezzel az intézkedéssel sikerült is a perzsáknak az iónokat saját oldalukra állítani, akik csak akkor pártoltak át az anyaországbeliek oldalára, mikor a perzsák már Anatólia földjén is vereséget szenvedtek — 479-ben a mykaléi csatában — akik kénytelenek voltak Ióniát feladni. 479-ben a kisázsiai görögség átmenetileg felszabadult a perzsa hegemonia alól, ez azonban korántsem jelentette Iónia fellendülését, s a gazdasági és kulturális fejlődést gátló problémák megoldását. Sőt hamarosan kiderült, hogy a kisázsiai görögök cseberből vederbe kerültek, a perzsa hegemoniát felváltotta az athéni hegemonia, amely egyáltalán nem volt enyhébb és kedvezőbb számukra, mint a perzsa uralom, sőt — legalábbis — gazdasági-pénzügyi tekintetben a perzsa uralomnál is súlyosabb terheket rótt rájuk.

BIZÁNC NEVEINEK TÜKRÉBEN*

A helynévkutatás egyik legérdekesebb megállapítása, hogy a helynevek élete általában sokkal hosszabb, szívósabb, használatuk sokkal állandóbb jellegű, mint a népneveké, és hogy a helynevek keletkezése rendszeren sokkal korábbi időre utal, mint az azokat használó népek feltűnése. A helynevek mint helyhez kötöttek túléltek azokat a népeket, melyek nyelvéből származnak. Az ókor és középkor folyamán a népek vándorolnak, egyesek letűnnek, s az újonnan jövők a régi telepeken szállnak meg s átveszik azok korábbi nevét. Éppen ezért a városok nevei rendszerint idegen eredetűek, azaz nem abból a nyelvből származnak, melyet mai lakói beszélnek. Ha a mai európai nagyvárosok nevét szemügyre vesszük, világosan szembetűnik ez a jelenség.

A görög főváros, Athén nevét Athéna istennőtől kapta, de a név nem görög eredetű, azaz a görögök egy korábban ott lakó néptől vették át, örökölték, de etimológiája, azaz eredeti jelentése ismeretlen. Rómának a neve etruszk, Berliné szláv eredetű. Párizs nevét a hajdan ott lakó latinosan Parisii-nek nevezett kelta törzstől kapta, amint ezt római kori elnevezése, a Lutetia Parisiorum bizonyítja. Ugyancsak kelta eredetű London neve is; a kelta alak ellatinosított alakja a római Londinium. Bécs (Wien) nevének eredete szintén régi: a rómaiak a hajdan ott lakó keltáktól vették át az ellatinosított Vindobona (késő latin Viennna) nevet. Ezeknek a több mint kétezer éves múltira visszatekintő városoknak a neve századokon át azonos maradt. Mai lakóinak és egyben az európai népeknek a nyelvében ugyanaz a nevük használatos az illető nyelvek hangtani sajátosságainak és orthografiájának megfelelő alakváltozatokban, így pl. német: Wien, francia: Vienne, angol: Vienna, olasz: Vienna, orosz: Вена, görög: Βιέννη (kivétel csupán a magyar Bécs).

Az európai fővárosok nevei között az elnevezés szempontjából különleges helyet foglal el a bizánci császárság és a későbbi oszmanli birodalom fővárosa. Ennek is van egy olyan neve, amely még egy régi, letűnt néptől származik s amely több mint húsz századon át általános használatban volt, de ezen kívül a városnak története folyamán több mint tíz más, különböző neve tűnt fel és volt hosszabb vagy rövidebb ideig használatban részben saját lakosai, részben más népek körében. Ha e sajátos jelenségnek az okát keressük, rá kell mutatnunk arra a különleges történeti szerepre, amely e városnak osztályrészül jutott. A görög alapítású város több százados önállósága után a római birodalom részévé, majd annak új fővárosává lett, az antik periódus után átélte a kereszténység győzelmét s az orthodox kereszténység

* Az Ókortudományi Tarsaság 1966. május 20-án tartott közgyűlésén elhangzott előadás.

fellegvára lett. Mindezek a változások nyomot hagytak a névadásban is: ezeknek megfelelően új és új nevei keletkeztek. Ehhez járult még az a körülmény, hogy e város felé, mely a középkor folyamán az anyagi és kulturális fejlettség magas fokát érte el, az újonnan feltűnő különböző «barbár» népek vágyakozva tekintettek, varázsa vonzotta őket, kulturális hatása alá kerültek, és nem egyszer ostromolták falait, míg végül is az oszmanli törökök kezébe került. A várossal kapcsolatba lépő idegen népek ajkán a városnak újabb és újabb nevei keletkeztek. Vegyük hát vizsgálat alá a különböző neveket, melyek nemcsak a névadások keletkezésére vetnek érdekes fényt, hanem egyben a város változatos sorsát, világtörténeti szerepét és kultúrájának messze kisugárzó hatását is visszatükrözik.

I. e. 660 táján a Bosporos európai oldalán megarai görögök, akik felismerték az Európát és Ázsiát összekötő hely rendkívül kedvező földrajzi fekvését és a kereskedelem szempontjából való nagy fontosságát, egy új gyarmatot alapítottak, melyet *Βυζάντιον*-nak neveztek. A görög hagyomány szerint a város alapítójától, Byzas királytól kapta nevét, aki a mithikus Poseidon istennek és Keroessa nimfának volt a fia. Mellőzvéen a név eredetére vonatkozó különböző feltevéseket, csak a legújabb magyarázatra utalunk. Eszerint a *Βυζάντιον* név thrák eredetű: egy thrák személynév elgörögösített *Βύζας* (< **Βύζαντις*) alakjának *Βυζαντ*-tövéből -io- suffixummal képződött. A név etimológiája tehát arra vall, hogy a görög hagyományban szereplő Byzas nem költött név, hanem viselője valóban a város thrák alapítója volt és hogy a görög gyarmatosok egy korábbi thrák telepre bukkantak, melynek nevét *Βυζάντιον* alakban átvették.

A virágzó görög gyarmatváros már az ókorban jelentős szerepet játszott. Athén szövetségeseként autonómiát nyert s önállóságát a hellénisztikus korban is megőrizte. Mint ilyen nagyon fellendült, kereskedelme és vámjogai nagy gazdagságot biztosítottak számára. Amikor később római uralom alá került, akkor is élvezte a szabad városok kiváltságos helyzetét. Világtörténeti szerepe azonban csak akkor kezdődik, amikor Nagy Konstantín császár a Fekete-tenger bejárata felett uralkodó és Európa és Ázsia közt hidat alkotó várost a római birodalom második székhelyévé emelte. Ez a császár ugyanis felismerte, hogy a világbirodalom súlypontja átbillent a hellénizált keleti területekre, ott keresett új fővárost. A hagyomány szerint először más városokra, Trójára, Sardikére (Szófia) és Thessalonikére gondolt, de utóbb életrajzírója szerint álom útján történt isteni intésre, valójában azonban nyilván politikai, katonai és gazdasági érdekektől vezettetve a nagy múltú görög városra esett a választása, melyet 330 május 11-én nagy ünnepségek között avattak fel a római birodalom második székhelyévé.

Byzantion fekvése hasonló volt Rómához, hiszen ez is héthalmú (*ἐπτάλοφος*) volt. Nagy Konstantín építkezései, az új császári palota, a fórumok, a templomok, a várost körülvevő falak is azt célozták, hogy az új város, melyet a császár második Rómának (*δευτέρα Ῥώμη*) tekintett, a régi Rómához hasonló legyen. Így kapta Byzantion az „Új Róma” (*Νέα Ῥώμη*) nevet, mely már IV. századi görög forrásokban felbukkan. Az V. század közepén az egyik püspök hivatalos címe: «Konstantinápolynak, az Új Rómának püspöke» (*ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης*). A székhelynek ez az elnevezése mindmáig fennmaradt a konstantinápolyi patriarcha hivatalos címében. Itt Byzantionnak egy új nevével találkozunk: *Κωνσταντινούπολις* vagy latinos alakjában: Constantinopolis annyit jelent, mint

«Konstantin városa». A város a császártól kapta új nevét, mely két tagjának szétválasztása útján gyakran szerepel rövidített alakban is: ἡ Κωνσταντινον vagy ἡ πόλις. Ez utóbbi a régi Róma «urbs» nevének megfelelően «a várost» jelentette lakói számára, akik szerették ezt a nevet különböző jelzőkkel ellátni, mint amilyen a βασιλεύουσα πόλις (a császári város), ἡ βασιλῆς (császári székhely) vagy ἡ θεοφύλακτος πόλις (az istenoltalmazta város), mely elnevezésekben benne van nemcsak lakóinak büszkesége, hogy városuk «a városok városa» (πόλις τῶν πόλεων), mint egy késői görög forrásban olvassuk, hanem az a hit is, hogy városuk égi erők védelme alatt áll, amint erről sok legendás elbeszélés is tanúskodik. A város ez új elnevezései mellett az egész középkoron át használatban maradt a Βυζάντιον, illetve annak keresettebb irodalmi alakja, a Βυζαντίς (πόλις) is.

A bizánci művelődés egyik kutatója, A. Heisenberg Bizánc lényegét a következő tömör szavakkal foglalta össze: «Byzanz ist das christlich gewordene Römerreich griechischer Nation». Ugyanezt G. Ostrogorsky így fejezte ki: «Römisches Staatswesen, griechische Kultur und christlicher Glaube sind die Hauptquellen der byzantinischen Entwicklung». A bizánci állam és művelődés e három elemét tükrözik a főváros említett nevei: Βυζάντιον a görög gyökerekre, Νέα Ῥώμη a római hagyományokra, Κωνσταντινούπολις pedig keresztény jellegére utal. Vessünk egy rövid pillantást ezek mindegyikére.

A görögség életében új korszak kezdődik Nagy Sándor hódításai nyomán, amikor a görög nyelv és művelődés elárasztja a Keletet és ott mély gyökereket ver. Mint ismeretes, ezeket a hellénizált területeket utóbb Róma fokozatosan uralma alá hajtja, de nem tudja romanizálni. A római birodalom keleti provinciáiban tovább él a görög nyelv és művelődés s miután Nagy Konstantín átteszi székhelyét Byzantionba, majd i. u. 395-ben megtörténik az uralom megosztása Arkádios és Honorius közt, a birodalom keleti részének görög jellege egyre erősebben kidomborodik. A görög nyelv mint az állam hivatalos nyelve már a VII. század elején teljes uralomra jut s kizorítja a törvényhozásban, közigazgatásban és a hadseregben addig használt latin nyelvet. A bizánciak beszélt, élő nyelve a hellénisztikus kori köznyelv (κοινή) egyenes továbbfejlődése, mely átmenetet képez a mai újjörög nyelvhez, de emellett az irodalomban állandóan használatos az ókori elődöktől örökölt archaizáló és klasszicizáló nyelv is, aminek következtében Bizáncban is fellép az újjörögögből jól ismert jelenség: a kétnyelvűség (διγλωσσία). De a nagy múlt öröksége nemcsak a nyelvhasználat terén érvényesül. Az antik mintaképek hatása erősen érezhető az irodalom és művészet különböző alkotásaiban is. A bizánciaknak tehát nem kellett — mint később a nyugati világnak — újra felfedezni az antik világot, melynek egyes elemei benne éltek kultúrájukban, s éppen ezért nem is beszélhetünk igazi bizánci reneszánszról, melynek kialakulásához hiányzott a kellő távlat.

De görög nyelvű és gyökerű művelődésük ellenére a bizánci görögök nem nevezték magukat helléneknek, mint ókori elődeik. Ennek oka abban rejlik, hogy a Ἕλληνες névhez hozzátapadt a «pogány görögök» értelme, s ezért e nevet csak az antik görögökre alkalmazták, mint ahogy a «Görögország» (Ἑλλάς) szót is csupán geográfiai értelemben használták. Csak Bizánc utolsó századaiban egyik-másik archaizáló író művében találkozunk a Ἕλληνες névnek kortársaikra vonatkoztatott értelmével. Elvértve egyes népies forrásokban itt-ott felbukkan a görögök latinból átvett Γραικοί (Graeci) neve is, de a bizánciak magukat mindég rómaiaknak (Ῥωμαῖοι) vallot-

ták és nevezték. Hogy ez az elnevezés milyen mélyen meggyökeresedett, azt bizonyítja, hogy népies nyelven még a mai görögök is *Ῥωμαῖοι*-nak nevezik magukat. Egyébként a bizánci birodalom neveként vulgáris forrásokban gyakran előfordul a *Ῥωμανία* szó. Mindezek az elnevezések világosan utalnak a bizánci művelődés római elemeire.

Bizánc a római császárságtól örökölte államformáját, állami szervezetét, társadalmi és gazdasági berendezkedésének alapelemeit, melyek azután a fejlődés folyamán sajátosan «bizánci» jelleget nyertek. A bizánci császár a VII. század óta a görög *βασιλεύς* címet viselte, de e mellett ott volt a *Ῥωμαίων* jelző is (*βασιλεύς Ῥωμαίων*) jeléül annak, hogy a közben már teljesen elgörögösödött birodalom uralkodója «Új Róma» ura, egyenes jogutódja a régi római császároknak, és hogy jogigénye kiterjed az egész római birodalomra, noha — bizánci felfogás szerint — annak nyugati részeit «barbárok» szállták meg. A bizánci császárok büszkén hivatkoztak római elődeikre. Iustinianos császár egyik novellájában Romuluson kívül Aeneast is emlegeti ősei között. A bizánci történetírás is kifejezésre juttatja ezt a felfogást, amidőn Bizánc történetét mint a római történet folytatását tünteti fel. A római császárságtól örökölte Bizánc az állami közigazgatás hatalmas gépezetét is, melynek működtetéséhez nagy hivatalnoki karra volt szüksége. Császári hivatalnokok kormányozták az egyes bizánci tartományokat is, melyeket a régi provinciák helyébe szerveztek. Római alapokon nyugodott a társadalom tagozódása is Bizáncban, ahol az antik rabszolgatartó rendszer maradványai tovább éltek, mint Nyugaton. Konstantinápoly bukásáig állandóan találkozunk rabszolgákkal, akik eleinte a földművelés és az ipari termelés terén jelentős szerepet játszottak, később azonban már leginkább csak gályaevezősök voltak, vagy az előkelők palotáiban házi szolgálatot végeztek. Bizáncot a római világhoz fűző kapcsolatoknak nyelvi nyomai is voltak. Mint említettük, a VII. század elejéig latin volt az állam hivatalos nyelve. Iustinianos jogi gyűjteményei még latin nyelvűek, s csak novellái egy része íródott görög nyelven. Érdekes, hogy a császári pénzekre és pecséteken még később is keverednek a latin és görög betűk. A latin nyelv egykori használatának emlékei a bizánci görög nyelvben, sőt még a mai görögben is meglévő latin jövevényszavak, melyek a római hatás jellegének megfelelően főleg az állami élet, a közigazgatás, katonaság és anyagi kultúra fogalmköréből valók.

A bizánci művelődés harmadik elemére utal a *Κωνσταντινούπολις* városnév, mely annak a császárnak az emlékét őrzi, aki a kereszténységet a római birodalomban győzelemre juttatta. Nagy Konstantín magatartását még bizonyos kettősség jellemezte. A pogány hagyományoktól nem tudott szabadulni, a keresztiséget csak halálos ágyán vette fel. Új székhelyét még pogány szertartások szerint Tyche istenasszonynak szentelte, kinek képe pénzén is feltűnik, s akinek mint a város pártfogójának szerepét csak később vette át a *Θεοτόκος* (Istenanya). Tovább élt a város titkos neve: az *Ἀρθούσα* is, Róma szakrális «Flora» nevének megfelelője. De a város felavatása már keresztény papok részvételével történt, s az újonnan épített templomok, így az Apostolok temploma is, keresztény jelleget adtak a városnak. Bizánci hagyomány szerint a konstantinápolyi egyház megalapítója és első püspöke András apostol volt. Se szeri, se száma azoknak a legendáknak, melyek arról szólnak, hogy a fővárost szorongatott helyzetében, midőn «barbárok» ostromolták, hogyan mentette meg a Theotokos segítsége vagy más szentek közbelépése. Egy bizánci költemény az egyik halott császárhoz — bizánci felfogás

szerint a császár személye is «szent» volt — azért könyörög, hogy kikelvén sírjából segítse meg népét az ellenséggel vívott küzdelmében. A bizánciak egész gondolkodását, világnézetét mélyen áthatotta a kereszténység. Jellemző erre egy XI. századi metropolitának, aki a konstantinápolyi egyetemen a filozófia tanára volt, következő verse:

Óh, Jézusom, pogányok közt ha vannak még,
kik méltók arra, hogy ne érje kárhozat,
könyörgöm, Plátót és Plutarchost mentesítsd.
Hiszen tanú reá szavuk s az életük,
hogy szent parancsaidhoz tartották maguk.
S ha fel nem ismerék mindnyájunk Istenét,
irgalmas nagy szerelmed által, úgy lehet,
megválthatod te mind, ha nincs is érdemük.

Futó pillantást vetettünk a Bosporos partján emelkedő ősi városnak azokra a neveire, melyekkel lakói hosszú századokon át illették, s amelyek felidézik változatos történetének fő mozzanatait s egyben szimbolizálják a bizánci művelődés különböző elemeit. De a bizánci fővárosnak vannak még más nevei is, melyek nem saját lakosainak, hanem idegen népeknek az ajkán keletkeztek, de amelyek mégis minden esetben görög elnevezésekre, görög mintákra mennek vissza. Ezek tükrében bontakozik ki az a hatás, melyet Bizánc a vele érintkező népekre gyakorolt.

A hunok európai betörésétől, azaz a IV. századtól az oszmanli törököknek az európai területeken való megjelenéséig, vagyis a XIV. századig tartó népvándorlásnak a hullámai egyetlen európai államot sem értek olyan közvetlenül, olyan intenzíven és olyan huzamos időn át, mint a bizánci császárságot. A Keletről Nyugat felé és Északról Dél felé áramló néphullámok, melyek a római birodalom nyugati felét megdöntötték, csaknem kivétel nélkül mind beleütköztek a bizánci birodalom határaiiba és a főváros falaiba, melyet hunok, avarok, perzsák, arabok, magyarok, besenyők és más népek ostromoltak, de a támadások Bizánc falain megtörttek. Konstantinápoly több mint ezer éven át szilárdan tartotta magát, s a nyugatiak rövid ideig tartó uralmát kivéve egészen 1453-ig görög kézben maradt. Ilyen módon Bizánc történeti élete folyamán a legkülönbözőbb népekkel került érintkezésbe, amelyek nemcsak támadták, hanem magas anyagi és szellemi kultúrájának hatása alá is kerültek. Ezek közül különösen jelentősek voltak a szlávok.

Az Északról Dél felé húzódó szláv törzsek a VI. század végén átlépik a Duna vonalát, előzőnlik a bizánci birodalom balkáni területeit s egészen a Peloponneszig hatolnak előre. Erre a történeti tényre alapította Fallmerayer német tudós azt a téves, a köztudatban elterjedt nézetét, hogy a görögség a középkor folyamán elszlávosodott. Pedig a folyamat éppen ellenkező módon történt: a bizánciaknak hosszabb küzdelem után sikerült a betelepedett szlávokat asszimilálni és keresztény hitre téríteni. A VII. század második felében a bizánci birodalom területén alapítanak új hazát a török eredetű bolgárok, akik összeolvadván az ott lakó szláv törzsekkel teljesen elszlávosodnak. Bizánctól kapják keresztény hitüket és a görög alfabetumból származó cirill írást. A bizánci kultúra egyébként is erős hatással van rájuk: irodalmuk kezdeteit görögből fordított munkák alkotják, s művészetük is bizánci befolyás alatt fejlődik. A bulgár uralkodók, akik többször ostromolják a bizánci fővárost, udvarukban bizánci szokásokat honosítanak meg. Ugyancsak Bizánc-tól kapják keresztény hitüket a VII. század elején mai hazájukban letelepedő

szerbek is. Ők is Bizánc kulturális hatása alá kerülnek, amint erről irodalmuk kezdetei és művészetük tanúskodik. A szerb uralkodók is bizánci mintára szervezik udvari életüket. A távoli orosz törzsek a Dél felé vezető vízi utakon át már a IX. században érintkezésbe jutnak Bizánccal. Csapataik nem egyszer jelennek meg Konstantinápoly falai alatt, melyet támadnak, de amellyel kereskedelmi kapcsolatokba is lépnek. Ők is Bizánctól kapják a kereszténységet. A kievi fejedelmek a bizánci főváros mintájára templomokkal ékesítik székhelyüket, melyről nyugati utazók azt írják, hogy «Konstantinápoly vetélytársa». Az ó-orosz irodalom is bizánci minták hatása alatt indul meg. A bizánci ceremóniák hatása még a moszkvai fejedelmi udvarban is észlelhető. III. Iván moszkvai nagyfejedelem az utolsó bizánci császár unokahugát veszi feleségül s átveszi a bizánci kétfejűsas-címert. A XVI. század elején meggyökeresedik az a felfogás, hogy Moszkva Bizánc örököse: «a harmadik Róma».

Ha meggondoljuk, hogy a szláv népek történetében és gondolatvilágában milyen nagy szerepet játszott Bizánc és fővárosa, és hogy kultúrájuk kialakítására milyen döntő hatással volt a bizánci művelődés, nem lephet meg, hogy a szláv kultúrkörben Βυζάντιον városának egy új neve honosodott meg: C a r i g r a d. Közismert, hogy a Царьградъ név, mely ó-egyházi szövegekben Цесарьградъ alakban is előfordul, nem más mint a цесарь (< latin c a e s a r) és градъ (= város) összetétele. Amint egy nemrég megjelent dolgozatomban részletesen kifejtettem, a καῖσαρ szó (a latin c a e s a r görög alakja) Bizáncban nemcsak udvari rang jelölésére szolgált, hanem, amint a császári oklevelek, az idegen népek uralkodói által használt címzések és a közhasználatra utaló adatok bizonyítják, magának a bizánci császárnak a címe is volt, éppen úgy mint a δεσπότης is. Egy X. századi görög forrás világosan megmondja, hogy a καῖσαρ egyértelmű volt a βασιλεύς-szel, azaz a bizánci császárok hivatalos elnevezésével. Ezt bizonyítják a bizánci krónikák ó-egyházi szláv fordításai is, melyek a görög καῖσαρ szót következetesen a цесарь szóval adják vissza, melynek a царь szó olyan lekopott alakja, mint amilyen a государь-ból lett сударь, illetve c és a görög κύριος-ból keletkezett κύρις, illetve κύρ. A latin c a e s a r szót mint a bizánci császár címét minden valószínűség szerint először a VI. században beözönlő szlávok a latinul beszélő balkáni lakosságtól vették át. A latinból kölcsönzött цесарь aztán elterjedt azoknak a szláv törzseknek a körében, melyek a VII. században megjelenő ún. proto-bulgárokkal összeolvadtak, akiknek nyelvüket átadták, továbbá azoknál a szerb törzseknél, amelyek a bizánci birodalom területén telepedtek le. A c a e s a r szót, amely tehát eredetileg a bizánci császár címe volt, szláv царь alakjában átvették saját rangjuk jelölésére nemcsak a bulgár és szerb, hanem az orosz uralkodók is. A Царьградъ tehát nem más, mint a bizánci βασιλις πόλις vagy βασιλεύουσα πόλις fordítása, azaz magyarul «császárváros».

Bizánc szoros kapcsolatban állt a keleti népekkel, így többek között az örményekkel, arabokkal és törökökkel is. Arménia egy része időnként bizánci uralom alatt állt, illetve Bizánctól függő viszonyban volt. Irodalmában és művészetében bizánci hatások érvényesültek. Örmények nagy számmal éltek a bizánci birodalom területén és a fővárosban is, s közülük sokan jelentős szerepet játszottak a bizánci közéletben. Az arabok, akik századokon át támadták a bizánci birodalmat és területének rovására terjeszkedtek, szintén ki voltak téve Bizánc kulturális hatásának, ami főleg a művészet és tudomány terén mutatkozott. E népek nyelvében a bizánci főváros újabb neveire bukkanunk. Az örmény és arab forrásokban előforduló sok alakváltozat közül csak

a Konstantinija (= Konstantín városa) s a Bulin és Bolis (= görög πόλις) görög megfelelőkre visszamenő neveket említjük.

A XI. században a szeldsuk-törökök meghódítják a bizánci birodalom kisázsiai területeit s az ottani görög művelődés hatása alá kerülnek, főleg művészeti téren. Átveszik a bizánciak *Ῥωμαῖοι*, illetve *Ῥωμηοί* nevéből származó Rum nevet, mely nyelvükben a bizánci birodalmat s egyben az ikonioni szultánság területét jelentette. Öröklük e nevet a szeldsuk birodalom romjain új birodalmat alapító oszmanli-törökök is, akiknek nyelvében Rumili (török -li képzővel) a birodalom európai részeit, Thrákiát és Makedoniát jelöli ellentétben az ugyancsak görög eredetű Anadolü (*Ἀνατολή*)-val, amely a bizánci birodalom kisázsiai részének török neve. Az oszmanli törökök szintén sok művelődési elemet vettek át, főleg a művészet és államszervezet terén, amit bizonyítanak a nyelvükbe átkerült görög jövevényszavak, amilyen pl. az *effendi* szó (< görög *ἀθέρτης*). Bizánc új urai ajkán a meghódított fővárosnak új neve tűnik fel, amely azonban szintén görög eredetű. Az *Isztambul* név ugyanis a vulgáris görög *στὴν πόλιν* (< *εἰς τὴν πόλιν*)-ból származik, s jelentése «a városban» vagy «a városba», vagyis *Κωνσταντινούπολις*-nak a bizánciak körében kedvelt becenevére (*ἡ Πόλις*) utal. *Istan Bulin* alakban már egy X. századi arab forrásban is felbukkan. Az *Isztambul* név általános használatot nyert, de emellett szórványosan a törökben más elnevezései is vannak a városnak, mint pl. az arab származású *Derse'ādet* (a boldogság kapuja).

És most befejezésül vessünk még egy pillantást arra a kérdésre, hogyan nevezték a bizánci birodalmat és fővárosát Nyugaton? A középkori latin forrásokban a Byzantium-on és a Constantinopolis-on kívül a város nevéként itt-ott a Nova Roma elnevezés is felbukkan. A belőle képzett melléknév: Constantinopolitanus — mint a középkori görögben is használatos *Κωνσταντινοπολίτης* — a város lakóinak Constantinopolitani, sőt a bizánci birodalom (Constantinopolitanum imperium megjelölésére is szolgál. A Byzantium név éppen úgy, mint a bizánci görögök *Βυζάντιον*-ja, e korban még csak a fővárost jelentette, mint ahogy a *Βυζάντιον*-ból képzett melléknévek (*βυζάντιος*, *βυζαντιακός*, *βυζαντινός*) jelentése is csak annyi volt, mint «Byzantium» városából származó, bizánci lakos». A humanizmus korában nyugati tudósok kiterjesztik a szó értelmét az egész bizánci birodalomra, ami annál könnyebben történhetett meg, mert a bizánci birodalom területe bukása előtt már csak úgyszólván a főváros közvetlen környékére korlátozódott. Ilyen módon nyerte a «bizánci» szó ma is használt általános jelentését, amely azután kiszorította a bizánci birodalom megjelölésére a régebbi szakirodalomban előforduló kifejezéseket, mint amilyen Du Cange «Empire de Constantinople»-je (1668), Le Beau «Bas Empire»-je (1757), Gibbon «Roman Empire»-je (1776), Bury «Later Roman Empire»-je (1889) és «Eastern Roman Empire»-je (1912). Ezekben a könyvcímekben szereplő kifejezésekben még a francia felvilágosodás korából származó egyoldalú szemlélet kísért, amely nem látott mást Bizáncban, mint a régi római birodalom folyton hanyatló, elfajult csökevényét. Ezzel szemben az újabb szakmunkák címei, mint amilyen pl. Uspenskij: *История византийской империи* (1913), Vasiliev: *Histoire de l'Empire Byzantin* (1932), Amantos: *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους* (1939) és Ostrogorski: «Geschichte des byzantinischen Staates» (1940) már világosan utalnak arra az új Bizánc-képre, mely a modern bizantinológiai kutatások fényében kibontakozik.

IRODALOM

- D. Hesseling*: Istanbul, Revue des Études Grecques 3 (1890) 189—196.
- E. Oberhammer*: Cosnstantinopolis, Pauly-Wissowa: RE IV (1904) 964—968.
- H. Schaeder*: Moskau das Dritte Rom, Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slavischen Welt [Osteuropäische Studien I.], Hamburg 1929.
- L. Bréhier*: Byzance et l'Empire byzantin, Byzantinische Zeitschrift 30 (1929—30) 360—364.
- K. Amantos*: Ῥωμαία, Ἑλληνικά 6 (1933) 231—239.
- E. Gerland*: Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 10 (1932—34) 93—105.
- P. Kretschmer*: Βυζάντιον, Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ἀθήναι 1935. 217—219.
- E. Dölger*: Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift für Kirchengeschichte 56 (1937) 1—42 = Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953. 70—115.
- D. J. Georgacas*: The names of Constantinople, Transactions of the American Philological Association 78 (1947) 347—367.
- D. Detshev*: Die Thrakischen Sprachreste, Wien 1957. 94—95.
- Gy. Moravcsik*: Byzantinologie, Byzantiologie oder Byzantologie?, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 4 (1957) 1—4.
- M. Vasmer*: Царьградъ. Russisches etymologisches Wörterbuch III. Heidelberg 1958. 283.
- A. Erzen*: Über die Gründung und den Namen der Stadt Istanbul, Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958, München 1960. 144—149.
- H. Dj. Siruni*: Le nom de la ville Constantinople dans les textes arméniens, et turcs, Studia et Acta Orientalia III. (Bucarest 1960) 161—175.
- Gy. Moravcsik*: Zur Geschichte des Herrschertitels 'caesar' > царь, Сборник Радова Византолошког Института 8 (1963) 229—236.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HARMATTA JÁNOS

NEOLITKORI ÍRÁSBELISÉG KÖZÉP-EURÓPÁBAN?

(ELŐZETES KÖZLEMÉNY)

1961-ben N. Vlassa a Maros völgyében, Tordostól 18—20 km-re Tärtärianál egy „tell” jellegű településen végzett ásátás alkalmával a legalsó, Tordosnak megfelelő rétegben egy szemmel láthatólag kultikus célokat szolgáló gödröt tárt fel, amelyből 26 égetett agyag idolo, 2 kyklasi alabástrom idolo, 1 Spondylus kagylóból készült karperec és 3 égetett agyagtábla került elő. A 3 égetett agyagtábla közül kettőn olyan jelek figyelhetők meg, amelyek az ásátót az archaikus Uruk és Jemdet Nasr piktografikus írására emlékeztették. Olyan jelek, amelyeknek valamilyen kapcsolatát a régi mezopotámiai írásbeliséggel lehetett tenni, már a múlt században is kerültek elő elég nagy számban Tordoson, s fel-tárójuk, ill. gyűjtőjük, Torma Zsófia már 1879-ben utalt is a tordosi jelek és az asszír-babilóni írásbeliség kapcsolatának lehetőségére, és e feltevést nem kisebb tudós, mint A. H. Sayce is komolyan mérlegelte.

Most a Tärtärianál talált két tábla, amelyen nemcsak egyes jelek, hanem jelcsoportok fordulnak elő, teljesen új alapokra helyezi e kérdés vizsgálatát. A két tábla közül az egyik kör-, a másik pedig téglalap-alakú, mindkettő át van lyukasztva és mindkettőnek a felületét vonalak tagolják 4, ill. 5 felületre. Az írásjelek a tagoló vonalak által határolt felületeken helyezkednek el. Szerkezetüket tekintve hasonlóak az Uruk-i és a Jemdet-Nasr-i piktografikus agyagtáblák is. Ha a Tärtäria-i táblák jelanyagát a mezopotámiai piktogramokkal gondosan összehasonlítjuk, akkor a kettő között olyan messzemenő egyezést, ill. hasonlóságot találunk, hogy a kettő között feltétlenül valamilyen összefüggésre kell gondolnunk.

A következőkben közlöm a Tärtäria-i írásjelek meghatározását az Uruk-i és Jemdet-Nasr-i piktogramokkal való összevetés alapján. A jeleket felülről lefelé, jobbról balra haladva tárgyalom.

1. Téglalap alakú tábla:

1. jel = Labat² No. 68 RU '(fogadalmi ajándékul) adni'
2. jel = Labat² No. 69 BE 'úr', ^dBE 'Enlil (isten)'
3. jel = Labat² No. 598/a IÁ '5'
4. jel = Labat² No. 1 AŠ 'kenni, kenőcs'
5. jel = Falkenstein No. 137 valamilyen edény, úrmérték
6. jel = Labat² No. 411 U '10'
7. jel = Labat² No. 367 ŠE 'árpa'
8. jel = 6. jel.
9. jel = Falkenstein No. 47? ANŠU 'valamilyen equida'
10. jel = Labat² No. 38 URU 'város'
11. jel = Labat² No. 195 UNU 'lakóhely', UNUG.KI 'Uruk'

Ha behelyettesítjük a šumer logogram-értékeket, akkor a következő szöveget kapjuk:

1. sor	RU BE	Fordítása: «Fogadalmi ajándékul adott az Úrnak (v. Enlilnek)
2.	IÁ AŠ?	5 kenő edényt
3.	U ŠE	10 (?kur) árpát
4.	U ANŠU	10 lovat
5.	URU UNU	UNU városa»

2. Köralakú tábla:

1. jel = Labat² No. 536 ZID 'liszt'
2. jel = Labat² No. 480 GÍŠ '60'
3. jel = Labat² No. 411 U '10'
4. jel = Labat² No. 449 IGI 'kapni' dIGI 'Palil (isten)'
5. jel = Labat² No. 471 NIŠ '20'
6. jel = Labat² No. 285 ENŠI 'főpap-király'
7. jel = Labat² No. 339 ZÍZ 'tönköly'
8. jel = 2. jel
9. jel = 2. jel
10. jel = Labat² No. 570 MIN '2'
11. jel = Labat² No. 353 dARA 'Usmú (isten)'
12. jel = Labat² No. 379 dUTU 'Šamaš (isten)'

Behelyettesítve itt is a šumer logogram-értékeket, a következő szöveget kapjuk:

1. sor	ZID GÍŠ U	Fordítása: «Liszt 60+10 (?kur)
2.	IGI NIŠ ENŠI	Palil (istennek), 20 (?kur) a főpap-királynak
3.	ZÍZ GÍŠ GÍŠ MIN	búza 60+60+2 (?kur)
4.	ARA UTU	Usmú (istennek), Šamaš (istennek)»

A szövegek értelmezésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az egyes piktogramok jelentésének meghatározása eléggé biztosnak tekinthető, legfeljebb egyes esetekben lehetséges (itt közelebről nem tárgyalt) alternatív értelmezés. Ezzel szemben viszont az adott «átírás» semmit sem mond a táblák szövegének nyelvről vagy az egyes írásjelek hangértékéről. Ha esetleg helyesnek bizonyul is a šumer logogram-értékek behelyettesítése, abban az esetben is a táblák szövegét logogrammatikus írásnak kell felfognunk. Nem lehetetlen azonban, hogy kerül elő olyan szöveg, amelyben az írásjeleknek nem logogram értéké, hanem már hangértéke van.

Mint láhattuk, a két tábla az Uruk-i és Jemdet-Nasr-i piktogramokkal való összehasonlítás segítségével minden nehézség nélkül értelmezhető. Kétségtelen azonban, hogy sem a táblák technikai kivitele (az írástechnika), sem pedig egyes jeleknek a formája nem teljesen azonos sem az Uruk-i, sem a Jemdet-Nasr-i táblákéval. Nem látszik tehát valószínűnek, hogy a Tártária-i táblák valamelyik jelenleg ismert mezopotámiai piktografikus írás területéről származó importdarabok lennének. Ennek ellene szól az a körülmény is, hogy a Tordoson talált kerámika töredékein még számos olyan jel fordul elő, amelyeknek a megfelelőit vagy megtaláljuk a táblákon (pl. ŠE 'árpa') vagy pedig az Uruk-i és Jemdet-Nasr-i jelek között. Hasonló jelek előkerültek a ban'icai (Jugoszlávia) ásatások kerámikai leletein is, s ez azt bizonyítja, hogy Közép-Európában egy bizonyos kultúra területén ez az írásbeliség valóban használatban volt. A forrásanyag egyelőre túlságosan kevés ahhoz, hogy képet alkothassunk magunknak ennek az írásbeliségnek teljes jelrendszeréről. Azonban már e töredékes forrásanyagból is szembetűnik az írásrendszer és a számrendszer meglepő azonossága vagy közeli rokonsága a mezopotámiai piktografikus írással. Ez nagyon valószínűvé teszi a kettő között a genetikus kapcsolatot, anélkül, hogy az ethnikumok vagy nyelvek azonosságát, ill. rokonságát bizonyítaná. Hasonló jellegű felirat került elő nemrégén a Kubán-vidéken, s ezek a leletek bizonyos mértékben valószínűsítik H. Pope-nak azt az elméletét, amely szerint az ókori Közel-Kelet valamennyi piktografikus írása közös forrásra megy vissza. Ez a perspektíva újólag felveti az archaikus Uruk és Jemdet Nasr ethnikumának és a šumerek eredetének kérdését, s általában az ókori Közel-Kelet ethnikai viszonyainak bonyolult problémáját.

A Tártária-i táblák kizárólag bekarcolással készültek («Strichschrift») szemben az Uruk-iakkal, amelyekben — a legrégebbieken is — a számjeleket benyomással írták. Ez kétségtelenül archaikus vonás, s ugyanakkor a középeurópai piktografikus írásbeliség bizonyos fokú önállóságát vagy önálló fejlődését is bizonyítja. Ez a körülmény egyúttal némi támpontot is szolgáltat az írás Mezopotámiából való elterjedésének vagy átvételének idejére vonatkozólag is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a Tártária-i táblákon szereplő írás fejlődési fokát tekintve hozzávetőleg megfelelhet a legrégebb Uruk-i tábláknak (Uruk IV kb. i. e. 3500), de ha a kettőt közös forrásra akarjuk visszavezetni, akkor még korábbi időpontra kell gondolnunk.

MARÓTI EGON

EUNUS ÉS ATARGATIS

A RABSZOLGAMOZGALMAK TUDATOSSÁGÁNAK ÉS IDEOLÓGIAI HÁTTERÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Az antik rabszolgaság történetének kutatásában mindinkább előtérbe kerül a rabszolgák lelki-szellemi világának, a rabszolgamozgalmak ideológiai vonatkozásainak, tudatosságának és célkitűzéseinek vizsgálata.¹

A problémakör fontosságát ma már nem szükséges hangsúlyozni. Ugyanakkor közismert, hogy a kutató kevés területen találja magát szemközt olyan súlyos és sajátos forrásproblémákkal, mint éppen itt: a rabszolgaságot érintő antik közléseket alapvetően meghatározták és eltorzították a mindenkori uralkodóosztályok érdekei, nézetei. Ennek megfelelően forrásaink ellenségesen állnak szemben a rabszolgák osztályharcának megnyilvánulásaival²; a lázadó elnyomottak tetteit a bosszúvágy folyamányának, értelmetlen pusztításnak, vérengzésnek mutatják be. A hivatalos álláspont, a rabszolgatartó szemlélet nem egy tekintetben megnyilvánul még abban a rabszolgamozgalmakra vonatkozó antik tudósítások sorában kivételes leírásban is, amit a szicíliai Diodoros adott a tartományban lejátszódott rabszolgafelkelésekről.³

A görög történetíró meglepő megértést mutat a felkelő rabszolgák elkeseredett fellépése iránt, felháborító képet rajzol gazdáik értelmetlen kegyetlenkedéseiről, egyúttal rámutat a rabszolgák méltányos, igazságos gesztusaira, s hangsúlyozza, hogy, „amit másokkal szemben cselekedtek, az nem természetükből fakadó kegyetlenség volt hanem az őket korábban ért jogtalanságok megtorlása (34, 2, 13).

Ismeretes, hogy az emlékezetes szicíliai eseményeket érthető figyelemmel tárgyaló szerző előadását jelentősen befolyásolta forrása, a szír származású filozófus-történetíró, Poseidonios. Poseidonios figyelmét viszont a távoli nyugatra szakadt honfitársainak tettei már magában véve is megragadták. A jóslás és az asztrológia kérdései iránti vonzódása még csak fokozhatta érdeklődését a szicíliai felkelésekkel szemben, tekintve, hogy ezekben a különféle jósoknak jelentős vezető szerepük volt.⁴

Diodoros különös figyelmet szentelt az első felkelés előzményeinek, kitörése körülményeinek, a rabszolgáállam megszervezése egyes mozzanatainak. A töredékes, kivonatos

¹ Vö. J. Vogt: Struktur der antiken Sklaverkriege. Abhandl. Mainz 1957: 1, 27 skk. F. Bömer: Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechendland und Rom. Uo.: 1957: 7, 1960: 1, 1961: 4, 1963: 10. S. Lauffer: Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt. XIe Congrès Internat. Hist. Rapports II. Uppsala 1960, 78—79 (Lauffer nézeteinek kimerítő bírálatát l. E. Ch. Welskopf: AAH 12, 1964, 359 skk.). R. Günther: Der politisch-ideologische Kampf in der römischen Religion in den letzten 2 Jahrhunderten v. u. Z. Klio 42, 1964, 236—259, továbbá Je. M. Stajerman: Расцвет рабовладельческих отношений в римской республике. Москва 1964, 198—218.

² Természetesen hasonló tendencia nyilvánult meg a szabad lakosság társadalmi mozgalmaival, illetőleg egyes arisztokraták reformtörekvéseivel szemben is, ha azok sértették az uralkodó osztály anyagi vagy politikai érdekeit.

³ 34, 2. 8—11. 26, 2—11.

⁴ A kérdéshez l. Maróti E.: AntTan 3, 1956, 87—91. J. Vogt, i. m. 29—30. P. Green: Past and Present 20, 1961, 10 skk. R. Günther: Sozialökon. Verhältnisse im alten Orient und im klass. Altertum. Bln. 1961, 100 skk. F. Bömer, i. h. 1963: 10, 115 skk. P. Oliva: Neue Beiträge zur Gesch. der alten Welt II. Bln. 1965, 83—84. — Különben a rabszolgák kegyetlenkedéseire vonatkozó túlzó közlések bizonyára nem Poseidoniostól származnak. Diodoros forrásai ellentétes tendenciájából adódik a maga elbeszélésének következetlensége: az összkép és a szerző kifejezett megítélése a rabszolgák magatartását illetően lényegében kedvező, l. még alább 240—241. l., 29. j.

anyagból is egyértelműen kibontakozik annak a szerepnek a döntő jelentősége, amit a felkelés során a szír Eunus játszott, elsősorban jóstevékenysége s ezen alapuló tekintélye révén.⁵ Eunus közvetítőként lépett fel a nagyrészt ugyancsak szír eredetű rabszolgatömeg és hazai isteneik között, garantálta a felkelők számára Atargatis (Dea Syria) támogatását, jóslataival és egyéb eszközök révén biztonságérzetet, lelkesedést, fanatizmust oltott beléjük.⁶ Fellépésének hatásosságát az egyéb, kisázsiai eredetű rabszolgák körében is előmozdították a különböző keleti kultuszok rokonvonásai, Atargatis kultuszának más területeken is tapasztalt vonzereje, hozzáférhetősége a prozeliták számára.⁷

Eunust Diodoros szerint nem bátorsága vagy hadvezéri képességei miatt választották királlyá társai, hanem elsősorban misztikus jóstevékenysége és a felkelés előkészítésében, megindításában játszott szerepe miatt (34, 2, 14). A történetíró a rabszolgavezér minősítésére a *μύθος και τερατοῦργος* (34, 2, 5), a jóslásnál követett eljárása megjelölésére a *τεγατία* kifejezést használja (34, 2, 14). A kifejezések értelmezhetőek varázslásnak, bűvészkedésnek és szemfényvesztésnek egyaránt — minden esetre a külsőségekre vonatkoznak, mégpedig arra, hogy Eunus a jóslás-adással kapcsolatban tüzet és lángot fújt a szájából. Ez oly módon történt, hogy «egy kétfelől kifűrt dióba, vagy valami hasonlóba parazsat és annak táplálására alkalmas anyagot tett, azután szájába vette és rálehelve hol szikrákat, hol tüzet fűjt ki» (34, 2, 6–7). Említi az eljárást a római Florus is,⁸ ő viszont már kifejezetten szándékos megtévesztésnek tünteti fel (*fanatico furore simulato*).⁹ Egyúttal azonban céltudatos fogásnak is tartja, amivel Eunus azt kívánta igazolni tanácsot kérő társai előtt, hogy fellépésük isteni rendelésre történik: *idque ut divinitus fieri probaret*.¹⁰ A választott megoldás hatásosságát maga Florus fogalmazza meg a legmeggyőzőbben: *ad libertatem et arma servos quasi numinum imperio concitavit* (2, 7, 4); *hoc miraculum ... fecit exercitum* (2, 7, 6). Ugyanezt mondja később egy szokatlan, pregnáns — eddig kellő figyelemben nem részesített — kifejezéssel: *conflavit exercitum* (2, 7, 10).

A hivatalos római felfogás eszerint nem is annyira Eunus jóslásain háborodott fel¹¹ — Florus kifejezetten nem is említi, hogy jószolt —, hanem a nyilvánvaló tűz-jel, tűz-prodigium¹² önkényes előidézése miatt, hiszen ezeknek még az értelmezése is a római papi testületek kiváltságos joga volt.

⁵ Vö. 34, 2, 6, 10. 11. 14.

⁶ Vö. 36, 2, 7. 10. — Az idegen környezetbe került szírek a délosi votív feliratok tanúsága szerint Hadad és Atargatis neve mellett eleinte gyakran feltüntették a *θεοί πάτριοι* megjelölést. Nyilvánvaló, hogy a szír Poseidonios szintén nem gondolt másra, még akkor sem, ha többnyire történetesen valóban csak általánosságban *θεοί*-t emlegetett Eunusszal kapcsolatos elbeszélésében — ahogyan ma azt Diodorosnál olvashatjuk. A szír szerző részéről az ugyancsak apameiai születésű Eunusra vonatkoztatva, akinek szír voltát többször hangsúlyozza, ez magától értetődő. Az ugyan tény, hogy — mint annyi mindenről — a felkelő szír rabszolgáknak Atargatis-kultuszáról sem maradt fenn feliratok bizonyítékunk. Ez azonban már maguknak a körülményeknek — a római államra nézve veszedelmes megmozdulásnak — az alapján érthető. Bömernek más istenségekre vonatkozóan felhozott ellenpéldái (i. h. 1961, 85. l., 5. j.) módszertanilag is elhibáztak, ugyanis egytől-egyig más területről és más időből származnak. Ezzel nem kívánjuk magunkévá tenni *H. Bolkenstein* álláspontját (Wohltätigkeiten und Armenpflege im vorchristl. Altert. Utrecht 1939, 325), mely szerint Eunus azért nevezte felkelő társait szíreknek (34, 2, 24), mert a szír istennő pártfogása alá helyezték magukat, nem pedig többségük ethnikai hovatartozása miatt.

⁷ Jól megfigyelhető ez a jelenség Délos szigetén. — Atargatis kultuszközpontját, a hierapolisi templomot távoli vidékekről, így Kappadokiából is felkeresték zarándokok (*F. Cumont*, PW-RE IV. 2238, s. v. Dea Syria). Ez a tény megerősítheti *S. Lauffer*nek a nevek alapján levont következtetését (Die Bergwerksklaven von Laureion II. Abhandl. Mainz 1956: 12, 228–29), hogy Kleon — és fivére Komanos — nem kilikiai, hanem kappadokiai eredetű volt.

⁸ 2, 7, 5 *in ore abdita nuce, quam sulphure et igni stipaverat, leniter aspirans flammam inter verba fundebat*.

⁹ 2, 7, 4., vö. *Apul. met.* 8, 27, 4. 29, l. L. még alább 239. l., 19. j.

¹⁰ 2, 7, 5., vö. *Diod.* 34, 2, 10.

¹¹ A jóslatokban való hit, a jósök igénybevételé — különösen válságos időkben — az ókori népek körében általában, így a rómaiaknál is elterjedt volt; hasonlóan a szíreknél, vö. *Lukianos, de dea Syria* 36.

¹² A prodigiumokkal kapcsolatos római politikai mesterkedésekre l. *R. Günther*: *Klio*, i. h. 209–236.

A modern kutató számára mindenesetre az a lényeges, hogy leszögezheti: Eunus tudatosan használt fel olyan eszközöket, amelyekkel cselekvésre tudta bátorítani embertelen sorsuk miatt elkeseredett rabszolgatársait — nyilvánvalóan azok számára jólismert, jelentős képzetek felidézésével.

Ezek után fel kell tennünk a kérdést, melynek exponálását eddigi fejtegetéseink szolgálták: mi volt a jelentősége, értelme a jóslásnál alkalmazott külsőségeknek, mi volt a lényeges háttér, összefüggés, amellyel hatásuk megmagyarázható?

A probléma megközelítéséhez először is tisztázni kell egy másik, Florusnál szereplő kísérőjelenség értelmét, amit Diodoros nem említ. Florus szavai szerint Eunus a fanatikus megszállottság színlelése közben «*Syriae deae comas iactat*» (2, 7, 4). A magyarázatot Apuleius regényének a szír istennő kolduló papjairól adott szatirikus leírásában találjuk meg.¹³ A gallusok fejük körbefogatásával kerülnek eksztatikus állapotba, révületbe, a művelet közben hajuk természetesen körbe repül: *crinesque pendulos in circumum rotantes*.¹⁴

A Florus által említett kísérőjelenség tehát, amely e párhuzam alapján értelmet nyert, egyértelműen az Atargatis kultusz körébe utalja Eunus eljárását.¹⁵ Különböző ezt a szempontot esetleg konkrét adaléknak tekinthetjük J. Vogt feltevésének¹⁶ alátámasztásához, mely szerint Eunus nem csak jós és király, hanem pap is lett volna.

Ezek után joggal feltételezhetjük, hogy a jóslással kapcsolatos másik művelet, a tűz-jel előidézése is az Atargatis-kultusz felé mutat. Ezzel kapcsolatban mindenképp előttről hivatkozhatunk arra, hogy Lukianos részletes ismertetése szerint az istennő kultuszának évi ünnepei között a legjelentősebb a tavasz kezdetén megtartott, ún. tűzvagy fáklyaünnep volt (De dea Syria 49).

A jóslat-adás körülményeinek misztikumát minden esetre fokozta a tűz-jel előidézése, azonban ennél feltétlenül többet is jelentett.

Diodoros említést tesz arról is, hogy amikor az összeesküvő rabszolgák csapata az éj leple alatt Henna városának elfoglalására indult Eunus vezetésével, az megismételte a titokzatos jelet (34, 2, 11). J. Vogt a gesztust mintegy a pusztító isteni tűz jeleként fogja fel.¹⁷ Valóban, Sámás sumér és babiloni himnuszaitól az Esra-Apokalypsisen át a középkori Dies irae-ig ível a hiedelem, mely szerint az istenség a bűnösöket, híveinek ellenségeit tüzes lehellet alakjában pusztítja el. S Atargatisszal is találkozunk, mint büntető istenséggel: egy délosi feliraton¹⁸ egy Theogenes nevű rabszolga órá hivatkozva átkozza meg hitszegő úrnőjét: *μη ἐκάρηγοι τὸ κ(ρ)άτος τῆς θεᾶς*. Apuleiusnál Philebus, a kolduló pap kívánja a csúfolódó praecónak: *At te . . . dea Syria . . . caecum reddant . . .* (met. 8, 25, 3).

A tűz-jelnek ez az értelmezése azonban nem indokolja szereplését általában a jóslat-adással kapcsolatban: olyan közös magyarázatot kell tehát találnunk, amely mind a két összefüggésben megnyugtató.

Ugyancsak Diodorostól tudjuk, hogy a hennai rabszolgák addig nem mertek tervük megvalósításához kezdeni, amíg Eunus nem biztosította őket arról, hogy vállalkozásukat az istennő helyesli, támogatja.¹⁹ A láng-jel tehát a jóslatban ígért segítségbe

¹³ Vö. Lukianos, *Luc.* 36. *οἱ δὲ τὰς μίτρας ἀπορρίψαντες τὴν κεφαλὴν κάτωθεν ἐκ τοῦ ἀγένοος εἰλίσσοντες*

¹⁴ *Cumont* a helyet (uo. 2239) Lukianos, *de dea Syr.* 60. c. ismertetett felajánlási ritussal hozza összefüggésbe: ennek azonban az adott összefüggésben nincs jelentősége.

¹⁵ Melleleg alkalmilag Atargatis kolduló papjai is jósoltak, vö. *Apul. met.* 8, 29, 1. 9, 8, 1. ssk.

¹⁶ I. m. 33. — Az első szicíliai rabszolgázadás és a Maccabeusok felkelése közötti párhuzamok szaporíthatók. Így a szellemi-ideológiai irányítás és a katonai vezetés megszűtése I. Macc. 2, 65—66., a seregnek égi segítséggel való bátorítása I. 2, 19. 21. I. 3, 60. 4, 30 etc.

¹⁷ I. m. 32—33.

¹⁸ BCH 6, 1882, p. 501, nr. 24. Javított szöveg uo. 28, 1904, 152. p. — *P. Roussel* (Délos colonie Athénienne. Paris 1916, 266) az átokszöveggel kapcsolatban megállapítja, hogy az istennő kultusza egy olyan csoport alakítására irányult, amelyet ugyan az a vallásos lelkesedés hat át, mintegy a testvériség érzése alakul ki bennük.

¹⁹ 34, 2, 10. vö. *Flor.* 2, 7, 5., a második felkeléssel kapcsolatban *Diod.* 36, 5, 3. L. még *Vogt*, i. m. 30. — A keleti (sémita) vallásokban az emberek istenségtől való függőségének hite fokozottabb mérvű, a keleti monarchiák istenei is despotikus jelenségek (vö. *F. Cumont*: *Die orientalische Religionen im römischen Heidentum*. Lpz.-Bln. 1914, 136). Jellemző az istenség — hívó viszonyára az a szíriai felirat (BCH 21, 1897,

vetett hitük erősítését, ébrentartását szolgálta, az istenség jelenlétét, segítő jelenlétét volt hivatva kifejezni! Ahogyan Apuleius is Atargatis papjának eksztatikus állapotát, viselkedését az istenség jelenlétének (praesentia) kifejezésre juttatásával hozza kapcsolatba.²⁰

Ebben az összefüggésben Atargatis említett láng- vagy fákyaünnepén kívül Lukianos két további közlésére kívánunk emlékeztetni, melyek egyfelől a tűz-prodigium és Atargatis kultusza között további kapcsolatra engednek következtetni, másfelől az istennő mindenütt való jelenlétének kifejezését látszanak szolgáltni.

A vallási jelentősége miatt Hierapolisnak elnevezett Bambyké Atargatis-templomának kultusképéről Lukianos mint a legfigyelemreméltóbbat a következőket mondja el (c.32): Az istennő szobrának «a fején van egy kő, amelyet lámpának neveznek, s valóban meg is felel ennek az elnevezésnek. Éjszaka ugyanis világos fényt áraszt, ami az egész templomot úgy megvilágítja, mint a lámpák. Nappal gyengébb a fénye, s élénk tűzsárga színűnek látszik²¹. Van még valami csodálatos²² ezen az istenszobron: ha szemben állsz vele, egyenesen rád néz, s követ pillantásával ha elmozdulsz; ugyanakkor annak, aki máshonnan teszi ezt, minden hasonlóan hat,» — Ez a fénylő drágakővel kapcsolatos hiedelem Szíriában általános elterjedt lehetett, az istennőt még pénzeken is ábrázolták ezzel a kővel.²³

Visszatérve Eunus jóslásának kísérőjelenségeire, rá kell mutatnunk arra a tényre, hogy Atargatis kultuszában kétségkívül domináltak a feltűnő, látványos elemek²⁴; hierapolisi templomának Apollo-szobrával végzett jóslási ceremónia pedig kifejezetten teatrális körülmények között zajlott le.²⁵ — Ismeretes, hogy az Atargatis-szentélyekhez általában egy kultikus rendeltetésű színház is járult, ahol a bizonyára nem minden látványosság nélküli misztériumokat is bemutatták.²⁶ Elképzelhető, hogy az istennő kultuszának ez a sajátos hozzájárult Eunus egy önmagában véve is rendkívüli jelentőségű kezdeményezésének létrejöttéhez. Nevezetesen ahhoz, hogy a rabszolgakirály Hennában a harci szellem ébrentartása céljából mimus előadást is rendezett, amely felidézte a lázadók előtt korábbi szenvedéseiket s a felkelés egyes mozzanatait mint kegyetlen gazdáik jogos megbüntetését mutatta be (34, 2, 46).

Az igazságosság eszméjének, a rabszolgák megsértett igazságérzetének szerepe külön fejezetet érdemelne a rabszolgamoszalmak elemzésénél.²⁷ Ebben az összefüggésben ezúttal csak arra kívánunk emlékeztetni, hogy Diodoros számos olyan esetet sorol fel, amelyben a rabszolgák igazságérzete, méltányossága, igazságszolgáltatásra való törekvése jut kifejezésre.²⁸ Konklúzióképpen pedig megállapítja, hogy «a rabszolgákat maga a természet tanítja meg az őket ért jóság és sérelmek igazságos viszonzására»

p. 60, nr 68), melyen az istennő mint *ἡγία*, a hívó pedig mint *δοῦλος* szerepel (Vö. Lukianos, *de dea Syr.* 35). Keleti eredetű lehetett az a szicíliai rabszolga is, aki Démétért szintén úrnőnek, magát szolgálójának nevezi (BCH 25, 1901, 412., vö. Bömer, i. h. 1963, 136—137). Jellemző, hogy a délosi kultikus rendeltetésű épületek, tárgyak dedikációi szerint a hívek ezeket a létesítményeket az istennő parancsára (*κατὰ πρόσταγμα* — *προστάγματα*) ajánlották fel, adományozták, vö. Inscriptions de Délos, publ. P. Roussel et M. Launay, nr. 2264,4 2280,2 2281,2 2294,4 2303,2—3, ill. 2220,1—2, etc.

²⁰ *met.8,27,4 inter haec unus ex illis bacchatur effusius ac de imis praecordiis anhelitus crebros referens velut numinis divino spiritu repletus simulabat sauciam vecordiam, prorsus quasi deum praesentia soleant homines non fieri meliores, sed debiles effici vel aegroti.*

²¹ Uo. c. 32.

²² Plinius, *N. H.* 5, 81 Atargatist a *prodigiosa* jelzővel látja el.

²³ Vö. *Cumont*: PW-RE IV. 2243. Természetesen más kérdés az, hogy ez a hiedelem megfelelt-e a valóságnak, vö. *C. Clemen*: Lukians Schrift über die Syrische Göttin. Lpz. 1938, 42.

²⁴ Vö. Lukianos, uo. 47—50.

²⁵ Uo. 36. 10.

²⁶ Vö. *M. P. Nilsson*: *Gesch. der Griech. Religion* II. München 1950, 116. 613. — A délosi szentélyhez a 2. sz. vége felé építettek színházat; ebben az istennőnek aranyozott trónust és oltárt is emeltek (vö. *P. Roussel*, Délos . . . 259—61, 419, nr. 22. 23.); a színház építésére adakozók listáján rabszolgák és felszabadítottak is szerepelnek (uo. 267—68); a színház faltörmelékei közül fogadalmi felirat is került elő (uo. 422—23, nr. 31).

²⁷ Vö. Maróti E.: AAH 11, 1963, 232—33., 81. j.

²⁸ 34, 2, 9, 13. 34. 39. 41.

(34, 2, 40)²⁹. Nagyon valószínű azonban, hogy ebben a magatartásban is a szír istennő kultuszának hatása érvényesült, amely szerint Atargatis tanította meg az embereket az igazságra: A Dea Syria még egy császárkori feliraton mint *iusti inventrix* szerepel.³⁰

Láttuk tehát, hogy a jós és rabszolgakirály Eunos kezében a hazai vallás elemeinek tudatos felidézése rendkívül hatékony eszköznek bizonyult a rabszolgatömegek mozgósításához, olyannyira, hogy a római senatus fontosnak látta, hogy ideológiai, kultikus szférában is felvegye a harcot a felkelő rabszolgákkal.³¹

A rómaiak igyekezete elsősorban a sziget védőisteneinek megnyerésére irányult. A Sibylla-könyvek alapján papi követséget küldtek Sziciliába s azok oltárt emeltek s áldozatot mutattak be az aetnai Juppiternek, majd fallal vették körül a kultushelyet³² — nyilván azzal a céllal, hogy a rabszolgák elől viszont elzárják.³³

Hasonló bizottság kiküldését érezték szükségesnek Hennába, Démétér ősi kultushelyére is, mikor a Tib. Gracchus meggyilkolása után további aggasztó előjeleket észleltek.³⁴ Az elhatározás annál érthetőbb, mert Henna egyben főerőssége is volt a felkelő rabszolgáknak, akik megkímélték és illő tiszteletben részesítették az istennő templomát.³⁵

Befejezésül utalhatunk arra, hogy Rómában ezt követően — nyilván a szicíliai tapasztalatokon is okulva — fokozott mértékben számoltak azzal a veszéllyel, amit a rabszolgák szervezkedése szempontjából a misztikus ideológia jelenthet. Ennek érvényesülését kívánták megakadályozni egyebek között a hivatalosan elismert istenek kultuszának propagálásával,³⁶ a keleti jósok, asztrológusok megismétlődő üldözésével.³⁷ Így születtek meg olyan — nagyobb számú rabszolga esetén a munka megszervezése szempontjából megvalósíthatatlan — javaslatok is, mint például Varróé a különböző ethnikai eredetű, más anyanyelvű rabszolgák tartására vonatkozóan.³⁸

²⁹ "Οτι παρὰ τοῖς οἰκέταις αὐτοδιδασκὸς ἐστὶν ἡ φύσις εἰς δικαίαν ἀπόδοσιν χάριτος τε καὶ τιμωρίας.

³⁰ CIL VII 759, 2., vö. 5.: *lance vitam et iura pensitans*.

³¹ Vö. Bömer, i. h. 1963, 92 skk, 108 skk, 112 skk, 118 skk.

³² Diod. 34, 10. Bizonyára az Aetna 135-re tehető kitörése után.

³³ Vö. A. Holm: *Gesch. Siziliens im Altertum III*. Lpz. 1898, 111. *Vogt*, i. m. 30—31. — Az eljárás különben emlékeztet azokra a mágikus praktikákra, amelyekkel a rómaiak az ostromlott ellenséges városok isteneit igyekeztek magukhoz csalogatni, l. *Macrob. sat.* 3, 9. *Plin. N. H.* 28, 18. *Livius* 5, 21, 3. 5. *Servius ad Aen.* 2, 351—52.

³⁴ *atroci et difficili rei publicae tempore*, mint Cicero írja *in Verr.* 2/4, 108.

³⁵ *Cic. uo.* 112. — Eunos Basi(leus) Antio(chos) néven kiadott pénzének egyik oldalán Démétér kalással ékesített profilja szerepelt (*Num. Chron.* 20, 1920, 175). A mai negatív tendenciákkal szembeállítva tanulságosnak véljük idézni a leletet ismertető *E. S. G. Robinson* következtetését, mely szerint a rabszolga királyság «was not merely destructive or anarchical institution.» — A chthonikus istenség kultusza különben később sem lehetett idegen a keleti eredetű rabszolgáktól. Jellemző, hogy a második felkelés egyik vezéralakja, a szintén királlyá választott jós, *Salvius-Tryphon* korábban fuvalás-ként segédkezett Démétér minisztériumaiban (*Diod.* 36, 4, 4). *Lukianos* szerint (c. 43) a hierapolisi templomban Atargatis papjai közé tartoztak a fuvalások is, s nem is voltak a legjelentéktelenebbek, vö. *C. Clemen*, i. m. 53. 54. L. még föntebb 239. l., 19. j.

³⁶ Vö. *AntTan* 3, 1956, 87.

³⁷ *Uo.* 88—89. *Günther*: *Klio*, i. h. 248—49. — Bömer (i. h. 1963, 116) szerint e sorok írója Catónak a jósokra vonatkozó tilalma indítékainak vizsgálatánál túlzott jelentőséget tulajdonít a biztonság, a rabszolgák fékentartása szempontjának. Arról a tényről azonban — amire megállapításunkat elsősorban alapoztuk, — hogy ti. a két szicíliai felkelés négy vezére közül három jós volt, ebben az összefüggésben következetesen hallgat. Aligha feledékenységéből. A kutatás irányára Bömer elszigetelt fenntartása mindenesetre nem gyakorolt befolyást.

³⁸ r. r. 1, 17, 15., vö. *AntTan* 3, 1956, 89—90. 7, 1960, 125.

DEKENTIOI

Stephanos Byzantios egy címszava következőképpen hangzik:¹

Δεκέντιοι. ἔθνος Παννονίας, ἀπὸ Δεκεντίου τοῦ Μάρνου παιδός, Μαγνητίου ἀδελφοῦ. τὸ θηλυκὸν Δεκεντίας, ὡς Παρθένιος ὁ Φωκαεὺς.

«Dekentiosok. Pannoniai nép. Decentiusról, Magnus fiáról, Magnentius fivérééről (elnevezve). Nónemben Dekentias, ahogy a phókaii Parthenios (írja).»

Ezt az eddig figyelemre nem méltatott népet² más források nem említik. Elképzelhető lenne, hogy egy régóta Pannoniában honos nép volt,³ amelyhez csak másodlagos magyarázatként kapcsolódott a II. Constantius ellen lázadó Magnentius fivérének neve. Mivel ilyen névmagyarázat csak jóval azután keletkezhetett, hogy Magnentius Pannoniában járt (351), felmerülhetne az a gyanú is, hogy a népvándorláskorban Pannoniában megtelepedett valamiféle csoporttal van dolgunk, hiszen Stephanos Byzantios nagy néprajzi—földrajzi gyűjtésébe VI. sz.-i adatok is bekerülhettek.⁴ Ilyen feltevések számára lehetne egyéb támpontot is találni.⁵ A kérdés eldöntése nagymértékben attól függ, hogy Stephanos Byzantios forrása, a phókaii Parthenios mikor élt s milyen egyéb értesülésekkel rendelkezett Pannoniát illetően.

Erről a Partheniosról mindössze annyit tudunk, amennyi Stephanos Byzantiosnál megőrzött négy fragmentumából és két további, de téves említéséből kideríthető. Azonban ez is elég arra, hogy korát és művének jellegét némileg meghatározhassuk.

A számos Parthenios közül A. Meineke⁶ két phókaiait különített el. Az elsőt, egy Erykios-epigramma címzettjét⁷ a Hadrianus korában élt grammatikussal azonosította, míg a másikat négy fragmentuma alapján a IV. sz.-ra tette.⁸ E kormeghatározásban a Decentiusra való hivatkozás volt a döntő. Egy évszázaddal később jelent meg a Pauly—Wissowa-enciklopédia Parthenios-címszava, amelynek 17. száma alatt O. Seel⁹ még mindig csak Meineke megállapításaira tudott hivatkozni. Elfogadta a IV. sz.-ra való datálást, de hallgatólagosan elvetve Meineke véleményét, törölte az általa feltételezett hadrianus kori phókaiait; az Erykios-epigramma címzésében elírást ismerve fel az epigramma címzettjét a nikaiai Partheniosszal azonosította. Ezt az azonosítást az indokolja, hogy Erykios alighanem Augustus korában¹⁰, de mindenesetre az i. sz. I. sz. közepe előtt

¹ A. Meineke kiadása (Berlin 1849, újra kinyomtatva Graz 1958) 224.

² Csak C. Patsch mindenre kiterjedő figyelme révén került be a RE anyagába, de minden megjegyzés nélkül. Vö. még RE Suppl. IX. (1962) 722, 40—44.

³ Vö. pl. a kelta *Decetia* helynévvel (*Caes. b. Gall. VII 33, 2*) és A. Holder *Alt-Celtischer Sprachschatz I, 1247*.

⁴ lásd *Honigmann, RE IIIA (1929), különösen 2372*.

⁵ pl. az *Abodriti*, más néven *Praedenecenti* nép, ahol a Praedenecenti > Decentii latinositás merülhetne fel. E népről, amelyre Bóna István hívta fel a figyelmemet, lásd *Györffy Gy., Studia Slavica 5 (1959) 14 sk, 16. j.* Rájuk vonatkozó adataink azonban jóval későbbiek.

⁶ *Analecta Alexandrina (Berlin 1843) 264 sk.*

⁷ *Anth. Pal. VII 377*.

⁸ i. m. 265: «fuit quarti saeculi scriptor». *Pape-Benseler Wörterbuch der gr. Eigennamen II 1135* már egy személynek vette a kettőt: «Grammatiker aus Phokäa und Schüler des Dionysios».

⁹ *RE XVIII (1949) 1900 sk.*

¹⁰ Legutóbb *Kleine Pauly II (1965) 365*. Annyi biztos, hogy mint a Philippos-féle gyűjtemény egyik szerzője nem lehet későbbi az i. sz. 40-es éveknél.

élt, s így nem írhatott verset egy Hadrianus korában működő szerzőhöz. Erykios epigrammájának címzésében a *Φωκαέα* egyébként törölve is van, ami egymagában is felkeltheti gyanúnkat.

Tehát csak egy phókiai Partheniosról vannak biztos értesüléseink, akit Decentius említése miatt a IV. sz.-ra tesznek. Nézzük mármost e Parthenios négy fragmentumát.¹¹

1. *Γότθοι. ἔθνος πάλαι οἰκῆσας ἐν τῆς Μαιώτιδος, ὕστερον δὲ εἰς τὴν ἐκτὸς Θράκην μετα-
νέστησαν, ὡς εἰρηταί μοι ἐν τοῖς Βουζαντιακοῖς. μὲμνηται τούτων ὁ Φωκαεὺς Παρθένιος.*

2. *Δεξέντιοι.* (lásd fent).

3. *Μοῦρσα. πόλις Παιονίας, κτίσμα Ἀδριανοῦ. τὸ ἐθνικὸν Μουρσαῖος, ὡς Παρθένιος Φω-
καεὺς. λέγεται καὶ Μοῦρσιον.*

4. *Φράγγοι. ἔθνος Ἰταλίας τῶν Ἀλπεῖων ὄρων ἐγγύς. Παρθένιος ὁ Φωκαεὺς πρῶτον.*

Bizonytalan hovatartozású a *Νέμανσος* címszóban idézett Parthenios¹², ellenben biztos, hogy Stephanos Byzantios összes többi Parthenios-hivatkozása a nikaiaira vonatkozik.¹³

E négy fragmentum is elegendő ahhoz, hogy az eddigi kormeghatározással ellentétben a phókiai Partheniosot későbbi időre tegyük, mint ahogyan az eddigi kutatás tette. A gótokról ugyanis csak olyan értesülései voltak, amelyek legkorábban az V. sz. második felére vonatkozhatnak: krími településeik¹⁴ és thrákiai uralmuk.¹⁵ Ugyanerre jutunk akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a gótokról a Bizánc címszóban, tehát Bizánccal kapcsolatban volt még szó (ezek a részletek nem kerültek bele Stephanos Byzantios kivevőjébe). Bizánccot 481-ben akarták a keleti gótok ostrom alá fogni.¹⁶ Még későbbi időbe vezet minket a frankok címszava. Ezekről Parthenios munkájának első könyvében az állt, hogy Itáliában, az Alpok szomszédságában élnek. Ez legkorábban az 539/540 évekre¹⁷, de inkább venetiai megtelepedésük idejére¹⁸, 548–549-re vonatkozhat. Eszerint Parthenios a legkorábban a VI. sz. második felére kell tennünk, amivel egy újabb terminus post quem-et kaptunk Stephanos Byzantios datálását illetően is.¹⁹

Úgy látszik, hogy volt egy idő, amikor a phókiai Parthenios igen közkeletű szerző lehetett Bizáncban. Ezt két téves attribúcióból következtethetjük. Az elsőt Stephanos Byzantios *ᾠγενος* címszavában²⁰ olvashatjuk: *Παρθένιος ὁ Φωκαεὺς Ἀήλω*. A Delos című költeményre való hivatkozás biztossá teszi, hogy az utána következő metrikus szövegidezet a nikaiai Partheniostól való, akinek ugyane költeményéből Stephanos még két helyen merített.²¹ Az összes kéziratban azonban itt *Φωκαεὺς* áll, s így nagyon valószínű, hogy a tévedés igen korán, talán az első kivonatoló tollhibájából keletkezett.²²

A második tévedés az Anthologia Palatina már említett Erykios-epigrammájának címzésében még Meinekét is megtévesztette: *εἰς Παρθένιον τὸν Φωκαέα*. Az utolsó szót később törölték.

Mindkét elírás arra enged következtetni, hogy Bizáncban a phókiai Parthenios a VII. és X. sz. között, amikor Stephanos kivonatolták és az Anthologia Palatina létrejött, jól ismert szerző lehetett, akinek nevére könnyen «rájárt» a másolók keze. Ami Parthenios művét illeti, a négy fragmentum alapján annyi kideríthető, hogy erősen

¹¹ p. 212, 224, 458, 670 (*Meineke*).

¹² p. 472 (*Meineke*), v. ö. *Meineke*, i. m. 289.

¹³ Lásd a *Meineke*-kiadás indexében: 733. Mivel Steph. Byz. a nikaiait egyszerűen Partheniosnak nevezi, nehéz lenne a szétválasztás. De az egy Nemausos-címszó kivételével az összes címszó tartalmilag a nikaiaihoz kapcsolódik, mintegy felénél pedig a nikaiai valamelyik művének címére is van utalás.

¹⁴ Vö. pl. *Procop.* VIII. 4. 5. 18.

¹⁵ *J. B. Bury*, *History of the Later Roman Empire I*, 413. 416. 421.

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Procop.* VI. 25, 8–10; 28, 10.

¹⁸ *Procop.* VII 33, 7, VIII 24, 4; 26, 18–19; 33, 3–5.

¹⁹ Ha csak a phókiai összes töredéke nem a kivonatoló Hermolaos betoldása lenne, ami alig valószínű. Steph. Byz. terminus post quem-je Iustinianus kora, lásd *Honigmann*, i. h., Hermolaos kora bizonytalan, de feltehetően közel állt időben Stephanoshoz.

²⁰ p. 705 (*Meineke*).

²¹ p. 161: *Βεληδόνιον*, p. 213: *Γροῖνοι*.

²² Vö. *Meineke*, i. m. 264.

Bizánc-centrikus érdeklődésű lehetett,²³ hiszen mindkét népről, a gótokról és frankokról csak annyiban volt tájékozva, amennyiben azok a bizánci politika közvetlen hatósugarába kerültek egy bizonyos időszakban: krími és thrákiai gótok, venetiai frankok. Mint már Meineke²⁴ felvetette, Parthenios a jelek szerint történeti munkát írt, de a tárgyalt korszak időhatárainak kiderítése már nehezebb. Egyrészt abból indulhatunk ki, hogy a venetiai frankokról az első könyvben volt szó, amiből az elbeszélés, hogy az elbeszélés Iustinianus korával kezdődött, s mivel Stephanos Byzantios már felhasználta, e kort nem is haladhatta sokkal túl, azaz egy rövidebb korszakot tárgyaló kortörténeti monográfia volt. Másrészt azonban Magnentius és Mursa említése inkább amellett látszik szólni, hogy már a Konstantin-dinasztia korát is elbeszélte, hiszen Magnentius épp a Mursa melletti nagy csatában szenvedett 351 szept. 28.-án döntő vereséget II. Constantiustól. Sőt, a Decentii—Mursa—Frankok kombinációja további feltevésre is lehetőséget ad: tudomásunk van ugyanis arról, hogy Magnentius serege zömében szászokból és frankokból állt²⁵, s így nem lehetetlen, hogy Parthenios az első könyvben csak a mursai csatában részt vett frankok kapcsán említette azok jóval későbbi venetiai térfoglalását, s így a munka csakugyan a IV. sz.-dal indult el, talán Constantinopolis alapításával, ha Parthenios Bizánc-centrikus szemléletét figyelembe vesszük.²⁶

E két értelmezési lehetőségéből kétféle következtetés adódik a Dekentioi-ra vonatkozóan:

a) Ha Parthenios munkája Iustinianus korával indult, akkor a Dekentioi egy olyan nép volt, amely a VI. sz. folyamán Pannoniában élt, s nevét vagy a nép maga, vagy pedig Parthenios tudálékos kombinációja vezette vissza Decentiusra. Emellett szólnak a következő momentumok: a Dekentioi név alkalmas lehet arra, hogy Decentiusra vezessék vissza, de egy valóban Decentiusról elnevezett csoportnál inkább a Decentiani vagy Decentiaci névformát várhatnánk; tehát a másodlagos név-magyarázat valószínűbb. A nőnemű alak meglelte továbbá arra mutat, hogy állandóbb jellegű csoportosulás volt, nem pedig harcok alkalmi, átmeneti jellegű csoportja. A nőnemű alak megvolt már Partheniosnál is, nem pedig Stephanos Byzantios pedantériájának eredménye, mert Stephanos másutt is felsorol nőnemű alakokat, gyakran többféle képzésben, s ilyenkor megjelöli, hogy melyik képzési formát kitől vette.²⁷ — Lehetséges tehát, hogy a Dekentioi valamely kisebb csoport volt a korai népvándorláskorban.

b) Ha Parthenios a IV. sz.-dal kezdte munkáját, akkor leginkább arra gondolhatnánk, hogy Magnentiusnak a mursai csatában levert seregéből a szász és frank zsoldosokat II. Constantius Pannoniában telepítette le, részben a szokásos telepítési politika keretében, részben azonban azért, hogy a lázadók oldalára állt barbárok ne kerülhessenek vissza a lázadás tüzfészékébe, nyugatra. Tekintve, hogy a mursai csatában óriási tömegek ütköztek meg²⁸, az így letelepített szász-frank népség nem is lehetett kis számú. Jó párhuzamot kínál e megoldáshoz Ammianus Marcellinus egy megjegyzése, amely szerint Amida ostrománál két legió tüntette ki magát: *Magnentiaci et Decentiaci, quos post consummatos civiles prociunctus, ut fallaces et turbidos ad Orientem venire compulit imperator, ubi nihil praeter bella timetur externa*.²⁹ Ha reguláris csapatokkal így járt el a császár, akkor sokkal inkább gyanakodhatott a zsoldba szegődött barbárokra, akiknek pusztá hazatérésük sem lett volna veszélytelen. — E második értelmezési lehetőség ellen azonban több körülmény szól. Először is az, hogy a csoport nevét Parthenios nőnemű alakban is használta, ami egy vert seregnél kevésbé valószínű. Másodszor a Decentii név helyett ilyen telepítés esetében inkább a Magnentiaci és Decentiaci analógiájára képzett névformát kellene várnunk. Végül pedig, ha Parthenios olyan részletességgel tárgyalta a IV. sz. eseményeit, hogy a mursai csatában levert frankok Pannoniában történt letelepítését is említette, akkor mind a frankokról, mind a gótokról egyéb adatokkal is kellett volna szolgálnia.³⁰ Épp ezért az első lehetőséget tartjuk valószínűbbnek, annak ellenére,

²³ Kérdés, hogy e sajátosságával, vagy egyenesen művének címével függ össze, hogy Steph. Byz. egy kéziratában (R) a gótok címszavában nevéhez hozzáírták: Βυζάντιος.

²⁴ i. m. 265: «ex historico, ut videtur opere...»

²⁵ *Iulian. or. I. 34 D=43 (Hertlein) = 28, p. 51 (Bidez).*

²⁶ Vö. 23. j.

²⁷ pl. s. v. *Μαγνησία* (p. 425).

²⁸ *O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt IV² (Stuttgart 1922) 113.*

²⁹ XVIII 9, 3.

³⁰ Hogy Mursa Hadrianus alapítása volt, azt Steph. Byz. alighanem más forrásból szerezte, mert *πόλις Παιονίας*-t ír, míg Parthenios, úgy látszik, a *Παννονία* formát használta.

hogy a fragmentumokban található puszta tényanyag tetszetősebb kombinációt is megenged.

Hogy Stephanosnál a Dekentioi «pannoniai nép», abból nem következik az, hogy tartósan fennálló, Pannoniában tartósan települt nép lett volna. A frankok ugyanígy «itáliai nép» volt, s ezért ezt a megfogalmazást Stephanos vagy az őt kivonatoló Hermolaos sajátos rövidítő, összefoglaló stílusára kell visszavezetni.

Mindebbőlsikerült phókaii Parthenios életét pontosabb időhatárok közé szorítani (VI. sz. második fele — VII. sz. első fele); valószínűvé vált, hogy munkája a VI. sz.-ot tárgyaló kortörténeti monográfia volt bizánci nézőpontból, s hogy munkája jól ismert volt Bizáncban. Munkájában említést tett egy azidőben Pannoniában élt népről, amelynek latinított nevét Decentiusra, a Mursa mellett 351-ben megvert ellencsászár testvérének nevére vezették vissza. Adataink semmi további következtetést nem tesznek lehetővé, de így is szükségesnek tartottuk, hogy röviden felhívjuk rá a figyelmet.

VITA

HARMATTA JÁNOS

AZ INDOEURÓPAI ŐSHAZA PROBLÉMÁJA ÉS AZ ŐSKORKUTATÁS*

Az őskőkori kutatás által nyújtott «történeti» kép legalább olyan távol marad a valóságos történeti folyamattól, mint a régészeti kultúra a történeti kultúrától. Csak bizonyos általános vonások, folyamatok, tendenciák bontakoznak ki előttünk, míg a történeti folyamat konkrét egyedi vonásai, amelyek az emberiség történeti korára éppen őstörténetével szemben olyan jellemzőek, megfoghatatlanok maradnak számunkra. Joggal merülhet fel a kérdés: vajon ez az ősrégészeti s különösen az őskőkori kutatás örök perspektívája vagy perspektívátlansága, hogy mindig csak az általános folyamatok megnevezhetetlen, tehát történetileg konkrétan meg nem fogható jelenségeinek korlátai között maradjon? Lehet, hogy ma ez az általános meggyőződés a tudományos kutatásban, mégis szeretnék felhívni a figyelmet egy olyan forrásanyagra, amely bizonyos mértékben segítségre lehetne az ősrégészeti, s azon belül bizonyos mértékben még az őskőkori kutatásnak is.

Ezt a forrásanyagot a nyelvtörténet szolgáltatja. A nyelv — egy paradoxonnal élve — az ember legállandótlanabb és legmaradandóbb alkotása. Örökös változásban, alakulásban van, hangmegnyilvánulásai elröppennek és nyomtalanul eltűnnek, s mégis bizonyos elemei tízezer éveken át is megőrződnek. A nyelv ilyen hosszúéletű elemei közé tartoznak a szóképzlet bizonyos rétegei, így elsősorban az alapszóképzlet, amely az ember természeti környezetére, ősfoglalkozására, ősi társadalmi szervezetére (rokonságnévrendszer), ősi szemléleti és gondolati kategóriáira (pl. számnevek) vonatkozó kifejezéseket foglalja magában. Ha tehát tudjuk azt, hogy egy bizonyos területen egy bizonyos nyelvet beszélő ethnikum élt, akkor amennyiben ismerjük az illető ethnikum nyelvét, szóképzleti adatait kitűnően felhasználhatjuk a szóbanforgó ethnikum régészeti hagyatékának interpretálásához. Különösen kedvező lehetőséget nyújtanak erre az indoeurópai nyelvek, amelyeknek egy részét már az i. e. II. évezredből ismerjük, nyelvi adataik tehát közvetlenül kapcsolódnak a neolitikumhoz, s nem esnek túlságosan távol még a mezolitikumtól sem.

De ez csak az egyik lehetőség. A nyelv másik igen állandó eleme az artikulációs bázis, amelyet a beszélszervek pszihofizikai automatizmusa miatt sokszor — pl. idegen nyelven való beszédnél — még szándékosan sem tudunk megváltoztatni. Mivel a különböző nyelveknek különböző a fonémállománya, s így különböző a nyelveket beszélők artikulációs bázisa is, ha különböző nyelveket beszélő ethnikumok keverednek, s egyik átveszi a másik nyelvét, rendszerint többé-kevésbé befolyásolja annak artikulációs bázisát is. Így a nyelveknek a hangtörténete sokszor kitűnő támpontokat nyújt egyes népek, törzsek ethnogenetikai fejlődésének megrajzolásához.

Ha ezeket a nyelvtörténet szolgáltatotta forrásadatokat, amelyeknek az ismerteteteken kívül még több fajtája van, a régészeti leletanyag interpretálásához fel akarjuk használni, annak előfeltétele természetesen az, hogy a régészeti kultúra ethnikumát és ezáltal nyelvét meghatározzuk. De hogyan lehet ezt a feladatot megoldani, milyen alapon lehet még csak találgatnunk is, hogy a különböző paleolitik kultúrák létrehozói ilyen vagy olyan nyelven beszéltek? A válasz erre a kérdésre szorosan összefügg azzal a problémával, hogyan lehet a nyelvek egykori elterjedését meghatározni. Ha ez sikerül, akkor, mivel a nyelv a legfontosabb ethnikai meghatározó jegy, már is lehetőség nyílik a régészeti kultúrák ethnikumának s az ethnikum nyelvének azonosítására.

A nyelvek korábbi elterjedési területének meghatározására a nyelvtudománynak főleg két eszköz, ill. módszer áll rendelkezésére: az egyik a régi természeti környezet terminológiájának, a másik pedig a nyelvek egymással való kapcsolatának vizsgálata. Hogy e módszerek korábban nem vezettek kielégítő eredményre, annak egyes nyelvek

*Részlet a Vértes László «Az őskőkori történelem magyarországi adatai» c. doktori értekezéséről készített opponensi véleményből.

ismeretének hiányosságain kívül főleg az volt az oka, hogy a nyelvtudósok többsége tudományos autarkiaira törekedett, s abban az illúzióban ringatta magát, hogy e problémákat pusztán a nyelvi adatok és a nyelvtudomány segítségével megoldhatja. Kétségtelen azonban, hogy a nyelvtörténeti következtetések önmagukban nem nyújtanak abszolút kronológiai adatokat, már pedig enélkül egyes nyelvek lokalizálása korunknál 4–5000 évvel korábbi időpontban teljesen bizonytalan eredményekhez vezet. Nyilvánvaló, hogy a nyelvtudomány nem nélkülözheti e kérdésekben a régészet, a paleontológia és geológia által elért kronológiai eredményeket.

E felismerésnek az alapján az indoeurópai nyelvek és törzsek régi elterjedési területére vonatkozólag az utóbbi másfél évtizedben teljesen új felfogás kezd kialakulni. Míg számos kézikönyvben még ma is azt az elgondolást találjuk, hogy az indoeurópai törzsek Németország egyik kis tartományából i. e. 2000 körül kezdtek szétvándorolni, s eddig az időpontig az egységes ún. ie. alapnyelvet beszélték, addig az ie. törzsek régi településterületére vonatkozó új elmélet a következő tényekre támaszkodik.

1. A nyugati és a keleti ie. nyelveknek nincs közös földművelési terminológiája. Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy szétválásuk korábban ment végbe, mint ahogy a földművelés Európa területén kialakult. Mivel a földművelés kezdetei Európában is a neolitikum kezdetéig, esetleg a mezolitikumba nyúlnak vissza, az ie. nyelvek két nagy csoportjának szétválását legalább is a mezolitikumra, esetleg még korábbra kell tennünk. Ebből szükségképpen az következik, hogy a neolitikum kezdetén az ie. törzsek már a Franciaországtól az Aral-vidékig terjedő hatalmas területet benépesítették.

2. A mezopotámiai forrásanyagban egyre inkább szaporodnak azok az adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy e területen már az i. e. III. évezredben jelen van egy olyan ie. nyelv, amely sajátosságait tekintve pontosan megegyezik a későbbi indoiráni nyelvekkel. Ez azt bizonyítja, hogy az indoiráni nyelvek közös ősenek kialakulása az ie. III. évezredben már megtörtént, tehát ebben a korban az egyes indoeurópai nyelvek már régen az önálló fejlődés útjára léptek. Ezek az eredmények teljes mértékben alátámasztják az 1. pontban ismertetett következtetéseket.

3. Régi, az i. e. II. évezredben már frásos emlékekkel rendelkező ie. nyelveknek a felfedezése Kis-Ázsiában kétségtelenül századunk egyik legjelentősebb eseménye az i. e. nyelvtudományban. Először megkísérelték, hogy e felfedezést összeegyeztessék azzal a korábbi elmélettel, amely szerint az ie. őshaza Németországban volt, s onnan, csak i. e. 2000 körül vándoroltak szét az egyes ie. nyelveket beszélő népek. Így feltették, hogy a kis-ázsiai ie. nyelveket beszélő népek, a hettiták, luwyaiaiak, palaiak, hieroglif-hettiták 2000 körül a Balkán félszigeten keresztül vándoroltak be Kis-Ázsiába. Az utóbbi két évtized régészeti kutatása bebizonyította, hogy ez lehetetlen. Megkísérelték ekkor a hettita-nyelvcsoport vándorútját a Kaukázus-vidékére tenni. Az újabb szovjet kutatások azonban, amelyeket legutóbb Krupnov foglalt össze, kétségtelenné tették, hogy erről sem lehet szó. Ezzel párhuzamosan alapsabban megvizsgálták a hettita-csoportnak a többi ie. nyelvekhez való viszonyát, s ebből kiderült, hogy e nyelvcsoport mind a közép-európai, mind a keleti ie. nyelvektől már régen olyan mértékben elkülönült, hogy nyelvészeti szempontból sem Közép-Európából, sem Kelet-Európából nem lehet Kis-Ázsiába való bevándorlását feltételezni. Így más feltevés egyszerűen nem marad hátra, mint hogy a hettita-nyelvcsoport Elő-Ázsiában autochton, azaz, hogy az ie. nyelvek számunkra jelenleg megfogható legrégebbi elterjedési területét Elő-Ázsiában kell keresnünk.

Ha ezeket a részeredményeket összegezzük, akkor a következő képet kapjuk. Az indoeurópai nyelvek legrégebbi elterjedési területét Elő-Ázsiában kell keresnünk. Innen az e nyelveket beszélő törzsek Kis-Ázsián és a Balkán félszigeten keresztül vándoroltak be Közép-Európába. A Kaukázust és az Iráni-fennsíkot mint vándorlási területet teljes biztonsággal kizárhatjuk, mert e két területen a történeti időkg, ill. napjainkig nem-indoeurópai nyelvű ethnikai tömbök éltek. Közép-Európából az ie. törzsek részben nyugat, részben kelet felé terjeszkedtek, s elérték egyrészt Franciaországot, másrészt Kazahsztán területét. E vándorlás időpontjára vonatkozólag az ismertetett támpontok alapján a következőket mondhatjuk. Mivel i. e. 5000 körül már megtörténik a keleti ie. nyelvek elkülönülése a nyugatiaktól, az ie. nyelvek elterjedését a Franciaországtól az Aral-vidékig terjedő hatalmas sávban ebben a korban már befejezett folyamatnak kell tekintenünk. Nyilvánvaló, hogy a hatalmas terület benépesítése jelentős időt kellett hogy igénybe vegyen, s így az indoeurópai törzsek Európába való bevándorlása kezdeti időpontjának a legszerényebb számítás szerint is a felső paleolitikumba kell esnie.

Ha megvizsgáljuk a magyarországi és az európai paleolitikum történeti képét, akkor kétségtelenné látszik, hogy az indoeurópai törzsek bevándorlása csak az auri-gnac-i kultúra megjelenésével, a helyi moustier-ivel való keveredésével, a keverék-kultúrának a kialakulásával, majd az aurignac-i különböző változatának formálódásával, kele-

ten pedig a gravetti kultúra feltűnésével hozható kapcsolatba. Azok a bonyolult jelenségek és azok a különböző összetevők, amelyek e kultúrákban megfigyelhetők, jól magyarázhatók azzal, hogy a bevándorló indoeurópai törzsek az egyes moustier-i csoportokkal különböző viszonyba kerültek és különféle módon keveredtek. A moustier-i nyelvi szubsztrátum egyúttal magyarázatot ad arra a már korábban megfigyelt, de meg nem értett jelenségre is, amelynek lényege az, hogy minél északabbra került egy ie. nyelv, annál jobban tér el a régi ie. nyelvéllapottól.

Renkívül érdekes volna az egyes ie. nyelvcsoporthoz kialakulását az egyes felső-paleolit kultúrákkal, majd az epipaleolit és mezolitik kultúrákkal részleteiben is összevetni, azonban e hosszú időt igénylő munka helyett ez alkalommal inkább arra szeretnénk rámutatni, hogy amennyiben az aurignac-itól kezdve a felső paleolit és epipaleolit kultúrák etnikumát az indoeurópai törzsekkel hozhatjuk kapcsolatba, az ie. nyelvek szókészletének vizsgálata hatalmas segítséget fog nyújtani a paleolit leletek történeti értékeléséhez. Vegyünk néhány kiragadott példát.

A tipológiával kapcsolatban az egyik legnehezebb problémát a kőeszköztípusok meghatározása jelenti. Már többen utaltak arra, hogy a tipológia által feltett típusok aligha felelhetnek meg az őskori ember saját eszközkategóriáinak. E kérdés vizsgálatához érdekes lehetőséget nyújtanak az ie. nyelvek szókészlettörténeti adatai. Ezek segítségével elég nagy biztonsággal meg tudjuk állapítani, hogy mely eszköznevek voltak használatban az aurignac-i és későbbi ie. törzseknel. Mivel e nevek egyben gondolati kategóriát is jelentenek, így megkaphatjuk, hogy hozzávetőleg milyen eszköz-típusok éltek önálló típuskategóriaként az aurignac-iak tudatában.

1. 'kés' jelentésben két szót tudunk kimutatni. Az egyik ie. *ksuro-, v. ö. görög *ksyron*, óind *ksura*-. E szó alapjelentése 'simító', eredetileg tehát talán 'kaporó' lehetett.

A másik szó ie. *nogu-/*nogi-, vö. latin *no(g)vacula*, óészl. *noži*, óporosz *nagis*, litván *tít-nagas*. A litván szó jelentése 'Feuerstein', úgyhogy a szó eredeti jelentése 'tűzkő penge' lehetett.

2. 'fejsze' jelentésben ie. *sekuri-, vö. latin *securis*, szkíta *sagaris*, óészlv. *šekūra*. Eredeti jelentése bizonyára valamilyen hasításra használt kőeszköztípus volt.

3. 'kalapács' jelentésben ie. *akmon/*kamen- vö. görög *akmōn*, óind *ašman*-, germ. *hamar*, óészl. *kamenī*. A szlávban a szó eredeti kőeszköz jelentése még megőrződött.

4. 'ár' jelentésben ie. *ōlā*-, vö. óind *ārā*, ófeln. *āla*, litván *yla*. Eredetileg valamilyen lyukasztásra használt kőeszközt jelenthetett.

5. 'hegy' jelentésben ie. *keru-, vö. gót *hairus* 'kard', ír *coire* 'kard', óind *šaru* 'lándzsahegy, nyílhegy'. Az eredeti jelentés nyilván 'hegy' közelebbi funkció meghatározása nélkül.

6. 'hegy' jelentésben ie. *skolmā-, vö. óskand. *skalm*, thrák *skalmē* 'kard'. A szó eredeti jelentése bizonyíthatóan kőpengehegy.

Mint láthatjuk, az ie. nyelvekben mindössze 7 olyan eszköznevet tudunk kimutatni, amely a paleolit korba vezethető vissza. Lehet, hogy további vizsgálatok ezt a számot még valamennyire megemelik, ugyanakkor azonban csökkenthetik is, mert pl. valószínű, hogy 5. és 6. a nyelvterület különböző részén volt használatban. Mindenesetre az kétségtelen, hogy az ie. törzseknek a paleolit korban semmiesetre sem lehetett 10–12 eszköznél több típuskategóriájuk, s ezen a tipológia értékelésével kapcsolatban érdemes elgondolkoznunk.

Érdemes még az eszközökkel kapcsolatban arra is rámutatni, hogy három, a vadászattal kapcsolatos eszköznek a neve szintén ebbe a korba vezethető vissza. Ezek a következők:

1. 'nyíl' ie. *isu-, vö. óind *isu*-, görög *ios* stb.

2. 'ideg' ie. *gnyo-, vö. óind *gyā*-, görög *bios* stb.

3. 'hajítódárda' *ghaiso-, vö. óind *he;a*-, görög *chaios* stb.

Még egy fontos adatra szeretnénk a figyelmet felhívni. Ez a lakóépítmények típusainak megnevezése az ie. nyelvekben. Három olyan kifejezés mutatható ki, amely kétségtelenül ebből a korból származik, s mind a három pontosan egyezik a paleolitikus kutatás által kimutatott lakóépítmény-kategóriákkal.

1. A 'barlanglakás' elnevezése ie. *ghrdho-, vö. avesztai *gar-da* 'barlang', óind *grha*- 'ház', ószl. *grad* stb.

2. A 'földbemélyített lakás' ie. *kupa-, óind *kūpa*-, görög *gypē* stb. 'gödörlakás'.

3. Az 'ágakból készített ideiglenes kunyhó' ie. *kelā-, latin *cella*, óind *sālā*- stb.

Még tovább folytathatnánk a felsőpaleolit kor jelenségeinek a nyelvtörténeti adatok fényében való vizsgálatát. De talán ez a néhány kiragadott példa is megmutathatja, hogy az indoeurópai nyelvtudomány eredményeinek felhasználása új távlatokat nyithat meg az őskőkorkutatás előtt.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

SOLÓN LEGTÖBBET IDÉZETT PENTAMETERÉHEZ

Semmilyen tudomány sem lehet meg anélkül, hogy tények, exakt biztonsággal megállapított adatok mellett föltevésekkel, nem biztos, de lehetségesnek vagy valószínűnek látszó elgondolásokkal ne dolgozzék. A klasszika-filológia meg különösen rászorul hipotézisekre, a hiányos forrásanyag hézagait áthidalni hivatott konstrukciókra. Hiszen ami a görög—római irodalomból ránk maradt, egy-egy antik lelőhely rommezőire emlékeztet, ahol az épnél százszorta több a törött oszlop, hiányos fal, torzó szobor, töredékes váza s általában a kiegészítésre szoruló lelet. Am semmi sem nagyobb módszertani hiba (bármilyen gyakran követjük is el), mint ha a kutató elfelejtkezik vagy olvasójával elfelejtet különbséget tenni tények és feltevések között; nem hiába számít ma tudománytalannak úgy restaurálni egy antik műemléket, hogy azon a ránk maradt eredeti részek világosan el ne különüljenek a modern kiegészítéstől. Ez ellen a kétségbevonhatatlanul helyes elv ellen vét a görög lírikusok töredékeit közlő ma használatos fragmentumgyűjtemények túlnyomó többsége akkor, amidőn se szó se beszéd a *γηράσσω δ' αἰεὶ πολλὰ δδασσόμενος* verssort Solón Mimmermoshoz írt költeményének darabjaként nyomtatja le.¹ Kevés lírikus részletet őrzött meg máig olyan nagy számú forrás, mint éppen a szóban forgó szólás-mondássá lett pentameter, ám e számos forrás² közül egyetlen egy sem tartalmaz még csak halvány utalást sem arra, hogy a Mimmermoshoz írt költeményben állott eredetileg a mondat. A hat sor közt, amelyet hiteles antik kútfő mond a Mimmermoshoz írt Solón-vers részének, és a pentameter közt, amelyet pusztán néhány modern kutató feltételezése szeretne ugyanehhez a költeményhez vonni, semmi megkülönböztetést nem talál a legújabb lírikus töredékgyűjtemények használója. Tény és hipotézis egybeemosdik.

Persze pusztán ennek a módszertani kifogásnak a szóhoz juttatása nem indokolná e rövid írásnak a közreadását. Hiszen a pentameterrel behatóan foglalkozószakemberek rendszeren mégis csak megnézik az idézetet tartalmazó eredeti forráshelyeket s akkor látniuk kell, hogy csupán feltevés s nem tény a sornak a *Πρὸς Μίμνεμον* vershez csatolása. Am egészen ritka kivételtől eltekintve úgy vélik, a szóban forgó hipotézis rendkívül megalapozott, valószínűsége a biztonság határát súrolja.³ Pedig valójában — s ennek felismerését sehol sem találom a számomra hozzáférhető szakirodalomban — egyik forráshelyünk figyelmes olvasása a közkeletű feltevésnek éppen az ellenkezőjét bizonyítja.⁴ Plutarchos a Solón életrajzához csatolt synkrisisben (Solón és Poplicola

¹ Anthologia lyrica Graeca, ed. E. Diehl, fasc. 1: Poetae elegiaci, Lipsiae 1949³. p. 40 (Solo fr. 22); Liricos griegos elegiacos y yambógrafos arcaicos (siglos VII—V a. C.) ... por F. R. Adrados, vol. I., Barcelona 1956, p. 199 (Solo fr. 22); Les élogiaques grecs ... de J. Dejradas, Paris 1962, p. 60.

² Pseudo-Plato, Amatores 2 p. 133 C et schol. ad locum; Schol. ad Plat. republ. VII 15 p. 536 D; Plut., Sol. 2, 2 et 31, 7; schol. in Soph. Antig. 711; Suda (Suidas) s. v. *γηράσαι*; Ioannes Siculus: Rhet. Gr., ed. Ch. Walz, vol. VI., Stuttgartiae 1834, p. 201; Corpus paroemiographorum Graecorum, ed. E. L. a Leutsch et F. G. Schneidewin, tom. I. (Gottingae 1839) p. 58, 229, tom. II. (Gottingae 1851) p. 65, 107, 344 (= Zenob. III 4; Diogenian. III 80; Gregorius Cyprius cod. Leiden. I 79, cod. Mosqu. II 69; Apostolus V 40 = Arsenius XIV 79); vö. Plato, Laches 13—14 p. 188 B 189 A, republ. VII 15 p. 536 D; Cicero, Cato Maior de sen. (8) 26, (14) 50; Dio Chrysost. or. XVIII init.; Valerius Maximus VIII 7, 14; Tatianus 35. Nem akad még egy olyan Solón-töredék, amelyet ennyire sok idézet őrizne; ez teszi indokolttá e rövid közlemény címét.

³ Ennek az álláspontnak jellegzetes példái az utolsó évek szakirodalmában: A. Dihle, Zur Datierung des Mimmermos: Hermes 90 (1962) 257 «... dieser Vers vorzüglich zu dem Geist der Polemik gegen Mimmermos passt. . .»; A. Massaracchia, Solone, Firenze 1958, 337 «Il v. 7 non ha con i versi precedenti che un legame di senso; dato che Solone sta polemizzando con Mimmermo, sembra logico il pensare che egli abbia messo in evidenza uno dei pregi della vecchiaia. . .» A pentameternek a *πρὸς Μίμνεμον*-hoz vonása régóta kísért (lásd pl.: Die griech. Elegiker. . . mit metrischer Übersetzung. . . von J. A. Hartung I., Leipzig 1859, 95). E nézet széles körű elterjedésében nagy része volt U. v. Wilamowitz-Moellendorff (Aristot. u. Athen II., Berlin 1893, 313) tekintélyének és az őt követő szövegmegállapításnak Diehlnél (Anthol. lyr. Gr., vol. I., Lipsiae 1925, p. 33).

⁴ Akadtak természetesen, akik tudomásul vették a tényt, hogy igazában semmi néven nevezendő támaszpont nem áll rendelkezésre a pentameter tartalmazó költemény meghatározásához; ezek helyesen nem kezelték a sort a Mimmermoshoz címzett

alakjának összehasonlításában) idézi az athéni költő-államférfi egy distichonját.⁵ Az adott helyen a szövegösszefüggés olyan, hogy annak gondolatmenete szempontjából tökéletesen közömbös, vajon a Mimnermoshoz szóló versében vagy valamelyik másik költeményében kívánta-e Solón, hogy barátai halálát egykor majd megsirassák. Plutarchos mégis nem mulasztja el odafűzni a megjegyzést, hogy a két verssor a *Πρὸς Μίμνερον*-ból való. Ugyanez a Plutarchos ugyanebben az életrajzban nem is egyszer, hanem két alkalommal citálja a *γηράσκω δ' αἰεὶ πολλὰ δ.δασκόμενος*-t,⁶ de egyetlen szóval sem említi, mintha a pentameter a Solón és Mimnermos közti költői polémiából való lenne. Ha az e silentio következtetés valahol jogosult, itt az. Ha Plutarchos nem említi a benünket foglalkoztató sornak a *Πρὸς Μίμνερον*-hoz tartozását, amit valamivel lejjebb egy valóban odatartozó distichonnál gondosan feltüntet, akkor ebből csak egy olvasható ki: a *γηράσκω δ' αἰεὶ πολλὰ δ.δασκόμενος* sor nem a Mimnermoshoz intézett költeményben állhatott. Solón, ezt a töredékek mutatják, a Mimnermoshoz címzetten kívül nem egy másik versében is foglalkozott az életkor kérdésével. Ezek valamelyikében lehetett helye a szólás-mondássá lett pentameternek.⁷

Hogy betegség és gond nélkül eltelt hatvan évvel kívánatosabb-e az életet befejezni⁸ vagy nyolevan esztendő aggkor terhét hordozva, s hogy van-e értelme törődni az embernek életében halála utáni meggyászoltatásával vagy sem,⁹ minderről merengő ifjú, tetterős javakorú ember s őszbe forduló férfi egyaránt elfilozofálhat. A *Πρὸς Μίμνερον* hat sora így nem döntheti el egyértelműen a kérdést, vajon milyen idős volt Solón a költemény megírásakor. A *γηράσκω (!) δ' αἰεὶ πολλὰ δ.δασκόμενος* szavak leírója persze aligha szólna így magáról, ha nem érte volna még el az öregség küszöbét. Ám ez a sor, láttuk, nem tartozik a Mimnermoshoz írt Solón-versbe, amely így ellentétben az elterjedt felfogással¹⁰ nem sorolható biztosan Solón öregkori írásai közé.

FALUS RÓBERT

A «HIPPOLYTOS» MINT SÓKRATÉS-FORRÁS?

Aristophanés, Platón, Xenophón, a «sókratikusok» iratai, a későbbi doxográfia és filozófia ellentmondásos Sókratés-felfogása máig megoldatlan kérdéseket tesz fel a kutatóknak. A klasszikus kori források eltérő magyarázatai, de még inkább a kései antikvitas romantikus pletykái lehetővé és óhatatlanná teszik az értékelés szubjektivitását a modern kori filológusok számára is. Aligha akad még egy nagyja az antik műveltségnek, akit a szakirodalom ennyire eltérő vonásokkal rajzolna meg,¹ noha az ó-komédia

elégia részeként (pl. *Th. Bergk*, *Poetae lyr. Gr. II.*, Lipsiae 1882⁴, p. 47 fr. 18; *T. Hudson-Williams*, *Early Greek Elegy*, Cardiff 1926, p. 66 fr. 18; *J. M. Edmonds*, *Elegy and Iambus*, vol. I., London 1954, 134–5). Ám azt, hogy Plutarchos Solon—Poplicola párhuzamos életrajza egyenesen ellenérvet szolgáltat az elterjedt hipotézissel szemben, ezt, úgy látom, senki sem írta még le.

⁵ Plut., *Popl.* 24, 5 (compar. *Sol. et Popl.* 1, 5).

⁶ Plut., *Sol.* 2, 2 et 31, 7.

⁷ *V. Steffen*, *Quaestiones lyricae*, fasc. 1., Poznan 1955, p. 46–47 annak a feltevésnek adott hangot, miszerint a szóban forgó pentameter Solon 20. töredékével (*Plut.*, *Sol.* 31, 7, sept. sap. conv. 13 p. 155 F, amat. 5 p. 751 D; *Hermias in Plat. Phaedr.* 7 p. 231 E; *Philodemus: Vol. Hercul. XI 52*) tartozhatott egy költeménybe; mindkét helyt öregkori kívánságairól szól ti. a költő.

⁸ *Diogenes Laertius I 61*; *Arsenius, Violarium II 4 (Corp. Paroemiogr. Gr. II. p. 256)*; vö. *Suda (Suidas) s. v. Μίμνερος*.

⁹ *Plut.*, *Popl.* 24, 5 (compar. *Sol. et Popl.* 1, 5); vö. *Stob. IV 54, 3 (etiam Macarius, Roset.)*; *Cicero, Cato Maior de sen. (20) 73, Tusc. I (49) 117 (Ennius, Epigr. 17 Vahlen)*.

¹⁰ *Hogy «elterjedt felfogás» emlegetése ebben az összefüggésben nem túlzás, ezt mi sem mutatja jobban, mint a feljebb 1. és 3. jegyzetben felsorolt művek áttekintése, amit az antik görög irodalomtörténet ma legkorszerűbb és legkiválóbb szintézisére való utalással egészíthetünk ki (*A. Lesky, Geschichte der griechischen Literatur*, Bern 1963, 149–150).*

¹ A legfontosabb monografikus feldolgozások jó bibliográfiáját adja *R. Guardini «Der Tod des Sokrates»* c. könyvének (München, 1963) függeléke (197 kk.).

torzításait és a közvetlen tanítványok bizonyos egyezéseit tekintve a határozott kritika,² illetve a higgadt óvatosság látszik meggyőzőnek. Sókratés s az egykorú szofisztika viszonya³ nem azonnal és mindent átfogóan alakulhatott ki, sőt — ebben megbízható forrásnak tűnik a komédiarodalom — a 420-as évek polgárai éppen őt tekintették az egyik «legdivatosabb» és legügyesebb szofistának.⁴ Ez már csak azért is természetes, mert a *sophistés* platóni felfogása ekkor még nem alakult ki,⁵ viszont Sókratés szellemi önállósodásának datálását sem lehet — csupán ezen az alapon — élete végső egy vagy másfél évtizedére tennünk.

Bármily csábító lenne is e kérdésben az «ignorabimus» kimondása, a tudomány nem érheti be ezzel a kényelmes megoldással. Új szemponttal gazdagította a kutatást B. Snell tanulmánya⁶, aki a «Médeia» és a «Hippolytos» szenvedély-felfogása alapján vélte úgy, hogy a hősnőknek a szenvedély megzabolázhatóságát tagadó jajszaivaiban *közvetlenül* a sókratészi racionalizmus tagadását lehet (és kell) látnunk, továbbá, hogy Phaidra vitázva érvelő tagadása alapján következtethetünk Sókratés és Euripidés vitájára e kérdéstről 431 és 428 között. Ha nem is teljes egészében, de a «Hippolytos»-ra vonatkoztatva csatlakozott Snell magyarázatához M. Pohlenz.⁷ Ugyancsak a költő szellemi világa felől, de az V. századi filozófiai irányzatokhoz való lényegesen gazdagabb viszonyítás alapján közelítve meg a kérdést, Trencsényi-Waldapfel Imre is Sókratés pedagógiai optimizmusának elutasításaként értelmezi Phaidra szavait,⁸ meggyőzően figyelmeztet azonban arra is, hogy a filozófus és a költő között rokonvonások is voltak.⁹

Noha a következőkben¹⁰ vitázni igyekszem afelől, hogy a «Hippolytos»-t — s így természetesen a «Médeia»-t is — Sókratés-forrásnak tekinthetjük-e, különös nyomatékkal szeretném kiemelni, hogy Trencsényi-Waldapfel Imre elemzési módszerét igen tanulságosnak, elemzéseinek és következtetéseinek számos egyéb momentumát pedig a további Euripidés-kutatás számára is nélkülözhetetlenül fontosnak tartom. Szinte csak találmokra hadd említsem meg, hogy a tragédiaköltő-elődökkel való egybevetés, a Hérakleitos és Prótagoras filozófiájával vont párhuzam, a «Bellephontés» és «Jób Könyve» közötti megfelelések és különbözőségek elemzése vagy az euripidészi hősök szavainak mindig konkrét lélektani indokoltágról szóló rész önmagában is értékes teljesítmény. E legutóbb említett vonatkozás metodikailag azért fontos, mert a művészi megismerés sajátosságát hangsúlyozva¹¹ különbözteti meg bizonyos esetekben a költő és hősei felfogását, ha másutt — nagyon indokoltan, egyes illusztratív hősök monológja esetén — az azonosítás lehetőségét, sőt szükségét el is ismeri. Szépen mutat rá arra is,¹² hogy egyes későbbi források az euripidészi elvek tagadójaként tüntetik fel Sókratést; bár e források megbízhatóságát tekintve szektivistább lennék, hadd utaljak arra, hogy olyan forrásunk viszont még e kései anekdoták között sem akad, amely a költő Sókratés elleni kiállításáról vagy művészi eszközű tiltakozásáról adna hírt. — Mindemellett Trencsényi-Waldapfel Imre is «Sókratés tanításának a cáfolatát» látja Phaidra szavaiban (az ő fordításában idézem: *Tudjuk s világosan felismerjük, mi jó, de mégse tesszük.* . . , 380 k.), abban tehát osztja Snell és Pohlenz véleményét, hogy

² L. erről a kérdéstről *Trencsényi-Waldapfel Imre* Aristophanes-tanulmányát (legújabb kiadása: «Klasszikus arcképek, V.», Bp. 1964, különösen 40. és 52. l.).

³ Vö. *Szabó Árpád*: Sokrates és Athén (Bp. 1948), különösen 11 kk., valamint — a dolgozatunk folytatásában említendő «techné»-kérdéshez — 47 kk.

⁴ Legyen szabad hivatkoznom irodalomtörténetemre (Az ókori gör. ir. tört. Bp. 1964, 437. és 452. l.), ahol az athéni közvélemény és komédia filozófus-elképzelését vázoltam, s egy korábbi cikkemre (Epicharmos 1. és 2. töredékének elemzése, *Ant Tan.* VIII. 65 kk.), ahol a komikus filozófus-ábrázolás tipizáló hagyományait kutattam.

⁵ Vö. *Szabó Á.*, id. mű, 45 k., a «Hippolytos»-t illetőleg pedig *W. S. Barrett* kiváló kommentáros kiadását (Oxford 1964), 339 k.

⁶ *Bruno Snell*: Das früheste Zeugnis über Sokrates (Philologus 97, 1948, 125 kk.).

⁷ *Max Pohlenz*: Die griechische Tragödie (Göttingen 1954², passim)

⁸ *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Euripidész (bevezető tanulmány a «Tíz tragédia» c. fordításkötethez, Bp. 1964), XIX. és XXVII. l.

⁹ Uo. és XV l.

¹⁰ Jelen dolgozatom mintegy kiegészítése a budapesti Nemzetközi Klasszika Filológiai Kongresszuson tartott előadásnak, melyben a «Hippolytos» 1034—5. sorával foglalkoztam. *K. Gántar* ljubljanai kollega hívta fel figyelmemet a korai Sókratés-Euripidés kapcsolat megvizsgálásának szükségességére.

¹¹ Id. tanulmány, XVIII. l.

¹² Uo. III. k.

az erény taníthatóságát állító sókratési tétel a «Hippolytos» bemutatása (i. e. 428) előttre datálendő.

Ez az időviszony minden további nélkül feltételezhető. Végére is Sókratés ezidőtájt már negyvenedik esztendeje felé közeledik, átéli s átérzi azt a szellemi és erkölcsi válságot, mely Periklész utolsó éveiben s halála után az egész Athént megrázkódtatja, maga is ismert és nyilván sokat vitatkozó ember. A kérdés azonban nem az, hogy fel lehet-e tételeznünk a sókratési racionalizmus 428 vagy éppen 431 előtti kialakulását — sőt, ami az igényes vita előfeltétele, rendszerezését is —, hanem az, hogy fel kell-e tételeznünk a «Hippolytos» adott megformálásához, feljogosít-e bennünket erre magának a drámának a szövege.

A bizonyítékként alkalmazott sorok a két tragédiából:

*Καὶ μανθάνω μὲν οἷα τολμήσω κακὰ,
θυμὸς δὲ κρείσσω τῶν ἐμῶν βουλευμάτων,
ὅσπερ μεγίστων αἰτίος κακῶν βοῶτοῖς*

(Méd. 1078—80),¹³

*τὰ χροῖστ' ἐπιστάμεσθα καὶ γιγνώσκομεν,
ὄν ἐκπονοῦμεν δ' . . .*

(Hipp. 380—1)

Euripidésben már kortársai is a szélsőséges és féktelen szenvedélyek megörökítőjét látták. A «tragikus triász» másik két tagjától természetesen e tekintetben is sokat tanulhatott¹⁴, mégis bizonyos, hogy az ő érzelme- és szenvedélyábrázolása minőségileg újat jelent a világirodalom számára. Nem e minőségi újszerűség tagadása, hanem kialakulásának történeti beágyazása céljából kívánunk rámutatni néhány olyan előzményre, mely indulatnak és józan akaratnak szembeállítását a költői lélekismeret hagyományai közé sorolja. Homérosznál az emberi bukás egyik legfőbb belső indítéka, ha valaki nem tudja fékezni vágyait (mint pl. Odysseus társai); az «Ilias»-ban még az istenek feladata, hogy higgadt megfontolásra figyelmeztessék kedveltjüket (pl. Achilleust az I. énekben), Odysseus már önerejéből képes a józanság megőrzésére. A viharos, fékezhetetlen, irracionális szenvedély a VII—V. századi líra egyik fontos ihletője és motívuma marad, főleg és természetesen a szerelemmel kapcsolatban. Ami pedig az V. századot illeti, hadd hivatkozzunk — a Trencsényi—Waldapfel Imre által említett Hérakleitoson kívül¹⁵ — csupán az «Antigoné» egyik kardal-részletére:

Erős, te legyőzhetetlen,
Erős, ki a zsákmányodnak esel,
Ki a lányka szelíd arcán
Lelsz pihenőt,
Bejárod a tengereket s a paraszti tanyákat,
És meg nem menekülhet előled
Isten se, halandó sem, s az eszét vesztette el az, kit elérsz.
Igazzszívű embereket te
A bűn gyalázatába viszel. . .

(781—792., Trencsényi-Waldapfel Imre ford.)

Főképpen az utolsó három sorra, valamint a 790. sor *meméne*n állítmányára szeretnénk felhívni a figyelmet. Ugyanezt hangsúlyozza a 800. sorban Aphrodité *amachos* jelzője. Mindez szervesen nő ki a Szerelem istenítésének hagyományából, sőt — nem megfogalmazásában, hanem prózai tartalmát tekintve — közhelynek tűnhetett (nem véletlen, hogy az Antigoné cselekvésének indítékait rosszul értelmező Kar mondja e sorokat). Elegendő talán csak Priamos szavaira utalnunk, melyeket az átkos Helené megpillantásakor mond:

¹³ Tudom, hogy szörnyű bűn, amit merészelek,
de elménnél hatalmasabb a szenvedély,
az emberek legtöbb bajának fő oka.

(Kerényi Grácia ford.)

¹⁴ Már Aischylos is egészen más szenvedélyábrázolási módszert alakított ki, mint az epikus hagyomány. Ennek egy sajátos — kétségkívül legfontosabb és legjellemzőbb — vonatkozását tárgyalja *J. de Romilly: La crainte et l'angoisse chez Eschyle*. Paris 1958.

¹⁵ Id. tanulmány, XVIII. k.

Nem vétek, hogy a trószok s a jólábvértes akhájok oly sok időn át sok gyötrelmet tűrtek e nőért.

(Ilias, III. 156 k., Devescseri Gábor ford.)

A szerelmi szenvedély öntörvényűségének megörökítésében Euripidész felülmúlja Sophoklést — egyetértek azzal, hogy *A trachisi nők* a fiatalabb pályatárs hatását mutatja.¹⁶ —, ebben a vonatkozásban csak Apollónios Rhodios jelent majd újat. Annak megmutatására azonban, hogy az «Antigoné» idézett kardal-részlete a szenvedély és józan gondolkodás euripidészi viszonyításának mennyire közvetlen elődje, Phaidra szavait idézzük a «Hippolytos» első (428-nál legalább néhány évvel korábban bemutatott) változatából (Barrett, fr. C, p. 18 = 430 N.):

ἔχω δὲ τόλμης καὶ θράσους διδασκαλον
ἐν τοῖς ἀμηχανοῖσιν εὐπορότατον,
"Ἐρωτα, πάντων δυσμαχότατον θεόν.

Nemcsak a Szerelem istenének azonos jelzője (*amachos* — *dysmachótosos*) és az ész szerinti tehetetlenség hangsúlyozása (*meméne* — *améchania*) tanúsítja a két tragédia-részlet szellemi közelségét, hanem a bennük tökröződő teljes fikció. Phaidra szavai egyúttal a «Hippolytos», második változata felé is előre mutatnak; a hősnő csak olyan vitában ejthette ki ezeket a szavakat, melyben szenvedélyét isteni ihletéssel kellett védelmeznie Hippolytos szemrehányásával szemben. Az ifjú a Szemerém istennőjéhez fohászzkodott, hogy bárcsak minden halandó szivéből irtaná ki a szegyenletes vágyakat (Barrett, fr. H, p. 19 = 436 N.),¹⁷ de tudja, hogy ez képtelen óhaj — nem véletlen a casus irreális használata! —, nyilván mert nem hiszi, hogy a tisztességre bárkit is tanítani lehetne. Phaidra viszont igenis megnevezi tanítóját (*didaskalos*): Eróst, a mind közül legellenállhatatlanabb istent, bár ő nem a hippolytoszi erény, hanem — ellenkezőleg — az esztelen vakmerés tanítója.

Az említett részletek tehát egyfelől az «Antigoné» költőjének kétségtelen hatását s a szerelm irracionalitására vonatkozó közhiedelem valószínűségét mutatják, másfelől azt, hogy ebben a tekintetben a két «Hippolytos» lényegileg megegyezik. A «Hippolytos» első változatának kialakításához aligha lehetséges feltételezni a sókratészi tanokat, az «Antigoné»-éhoz pedig lehetetlen.

A két tragédiaváltozat Phaidra-ábrázolásának erkölcsi különbözőségét biztonságosan meg lehet állapítani, de csak fő vonalaiban.¹⁸ Nem világos, például, hogy a «Kalyptomenos» hősnője az erényt is taníthatónak — vagy esetleg valamely isten által sugalmazottnak — tartotta-e, mint a szenvedélyt.

Nem hiszem azonban, hogy a «Stephanéphoros» Phaidrája, midőn a helyes gondolkozás képességét sokak számára adottnak tünteti fel — éppen a rációt és szenvedélyt szembeállító mondat előtt, 378 k. —, ezáltal legalább «elvbén», legalább bizonyos fokig a sókratészi tannak kívánna igazat adni. Az erény taníthatóságának a kérdésében Sókratész nem sokban térhetett el az egykorú szofisták — ha tetszik: az egyéb szofisták — felfogásától, legfeljebb annyiban, hogy azok az ékesszólást tekintették a legáltalánosabb s legfontosabb tudománynak. Még ha feltételezzük is tehát, hogy a hősnő szavait polémiának szánta a költő, a közönség pedig valóban így értette, akkor sem okvetlenül szükséges Sókratészt gondolnunk a meg nem nevezett vitapartnernek. Úgy gondolom, a korabeli Athén bármely szofistája betöltheti ezt a funkciót, már csak azért is, mert Hippolytos és Phaidra *kalon*-felfogása élesen szembenáll bizonyos szofisták — a Pólos, Kalliklész vagy Thrasymachos típusú szofisták — erkölcsével s a Dajkának a válságos helyzetben ahhoz közelítő (500) gondolkodásával.

Fontosnak tűnik rámutatnunk, hogy Hippolytos és Phaidra «elvi meggyőződésében» ez közös vonás, s hogy a mű egészének tendenciája az elvtelen-szubjektivist szofisztika ellen irányul. (Pontosabban szólva: az ellen *is* irányul, de ugyanakkor a hagyományos vallás és az arisztokratikus góg ellen *is*.) Aligha van azonban okunk és alapunk

¹⁶ Uo., XVIII. 1.

¹⁷ ὃ πότνι' αἰδώς, εἴθε τοῖς πᾶσιν βροτοῖς
σπουδαία τὰναίσχυντον ἐξήρον φρενῶν.

Barrett szerint nem lehet eldöntetni, hogy Hippolytos mondta-e ezeket a szavakat (Phaidra szemérmertlensége ellen tiltakozva) vagy Théseus (a fiával folytatott szócsatában). A *potnia aidós* megszólítás, véleményem szerint, döntő érv amellet, hogy csak az ifjú lehet a beszélő (vö. Hipp. 63–87).

¹⁸ L. Barrett, 10 kk.

annak feltételezésére, hogy Phaidra magának a költőnek az állásfoglalását testesíti vagy fogalmazza meg. Aristophanés persze tudatosan torzította el Euripidés nő-ábrázolását, de a «Kalyptomenos» közönség-visszhangja és az átdolgozás ténye eleve cáfolja a feltételezést. Phaidra — szerencsére — nem olyan sematikus figura, mint Euripidés némely mitikus királya: bonyolult jellemű szülötte a művészi teremtőerőnek, akinek sorsa részvétet is kelt, ám ebből nem következik, hogy Euripidés «szócsövének» tekintsük.

Ez utóbbi megállapítás Hippolytosra is vonatkozik, akinek bizonyos vonásai — arisztokrata gőgje és egyoldalúsága — mindvégig ellenszenvesek lehettek a közönség számára, elvhűsége és becsületessége ellenére is.¹⁹ Ha van Sókratés-ellenes alakja a tragédiának, úgy elsősorban ez a sokat olvasott fiatalember az — legalábbis Snell felfogásának következetes érvényesítésével kell annak tekintenünk, bár ő maga nem veszi számításba az alábbiakat:

1. Az érintetlen rét, «a szűz Szemérem friss harmattal öntözött virágait» áldozva Artemisnek, mondja a hős:

Szedik virágát, kiknek nem tanulni kell,
de természettől fogva józanok. . .

Mert csak nekem jutott az emberek között
az, hogy veled vagyok. . .

(79—80, 84—85. sor)

2. Ugyanez az erényfelfogás, a helyes gondolkodás taníthatatlanságának elve fejeződik ki Théseus és Hippolytos vitájának egyik részletében. Ebben — tragikus szembekerülésük ellenére — tökéletesen egyetért az apa és a fiú:

Th.: Ó, emberek, kik mindent tudtok céltalan,
százféle mesterséget mért tanulatok,
és minden eszközt fel miért találtatok,
ha azt az egyet el nem éritek soha,
hogy észhez térítsétek azt, ki esztelen?

H.: Csodálatos bölcs lenne az, ki ostobát
a józanságra tudna kényszeríteni. . .

(916—922. sorok, Trencsényi-Waldapfel Imre ford.)

A két részlet szelleme és tendenciája pontosan egybeesik: megegyezik mind Théseus arisztokratikus *physis*-felfogásával (vö. 938 kk.), mind az ifjú sokszor hangoztatott hengegésével a maga «kiválasztottságáról» (vö. pl. 948 kk.). Mi következik ebből, ha Snell értelmezését hipotétikusan érvényesítjük? Az, hogy a tragédia férfi hősei — de főképp Hippolytos — még hevesebb és tudatosabb ellenzői Sókratés erény-tanának, mint a szerelmében és kétségbeesésében lázas kapkodással érvelő Phaidra, hiszen Sókratés pedagógiai felfogását *demokratikus* szellem hatotta át. Mivel pedig az euripidési hősök képtelenségnek tartják az erény és a helyes gondolkodás taníthatóságát, kézenfekvő, hogy Sókratés-szel vitakoznak. Erre kell következtetnünk akár az erény és a helyes gondolkodás összekapcsolásából, ami köztudomás szerint a sókratés-i böleselet alaptétele, akár Hippolytos szóhasználatából (*deinos sophistés*), amely kísértetiesen emlékeztet a platóni «Apológiá»-ra. . . Mindez tehát további adalékul szolgálhat ahhoz, hogy a tragédiát Sókratés-forrásnak tekintsük, ha Snell nézetét hipotézisként érvényesítjük. De — és minden további ezen múlik — igazolható-e maga a hipotézis, illetve vannak-e nyomok érvek ellene? A magunk részéről a következőkkel tartjuk cáfolandónak:

1. Minden szofista abból élt, hogy a «helyes gondolkodásra» tanította a polgárokat. Mint már utaltunk rá, nem a «pedagógiai demokratizmus» dolgában, hanem a «helyes gondolkodás» értelmezésében fordult szembe velük Sókratés — nem tudjuk, mikortól. A tragédia szövege tehát nem nyújt alapot arra, hogy éppen őt azonosítsuk a *deinos sophistés*-szal, nem is szólva Ehrenbergnek arról a véleményünk szerint helyes figyelmeztetéséről, hogy a görög tragédiák kortársi célzásai nem okvetlenül oly konkrétak, mint az attikai ó-komédia színpadán.

2. Teljesen világos, hogy Théseusnak a «százféle mesterség tanulásáról» szóló szavai a szofisztika egésze ellen irányulnak, hiszen annak hívei — de különösen Gorgiasz és tanítványai — a *techné*-k dicséretéből indultak ki. Théseusnak persze nincs «irodalmi műveltsége», ő a nyers erő bajnoka, aki ifjúsága hőstetteit emlegeti és jámbor konzervatívizmussal hisz az istenekben; Sókratés tanaihoz sem pro, sem contra nincs köze.

3. A könyveket bújó Hippolytosról lehetne legkönnyebben feltételezni, hogy valamelyik V. századi filozófussal vitatkozik — de miért éppen Sókratés-szel, akinek

¹⁹ Vö. uo. 15. l.

életről a vitamódjától mérhetetlen távolság választja el az ő életformáját? Továbbá, és ez a legfontosabb: az ifjú hős gondolataiban szemernyi újszerűség nincs, hiszen a Pindarosan át legalább Theognisig visszamenő arisztokratikus erkölcs pontosan ugyanazeket az elveket vallotta, vagyis azt hirdette, hogy a bölcsességet s az erényt csupán örökölni lehet, megtanulni nem.

Hippolytos nézeteinek és Sókratés tanainak szembesítésekor sem látszik tehát indokoltnak és szükségesnek, hogy ez utóbbiakat, a «vita» előfeltételeként, a dráma előtti-re datáljuk.²⁰ Lehetségesnek tartjuk ugyan, hogy Sókratés pedagógiai felfogása már a 430-as évek felé kialakult, sőt azt is, hogy tanításai már ekkoriban valamilyen — akár helyeslő, akár tagadó — állásfoglalásra készítették a költőt, ennél határozottabban azonban nem mernénk fogalmazni. Mint ahogy Phaidra és a kórus irracionális szerelemfelfogása már a «Kalyptomenos»-ban is a régi lírikusok (pl. Ibykos) hagyományát folytatta,²¹ ugyanígy a férfi hősök nézetei is szinte szokványos módon képviselik a tradíció egy másik ágát — anélkül, hogy megfogalmazásukhoz Sókratés ellenvéleményét *kellene* vitára serkentő kezdeményezésként feltételeznünk. Inkább véljük úgy, hogy a korai Platónművek Sókratés-portréjának egyik legjellegzetesebb vonását — a hagyományos és olykor arisztokratikus gyökerű közhiedelmek tagadását — kell kiterjesztenünk a «Hippolytos»-ban megszólaltatott nézetekhez való viszonyításra is: inkább tűnik cáfolónak, mint cáfoltnak. Éppen a régi nézetek s hiedelmek tagadása hozza szellemi rokonságba a költőt és a filozófust, a problémák megválaszolásában látható ellentéteik dacára is. Kettőjük aristophanési ábrázolását s összekapcsolását ebben a tekintetben — a megcsontosodott nézetek kritikájában — véljük mélysegesen igaznak, figyelembe véve, hogy Euripidés világfelfogását tragédiáinak tendenciájából s nem tetszésünk szerint kiválasztott hőseinek szavaiból lehet rekonstruálnunk.²²

Pozitív eredményt, sajnós, a fentiek nem eredményeztek: tagadó választ kell adnunk a címben jelzett kérdésre. A negatívum sem sok, nem több, mint egy hipotézis cáfolata — olykor azonban erre is szükség lehet.

²⁰ Théseus már a «Kalyptomenos»-ban is kikelt a szofisták (*hoi deinoi legein*) ellen (Barrett, fr. N = 439 N.), de következik-e ebből, hogy Sókratést vádolta ugyanazokkal a szavakkal, mint kb. harmincöt év múlva Anytos és társai? (Vö. azzal, amit a 921 k. sorról mondtunk.) Vagy talán a «Kritón» Sókratésének törvényhűségét kell gondolnunk cáfolandó előzménynek a «Kalyptomenos» egy másik mondatához, mely szerint a válságos helyzetekben több figyelmet kell szentelni a kényszerűsége, mint a törvényre (esetleg: erkölcsi normára; Barrett, fr. P = 433 N.)?

²¹ Például, vö. Barrett, fr. J (= 429 N.; ismét felhívjuk a figyelmet a *dysmachos* jelzőre):

ἀντί πωρός γὰρ ἄλλο πῦρ
μεῖζον ἐβλάστομεν γυναι-
κες πολὺ δυσμαχότερον;

és Ibykos egyik töredékét, ahol a tavaszi sarjadással állítja szembe a szívében dúló szerelmi szenvedélyt:

... ἐμοὶ δ' ἔρος
οὐδεμίαν κατάκοιτος ὥραν,
τε ὑπὸ στεροπᾶς φλέγων
Θρηίκιος Βορέας
ἀίσσων παρὰ Κόπριδος ἀζαλέ-
αις μανίαισιν ἐρεμνὸς ἀθαμβῆς
ἐγκρατέως πεδόθεν φυλάσσει
ἡμετέρας φρένας.

(Page, fr. 5, 6 kk. = 1 B., 6 D.)

Nemcsak a két metafora (tűz — villámos vihar) tartalmi rokonsága ötlük szembe, hanem az is, hogy már Ibykos olyan isten eredetű örületnek (*maniai*) látja a szerelmet, mely az ő józan eszméletének (*phrenes*, ebben az értelemben Homérosig visszamenő költői szó) ellensége és legyőzője. Igaza volt a platóni «Parmenidés» scholiastájának és Proklosnak, hogy éppen Ibykos egy másik töredékét (Page, fr. 6 = 2 B., 7 D.) idézte példának szenvedély és józan szándék hagyományos szembeállítására. — Az V. századi lírából vö. Pindaros; P. IV. 380 kk.

²² Vö. 9. és 11. jz.

†HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

«EIN STERN ZWEITER ORDNUNG AM HIMMEL
DER RÖMISCHEN POESIE»

Közismert dolog szakemberek körében, hogy az antik irodalom értékelése és megbecsülése nem csak általánosságban változik az egyes történelmi korszakokban, de változik ezen belül az egyes irodalmi irányzatok s az ezekhez tartozó írók-költők rangsorolása is. Ennek ellenére furcsamód lepett meg bennünket R. Helm ismételt megállapítása. Ezen mind bilingvis Catullus-kiadványának bevezető tanulmányában, mind a bevezetést csaknem szó szerint leközlő legújabb cikkében változatlanul «másodrangú» költőként értékeli Catullust, az ókori költészet egyik legnagyobb, legeredetibb és «legmodernebb» lírikusát.¹ Azt a költőt, aki az élet és szerelem jogán elsőnek hirdeti meg az «egyetlen» asszony szépségének isteni voltát, azt a boldog boldogtalanságot, amely az európai szerelmi líra olyan nagy alkotóinak lesz központi témája, mint Petrarca és Goethe, Musset, és Hölderlin vagy akár a magyar költészet nem egy halhatatlanja, Csokonaitól Ady Endrén át Juhász Gyuláig. Nem is beszélve arról, hogy a modern értelemben vett szerelem fogalmának költői kimunkálása, a maga társadalmi-pszichikai sokoldalúságában, éppúgy a veronai Catullus műve², mint ahogy ő a szubjektív líra érzelmi affektusokat legközvetlenebbül tükröző válfajának, a mai értelemben vett dal-költészetnek voltaképpen megteremtője is.³

Mindez persze még mindig nem volna önmagában feltétlenül vitára indító, hiszen — mint említettük — a rangsorolás az irodalomban, társadalmi-ideológiai okoknál fogva, egyes társadalmakra és korszakokra korlátozva nagy általánosságban determináltnak tekinthető. Mint ismeretes, akadtak korok és társadalmak, amelyek még Homérosz gigantikus nagyságától is eltekintettek, s az «arany» Tassóval és az «ezüst» Vergiliusszal szemben csupán a «réz» fémjelzésére érdemesítették. Ugyanazt a Homéroszt, akinek «legrégebb és legjobb» voltát a klassziko-romantikus XVIII. századi német esztétika (Herder, Lessing stb.) óta mind a mai napig oly sokan vallják. A kérdés azonban éppen az, hogy Helm Catullus-értékelése, egyáltalában egész Catullus-képe valóban tükrözi-e korunk tudományos világnézetét, akarva-akaratlanul is értékelő irodalomszemléletét, olyan «korszerű»-e, hogy a bilingvis kiadás bevezetője után újra érdemes volt nyilvánosság elé lépni vele tudományos igényű cikk formájában is? S ez a kérdés választ kíván akkor is, ha nem kérjük számon a szerzőtől az elmúlt évtizedek Catullus-kutatásának új eredményeit, pontosabban: nem várjuk tőle azok elvállalását.

A kétnyelvű kiadás elé írt bevezetés —, illetve az abból rövidített s itt-ott átfogalmazott tanulmány⁴ — előjáróban a költő életrajzát ismerteti a XIX. század második felében (Schwabe, Westphal, Baehrens, Ellis és mások által) megállapított kronológiai adatok alapján. Az egész Catullus-kép lényegileg a Schwabe által kidolgozott⁵ biográfiai hipotézisre épül, teljességgel figyelmen kívül hagyva azokat az alapvető kritikai megfontolásokat, melyeket első ízben Rothstein fogalmazott meg e tekintetben korszakos tanulmányában⁶, s melyek egyre-másra újabb hullámokat vertek fel a modern

¹ Catull. Gedichte, lateinisch und deutsch von R. Helm. Berlin, 1963 (Schriften und Quellen der alten Welt 12) 15 l. és Das Altertum 12 (1966) 38—39 ll. — Hivatkozássoknál a továbbiakban csak a korábbi, bővebb változatra szorítkozunk.

² Összefoglalólag lásd Acta Antiqua IX (1961) 71 skk.

³ Összefoglalólag lásd A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XVII (1961) 269 skk. és Acta Antiqua XIV (1966) skk. — Vö. még K. Quinn: The Catullan Revolution. Melbourne, 1959. 85 skk. (The Beginnings of Modern Lyric).

⁴ A kihagyásoktól, rövidítésektől, egyes részek rövidítés céljából történő átalakításától eltekintve, csupán három megjegyzésre érdemes változtatás történt a tanulmány szövegében a bevezetéshez képest. A tanulmány a c. 76-ot, amelynek megjelölésére a bevezetésben a «kleine Elegie» kifejezés szerepel (i. m. 4 l.), sokkal óvatosabban, egyszerűen disztichonnak nevezi. A bevezetésnek ugyanezen a lapján szereplő «hellenistische Dichter» helyett, akikhez állítólag Catullus csatlakozik, a tanulmányban meghökkentő módon «Epiker» szerepel. S végül a bevezetésben használt «Vulgärlatein»-t (i. m. 12 l.) a tanulmány az elmosódottabb «tägliches Umgangstiel» kifejezéssel helyettesíti.

⁵ L. Schwabe: Questionum Catullianarum Liber I. Gissae, MDCCCLXII.

⁶ M. Rothstein: Catull und Lesbia. Philologus 78 (1923) 1 skk. és Catullus und Caelius Rufus. Philologus 81 (1926) 472—473 ll.

Catullus-filológiában.⁷ Így aztán érthető, hogy már maga ez az előrebocsátott Catullus-életrajz sem bővül, nem is módosul, de még csak színeiben sem gazdagodik a múlt század-vég poros Catullus-képéhez viszonyítva.⁸

A hibás életrajzi elgondolásból azonban már a múlt század precíz filológiai alaposággal dolgozó kutatóinál egy szükségképpen torz költői portré is született. Catullus a XVIII—XIX. század szentimentális poétáinak képében jelenik meg előttünk, érzelmes, melankolikus ifjúként, akit azonban megrontott saját erkölcstelen kora, élen a raffinált szépasszonnyal, Clodiával, s aki — épp emiatt — nem mindenkor a keresztény-polgári ízlésnek megfelelő formában fejezte ki alapjában véve őszinte érzelmeit. Így merült hát fel a «kettős» Catullus, a «kétlelkű» költő hamis elképzelése, aminek meggyökerezéséhez hozzájárult egy másik tényező is. Feltűnt a kutatóknak a Catullus-oeuvre kettős aspektusa: egyfelől egy friss, népies hangvétel, másfelől a tudatos műgond, bravúros költési technika együttes jelenléte Catullus verseiben. A gyökerében helyes észrevételt az akkoriban divatos, merev filológiai metafizika tette meddővé, melynek szellemében élesen elkülönítették a «tudós költőt», az alexandriai iskola utánzóját az ösztönös zsenitől, a természet fiától (*Naturbursch*), aki az iskola «ellenére» eredetit (*Original*) is képes alkotni. Itt aztán már elérkeztünk a «kétszer két» Catullus pszichikai problémájának filológiai komplexusához. A «természet fia» most már egy csapásra szembe kerül a tudós költővel, a városi ficsúrral, sőt saját természetes (vadőszinte) önmagával is. Ebből a kavargásból aztán nem is lehet mást megmenteni, mint a költő életműve gerincének kikiáltott alexandriai «tudós» verseket, s a bájos kis dalocskákat verebekről, esókokról, hazaérkezéssről és bánatos szerelemről stb. A többit tekintjük *aberratio*-nak.

Sajnos, e zűrzavaros értékelés Helm Catullus-képében is benne foglaltatik a dolgok logikája szerint. «*In Catull wohnen zwei Seelen* — állapítja meg a szerző —, *der sich an die voraufgehende Literatur anschliesse und auch zeigt, dass er in der Mythologie zu Hause ist, aber er ist vor allem der natürliche Dichter.* . . » Minthogy azonban e kettősség önmagában még nem elegendő az érzelmi, hangulati és formai tekintetben egyaránt sokrétű Catullus-mű osztályozására, a költeményeket Helm négy alapvető esztétikai-műfaji kategóriába sorolja:

- I. lírai és alkalmi versek
- II. elégiák
- III. alexandriai típusú epikus költemények⁹
- IV. politikai pamfletek és epigrammák.

⁷ Összefoglalólag lásd *Acta Antiqua VIII* (1960) 335 skk.

⁸ A *Schwabe*—*Helm* vonalon napjainkig átöröklött Catullus-biográfia szerint Catullus egész fiatalon, alig 20 éves korában, Rómába kerül, a kiváló Hortensius mellett szónoklatot tanul, ugyanakkor megismerkedik a Valerius Cato köré gyülekező «ifjabb» költőkkel és Metellus Celer feleségének, Clodiának «szalonjával» is. Clodia szépsége és lenyűgöző egyénisége rabul ejti a vidéki ifjút; Catullus, Lesbia álnévvel becézve, szerelmes verseket ír a nálánál jóval idősebb szépasszonyhoz, majd kiábrándul belőle, s csalódott emberként i. e. 57-ben Bithyniába utazik. Onnét — anyagi természetű elképzeléseiben is csalódva — hazatér és megégszer kísérletet tesz Clodia—Lesbia visszahódítására, ez a kísérlet azonban kudarcot vall, s a költő meghal fiatalon, 30 éves korában. Ennek az életrajzi hipotézisnek tarthatatlansága azonban nyilvánvaló a következőkből: 1. Az az egyébként zseniális kombináció, melyre *Schwabe* hipotézisét építette, voltaképpen minden alapot nélkülöz. Hiszen a c. 68 *adiva candida*-jának Lesbiával való azonosságát semmi sem bizonyítja. Ez esetben bizonyítás nélkül marad a feltevés második lépésője is, mely szerint a Catullus—Lesbia szerelem már a bithyniai út előtt szakításhoz vezetett, tehát jóval i. e. 57—56 előtt kellett virágában lennie. Így végül azok a feltevések is, amelyek Clodiának Caelius Rufussal történt, i. e. 59—57 közé datálható viszonyát a Catullus—Lesbia viszony megtörésének okaként próbálják beállítani, véglegesen levegőben maradnak. 2. A bithyniai út során és közvetlenül utána keletkezett versekben a legkisebb nyoma sincs annak, hogy a költő lelkét bármilyen eredetű szerelmi bánat gyötörné, akár egy elmúlt negy szerelem visszatérő emlékének formájában is. Derű, tavaszi vidámság, töretlen életkedv sugárzik ezekből, s ami lényeges: *kivétel nélkül* (c. 46, 31, 4, 10, 28 stb). A negy szerelem történetét tehát nyilvánvalóan az 56 és 54 közti időre kell datálnunk, ami megmagyarázza egyszersmind a vele kapcsolatos versek aránylag kis számát is.

⁹ A szöveg eredetileg, Catullus «harmadik műfajának» megjelölésére szánva a következőképpen hangzott: «*er schliesst sich an die zeitlich nahestehenden griechischen Vorbilder an und wird zum hellenistischen Dichter.*» A «költőket» a második változat feltehetőleg azért változtatta át egyértelműen «epikusokká» mivel a szerző maga is rádöb-

E. Howald elsőnek fogalmazza meg a római költészet alapvonásait tárgyaló munkájában azt a kézenfekvő tényt, hogy a latin költészet nagyjai maguk sincsenek mindig tisztában saját alkotói céljukkal, módszereikkel, vagyis végeredményben nincs saját «esztétikájuk». *«Die grosse Schwierigkeit liegt vor allem darin, dass die Römer uns gar nicht mit theoretischen Handhaben zu Hilfe kommen, d. h. dass sie sich des eigentlichen Zieles ihres dichterischen Schaffens nicht bewusst waren.»*¹⁰ Mondanunk sem kell, hogy vannak nagyvonalú elméletek (mint például Aristotelésé¹¹), praktikus kérdésfelvetések hol nagy általánosságban, hol konkrét irodalmi irányok összecsapásában megfogalmazva (ilyen Parthenios s Neoptolemos híres vitája, Horatius fölényesen elutasító attitűdje a *veóρεγοι* költészetével szemben¹²); az egyes irodalmi stílusirányok, műfajok és ábrázolásmódok esztétikai-irodalomtörténeti megítélése tekintetében azonban még a császárkor oly művelt elméi is zavarban vannak, mint az első felsőfokú állami rhétor-iskola tanára, Quintilianus, a történetíró Tacitus, a korábbi kiváló rhétor, vagy a II. században filológus gyűjtőszemvedélyétől ösztönzött s egész tanulmánykötetet összeállító Gellius.¹³ S ezen nem is kell megütköznünk, ha meggondoljuk, hogy a már Hellászban külön csoportosuló epikus és drámai műfajok mellett a líra az egész antik irodalomban mindvégig szétzilált terület maradt, sőt egészen pontosan fogalmazva: *a líra mint műnem, a lírai műfajokat összesítő általános fogalom az antik esztétikában ismeretlen volt*, s maguk az egyes műfajok is csupán annyiban léteztek, amennyiben az epikától és drámától elkülönítették őket.

A *lyricus* szó kizárólag a lanttal kísért költészet két alapvető formáját, az aiól lírát és a kardalt, illetve ezek legjelentősebb görög képviselőit és római folytatóit jelölte. Egészen világosan kifejezésre jut ez az ifjabb Plinius egyik levelében, ahol a szónoki *recitatio* jogainak védelmében a bevett szokás szerint gyakran felolvasásra kerülő történeti munkák és színpadot igénylő tragédiák mellett a «lírai» költemények felolvasására is hivatkozik: *«...lyrica, quae non lectorem, sed chorum et lyram poscunt.»*¹⁴ Hasonlóképpen a *quaedam versicularum genera* mellett, mintegy velük szemben, Quintilianus is külön említi egyes «lírikusok» verseit (*lyricorum quorundam carmina*), amelyeket elviselhetetlen grammatikusok olykor önkényesen más versmértékre írtak át.¹⁵ Összefoglaló szónoklat-elméleti tankönyvének irodalomtörténeti fejezetében az *elegia* (Gallus—Tibullus—Propertius—Ovidius), a *satura* (Lucilius—Horatius—Persius), majd az *iambus* (Catullus—Bibaculus—Horatius) után külön említi a «lírai» költészetet, amelynek egyetlen olvasásra érdemes képviselőjét Horatiusban látja, legfeljebb a még kiforratlan Caesius Bassust tartja említésre méltónak.¹⁶ A «lírai» (*λυρικὸς-lyricus*) szó tehát egészen mást jelentett az antikvitásban, mint modern származékai. Az a szöveghegy, amelyre a Liddel—Scott lexikon legújabb kiadása is hivatkozik e tekintetben, éppen a bizonyítani kívánt feltevés valószínűségét cáfolja. Cicero ugyanis épp azt a megkülönböztetést teszi *versus* és *lyrica* között, mint amellyel főntebb már Quintilianusnál találkozunk. A próza- és versritmus különbségét fejtegetve azt írja, hogy a versben a ritmus szembe-tűnőbb, mint a prózában: *«...in versibus res est apertior, quamquam etiam a modis quibusdam cantu remoto soluta esse videatur oratio maximeque id in optimo quoque eorum poetarum, qui λυρικὸι a Graecis nominantur, quos cum cantu spoliaveris, nuda paene remanet oratio.»*¹⁷

bent arra, hogy ha a két nászidalt (c. 61 és 62) a lírai versekhez soroljuk, a c. 67 és 68-at pedig kinevezzük elégának, meglehetősen nehéz lesz a verseskönyv középső részének meghatározása. Az epikus jelleg kidomborítását bizonyára a c. 64 sugallta, mely az alexandriai esztétika mércéjével mérve csakugyan a kispikához tartozik, teljesen függetlenül a benne sűrűsödő lírai momentumoktól. Azt azonban nehéz elképzelnünk, hogy az Attis-verset — akár az ékorban is — bárki az epikához sorolta volna, nem is beszélve arról, hogy teljességgel elképzelhetetlennek tartom Kallimachost, mint az alexandriai költészet «epikusát», aki a Catullus által fordított ΠΑΘΚΑΜΟΣ ΒΕΡΕΝΙΚΗΣ-t ráadásul elégikus disztichonban írta.

¹⁰ E. Howald: Das Wesen der lateinischen Dichtung, Zürich, 1948 11 l.

¹¹ Lásd a továbbiakban.

¹² Vö. Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum. Berlin, 1961 148 skk.

¹³ Vö. Tac. Dial. X.; Quintil. Inst. X, 1, 93—96 és Gell. Noct. Att. XIX, 9.

¹⁴ Plin. Epist. VII, 13, 3.

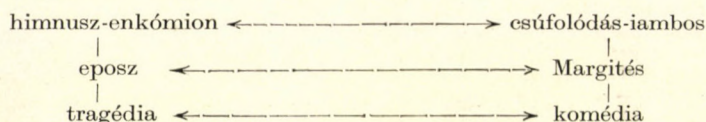
¹⁵ Quintil. Inst. IX, 3, 52: *«...sicut in molestos incidimus grammaticos, quorum fierunt, qui lyricorum quorundam carmina in varias mensuras coegerunt.»*

¹⁶ Quintil. Inst. X, 1, 96: *«At lyricorum idem Horatius fere solus legi dignus... si quem adicere velis, is erit Caesius Bassus, quem nuper vidimus, sed eum longe praecedunt ingenia viventium.»*

¹⁷ Vö. Cic. Or. LV, 183.

Mégegyszer hangsúlyozni szeretnénk tehát, hogy az ókorban mai értelemben vet líráról nem beszélhetünk, a három műnem (epika, dráma, líra) általánosított esztétikai irodalomtörténeti megkülönböztetése számukra ismeretlen volt. Ilyen értelemben minden további nélkül elfogadhatjuk Färber elméleti összefoglalásnak szánt megállapítását, mellyel az antik lírának az ókori műelméletben elfoglalt helyét s a *μελική* és *λυρική* egymáshoz való viszonyát tárgyaló fejtegetéseit lezárja: «*Die Lyrik ist eine in der Theorie des Altertums nicht ganz fest umrissene Art gesungener Gedichte, die eine Unterabteilung des genus enarrativum bzw. mixtum der Dichtkunst bildete.*»¹⁸ A három műnemnek minden szempontból következetes és filozófiailag is alátámasztott különválása voltaképpen Hegel érdeme, akinek 1835-ben első ízben megjelent esztétikai előadásai döntő hatást gyakoroltak az európai esztétika további történetére.¹⁹ Az az adott összefüggésben mellőzhető kérdés, hogy míg Hegel az epika önmagában zárt, objektív totalitásával szemben állapította meg a líra saját, önálló területének határait, amelyen belül a szubjektív Én önkifejezése (*sich auszusprechen*) játssza a döntő szerepet, addig mások, mint például Scherer, a Hegelt követő s poétikájával iskolát alapító Wackernagel szemben az epika és dráma közt látták az alapvető különbséget, nem is beszélve a mindkét elméletet elvető és egyszerismind egyeztetni kívánó Werner álláspontjáról.²⁰ A lényeges az, hogy a líra, mint általános esztétikai fogalom, a XIX. században önállósul csupán.

Aristotelés alapjában véve két fő vonalát különbözteti meg a költészet fejlődés-történetének, melyek elkülönülését az emberek jellemére (*κατὰ τὰ οἰκεῖα ἦθη*) vezeti vissza. A hitványabb emberek, a magukhoz hasonlók cselekedeteit és jellemét utánozva találták fel kezdetben a csúfolódó-becsmérlő költészet ősfarmáját, mellyel párhuzamosan a fennköltebb jelleműek az isteneket dicsőítő himnusz és a kiváló férfiak tetteit dicsőítő enkómion műfajának megteremtőivé váltak. A fejlődés második fázisában az utóbbi vonalon alakult ki a heroikus epika, mely Homéros eposzaiban tetőződött be. A másik vonalon Aristotelés az iambos-költészet kialakulását jelöli meg döntő mozzanatként, melynek első igazában klasszikus példáját; szerinte — az ugyancsak Homéros által fogalmazott «Margítés» című gúnyoros elbeszélés adta. A harmadik fázisban, az eposzhoz kapcsolódó vonalon, kialakul a tragédia, a másik vonalon pedig a komédia. A képlet tehát a következőképpen ábrázolható:

Világos, hogy ebben az elméleti konstrukcióban a lírának, mint olyannak nem lehetett helye.²¹ Rómában az esztétikai-műfaji megkülönböztetés alapvető kritériuma viszont még csak nem is filozófiai gyökerű, hanem politikai-ideológiai természetű, amennyiben egy társadalmilag hasznos és egy csupán egyéni szórakozás célját szolgáló költészet (*Musa severa—Musa ludens*) választ ketté²², ezt a megkülönböztetést a *carmina—versus* fogalmi ellentétpárjában is kifejezésre juttatva²³. Ebből a nézőpontból nyilván az előbbi kategóriához kell tartoznia, Ennius vagy Vergilius eposza mellett, Lucretius tanköteményének és bizonyos értelemben Horatius ódáinak is, míg viszont Ovidius «*Metamorphoses*»-e esetében, noha maga *continuum carmennek* — vagyis epikus költeménynek — szánta²⁴, aligha lehetett egyértelmű a megítélés «műfaji» hovatarozása tekinteté-

¹⁸ H. Faerber: Die Lyrik in der Kunsttheorie der Antike. München, 1936. 28 l.

¹⁹ Fr. Hegel: Aesthetik II. Berlin—Weimar, 1965. 469 skk.

²⁰ R. Werner: Lyrik und Lyriker. Hamburg—Leipzig, 1890. — Az újabb szakirodalomból a problémát illetőleg vö. még E. Steiger: Grundbegriffe der Poetik. Zürich, 1946 és E. Howald: i. m.

²¹ Aristot. Poet. 1448 b 24 skk.

²² Antik Tanulmányok III (1956) 92 skk.

²³ Tacit. Dial. X.: «... nec solum cothurnum vestrum et heroici carminis sonum, sed lyricorum quoque iocunditatem et elegorum lascivias et iamborum amaritudinem et epigrammatum lusum et quancumque aliam speciem eloquentia habeat, anteponendam ceteris altioris credos.

²⁴ Vö. A kétezer éves Ovidius. Szemelvények a költő műveiből, Marót Károly bevezetésével. Budapest, 1957. 30 skk.

ben. Sőt, mint a ráánkmaradt adatok bizonyítják, általában a Catullus, Gallus, Tibullus és Propertius «játék»-nak felfogott életművéhez sorolták minden további nélkül²⁵.

A kisebb lélegzetű műfajok közül, melyek «szórakozás»-nak (*ludicra*) számítotak²⁶ s melyek legközkeletűbb összefoglaló neve a *poematia*²⁷ volt, a következő műfajok határolódnak el legplasztikusabban a római irodalmi-esztétikai felfogásban.: *iambi*, *epigrammata* és *hendecasyllabi*, melyekhez gyakran megemlítik az *elegia* és a *lyrici versus* műfaját, sőt olykor az *ecloga* és *satura* műfaját is.

Az adott keretek között, természetesen, nem vállalkozhatunk e rendkívül bonyolult problematika megoldására. Nyugodtan kirekeszthetjük vizsgáldásaink köréből például az elégiát, a római szatírárt és eclogát, amelyek mindvégig megmaradtak, legalábbis az antikvitásban, saját «műfaji» kereteik között, az általunk is használt megjelölések antik értelmében. A forradalmat, a fennmaradó többi műfajok esetében viszont, éppen Catullusnak és a körülötte működő költőknek költészete idézte elő. Ekkor jelennek meg ugyanis az olyan műfaj megjelölő kifejezések a római lírán belül, mint az *iambi*, *hendecasyllabi*, *epigrammata*, vagy éppenséggel a *nugae*, első ízben sajátosan új, a közfelfogás számára érthetetlenül «modern» tartalommal telítve.²⁸

Catullus lírai versein belül egyszerűen alapvető «műfaji» elhatárolás tényét állapíthatjuk meg: a *nugae*-nek nevezett, s a ráánkmaradt verseskötönyv első részében (1–60) foglalt dalszerű költemények, s a harmadik részben (69–116) foglalt, az antik műelméletből szükségképpen adódóan kizárólag disztichonban írt epigrammák közt meghúzott választóvonalban. Hogy itt nem csupán az antik műelméletben oly döntő szerepet játszó formai kritérium volt a különválasztás alapja, arról másutt bővebben szóltunk már.²⁹ Jelen gondolatmenetünk szempontjából azt kell fontosnak tekintenünk, hogy a *nugae* gyűjtőfogalmának körébe tartozó versek közt Catullusnál szépen megfér egymás mellett a *hendecasyllabi*, az *iambi* és a *lyrici versus*, e fogalmakat, természetesen, antik értelemben véve. A modern esztétika oldaláról nézve, mindegyik lehet szerelmi dal, helyzetdal, csúfolódó szatíra vagy éppen politikai pamflet, eredendően tartalomhoz kötött formájára való tekintet nélkül. Ugyanez vonatkozik az epigrammákra is, azzal a különbséggel, hogy az *epigrammata* esetében a disztichon kötelező forma, továbbá, hogy itt az esetek nagyobb részében egy sajátos felépítési mód figyelhető meg a *nugae* egészével szemben. *A dal és epigramma ilyen kettőssége* azonban, minthogy Catullus lírájának közvetlen és érdemes folytatója nem akad, s az aranykor felvirágzó nagy költészete más irányok, más divatok meghonosítójává válik, idővel bonyolult metamorfózison megy keresztül. Egyfelől megtörténik az epigramma esztétikai fogalmának végleges kialakulása a római irodalomban (elsősorban Martialis révén), másfelől létrejön egy sajátos lírai költészet, amelyet művelői (például az ifjabb Plinius) egyszerűen csak *hendecasyllabi*-nak neveznek. A két «műfaj» közt azonban csupán annyi az azonosság, hogy mindkettőnek képviselői Catullusra és Calvusra hivatkoznak, mint legfőbb tanítómesterükre és felülmúlhatatlan elődjükre, holott, amit létrehoznak és változtatnak, az sokkal inkább a catullusi kezdeményezés ellenére, mintsem annak jegyében történik.

Martialis egyszerűen epigrammának nevez mindent, az obligát formai követelményektől eltekintve, ami — legyen bár hexameter, disztichon, iambus vagy hendecasyllabus — csattanóval végződő rövidebb költemény. Verseire közben válogatás nélkül alkalmazza Catullus dalszerű verseinek elnevezéseit is (*nugae*, *lusus*, *ioci* etc.). Nagyon érdekes azonban, hogy ugyanakkor, amikor kénytelen védekezni e «műfaj» szükségképpen lasciv hangja ellen³⁰, tiltakozik az ellen is, hogy bárki «szórakozás»-nak vagy «tréfá»-nak tekintse:

Nescit, crede mihi, qui sint epigrammata, Fluce,
Qui tantum lusus ista iocosque vocat.

(Epigr. IV. 49, 1–2)

Itt egy olyan ellentmondással állunk szemben, amelynek föloldása csak nagyobb kutatási körön belül lehetséges. Hogy azonban Martialis a maga epigramma-költészetét, sokszor

²⁵ Ovidius, mikor hazájától távol számvetést végez életével és addigi költői pályájával immár túl ötvenedik évén, maga is az elégikusokhoz való tartozását hangsúlyozza «*Quartus ab his serie temporis ipse fui*». Trist. IV, 10, 54.

²⁶ Hor. Epist. I, 10: «*Nunc itaque et versus et cetera ludicra pono*».

²⁷ Vö. Plin. Epist. IV, 27.

²⁸ Vö. Acta Antiqua V (1957) 169 skk. — Lásd még a 3. jegyzetet.

²⁹ Vö. Acta Antiqua XIV (1966) skk. és a 3. jegyzetet.

³⁰ Mart. Epigr. VIII. Praef.

hangsúlyozott «változatossága» mellett,³¹ egységes «műfaj»-nak tekintette, méghozzá a hellenisztikus görög epigrammától s a catullusi epigramma-költészettől eltérő értelemben, ahhoz aligha fér kétség.

A főképp Plinius leveleiből ismert hendecasyllabus-költészet esetében éppen ellenkező irányú fejlődés végeredményét konstatálhatjuk. Létrejött egy Catullusnál még ismeretlen *formai egyöntetűség*, melynek révén a catullusi *nugae* változatos metrumai közül kiemelve uralomra jutott a versus phalaeceus. Egész külön kötetek jelentek meg ebben a formában, s nagy közönségsikert arattak. «*Postremo placuit exemplo multorum unum separatim hendecasyllaborum volumen absolvere, nec paenitet. Legitur, describitur, cantatur etiam et a Graecis quoque, quos Latine huius libelli amor docuit. . .*» — írja Plinius.³² Ez a műfaj szemben áll a költészet csipkelődő-csúfolódó műfajaival, mint ugyancsak Plinius egyik megjegyzéséből kiviláglik. Barátja megígért, és saját versével előre ünnepeelt verseskönyvét sürgetve ezt írja: «*cave ne . . . libellos, quos tibi hendecasyllabi nostri blanditiis elicere non possunt, convicio scazontes extorqueant.*»³³ Általában, mint minden lírai vers, alkalmoszerűen születnek,³⁴ s szerzőjüknek nincs is más célja velük, mint a változó érzelmek és hangulatok spontán kifejezése, a lírai önkifejezés különösebb tartalmi igénye nélkül.³⁵

Ezek a kategóriák azonban magán az antikvitáson belül, mint láthattuk, későbbi fejlődés eredményei, s Catullusnak a zseni ösztönösségével létrehozott lirizmusa éppúgy nem mérhető velük, mint ahogy a catullusi líra két alapvető «műfajára» sem tarthatjuk jellemzőnek őket, s mint ahogy a modern esztétika és műelmélet szakkifejezései is elégtelennek bizonyulnak a catullusi líra meghatározására.

Az a felosztás és műfajmegjelölés, amelyet Helm használ, épp ezért önmagának mond ellent sok tekintetben. Hiszen a «lírai és alkalmi költészet» (*lyrische und Gelegenheitsdichtung*), melyet első műfajként (*erste Gattung*) jelöl meg a négy alapvető catullusi műfaj (*vier verschiedene Gattungen*) között, egyfelől megfoghatatlan ebben a formában — mit értünk például lírai és mit alkalmi költészetten? —, másrészt hogy értsük azt, hogy ez a rész a Catullus-kötet első 60 versén kívül a két nászdalt (c. 61 és 62) is magában foglalja. Mindez nem derül ki a továbbiakból sem. A szerző a fontosabb versek rövid tartalmát vagy mondanivalójának lényegét ismerteti csupán, a következő felosztásban:

- I. nem-Lesbiaversek
- II. Lesbiaversek
- III. nászdalok

Ezek közül — Helm szerint — a saját szerelmi élményein alapuló versek játszottak döntő szerepet (*Die Hauptrolle in diesem lyrischen Teil spielen . . . die Gedichte, die Catullus eigenes Liebesleben enthüllen*), azaz, a Iuventiushoz írott néhány versen kívül voltaképpen a Lesbiával kapcsolatos költemények.³⁶ Mindennek azonban semmi köze ahhoz, hogy Hieronymus az i. sz. IV. században *lyricus poeta*-ként említi «Chronicon»-jában, s hogy egy levelében a görög kardalköltészet és az *aeolium carmen* nagyjai (Simónidés és Pindaros, Alkaios és Horatius) közt említi nevét. Érthető ez egyfelől — az előzőekben foglaltakból —, ha Catullus olyan verseire gondolunk, mint a c. 11, 30, 34, 51, 61, 62, ami Hieronymust «műfaji» hovásorolás tekintetében éppúgy megzavarta, mint a XIX—XX. század nem egy filológusát, másfelől a *lyrica* fogalmának a II. századtól kezdve tapasztal-

³¹ Legkifejezettebben talán a fentebb idézett praefatióban «*Minus itaque ingenio laborandum fuit, in cuius locum materia successerat: quam quidem subinde aliqua iocorum mixtura variare temptavimus. . .*»

³² Plin. Epist. VII, 4, 8.

³³ Plin. Epist. V, 10, 1—2.

³⁴ Plin. Epist. IV, 14, 2: «*Accipies cum hac epistula hendecasyllabos nostros, quibus nos in vehiculo, in balineo, inter cenam oblectamus otium temporis.*»

³⁵ Plin. Epist. IV, 14, 3: «*His iocamur, ludimus, amamus, dolemus, querimur, irascimur, . . . ut alia aliis, quaedam fortasse omnibus placeant.*»

³⁶ Rendkívül érdekesnek találja a bevezetés és a tanulmány olvasója, hogy a szerző miért éppen a Iuventius-élményt részesíti a többi szerelmes versek (Ameana, Ipsithilla, Quintia stb.) mellett a Lesbia-versekkel együtt abban a kitüntetésben, hogy a catullusi szerelmi lírának ezt a két csoportját tartja igazán érzelmi élményeken nyugvónak (i. m. 6 l.). Annál is meglepőbb ez, mert ebben a részben a szerző lényegében a catullusi verseskönyv első részéről, a dalszerű költeményekről beszél, míg viszont a Iuventius-hoz írott költemények (összesen 4) közül kettőt az epigrammák között olvashatunk.

talható fokozatos tágulásából.³⁷ A líra modern fogalmának kialakulásától azonban még nagyon messze vagyunk.

Hasonló a helyzet az epigrammákról és elégiákról adott jellemzéssel kapcsolatban, ha ugyan nem rosszabb az előzőnél is. Az epigrammákról ugyanis kiderül, hogy azok valamiféle pamfletszerű és csúfolódó műfajt jelentenek, ugyanúgy mint Martialisnál. Így aztán epigrammának minősül például olyan ártatlanul-tréfás vers is, mint amelyben Catullus egy ostoba férjnek a vízbe pottyanását helyezi kilátásba, minthogy nem tud bánni a feleségével (c. 17).³⁸ A voltaképpeni epigrammák jellemzésére a *nugae* jellegzetességeit használja fel, mint döntő kritériumot (például a testi fogyatékoságok kicsúfolását). Elismeri, hogy vannak közöttük a modern líra szempontjából is figyelemreméltó alkotások (mint például a szerelem és gyűlölet nagy ellentétét megfogalmazó c. 85), ezt tartja azonban a catullusi költészet legközépszerűbb teljesítményének (*Im ganzen ist jedoch dieser Teil der Catullischen Dichtung der mässigste*). A teljes zűrzavar mégis az elégiának nevezett «műfaj» tárgyalásánál következik be.

Az elégiákat — szemmel láthatóan — hármas kritérium alapján válogatja külön a szerző Catullus életművéből: feltétlenül elégikus disztichonban kell lenniük, hosszabbaknak kell lenniük az átlagos epigrammáknál, és végül kell bennük lennie valamiféle elégiához illőn melankolikusnak. Ki is szemel öt verset (c. 67, 68, 76, 99 és 101), melyekre a hármas kritérium jegyei látszólag ráillenek. A baj azonban az, hogy a harmadik kritériumnak semmi köze az ókori elégiához, sem a klasszikus görög, sem az alexandriai mitológikus-epikus válfajához, de még a majdan Catullus után felvirágzó szubjektív-erotikus elégiához sem. A második kritérium teljesen labilis érvekre épül, hiszen a hosszúság-rövidség aligha mérhető centiméterekkel: a Messala köréhez tartozó Sulpiciának sokkal rövidebb szerelmi elégiái maradtak ránk a Corpus Tibullianumban, mint Martialis epigrama-köteteinek számos produktuma. Mikor Cicero elmondja Sulláról, hogy egy alkalommal valamiféle ismeretlen fűzfapoéta kezébe nyomta hozzá írott epigrammáját tartalmazó «könyveskéjét» (*libellum*), azt is hozzáfűzi, hogy a költemény túlságosan hosszú volt: «*libellum, malus poeta de populo subiecisset, quod epigrama in eum fecisset tantum modo alternis versibus longiusculis...*»³⁹ Ez a kritérium tehát semmiképp sem lehet az antik ember — még kevésbé a Ma embere — számára meghatározó jelentőségű. Így aztán csupán a disztichon, mint külső forma, marad meg, s a négy «műfajról» szóló koncepció éppúgy dugába dől, ahogy mit sem érnek az erkölcsstelen szépasszony hálójába került becsületes vidéki ifjúról és annak «kettős lelkéről» szóló elavult hipotézisek.

Catullus azonban, mert mi nem mindig tudjuk meghatározni pontos helyét az ókori líra történetében, ebből következőleg aligha értékelhető «másodrangú csillagnak a római költészet egén».

³⁷ A fokozatosságot itt külön szeretnék hangsúlyozni, tekintettel arra, hogy a latin *lyricus* szónak a modern nyelvekben fellelhető változatai is csak meglehetősen későn és bizonytalanul jelölik a líra műnemének Hegel által kialakított modern fogalmát. Jellemző példaként hadd említsük meg a Dictionnaire Général de la Langue Française. Paris, 1920 «*Lyrique*» címszavához fűzött megjegyzését. A címszó cikkírója mindenekelőtt különválasztja — nagyon helyesen — a szó jelentését az antikoknál és a moderneknél. Az előbbivel kapcsolatban megelégszik a lantkíséret hangsúlyozásával, így az óda (nyilván az *aeolium carmen*) a dithyrambos, továbbá a tragikus és komikus színjáték kardaljai szerepelnek felsorolásában. Amit a modern értelemben vett líráról mond, azt azonban érdemes szó szerint idézni: «A lírai költészet (a moderneknél) olyan költészetet jelent, amelyet eredetileg nem éneklésre szántak ugyan, mégis megőrzi az antikok lírai költészetének formáját (strófászerkezet, stanza)».

³⁸ Az óvatosabban fogalmazó tanulmány szövegéből — a pontosság kedvéért hadd említsük meg — ez az abszurd hipotézis kimarad, amiként kimaradnak ebből az epigrammákat tárgyaló részből a többi olyan költemények is, amelyek esúfondáros hangjuk miatt az eredeti megfogalmazásban még epigrammákként szerepeltek (c. 21, 22, 23, 24, 33, 36, 37, 58, 59), s a Caesart és Mamurrát kipellengérező *nugae*-k külön kiemelt csoportja (c. 29, 41, 43, 54, 57). E tekintetben a szerző úgy látszik korrigálta korábbi álláspontját, anélkül azonban, hogy bármit is változtatott volna annak elméleti megfogalmazásán.

³⁹ Cic. De Arch. X.

KÖNYVSZEMLE

J. VERCOUTTER: TEXTES BIOGRAPHIQUES DU SÉRAPÉUM DE MEMPHIS
(Bibliothèque de l'École des Hautes Études Paris, 1962, XIX + 150 lap + XIX tábla)

Több mint 100 évvel ezelőtt, 1851-ben kezdte meg Mariette a memphisi Sarapieion feltárását. A szenzációs felfedezés szépséghibája csak az, hogy az ásások nyomán feltárt többzernyi lelet — közöttük a XVIII. dinasztiától a görög korszak végéig terjedő időszakot dokumentáló mintegy 1200 hieroglif, hieratikus és démotikus feliratú stélé — még ma is publikálatlan. Mariette kiadott ugyan 1854–57 között néhány szép kidolgozású stélét, ezek azonban mind a XXVI. dinasztia előtti korból származnak. A publikálást 1899-ben Chassinat indította meg a *Recueil de Travaux relatifs à la philologie et archéologie égyptiennes et assyriennes* c. sorozatban. 1903-ig 181 stélét dolgozott fel, ettől kezdve azonban, idejét mindinkább az Edfu-i templom anyagának publikálása kötötte le. Így Mariette-hez hasonlóan ő sem fejezte be a megkezdett munkát. 1936-ban, több mint 30 évi megszakítás után G. Posener a *Première domination perse en Égypte* c. munkája kapcsán tanulmányozott néhány stélét, majd a Louvre megbízásából megkezdte a többi stélé rendszeres feldolgozását is, előbb M. Malinine, majd 1941-től J. Vercoutter közreműködésével.

Vercoutter jelen munkája a stélék egy külön csoportját, az ún. „életrajzi” stéléket tartalmazza. Célja nem a 19 (A–T-ig) stélé külső, vagy grammatikai elemzése (nagy részük klasszikus nyelven íródott), hanem a tartalom feldolgozása és felhasználása a kronológiai problémák és az Apis-kultusz néhány, eddig kevésbé ismert mozzanatának tisztázására.

Mariette 64 Apis listáját állította össze, a stélék datálását azonban többször is kénytelen volt megváltoztatni. Ezért jelentősek a jelen tanulmány kronológiai megállapításai. A «B»-vel jelölt stélé szerepe például sejteti Apis röviddel azelőtti trónrajutását, s így Mariette-tel ellentétben Vercoutter a stélét nem Amasis 23-ik, hanem 4–5-ik uralkodási évére datálja.

A kronológiai bizonyításokon kívül, a szövegek az Apis szertartások lefolyásáról is értékes tájékoztatást közölnek. Az eddig ismert memphisi Ptah, Bastet és Shesmet templomokon kívül említik a feliratok Osiris és Hathor memphisi templomát is. (O, ill. P szöv.) Ugyancsak érdekes az a momentum is (K szöv.), amely arról tudósít, hogy már a bika betegségének idején, tehát még halála előtt be lehetett hatolni a Sarapieionba, azért, hogy előkészítsék a sírhelyet a halott Apis számára.

A bika kimúlásának napján a hívók gyászruhát öltöttek (C, D, E, F, G szöv.) és a tetemet az Uabet-be vitték (C és D szöv.), ahol 70 napon keresztül folyt a mumifikálás szertartásai (E és G szöv.). Ezalatt a hívók különböző szertartásoknak — virrasztás (A, H, M) kettős böjt (B, E), siratás (E, F), imádkozás a földre leborulva (C, D) — tettek eleget.

A kettős böjt 4 napi teljes és 70 napi részleges böjtöt foglalt magába. A teljes böjt időpontjának meghatározása nem világos. Az egyik stélé (E) szerint a balsamozás előtt, míg a másik szerint (B) mumifikálás után kellett megtartani. A 70 nap letelte után az Apis múmiáját vízi és szárazföldi úton, fegyveresek és siratók kíséretében szállították a Tisztító Sátorba. A szövegek alapján az Uabet is Memphisben volt, s lehetséges, hogy azonos a Service des Antiquités de l'Égypte által Mitrahinehben feltárt szentéllyel.¹

Meglepő, hogy néhány kivételtől eltekintve, a szövegek nem említik az élő Apis papságának részvételét a temetésnél. Helyettük a szertartást a Ptah-papság vezette, amiről a felsorolt címek is tanúskodnak (uab papok, isteni atyák stb.). Részt vettek a szertartásokon a köznép mellett a király magasrangú tisztviselői, sőt az egyik stélé (E) felirata szerint maga a későbbi III. Psammetik is. Igen érdekes Amasis hadsereg-

¹ *Mustafa el-Amir*: JEA 34. (1948) 51–56. 1.

parancsnok felirata is, amely arról szól, hogy a nomosok és városok előjárói kötelesek voltak megjelenni a szertartásokon, az istenség számára hozott ajándékaikkal: «Elküldtem hírnökeimet Alsó- és Felső-Egyiptom felé, hogy elhozzák a nomosok és városok előjáróit az Uabet számára elkészített ajándékaikkal». Ez a feljegyzés a királyi hatalom beavatkozását, s főleg ellenőrző tevékenységét bizonyítja. A katonai és polgári tisztviselők főleg a XXVI. dinasztia idején játszottak jelentős szerepet a szertartások ellenőrzésénél.

Először a király, majd a Ptah-papság joga volt a stélé felállítása az Apis-sírbolt előtt. A többi stélé felállítói a temetést lebonyolító személyek (D, H, K, S, T), papok és hívők voltak, kiknek különböző társadalmi helyzete a kultusz individuális jellegét bizonyítja. A stélék szövegeinek tartalma alapján a hívők hosszú, boldog életet és jótéteményeket kértek maguk és családtagjaik számára Apis-tól, az «Élet urától». Egyes feliratok a Sarapieionban, vagy annak környékén történő temetkezési kérelmeket tartamaznak. E kérelmek megvalósulását bizonyítják Mariette által a Sarapieion körül talált emberi temetkezésből származó leletek.

A 19 stélé jelentős segítséget nyújt a korszak történelmi és vallási kérdéseinek vizsgálatához.

NAGY ISTVÁN

M. NOTH: DIE WELT DES ALTEN TESTAMENTS. Einführung in die Grenzgebiete der alttestamentlichen Wissenschaft. (Sammlung Töpelmann, Zweite Reihe, Band 3.) Vierte, neubearbeitete Auflage. Berlin, A. Töpelmann, 1962. 355 old.

A könyv, melynek első változata 1940-ben jelent meg, s mely az úgyszólván újra írt negyedik — jelen — német kiadás nyomán készült angol fordításban is hozzáférhető, ma — eltekintve az isagogiai munkáktól, melyeknek tárgykörét lényegében nem érinti — az «Őszövetség-tudomány» legfontosabb kézikönyve. A tudományok egyik nagy vezető személyisége foglalja össze benne mindazokat az ismereteket, amelyek az Őszövetséggel való tudományos foglalkozáshoz szükségesek. Az Őszövetség maga azonban inkább kiindulópontot és célkitűzést, semmint keretet vagy éppen korlátot jelent; a könyv bevezetést nyújt minden olyan tudományokba, amely az Őszövetség által érintett területek, népek, történeti periódusok vizsgálatát választotta tárgyal, ezért M. Noth műve az ókori közel-kelet minden kutatójának, régésznek, történésznek, nyelvésznek, geográfusnak hasznos kézikönyve, sok esetben pedig egyenesen nélkülözhetetlen támasza. Már csak azért is, mert az ókori közel-kelet tudományágainak egyike sem rendelkezik, még a legnagyobbak, az assziriológia¹ vagy egyiptológia sem, hasonló — akár bevezető, akár tudományos kézikönyvszerű — összefoglalással. A könyv némelyik része (pl. az írásokkal, az érintett nyelvekkel, a kronológiával foglalkozó fejezetek) főként egyetemi hallgatók, kezdő kutatók vagy távoli szakterületekről ide forduló alkalmi érdeklődők megbízható első tájékoztatását szolgálhatja a legjobban. Más fejezetek, s a könyv döntő része, új eredményeket is bőségesen felmutató, s a kutatás helyzetét avatottan összefoglaló rendszerezést jelentenek. Vannak azonban a könyvnek olyan részei is, amelyek tulajdonképpen az elszórt adatok első összefoglalásának tekinthetők (ezek közül mintaszerű rendszerességével és árnyalt történetiségével kiemelkedik a palesztinai közlekedési útvonalakat tárgyaló rész, 76–85. old.), s ily módon az új forrásanyaggal vagy a vizsgálat új szempontjaival az egész Izrael-történeti kutatást megtermékenyíthetik.

M. Noth munkáját három, ilyen természetű összefoglalásoknál természetesen elengedhetetlen fő erény jellemzi. Az egyik erény a források összességének és a tudományos irodalomnak kimerítően teljes ismerete. A könyv ebből következően még bibliográfiai tekintetben is elsősorú segédeszköz jelent. A másik erény a helyszínnel való otthonos ismeretség, ami nem csupán a modern — arab és ivrit — helynevek, a távolságok stb. közlésében nyilvánul meg, de új nézőpontot is ad számos esetben, pl. a történeti földrajz minden eddigi összefoglalásnál jobb tárgyalásában. A harmadik erény a történetész szemlélet, mely nem csupán mindenféle — az Őszövetség esetében még a legnagyobbaknál, még egy W. F. Albrightnál is kísértő — teológusi elfogultságtól szabadítja meg, már eleve, M. Noth e munkáját is — s teszi a «Geschichte Israels» méltó párjává —,

¹ S. A. Pallis: The Antiquity of Iraq. A Handbook of Assyriology. Copenhagen, 1956. (815 old.) c. könyve, bár sok szempontból hasznos, főként tudománytörténeti adattárként, a tudományok egyetlen részterületéről sem nyújt korszerű és alapos tájékoztatást.

de értékrendet és forrásértéket megjelölni is tud, azzal, hogy az «Őszövétségtudomány» alapjában véve történelmi diszciplínaként való bemutatásában a különben önállóságra igényt tartó régészeti, geográfiai, nyelvészeti stb. tudományokat történelmi segédtudományokként használja fel. M. Noth könyve mindezek folytán új szemléletet érvényesít az Őszövétség kutatásában.

A könyv, a rövid bevezetőt és a sokoldalú, igen jól használható mutatókat nem számítva, négy fő részre oszlik. Az I. rész (Geographie Palästinas, 1—95. old.) sokoldalúan mutatja be mindazokat az ismereteket, amelyeket az Őszövétség tanulmányozásához a földrajzi tudományok nyújthatnak. Az ország egészét vagy részeit átfogó, történetileg változó tartalmú nevek elemzése, a régi és mai helynévanyag egybevetése, a fizikai földrajz, flóra, fauna ismertetése, a településtörténet bemutatása mellett különösen fontosnak látszik e részben «az ország nagyságát» tárgyaló kis fejezet (22—25. old.), mely életközébe tudja hozni a történelmi helyszínt, valamint a politikai földrajzi elemzés, mely egyfelől a törzsek települési területeit, másfelől a politikai képződmények határkérdéseit vizsgálja (58—95. old.).

A II. rész (Archäologie Palästinas, 96—164. old.) a régészeti kutatások történetén és irodalmán kívül áttekinti a régészeti korszakokra tipikus lelőhelyek és a történelmi keresztmetszetet nyújtó települések ásatásait; vizsgálja a régészeti adatok történelmi forrásértékét általában is, és a tárgyi emlékenyag néhány fontos csoportjának elemzésében is. E fejezet ismerteti a termelő eszközöket is (149—154. old.). M. Noth régészeti áttekintése gyakorlati szempontokat is figyelembe vesz (ismerteti pl. az ország minden kultúrrétegét, a török megszállás korától a palaeolithikumig), s a kisebb terjedelem ellenére is veteszkiz értéke az önálló régészeti kézikönyvekével.

A III. rész (Elemente der altorientalischen Geschichte, 165—266. old.) az Izráélt körülvevő országok földrajzának, nyelveinek, népeinek, államainak, vallásainak ismertetése. A szükséges tömörség miatt itt néha csupán az elemi ismeretek kaphatnak helyet. Teljesen hiányzik a társadalomtörténet akár vázlatos bemutatása. (Egy zavaró szépség-hiba: 224. old. Šargani-šar-ali nem azonos Šarrukīn—Sargōn agadei királlyal, s a név helyes olvasata Šar-kali-šarri.) Ami van, az viszont hasznos, fontos, és alkalmas arra, hogy az izráéli történetet távlataiban és összefüggéseiben szemléljük. Az ókori keleti vallások közös vonásait elemző fejezet (251—258. old.) mint komoly kísérlet önmagában is fontos, és a kézikönyv műfaját kitágítja.

A IV. rész (Der Text des Alten Testaments, 267—322. old.) kis részben érintkezik a «bevezetések» műfajával; ismerteti a héber szöveg és kiadásai, valamint fordításai történetét, és az őszövétségi szövegkritika módszereit. E rész azokat az olvasókat, kutatókat is megismerteti a szövegkritika legkülönbözőbb kérdéseivel, akik — valamelyik pompás modern szövegkiadás birtokában — variánsokkal, szövegromlással csak a kritikai apparátusból ismerkednek meg. A szövegmegállapítás elveiben M. Noth is az ókortudományban ma egyre általánosabbá váló józan mértéktartást, a hagyományozott szöveg tiszteletben tartását tekinti irányadó követelménynek.

Mint a fenti, szükségképpen csupán vázlatos áttekintés is mutatja, a könyv részeit nem gondolatmenet fűzi egybe, hanem az Őszövétség-kutatás igénye a segédtudományok iránt. Véleményünk szerint az I. rész tárgyalása messze meghaladja a segédtudományi szintet. Minthogy az ókori kelettel foglalkozó tudományok mindegyike rá van utalva Palesztina történelmi földrajzának ismeretére, ez a rész általános használatra tarthat számot. Am a könyv egészére is csak azt mondhatjuk, hogy igen jól használhatják az ókori kelet más területeinek — vagy akár a római birodalom keleti provinciái történetének — kutatói is. Az Őszövétség-tudomány felnőtt érettségét tanúsítja ez a rendszeres, sokoldalú kézikönyv; bár mielőbb létrejönnének megfelelői az ókor-tudomány más orientalisztikai ágazataiban is.

KOMORÓCZY GÉZA

A. WARTELLE: INVENTAIRE DES MANUSCRITS GRECS D'ARISTOTE ET DE SES COMMENTATEURS. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote. Paris, Les Belles Lettres, 1963 (pp. XXII + 199).

Aristotelesnek, az antikvitás legegységesebb és minden idők egyik legzseniálisabb gondolkodójának a művei a maguk egységes eszmerendszerével s a hozzájuk tartozó kommentárok tömegével valóságos kis világot alkotnak. E művek életsorsa a középkorban szerencsésebben alakult, mint annyi más, a humanizmus koráig teljesen vagy félig-meddig a feledés homályába merült auctoré. Aristoteles a keresztény egyház hiva-

talos filozófusává válván elevenen hatott — más kérdés, hogy bizonyos mértékig önmagából kiforgatva — a sötét századokban is: szakadatlanul olvasták és magyarázták. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért a legjelentősebb antik szerzők között kevés olyan akadt, akinek az írásai körül a klasszika-filológia tudományának annyira későn sikerült csak tűrhető rendet teremtenie, mint a Stagirita. A Bekker-féle berlini kiadásig¹ teljességgel hiányzott ez a r e n d; a görög magyarázók pedig éppenséggel csak a «Commentaria in Aristotelem Graeca» Diels égisze alatti közzététele² óta áttekinthetők igazában.

Persze a káosz vége nem a lezárását, hanem a megindulását jelentette a kolosszális aristotelesi életmű valóban tudományos megismerésének. S e folyamat alapvető lépéseit máig sem tette még meg minden irányban a kutatás.³ Wartelle könyve mindenesetre korszakalkotó jelentőségű ezen a téren. Nem kevesebb mint 2283 kéziratnak az összeszedése és osztályozása teméntelen felesleges idő- és energiapazarlástól tehermentesíti a jövő bűvárait, akik Aristotelesre vonatkozó ismereteink elsődleges forrásához, a kódexekhez kívánnak fordulni közvetlenül.

A francia kutató bevezetésében számot ad anyaggyűjtésének menetéről. A Richard-féle összeállításban⁴ szereplő valamennyi görög kéziratkatalógust lapról lapra átnézte s ahol e katalógusok Aristoteles-kódexekre vonatkozó adatközlése nem látszott elég pontosnak, bizonyos esetekben tovább tájékozódott. Itt-ott nyomtatásban még közzé nem tett kéziratleltárakra is kiterjesztette anyaggyűjtését; így a vatikáni görög kódexek kéziratosa katalógusának a fotokópiáját vizsgálta át a ma még befejezetlen nyomtatott katalógus hézagainak a pótlására.

A szerző természetesen tisztán látja, hogy munkáját mind pontosság, mind pedig (és főleg) teljesség tekintetében korrigálni kell majd újonnan megjelenő kódexkatalógusok alapján. Hogy mennyire így van ez, azt példaképpen illusztrálhatom az Athéni Tudományos Akadémia középkori történeti (bizánci) osztályán kezemben járt gépirásos kódexjegyzékek esetével. Ezekben olyan Wartelle-nél nem szereplő Meteora-kéziratok leírására bukkantam, amelyek Aristotelesnek, illetőleg kommentátorainak egyes műveit tartalmazzák.⁵ Am az, hogy a kéziratárak további és az eddiginél gondosabb feltárása (így egyebek mellett a Meteora-kódexek katalógusának várható publikálása) a szóban forgó repertóriumból kimaradt anyagot is hoz majd, mit sem változtat Wartelle művének felbecsülhetetlen értékén. Hiszen az 1961-ig megjelent kéziratkatalógusok időtáblá átböngészésétől mindenképpen mentesítve van már az Aristoteles-kutató!

A kódexeket a földrajzi nevek francia formájának ABC-rendjében haladva városenként s ezen belül könyvtáranként veszi sorra először a szerző. A leírásban a kézirat könyvtári jelzése, írásának ideje, lapszáma, anyaga és formátuma áll elől, majd Aristotelesnek illetőleg magyarázóinak ama egy vagy több művére utal az összeállítás, amely a kérdéses kódexben olvasható. Az idézés megkönnyítésére az egymásután ismertetett kéziratok mindegyike sorszámot kap.

A könyvet két index zárja. Az első egybefoglalja az egyes aristotelesi (és pseudo-aristotelesi) műveket tartalmazó kéziratokat. A másik ugyanezt teszi Aristoteles magyarázóinak az egyes írásaira vonatkozóan.

A könyv nyomdatechnikája, beosztása tisztán áttekinthető, a gyors eligazodást lehetővé tevő. Szerencsés az a határmegvonás is, amelyet Wartelle abban a vonatkozásban alkalmaz, melyik írás tekinthető (scholionokat is beleértve) Aristoteles-kommentár-

¹ Aristotelis opera ex recensione *Immanuelis Bekkeri*. Ed. Academia Regia Borussica. Accedunt Fragmenta Scholia Index Aristotelicus. Vol. I—V., Berolini 1831—1870.

² Commentaria in Aristotelem Graeca consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae edita, vol. I—XXIII., Berolini 1882—1909.

³ Különösen az arab s más keleti nyelvű fordítások és kommentárok vonatkozásában van még ma is bőven tennivaló. Jól illusztrálhatja ezt példaként *L. Minio-Paluello* összeállítása az aristotelesi «De anima» szöveghagyományáról (Autour d'Aristote. Recueil d'études de philosophie ancienne et médiévale offert à Monseigneur A. Mansion, Louvain 1955, 217—9): a görög nyelvű tradíció áttekinthetően egybeszedve található *Förster Aurél* kiadásában; a latin nyelvű szövegekről az «Aristoteles Latinus» kiadás alatt álló sorozata ígér megközelítően teljes tájékoztatást; ugyanakkor a sémi nyelvű tradíció darabjai szanaszét szórt publikációkban érhetők csak el, ha egyáltalán elérhetők.

⁴ *M. Richard*: Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris 1958.

⁵ Alljon itt a szóban forgó Meteora-kódexek egyikének a leírása:

«Πραγματεία περί μετρικής. Ὁ κἀδιξ περιέχει καὶ ἔργα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Δημητρίου Φαληρέως καὶ ἄλλα τινά. Χάρτης λεῖος. Αἰών 15ος. Φύλλα 145.»

nak s melyiket kell már ezen a körön kívül esőnek minősíteni, az Aristotelesszel (vagy vele is) foglalkozó önálló művek sorába utalni.⁶ Hálásan fogadja az Aristoteles-kutató azt a segítséget, amelyet a középkori és humanista tudós olvasók lapszéli bejegyzéseivel ellátott kéziratok számbavétele révén nyújt a szerző, megkönnyítve ezzel a Stagirita bonyolult utóéletének teljesebb feltárását.

Általában Wartelle fáradtságát nem kímélő sok éves munkája minden lényeges vonatkozásban sikerültnek mondható könyvet eredményezett: a kötet sokáig lesz hasznos útmutató az antik és középkori bölelelet kutatóinak a kezében világszerte.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

M. AVI-YONAH: GESCHICHTE DER JUDEN IM ZEITALTER DES TALMUD.

In den Tagen von Rom und Byzanz. (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, hrsg. von E. L. EHRlich, Bd. II.) Berlin, Walter de Gruyter, 1962. 290 old.

A könyv eredetileg héberül íródott, és 1946-ban jelent meg; a szerző által készített német fordítás az azóta eltelt évek tudományos eredményeit is maradéktalanul figyelembe veszi. M. Avi-Yonah, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, e munkájában félévezred történetét vizsgálja. Kiindulópontja i. sz. 140, amikor Uša falai között — a hadrianusi bosszútörvények hatályon kívül helyezése után — a Sanhedrin megmaradt tagjai egybe gyűlnek; legkésőbbi esemény, amit vizsgál, 640, Caesarea — az araboknak ellenálló utolsó palesztinai város — eleste. Ez az ötszáz év a zsidó nép történetének sorsdöntő időszaka. A kor történetének — gazdasági, társadalmi problémáinak — elfogulatlan, akár nacionalista, akár vallási túlzásokat kerülő, s ugyanakkor a teljes forrásanyagot értékesítő feldolgozása végőta várattott magára, noha épp ezzel az időszakokkal hatalmas irodalom foglalkozik. M. Avi-Yonah könyve azt a munkát folytatja, amit háromnegyed évszázaddal ezelőtt E. Schürer ma is alapvető, klasszikus műve kezdett meg.¹ Az általa bemutatott korszak közvetlen folytatása E. Schürer műve tárgyának.

M. Avi-Yonah kutatásai elsősorban a Talmud elszórt történelmi adatain, utalásain alapulnak. Anyaggyűjtése bámulatosan teljes. Kutatásai nemesak arról győznek meg, hogy a kritikusi történelem-elme számára a Talmud páratlanul fontos történelmi forrásanyagot rejt magában (amely jórészt eddig kiaknázatlan maradt), de — elemzéseit megfordítva — hozzájárulhatnak a talmudi irodalom még megoldatlan kérdéseinek tisztázásához is. Szerző forráskritikai érzéke és történelmi igényessége komoly adatokat tud kihámozni a talmudi irodalom egyáltalán nem történelmi forrásnak látszó anekdotáiból, tréfáiból is. A talmudi irodalom kiaknázásában, különösen a római történelmet közvetlenül érintő lapokon, példamutató azért is, mert felhívja a figyelmet e forrás fontosságára a római császárok egyébként kevésbé dokumentált időszakai szempontjából is; nem mintha a birodalmi történelem eddig nem ismert döntő eseményei volnának feltárhatók a Talmud alapján, de a részletek árnyaltabb megismerése sem közömbös, és a Talmud adatai sokszor épp azt tükrözik, amit más források soha: a közvélemény — vagy annak egy része — állásfoglalását. A Talmud mellett szerző bőségesen kiaknázza az egyházatyák (pl. a különösen fontos Hieronymus) tudósításait, és — ahol vannak — a «pogány» történelmi forrásokat is.

Értékesek, és részben úttörő jelentőségűek, azok az eredmények, amelyeket M. Avi-Yonah a gazdaságtörténetben elér. Gazdaságtörténelmi alpra tudja visszavezetni Róma és a zsidók viszonyát, e viszony fordulópontjait; különösen figyelemre méltó ez a III. századi válság és a kilátástalan messianikus-lázadó mozgalmak esetében. Ugyanakkor mindig figyelembe veszi az ideológiai tényezők hatását is; munkája így az ókor utolsó félévezredének történelmét a maga teljes bonyolultságában képes elének állítani.

A zsidó nép politikai-jogi öngazgatásának formája Palesztinában ebben a korban (140–429 között) a patriarchátus volt (héberül *naši*). Szerző sokoldalúan mutatja be a patriarchák kiegyenlítő politikai szerepét, lavírozását, de ugyanakkor azt a folyamatot is, mely az intézmény belső hitelvesztéséhez vezetett: a patriarchák kezdetben, a II. század második felének zsidó-római «kiegyezésében», a számottevő virágzás időszakában a lakosság döntő többségének, a mezőgazdasági-kézművesipari árutermelőknek az

⁶ Ilyen például: Dionysius Halicarnassensis, *Contra eos qui Demosthenem ab Aristotele rhetoricam mutuatum esse dicebant*: vagy: Iustinus Martyr, *Confutatio quorundam dogmatum Aristotelis*.

¹ E. Schürer: *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*. I. 1920.⁵; II. 1907.⁴; III. 1909.⁴

érdekeit képviselték, vagyoni megerősödésük azonban fokozatosan szembeállította őket a szegény- és középrétegekkel, amit a zsidó politikai intézmények szétzúzására törő keresztény propaganda ügyesen használt ki a IV. században.

A római birodalom zsidó-politikáját szerző körültekintően tudja nagyobb összefüggésekbe állítani. A békülékeny császárok kezdeményezői mögött jogosan tételez fel a parthus birodalomban élő és a parthus háborúban fontos tényezőként számításba vett babiloni zsidóság² megnyerésére irányuló szándékot. Mind módszerében, mind eredményeiben kiemelkedő értékű az az elemzés, amely a III. század válságának palesztinai érvényesülését tárja fel, jól érzékeltetve az erővonalakat; vagy amely Constantinus személyes meggyőződése és politikája között különbséget tesz; vagy amely Iulianus élenk politikai zsidó-barátságának motívumait tárja fel stb. E fejtegetések jelentős hozzájárulást jelentenek a császárság korának történetéhez általában is.

Számos részleteredmény gazdagítja a könyvet, számos kis kérdés nyert tisztázást. A teljesség igénye nélkül említsük meg pl. a rejtélyes «Antoninus» császár azonosítását Caracallával (38 skk. old.); a Constantinus alatti zsidó felkelés körülményeinek és terjedelmének tisztázását (176. skk. old.); a 351 évi felkelés leírását (182 skk. old.) stb.

A könyv igen részletesen ismerteti a zsidóság és a kereszténység egymáshoz való viszonyát, minthogy ez, bár közvetlen indítékai főként ideológiai természetűek voltak, döntően befolyásolta a zsidó nép helyzetét mind Róma, mind Bizánc fennhatósága alatt — de hatása egyre élesebben érvényesült a középkorban is. A zsidó-kereszténység, a *minim*, Origenés és Eusebius állásfoglalása, a III. századi «béke» kérdései mind új megvilágításba kerülnek M. Avi-Yonah fejtegetései során. Részletesen soron követhetjük az orthodox császárok zsidóellenes törvényeit és a gyakorlatban való érvényesülésüket. A könyv ezen részeit a középkor-kutatás is figyelembe kell hogy vegye.

M. Avi-Yonah könyvének hatalmas érdeme az elfogulatlan történetiség. A feldolgozott 500 év számára nem «a szenvedés és a tanítók» története, hanem teljes emberi történelem; a virágzás korszakait e munkából láthatjuk először teljes valóságukban, s ha megismerjük — mint itt — azokat az időszakokat, amelyekben a zsidó nép alkotó, termelő tevékenysége zavartalanul bontakozhatott ki, hitelesebb lehet történeti képünk a politikai — jogi — vallási háttérbe szorítás kegyetlenségéről és káráról is. Szerző a késő-órkori zsidó történelem tetőpontjaként rajzolja meg a II. század második felének helyzetét; ő is, mi is ehhez viszonyíthatunk, s a könyv egyik leghatásosabb eredménye éppen ez. A levert felkelések után, de éppen nem a felkelések ellenére, sőt inkább ezek hatása alatt, mint kiegyenlítődé, a nyugodt gazdasági-társadalmi fejlődés távlatát állt ekkor a zsidóság előtt, s a Rómához való tartozás kétségtelen előnyei. E helyzet változását az ember sajnálhatja, a *történész* azonban — követve M. Avi-Yonah elemzését — szükség-szerűségnek ítéli.

KOMORÓCZY GÉZA

G. SCHOLEM: URSPRUNG UND ANFÄNGE DER KABBALA. (Studia Judaica, Forschungen zur Wissenschaft des Judentums, hrsg. von E. L. EHRlich, Bd. III.) Berlin, Walter de Gruyter, 1962. 434 old.

G. Scholem munkássága a késő-középkori és újkori zsidó misztika, a Kabbala kutatásában új korszakot jelent, a sokoldalú tudományosság, a filológiai megalapozottság korát. Már első munkájában is alapvető fontosságú szöveg kiadását készítette el (a *Bahir* című traktátusét),¹ és azóta is számos rövidebb-hosszabb kéziratot tett a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé. Ő volt az első tudós, aki rendszeresen átkutatta a Kabbala kéziratok hagyományát, s így szintézisei, elemzései messzemenően az elsőrendű forrásokon alapulnak. Az utóbbi évtizedben megjelent nagyobb összefoglalásai, vagy azonos témájú tanulmányainak gyűjteményei, megrajzolják a zsidó misztika történetét (az ókori Merkaba-misztikától a lengyel hasidizmusig)²; a zsidó gnósis vonásait, és a talmudi hagyománnyal való kapcsolatát³; a Kabbala tanainak rendszerét, a mítosz-

²J. Neusner: A History of the Jews in Babylonia. Part I. The Parthian Period. (Studia Post-Biblica, IX.) Leiden; E. J. Brill, 1965.

¹G. Scholem: Das Buch Bahir. Ein Schriftdenkmal aus der Frühzeit der Kabbala. Leipzig, 1923.

²G. Scholem: Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen. Zürich, 1957.

³G. Scholem: Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition. New York, 1960.

hoz és rítushoz való viszonyát, a Gólem-legenda forrásául szolgáló képzeteket⁴; a Kabbala isten-képét és misztikus *communio* (קִּבּוּץ) tanát⁵. Ezekben az összefoglaló munkákban, ha lényegileg szellemtörténeti módszerüket nem fogadjuk el, akkor is elsőrendű fontosságú anyagot és megbízható történeti kutatásokon alapuló fejlődésrajzot találunk e kuriózus vallásfilozófia megítéléséhez. G. Scholem eredményei nélkül a Kabbala csupán misztika volna, a szó közönséges értelmében is; ezek az eredmények mint történelmi jelenséget állítják elénk.

G. Scholem munkái közül is kiemelkedő jelentőséget tulajdoníthatunk a Kabbala keletkezéséről szóló — itt ismertetendő — nagy összefoglalásnak, mely az első kísérletet jelző héber nyelvű fogalmazás (1948) után teljes tudományos apparátussal mutatja be a gondosan kidolgozott elméletet.

A Kabbala kutatásában G. Scholem állította méltó helyére az első traktátus, a *Bahir* tanait, megfosztva a kezdet dicsőségétől az általa a Kabbala «fénykorának» alkotásaként felismert *Cohar* («Fény») c. könyvet, mely a korábbi kutatásban nemcsak központi helyen állt, hanem — a hagyománynak és a közfelfogásnak megfelelően — egyben a Kabbala első klasszikus művének is számított. E könyv sokoldalú elemzésekkel igazolja a *Bahir* primátusát, s vonja le ebből az összes történeti következményt. Ily módon sikerült meghatározni a Kabbala keletkezésének és első virágzásának pontos helyét és időpontját is.

A korábbi kutatások a Kabbala eredetének kérdését nem oldották meg. Túlzó és kritikátlan elméletek is visszhangot tudtak verni, mint A. Franck felfogása (1843), aki a perzsa teológiából vezette le, vagy F. A. Tholuck elmélete (1837), mely az Iszlám, pontosabban a szűfizmus hatását látta benne. A két korábbi komoly tudományos megoldási kísérlet helyesen felismert összefüggéseket, párhuzamokat épített be a tarthatatlannak bizonyult összképbe. H. Graetz (1862) a Kabbalában Maimonides felvilágosult racionalizmusának reakcióját látta — ami legfeljebb a kabbalisták második nemzedékével kapcsolatban mondható el. D. Neumark (1907) a zsidó filozófia szükségszerű, a szerves fejlődés vonalába tartozó jelenségének ítélte a Kabbala racionalizmus elleni misztikáját. A Kabbala valójában a zsidó filozófia csábító zsákuteája volt.

G. Scholem abból a helyes gondolatból indul ki fejtegetései során, hogy a Kabbala (mint misztika!) nem annyira a filozófia, mint inkább a vallástörténet körébe tartozik; nem a valóság ilyen vagy olyan mélységű megismerése, hanem spekuláció. Bár tekintetbe kell vennünk, hogy a XII—XIII. században a vallás és a «filozófia» (vagy a misztika) nem választhatók el élesen egymástól, mégis ez a megállapítás mintegy alaphangot ad a kötetnek. A Kabbalát nem mint bölességet, hanem mint elvont spekulatív rendszert ismerhetjük meg benne, motívumainak fejlődéstörténetében.

A Kabbala (*Qabala* = átvétel, megőrzés) a hagyományok szerint Illés prófétától kapott kinyilatkoztatás. Ezek a hagyományok jelképesen is érthetők: a tan zsidó gyökereit hangsúlyozzák. A Kabbalának, éppúgy, mint az egész zsidó misztikának, bibliai alapszövege az Énekek éneke, melynek allegorikus értelmezését a Tan céljával azonosnak tekintik; a Kabbala tanának célja, hogy biztosítsa a lélek egyesülését istennel.

A Kabbala Provence nyugati részén (Languedre) keletkezett, az 1170-es években, amikor is négy férfiú Illés megjelenéséről (*Gilluj Élijáhu*) és a tőle kapott titkos kinyilatkoztatásról kezdett meditálni. Az időpont és a színhely sokat mond; az 1150—1220 közötti időszak e földön a kathar (albigens) eretnekség virágkora. Minthogy szerző nem folytat társadalomtörténeti kutatásokat, a kathar mozgalom vallási-ideológiai aspektusának ismertetésével megelégszik, és föl sem veti e két «eretnekség» társadalmi háttérnek kérdését. A kutatás feladata az volna, hogy a szerző által nyújtott adatokból kiindulva, történeti módszerekkel kísérelje meg a Kabbala gyökereinek kutatását. A misztika története igen kevés lehetőséget kínál arra, hogy egy-egy tan fogantatását pontosabban határozzuk meg; a Kabbala, G. Scholem kronológiai és lokalizációs eredményeit látva, egyike lehet majd a szerencsés kivételeknek. 1180 táján jelent meg a *Bahir* («Fénylő»), vö. Jób 37 : 21), amely tulajdonképpen rövid bibliai idézetek értelmezése, talmudi tekintélyek vagy éppén fiktív mesterek szájába adva. Az első kabbalista nemzedék legnagyobb alakja «Vak» Izsák, akinek életét és irodalmi munkásságát a könyv részletesen elemzi (219—273. old.). A provence-i négy kabbalista és követői tanítása a XIII. század első felében került át Spanyolországba, közelebbről Aragonia, Kasztília nagyobb zsidó településeire, s itt élte első virágkorát. Az Iszlám országaiban csupán a XIV. században terjedt el. A XIII. század vége táján keletkezett az első általános tekintélyre szert tett

⁴ G. Scholem: Zur Kabbala und ihrer Symbolik. Zürich, 1960.

⁵ G. Scholem: Von der mystischen Gestalt der Gottheit. Studien zu Grundbegriffen der Kabbala. Zürich, 1962.

mű, a *Cohar* (Şōhar). G. Scholem a *Cohar* előtti korszakot ismerteti, tehát a Kabbala történetének azon időszakát, amely eddig teljes homályba burkolózott, s amely a legtöbb találatlan spekulációra nyújtott alkalmat. A könyv így a Kabbala tudományos kutatásának történeti alapjait rakja le.

A műnégy fő részből áll. Az I. az eddigi kutatás problémáit, a dél-franciaországi—aragóniai zsidóság helyzetét, a zsidó misztika és gnósis főbb iratait, valamint a Kabbala kezdeteire vonatkozó történeti forrásadatokat ismerteti; a II. a *Bahir* tanainak és motívumainak elemzése; a III. Provence első kabbalistáit és irodalmi működésüket ismerteti, míg végül a IV. a spanyolországi Kabbalát, annak rendszerét, mestereit, iratait mutatja be.

Okortudományi szempontból legfontosabbak azok a fejezetek, amelyek a zsidó gnósis történetét ismertetik; ugyanis a Kabbala témáit, motívumait döntő mértékben e gnóстикus filozófiától vette át. (Szerző ezt a kabbalista mesterek iskoláinak bemutatásánál életrajzi hitellel is szemlélteni tudja, mint ahogy életrajzi hitelt kap a Kabbala tanainak Spanyolországba való átkerülése is.) A Kabbala főbb gnóстикus forrásai a *Merkaba* («[égi] kocsi») tan (i. sz. III. sz.), és az ún. Sēper Ješira («A teremtés könyve»), e rövid kozmogóniai irat (II—VI. sz.). Az istenképzet gyökerei a Šicur Qoma («Magasztos glória [v. erő]») misztikus filozófiájára, tehát mintegy az i. sz. II. századig nyúlnak vissza. A gnósis hagyománya a Kabbala gondolkodásának keretét adta át a pléróma (héberül: *ha-malē'*) tant, a világfa-képzetet, a Sophia-alakot, az Isten Erői tanát, az újplatonista megfogalmazású emanáció-elméletet, az Őseber-képet stb. Mindezeket természetesen a Kabbala első nemzedékei sokat változtattak, mint ahogy másfelől a német haszidizmustól átvett lélekvándorlás (héberül *gilgul*, arabul *tanāsuh*) is döntően átalakult rendszerükben.

A Kabbalát minden előzményétől theosophiai istenfelfogása, gnóстикus-újplatonista rendszere különböztette meg, de főként hogy a vallásos misztika eszközeinek nem az elragadtatást tartotta (a lélek égi útján szerzett kinyilatkoztatást), hanem a *meditációt*. Ez utóbbi az, mely lehetővé teszi, hogy kora nem-zsidó vallási-misztikus és filozófiai irányzataival egybevegyessük. Sajnos, G. Scholem ezt nem teszi meg, így kutatásai az olvasó számára némiképp elszigetelt térben látszanak mozogni. A Kabbala történelmi szerepe akkor lesz majd igazán megismerhető, ha a kor szellemi mozgalmainak háttéréből fog kirajzolódni egyedi alakja.

KOMORÓCZY GÉZA

J. GUTMANN: IMAGES OF THE JEWISH PAST. An Introduction to Medieval Hebrew Miniatures. New York 1965. 2°, [28] lap + 22 tábla.

J. Gutmann, a cincinnatii Hebrew Union College professzora és az ottani Zsidó Múzeum igazgatója — mindkét helyen az elhalt F. Landsberger utóda — kiváló zsidó művészettörténész. Az *Index of Christian Art* mintájára megszervezte ott az *Index of Jewish Art*-ot, amely a világ minden részében található zsidó művészeti alkotások fényképeit hivatott összegyűjteni.

Az előttünk fekvő, pompás kiállítású munkát a *Society of Jewish Bibliophiles* adta ki. Benne szerző a középkori zsidó kéziratillusztráció alapvetését kívánja adni.

Olaus Gerhard Tychsen volt az első, aki felfigyelt illusztrált héber kéziratra és ismertette a *Repertorium für Biblische und Morgenländische Litteratur* 1778-as kötetében. A zsidó tudósoknál ez nem talált visszhangra, mert a Tízparancsolat másodikának dogmatikus magyarázata alapján ezt elképzelhetetlennek hitték. Igaz, hogy e tekintetben nem volt egységes állásfoglalás a középkorban sem. A regensburgi Efrájim b. Izsák megengedte a zsinagógában állat ábrázolását, a mainzi Eljákim b. József ellenben eltávolította a kölni zsinagóga ablakairól a festett ábrákat.

Kaufmann Dávid úttörő tanulmányával (*Zur Geschichte der jüdischen Handschriften-Illustration. — Die Haggada von Sarajevo*. Wien, 1898. 253—311.) indul meg a zsidó művészettörténeti kutatás.

Dura-Europos zsinagógájának felfedezése új lendületet, de egyben új irányt is adott a művészettörténészeknek: felderíteni, vajon az ókeresztény művészet a zsidóból táplálkozik-e. H. L. Hempel és C. O. Nordström tanulmányai a korakeresztény illusztrációkban aggádikus elemeket leltek. Elméletük szerint szír-palesztinai területen lehettek egykor illusztrált héber kéziratok, amelyeket a keresztény művészek mintául vehettek. Gazdag megrendelők számára készültek, akár a díszes Homeros- és Vergilius-kéziratok. Az elmélet nagyon tetszetős, de — sajnos — eddig ilyeneket nem találtak. Egyébként mi ott is aggádot látunk, ahol a szerző «akasztófahumorra» gondol. A II. nürnbergi

Haggáda disznó-ábrázolása a négy pohár borral kapcsolatban nyilvánvalóan az ismert Noé-legendára utal (*Scheiber*, REJ. CXXI. 1962. 470—471.).

A tanulmány a továbbiakban bemutatja, hogyan veszi át a különböző korszakokban a zsidó illusztráció a környezet hatását, sokszor a kész képet: az I. cincinnatii Haggádában az «okos fiú» a bűvárkodó Szent Jeromos mása, a darmstadti Haggáda széder-jelenete tipikus utolsó vacsora. Ezen nem lehet csodálkozni, mert a középkorban zsidók illusztráltak keresztény egyházi műveket és viszont (*Z. Ameisenowa*, MGWJ. LXXXI. 1937. 208.). Azonban speciális zsidó motívumok is előfordulnak, mint a messiási lakoma, vagy a számaron érkező Élijáhu próféta stb.

A kiadvány végén termékeny témára tapint a szerző: miként tükröződik a zsidó élet és folklora a zsidó művészetben. Ennek kidolgozása gazdag eredménnyel jutalmazná a vele foglalkozót.

SCHIEBER SÁNDOR

HÍREK

BORZSÁK ISTVÁN

ÚJABB HÍREK A HERCULANEUMI PAPIRUSZOKRÓL

Mikor az Ant. Tan. 14/1. számában megjelent, frissnek szánt híradás készült, A. Fackelmann már Nápolyban dolgozott (1965. okt. 11—16). A helyszíni próba tudományos eredményeiről és perspektíváiról végre az illetékes: Francesco Sbordone is nyilatkozott. A «La parola del passato» legújabb füzetéből (CIII [1965] 307—313. l.) megtudtuk, hogy Fackelmann az 1286 leltározott herculaneumi darabot egyelőre állapotuk, vagy ha úgy tetszik: a hozzájuk fűzhető remény szempontjából három csoportra osztotta:

1. Az első csoporthoz tartozó (egészen fekete, porózus, igen könnyű, a faszéntől alig megkülönböztethető) tekercesek lefejtése és elolvasása reménytelen.

2. Vannak azután csontkeménnyé merevedett, ugyancsak fekete, de nem olyan könnyű tekercesek, amelyeknek rétegeit nagy ügyel-bajjal le lehet bontani; írásmaradványok is vannak rajtuk; a herculaneumi papiruszok nagy része ilyen.

3. A harmadik csoportba osztható papirusztekercesek — mint az egyiptomiak — sötétbarnák; ezek is merevek, de a rétegek világosan láthatók; olvashatóvá tételük rendkívül nehéz, de sikerrel kecsegtet.

Annak ellenére, hogy a megvizsgált anyag túlnyomó része a növényi rostok teljes megsemmisülése folytán nem őriz írásnyomokat, Fackelmann mégsem borúlátó: reméli, hogy a herculaneumi papirusztekercesekből jelenlegi állapotukban is jelentős tudományos eredményeket lehet kihozni. («Trotzdem möchte ich aber erwähnen, dass aus dem Bestand der Papyrusrollen, wie er jetzt vorhanden ist, durch die neuesten technischen Errungenschaften für die Wissenschaft noch bedeutendes herauszuholen wäre»: 1965. okt. 28-i jelentéséből idézi Sbordone, 308. l.)

Az előzetes jelentés dokumentálásául Sbordone öt kis töredék leírását közli. A 21. sz. töredékről ünnepélyesen archaizáló latinságú vallásos szöveg maradványait betűzhetjük ki (Sbordone olvasása szerint): JTA SAŃCVM . . . INP[I]ATO NE [TANGA]NT SI FERVNT ITEM . . . EOS DVO [MARES SI]VE [F]EMINAE . . . DEGET FAS . . . [I]NTR[O]I[RE] NEFAS . . . DIEBVS FESTIS ET [SI] FAXINT INDI . . . FECIT. Valószínűnek látszik, hogy Semo Sancus (Dius Fidius) ősi kultuszára vonatkozó előírásokkal van dolgunk.

Az 532. sz. töredéken kevés az olvasható betű; a 957. számún görög írás maradványai őrződtek meg; az 1167. sz. (görög) töredék egyik darabjának fényképét Sbordone átirással együtt közli (az *ἐναργής* és *προσεχής* a Philodémos-kör gyakran használt kifejezései közül való, és az olvashatóvá tett töredék alkalmasint Philodémos *περί ἔρωτος*-ával hozható összefüggésbe); az 1784. sz. (ugyancsak görög nyelvű) töredéknek nem annyira néhány betűje, mint Sbordone megállapítása fontos: ha a papiruszrostok még őrzik színüket és konzisztenciájukat, akkor az írás is jól olvasható marad rajtuk.

A próbáról szóló közlemény olvasása után válozatlan érdeklődéssel várjuk a fejleményeket.

KÁKOSY LÁSZLÓ

A MESSINAI GNOSIS-KOLLOKVIUM

A város egyetemének szervezésében 1966. április 13—18-ig a gnoszticizmus eredetével foglalkozó nemzetközi konferencia ülésezett Messinában. (Colloquio internazionale sulle origini dello gnosticismo). A résztvevők aránylag nagy száma (69 fő) már magában is a gnózis iránt az utóbbi években erősen megnövekedett érdeklődést jelezte, az a tény pedig, hogy általános vallástörténészek, klasszika-filológusok, az Ó- és az Új-Testamentum szakértői, iránisták, egyiptológusok, sőt még a Távol-Kelet vallásainak kutatói is résztvettek a vitában, a rendkívül bonyolult probléma által támasztott követelményeknek megfelelően biztosította a legkülönbözőbb szempontok és részletkérdések sokoldalú megtárgyalásának lehetőségét.

G. Widengren bevezető előadása után (Les origines du gnosticisme et l'histoire des religions), melyre még visszatérünk, került sor M. Krause érdeklődéssel várt beszá-

molójára a Nag-Hammadi-i gnosztikus könyvtár publikálásának jelenlegi állásáról. (Der Stand der Veröffentlichung der Nag-Hammadi Texte). Annak ellenére, hogy már húsz év telt el a lelet előkerülése óta, az 51 kopt szöveg közül eddig csak 13 kerültközzéadás kiadás formájában a nyilvánosság elé. (Evangelium veritatis, De resurrectione (Epistula ad Rheginum), János Apokryphonjának három változata, a Tamás evangélium, Philippus evangélium, két «cím nélküli szöveg», Pál apokalypsis, két Jakab apokalypsis, Ádám apokalypsis).¹ Rövidesen sor kerül 11 további irat, többek között a hermetikus szövegek publikálására, 13 irat feldolgozása most van folyamatban, 14 sorsáról még nem történt döntés. Ez a nem éppen biztató kép arra indította a résztvevőket, hogy az UNESCO-hoz forduljanak, és segítséget kérjenek szövegek fényképezésének befejezése és a fényképek hozzáférhetővé tételének ügyében. A gazdag problematika érzékeltetésére megemlítek még néhány «a szövegek problémái» témakörbe sorolt előadást: *J. Zandee*: Die Person der Sophia in der vierten Schrift des Codex Jung, H. I. *Marrou*: La théologie de l'histoire dans la gnose valentinienne, *T. Säve-Söderbergh*: Gnostic and canonical Gospel Traditions. Säve-Söderbergh a Tamás evangélium kérdését vizsgálta meg, és rámutatott annak a felfogásnak helytelenségére mely a gnosztikus iratokat és azok egyes részleteit elsősorban a kanonikus evangéliumokkal fennálló viszony szempontjából vizsgálja, kimutatható kapcsolatok esetén az előbbieket az utóbbiak eltorzításaként értelmezi és nem veszi figyelembe a különböző, a kánonikustól eltérő tradíciókat. A gnózis eredetének meghatározását szerinte elsősorban a kánonikus és gnosztikus iratok datálásának nehézségei akadályozzák.

A második fő téma a *gnoszticizmus fogalmi meghatározását* tűzte ki célul. *H. Jonas* átfogó jellegű vitaindító előadásában (Delimitations of the Gnostic phenomenon — typological and historical) általános áttekintést adott a gnoszticizmus filozófiájáról, mitológiájáról. Vázolta az «isten-dráma» jelentőségét, a teremtés felülről lefelé haladó folyamatát: kiemelte, hogy szemben az újplatónizmus harmonikus emanáció tanával itt *krízis* jellege van az egyre tökéletlenebb szellemi lények létrejöttének — kezdetben az első istenségből, majd egymásból — mely végül is valamelyiküknek az anyagba való lebukásával végződik. A «devolution» jelenti tulajdonképpen a szellemi világ drámáját, melyben a Démiurgos — az őstementumi isten karikatúrája — uralma alatt álló emberiség is részt vesz. Hangsúlyozta, hogy az embert a gnoszticizmusban nem terheli felelősség bukásáért. A történelem jelentőségét a gnoszticizmus egyedül a lelkeknek a gnózis útján történt fokozatos megváltásában látja.

A gnoszticizmus fogalmi kérdéseivel foglalkozott *Th. P. Van Baaren* is. (Towards a definition of gnosticism). *A. Brelich* (La mitologia e gli gnostici) felhívta a figyelmet az egyéb ókori vallások és a gnoszticizmus mitológiájának minőségi különbségére. Az utóbbi esetében szerinte csak pszeudo mítoszokról beszélhetünk.

A megbeszélések egyik középponti témáját az iráni vallás és a gnoszticizmus kapcsolata jelentette. A kifejezetten ebbe a témakörbe beosztott előadásokon kívül *Widengren* már említett megnyitó referátuma is részletesen kitért a gnoszticizmus és az indo-iráni vallások viszonyára. Elsősorban a hangsúlyozott dualizmusban látta a két irányzat rokonságának, az iráni befolyásnak a bizonyítékát. Kiemelte, hogy a zervanizmus szerint is tulajdonképpen a gonosz lény, Ahriman uralkodik a világ felett. Ringgrenhez hasonlóan arra a következtetésre jutott, hogy a Qumran-i szekta esetében még nem helyes gnoszticizmusról beszélni. Itt is az iráni dualizmus befolyásával kell számolni. Előadásának tudománytörténeti részében méltatta a «vallástörténeti iskola» Bousset, Reitzenstein stb. érdemeit. Ehhez a kérdéscsoporthoz kapcsolódott még pl. *A. Closs*: Erlösendes Wissen als gnostisches Erbe aus Altiran?, *G. Gnoli*: La gnosi iranica, *L. J. R. Ort*: Mani's conception of gnosticism c. előadása. Véleményünk szerint az iráni hatás kétségtelenül a legfontosabb tényezők közé tartozik a gnoszticizmus eredetkérdése szempontjából Reitzenstein óta azonban sok kutató ennek jelentőségét nagy mértékben eltúlozza, és hajlamos arra, hogy az egyéb keleti valamint a görög filozófia oldaláról jövő hatásokat elhanyagolja. *A. Adam* (Ist die Gnosis in aramäischen Weisheitsschulen entstanden?) felvetette azt a lehetőséget, hogy a perzsa birodalomban működő arameus írnok iskoláknak volt szerepe a gnoszticizmus létrejöttében. Jaldabaoth-Ašaqlün (Saklas) és Zervān egyik emanációja, Ašōqar kapcsolatba hozatala révén ő is az iráni hatásból indult ki. A gnosztikus pesszimista világnézetet és Jaldabaoth (eredetileg teremtő principium) gonosz lényvé válását a perzsa birodalom bukásának az arameus írnok iskolák

¹ A fontosabb publikációkra vonatkozólag I. Antik Tanulmányok XI. (1964) 303 skk. Az ott felsoroltakat még a következőkkel egészítjük ki: *M. Malinine, H. Puech, G. Quispel, W. Till*: De resurrectione (Epistula ad Rheginum). Zürich 1963, *W. Till*: Das Evangelium nach Philippos. Berlin 1963.

számára hátrányos következményeivel hozta összefüggésbe — erősen hangsúlyozva, hogy csak feltételezésről van szó.

A negyedik programpont keretében a gnoszticizmus viszonya az egyiptomi vallással és a qumrani szektával került megvitatásra. A két egyiptomi témájú előadás (*C. J. Bleeker: The Egyptian Background of Gnosticism* és *Kákósy L.: Gnosis und ägyptische Religion*) a gnoszticizmus és Egyiptom történeti kapcsolataira és a gnosztikus iratokban megfigyelhető egyiptomi elemekre hívta fel a figyelmet. *H. Ringgren: Qumran and gnosticism* arról beszélt, hogy a qumrani iratok és a gnoszticizmus között ugyan feltűnő hasonlóságok mutathatók ki, — különösen erős mindkettőben a dualizmus szerepe, — vannak azonban lényegbevágó különbségek is a két irányzat között. Pl. a qumraniak az Ószövetség istenét ismerik el, az embert teljes mértékben negatíven ítélik meg, nincs utalás a szellemi világból való származásra stb. Befejezésül a qumrani csoport és a mandeusok viszonyának vizsgálatát sürgette. A Holt tengeri tekercseket tárgyalta *M. Mansoor: (Nature of gnosticism in Qumran writings)* is.

A következő témát, a gnózis, kereszténység és judaizmus viszonyát számos előadás vizsgálta. Érdekes kérdéseket vetett fel *S. Pétrement (Le mythe des sept archontes. . .)*. A Pál apostolnál és az evangéliumokban megtalálható mítoszról — a világ felett uralkodó gonosz hatalmakról — indult ki, ennek asztrológiai vonatkozásait, a késői zsidó és korai keresztény angelológiát vizsgálta, és végül arra a következtetésre jutott, hogy a gnosztikusok a késői zsidó tanokat már keresztény formájukban veszik át, ezeket azonban antijudaista irányzatuknak megfelelően átértelmezik. Hasonló nézeteket tükrözött kisebb eltérésekkel *J. Daniélou: Le mauvais gouvernement du monde d'après le gnosticisme c. referátuma* is. Az angyalok szerepével foglalkozott még *X. Janssens (Le thème de la fornication des anges)* és *R. M. Grant (Les êtres intermédiaires dans le judaïsme tardif)* is. Az utóbbi a gnosztikus angyal tannál a zsidó befolyást hangsúlyozza annak megemlézése mellett, hogy a gnosztikusok nem a zsidó vallás fő irányzatából merítették elsősorban. A dualisztikus szemlélet mind nagyobb szerephez jutott a zsidók körében. Jeruzsálem eleste pedig nyilván kedvezett az isteni jóságot és gondviselést kétségbevonó csoportoknak.

A Pál apostolra gyakorolt gnosztikus hatás kérdésére negatív választ adott *K. Prümm* előadása. (Alttestamentliche sapientale Bildlehre und paulinisch-philonisches Gnosisproblem). A kérdés többször felmerült a kollokvium során (ezzel foglalkozott *S. Lyonnet* előadása is), de megnyugtató eredményre nem sikerült jutni, a probléma megoldása a ma rendelkezésre álló adatok mellett nem lehetséges. *C. Colpe (Die «Himmelsreise der Seele» ausserhalb und innerhalb der Gnosis)* a lélek égi utazását elemezte e különböző ókori vallásokban és a sámánhitben.

A gnoszticizmus és a görögység kérdésének vitájában élénk érdeklődést váltott ki *Trencsényi-Waldapfel Imre* professzor «Mythologie und Gnosis» c. előadása, mely elsősorban a Prométheus mítosznak egy Zosimosnál található gnosztikus átértelmezését vizsgálta. Utalt a hermetikus Asclepius értekezéssel fennálló gondolati kapcsolatra is.

Itt kell megemlítenünk azt, hogy a társadalmi háttér elhanyagolása mellett a kollokvium legsajnálatosabb hiányosságai közé tartozott az, hogy a gnoszticizmussal szoros rokonságot mutató hermetikus irodalomról nem hangzott el egyetlen külön előadás sem, holott ezek a szövegek Festugière új szövegkiadása és kommentárjai óta ma már sokkal inkább hozzáférhetőek, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

R. Crahay (Éléments d'une mythopée gnostique dans la Grèce Classique) a gnosztikus gondolatok előzményeit vizsgálta a görög filozófia területén, különös részletességgel Empedoklénál, az orphikusoknál és Platónnál. A lélek sorsának egybevetése a gnoszticizmus és a klasszikus görög filozófia tanaiban szervesen egészítette ki a túlnyomórészt természetesen a késői antikvitás körében mozgó beszámolókat.

A kollokvium befejezéseként a Távolság Kelet Vallásaiban mutatkozó gnosztikus elemek, irányzatok kerültek megtárgyalásra, melyek azonban legtöbbször csak közvetve kapcsolódtak a fő témához, és az eredetkérdés tisztázását nem vitték előre.

A befejező ülésen a kollokvium a gnoszticizmus fogalmáról és a történelemben elfoglalt helyéről szerkesztett meg egy bizonyos pontokon erősen kifogásolható szövegű meghatározást, melyet éles vita után szótöbbséggel fogadtak el. Ettől a nem minden résztvevő helyeslésével találkozó szokatlan mozzanattól eltekintve a kollokvium feltétlenül sikeresnek nevezhető, és kétségtelenül nagy mértékben hozzájárult a gnózis egyes problémáinak tisztázásához, ha a fő célkitűzését az eredet meghatározását a probléma természeténél fogva nem is oldhatta meg. Ugo Bianchi mesteri szervezésére, a kérdéseknek általa nyújtott magas színvonalú összefoglalására, értékes kiegészítéseire, a mindvégig tartalmas vitákra és nem utolsósorban a messinai egyetem bőkezű vendégszeretetére minden résztvevő őszinte elismeréssel és köszönettel emlékezhet vissza.

MŰFORDÍTÁSOK

SOPHOKLES

ANTIGONE*

SZEMÉLYEK

Antigone	Haimon
Ismene	Teiresias
A thébai vének kara	Hírnök
Kreon	Eurydike
Őr	Második Hírnök

PROLOGOS 1—99

(Szín a thebai királyi palota. *Antigone és Ismene kilép a palota jobboldali kapuján*)

ANTIGONE

- ¹ Ó balsorsom hű társa, testvér, Ismene,
Tudsz Oidipus tenger bajából egyet is,
Mit már a földön ránk ne sújtott volna Zeus?
Mert nincsen semmi fájdalom, nincs átok és
⁵ Nincsen gyalázat, nincsen szégyen, amit én
Sorsomban és sorsodban nem szenvedtem el.
Most is miféle új parancsról jár a szó,
Amit Kreon ma városszerte hirdetett?
Tudod? Hallottad? Vagy nem is sejtéd, vajon
¹⁰ Testvérünk ellen mit forralhat a király?

ISMENE

- Nem, Antigone, szeretteinkről semmi hírt,
Se jót, se rosszat nem hallottam azóta, hogy
Ketten két férfitestvért veszítettünk, akik
Egymás kezétől haltak egyetlen napon.
¹⁵ Ma éjjel elvonúlt az argosi hadsereg
S azóta semmi többet nem tudok; sem azt,
Derül-e sorsom, vagy még jobban elborúl?

* A fordítás Gustav Wolff és Ludwig Bellermann görög szövege alapján készült (Sophokles Antigone, Berlin. Teubner, 1913). A sorszámozásban is ezt a kiadást követte a fordító. Ha a számozás, különösen a karénekekben, látszólag sorhiányt mutat, annak az a magyarázata, hogy a legrégebb kéziratok és kiadások egy-egy sort kettévágtak; később az így elaprózott sorokat összevonták, de az egész mű sorszámozását nem változtatták meg.

ANTIGONE

De én tudom s királyi várunkból ezért
Hivattalak, titkon beszélni itt veled.

ISMENE

²⁰ Mi történt? Látom, gyászos gondolat gyötör.

ANTIGONE

Igen! Kreon egyik testvérünk tisztesen
Temette, ám temetni tiltja a másikat.
A nép helyesli, hogy jog és törvény szerint
Eteoklesnek sírt a föld mélyén adott,
²⁵ Így tisztelik majd alvilági árnyak is;
De, mondják, városszerte szólt a hirdetés:
Hogy bár siralmas véget ért Polyneikes, őt
Temetni senki se merje, még siratni sem,
Temetlen és siratlan, hadd maradjon ott,
³⁰ Kerengő dögmadárnak izes jófalat.
Mondják, efélét hirdetett a jó Kreon
Neked s nekem. Hallod? Nekem is! De jön maga,
Világosan hogy itt hirdesse annak is,
Ki nem tudná: bizony kemény parancs ez és
³⁵ Nem semmiség s ki egy betűjét megszegi,
A város népe kövezze halálra, haljon úgy!
Most hát tudod, s hamar meg is mutathatod,
Vajon nemes lélek vagy-é, vagy korcs utód?

ISMENE

Boldogtalan! *ha* megnyugszom, *ha* lázadok,
⁴⁰ E bajban én mit is segíthetnék neked?

ANTIGONE

Szenvedni s tenni együtt, mellém állsz-e, dönts!

ISMENE

Szenvedni s tenni — mit? Miben töröd fejed?

ANTIGONE

Segítség-e nékem eltemetni holtamat?

ISMENE

Terved tehát ez: bár tilos, temessük el?

ANTIGONE

⁴⁵ Igen, testvéremet! S helyetted is, ha félsz.
Ne vágjon árulást szemembe senki sem!

ISMENE

Ó vakmerő, Kreon tilalma ellen is?

ANTIGONE

Hogy véreimtől elválasszon, nincs joga!

ISMENE

Jaj, jaj nekem! Gondold meg, ó testvér, atyánk
⁶⁰ Hogyan pusztult el átkozottul s becstelen,
A förtelmek miatt, miket leleplezett.
Önnön kezével szúrta ki mind a két szemét;
Utána anyja, és egyúttal asszonya
Hurkot vetett nyakára s így halt rút halált;
⁵⁵ S végül testvéreink egyetlenegy napon
Egymást megölték, ó a két boldogtalan!
Egymás kezével töltötték be végzetük.
Két árva, nézd, mily csúf halállal pusztulunk,
Ha fittyet hányunk a törvényre s a király
⁶⁰ Tilalma vagy hatalma ellen lázadunk!
S meg kell gondolni: nők vagyunk csupán s ezért
A férfiakkal szembeszállni nincs erőnk.
S mivel rajtunk a férfinép uralkodik,
Ezt, sőt szörnyűbb parancsot is fogadni kell.
⁶⁵ Kérem tehát az alvilági árnyakat:
Bocsássanak meg, mert erőszak kényszerít;
Én teljesítem a király parancsait,
Mert esztelenség volna minden hősködés.

ANTIGONE

Nem is hivlak hát és ha most már tenmagad
⁷⁰ Ajánlkoznál, azt sem fogadnám szívesen.
Csak légy okos, ha úgy tetszik. Testvéremet
Én eltemetem. S utána boldogan halok,
És véle nyugszom, kedves a kedves oldalán.
Mert szent a bűnöm s fontosabb az Alvilág
⁷⁵ Kegyét keresnem, mint a földi zsarnokét,
Hisz ott örökre nyugszom. Ám ha tetszik, ugy
Csúfold meg hát az istenek parancsait.

ISMENE

Nem csúfolom meg, ám az állam rendje szent
És nékem azzal szembeszállni nincs erőm.

ANTIGONE

⁸⁰ Úgy, úgy, keress ilyen kibúvót. Én megyek,
Hogy eltemessem drága jó testvéremet.

ISMENE

Szegény, jaj, féltelek, kimondhatatlanul.

ANTIGONE

Ne engem félts! Magad sorsára vess ügyet!

ISMENE

De el ne áruld senkinek, hogy mit teszel,
⁸⁵ S titokban tedd és véled én is titkolom.

ANTIGONE

Nem, csak kiáltsd világgá! Megvetnélek én
Jobban, ha volnál hallgatásban cinkosom.

ISMENE

Merész tetteredre mily vak indulat tüzel!

ANTIGONE

S kiket legjobban tisztetek: mégis kegyelnek ők.

ISMENE

⁹⁰ Igen, ha győznéd! Ám a terved képtelen!

ANTIGONE

Hát jó, ha nem győzöm, tiporjanak csak el!

ISMENE

Emberfölöttit erőszakolni nem szabad!

ANTIGONE

Ne mondd ezt, mert én meggyülöllek, és bizony
A holtak ellensége leszel, testvére nem.
⁹⁵ Velem ne gondolj! Ezt az örültségemet
Hadd szenvedjem magam, mert nincs oly szenvedés,
Mi jobb ne volna, mint a becsstelen halál.

ISMENE

Hát menj, ha tetszik. Tudd meg, útag esztelen,
Testvéredért bár szép testvéri áldozat.

(Ismene visszamegy a palotába, Antigone balra el, annak jeléül, hogy távozik a városból. A színpad üres. Thebai öregek kara bevonul jobbról az orchestrába)

PARODOS 100—161

KAR

1. versszak

- 100 Tündöklő nap, aranyugár!
Théba hét kapujára még
Szebben nem ragyogott e fény!
Ragyogsz immár, ó aranyos
Nap szemöldöke s átsuhansz
- 105 Dirke árjain és ezüstös
Pajzzsal Argosból, aki jött
Talpig vasban, ellenünket
Eszeveszetten a vad rohanás
Hajszájába taszítod.
- 110 Kit e földre vezérelt Polyneikes
Testvéri viszálynak szítani kész
Lángjait és száll s vijjog erősen,
Mint a sas és földünkre lecsap már,
És vértetzi hősínű szárnya, a pajzs,
- 115 És fegyvere száz
S lószőr lobogó a sisakján.

1. ellenversszak.

- És megállt a tetők felett
Vérre szomjúhozott s a hét-
tornyu Théba körül megült.
- 120 De elkotródott, mielőtt
Még degeszre dagadhatott
Vérüinktől s a toronytetőkbe
Fáklyatűz bele nem kapott,
Mert a hátában vad-erős
- 125 Csatazaj riadoz és menekül:

Győz a harcban a sárkány.
Feneketlenül utálja Zeus mind,
Aki hetykén hősködik. És letekint
Rájuk, amint aranyos ragyogásban
- 130 Törnek elő, robogó folyam árja:
S villáma tüzével a bástya fokán,
Hol zeng diadalt
Már, ott keze sujtja halálra.

2. versszak.

- Tántorodottan a földre zuhant, ki akkor
 135 Hozta az üszköt a várra veszett dühében
 És fújt rettenetest,
 Mint a gyilkos szélviharok,
 S gyászosan elbukott,
 Ám diadalt másnak adott az isteni hős, Ares, a harcok
 140 Forgatagában.
 Hét kapuban állt a csatára derék
 Hét hős, szemtől szembe s a győzelemért
 Zeusnak az érc-fegyvert áldozatul
 Adták. Csak a két zord hős, azonegy
 145 Atyának-anyának a vére, feszít
 Egymásnak lándzsát s kettős diadal
 S testvéri halál a jutalmuk.

2. ellenversszak.

- És ideszállt a dicsőnevű Niké s ujjong,
 Ugy simogatja mosollyal a harcos Thébát.
 150 Elmúlt harcok után
 Most igyatok feledést,
 Tánckarunk járja most
 Isteneinknek templomait éjszaka és kezdje a táncot
 Thébai Bakchos.
 155 Ám közeleg itt a nagyúr, a király,
 Kreon, Menoikeus fia, kit csak imént
 Emeltek urunkká isteneink.
 Vajjon mi a terv, mely gyötri szivét?
 S agg polgárok e testületét mért
 160 Hivta gyűlésbe
 Harsány hiradó üzenettel?

(Kreon, királyi díszben, kilép a palota középső ajtaján, két hírnök kíséretében)

ELSŐ EPEISODION 162—331.

KREON

- Polgárok! Annyi vész után az istenek
 Hazánk hajóját új vizekre biztosan
 Vezérlik s én külön tanácsba épp titeket
 165 Hivattalak, mert Laios trónja oldalán,
 Bizony tudom, mindig hűséggel álltatok,
 Igy Oidipus mellett is, amíg ő volt a király,
 És veszte után hűségesek maradtatok
 Királyi sarjaikhoz rendületlenül.
 170 Mivel tehát a kettős végzet egy napon
 Megölte őket, mert a gyilkos kardcsapást
 Testvéri kéz testvérré mérte. — borzalom! —

- A trónt s a főhatalmat én birom, mivel
Vérség szerint a két halotthoz tartozom.
- 175 Nincs mód ismerni jól csak egy embernek is
A lelkét, szellemét, itéletét, amíg
A trónon és törvényben nem mutatja meg.
Én vallom és vallottam: az hitvány király,
Ki fittyet hány a legbölcsebb tanácsnak is,
- 180 S mi szívét nyomja, fél bátran kimondani,
Holott a város minden gondja vállain.
S akárki az, kinek barátja kedvesebb,
Mint a hazája, én szívemből megvetem.
Zeus, ki mindent lát örökre, tudja meg:
- 185 Én gyávamód nem hallgatok, ha városom
Fölött az átok tornyosul, boldog napok
Helyett s barátomul az olyat nem veszem,
Ki ellensége földemnek, mert jól tudom:
E föld mentőhajónk s ha rajta biztosan
- 190 Hajózunk, sok barátot is szerezhetünk.
Hazánkat én ily elvekkel kormányozom.
most is ily elvek szellemében hirdetem
A polgároknak: Oidipus-fiak közül
Eteoklest, mivel harcolt a városért
- 195 S vitézi dárdaharcban érte elveszett,
Temetni sírba rendelem s tisztelni őt
Sírálózattal, mint a legjobb holtakat.
De városszerte hirdették parancsomul,
Hogy testvérét, Polyneikest, ki megszökött
- 200 S jött ősi földjét s isteneink oltárait
Égetni földig s vérrel töltekezni és
Rabszolgaságra vinni polgártársait, —
Hogy ezt az embert eltemetni senki se
Próbálja s még csak elsiratni sem, legyen
- 205 Temetlen s lakjanak testén halotti tort
Keselyűk s kutyák mohón, hogy látni szörnyőség!
Parancsom ez s hozzáteszem, hogy én soha
A gazt igaznál jobban meg nem tisztelem.
De azt, ki városához hűn ragaszkodik,
- 210 Éltében és holtában megbecsülöm én.

KAR

Végzésed az, Menoikeus fia, hogy hazánk
Barátja s ellensége sorsa ez legyen.
Törvényt kiszabni így vagy úgy, holtakra, ránk,
Ahányan élünk, egyaránt: tiéd a jog!

KREON

- 215 Vigyázzatok hát, hogy minden parancsomat. . .

KAR

Ifjabbakat keress e terhet hordani.

KREON

A holtra semmi gond, már őrzik őreim.

KAR

Mi mást akarsz hát ránk parancsban osztani?

KREON

Hogy lázadókhöz cinkosul ne álljatok!

KAR

²²⁰ Nincs oly bolond, ki mindenáron halni vágy.

KREON

Igen, halállal bűnhődik, de akadt nem egy,
Kit kapzsisága mégis pusztulásba sodort.

ŐR

(balról)

Uram, nem mondom, hogy nagyon siettem és
Lihegve jöttem, röpke, könnyű lábakon.
²²⁵ Mert gond gyötört és sokszor meg-megálltam én,
Szerettem volna visszatérni utamon
S a józan ész szavát hallottam szüntelen:
«Bolond, ne menj, hisz ott a béred büntetés!
Megint megállsz, boldogtalan? Ha tán Kreon
²³⁰ Meghallja mástól, vajjon nem te bűnhődöl?»
Igy rágódtam s ballagtam ímmel-ámmal, így
Rövidke útam is nagyon hosszúra nyúlt.
De végre győz a jobbik ész s eljöttem ím
A hírrel és bár csonka hír, előadom;
²³⁵ Mert úgy jövök, — s erősen bízom benne, — hogy
Más baj nem érhet, csak mit rám szabott a sors.

KREON

Mi az? Mi ojt szivedbe ennyi csüggedést?

ŐR

Előbb hadd mondom el magamról: ezt a bűnt
Nem én követtem el s nem láttam, hogy ki volt.
²⁴⁰ Bűnhődnök érte hát nem volna istenes.

KREON

Helyén a nyelved és ravaszul kerülgeted
A dolgot, nyilván főbenjáró hírt hozol.

ŐR

Igen, de úgy szorongat ennyi szörnyűség!

KREON

Hát mondd ki végre és aztán hordd el magad!

ŐR

245 Tudd meg tehát: a holtat épp az imént valaki
Már eltemette; száraz porral szórta be
Testét s tisztelte illő áldozattal is.

KREON

Miket beszélsz? Ki volt a férfi, ki merte ezt?

ŐR

Én nem tudom. Csákány nem törte fel s lapát
240 Nem hányta halomba a földet, jó kemény maradt,
Sértetlen és tömör, kerék se törte fel,
Akárki volt a tettes, nem hagyott nyomot.
Az első nappali ór, mikor jelenti ezt
Nekünk, elámulunk a végzetes csodán.
255 Nem látszik a halott, bár sírja nincs sehol,
De finom por takarja, szent engesztelés!
Nem láttam ott vadállatok s kutyák nyomát,
Hogy jöttek volna testét marcangolni szét.
Dühös szavakkal ór az órra támadott,
260 Egymást okolták s már-már öltre mentek és
Nem volt, ki csillapítsa szenvedélyüket.
Bűnös volt mindegyik, a többiek szerint,
De egy se biztosan s nem is sejtik, ki volt;
Izzó vasat kezünkbe venni s tűzön át
265 Rohanni és esküdni kész volt mindegyik:
Nem ő a tettes és nem tudja, hogy ki volt,
Ki megtervezte s elkövette ezt a bűnt.
Végül, hogy kátyuban rekedt a vállatás
Megszólal egyik, ránk ijeszt és csüggeteg
270 Lehorgasztjuk fejünk, mert semmit ellene
Nem mondhatunk s mit volna tenni itt helyes,
Nem tudjuk. Hát ez úgy javallta, hogy neked
Jelentsük ezt s ne rejtegessük semmiképp.
Ebben maradtunk és a sors épp rám esett,
275 Szegény fejem! — mily nagy szerencse, — nekem jutott!
Hát itt vagyok, kelletlenül s tudom, neked
Se kellek: átkozott az ilyen vészmadár.

KAR

Király, szívemben rég azon töprenkedem,
Hogy hátha istenek végzése volt e tett?

KREON

- 280 Elég! Elönt a méreg, úgy beszélsz. Vigyázz,
Öreg létedre ostobának tartanak!
Mert félrebeszélsz, ha azt mondod, hogy az istenek
Bármit törődnek ily halottal és talán
Elhalmozták kegyükkel jötevők gyanánt
285 És eltemették, azt, ki jött, hogy oszlopos
Szent csarnokukra csóvát vessen, kincseit
Égesse, dúlja földjüket és törvényüket;
Vagy azt hiszed, gonoszt kegyelnek az istenek?
Bizony nem! Ámde városunkban egyesek,
290 Azóta, hogy hirdettem új parancsomat,
Csak berzenkednek nagy titokban ellenem
S hűségre, hódolatra nem fűlik foguk.
Csak ők lehettek, jól tudom, kik az öröket
Megvesztegették elkövetni ezt a bűnt.
295 Mivelhogy olyan csúf találmány, mint a pénz,
Nincs több a világon: elpusztít országokat,
Száműzetésbe kerget annyi férfiút,
Becsületes polgárokat megtántorít,
Hogy undoiító bűnöket vállaljanak,
300 Minden ravaszság útját ez mutatja meg
S istentelen gonoszságoknak mestere.
De bárki vállalt bérért ilyen szörnyű bűnt,
Méltó jutalmát végre mostan elnyeri.
S mert hódolatom még szívesen fogadja Zeus,
305 Tudd meg bizony, szent esküvel mondom neked:
Ha azt, ki eltemette, megtalálni és
Elém hurcolni nincsen semmi módotok,
Nem *egy* hallálal haltok, mert előbb e bűnt
Akasztófán fogjátok élve bevallani,
310 S majd észbe kaptok: hasznot hol keressetek
S honnan vegyétek és a tanulság ez legyen:
Az élet legfőbb kincse mégsem a haszon.
Legtöbb embernek, láthatod, csak átka volt
A szennyes kapzsiság és jót alig hozott.

ŐR

- 315 Beszélhetek? Vagy nem szabad? S kotródhatom?

KREON

Hát nem tudod: máris torkig vagyok veled?

ŐR

Vajon füled vagy lelked sérti a szavam?

KREON

Mit firtatod, dühöm forrása hol fakad?

ŐR

Nyilván a tettes gyötri lelked, én füled.

KREON

³²⁰ Ej, látom én: a szót ügyessen forgatod.

ŐR

Igen, de ezt a bűnt nem én követtem el.

KREON

Sőt ennél több, hogy bérért adtad el magad!

ŐR

Jaj!
Szörnyű, ha bíró nem bír itélni józanul.

KREON

Csak játssz a szóval, ám ha ki nem derítitek,
³²⁵ Hogy kik tették e bűnt, majd rájöttök hamar:
Ebül szerzett haszon gyümölcse szenvedés. *(El)*

ŐR

Bárcsak kiderítenék! De akár hurokra akad,
Akár nem, — ez szerencse dolga, — engem itt
Bizony nem látsz, mert én ide többet nem jövök.
³³⁰ Azért örök hálám vegyék az istenek,
Hogy ily váratlanul megúsztam ezt a bajt. *(El balra)*

KAR

ELSŐ STASIMON 332—375.

1. versszak

Sok csodalény van, ámde nincs
 Mint az ember, olyan csoda,
 Mert ő habszínű tengeren
 335 Szélvész vad viharában is
 Bátran hajóz, körülötte bár
 Bömbölve zúg az ár.
 S a dúsölű, rendíthetetlen
 És örök, isteni földet ekéivel
 340 Feltöri jó paripák erejével az
 Évek, hosszú évek útján.

1. ellenversszak

És madarak vidám raját
 Bósz vadállatok ezreit,
 És mélytengeri lények ős
 345 Fajtáit ravaszul fonott
 Hálóiival bekeríti a
 Fortélyos ember és
 348-349 Furfangosan rabságba ejti
 350 A hegyeken szabadon lakozó vadat
 És leigázza a bósz paripákat, az
 Óserdők erős bikáját.

2. versszak

A nyelvet, a gondolatok
 354-355 Röptét, meg a bölcs vezetést
 Ő mind kitalálta s a fogcsikorgó
 Fagyok maró kínjait,
 358-359 Esők nyilát kivédni leleményesen;
 360 Sohase tanácstalan, ha bár-
 mi ront reá. Ám a halál
 Ellen orvossága nincs,
 Habár a gyilkos kórokat
 Meggyógyítja.

2. ellenversszak

365 Van benne nagy ész, kieszel
 Fortélyokat, ámulates !
 367-368 De a rosszra, a jóra vegyest hajol ő.
 S ha hazája törvényeit
 370 S esküjét állja, dicső nevet szerez;
 Ha vakmerőn lázad ellenük:

Gyalázatos áruló!
 Ám ki illet elkövet,
 Vendégem és barátom az
 365 Nem lesz soha.

(*Antigone és az űr balról jön*)

MÁSODIK EPEISODION 376—581.

KAR

Vajon mi lehet e csodás tünemény?
 Hogy ez Antigoné itt, ez a lány, én
 Tudom jól és nem is tagadom.
 Jaj, balsorsú!
 380 S balsorsú Oidipus gyermeke, jaj!
 Mi az? Mért hurcolnak élénk? Talán
 Semmibe vetted a királyi tilalmat
 S örült tetteteden értek az örök?

ŐR

Ez itt a tettes; rajtakaptuk épp, amint
 385 Temette a halottat. Ám hol van Kreon?

KAR

A királyi házból épp kapóra jön közénk.

KREON

(*a palotából kilép*)

Mi az? mért mondod, hogy kapóra jöttem épp?

ŐR

Uram, ne esküdjék az ember semmire,
 Mert szánja-bánja később és nem állja! Én
 390 Imént erősködtem: többé ide nem jövök,
 Mert úgy halálra rémített zordon szavad;
 De mert váratlan s páratlan szerencse ért,
 Olyan, hogy nincs öröm más hozzáfogható,
 Most visszajöttem mégis, ámbár eskü tilt,
 395 És ezt a lányt hozom, mert elcsíptem, mikor
 Temette épp a holtat. Sorsot vetni sem
 Kellett, mert e fogást én tettem, senki más!
 És most uram, vedd kényre-kegyre ezt a lányt,
 Vallasd s ítélj el; én biz ártatlan vagyok
 400 S méltó kerülni minden büntetésedet.

KREON

Hogy fogtad el s honnan hozod most ezt a lányt?

ŐR

Egy szó s tudod: a holtat ez temette el.

KREON

Tudod, hogy mit beszélsz? S amit mondtál, igaz?

ŐR

Magam láttam, hogy kit temetni tilt szavad,
 405 Temette. Most világosan beszéltem-e?

KREON

S hogyan láttad meg és tetten hogy érted őt?

ŐR

Hát így esett. Siettem őrhelyemre, mert
 Akasztófát rivalltál rám kegyetlenül,
 S a többi őrral elsöpörtem jól a port
 410 Az oszló holttetemről, az fedetlenül
 Maradt s mi szélmentében fenn a dombtetőn
 Telepszünk, hogy ne csípje orrunk hullaszag.
 Szitkokkal ösztökéltük egymást szüntelen,
 Ha tán akadt, ki tisztét végzi lagymatag.
 415 Ez így tartott, amíg delelőre nem jutott
 A nap ragyogó tányérja és perzselni nem
 Kezdett a hőség; és az orkán hirtelen
 Forgószelet kavarva, égi háborút,
 Végigsöpört s síkon és a lombokat
 420 Letépte mind: ég és föld nyögte ostorát,
 Mi meg húnyt szemmel túrtük az istenverést.
 Hosszú időbe telt, míg a vihar elült.
 S föltúnt a lány. Visongott élesen, miként
 Boldogtalan madár, ha megpillantja üres
 425 Fészket, az elrablott fiókák bölcsejét:
 Így jajgatott és sirt e lány is, amikor
 A holtat meggyalázva látta! Szörnyeteg
 Átkot rikácsolt arra, ki elkövette ezt.
 S a száraz port kezével máris szórja rá,
 430 Szépen kovácsolt rézkancsót emel s a holt
 Testét a hármas áldozattal tiszteli.
 Mi látjuk, megrohanjuk, megragadjuk őt
 Tüstént, de ő egy cseppet is meg nem riadt.

Faggatni kezdtük őt előbbi s mostani
 435 Tettéről s íme nem tagadta sem ezt, sem azt.
 Örültem is, bánkódtam is miatta én,
 Mert bár öröm megúszni mindenféle bajt,
 Viszont barátainkat bajba dönteni
 Keserves. Ám mindegyre semmi gondom, én
 440 Megmentem inkább a tulajdon bőrömet.

KREON

Hallod, te, te, ki földre csüggeszted fejed,
 Bevallod, vagy tagadod, hogy elkövetted ezt?

ANTIGONE

(*Fölveti fejét és szembenéz Kreonnal*)
 Bevallom s nem tagadom, hogy én követtem el.

KREON

(*az őrhöz*)

Te elmehetsz, amerre kedved tartja, már
 445 Szabad vagy, a súlyos vád alól feloldalak. (*Őr el*)

(*Antigonéhez*)

Te meg felelj, csak egy szóval, ne csúrd-csavard:
 Tudtad, hogy nyílt parancsban megtiltottam ezt?

ANTIGONE

Tudtam. De hogyne tudtam volna: nem titok.

KREON

S volt merszed mégis s megszegted tilalmamat?

ANTIGONE

450 Igen, mert a tilalmat nem Zeus adta ki,
 Sem Dike és az alvilági istenek
 Nem rónak emberekre ily parancsokat.
 Úgy hittem, olly erős tilalmad nem lehet,
 Hogy ember vagy bár, megtipord az istenek
 455 Rendíthetetlen s meg nem írt törvényeit.
 Nem újdönirt, nem egynapos törvény ez, él
 Örökkön, ám mióta? — nincs, ki tudja azt.
 Ember parancsa nem rettent meg annyira,
 Hogy ezt megszegjem és az isteni büntetést
 460 Fejemre vonjam. Ugyis tudtam: meghalok

Parancsod nélkül is, mert kényszer ez s ha tán
 Ifjan halok, bizony mondom: szerencse az.
 Mert hogyne volna szerencse annak a halál,
 Ki, mint én, annyi jajjal nyúvi életét?
 465 Ha sorsom a halál, eltérni semmiség,
 De kínna szörnyű volna, ha most temetlenül
 Hagynám heverni édes holt testvéretem:
 Csak ez gyötörne, semmi más meg nem riaszt.
 S ha esztelennek bélyegeznéd tettemet:
 470 Ki esztelennek ítélsz, magad vagy esztelen!

KAR

Ím a kemény leány természete kemény
 Apjára vall: csapások őt meg nem törik.

KREON

De tudd meg: féktelen kevélység egyhamar
 Bukik s gyakorta láthatad, hogy a vas is,
 475 Ha tűz edzette ridegre, bár kemény, azért
 Nem egyszer ezer darabra zúzódik s törik.
 Kicsiny zablával a szilaj paripákat is
 Megfékezik, tudom; tehát fenn hordani
 Fejét, ki másoknak szolgálja, nem szabad.
 480 E lány fellázadt vakmerőn már akkor is,
 Mikor megszegte hirdetett tilalmamat,
 S hogy tettét elkövette, újra lázad és
 Dicsekszik és magasztal ily törvénszegést.
 S ha lázadása büntetlen marad, bizony
 485 Nevem nem férfi többé, mert a férfi ő!
 De bár húgom leánya, s volna bár egész
 Családunkból legkedvesebb atyámfia,
 Se ő, se húga nem szabadul a becstelen
 Haláltól, mert hűgát is vádolom, hogy ők
 490 Együtt tervelték eltemetni holtjukat.
 Hívjátok őt is; láttam ott benn épp imént,
 Magánkívül tombolt, mint holmi tébolyult.
 Ki rosszban sántikál alattomosan, azt
 A titkos izgalom hamar leleplezi.
 495 De azt is gyűlölöm, kit bűnön érnek és
 Bűnét szeretné felmagasztosítani.

ANTIGONE

Rabod vagyok, megölhetsz. Még többet kívánsz?

KREON

Én semmi mást, halálad épp elég nekem.

ANTIGONE

Miért halasztod hát? Hisz bármit is beszélsz,
 500 Attól most és örökre visszaborzadok,
 S épp így, mint én teszek, téged felháborít.
 Holott nagyobb dicsőség érhetett-e, mint
 Édes testvérem eltemetni tisztesen?

(A thébai vénekre mutat)

Ezek pártomra kelnének mind, hangosan,
 505 Ha rettegés nem kötné gúzsba nyelvüket.
 Ám a király dúskál mindenben, abban is
 Hogy mondhat és tehet kedvére, bármit is.

KREON

Egész Thébában csak te vagy, ki vallod ezt.

ANTIGONE

Vallják ezek is, de nem mernek mukkanni sem.

KREON

510 S nem szégyelled, hogy őket meghazudtolod?

ANTIGONE

A testvért megtisztelni: semmi szégyen az.

KREON

S nem volt testvéred a másik, kit megölt amaz?

ANTIGONE

Testvérem ő is, mert apánk s anyánk közös.

KREON

Mért bántod őt azzal, hogy ezt megtisztele?

ANTIGONE

515 Bizonyal nem vetné szememre ezt a holt.

KREON

De lázadót a is éppen úgy meggyászolod.

ANTIGONE

Nem szolga volt, testvére! — úgy esett el ő.

KREON

De dúlta a hazát, amaz meg érte halt.

ANTIGONE

Mindkettejükre Hades egy törvényt szabott.

KREON

⁵²⁰ Deréknek s rossznak egy törvénye nem lehet!

ANTIGONE

Ki tudja, szent-e túl a síron ily szabály?

KREON

Az ellenséget gyűlölöm holtában is.

ANTIGONE

Bizony szeretni s nem gyűlölni születtem én.

KREON

Menj hát s szeresd a síron túl, kiket szeretsz,
⁵²⁵ De itt nő nem parancsol, amíg élek én!

(Ismene két ór kíséretében kilép a palotából)

KAR

Most lép ki a házból Ismene
Zokog Antigonéja miatt szomorún,
Piros arca felett feketén ül a gond,
Keserűn marják
⁵³⁰ Bús könnyei harmatos arcát.

KREON

(Ismenéhez)

Ki mint a kígyó surrantál e házba és
Martál titokban, én meg dédelgettelek,
Téged meg őt, két lázadót, gyanútlanul, —
Mondd csak: bevallod, hogy temetni cinkosúl
⁵³⁵ Szegődtél, vagy tagadsz s szavadra esküszöl?

ISMENE

Ha ő (*Antigonére mutat*) meg nem hazudtol: elkövettem ezt
A bűnt s a vádat véle együtt vállalom.

ANTIGONE

De nincs jogod vállalni! Hisz mire kértelek,
Azt megtagadtad s én szakítottam veled!

ISMENE

⁵⁴⁰ De nem szégyellem most kivenni részemet
A szenvedésből, balsorsodnak társaként.

ANTIGONE

A bűnöst tudja Hades és az égiek:
Ki csak szájjal szeret, nem kedves az nekem.

ISMENE

Hadd haljak veled együtt, testvér! A halott
⁵⁴⁵ Fogadja áldozat gyanánt halálomat.

ANTIGONE

Te csak maradj, ne halj velem, s mi nem bűnöd,
Ne vállalj! Halni én elég vagyok magam.

ISMENE

Mit ér az élet, hogyha elveszítelek?

ANTIGONE

Kreontól kérdezd, hisz csak az ő kedvét lesed.

ISMENE

⁵⁵⁰ Mért csúfolódsz? Ebből hasznót úgyse látsz.

ANTIGONE

Csúfollak csúful, bár a szívem megszakad.

ISMENE

Csak most, ez egyszer, mit tehetnék érted én?

ANTIGONE

Magadra gondolj, mentsd magad: nem irígyelem.

ISMENE

Jaj én boldogtalan, nem halhatok veled?

ANTIGONE

⁵⁵⁵ Te az életet választod, én meg a halált.

ISMENE

Igen, de nyíltan megmondtam neked: miért.

ANTIGONE

Ezért dicsérnek tán az emberek, — engem az istenek.

ISMENE

Szivem szerint a bűnben cinkosod vagyok.

ANTIGONE

⁵⁶⁰ Nyugodj meg: élsz, de én már rég halott vagyok,
S a holtakat szolgálni lelkem áhitoz.

KREON

Őrült e két lány: most örült meg egyikük,
Mondom, s a másik örültnek születetett.

ISMENE

Bizony, király, kit sorsa bajra kárhozott,
A józan ész azt cserben hagyja csakhamar.

KREON

⁵⁶⁵ Így téged is ki bünt e bűnössel koholsz.

ISMENE

Igen, mert ő ha nincs, mit ér az életem?

KREON

De ő . . . Elég! Ne emlegesd: ő már halott.

ISMENE

Megölnéd hát a lányt, fiad menyasszonyát?

KREON

Van más barázda magvetésre, nemcsak ez!

ISMENE

570 De ketten ők legjobban összeillenek.

KREON

E bűnös nőszemélytől eltiltom fiam!

ISMENE

Ó kedves Haimon, ime, így megsért atyád!

KREON

Torkig vagyok veled s e híres násszal is!

ISMENE

Úgy hát fiadtól mégis elszakítod őt?

KREON

575 Ki tiltja nászukat, nem más: Hades maga.

ISMENE

Most már tudom, döntöttél, meg kell halnia!

KREON

Együtt kell halnotok! Szolgák siessetek,
Kísérjétek házamba őket! Vége már
Szabadságuknak: a palotám a börtönük,
580 Mivel megszöknek még a bátrak is, mikor
Látják, amint rájuk tör a sötét halál.

*(Antigonét és Ismenét a szolgák bekísérik a palotába. Kreon utánuk megy.
A szín üres, fellép a kar)*

KAR

MÁSODIK STASIMON 582—625.

1. versszak.

Boldog, ki csapást sosem ízlel életében,
Mert ha házát isteni kéz veri, átok

- 584-585 Marja már hetedízig sarjadékát,
 Miként a trák tenger színén
 Vad vihar csatája zúg,
 S a tengeralatti fekete mély fölött rohan,
 590 Homokját dúlja gyilkos örvény,
 Felkavarja ostora
 S az átokverte partok sírva nyögnek.

1. ellenversszak.

- Im látom a Labdakidák családjá vesztét,
 595 Ősi végzet pőrölye zúgva zuhan rá,
 Sarj a sarjat nem szabadítja meg, isten átka
 Ül rajta, jaj örök bilincs!
 Fény derült im Oidipus
 600 Házára, ha vajon ad-e új sarjat az ős gyökér,
 De sujtanak gyilkos kaszával
 Alvilági istenek
 És esztelen szavak s a vak konokság.

2. versszak.

- Zeus! Megbírní hatalmadat
 605 Nincsen emberi vakmerőség!
 Meg nem töri sem zsarnoki álmot azt, sem
 Szüntelenül sereglő
 Hónapok és fennen uralkodol
 609-610 Örök ifjúságban fényes Olympos ormán.
 De a múltban és a messze
 Jövőben erős parancs:
 Sohasem élhet ember
 Átoktalanul, mígnem eléri végét.

2. ellenversszak

- 615 Mert bár röpke reménye sok
 Ember álmait is beváltja,
 Viszont a bolond vágyakat elvetéli;
 Meglepi a gyanútlant
 S jaj, keserű mindig az ébredés!
 620 Mivel így beszél az ősi, a bölcs igazság:
 Aki bünt erénynek ítél,
 Romlásba taszítja azt
 S veri az isten átka:
 624-625 Átoktalanul pillanatig sem élhet.

(Kreon kilép a palotából, Haimon jobbról a város felől közeledik)

HARMADIK EPEISODION 626—780.

KARVEZETŐ

(Kreonhoz)

Ime Haimon, minden sarjaid közt
Az utolsó jó. Talán keserűn
Gyászolja szűz Antigoné sorsát
Viruló jegyesét,
630 S maga sírva siratja a nászát?

KREON

Majd megtudom magam, minek találgatod? (Haimonhoz)
Fiam, csak nem haraggal lépsz atyád elé,
Mert hallottad jegyesedre mért ítéletem?
De bárhogyan cselekszem, ügye, csak szeretsz?

HAIMON

635 Atyám, tiéd vagyok s ha bölcs tanácsokat
Adsz és vezetsz, követlek én hűségesen.
Mivel szívemnek semmi nász jobb nem lehet,
Sem kedvesebb, mint útam jelző bölcs szavad.

KREON

Nemes lélek valóban így érez, fiam,
640 Atyád parancsa mindennél szentebb legyen.
Mert minden férfiú azért imádkozik,
Hogy engedelmes gyermekek vegyék körül,
Kik ellenüknek megfizetnek emberül
S miként az apjuk: tisztelik barátjukat.
645 Viszont, ki hitvány gyermekeknek atyja lett,
Nyilván egyetlen bánat annak élete
S az ellenség is megcsúfolja szüntelen.
Fiam, nehogy gyönyör s asszony miatt kivesd
Szívedből ezt az érzelmet, hiszen tudod:
650 A rossz asszonynak, kit melenget otthonod,
A karja s csókja is fagyos. Vajon nagyobb
Sebet ki üthet rajtunk, mint a rossz barát?
Taszítsd el hát e lányt, mint ellenségedet,
Az alvilágba küldd, szerezzon férjet ott,
655 Mert városomban senki sincs, ezt én tudom,
Ki nyiltan szembeszállni mert velem, csak ő!
A nép előtt meg nem hazudtolom magam:
Halál reá! Csak hívja a pártfogó Zeust,
Hiába! Mert ha vérrokonban eltűröm
660 A lázadást, mindenki más fejemre nő!
Mivel ki talpig férfi a családban, az

- Nyilván megállja a közügyben is helyét,
 Viszont, ki lázad, törvényemmel szembeszáll,
 S a felsőbbségnek törvényt szabni ő akar:
- 665 Dicséretemben az nem részesül soha.
 Azt, kit hazája tett királynak, nagy s kicsiny,
 Jogos, s joggatlan ügyben hódolat illeti!
 Az ilyen ember, ezt bizvást elmondhatom,
 Királynak jó, de jó, ha kell, polgárnak is.
- 670 S a dárdazáporban, hol megszábták helyét,
 Megáll keményen, hűséges bajtárs gyanánt.
 Fegyelmetlenségénél nincsen nagyobb csapás,
 Az állam elpusztul miatta, a család
 Megbomlik és a sereg, mely még válllvetve küzd,
- 675 Széthull s futásnak ered; de jó polgárokat
 Megment a férfias, fegyelmezett erő.
 Török-szakad szolgálni kell parancsomat
 S e lány előtt meghúnyáskodni nem szabad!
 Ha úgy esik, különb a férfias bukás,
- 680 Csak asszonynál hitványabbnak ne mondjanak!

KARVEZETŐ

Ha agg koromra nem csal értelmem, nekem
 Úgy rémlik: amit mondtál, bölesen mondtad azt.

HAIMON

- Atyám, az isten ojtott értelmet belénk,
 Minden javak között a legdrágábbikat.
- 685 Azt, hogy tán helytelen, mit elmondtál imént,
 Nem tudnám és nem is merném állítani.
 De az igazra néha más is ráhibáz.
 Az én dolgom szemügyre venni helyetted is,
 Ki mit beszél, ki mit tesz és ki mit bírál.
- 690 Mert arcod megriasztja a nép fiát s nem ejt
 Ki szót előtted, ami sértené füled,
 De én titokban mindent végighallgatok:
 Hogyan siratja városunk a lányt, akit
 Méltatlanul sújt a gyalázatos halál.
- 695 Mert elkövette a legdicsőbb tettet, midőn
 Bátyját, ki gyilkos harcban esett, temetlenül
 Nem hagyta, hogy széttépjék a mohó kutyák,
 Vagy dögmadár eméssze. És nem érdemel
 Inkább aranykoszorút e lány dicséretül?
- 700 Ily szóbeszéd lappang titokban mindenütt.
 Viszont, atyám, a boldogságod énnekem
 A nagyvilág minden kincsénél többet ér.
 Mert legnagyobb dicsőség a fiaknak és
 Atyáknak is, ha látják egymást boldogan.
- 705 S ne hordd magadban, mint egyetlen elvedet,

Hogy az helyes csak, amit te mondasz, semmi más.
 Mert mind, ki józan ész, kiváló szellemet,
 S ékes beszédet csak magában ismer el,
 Belül bizony üresnek látszik rendszerint.
 710 Nem szégyen ám sokat tanulni annak is,
 Ki bölcs, és meg nem átkodni zordonul.
 Zúgó vizek vad árjában nézd azt a fát:
 Ha meghajol, megmenti gallyait, viszont
 Gyökerestül elpusztul, ha szembeszáll vele.
 715 Épp így, ki megfeszíti a kötélzetet
 Merevre, könnyen felbillen hajója és
 Dobálja kényre-kegyre szörnyű tengerár.
 Hát csillapulj és másítsd meg parancsodat:
 Ifjú vagyok bár, ám ha tőlem is telik
 720 Okos beszéd, azt mondanám: legtöbbet ér
 A férfi, hogyha színig bölcsesség feje;
 S ha nem, — mivelhogy ez valóban ritkaság, —
 Okos beszédből is tanulni érdemes.

KARVEZETŐ

Király, ha jól beszél fiad, fogadd szavát,
 725 (*Haimonhoz*) S atyád szavát te: mind a kettő jól beszélt.

KREON

Okosságot tanuljak férfikorban? Én?
 S ez ifju ember lesz valóban mesterem?

HAIMON

Csak abban, ami igaz; s ha még ifjú vagyok,
 Ne nézd korom s tekintsd inkább a tényeket.

KREON

730 S a tény? Tisztelni kell a lázadókat is?

HAIMON

Ments isten! Bűnösöknek nem jár tisztelet!

KREON

S a lány vajon nem épp e bűn betegje-e?

HAIMON

Nem! Theba népe egy szívvel tagadja ezt!

KREON

A város szabja meg, hogy mit parancsolok?

HAIMON

⁷³⁵ Lásd: ifju-módra szólsz, meggondolatlanul.

KREON

Hát én vagyok, vagy más az úr országomon?

HAIMON

Nem ország ez, ha egy ember tulajdona.

KREON

Nem így tartják-e: azé a föld, ki rajta úr?

HAIMON

Hát jó, csak légy a puszta földön úr magad!

KREON

⁷⁴⁰ Pártjára áll a lánynak ő, úgy látom én.

HAIMON

Ha te lány vagy! Ime, minden gondom érted ég.

KREON

Ó nyomorult! De úgy, hogy atyáddal szembezállsz!

HAIMON

Igen, mert látom, jogtalan, mit elkövetsz.

KREON

Hát jogtalan, hogy szentnek tartom trónomat?

HAIMON

⁷⁴⁵ Nem szent a trónod: isten törvényén tiporsz!

KREON

Ó szennyes lélek, lánynak rabszolgája vagy!

HAIMON

De szennyes ügy rabszolgájává nem teszel!

KREON

De bármit szólsz, minden szavad csak érte van.

HAIMON

Meg érted, értem s alvilági istenekért.

KREON

750 Pedig míg él e lány, úgysem lesz hitvesed.

HAIMON

Meghal tehát? De más is együtt hal vele!

KREON

Ugyan? Nem átall megfenyegetni vakmerőn?

HAIMON

Bolond beszédet visszaverni bántalom?

KREON

Bolond vagy, észretérítlek, de jaj neked!

HAIMON

755 Ha nem volnál atyám: örült vagy, mondanám.

KREON

Ne mondj atyádnak, asszony rabszolgája te!

HAIMON

Beszélsz, beszélsz, de nem hallgatsz te semmire!

KREON

Úgy? Minden istenekre tudd meg, engemet
Kaján gúnnyal bizony nem sértegetsz tovább!

760 *(Az őrhöz)* Vezesd elé'm az átkozottat és *(Haimonhoz)* szemed
Láttára haljon itt azonnal csúf halált.

HAIMON

Bizony nem! És magad hiába áltatod,
 Szemem láttára nem hal ő! Viszont te sem
 Látsz életedben többet élve engemet:
 765 Gyötörd csak azt, ki előtted meghunyászkodik. (*El balra*)

KARVEZETŐ

Király, e férfi zord haraggal elrohant:
 Szörnyű lehet, mi szenvedő szívben fogan.

KREON

Menjen s forraljon bármi szörnyűséget is,
 E két leányt a sorsától nem menti meg.

KARVEZETŐ

770 Hát mind a kettőt meggyilkolni rendeled?

KREON

Vagy úgy? Helyes, ne szenvedjen, ki nem bűnös.

KARVEZETŐ

S milyen halálra szántad azt a másikat?

KREON

Embernemjárta ösvényen hurcoltatom
 S a sziklasírba élve eltemettetem,
 775 Kap némi ételt, mintegy áldozat gyanánt,
 Egész várost a bűn szennyétől menteni.
 És ott Hadeszt, a legkedvesebb istenét
 Imádja, hátha életét meghagyja még.
 Vagy akkor végre észretér, mily ostoba
 780 E buzgalom: mindent csupán a holtakért!

(*Kreon bemegy a palotába*)

NEGYEDIK EPEISODION 801—943.

KAR

I. versszak

Eros, nagyúr győzni csatán,
 Eros lecsapsz áldozatodra!

Te éjszaka ébren őrt állsz,
 Lányok puha arca párnád,
 785 Te jársz a sík tengeren át és a tanyákon,
 Isten sem menekül egy sem előled,
 789-790 Sem ingatag ember: rabszolgád az eszét veszíti.

Ellenversszak

Te lám a jó embereket
 Vesztükre bűnökbe taszítod,
 Te szítod e bús vizsályt is
 A vérrokonok sorában.
 795-797 S ím győz e bájos, ragyogó lány szeme, ékes
 Arca: nincs ily erős emberi törvény,
 799-800 Fegyvertelenül a győztes: isteni Aphrodité.

KARVEZETŐ

Immár én sem tartom a törvényt,
 Midőn szomorún e leányt látom,
 Jaj, megerednek sűrű könnyeim: itt
 Jó immár Antigoné, jegyesül
 805 Kit vár a halálban örök nász.

ANTIGONE

(Komnos)

I. versszak.

Ó Théba polgárai, már utolsó
 Utamon indulok,
 Nézzetek: ma utólszor itt
 Látom még a nap sugarát,
 810 S már lehull az éjszaka rám,
 Élve hurcol gyilkos Hadés,
 Mély Acheronnak
 Útján s már soha nászra
 Se visznek, isteni nász dalokat
 815 Senki se zeng majd
 Nekem, sötét Acheron a hitvesem.

KAR

Ám híred már soha el nem enyész
 És a dicsőség száll sirba veled,
 Mert nem a betegség sújt le reád,
 820 És nem is emészt el a kard vasa sem:
 Önként a halandók közül élve
 Indulsz egyedül a halálba.

ANTIGONE

1. ellenverszak.

Hallottam, ó mily szomorú halált ért
 Phrygia gyermeke,
 825 Niobé, Sipylos hegyén:
 Szikla zárta karjaiba,
 Mint a repkényinda a fát,
 Verte zápor, verte a hó,
 Sorvadoz ottan —
 830 Tudom régi regékből, —
 Örökre könnyei öntözik a
 Sziklafalat s így
 Nyugtat halálba az isten engem is.

KAR

Ám Niobé más: isteni asszony
 835 És más, aki embertől született.
 Ámbár a halálad azért dicső,
 Mert ime a végzeted isteneké:
 S amiként ő, úgy viseled sorsod
 Életben is és a halálban.

ANTIGONE

2. versszak.

840 Jaj! Szégyen ez! Isteneinkre, mért csúfolsz így?
 Halálom előtt ne gúnyolj: fáj, hiszen élek!
 Ó haza, ó hazám
 Dús polgárai mind és
 Jaj, jaj, Dirke forrása
 845 S vitézi Théba ligetje, hívlak,
 Ti mind legyetek tanúim: én
 Megkönnyezetlenül e mély sziklasír
 Ujfajta börtönébe indulok: kemény ítélet!
 Jaj, én átokvert,
 850 Se föld, se alvilág nem fogad be.
 Élők s a holtak is megtagadnak.

KAR

Emberfölötti vakmerő
 Leány, Diké kegyelmeért
 855 Esedezel, ám hiába, mert
 Atyád bűnének átka büntet.

ANTIGONE

2. ellenversszak.

- Feltépted im legkeserűbb keservem, ó jaj,
 860 Atyám soha nem muló átkát s a kemény sors
 Ostorait dicső
 Törzsén Labdakidáknak.
 Jaj, jaj átkozott nászágy!
 A hitvesét s a fiát ölelte
 865 Egyszerre szegény, szegény anyám:
 E fürtelemnek itt vagyok: magzata.
 Hozzánk én a násztalan s az átkozott, elindulok.
 Jaj, én balsorsú!
 870 Testvérem, átkozott nászod is, mert
 Halált hozott reád és reám is.

KAR

- Jó vagy s dicsér jó teted, ám
 Hatalmasok hatalma nagy
 S ellene bolond, ki lázadoz:
 876 Ezért ölt meg kemény kevélység.

ANTIGONE

E p o d o s

- Siratlan, egyedül, násztalanul, jaj szegény indulok ím
 Kényszerű utamon.
 Látnom a Nap szeme szent tüzeit e világban
 880 Tilos örökre immár
 S nincs barátom, aki siratna és könny se hull miattam.

KREON

(Gúnyosan)

- A jajt s a könnyet bárki bőven ontaná,
 Ha ezzel volna mód legyőzni a halált. *(Az örökhöz)*
 885 Vigyétek őt azonnal! És a boltozott
 Sír börtönébe zárjátok parancs szerint,
 Hagyjátok ott s ha kedve tartja, haljon: ám
 Ha tetszik, éljen a föld alatt, élőhalott.
 Mert engem semmi vád nem érhet e lány miatt:
 890 Csak itt közöttünk élni már nem engedem.

ANTIGONE

- Ó sírom, ó nászágyam, ó a föld alatt
 Örökre rejtő börtönöm, feléd megyek,
 Ahol családom annyi tagja elpihent
 Persephoné szívéen, halottak közt halott.
 895 S nyomukban én, utolsó sarjuk, indulok,

- Boldogtalan, hogy ifjan haljak bús halált.
 De hogyha eljutok közéjük, éltet biztosan
 A remény, hogy ott majd boldogan fogadsz, atyám,
 Főképp anyám te, s drága testvérem, te is.
- ⁹⁰⁰ Mert amidőn meghaltatok, holttestetek
 Magam mostam meg, öltöztettem és a sírt
 Tiszteltem áldozattal s mostan sujt a vád,
 Hogy téged, jó Polyneikes, eltemettelek,
- ⁹⁰⁴ Ámbár a józan ész javallja tettemet:
⁹⁰⁵ Mivel ha volna férjem s gyermekem halott
 S látnám enyészni testük eltemetlenül,
 Parancs ellen bizony nem küzdenék soha.
 S miféle ok vezet, hogy így beszélhetek?
 Az, hogy lehetne férjem még a holt helyett,
- ⁹¹⁰ S a gyermekért lehetne tőle gyermekem,
 De testvérem többé sosem születhetik,
 Mióta jó anyám s atyám Hadésbe tért.
 Szegény testvérem, ím ezért temettelek
- ⁹¹⁴ Nagy tisztességgel, mert Kreon szemében ez
⁹¹⁵ Nyilván szörnyű merénylet, vétkes lázadás.
 S most durván erőszakot vet ellenem,
 Elhurcol és nem lesz menyegzőm, nászdalom,
 Se hitvesem, se csöpnyi gyöngye gyermekem,
 Magányosan, baráttalan, boldogtalan
- ⁹²⁰ A föld alá az élő halni indulok:
 Bár isten törvényét nem törtem meg soha.
 De mért könyörgök, én nyomorult, az istenek
 Kegyelmeért, melyik lesz pártfogóm, ha már
 Bűntelenül bitangok büntetése sújt?
- ⁹²⁵ S ha mindez így az istenek szerint jogos,
 Bűnöm vallom s halálommal pecsételem;
 Ám hogyha jogtalan, szenvedjen annyit ő, (*Kreonra mutat*)
 Amennyi szenvedést reám mér zsarnokul.

KAR

- E leányt emészti a régi tűz,
⁹³⁰ Vergődik a lelke viharban.

KREON

E lomha örök megkeserülük,
 Hogy itt gyaláz még ez a lány szabadon.

ANTIGONE

Jaj, jaj, ez a szó immár a halált
 Hirdeti nékem.

KREON

- 935 Úgy lesz most minden, ahogy mondod,
Én már nem adok semmi reményt néked.

ANTIGONE

- Tisztos Thebe városa és ti
Ősök istenei:
Íme, elhurcolnak örökre!
940 Nézzetek engem, Thebe urai,
Árva királylány, egymagam mit
Szenvedek és mily emberektől,
Mert tisztelem isteni tisztet. *(Az örök balra elvezetik.)*

NEGYEDIK STASIMON 944—987.

KAR

1. versszak.

- Ércutoronyban a napfény ragyogását
945 Vaksötétre szegény szép Danae váltja,
S börtöne rejti, mint a sír, keserűn e rabságban,
Bár családja királyi, — ó leány, lányom! —
950 S Zeus aranygyerekét őrizi már szíve alatt.
Ámde rettenetes nagy hatalom Sorsunk,
Se dús vagyon, se hős Ares,
Se bástya s tengerverte kék
Hajó előle nem menekszik.

1. ellenversszak.

- 955 Dryas nagyharagú bős fia megtört,
Édonok fejedelme: kaján gógjéért
Lám, Dionysos sziklabörtöne lett a kínpadja.
Órjöngése csak így csillapodik, szörnyű!
960 Gógje így lohad és látja, mily örült lehetett,
Hogy gúnyos szavait szórta az istenre,
Szétverte mind a tomboló
Nőket s az isten szent tüzét,
965 Sípós múzsákat is gyalázta.

2. versszak.

- Hol a sötét vizek árjai kétféle torlanak,
Ott a Bosporos, ott van a szörnyű Thrakia
970 Salmydessosa, ott lakozik Ares,
Ki Phineus fiait
Látta halálos sebbel,

Midőn megőrült a mostohájuk
 S beledőf a bosszút esdő szemgödörbe és
⁹⁷⁵ A két ifjú szemét kiszúrja
 A tű hegyével s a vérük ömlik.

2. ellenversszak.

Szomorú sorsukon ott szomorún keseregnek és
⁹⁸⁰ Sorvadoznak a jó anya árva sarjai:
 És a törzse, amelyből eredett,
 Az ősi Erechtheusé;
 Távoli szikla mélyén
 Nevelkedett, atyja, Boreas, vad
⁹⁸⁵ Viharaiban, suhant a sziklaszirt fokán.
 Az isten lánya, — lásd leányom, —
 S örökre sujtják az égi Moirák.

ÖTÖDIK EPEISODION 988—1114.

TEIRESIAS

(*Jobbról szolgálja vezet be*)

Utunkat ketten róttuk, Theba nagyjai,
 De ő látott helyettem is, mivel vakok
⁹⁹⁰ Csak más kezén merészek járni útjukat.

KREON

Miért jöttél? — mondd hát öreg Teiresias.

TEIRESIAS

Megmondom én, te meg fogadd tanácsomat.

KREON

Minden tanácsod megfogadtam eddig is.

TEIRESIAS

S ezért e várost bölcsen is kormányozod.

KREON

⁹⁹⁵ Javamra váltak, esküszöm, tanácsaid.

TEIRESIAS

De tudd meg, most a sorsod fordulóhoz ért.

KREON

Hogy-hogy? Jaj, rettegek, miket beszélsz.

TEIRESIAS

- Majd megtudod, hallgasd a jósjelek szavát:
 Mert ültem éppen ős madárjós székeimen,
 1000 Melynek fölötté rajzanak madárrajok,
 S ím hallok ismeretlen vijjogást, amint
 Vad s furcsa zúrzavart rikolt a sok madár;
 És már tudom: gyilkos karommal tépdésik
 Egymást s a szárnyuk csattog rettentő-vadúl.
 1005 Megrémülök s a lángoló oltárokon
 A tűzre tüstént húst vetek, de az áldozat
 Sehogyse lobban lángra; a parázs fölött
 A combok zsírja füstöl, senyved és csöpög
 És sistereg s degeszre fúvódott epék
 1010 Szétpukkadnak s a combok csontja ott hever
 Csupaszon, mivel leolvadt róla mind a zsír.
 Mindezt a szolgálától tudom, mert ő vezet
 Engem, miként én másokat. — Hát így esett:
 Baljóslatú lett, sajna, minden áldozat.
 1015 A város ezt a bajt miattad szenvedti:
 A szentélyekben és a szent oltárokon
 Bőven zabálja véreb és a dögmadár
 Oidipus boldogtalan fiának holttetemét.
 Ezért az istenek már nem fogadnak el
 1020 Tőlünk oltárimát, sem égő combokat,
 Ezért is nem rikolt jó jelt a jósmadár,
 Mivel megölt ember vérével töltözött.
 Fiam, fontold meg ezt: az ember mindahány
 Egyformán elkövethet gyászos tévedést,
 1025 Ám az, ki tévedett, akkor derék s okos,
 Ha minden tévedését helyreütni kész
 S a rosszat újra jóvátenni nem konok:
 Mivel bizony vesztébe rohan, ki önfejű.
 Bocsáss meg hát a holtak és ne gyalázd meg őt,
 1030 Mert holtat újra meggyilkolni gyávaság!
 Jó szívvel jó tanácsot adtam, elfogadd!
 Mert kincset ér a jótanács, ha jót javall.

KREON

- Öreg, ti mind belém nyilaztatok, miként
 Íjász a célba és meg nem kíméltetek
 1035 A jósoktól se, már pedig rossz fajta mind:
 Elárultak s eladtak régen engemet.
 Harácsolhattok, hogyha tetszik; hozzatok
 Aranyt Sardeisből, Indiából kincseket:

De eltemetni nem fogjátok őt soha!
 1040 Ha elfogadná holttestét Zeus sasa,
 Zsákmányul vinni isten trónusához őt:
 Az átoktól akkor se félnék, és bizony
 Nem tűrném eltemetni: mert nincs, jól tudom,
 Ember, ki istent meggyalázni vakmerő!
 1045 Öreg Teiresias, furfangos ember is
 Csúful bukik, ha hasznot hajszol és ezért
 Hitvány ügyét szépíti mézes-mázosan.

TEIRESIAS

Jaj!
 Van ember hát, ki tudja s megfontolja, hogy . . .

KREON

Mit? S mit jelent e furcsa rejtelmes beszéd?

TEIRESIAS

(folytatja)

1050 . . . a bölcsesség legdrágább minden kincs között?

KREON

S az esztelenség, nemde, a legnagyobb csapás?

TEIRESIAS

S épp ez gyötör téged gyógyíthatatlanul.

KREON

Megsértesz, ám a jóst én nem sértem viszont.

TEIRESIAS

Pedig sértesz: ha hazugnak bélyegzed szavam.

KREON

1055 Igen, mert jós ahány, az mind haszonleső.

TEIRESIAS

S király ahány, kincsért minden gazságra kész.

KREON

Amit mondtál, királynak mondtad, nem tudod?

TEIRESIAS

Tudom: királyságod nekem köszönheted.

KREON

Hiszen bölcs jós vagy, ám gonoszra hajlamos

TEIRESIAS

(habozva, némi szünet után)

¹⁰⁶⁰ Hát kényszerítesz titkomat kimondani!

KREON

Mondd, mond ki, csak ne rút önérdekből beszélj!

TEIRESIAS

De érdekből beszélek: csak javad miatt!

KREON

Tudd meg: hízelkedésed meg nem tántorít.

TEIRESIAS

Viszont te tudd meg jól: már sokszor nem telik
¹⁰⁶⁵ Fölötted gyorsan illanó napok sora,
 S tulajdon sarjadékok holtával fizetsz,
 Bűnhódni jómagad méltón a holtakért.
 Mert ím a földről alvilágba hajszolod
 Az élőt és sírboltba zárod becsstelen,
¹⁰⁷⁰ De tisztességgel eltemetni nem hagyod
 S örök útjára nem bocsájtod azt, ki holt.
 Mindehhez nincs jogod s az égi istenek
 Nem is túrnék, de rájuk kényszerítetted ezt.
 Ezért lesnek rád Hades és az istenek
¹⁰⁷⁵ Nevében a gyilkos, üldöző Erinysek,
 Hogy amiben vétkeztél, vesztet az legyen.
 S ítélj meg most, vajon megvesztegettek-é
 Jósolni: nemsokára nők és férfiak
 Siránkozása házad csöndjét fölveri.
¹⁰⁸⁰ A városok már lázadoznak ellened,
 Mivel vezéreik testét kutyák s vadak

Temették s szárnyas dögmadar talán, amely
 Oltáros városunkba hozta a hullabúzt. . .
 Felingereltél, elfogott a szent harag
 1085 S miként az íjász, épp szíven taláلتalak
 E nyíllal s már nem csillapúl tüzes sebed.
 (*A szolgálóhoz*) Fiam, vezess házamba már: zudítsa ez,
 Nem bánom, ifjabbakra indulatjait,
 S tanulja meg: legyen beszéde nyájasabb,
 1090 Szelídebb szíve s már nem ily könyörtelen.

(*A szolgálóval el*)

KAR

Elment a jós, de borzalmat jósold, király!
 Ámbár sötét hajam helyett régóta már
 Fehér koszorúzza fejem, tudom, hogy ez soha
 Hazug jóslattal meg nem esalta városát.

KREON

1095 Tudom magam is, de hány-vet szörnyű zűrzavar:
 Engedni rettentő nehéz, de rettenet
 S átok szakad reám, ha még makacskodom.

KAR

Fontold meg, mit teszel, Menoikeus fia.

KREON

Mondd, mit tegyek hát? Megfogadom tanácsodat.

KAR

1100 Menj s hozd ki földalatti sírjából a lányt,
 A holtat meg temettesd el szokás szerint.

KREON

Ezt tenni hát javalod? S megteszem, hiszed?

KAR

Siess nagyon, király, az isteni büntetés
 Gyors lábon jár s eléri gyorsan a bűnöst.

KREON

1105 Jaj, jaj, keserves visszavonni zord szavam,
 De megteszem s a sorssal harcra nem kelek.

KAR

Menj, tedd meg és ne bízd másokra semmiképp.

KREON

Most rögtön indulok; szolgák elő, elő,
 Ahányan vagytok, mind, fejszét a kézbe és
 1110 Rohanjatok fel arra, látni innen is.
 Én meg, ha már a lelkem így megváltozott,
 Magam mentem ki őt, hisz én ítéltém el.
 Most látom én: a régi szent törvényeket
 Tisztelni legjobb, míg el nem fogy életünk.

(A szolgákkal balra el)

ÖTÖDIK STASIMON 1115—1154.

KAR

1. versszak.

1115 Te, a messzedübörgő Zeus szülötte, Kadmos-
 lánynak ékes sarja, ezernevű!
 Ki véded a dicső
 Italiát s király vagy
 1120 Déo népes öble ölén,
 Eleusis földjén.
 Ó Bakchos, bakchánsokkal az ős Thébát
 Tartod, Ismenos hús
 Hullámát s a földet, amely
 1125 Uralta rég a sárkányt.

1. ellenversszak.

Hegyorom tetején a barna fáklya fénye
 Láta arcod, ott, hol a Kórykos
 Nimfái lejtének,
 1130 S Kastalia forrása.
 Téged Nysa zord hegye és
 Borostyános domb
 Küldött s a dús fürttel viruló part,
 Míg az isteni dal
 1135 Évoéja zengve köszönt,
 Ha Théba tájain jársz.

2. versszak.

Legjobban ezt a várost kedveled te s anyád,
 Kit megölt az égi tűz.
 1140 S most, e szörnyű baj átka alatt
 Népe senyved ime keserűn:
 Siess a Parnasos tarajáról, a bős
 1145 Tengerről: lemosni a szörnyű átkot.

2. ellenversszak.

Ki táncban izzó csillagok karát vezeted
 És az éji dáridót,
 Jőjj Zeus fia, jőjj nagyurunk,
 1150 Hű cselédeid, a Thyasok
 Veled, karuk tombolva kísér hajnalig
 S úgy ünnepli táncban Iakchos istent.

EXODOS 1155—1353.

HIRNÖK

(balról)

1155 Halljátok Amphion s Kadmos várnépei:
 Nincs olyan emberélet, hogy dicsérni vagy
 Fitymálni merném, míg e földi napja tart.
 Emel vagy porba sújt a sors szünetlenül
 Boldogtalan és boldog embert egyaránt,
 1160 S nincs jós, ki sejtené az ember végzetét.
 Kreont is lám irigylenem kellett előbb:
 Leverte Kadmos földje ellenségeit,
 Országa népén mint király uralkodott,
 Nemes, derék utódokkal büszkélkedett,
 1165 S mindennek vége most, mivel ki elveszít
 Mindent, mi szép az életében, úgy hiszem:
 Nem élő ember az, csupán élőhalott.
 S legyen bár földi kincsel dús a háza és
 Királyi módon éljen: hogyha nincs öröm
 1170 Már életében, én e hitvány fényekért
 A boldogságot nem cserélném el soha.

KAR

Királyi házunkról tán gyászos hírt hozol?

HIRNÖK

Halottak ők s ki most is él: a gyilkos az!

KAR

Ki hát a gyilkos és ki az áldozat? Beszélj!

(A palota főkapuja kinyílik, Eurýdike éppen ki akar lépni szolgálóival s mikor hallja a hírnök szavait: «Haimon halott», a lányok karjába ájul)

HIRNÖK

1175 Haimon halott s királyi kéz a gyilkosa

KAR

Vajon királyi atyja vagy saját keze?

HIRNÖK

Az apja bűne miatt megölte önmagát.

KAR

Jaj, jós, a jós-szavad mily híven teljesült!

HIRNÖK

S most mindenről, mi kell, ti gondoskodjatok.

(Eurydike kilép a palotából)

KAR

1180 De íme látom jönni már boldogtalan
Eurydikét, Kreonnak hitvesét; talán
Hallotta Haimon sorsát vagy nem sejtí még?

EURIDIKE

Hallottam, ó polgárok, mit beszéltek,
Midőn indultam éppen, hogy szívem szerint
1185 Imát rebegjek Pallas istennő előtt.
Alig húzom meg a reteszt, kinyílik az
Ajtó: családom végzetének híre vág
Fülembe, rémületbe dermedek, hanyatt
Esem s e szolgálók karjába ájulok.
1190 Akármit mondtatok, mondjátok újra most:
Sok bajban edzett szívvel nem fáj hallanom.

HIRNÖK

Fölséges asszony, szemtanúja voltam én
Mindennek s mindent híven elmondok neked.
Miért hazudnám? Ugyis rajtakapsz, viszont
1195 Igazmondásból károm nem lehet soha.
Királyi férjed én kísértem egymagam
A messze síkra, hol hevert siratlanul
Polyneikesünk kutyáktól tépett teste még.
Az alvilági istennőhöz szállt imánk,
1200 S Plutonhoz is, hogy irgalmazzanak nekünk.
Aztán a testet szent vízzel lemostuk és
Friss gallyakból rakott máglyán égettük el,

- S hazája földjéből magas sírdombot is
 Hánytunk. S indultunk már a sziklasír felé,
 1205 Ahol Hades halálba ölelte a leányt.
 Egyszerre csak szentségtelen nászterme felől
 Nagy-hangos jajgatást az egyik szolga hall,
 Siet Kreon királynak megjelenteni,
 Ez meg közletről s egyre jobban hallja már
 1210 Keserves hangok zúrzavarát, siránkozik,
 Szívszagatón zokog: «Jaj én boldogtalan!
 Igaz tehát? Vajon most legkeservesebb
 Utam rovom rég elmúlt útjaim között?
 Fiamnak drága hangja ez! Siessetek
 1215 Szolgák a sírhoz, álljatok meg ott, s ahol
 A kőfalon nyilást találtok, menjetek
 Le a sírba s hallgassátok: Haimon hangja-e
 Amit hallottam, vagy hitegetnek az istenek?»
 Mi, ahogy a király komor parancsa szólt,
 1220 Benéztünk és a sírűregben legbelül
 Ott függ a lány, látjuk; nyakán hurok, melyet
 Kötél módjára fejkendőjéből csavart,
 Az ifjú éppen átkarolja a lány derekát,
 Sírátja alvilágba szállt menyasszonyát
 1225 És apja bűnét és szerelme végzetét.
 Király amint meglátja, felzokog vadúl,
 Hozzá rohan s szólítja nagy-keservesen:
 «Ó jaj, szegény fiam, mi dolgod itt? Szíved
 Mit forral? És eszed mi végzet vette el?
 1230 Kérlek, könyörgök, jőjj ki onnan, jó fiam!»
 De vérben fogó szemmel rámered fia,
 Irtózat arcán, nem felel, s máris süvölt
 Pengéje, ám hibáz, az atyja elrohan,
 Az ifjú meg, boldogtalan! most önmagát
 1235 Büntetni bósz, egyszerre kardjának feszül,
 Tővig testébe szúrja, még zihál, a lányt
 Hanyatló karja átkulcsolja, már hörög,
 Sebéből forró cseppek árja buggyan és
 A lány fehér orcáját vérrel szennyezi.
 1240 Halott, — halott mellett, — szegény most ott hever,
 S csak az alvilágban virrad boldog nászra már.
 Látjátok, emberek, milyen borzalmakat
 Zúdítt a hetyke góg még egy királyra is!

(Eurydike hirtelen szótalanul megfordul és szolgálóival a középső ajtón bemegy a palotába. Kis szünet)

KAR

- Mi ez? Nem szólt se jót, se rosszat erre a
 1245 Királyné asszony és a házba visszament!

HIRNÖK

Meghökken engem is, de úgy hiszem: mikor
 Hallotta fiának holtát, elsiratni őt
 Ország-világ előtt restellte és e gyászt
 Ott benn kesergeti el majd szolgálóival.
 1250 Hisz józan ésszel szörnyűséget nem tehet!

KAR

Ki tudja? Nékem e komor-nagy hallgatás
 Ijesztőbb, mint a kongó jajveszékelés.

HIRNÖK

De én utána indulok s majd megtudom
 Ott benn, vajon nem rejt-e szíve titkosan
 1255 Sötét tervet, mivel jól mondtad épp imént:
 Nagy hallgatás is rejthet szörnyűségeket.

*(El a palotába. Balról Kreon kísérettel; a szolgálók hozzák Haimon holttestét.
 Kreon átöleli a testet, úgy megy mellette, lehorgasztott fejjel, komoran)*

KAR

Itt jó a király és maga hozza
 Karjaiban, jaj! fia holttetemét.
 Ím a bizonyosság: nem más büne volt,
 1260 Mert ő hajszolta halálba.

KOMMOS 1261—1353.

KREON

I. versszak.

Jaj én szegény! Önfejű fejem büne ez,
 Ez a keserű halál!
 Nézzétek: véretem,
 A vérébe fagyva ím itt hozom;
 1265 Konokság ölte meg, jaj nekem!
 Jaj gyermekem, ifjan ifjú halál —
 Jaj jaj jaj jaj —
 Tovaragad, elemészt,
 De én voltam, én, az örült, te nem.

KAR

1270 Be kár, hogy észretérni nem tudtál előbb!

KREON

Be kár,
 Hogy észretérni most tudok csak, én szegény!
 De akkor fejemre lecsapott vadúl
 Az isten ökle, összetört s vak útra vitt.
 1275 Be kár: porba dobta boldog életem.
 Hej, emberek gyötrő gyötrelmei!

HIRNÖK

(Visszajön a palotából)

Kriályom, itt ma bánat bánatot tetéz:
 Karodban még halott fiad s ha most belépsz
 1280 Palotádba, újabb gyászra nyílik ott szemed.

KREON

Mi sújt megint? E gyásznál gyász nagyobb lehet?

HIRNÖK

Nem élte túl szerette fiát a jó anya:
 Imént sebezte csak halálra önmagát.

KREON

1. ellenversszak.

Jaj, jaj, te könyörtelen Hadés, mért ragad
 1285 El a te örök erőd?
 Bánatok hírnöke,
 Vajon most miféle hírrel gyötörsz?
 Jaj, jaj, a holtat újra meggyilkolod.
 Fiam, mit mondtál? Mi szörnyű halál —
 1290 Jaj jaj jaj jaj —
 Iszonyata suhog itt:
 Királyném halála rettent talán?

(A palota középső ajtaja megnyílik, kigördül a pamlag, rajta a királyné holtteste)

HIRNÖK

Im láthatod: nem rejti belső terme már.

KREON

Ó jaj,
 1295 Az új csapásra nyílik itt szegény szemem.
 Mi vár még reám, micsoda gyöttelelem?
 Fiam karomba tartom itt, oh én szegény

S a második halott is itt mered reám!
 1300 Szegény asszony! Ó jaj én holt fiam!

HIRNÖK

Oltár előtt az éles kard oltotta ki
 Bús életét, halálnak éje szállt reá,
 Előbb Megareust, dicső fiát, ki rég halott,
 1305 Siratta, majd emezt s végül megátkozott
 Téged, mivel halálba hajszoltad fiad.

KREON

2. versszak.

Jaj jaj jaj jaj!
 Lesújtott e hír! Oh mért nem döfi
 A mellembe senki éles vasát?
 1310 Oh én nyomorult, jaj jaj,
 Egytestvér a bánat is már velem.

HIRNÖK

Bizony! Halódva már a vádat szórta rád,
 Hogy két fiad halála lelked terheli.

KREON

S mi módja volt rá, hogy kioltsa életét?

HIRNÖK

1315 Önnön kezével szúrta szíven önmagát,
 Mikor hallotta elsiratni holt fiad.

KREON

Jaj én rólam ezt a bűnt már soha
 Le nem mossa senki, nem veszi le más.
 Csak én, én vagyok gyilkosod, én nyomorult,
 1320 Bevallom, én! Emberek, jőjjetek,
 Vigyetek el hamar, vigyetek innen el,
 Ki semmibb a semminél: ez vagyok!

KAR

Jó lesz menned, bizony, ha rosszban jó lehet,
 Könnyebb a gyász így, mért emésztenéd magad?

KREON

2. ellenversszak.

Siess, siess,
 1330 Utolsó napom, te legszebb napom,
 Ragyogjon reám halálos tüzed
 Aranya! Siess, siess,
 Sose lássam új napok fényeit.

KAR

Ezt hagyd az istenekre, őket illeti,
 1335 S azzal törődj, amit ma tenni tisztet itt.

KREON

Csak egy a vágyam: amit kívántam épp imént.

KAR

Semmit se kívánj, mert a bajt, mit rád szabott
 A sors, halandó, elkerülnöd nem lehet.

KREON

Vezess messze innen, téboly riaszt!
 1340 Fiam, gyilkosod vagyok s hitvesem
 Neked! Jaj, melyikre vetem, én nyomorult,
 Szemem, merre keresem én támaszom?
 1345 Örömöm, életem keserűségre vált,
 Lesújtott a szörnyű sors pörölye.

KAR

Bölcs elme a boldogságnak a nagy
 Titka; bizony lázadni az istenek
 1350 Ellen a főbűn! A kevély szavakért
 A kevélyek bűnhődnek erősen,
 S öregen látják:
 Csak bölcsnek az élete boldog.

VÉGE

Fordította RÉVAY JÓZSEF

K Ö N Y V S Z E M L E

J. Vercoutter: Textes biographiques du Sérapéum de Memphis. (Ism. Nagy István)	263
M. Noth: Die Welt des Alten Testaments. (Ism. Komoróczy Géza)	264
A. Wartelle: Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. (Ism. Szádeczky-Kardoss Samu)	265
M. Avi-Yonah: Geschichte der Juden im Zeitalter des Talmud. (Ism. Komoróczy Géza)	267
G. Scholem: Ursprung und Anfänge der Kabbala. (Ism. Komoróczy Géza)	268
J. Gutman: Images of the Jewish Past. (Ism. Scheiber Sándor)	270

H Í R E K

Borzák István: Újabb hírek a herculaneumi papírusokról	272
Kákósy László: A messinai gnósis-kollokvium	272

M Ű F O R D I T Á S

Sophoklés: Antigóné (Ford. Révay József)	275
--	-----

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

MAGYAR
KUDGMÁNYOS AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
FŐBIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János*. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly* II. Görög történeti chrestomathia. Szerk. *Borzák István*. Bp. Tankönyvkiadó. 291. l.+I—XVI. t.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly*. III. Római történeti chrestomathia. Szerk. *Borzák István*. Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 288 l.

Barkóczy László — *Bóna István* — *Mócsy András*: Pannonia története. Szerk. *Harmatta János*. Budapest 1963. Tankönyvkiadó. 151 l.+24 t.

2. MONOGRÁFIÁK:

K. Marót: Die Anfänge der griechischen Literatur. Vorfragen. 1960. Akadémiai Kiadó. 527 l.+I—III. tábla.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Klasszikus arcképek 1964. Akadémiai Kiadó. 101 + +97 +163 +84 +80 +153 +64 +115 +123 +109 l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 571 +XXXII.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Aristotelés: Organon. Fordította *Rónafalvi Ödön* és *Szabó Miklós*. Szerkesztette és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Szalai Sándor*. Budapest 1961. Akadémiai Kiadó. (Görög és latin írók 7.) 574 l.

Terentius: Phormio. Az Élődsi. Fordította, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta *Maróti Egon*. A bevezető tanulmányt írta *Trencsényi-Waldapfel Imre*. 1961. Akadémiai Kiadó. 239 l.

Persius: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*. A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly*. Budapest 1961. Akadémiai Kiadó. 100 l.

Sukaszeptati. A papagáj hetven meséje a csalfa asszonyokról. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta *Tóttössy Osaba*. Budapest 1962. Magyar Helikon. 249 l.

Iuvenalis: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*. A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly*. (Görög és latin írók. 9). Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 390 l.

Pseudo-Longinos: A fenségről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Nagy Ferenc*. (Görög és latin írók 10.) Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 130 l.

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József*. A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

P. Vergilius Maro: A szünnyog. Fordította *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits*, *J. Harmatta*, *Gy. Moravcsik* redigit *I. Trencsényi-Waldapfel*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4. (1961.) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l.